

Általános
nyelvészeti
tanulmányok
VI.

Általános nyelvészeti
tanulmányok
VI.

A tanulmánykötet lektorálásában részt vett:

Berrár Jolán, Bolla Kálmán, Imre Samu, Juhász József,
Kelemen József, Kiefer Ferenc, B. Lőrinczy Éva,
Petőfi S. János, Rácz Endre, Tompa József

Az anyag gyűjtésében és rendezésében részt vett:

Balázs Réka, Szöllősy Éva, Terestyéni Tamás,
Zimándi P. István

© Akadémiai Kiadó Budapest, 1969

Ak 708 k 6973

Általános nyelvészeti tanulmányok VI.

Előkészítő dolgozatok

A magyar nyelv generatív nyelvtana
témaköréből

Szerkesztő

Károly Sándor

és

Telegdi Zsigmond

Akadémiai Kiadó Budapest, 1969

Szerzők:

Dezső László, Károly Sándor, H. Molnár Ilona,
Nagy Ferenc, Szépe György, Telegdi Zsigmond

Készült
a Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetében

A transzformációs generatív grammatika történeti előzményeiről

(A sorozatszerkesztő előszava)

Ma már közönségesen ismeretes, messze a nyelvész szakemberek körén is túl, hogy Noam Chomsky gyökeresen megújította a nyelvre és annak tudományára vonatkozó nézeteinket; kevesebben tudják még, hogy munkássága nyomán mélyrehatóan módosul a nyelvtudomány újabb történetéről alkotott képünk is.

A grammatika, egyáltalán a nyelvészet Chomsky-féle koncepciója mélysegesen eredeti; de ő maga mutatta ki azt is, hogy ez a koncepció, vitathatatlan, szembeötlő újdonsága mellett a hagyományban gyökerezik, egy kevésbe vett, legalábbis nem érdeme szerint becsült nagy hagyomány törekvéseit kívánja korszerűen, magasabb szinten megvalósítani.

Az a hagyomány, amelyben Chomsky felismeri a maga előzményét, első sorban Wilhem von Humboldt tanítása.¹

Humboldt közönségesen az általános nyelvészet alapítójának tekintik és ő valóban tudatosan, kifejezetten arra törekedett, hogy közreműködjék egy ilyen tudomány, egy „allgemeine Sprachkunde” létrejöttében. Erről a tudományról szól első, programmatikus akadémiai felolvasása is, noha a cím — „Über das vergleichende Sprachstudium”² — látszólag mást mond; valójában a két névnek ugyanaz a vonatkozása, a humboldti általános nyelvészet lényege szerint a nyelvek összehasonlító stúdiuma.

Ezzel azonban még keveset mondtunk; az összehasonlítás eszköz, az a kérdés, milyen célra alkalmazzuk.

Humboldt a nyelveket — amint egy helyen ő maga írja — az emberiség nyelvalkotó képességére vonatkoztatja, ami azt jelenti, hogy úgy tekinti őket, mint alkotásokat, amelyekben ez a képesség megnyilatkozik, explicitálja, kifejti, kiteríti magát; a nyelvek összehasonlítása arra szolgál³, hogy

¹ Noam Chomsky: Current issues in linguistic theory (Hága, 1964) 17 kk.; vö.: Cartesian linguistics (New York—London, 1966) 19 kk.

² „Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung.” Wilhelm von Humboldt's Werke [a továbbiakban: Werke] (Kiadta Albert Leitzman. Berlin, 1905) 4. 1—13.

³ „Die Sprachen werden unmittelbar auf das Sprachvermögen der Menschheit bezogen, um dieses in seiner Verfahrungsweise und seinem Umfange zu erforschen.” Werke 5. 5.

azt a képességet, amelyből erednek, módszerei és terjedelme szerint áttekintsük, és ezen túl, meghatározzuk a nyelvek sokféleségének jelentőségét az emberiség (szellemi) fejlődésében.

A feladat megoldása azonban súlyos akadályokba ütközik. Egy nyelvet szigorúan véve csak úgy hasonlíthatunk össze egy másikkal, ha egységes egészként szemléljük őket, különben nem nyelveket, csak azok elemeit vagy éppen töredékeit hasonlítjuk össze; de ha a nyelvek szokás szerint objektumok („szavak, szabályok, mindenféle analógiák és kivételek”)⁴ összességének fogjuk fel, egyes részletek aggregátuma, rendszertelen halma áll előttünk.

Ezt az akadályt Humboldt szerint az a felismerés háríthatja el, hogy a nyelv így tekintve, ebben a nézetben (aspektusban) másodlagos, a beszédtevékenység terméke, egysége rajta kívül, ebben a tevékenységben rejlik.

Ez a tevékenység, amely a nyelv lényege, munka, szakadatlanul megújuló erőfeszítés, amely arra irányul, hogy az artikulált hangot (azaz: a hangot artikuláció által) képessé tegye, rákényszerítse a gondolat kifejezésére.⁵

A beszédtevékenység munkája produktív, azaz szüntelenül valami újat hoz létre, de konstans és egyöntetű módon megy végbe.⁶ Ez a mód, ahogyan egy nyelv alakítja és rendezi a maga hangjait a gondolat kifejezésére, a nyelv „formája”.⁷ A nyelvi formán tehát (Humboldt értelmében) a „nyelvalkotás módszerét”⁸ kell értenünk, azt a törvényt, amely szerint egy közösség szakadatlanul létrehozza, „generálja” a maga nyelvét.

Egy nyelv számtalan részlete szerint egy meghatározott, egységes, egyéni forma (azaz alkotó eljárás műve), ebben találjuk meg összefüggéseiket, valódi természetüket, egységüket. Így értendő Humboldtnak az a megállapítása, hogy a nyelv (igazi) definíciója csak genetikus lehet:⁹ a nyelv mint mű csak abból a tevékenységből érthető, amely létrehozza. Ez nemcsak a nyelvész kutatót érinti: Humboldt szerint egy nép vagy egyén csak azáltal sajátítja el, teszi magáévá az örökölt nyelvet, hogy felismeri a részletek egységét, a nyelv formáját.¹⁰

⁴ Wilhelm von Humboldt: Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistliche Entwicklung des Menschengeschlechts [a továbbiakban: Über die Verschiedenheit] (Berlin, 1830) LV.

⁵ „... die sich ewig wiederholende Arbeit des Geistes, den articulirten Laut zum Ausdruck des Gedanken fähig zu machen.” Über die Verschiedenheit LVII. Vö. „Der Mensch nöthigt den articulirten Laut ... seinen körperlichen Werkzeugen durch den Drang seiner Seele ab” uo. LXXXI; „Die Articulation beruht auf der Gewalt des Geistes über die Sprachwerkzeuge, sie zu einer der Form seines Wirkens entsprechenden Behandlung des Lautes zu nöthigen”. uo. LXXXIII.

⁶ Über die Verschiedenheit LVIII.

⁷ „Die Sprachform, ganz im Allgemeinen betrachtet, ist die Form, in welcher eine Sprache ihre Wortlaute zum Ausdruck des Gedankens gestaltet und ordnet.” Werke 6. 1. 248.

⁸ „eine Methode der Sprachbildung” Über die Verschiedenheit LXII.

⁹ Über die Verschiedenheit LVII.

¹⁰ [Die Form der Sprache] ist in ihrer Natur selbst eine Auffassung der einzelnen ... Sprachelemente in geistiger Einheit. Denn in jeder Sprache liegt eine solche, und durch diese zusammenfassende Einheit macht eine Nation die ihr von ihren Vorfahren überlieferte Sprache zu der ihrigen.” uo. LXII sk. Vö. „Sowie ein Volk, oder eine mensch-

A nyelvek eredményes összehasonlítása tehát megköveteli az összehasonlított nyelvek formájának feltárását, más szóval: ezeknek a nyelveknek rendszeres, rendszerként való felfogását.

Általában hajlunk arra a nézetre, hogy a megértés, a beszéd aktivitásával szemben, passzív befogadása csupán egy kívülről élénk tárt tartalomnak. Humboldt kifejezetten elutasítja ezt a nézetet; szerinte beszéd és megértés ugyanannak a képességnek, „erőnek” különféle hatásai, megnyilatkozásai,¹¹ amiből következik, hogy a grammatikusnak mindkettőről egyaránt számot kell adnia. Ez szokatlan igazság; de Humboldt még tovább megy.

Egyik alapgondolata, hogy a tudat nem tartalmazhat egyebet, mint amit saját tevékenysége által hozott létre.¹² Ebből következik, hogy egy szellemi tartalom (egy mondat értelme) nem továbbítható anyagszerűen, nem helyezhető át egyik tudatból a másikba; amit hallunk, csak meghatározott ösztönzés, indíték a belső tevékenységre: a beszélgetés — mondja Humboldt — nem egyéb, mint a hallgatóban nyugvó nyelvi erő kölcsönös ébresztése.¹³

Hasonlóan fogja fel Humboldt az anyanyelv elsajátítását is. A gyermek nem kívülről kapja a nyelvet — ez Humboldt szerint (amint láttuk) lehetetlen volna —, hanem magából hozza létre; a gyermekek nyelvtanulása valójában nyelvi (nyelvalkotó) képességük növekedése korról és gyakorlattal.¹⁴

Tény, hogy a gyermek a környezetében beszélt nyelvet sajátítja el, ez azonban (Humboldt szerint) csak azt jelenti, hogy a nyelvi képesség külső ösztönzésre, ahhoz alkalmazkodva bontakozik ki, nem változtat azon, hogy a nyelv a maga egész terjedelmében benne rejlik minden egyes emberben; ezt (amint Humboldt kifejti) úgy kell értenünk, hogy valamennyiünkben működik egy meghatározott törekvés az egész nyelvet, külső vagy belső indítékokra, fokról fokra létrehozni és létrehozva megérteni.¹⁵

Még egy pontot kell megemlítenem; enélkül Humboldt álláspontja, viszonya előzményeihez, az előző nyelvészethez könnyen ferde megvilágításba kerül.

A XVIII. században az 'általános nyelvtan' fogalma közkeletű volt nemcsak a grammatikusok, hanem a művelt emberek körében egyáltalán. Feltételezték (vagy inkább a tudomány biztosított eredményének tekintet-

liche Denkkraft überhaupt, Sprachelemente in sich aufnimmt, muß sie dieselben ... in eine Einheit verbinden ...” uo. CCI.

¹¹ „Verstehen und Sprechen sind nur verschiedenartige Wirkungen der nämlichen Sprachkraft.” uo. LXX.

¹² uo.

¹³ „das Sprechen miteinander [ist] nur ein gegenseitiges Wecken der im Hörenden befindlichen Sprachkraft.” Werke 5. 384.

¹⁴ Das Sprechlernen der Kinder ist ... einen Wachsen des Sprachvermögens durch Alter und Übung.” Über die Verschiedenheit ... LXXI.

¹⁵ „... Auf diese Weise liegt die Sprache in jedem Menschen, was aber nichts Anderes bedeutet, als daß jeder ein, durch eine bestimmt modificirte Kraft, anstossend und beschränkend, geregeltes Streben besitzt, die ganze Sprache, wie es äussere oder innere Veranlassung herbeiführt, nach und nach aus sich hervorzubringen und hervorgebracht zu verstehen.” uo. LXX.

ték), hogy a nyelvtan mindenütt valamennyi nyelvben alapjában véve ugyanazon elveken nyugszik; ezeknek az összességét (Kant kifejezésével „die blosse Form der Sprache überhaupt”)¹⁶ nevezték ’általános nyelvtannak’.

Feltételezték továbbá, hogy ezek az elvek ésszerűek (racionálisak), az értelem természetén alapulnak és így magyarázatául szolgálnak az alkalmazásuk által az egyes nyelvekben létrejött szabályoknak, hogy tehát egy grammatika, amely az általános nyelvtanra támaszkodik, egy bizonyos határig számot tud adni a maga szabályairól („grammaire raisonnée”).

Feltételezték végül, hogy az egyes nyelvek szabályai, amennyiben nem vezethetők le a nyelv általános formáját kifejező elvekből, önkényesek, egy hallgatólagos konvenciótól nyerik érvényüket, racionális, tudományos magyarázatra nem adnak módot.

Mindebből az a következtetés adódik — le is vonták belőle —, hogy csak az általános grammatika tarthat igényt a tudomány („science”) rangjára, egy partikuláris grammatika, valamely nyelv grammatikája csupán „mesterség” („art”)¹⁷.

Humboldt másképp vélekedett a nyelvek sokféleségéről, mélyebb értelmet tulajdonított neki. Szerinte minden egyes nyelv, mint egy egyéni „forma” műve, egységes, sajátos organizmus (más szóval: rendszer); másrészt minden egyes nyelv a világ egy sajátos nézetét tartalmazza, „hangokhoz fűződő szellemi világ, amely közvetít az ember és a külvilág között”;¹⁸ a nyelvek sokfélesége, ennek eredete és jelentősége egyáltalán a humboldti általános nyelvészet központi problémája.

De Humboldt sem vonja kétségbe, hogy az általános grammatika jogos és szükséges: a gondolkodás törvényeinek egyformaságán és a nyelv lényeges természetén alapul, és mint kánon, „frame of reference”, amelyre az összehasonlított nyelveket vonatkoztatjuk, nélkülözhetetlen feltétele a nyelvek összehasonlításának.¹⁹

Mindaz, amit eddig elmondottam, csak rövid és hiányos vázlata Humboldt fejtegetéseinek; de a tájékozott olvasó számára, gondolom, már ennyiből is kitűnik, hogy (amint Chomsky hangoztatja) a nyelv természetének humboldti felfogása szoros, lényegi egyezést mutat azzal, amelyen a generatív grammatika elmélete alapul, ennek mintegy anticipációja.

Ezen a ponton lényeges tisztán látni Humboldt helyét a nyelvtudomány történetében.

Az általános nyelvtudomány humboldti programja 1820-ban hangzik el a porosz akadémián, egy évvel azután, hogy Jacob Grimm közreadja a „Deutsche Grammatik” első kötetét, amelynek előszava a történeti nyelv-

¹⁶ Kant's gesammelte Schriften (Berlin—Lipce, 1923) 12 kk.

¹⁷ „La Grammaire générale est une Science parce qu'elle n'a pour objet, que la spéculation raisonnée des principes immuables et généraux de la Parole; une Grammaire particulière est un Art, parce qu'elle envisage l'application pratique des institutions arbitraires et usuelles d'une langue particulière aux principes généraux de la Parole.” (Beauzée és Douchet az Enciklopédiában a „Grammaire” címszáva.)

¹⁸ „[Die Sprache ist eine] an Töne geheftete geistige Welt, welche zwischen dem Menschen und der Aussenwelt, vermittelt.” (Idézi R. Haym: Wilhelm von Humboldt. Lebensbild und Charakteristik (1856) 498.)

¹⁹ Werke 6. 2. 324.

vésznet manifesztumát tartalmazza; amikor 1836-ban, a szerző halála után, megjelenik Humboldt utolsó összefoglaló munkája,²⁰ már készen áll, olvasható a modern összehasonlító nyelvészet első nagy könyve, Franz Bopp fő műve.²¹

Tegyük hozzá, hogy Humboldt jól ismerte, nagyra becsülte a két fiatalabb tudósnak, az összehasonlító-történeti nyelvészet alapítóinak munkásságát;²² hogy Boppal személyes kapcsolatban, tudományos levelezésben állt;²³ végül, hogy ő maga is sikerrel alkalmazta az összehasonlítás új módszerét.²⁴ Mindez úgy tünteti fel, hogy Humboldtnak Bopp és Grimm mellett a történeti helye, azok közé tartozik, akik a XIX. század elején új irányt adtak a nyelvészetnek.

Tévedés volna azonban ezt a látszatot valóságul elfogadni.

Főleg külső körülményeken múlt, hogy Humboldt csak 1820-tól fogva szentelhette magát akadálytalanul a kutatásnak; de már évtizedekkel előbb, a XVIII. század végén felismerte, hogy az ő hivatása a nyelv vizsgálata,²⁵ ekkor alakultak ki elhatározóan nézetei a nyelv természetéről, szerepéről az emberiség szellemi fejlődésében és egy ennek megfelelő, ehhez méltó nyelvtudományról.

Munkássága egészben véve nem kezdet, hanem betetőzés:²⁶ az utolsó, legigényesebb, leghatalmasabb vállalkozása annak az irányzatnak, amely a XVII. század derekán bontakozik ki és a felvilágosodás korának végéig uralkodik a nyelv tanulmányozásában, a „kartézianus nyelvészetnek”.²⁷

A XIX. század folyamán a nyelvészet gyökeresen átalakul. A kutatók érdeklődése mindinkább egyre kizárólagosabban egy újonnan feltárt terület, a nyelvek összehasonlító-történeti vizsgálata felé fordul és a vizsgálat munkájában kifinomulódik egy technika, amely mintegy kijelöli a kutatás útját

²⁰ Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. (Berlin, 1836).

²¹ Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen. (Az első rész 1833-ban, a második 1835-ben jelent meg; a második részben az összehasonlított nyelvek csoportja az ószlávval bővült.)

²² „Ich kann mit Wahrheit sagen, — írja Humboldt a „Deutsche Grammatik” első részének előszaváról (A. Leitzmann: Anzeiger für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur 30. 151 A. 1 (1906)), dass mich nie etwas über Sprache Geschriebenes so durch die Wahrheit der Behauptungen und die Schönheit des Ausdrucks angezogen hat.”

²³ Lásd S. Lefmann: Franz Bopp sein Leben und seine Wissenschaft (Berlin, 1891). A „Nachtrag” (Berlin, 1897) tartalmazza Bopp és Humboldt levelezését. Vö. még Alexander von Humboldt nyilatkozatát a nagy Bevezetés (Über die Verschiedenheit) előszavában (VII k.).

²⁴ Ismeretes, hogy Humboldt alapozta meg a maláj-polinéziai nyelvcsalád összehasonlító nyelvtanát.

²⁵ „Sie wissen — írja Humboldt, Schillernek 1802. május 18-án —, dass seit längerer Zeit das Sprachstudium mich am ernstlichsten beschäftigt. Ich glaube in den allgemeinen Ideen darüber nicht unbedeutende Fortschritte gemacht zu haben, ich habe einen allgemeinen Plan, den ich, sobald ich nur zunächst eine ruhige Musse habe, vollenden und vorlegen werde”. Der Briefwechsel zwischen Friedrich Schiller und Wilhelm von Humboldt (Berlin, 1962) 2. 221.

²⁶ Vö. Noam Chomsky: Cartesian Linguistics (New York—London, 1966) 2.

²⁷ A név Chomskytól ered (vö. i. m. 75 kk.). Megjegyzendő, hogy az irányzat folytonossága nem abban a filozófiában van, amelyre képviselői hivatkoznak, az elnevezés ennyiben félrevezető.

és a legkülönbözőbb nyelvekre alkalmazva szilárd és jelentős eredményekre vezet.

Nem kétséges, hogy ez az átalakulás korszakos haladás a nyelvészet történetében. Tanulságos ebben a vonatkozásban meghallgatni egy filozófust, aki a maga oldaláról behatóan foglalkozott a nyelv problémájával és ennek a problémának a szerepével a filozófia történetében. „Alig akad a tudomány egész történetében — mondotta Ernst Cassirer 1945-ben, röviddel halála előtt²⁸ — vonzóbb fejezet, mint a nyelvészet »új tudományának« kibontakozása. Fontosságában nyugodtan hasonlíthatjuk Galileo új tudományához, amely a XVII. században teljesen megváltoztatta a fizikai világról alkotott képünket”.

Látni kell azonban azt is, hogy az összehasonlító-történeti nyelvészet szakítás volt a múlttal. Képviselői, amennyiben a nyelvtudomány egyedüli tárgyát a nyelvek történetében látták, drasztikusan korlátozták a nyelvészeti kutatás problematikáját; értetlenül álltak az előző korszak, a kartéziánus lingvisztika értékes örökségével szemben is, jól látták a fogyatékoságait, de nem azt, ami benne előremutató volt, nagyra hivatott.

Chomskynak nagy érdeme, hogy felismerte ennek az örökségnek jelentőségét;²⁹ ez viszont annak eredményeként adódott számára, hogy ő ezt az örökséget önállóan továbbfejlesztette. A generatív transzformációs grammatika elméletét természetesen nem a nyelvészet történetéből merítette; de utólag felfedezte, hogy ez az elmélet nagymértékben a kartéziánus lingvisztika gondolatainak kidolgozása és formalizálása, és ennek alapján megvilágította és rehabilitálta a nyelvészet történetének egy félreismert nagy korszakát.

A transzformációs generatív grammatika elmélete egyre szélesebb és mélyebb érdeklődést kelt a hazai nyelvészetben is; nyelvészetünkben nő a száma a kutatóknak, akik igyekeznek elsajátítani, munkájukban alkalmazni. Ezt a folyamatot kívánjuk elősegíteni az Általános Nyelvészeti Tanulmányok jelen kötetével, amelynek dolgozatai tartalmi, sőt elméleti változatosságuk ellenére nagyjából megegyeznek abban, hogy a nyelv generatív reprodukciójára törekednek.

*

A sorozat VI. kötete a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Strukturális Nyelvészeti Osztályán folyó „A magyar nyelv formális (generatív) grammatikája” című kollektív akadémiai kutatási téma eredményének első összefoglaló igényű publikálását tartalmazza. A tervmunkáról, valamint a kötet egyes darabjairól Károly Sándor szerkesztői bevezetése tartalmazza a további tudnivalókat. Mind a téma felelőse — és egyben a kötet társ-szerkesztője —, mind a kötet valamennyi munkatársa munkájával jelentős szolgálatot tesz a transzformációs generatív grammatikának a magyar nyelv leírásában való felhasználása terén.

Telegdi Zsigmond

Budapest, 1968. május

²⁸ Word 1. 99 (1945), egy „Structuralism in modern linguistics” című tanulmányban.

²⁹ Vö. az 1. jegyzettel.

A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése

(Szerkesztői bevezetés)

1. A generatív nyelvtan elméleti és gyakorlati jelentősége és lehetősége

A múlt század híres természettudósától, Claude Bernardtól eredő mondás: „Az elméletek nem igazak vagy hamisak, hanem termékenyek illetőleg meddők” — talán a leghívebben fejezi ki azt a gondolatot, amellyel tanulmánykötetünket az olvasó figyelmébe ajánljuk. A nyelvelmélet, s ezen belül a grammatikaelmélet az utolsó évtizedben hatalmas fejlődésen ment keresztül, de e fejlődés korántsem jutott megállapodott szakaszba. Erre vonatkozólag igen jellemző magának a generatív nyelvelmélet úttörő képviselőjének, Noam Chomskynak a nyelvtudományról és pszichológiáról tett nyilatkozata: „E tudományok jelenleg a mozgás és változás állapotában vannak. Ami néhány évvel ezelőtt még jól megalapozott tételnek látszott, ma széleskörű vita tárgya lehet.”¹

Ez az óvatos vélemény még óvatosabb állásfoglalást kíván a generatív nyelvelmélet alapján álló nyelvtanírótól. Egyáltalán nincs ugyanis igazolva, hogy azzal az egzaktsággal, amelyet a generatív nyelvelmélet megkövetel, valóban elkészíthető egy nyelv teljes generatív nyelvtana. Maga a generatív nyelvelmélet sem teljesen kidolgozott, különösen azóta, amióta a szemantika szervesen beleépült. Kezdetben maga Chomsky is elutasító volt a szemantikára épített szintaxissal szemben. Maguk a generatív modellek is többfélék. A Chomsky-féle generatív nyelvtantípus mellett a leginkább ismert Sz. K. Saumján applikatív generatív nyelvtani modellje, de ezeken kívül más generatív nyelvtani tervezeteket is ismerünk.² Nem

¹ N. Chomsky, *Linguistic theory*: Extract from: Reports of the Working Committees, North-East Conference on the Teaching of Foreign Languages. 1966. 18. 5. 67. Az eredeti szöveg: „These disciplines are at present, in a state of flux and agitation. What seemed to be well-established doctrine a few years ago may now be the subject of extensive debate.” Ehhez a csatolhatjuk még a következő, ugyancsak Chomskytól származó megállapítást: „It is quite apparent that current theories of syntax and semantics are highly fragmentary and tentative, and that they involve open questions of a fundamental nature. Furthermore, only very rudimentary grammatical descriptions are available, for any language, so that no satisfactory answers can be given for many factual questions.” (Vö. N. Chomsky: *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Massachusetts, 1965. 148.)

² Ilyen például Petr Sgall cseh nyelvész munkája: *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha, 1967. 238 l.

tartjuk kizártnak, hogy a fejlődés abban az irányban halad, amely majd lehetővé teszi egy olyan nyelvtantípusnak a kialakulását, amely a generatív nyelvelmélet különböző változatainak a hatása alatt a „generatív elv”-nek egy tágabb s az egzaktságnak egy lazább vagy másféle értelmezésével a jelenleginél könnyebb feladat elé állítja a gyakorlati nyelvtanírót. Ugyanakkor vannak a nyelvnek olyan aspektusai is, amelyeket a generatív nyelvtan a mostani formájában nem vesz figyelembe, vagy egyelőre nem tud figyelembe venni. Itt főleg a nyelvnek állandó változására, szociális és műfaji meghatározottságára gondolunk. S itt jutottunk el bevezetőnk kiinduló gondolatához. A generatív nyelvelmélet ugyanis a végső eredménytől függetlenül és jelenlegi tökéletlensége ellenére termékenynek mutatkozik. Határozott célkitűzésével és a cél elérésének az ellenőrizhetőségével kemény diszciplinát ír elő a kutató számára. A végső cél, egy nyelv teljes generatív leírása, valószínűleg csupán megközelíthető — de az elmélet „imperativusa”-nak a nyomása alatt a nyelv egészére és részleteire s általában az emberi nyelvre vonatkozó értékes ismeretek birtokába jutunk. Innen van a generatív nyelvelmélet általános nyelvészeti jelentősége. Másik nagy jelentősége, s ez legalább olyan fontos, mint az előbbi, a generatív nyelvtan célkitűzéséből adódik: modellálni a beszélőnek és a hallgatónak azt a képességét (? = faculté de langage), amellyel meg tudja különböztetni a „jó” mondatokat (és ezen belül a „jó” kisebb nyelvi egységeket) a „rossz” mondatoktól. Ez a célkitűzés olyan kutatásra készíti a nyelvtanírót, amely az alkalmazott nyelvtudományi diszciplináknak, az idegen nyelv oktatásának, a nyelvművelésnek, a fordításelméletnek összehasonlíthatatlanul nagyobb szolgálatot tesz, mint egy régi típusú, úgynevezett hagyományos nyelvtan, vagy akár egy tisztán „leíró” strukturális nyelvtan. Az alábbiakban a generatív nyelvtannak e két sajátosságáról részletesebben is szólnunk.

A „transzformációs generatív nyelvtan” elnevezésben a „transzformációs” és a „generatív” jelző együttese egy sajátos nyelvtantípusra utal, amelynek lényeges jegyét alkotja mind a transzformálás, mind a generálás. E kettő nem szükségképpen van egymáshoz kötve, lehetséges transzformációs nyelvtan generálási szabályok nélkül³ és fordítva, generatív nyelvtan transzformáció nélkül.⁴ A transzformálás és a generálás a generatív nyelvelméletben pontosan meghatározott fogalmat jelent, beleértve azt is, hogy mind a transzformációnak, mind a generatív szabálynak egy nyelvtanon belül is több típusa van. Rá szeretnék mutatni arra, hogy e két fogalomnak a hagyományos és strukturális nyelvészetben is megvannak az előzményei. S itt most nem is olyan régebbi elméleti előzményekre gondolok, mint a Port-Royal nyelvtana a XVII. századból, vagy Humboldt munkássága. (Mindkét előzményben megvan a Chomskynál „mélystruktúra”-

³ Például Z. S. Harris, Co-occurrence and transformation in linguistic structure: Language 33. 293—340 (1957). Vö. még Antal László: A formális nyelvi elemzés. Bpest, 1964. 226—8.

⁴ Például P. Sgall említett munkája. Vö. még Károly Sándor, Preliminary to a Hungarian Generative Grammar: Acta Linguistica Hung. 17. 245—62 (1967); G. H. Harman, Generative grammars without transformational rules: a defense of phrase structure: Language 39. 597—616 (1963).

nak és felszíni „struktúra”-nak nevezett ketősség csírája).⁵ Gondolok arra a közvetlenebb előzményre, amely a nyelvtanítás gyakorlatában — többé-kevésbé tudatosan és szórványosan — már régóta megtalálható. Ilyen szempontból a transzformáció előzményének tekinthető a nyelvtani szinonimika felfedezése, a generálás előzményének pedig a nyelvtani produktivitás vizsgálata. Természetesen sem a nyelvtani szinonimika, sem a produktivitás nem azonos a generatív nyelvtan „transzformáció” és „generálás” fogalmával. Ugyanakkor mégis szoros kapcsolatban vannak.⁶ Ha fent azt mondtam, hogy a tökéletes generatív nyelvtannak mint olyannak az elkészítése problematikus, s a jövő nyelvtanának a kérdése még nyitott, akkor most határozottabban mondhatom, hogy olyan nyelvtan, amely egyrészt lemond a nyelvtani szinonimák (és ezzel együtt a nyelvtani homonimák) kutatásáról és bemutatásáról, másrészt a produktivitás vizsgálatáról, visszafelé való lépést jelent a nyelvtanírásban. A nyelvtani szinonimitás és a produktivitás vizsgálatát ugyanis mind a modern nyelvelmélet, mind az alkalmazott nyelvtudományi szempontok megkövetelik. A modern nyelvelmélet megkívánja, hogy a nyelvnek mind a kommunikációs, mind az értelmi — megismerő (logikai — gondolkodásbeli) funkcióját alapvetően figyelembe vegyük. Így a nyelvtani vizsgálatkor is központi helyzetbe kerül a beszéd, s az a nyelvi magatartás, amelyet Chomsky szerint is elsősorban az „újítás”, olyan „új” mondatok és minták alkotása jellemez, amelyek ugyanakkor összhangban vannak nagyon absztrakttal és bonyolult szabályokkal.⁷

A beszéd közismerten sajátos választási folyamat. Ehhez a választáshoz a nyelvtan a maga nyersanyagát csak akkor tudja explicit módon megadni, ha a választási lehetőségeket mint olyanokat mutatja be, ha tehát egyrészt a szinoním mondatformákat megadja, mint ahogy a szótárnak is meg kell adnia a szinoním szavakat, másrészt nemcsak elmondott vagy leírt szövegek elemzésére szorítkozik, hanem általában a „produkálható” mondatformákat (és ezen belül szóformákat) mutatja be. Hogy a modern nyelvelmélet követelménye itt találkozik az alkalmazott nyelvtudomány igényével, azt felesleges mondanom. Az viszont könnyen lehetséges, hogy

⁵ Vö. N. Chomsky: *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Massachusetts, 1965. 199. Vö. még N. Chomsky: *Cartesian Linguistics. A Chapter from the History of Rationalism*. Cambridge, Mass., 1966. Ismertették: Szépe György, *Filológiai Közöny* 14. 262—4 (1966) és Kis János—Pap Mária: *Magyar Filozófiai Szemle* 11. 468—72 (1967).

⁶ A nyelvtani szinonimikát, mint a transzformáció előzményét mutatja be az ilyen szempontból leginkább releváns orosz szakirodalomban R. Růžicka. Idevágó dolgozata: *Studien zur Theorie der russischen Syntax: Forschungen und Fortschritte* 40/2. 48—51 (1966). Vö. még И. И. Ревзин, *К вопросу о грамматической синонимике: Иностранные языки в высшей школе* (Moszkva 1952) 51. Erre a munkára hivatkozva foglalkoztam én is igeneveink szinonimikus használatával, hazai irodalmunkban talán először vezetve be a „nyelvtani szinonimika” műszót, vö. Károly S., *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. (Nyelvtudományi Értekezések 10. sz.) Bpest, 1965. 6. Ami a produktivitás és a generálás összefüggését illeti, itt nem egyszerűen a produktivitásra gondolok, hanem arra a fogalomra, amit „kategorikusan produktív”-nak neveztem egy dolgozatomban, vö. Károly S., *A szóképzés grammatikai jellegéről: Nyelvtudományi Közlemények* 57. (1965) 282.

⁷ Vö. N. Chomsky, *Linguistic theory* (i. h.).

a nyelvtani szinonimitás és produktivitás gyakorlati célok szolgálatába állított bemutatására végül is nem a mostani formájú generatív nyelvtan lesz a legalkalmasabb.

Az úgynevezett hagyományos nyelvtantól a generatív nyelvtanig több lépcső vezet. A közbülső fokok közé tartozik minden olyan nyelvtantípus, amely megpróbálja modellálni a nyelvet.⁸ Ide tartoznak a strukturális nyelvtan különböző típusai. A következetes szintagmatikus felépítésű nyelvtan is, a feldolgozás egzaktságától függően alacsonyabb vagy magasabb színvonalon, a modellált nyelvtanok sorába tartozik. Mindebből következik, hogy a generatív nyelvtan előkészítése egy jól modellált strukturális nyelvtan alapjáról jóval könnyebb, mintha egy ilyen nélkül, a nyelvi adatok feldolgozása alapján közvetlenül kell generatív típusú nyelvtant kidolgozni.⁹

E kötet tanulmányainak a helyes értékelés feltételezi a generatív nyelvelméletre vonatkozó általános tudnivalók ismeretét. Tekintettel azonban arra, hogy idevágó tanulmányok szép számmal jelentek meg hazai kiadványainkban,¹⁰ sőt külön könyvecske is napvilágot látott, amely elsősorban a generatív nyelvelmélet kitűnő és szakszerű ismertetését tartalmazza,¹¹ itt megelégszünk azzal, ha az olvasót a szakirodalomhoz kalauzoljuk.

Általánosságban és röviden mégis elmondjuk a következőket. A generatív nyelvtani modell meghatározott szabályok véges halmaza, amelyek meghatározott sorrendű alkalmazásával létre lehet hozni, „generálni” lehet valamely nyelv valamennyi jó mondatának a struktúráját. Tehát a generálás eredményeképpen egy-egy mondatnak a struktúráját kapjuk. A „struktúra” fogalma meghatározott és nem egyenlő azzal, amit a deskriptív iskola struktúrán ért. A Chomsky-féle nyelvtan megkülönböztet „mélystruktúra”-t és „felszíni struktúra”-t. A mélystruktúra az „alapszómondat” tartalmának, logikai szerkezetének felel meg, a felszíni struktúra a mondat morfológiai tagolásának absztrakt formája. A mélystruktú-

⁸ A nyelvi modellálásra vö. И. И. Ревзин: Модели языка. Moszkva, 1962. 192 l.; Kalmár László, Matematikai és nyelvi struktúrák: Általános nyelvészeti tanulmányok II. (Bpest, 1964) 11—74; Papp Ferenc, Modell: Magyar Nyelvőr 89. 462—68 (1965); különösen Petőfi S. János: Modern nyelvészet. Tájékoztató összefoglalás. TIT. Kézirat. Bpest, 1967. 33—50. Itt további irodalom található.

⁹ Ezért csak részigazság van abban, amikor a generatív nyelvtant úgy tüntetik fel, mintha az a strukturális nyelvtan után visszakanyarodna a hagyományos, praestrukturalista nyelvtanhoz. E felfogásban van részigazság, főleg elméleti szempontból, ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy egy generatív nyelvtan számára felhasználhatóbb a nyelvi környezetek pontos számbavételén alapuló, tehát a disztribúció elve alapján megírt nyelvtan, mint egy régebbi típusú.

¹⁰ Ilvenek például a következők: Szépe Gvörgey, A generatív grammatika transzformációs modelljéről: Általános Nyelvészeti Tanulmányok I. (Bpest, 1963) 273—94; Telegdi Zsigmond, A nyelvtudomány meghasonlásáról: uo. 295—305; Szépe Gvörgey, A szótár a generatív nyelvelírásban: Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV. (Bpest, 1966) 167—88; Telegdi Zsigmond, Nominalizáció és történelem: uo. 189—97.

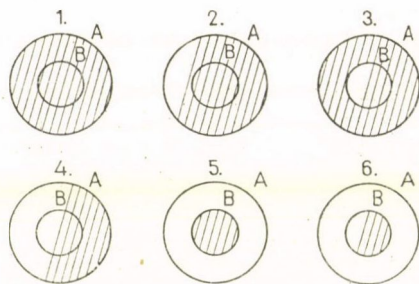
¹¹ Petőfi S. János: Modern nyelvészet. Tájékoztató összefoglalás. TIT. Kézirat. Bpest, 1967. 124 l.

rától a felszíni struktúráig a transzformáció segítségével jutunk.¹² (A mélystruktúra és a felszíni struktúra viszonyának konkrét ábrázolását ágrajz formájában lásd a 364–5. lapon.)

A mondat generálási szabályaiban mindig feltétel valósul meg, a generálási szabályokban *ha*, *akkor* típusú összefüggéseket tárunk fel. Az ilyen összefüggések szintaktikai–szemantikai és fonológiai jellegűek. Ezeknek a feltételes összefüggéseknek a felderítésében rejlik a generatív nyelvtan magyarázó jellege, szemben a pusztá jelenségleírással. A generatív nyelvtan így mélyebb összefüggéseket tár fel, mint a pusztá deskriptív analízis. Így jobban is illik rá az a tétel, hogy „Nemcsak a nyelvtörténet magyaráz, hanem a leíró nyelvészet is”.¹³

A mondatgenerálás elvileg nemcsak olyan lehet, hogy a generálás eredményeképpen a jó és csak a jó mondatok jönnek létre. Az elvi lehetőségek a következők:

1. A generálás eredményeképpen létrejönnek nemcsak az összes jó, hanem az összes rossz, tehát az összes lehetséges mondatok. — 2. Létrejönnek az összes jó mondatok, s ezeken kívül a rossz mondatok egy része. — 3.

Létrejönnek az összes rossz mondatok és a jó mondatok egy része. — 4. A létrehozható mondatok mind a jó, mind a rossz mondatok halmazának egy részét teszik ki. — 5. A létrehozható mondatok csak a jó mondatok, s ezek mind. — 6. A generálási szabályok olyanok, hogy csak jó mondatokat generálnak, de a jó mondatok halmazának csak egy részét.

Szemléletesen a generálható mondatok halmazösszefüggéseit így ábrázolhatjuk (A = az összes lehetséges mondatok halmaza; B = az összes

¹² A mélystruktúra és a felszíni struktúra értelmezésére és a nyelvtan felépítésében való szerepére vö. N. Chomsky: *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Massachusetts, 1965., különösen 136.

¹³ Vö. Lotz János, Egy nyelvtani modell (Ism. Károly Sándor): *Magyar Tudomány* 12 (új folyam) 3. szám 193 (1967).

jó mondatok halmaza; a csíkozott rész = a generálható mondatok halmaza). Elméleti szempontból csak a tiszta típusok jelentősek, az 1. és az 5. típus.

A kettő közül azonban csak az 5. felel meg a generatív grammatika követelményének. A generatív szabályokat tehát úgy kell megalkotni, hogy e szabályok az összes grammatikailag jó mondatokat generálják, s az összes rosszakat kizárják, illetőleg a közbülső típusokat — a jól formált-ság szempontjából — minősítsék. Ez igen magas követelmény, amely csak igen nagy empirikus anyag áttekintő szemlélete alapján, körültekintő kísérletezés és próbálgatás útján valósítható meg. Az empirikus anyag a nyelvtaníró fejében van, de memóriájának erős korlátozottsága miatt ez az anyag a gyakorlatban csak a szótárak és szövegek (és a bő anyagot tartalmazó régebbi nyelvtanok) feldolgozása közben „aktivizálódik” a nyelvtan számára. A generatív szabályok megalkotása a nyelvtannak egy-egy részterületén is a valóságban a 2-es, 4-es és 6-os generálási típusokon keresztül vezet az 5-ös felé. A szabály sokszor vagy nagyon tág (2-es), vagy nagyon szűk (6-os), vagy tág is szűk is egyszerre (4-es), s ilyenkor szűkíteni, illetőleg tágítani kell. Csak egy egészen egyszerű példánál maradva, egy olyan szabály, amely egy főnévi alanyból, egy igei állítmányból és egy tárgyból álló mondat generálását teszi lehetővé általában, jónak minősítene egy olyan mondatot is, amelynek alanya *fiú*, igei állítmánya *csúszik*, tárgya *jég*. A szabályt tehát szűkíteni, finomítani kell: fel kell tüntetni, hogy az igéknek két halmaza van (az ige szimbóluma egy alkategorizálási szabállyal tranzitív vagy intranszítív egymást kizáró jegyet kap), s ezeknek megfelelően alkotható csak olyan szabály, amely szerint egy igei szimbólum átírható egy másik igei szimbólum + egy tárgyi szerepű főnévi szimbólum kapcsolatává. Hogy ilyen jó szabályokat kapjunk, ahhoz egy szabályalkotási eljárás szükséges, amelyet a generatív nyelvtan mechanizmusa szab meg. Ha az 1-es típusú generálás volna a célunk (az összes elvileg lehetséges mondatok generálása) vagy a 6. típusú generálás, akkor másfajta szabályokat kellene alkalmaznunk. Például az 1-es típusú generáláshoz nem volna szükség az előbb említett alkategorizálási szabályra, csak egy olyanra, amely megengedi mind a tárgyas, mind a tárgy nélküli ígés mondatot. Ez esetben ugyanis a *fiú*, a *csúszik* és a *jég* olyan kapcsolatát is megengedné a szabály, hogy *A fiú csússza a jeget* (amely rossz mondat), s egy olyat is, hogy *A fiú csúszik*, vagy *A fiú csúszik a jégen*. (Tehát megengedné a rossz mondatokat is meg a jókat is.) Amikor tehát azt mondjuk, hogy a generatív nyelvtan olyan szabályokat dolgoz ki, amelyekkel létre lehet hozni valamely nyelv összes jó mondatát és csak ezeket, akkor a szabálytípus jellegére utalunk, de nem gondolunk arra, hogy egy nyelvtan valóban felépíthető úgy, hogy az összes jó mondatok létrehozásához szükséges összes szabályokat — kivétel nélkül — megadjuk. Ez a cél valószínűleg nem érhető el, már csak azért sem, mert mire összeállítanánk a szabályokat, addigra a mondatalkotó képességünk (kompetenciánk) is megváltoznék. Ez a „pesszimizmus” azonban nem azt jelenti, hogy „menet közben” ne végeznénk nagyon is hasznos munkát — mint ahogy jeleztük — nyelvelméleti és alkalmazott nyelvtudomány szempontból.

Ami a transzformációt illeti, itt csak egész röviden utalunk egy meghatározásfélére: „A grammatikai transzformáció olyan szabály, amely egy mondatot — vagy egy frázist [szerkezetet] — másik mondatná — másik frázissá [szerkezeté] — alakít.”¹⁴ (Bővebben erről a jelzett szakirodalomban és természetesen magában e kötet egyes tanulmányaiban.) A transzformációs nyelvtan jelentőségéről ezt a megállapítást olvashatjuk: „Transzformációs nyelvtani kutatásokkal különböző országok nagy kollektívái foglalkoznak jelenleg, s e nyelvtan iránti érdeklődés nemcsak hogy nem csökken, ahogy hajlamos volna néhány tudós feltételezni, hanem évről-évre nő. A transzformációs nyelvtanok jelentős részleteit írták meg a német, az orosz, a spanyol, a hindi, a finn, az észti, a török, a japán, a luganda, az arab, a tagalog és más nyelvek alapján.”¹⁵

2. Generatív nyelvelmélet és általános nyelvészet

E kérdésnek nemcsak megnyugtató kifejtését, de még egzakt felvetését sem kísérlehetjük meg, két okból. Egyrészt, ahogy jeleztük, a generatív nyelvelmélet maga is kísérleti jellegű és többféle koncepciót tesz lehetővé. Így nehéz lenne a „generatív nyelvelmélet” és a „nyelvelmélet” összefüggéséről általában beszélni. (Általános nyelvészetben nyelvelméletet értünk.) Másrészt a felvetett kérdést most elsősorban a jelen tanulmánykötet szempontjából szeretnénk vizsgálni. Tanulmánykötetünk pedig elméleti szempontból nem elég egységes és kidolgozott ahhoz, hogy a nyelvelmélethez való viszonyát pontosan meg lehetne határozni. Ezt a tényt a kutatási stádium indokolja s nem tartjuk hibának. (Erre még a 4. pontban visszatérünk.)

E korlátok ellenére tanulmánykötetünk a nyelvelmélet szempontjából nem közömbös. Az alábbiakban három olyan sajátosságára szeretnénk rámutatni, amely a nyelvelméletet érinti.

1. A transzformációs és generatív grammatika átfogó szemléletéből következően egyetlen teórián belül veti fel és próbálja megoldani azokat a kérdéseket, amelyeket korábban általában függetlenítettek és szétszakitottak egymástól. A nyelvtan és a szótár, a grammatika és a szemantika, a szintaxis és a lexikológia összefüggéseire gondolok elsősorban. E területeket régebben nemcsak külön részdiszciplínáknak tekintették, hanem többnyire egymástól függetlenül dolgozták ki. Itt elsősorban a praestrukturalista nyelvészetre gondolunk, s itt sem teljesen általánosítva, hanem csak mint tipikus jelenségre utalva. A strukturalista iskolák előrelépése sem ezeken a területeken jelentkezik, hanem a nyelvi szintek (fonológia, morfológia, morfofonematika, szintaxis) elméleti meghatározásán és szétválasztásán. A generatív nyelvelméletben a szintek kellő distinkciója mellett a szintek összefüggéseinek a kidolgozására került a hangsúly, s ezen belül is a szintaxis kapta a fő szerepet. A nyelvtan végső eredménye Chom-

¹⁴ Petőfi S. János: i. m. 50.

¹⁵ Ю. Д. Апресян: Идеи и методы современной структурной лингвистики. Москва, 1966. 212.

sky szerint, hogy egy szemantikai interpretációt vonatkozásba hozunk egy fonetikai reprezentációval. Ezt a relációt a nyelvtan szintaktikai komponense közvetíti, amely a nyelvtan egyedüli teremtő jellegű, „kreatív” része.¹⁶

A szemantika és grammatika összefüggésében sok a vitatott és problematikus, de még több az előremutató, pozitív eredmény. E kötet egyes fejezetei bő példatárat nyújtanak ennek a nyelvelméleti problémának a megközelítésére, nemcsak a szintaktikai és szóalkotási részekben, hanem még a nyelvtan alsóbb szintjeinek a fejezetében is, hiszen egy mondat fonetikai formáját is csak úgy tudjuk értelmezni, ha szintaktikai struktúrárt rendelünk hozzá. A szintaxis és a lexikológia szerves kapcsolatára a szóalkotásról szóló fejezetben derül fény. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy lexikológiai operációk nélkül a szintaxisban sem boldogulunk.¹⁷

2. A transzformációs generatív nyelvtan elmélete nem egyszerűen egy nyelv generatív leírásának a módszere. Mind Chomsky mélystruktúrája, illetőleg a szabályoknak az a része, amit Chomsky kategoriális komponensnek nevez, mind Saumján applikatív modellje absztrakt és univerzális jellegű. A Chomsky-féle nyelvtan kategóriaszimbólumai (NP, VP, N, V stb.) és szintaktikai-szemantikai jegyei feltehetően univerzálisak, illetőleg a jövődő kutatás feladata lesz eldönteni, hogy melyek az univerzális jegyek. Az univerzális struktúráknak felszíni struktúrákká való átalakítása az egyes nyelvek vizsgálata közben a tipológiai kutatásokhoz is megfelelő alap. Tanulmánykötetünk jelentős lépés azon az úton, amely a magyar nyelv leírását fokozatosan a nyelvleírás általános grammatikaelméleti keretébe illeszti. Ez természetszerűen fokozza majd a magyar nyelv iránti érdeklődést külföldön is.

3. Végül felhívjuk a figyelmet a generatív grammatika elméletének egy olyan sajátosságára, amely a kommunikációelmélet szempontjából nézve is pozitív módon értékelendő. A generatív nyelvtanban nem öncél az osztályozás és a kategorizálás, hanem a helyes mondatalkotás szabályainak az eszköze. A mondat áll a központjában, mint ahogy a kommunikációban is a mondat az alapegység. Ugyanakkor a mondatnak a mondatelőzményekhez, a szöveghez és a szituációhoz való viszonya is szabályokhoz kötött. Az ilyen szabályok elsősorban a mondat aktuális tagolásának a szintjéhez tartoznak. Tanulmánykötetünk Főnévi csoportok című fejezete az aktuális tagolás vizsgálatában is jelentős mértékben továbbmegy eddigi eredményeinknél. Ez a generatív nyelvelmélet szempontjából nemzetközileg is figyelemre méltó lépésnek számít. Az aktuális tagolás ugyanis a generatív grammatika elméletében és gyakorlatában eddig elhanyagolt terület volt.

¹⁶ Vö. N. Chomsky; Aspects of the theory of syntax. Cambridge, Massachusetts, 1965. 136.

¹⁷ Ez az a határterülete a grammatikának és a szemantikának, amelyről N. Chomsky is úgy nyilatkozik (vö. Aspects 162–3), hogy egyelőre a generatív nyelvtan mechanizmusa nem tud megfelelően számot adni róla. Ezzel a problémával e kötet tanulmányai közül elsősorban az általam írt két dolgozat foglalkozik.

3. Generatív nyelvtan és alkalmazott nyelvtudomány

A generatív nyelvtan állandóan ellenőrzi magát a gyakorlattal, sőt kénytelen erre. Olyan mechanizmus, mely lényegénél fogva rászorítja a kutatót, hogy a nyelvhasználatot (azaz a beszélő és a hallgató nyelvi képességét, kompetenciáját) explicit szabályokba foglalja. Itt elvileg nem a kutató szubjektivitásától függ, hogy mit vesz észre és mit nem. A hiányt és hibát a gyakorlati eredmény, a szabályokkal létrehozható (vagy ami ennek korrelatívuma, a létre nem hozható) mondatok korrigálják. Félreérti a generatív nyelvtan feladatának lényegét, aki azt veti szemére, hogy miért nem csak a „jó” mondatokkal foglalkozik. Az a szabálysor, amely megadja a jó mondatot, egyúttal kizárja a rosszat. Itt ugyanannak a dolognak két oldaláról van szó. Mondanunk se kell, hogy a beszélő és hallgató nyelvi képességéhez mind a kettő hozzátartozik. Ez nyilvánvalóvá válik akkor, ha valaki nem anyanyelvi fokon bír egy nyelvet.

Az a nyelvtanírási módszer tehát, amelyet alkalmazunk, a jelek használatali szabályait adja, s a jelek kategorizálása ennek a célnak van alávetve. Ebből már eleve következik, hogy az ilyen nyelvtan alkalmasabb minden olyan gyakorlati célra, amelynek a jelek használatala van dolga: a nyelvoktatás céljára, amely a jelek helyes használatára tesz képessé, a fordítás céljára, amely egyik nyelvből a másik nyelvre tesz át egy szöveget úgy, hogy közben ne sértse meg a másik nyelv használatali szabályait, és a nyelvművelés céljára, amely a helyes és helytelen nyelvhasználat közti különbség kérdésében hivatott elvszerűen állást foglalni. Anyagunk minden részletében ezeket a célokat is szolgálja, mégpedig úgy, hogy e célok érdekében nem kell saját inherens módszerétől eltérnie. A nyelvművelés szempontja ebben a nyelvtanban nem jegyzetbe vagy apróbetűs részbe kerül, mert a jó és a rossz mondatok megkülönböztetése a nyelvtan közvetlen célja. A kontrasztivitásnak, amely az idegen nyelvoktatásban és a fordításban alapvetően fontos, itt a feltételei éppen a nyelvhasználat oldaláról adva vannak.

A generatív grammatika szabálysorával a nyelv grammatikailag helyes mondatait kell megkapnunk. A nyelvtan azonban nem „magától tudja”, hogy melyek a helyes mondatok, ezeket a grammatikakészítők kísérletezik ki saját és mások „nyelvérzéke”, azaz a társadalmi nyelvi norma alapján. Ha a nyelvérzéket úgy fogjuk fel, mint a nyelv alkalmazási képességét, akkor a következőképpen definiálható: „Nyelvérzéken azt a képességet értjük, amely az előzően megértett beszédművek alapján a jelek és jelkapcsolatok felhasználását illetően olyan általánosításokhoz vezet el, amelyek segítségével e jeleket és jelkapcsolatokat vagy ezek mintájára alkotott újakat a hallgató szempontjából sikeresen tudjuk alkalmazni új szituációkra.”¹⁸

A nyelv helyes mondatai, mint a grammatika anyaga, tehát éppolyan „objektív” adottság a generatív nyelvtan számára is, mint bármely elődje számára. Ez az objektivitás azonban nem mindig magától értetődő. Itt is

¹⁸ Károly Sándor: Bevezetés az általános és magyar jelentés tanba. (Akadémiai doktori értekezés.) Kézirat. Budapest, 1967. 256.

épp olyan nehézséget okoz a helyesség megállapításában a „nyelvérzék” ingadozása, mint a régebbi normatív nyelvtanokban. A generatív nyelvtanok elkészítésében, legalábbis abban a stádiumban, amikor már túljutnak néhány „típusmondat” számbavételén, a nehézségek még fokozódnak, mert a régebbi nyelvtanok sok kérdést megkerültek, mellőztek. Itt azonban a „helyesség” centrális kérdés és gyakran egészen apró részletekig menően kiélezett. Ezért természetesen a generatív nyelvtan hibalehetősége is nagyobb, mint elődeié. Ez azonban nem hibája, hanem erénye e nyelvtannak, mert azt jelenti, hogy mérőeszköze finomabb.

4. Generatív nyelvtan és e tanulmánykötet

A generatív nyelvtannal kapcsolatos kérdéseket az előző pontokban is tanulmánykötetünkkel összefüggésben szemléltük. Szükséges azonban ennek az összefüggésnek a sajátos részleteit is elemeznünk.

1. Mindenekelőtt hangsúlyozni szeretnénk, hogy ez a kötet még nem nyelvtan, nem is egy eljövendő nyelvtannak egyes kész fejezetei, hanem csak előkészítő tanulmányok egy ilyen nyelvtanhoz, ahogy a kötet címében is jeleztük. Az egyes fejezetek témáját lényegében azon a kétnapos munkaértekezleten alakítottuk ki, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és Általános Nyelvészeti Munkabizottsága közösen rendezett „A magyar nyelv generatív nyelvtana” címmel 1965 júniusában Budapesten.¹⁹ E kötet az azóta eltelt idő munkáját összegezi. E munka a jelzett akadémiai intézet strukturális nyelvészeti osztályán folyik. Tanulmánykötetünk úgy tekintendő, mint ennek a munkának egy kezdő stádiumáról való, módszertani és általános nyelvészeti jellegű beszámoló, lépcsőfok egy későbbi nagyobb szintézishez.

2. E kötet szerzői javarészt tiszteletre méltó tudományos múlttal rendelkező kutatók, akiket saját tudományos tapasztalataik vezettek el a generatív típusú nyelvtanhoz. Ebből máris következik, hogy felfogásuk általános és részletkérdésekben nem szükségképpen egyezik meg. Magához a generatív nyelvtanhoz való hozzáállásuk (az, amit várnak e nyelvtantól és ahogy végső formájában elképzelik) sem azonos. Ez tükröződik az egyes tanulmányokban, amelyek alapos belső lektoráláson mentek keresztül, de szándékosan megmaradtak olyannak, hogy látszik rajtuk a szerző egyénisége. Az egyes tanulmányokban kifejtett nézetekben sincs mindig egyetértés. Tekintve azonban a grammatikaelmélet és ezen belül a generatív nyelv-elmélet jelenlegi, fejlődő szakaszát, ahogy erre e bevezető tanulmány elején rámutattunk, ez a „varietas” ha nem is „delectat”, mindenesetre „utilitati servit”, mert a problémák megoldását segíti.

Az egyes tanulmányok nemcsak az említett „szubjektív” okokból különböztek egymástól, hanem célkitűzésük, a nyelvtan végső formájától való távolságuk szerint is. Ez érthető abból, amit szintén említettünk, hogy a generatív nyelvtan írásakor többlépcsős feladatot kell megoldani, menet

¹⁹ Vö. A magyar nyelv generatív nyelvtana. Munkaértekezlet előadásvázslatai. Budapest, 1965 június. (Sokszorosított kézirat.)

közben. A Főnévi csoportok című fejezetben Dezső László néhány általános nyelvészeti és tipológiai szempontból erősen releváns kérdésnek, az aktuális tagolásnak és a szórendnek, valamint néhány általános szintaktikai-szemantikai jegynek az egész nyelvtant átfogó jelentőségét és módszertani használhatóságát mutatja be, kitérve több általános kérdésre is. Károly Sándor fejezetei, A melléknévi csoport, A szóösszetételek elsősorban a szintaxis és a szemantika, valamint a lexikológia kapcsolatának a problematikájára hívják fel a figyelmet, elvileg nem zárva le a nyelvtantípus végleges meghatározásának a kérdését. A szerző igyekszik aránylag összefüggően zárt egységet alkotó témának meglehetősen nagy szöveges és szótári anyagon történő feldolgozását bemutatni, generatív szempontból csak előkészítő jelleggel, hogy a közeljövőben — éppen a feldolgozott anyag nagysága miatt — a generálhatóság kérdéséhez jobban hozzá tudjunk férni. Különös tekintettel van az alkalmazott nyelvtudomány igényére. Általános nyelvészeti vonatkozású nézetei nagy részét máshol, nem e tanulmányban fejtik ki.²⁰ Az igei csoportok című tanulmányban H. Molnár Ilona a sokat vitatott vonzat kérdését vizsgálja, elemző módon, nagy szótári anyag feldolgozásával. Munkája hasznos kiindulópontul szolgál a később tovább vizsgálható alapmondatok megállapításához és a transzformációkhoz. A lexikális szóképzés című fejezetben Nagy Ferenc a szóképzés generatív szempontból szintén előkészítő jellegű bemutatásával ugyancsak nagy, bizonyos fokig teljes szótári anyagot mozgat meg, a szóképzés szemantikai jegyeinek a kifejtése útján. Az alsóbb nyelvi szintek leírása című tanulmányában Szépe György a generatív fonológia külföldi eredményeit alkalmazza alkotó módon a magyar nyelvre és egy fejezetet mutat be az erre a fonológiára épített morfológiából. A tanulmány mögött egy elméleti kérdés húzódik meg: egyszerűbben oldható-e meg egy „felsőbb” szint leírása egy „alsóbb” szint terminusaiban? Úgy látszik, ez a dolgozat tanulsága is: egészében véve nem, egyes részleteiben (vagy talán egészében is) viszont nagyobb a magyarázó értéke. E tanulmány, az anyag aránylag — a szintaxisához és szóalkotáshoz viszonyítva — kisebb terjedelme és áttekinthetősége következtében s a szerző felfogásából adódóan a legmesszebb mehet és megy a formalizálásban, magának a formális apparátusnak igen magas fokú absztraháló munkát tükröző és módszertani szempontból igen jelentős kifejtésével, sok általános nyelvészeti szempontból releváns kérdés fejtegetésével, felvetésével. Az alkalmazott nyelvtudomány számára itt valószínűleg kevesebb bár — különösen a gépi dokumentáció számára — nem jelentéktelen új és felhasználható anyagot kapunk.

3. A tanulmánykötet szerzőinek a „hagyományos nyelvészet”-hez való viszonyára jellemző, hogy hárman (Károly Sándor, H. Molnár Ilona és Szépe György) a legutolsó magyar nyelvtani szintézisnek, „A mai magyar nyelv rendszeré”-nek munkatársai voltak. Ez egyrészt sok haszonnal jár a munka eddigi és további szakaszaira nézve, biztosítva azt, hogy valóban továbblépés történjék a hagyományhoz képest, hiszen senki sem akar a maga múltja mögött maradni, másrészt megteremti a „békés egymás mellett-élés”-nek azt a feltételét, amely a „hagyományos” és a „modern” nyelv-

²⁰ Vö. a 18. jegyzetben idézett művet.

szet között néhol külföldön hiányzik s a közelmúltban nálunk is hiányolható volt. E kötet lektorai között az említett akadémiai nyelvtan szerkesztőjének, munkatársainak és lektorainak a nevével találkozunk, s a lelkiismeretes, nemegyszer kemény bíráló megjegyzés jó segítséget adott a tanulmányok végleges formájának a kialakításához. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a bíráló vagy kétkedő, illetőleg óvatoskodó észrevételek egy része szemléletkülönbségből fakadt, s ilyen esetekben a szövegen lényegesebb változtatást nem tettünk. Másrészt nyilván maradtak a dolgozatokban olyan kifogásolt részletek, amelyek kijavítása kívánatos lett volna, illetőleg amelyek változatlan hagyásáért az egyes szerzők vállalják a felelősséget.

4. Szólnunk kell nyelvtani tanulmányainknak az empiriához való viszonyáról, a felhasznált nyelvi anyag forrásáról. Fontos kérdés, pedig generatív nyelvtani tanulmányokban sokszor elsikkad. Feltehetően azért, mert a generatív nyelvtan nem meglevő szövegek elemzésére épít, hanem a beszélők (és hallgatók) kompetenciáját írja le. Ámde itt is érvényesülnie kell a modern nyelvleírás egyik általános módszertani elvének, ami abból áll, hogy a vizsgált nyelvnek viszonylag egységesnek kell lennie, azaz csak egy dialektusra, egy rétegnyelvre vonatkozhat. E kérdés mellőzésének az is az oka, hogy a modern nyelvészet többnyire a köznyelven „élősködik”, Lotz János szavával élve.²¹ A magyar nyelv elkészítendő — szűkebb vagy tágabb értelemben vett — generatív grammatikája számára is pontosan meg kell határozni, milyen „corpus” alapján kívánjuk a szabályait megállapítani. A corpuszt idézőjelbe tettük, mert e szó az amerikai deskriptív nyelvészetben az elemzés alapjául szolgáló tényleges szöveget jelenti, a generatív nyelvtan viszont a lehetséges, de esetleg elő nem fordult és nem adathozható mondatokat is generálja. Az akadémia nyelvtan írása közben felmerült — de tökéletesen ott sem végrehajtott — azt az elvet, hogy csak valahol leírt adatot dolgozunk fel, s a nyelvérzékünk által helyeselt de esetleg támadható mondatot azáltal „hitelesítjük”, hogy előbb valahol nyomtatásban közöljük, mi nem követjük. Egy csak elhangzott vagy elhangozható mondat semmivel se lesz „jobb”, ha nyomtatásban jelenik meg. A generatív nyelvtan „corpusát” azért úgy foghatjuk fel, hogy az lényegében egységes szabályrendszer alapján beszélők összes közölt és a szabályok alapján közölhető olyan mondatainak a halmaza, amelyeket mind a beszélők, mond a hallgatók „jó” mondatnak tartanak. Hogy itt sok ingadozás van, az más kérdés, az már az elmélet gyengéje, ha ezzel nem számol. Mi eleve tekintetbe vettük az ingadozásokat, s a jó és rossz mondatok között felvettünk egy átmeneti kategóriát, amelyet a rossz mondatok * jelzésével szemben (*) jelzéssel látunk el. A jeléstelen, az * és az (*) jelzésű mondatokon kívül negyedik lehetőség valóban nem lehet, mert valamely mondatot valaki vagy jónak, vagy rossznak, vagy nem egészen jónak tart. Ez utóbbi esetben legfeljebb a helyesség fokozatairól lehet szó, de ez már további finomítás kérdése a harmadik kategórián belül. A nem egészen jó, tehát „suta” (= terminus értelemben vehető) mondatok halmaza úgy fogható fel, hogy a „sutaság” minősítést a másik két minősítéssel együtt a dialek-

²¹ Vö. Lotz János i. h.

tushoz vagy nyelvréteghez tartozók összességének a nyelvérzéke alapján kell eldönteni, azaz ha egy ilyen nyelvközösségben többen akadnak, akik a mondatot sutának érzik, akkor már ezzel a minősítéssel kell élni, függetlenül attól, hogy vannak, akik abszolút jónak, vagy akik abszolút rossznak érzik. E kérdést egyelőre mint problémát is kell kezelniünk és egzaktabb megoldására kell törekedniünk. Ha a nyelvtanírónál ilyen kérdések nem merülnek fel, az a feldolgozott anyag nagyságára és a nyelvtaníró elméleti felkészültségére nézve nem éppen hízelgő. Az ^(*) jelzésű mondatok alkalmazása tanulmányainkban jól bevált, nélkülük nehezen boldogultunk volna, s lektoraink is könnyen, alkotó módon tudtak alkalmazkodni e megoldáshoz. A jelenlegi tanulmányokban a saját nyelvérzékünkre és a lektorokéra támaszkodtunk, de a jövőben kívánatos a mondatok helyességének tervszerűbb és nagyobb csoport nyelvérzékén való lemérése.

A memória korlátozotttsága miatt nehezen érthető, szokatlan, például az *aki (amely)* névmás sokszoros, egymásután való alkalmazásából előálló alárendelt szövevénymondat hibásságával nem foglalkozunk. Ugyancsak mellőzzük a hibás, de még érthető mondatoknak a hibás érthetetlenektől való megkülönböztetését, noha ez izgalmas elméleti problémákat vet fel.²²

A mi jelenlegi corpusunk az írott és beszélt magyar köznyelv, az értekező próza nyelvét is bele számítva. Kizárjuk tehát a nyelvjárási, a régies, és az erősen egyéni irodalmi, költői nyelvi megnyilatkozásokat. (Bár néha — épp bizonyos rendszerszerűségek magyarázata, megvilágítása miatt — ezekre is hivatkozunk.) A mellőzendők közé tartoznak — érthető okokból — a verses szövegek is. Az írói, költői nyelv mellőzése természetesen nem az irodalom és a költészet lebecsülését jelenti. Ellenkezőleg. Éppen azért, hogy a „közönséges” beszédben „normális”-nak, azaz a közönség normája szerintinek, megszokottnak ítélt mondat szerkesztés szabályait állítjuk össze, tudunk közelebb férközni a szépirodalom művészi eszközeihez, mert ezek sokszor éppen a szabályostól való eltérés, a szabály megsértése által fejezik ki azt az érzelmi, hangulati, szemléleti többletet, amely a szépirodalmi mű sajátja. Az író művészete éppen abban áll, hogy a furcsának és szabályellenesnek számító nyelvi formának is funkciót ad, s ezáltal azt az érzést tudja kelteni olvasójában, hogy csakis úgy írhatta, ahogy írta, hogy mondanivalójának ez az egyetlen adekvát formája. A szépirodalom ezáltal be is csapja a „normális” mondat után nyomozót. Korántsem állítjuk persze, hogy a szépirodalom csak furcsán szerkesztett mondatokból áll. Magasrangú szépirodalom lehetséges szabványformájú (generatív értelemben szabályos) mondatokból is. Ezeket természetesen felhasználhatjuk mint norma-mondatokat.

Felmerülhet a kérdés, generatív nyelvtanhoz szükség van-e egyáltalán szöveggyűjtésre. Elvileg nincs, de aki gyakorlati szempontból is felteszi a kérdést, elárulja, hogy csak néhány sablon-mondattal dolgozik. Miért? Egyszerűen azért, mert a nyelvtaníró a maga nyelvi képességét nem tudja az emlékezete alapján felmérni. Lehetséges jó mondatainak, mondatformáinak csak egy elenyésző töredéke jut az eszébe. A szövegek hozzá-

²² Vö. J. J. Katz, *Semi-sentences: The Structure of Language*. (New Jersey, 1964) 400—16; N. Chomsky: *Aspects* 10—15.

segítik kompetenciájának a felméréséhez. Ugyanakkor az eddigi gyakorlatból is kiderült: nagy mennyiségű szövegekből sem kapjuk meg sokszor a legegyszerűbb mondatformákat. Innen a szöveggyűjtés felhasználásának az elégtelensége. A generatív nyelvtanhoz a szöveg csak kisegítő, bár nélkülözhetetlen kisegítő eszköz a nyelvi képesség felmérésére, amelynek igen hatékony és talán még nélkülözhetlenebb eszköze a „kísérlet”, a lehetséges mondatok egymásból való variálásának a kísérlete.

5. Felfogásunk szerint az elméletnek és a gyakorlatnak egymással kölcsönhatásban kell fejlődnie. Ez munkánk esetében azt is jelenti, hogy elméletileg nem akartunk nagyon előreszaladni, amíg nincs megfelelő gyakorlati tapasztalatunk. Tanulmánykötetünk ezért inkább problémafelvető, mintsem lezárt eredményeket közlő, bár eddigi hagyományainkhoz képest — ezt lektoraink is elismerték — már eredményeiben is sok az új. A nem végleges és befejezett jelleget méginkább kell hangsúlyoznunk a generatív nyelvelmélet szempontjából. Most már kezdetnek elegendő empirikus, induktív anyag birtokában az elkövetkező években kerítünk sort a generatív nyelvelmélet elvi kérdéseinek és változatainak a behatóbb, kritikai jellegű vizsgálatára, s ha az új elméleti eredmények és a gyakorlat, valamint a közönség igénye megengedi illetőleg kívánja, a nagyobb mértékű egységesítésre és formalizálásra,²³ annak a lehetőségnek a fenntartásával, hogy a megvalósítandó nyelvtantípus végleges formáját pontosabban csak később határozzuk meg.

²³ A formalizálás, azaz — ahogy itt értendő — a szabályoknak formanyelven való megadása konvenció szerint, elvileg nem okvetlenül szükséges. Gyakorlatban azonban elkerülhetetlen, ha a szabályokkal egy többé-kevésbé teljességre törekvő nyelvtanban operálni akarunk, mert a természetes nyelvvel való leírás az áttekinthetőséget ilyenkor már lehetetlenné teszi. A formanyelvbe való beletanulás kezdetben nehezíti, később könnyíti a megértést.

Szintaxis

Dezső László:

A főnévi csoport

Bevezető megjegyzések

Szükségesnek tartjuk néhány szót szólni a dolgozat tárgyáról és módszeréről, azokról a kérdésekről, amelyek csak a kötetben vagy elsősorban benne merülnek fel.

Igen nagy fontosságot tulajdonítunk az egyszerű mondatoknak és köztük is a legegyszerűbbeknek, mert problematikájuk jó megértése nélkül nem elemezhetők a rájuk épülő mondatok. Ezért foglalkozunk az 1. és 2. pontban olyan sokat a legegyszerűbb mondatok kérdéseivel. Ezt követeli meg tőlünk a gyakorlati alkalmazás is, hiszen a magyar egyszerű mondat típusainak ismerete nélkül lehetetlen az idegen nyelvűek helyes magyar beszédének felépítése vagy a gépi fordítás szintézise, hogy a szintetikus feladatokat említsem csak. Ezen az általános követelményen felül dolgozatunk sajátos célja is megköveteli az egyszerű mondat típusainak — bizonyos szempontú — alapos ismeretét. Mi ugyanis a főnévi csoport egyes kérdéseit elemezzük; először jelzői bővítmények nélkül vizsgáljuk a főnévi csoport magvát (a névelős főnevet) az igei mondatban (1.), majd a kopulás és birtoklást kifejező mondatokban (2.) és a melléknévi kapcsolattal kifejezett állítmányban (3.). Ezután térünk rá a jelzők problematikájára a 4. részben.

A következő megjegyzésünk az 1. és 2. rész módszerével kapcsolatos, ha ugyan módszerről van szó. A szórendnek és hangsúlyozásnak a mondatban alapkategóriáival való összefüggéseire gyakran hivatkoznak ott, ahol releváns, de triviális, tehát az olyan nyelvekben, ill. az olyan esetekben, amelyekben az alany és a tárgy kategóriáját a szórend különbözteti meg, (*Peter loves Mary*, *Танк видум самолёт*). A magyar szórendkutatás igen gazdag múlttal rendelkezik, s aligha véletlen, hogy nálunk figyeltek fel a kutatók a szórend és hangsúlyozás (a kettő szabályai összefüggnek), valamint a mondat grammatikai szerkezete közti finomabb összefüggésekre; így a tőlem vizsgált problémakörben Tompa József, Elekfi László, Károly Sándor¹ ennek segítségével elemzik az azonosító névszói állítmányt. Az én nézetem szerint — s ez az 1. és 2. rész egyik alap gondolata — a morfológiai tényezők mellett a szórend és a hangsúlyozás adatait is figyelembe kell venni a mon-

¹ Lásd Tompa Józsefnek, Elekfi Lászlónak és Károly Sándornak a bibliográfiában szereplő műveit.

dat szintaktikai kategóriáinak vizsgálatában, mégpedig rendszeresen, következetesen. A szórendi és hangsúlyozási anomáliákban ugyanis mondattani vagy mondattani és szemantikai különbségek fejeződnek ki. A szórend és hangsúlyozás vizsgálatában éles különbséget kell tenni az alapszórend és az emfatikus, kontrasztív szórend között, mert a grammatikai kategóriák kifejezése szempontjából az alapszórend a fontos.

Még három megjegyzés, s a dolgozat tárgyára térünk. Az egyik valóban módszertani jellegű. Az olvasónak előre bevallom, hogy a dolgozat könnyen „optikai csalódást” kelthet. Én ugyanis a mondat általános sajátosságai-ból indulok ki, majd rátérek a névszói mondatra, s végül a jelzőre. Így — s azzal, hogy bizonyos általános kategóriákat az egész dolgozatomon végig-vizsgálók — azt a benyomást kelthetem, hogy kutatásom vonalvezetése is ez volt. Pedig éppen fordítva történt: a mondatrend és hangsúlyozás adataiból és a névszói csoportok intézeti tizenötzetes adattárából indultam ki, és elég zezzugos úton jutottam el a mondat általános kérdéséig; de innen — jobban belátva a megtett utat — igyekeztem vargabetűk nélkül visszavezetni az olvasót a jelzős főnévi csoportokig. Igaz, több kérdést félre kellett tennem, mert hol hely nem volt rá, hol meg nem láttam annyira világosan a választ, hogy érdemes lett volna papírra vetnem.

S ez utóbbival kapcsolatos a második megjegyzésem. Ez a dolgozat ugyanis torzó — egyelőre. Ennek fő oka az a nyilvánvaló meg nem felelés, ami a téma és a terjedelem között van. Ennek következtében a jelzős főnévi csoportok elemzésébe csak belekezdhettem, befejezni nem volt hely, pedig csak a nem deverbális jelzők és jelzett szavas főnévi csoportok feldolgozása a feladatom (tehát *a számítás eredménye, a helyes számítás* típusú főnévi csoportokat nem elemzem). Ezt szóvá azért tettem, mert meg akarom indokolni, miért éppen a jelzői rész lett — egyelőre — rövidebb. Generatív feldolgozásában az egyszerű mondatból kell kiindulni, a főnévi csoportokban pedig a jelző nélküliből. Nem lehet a jelzővel kezdeni, mint ahogy házat sem kezdünk építeni valamelyik emeletnél.

Végül megjegyezzük, hogy az alább történő megállapítások és a bemutatásra kerülő szabályok oly értelemben egzaktak, hogy pontosan a megadott szerkezetekre vonatkoznak, s lényeges tényezők hozzáadása, például jelzőknek a főnévi csoportba való bevezetése, az alaphangsúlyozás, a szórend megváltoztatása, a módosítószók hozzáadása esetén a szabályok módosulnak, a megállapítások kiegészítésre szorulnak. Ez nem azt jelenti, hogy a szabályok esetlegesek, hanem azt, hogy pontosan igyekeznek tükrözni a nyelvi valóságot, érzékenyen reagálnak újabb paraméterek bevezetésére, s ezeket csak újabb szabályokkal lehet bevezetni.

1. A főnévi csoport és a mondat általános kérdései

A kontextus, a mondat és a mondaton belül a főnévi csoport — ezek azok az egységek, amelyeknek egymáshoz való viszonyát, s különösen a főnévi csoport magvának, a főnévnek és a névelőnek a mondatához fűződő kapcsolatát elemezzük e pontban. A főnévi csoportban a névelő számos kategóriája a kontextusból magyarázható meg.

1.1. A szöveg, a mondat és főnévi csoport kapcsolatának kérdései

1.1.1. A kontextusról

A jelenlegi felfogás szerint a generálás kiinduló része a mélyszerkezet, az a része a szabálysornak, amelyen keresztül a nyelvészeti vizsgálat a logikaihoz és pszichológiaihoz kapcsolódik. Bár a mélyszerkezetről való ismereteink igen pontatlanok, legmegfelelőbb egy univerzális mélyszerkezetből kiindulni, hogy a tipikus és egyedi szabályokon keresztül eljuthassunk a felszíni konkrét szerkezetekhez. Egy teljesebb grammatika-elméletben — mely még nincs kidolgozva, de amelynek szükségessége nyilvánvaló,² — nézetünk szerint az egyes mondatok mélyszerkezetében s felszíni szerkezetében realizálódnak egy, a mondaton felüli nyelvi szabálysor adatai. Mik ezek az adatok? A továbbiakban elsősorban erről akarunk beszélni. Nehéz arra válaszolni, milyen ennek a szabálysornak a struktúrája, státusa, amelyet közlésinek nevezünk, de a közlés különböző formáiból csak a nyelvi érdekel bennünket. A közlési tevékenység összevethető az ember egyéb felsőrendű szellemi tevékenységével, ezt tudjuk a neurológiából. Feltehetően ezen a síkon a legnagyobb az érintkezés a performancia és kompetencia,³ s vele a nyelvtudomány és a beszédlélektan között. Úgy látszik, hogy itt elsődleges a lélektani komponens, s a nyelvi szabálysorokat ez uralja. Rátérve a kérdés nyelvileg megfoghatóbb, de alig felderített komponensére, a lehetséges nyelvi szabályokra, feltételezhető, hogy ezek más jellegűek, mint a mondatéi. A mondat egyszeri beszédaktus, amelyet kevésbé befolyásol a hallgatótól, a valóságból vagy önmagunkból kiinduló „visszacsatolás”.⁴ A beszédtevékenység, amely a célnak megfelelő terv szerint vagy anélkül folyik le, a „visszacsatolás” révén állandó korrekcióval, változtatással jár, tehát nem alkothat olyan zárt struktúrát, mint a mondat. A mondat és a kontextus nem válik el mereven egymástól: vannak egymás mellett álló, egymással összekapcsolható mondatok, tehát olyan kontextusdarabok, amelyek mondattá foghatók össze, kisebb szövegek, szövegrészek struktúrája is kitapintható, de ez nem tehető meg magával a „textus”-sal. Egyik szláv szórendtörténeti munkámban hivatkoztam arra a nyelvtörténészek-től ismert tényre, hogy a kontextus építésének szabályai is változnak: a mondatszöveg kezdetben lazább mondatlánc formájában történik, később előtérbe kerülnek az egymástól elszigetelt, de nagyobb, s belsőleg jól szervezett mondatok. Mindez befolyásolja az egyes mondatok szórendjét és hangsúlyozását is.⁵ A kontextus-szabályok megállapításának ez az egyik útja. Vele kapcsolatos az anafora, a már említettre való utalás, amelyről később még beszélünk. A szövegelemzés következő lényeges aspektusa a szöveg topic-comment struktúrájának elemzése. E szabálysorok egymással

² Vö. Cene 1967.

³ A performancia és kompetencia fogalmára vö. N. Chomsky *Aspects of the theory of syntax* c. művét.

⁴ A beszédpartnertől kiinduló „visszacsatolás” kérdéséről lásd Fabricius Ferencnek a bibliográfiában szereplő cikkét.

⁵ Vö. Даже 1968. 116.

összekapcsolhatók, s meg kell találni összefüggéseiket. Rajtuk kívül vannak a szövegvizsgálatnak szemantikai aspektusai is.⁶

Az egyes mondat szabálysorában kiindulhatunk egy kezdeti szimbólumból, és eljuthatunk a konkrét terminális jelekig. Ez a kontextus-szabályrendszerrel triviálisan nem így van. Nem triviális annak a tisztázása, milyen izomorfizmus figyelhető meg a kontextus és a mondat szabályai között. Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy vannak a két szabályhalmaznak olyan elemei, amelyek egyikből átvezetnek a másikba. A nyelvi egységek szabályai közötti izomorfizmus vizsgálatába a kontextuson és a mondaton kívül harmadiknak be lehet kapcsolni a főnévi csoport szabálysorát is. A szöveg és a mondat viszonyának vizsgálata szempontjából tanulságos lehet, hogy a mondat és a főnévi csoport szabályai között mi a kapcsolat, s dolgozatunk egyik célja éppen az, hogy ezt megállapítsuk a magyarban. Bár kérdéses, hogy a mondat-szabályok és a főnévi csoportok szabályainak viszonyáról tehető megállapítások mennyire segítenek a kontextus és mondat viszonyának tisztázásában. És egyáltalán: hogy miképp viszonyul egymáshoz a kontextus, a mondat, és a főnévi csoport szabálysora. S végül: hogy visszavezethetők-e a főnévi csoport szabályai — esetleg a mondat kikerülésével — a kontextusra (pl. a határozottság tekintetében).

A kontextus szabálysorai közül a topic-comment szabályoknak a mondat szabályaihoz való kapcsolódását vizsgáltuk meg Szépe Györggyel írt cikkünkben.⁷ Itt nem vállalkozhatunk a cikk gondolatmenetének még vázlatos ismertetésére sem, csak azt jegyezzük meg, hogy a mondat generálásához a topic-comment szabálysor megad bizonyos jegyeket, amelyek a szintaxis szórendi szabályaiban, ill. a fonológiai komponensben szupraszegmentális elemekre: sorrendre, hangsúlyozásra, szünetre váltódnak át. A szabályrendszer különböző típusú nyelveken próbáltuk ki, hogy általános nyelvi érvényét ellenőrizzük. Úgy gondolom, hogy a topic-comment szabálysor, amelynek mi egy láncszemét ragadtuk csak meg, a kontextus szabálysoraiban lényeges, vezérmotívumként szerepel.

1.1.2. A mondat és a főnévi csoport viszonya

Ebben a pontban a szöveg (kontextus) és mondat kapcsolatát elemezzük, s a mondaton belül különös figyelmet fordítunk a főnévi csoportra. Vizsgálatunk először a mondatra irányul: az 1.1.2.1.-ben a mondat-tani viszonyok kifejezésére, az 1.1.2.2.-ben a topic-comment tagolásra, majd a főnévi csoport áll érdeklődésünk előterében s a 1.1.2.3.-ben a főnévi csoport jegyeivel foglalkozunk.⁸

A mélyszerkezet tipológiai univerzális, tehát univerzális szemantikai-mondattani viszonyokat, jegyeket tartalmaz. Ezekből indul ki a generálás, amelynek során tipológiai és egyes nyelvi szabályokat alkalmazunk, míg

⁶ Vö. Падучева 1967.

⁷ Vö. Dezső—Szépe 1967.

⁸ A generatív grammatikusok közül E. Bach nézetei állnak hozzánk a legközelebb, bár az ő vizsgálatának szempontja és problémaköre más.

el nem érjünk a felszíni szerkezet konkrét magyar, orosz, szuahéli stb. mondataihoz. Így a generatív nyelvtan tőlünk is helyesnek tartott felfogása csatlakozik az általános nyelvtani törekvésekhez, amelyek végigvonulnak a nyelvtudomány egész történetén, s a nyelvtani tipológiai kutatás magvát képezik. Egy általános grammatika természetesen csak távoli stratégiai célként tűzhető ki. Megvalósítható célként csak az egyes nyelvek általános nyelvészeti, általános grammatikai igényű vizsgálata, a nyelvtani tipológiai kutatások s rajtuk keresztül a nyelv általános grammatikai sajátosságainak fokozatos megközelítése tűzhető ki. Ezekből a kutatásokból tárulnak majd eléink a nyelv univerzális és tipikus szabályai. Egyelőre nehezen lesz elválasztható az univerzális a tipikustól, a tipikus az egyeditől, a felszíni a mélyebb összefüggéstől.

Úgy gondoljuk, hogy módszertanilag igen fontos esemény volt, amikor a generatív grammatika módszeresen is célul tűzte ki a jelenség és a lényeg összefüggésének következetes vizsgálatát, s mikor — ennek realizációja során — az „ifjú generativisták” az univerzális mély szerkezet megismerésére határozták el magukat.⁹ A mi dolgozatunk ezeknek az elképzeléseknek a jegyében vizsgálja majd a magyar főnévi csoport kérdéseit. Azért itt tettük ezt szóvá, mert a dolgozat 1.1. pontjában beszélünk elsősorban általános grammatikai kérdésekről. Elemezni azonban csak a magyar nyelv tényeit fogjuk, de úgy gondoljuk, hogy ezek során számos egyetemesen vagy tipológiailag, tehát valamely típusra jellemző kategória bonckésünk alá kerül.

1.1.2.1. A mondattani viszonyok kifejezése

Az egyetemes mélyszerkezetben számolnunk kell olyan általános szintaktikai-szemantikai viszonyokkal, amelyek a mondat felszíni szerkezetének kialakításához, a mondat generálásához kiindulásul szolgálnak. A mondatban gyakran nem csak egy viszony fog kifejeződni, hanem több, s nyilván valamelyik közülük főviszony lesz, a többi pedig alárendelt. Például *A fiú veszi a kalapját* magyar mondatban a főviszony a tárgyias, a mellékviszony a birtoklás. Bennünket nem a lehetséges viszonyok felmérése vagy formális megfogalmazása érdekel, hanem azok a típus-szabályok, amelyekben e viszonyok realizálódni fognak. Ezekhez tudnunk kell a leendő mondat topic-comment tagolását, s relevánsak lehetnek a szöveghez (kontextushoz) kapcsolódó közlési jegyek.

A mondattípusok létrehozásához szükséges viszonyok különböző mondattípusokban realizálódnak, ill. jelöletlen viszonyként tipológiailag irrelevánsak. Csak a főviszonyok érdekelnek bennünket, ezen viszonyok mellékviszonyként való realizálódása külön probléma, és nem a mondat, hanem — főmondat esetén — a főnévi csoport körébe tartozik. Például: *A fiúnak van kalapja* mondatban a birtoklás főviszony, az *Az apa nézi a fiú kalapját* esetében mellékviszony, amely főnévi csoportban fejeződik ki.

⁹ Lásd Rosznak és Bachnak a bibliográfiában szereplő munkáit.

A) A tárgyra nem irányuló cselekvést, állapotot kifejező viszony tipológiailag jelöletlen, s így típusszabályokhoz nem szolgál kiindulásul, tehát *A fiú sétál* magyar mondatnak megfelelő mondat alighanem minden nyelvben alanyesettel és intranszitiv igével fejeződik ki, akárcsak a magyarban.

B) Vele szemben a tárgyra irányuló cselekvés már tipológiailag releváns. A „nominatív” nyelvekben a tárgyként, az „ergatív” nyelvekben az alanyként álló főnév jelölt, pontosabban jelölt lehet, ugyanis a tárgyeset ragjának a használata, az ergatív eset használata függhet bizonyos feltételektől, bizonyos jegyeiktől. Ma a magyarban a tárgyat nem minden esetben jelöli tárgyrag, de ez a jelenség a magyarban csak nyomokban maradt fenn. Ezzel szemben az altáji nyelvekben a tárgy esetragjának használata bizonyos jegyeiktől függ („határozottság”, „egyedítés”). Az ergatív eset s vele az ergatív mondat használata is függhet bizonyos feltételektől, bizonyos jegyeiktől. Példaként nézzük meg egy ergatív nyelv, a csukes három mondatát, szembeállítva a nekik megfelelő magyar mondatokkal. A csukes mondat után következik Szkorik orosz értelmezése:¹⁰

Ыппыначг-а кимитъ-ын нэ-рэт-ын
'Старики(-ами) груз (они) привезли (его)'

(Az) öregek (-tól) (erg) (a) teher hozták

A csukesban az alany ergatív esetben, az ige tárgyas ragozásban, a tárgy alany esetben áll. A tárgy „határozott”. A magyar mondat alapszórendje SVO lenne. Szkorik szerint a nyomaték (szerintünk a fókusz, azaz gyenge kiemelés) a tárgyon van. A másik mondat.

Ыппыначг-ым инэ-рэт-гээт кимитъ-э
'Старики (что-то) привезли они груз(ом)'

(Az) öregek hoztak (egy) terhet.

A csukesban az alany nominativusban, az ige alanyi ragozásban, a tárgy instrumentálisban áll. A tárgy „határozatlan”. A csukesban, bizonyos feltételek közt létrejöhet inkorporálás is (ami nemcsak a tárgyas szintagmákra jellemző).

Ыппыначг-ым кимитъ-ы-рэт-гээт
'Старики груз-привезли'

Az öregek teher-hoztak.

Inkorporáló szerkezetbe lép a tárgy és az ige, ha a két szó „egy fogalmat” alkot. Itt az alany alanyesetben áll, a tárgynak nincs ragja, összeolvad az igével.

¹⁰ Az idézett csukes mondatok forrása: П. Я. Скорик, Эргативная конструкция предложения в чукотско-камчатских языках: Эргативная . . . 227—8. Az ergatív mondat szerkezet legújabb irodalmáról lásd uo.

Nem véletlenül választottuk ki a csukcs példát. E nyelvben a magyarban is meglevő feltételek közt jönnek létre a tárgyas mondatok különböző változatai: az ergatív mondat határozott tárgy esetén tárgyas ragozású igével, a nem ergatív változat „határozatlan” tárgy esetén alanyi ragozású igével; az inkorporált tárgy „nem egyedi” tárgy esetén. Ezek a tények arra engednek következtetni, hogy a nominatív és ergatív mondatok létrehozásához relevánsak lehetnek a tárgy „határozott” („nem határozott”), „egyedi” kategóriái. A csukcs és a magyar példákban a cselekvőt jelölő főnév mindig megelőzte a cselekvés tárgyát.

Az A és B mondat típusokban eddig „teljes jelentésű” ige, azaz nem kopula vagy létige szerepelt. A kopula és a létige különböző fajtái bizonyos egységet alkotva állnak szemben a „teljes jelentésű” igékkel, ugyanakkor többé-kevésbé rokonok is vele, amint ezt a 2. részben meglátjuk. A széles értelemben vett létige, ill. kopula (mi „van” igéknek nevezzük) alkotja az igéjét a következő szemantikai—szintaktikai viszonyokat kifejező mondatoknak: C) a pusztta létezés és a helyben, időben és állapotban létezés, D) partitivitás, E) birtoklás, F) milyenség, mennyiség, állapot (kopulás mondat).

C) A pusztta létezés kifejező mondat igen korlátozott használatú, például *Az ember van* csak mint logikai kijelentés képzelhető el; *Van (volt) egy ember, (aki...)* általában kiegészítésre szorul. Ez utóbbiban a létigére irányul a figyelem, az alany csak bevezeti a további mondanivalót. Az ige bizonyos nyelvekben sajátos: *There was a man*, ... az angolban, *Kulikuwa na mtu*, ... a szuahélien, ahol az ige a „hely” osztály jegyét s a birtoklást is kifejező partikulát (*na*) kapja.

A pusztta létezés kifejező mondatokkal szoros kapcsolatban vannak a helyben, és — bizonyos feltételek közt — időben létezés kifejező mondatok. A magyarban az alany „határozott” vagy „nem határozott” jegye csak szórendi és hangsúlyozási különbséget eredményez: *A fiú a kertben volt*, *A kertben volt egy fiú*, de az angolban *The man was in the garden*, *There was a man in the garden*, *there* elemmel egészül ki az ige. A szuahélien *Mtu alikuwaipo bustani* 'Az ember a kertben volt' a létigéhez hely-partikula járul (*po*), de az ige a „határozott” főnévi alannal egyezik meg osztályban (*m-* és *a-*), míg ha az alany „határozatlan”: *Palikuwa na mtu nyumbani* 'Egy ember volt a házban' a mondatélen álló ige nem egyezik meg az alannal, hanem helyosztályba (*pa-*) kerül, és a birtokos *na* partikula járul hozzá. Ez arra is utal, hogy a létige és a birtokos létige nem válik el élesen egymástól. E mondatok rendjét jellemzi, hogy a helyet megnevező főnév követi azt a főnevet, amely megnevezi a személyt, s „határozatlan” alannál az ige előbbre kerül, mint „határozott”-nál.

A létigés állapothatározós mondatok tipológiai szabályaira csak utalunk két példával: *A fiú jól van* magyar mondatnak az oroszban a: *Мальчику хорошо* felel meg (vö. *A fiúnak jó*). A lexikai elemek elhelyezése azonos, de a magyar alanyesetű főnévnek az oroszban dativus felel meg, az orosz létige — szabályosan — zéró alakban áll. Mindkét esetben az első helyen áll az a főnév, amely megnevezi: kinek az állapotáról van szó.

D) A partitivitást kifejező mondatok a létiges mondatokkal rokonok, de bizonyos sajátosságaik a birtoklás-mondatokhoz közelítik őket. A parti-

tivitás mint főviszony létigés mondatokban figyelhető meg: *Kenyer sok van*, vagy *Kenyerből sok van*; ha *-ből* ragot használunk, az alany lehet „határozott” is: *A kenyerből sok van*. Az oroszban a főnév csak genitívusban állhat: *Хлеба есть (имеется) много*. Függetlenül a mondat megformálásától az egészet jelölő főnév áll az első helyen. A partitív mondat rokon vonásokat mutat a birtoklás-mondatnak azzal a fajtájával, amely egész —rész viszonyt fejez ki, de partitív mondatban homogén egésről van szó, birtoklás esetén pedig nem homogénről: *Az ajtónak van kilincse*, s a rész külön megnevezhető.

E) A birtoklás-mondatokban bizonyos viszony fejeződik ki, amely a birtoklás-igével kapcsolt két főnév között lehet alkalmi, „elidegeníthető” kapcsolat: *A fiúnak van kalapja*, de lehet állandó, elvben „nem elidegeníthető” viszony: *A háznak van fala*, *A labdának van színe*. A kapcsolat e két fajtája sok nyelvben különbözőképpen fejeződik ki. A birtoklás mondatokban a „birtokos” állhat alany vagy más esetben, az ige lehet „van” ige vagy sajátos „habeo” ige. Példák: létige alanyesetű birtokossal: *Mtu ana nyumba*, magyar fordításában: *Az embernek van háza*; a létige mellett *-nak* ragos főnév áll, az oroszban *у* előljáró: *У человека есть дом*; az angolban külön *habeo* ige van: *The man has a house*. Figyelemre méltó, hogy a mondat alakjától függetlenül az elemek sorrendje ugyanaz: első helyen áll a „birtokos” és őt követi a „birtok.”

F) A széles értelemben vett létigés mondatok utolsó fajtája a kopulás mondat, amely tulajdonságot, mennyiséget vagy — főnévvel — állapotot fejez ki. A kopula a „legüresebb” igefajta, s így legtávolabb áll a „teljes jelentésű” igéktől. Eddig — egy kivételével — minden mondatfajtánál voltak típusszabályok, amelyekkel másként fejeztük ki ugyanazt a „tartalmat” különböző nyelvekben vagy ugyanabban a nyelvben, de más feltételek között, más jegyek megléte esetén. A kopulás mondatokban nincsenek — tudomásunk szerint — olyan szabályok, amelyek előírnák, hogy az alany kifejezése más legyen; de változhat az állítmány esete pl. orosz: *Мальчик был хорош*, *Мальчик был хорошим*, 'A fiú jó volt', bizonyos feltételektől függően. Még érdekesebb, hogy a kopulás melléknévi állítmányú mondatnak bizonyos nyelvekben igés felel meg, tehát ismeretlen vagy korlátozott a melléknév állítmányi használata, pl. a joruba *omo won* „a gyerek kedves” (de a 'kedves' ige).¹¹ Tehát a kopulás mondatoknál a típusszabályok az igés, — de tulajdonságot és nem cselekvést — kifejező mondatokhoz vezetnek. Mintegy „bezárul a kör”.

E rövid áttekintésben fel sem merülhetett a teljesség igénye. Csak a „tisztá”, egy viszonyt kifejező mondatokról volt szó, és a típusszabályokra csak utaltunk. A tipológiai szabályok bonyolultságát még jobban mutatná a több viszonyt tartalmazó mondatok elemzése. Két viszony esetén meg kell határozni a beszélőnek, melyik lesz a főviszony, például *A pénzem a bankban van* mondatban a főviszony a „hely”, s a birtoklás mellékes, ezért a nyomatékos szó *bankban*; viszont a *Nekem van pénzem (pénzem van) a bankban* mondatban az fontos a beszélőnek, hogy „bír” pénzt, ill. pénzt „bír”, s a hely másodlagos. Ennek felel meg a mondat kialakítása is: az

¹¹ Vö. В. К. Яковлева: *Язык йоруба*. Москва 1963. 83.

első mondatban helyhatározó létigés mondatot, a másodikban bővített birtoklásmondatot használok. A „cselekvés” és a „hely” viszony a magyarban jól „megfér” egymás mellett, mert a „hely” viszonyt nem fejezi ki sajátos mondat szerkezet, de a jao nyelvben a „hely” viszonyt sajátos szerkezet fejezi ki, s a mondat felépítése attól függ, melyiket tekintem főviszonynak: *Mbúsi jiwüülé kumusi* 'A goat has died at home', 'Egy kecske elpusztult otthon', itt a cselekvés a fontos, viszont a *Kumusi kuwüülé mbusi* 'At home there has died a goat', 'Otthon elpusztult egy kecske' mondatban a cselekvés helye a lényeges, és a mondat „hely”-mondatnak megfelelően épül fel.¹²

Az eddigi mondatok mind neutrális topic-comment alaptagolásban álltak, tehát a közlés szempontjából nem emeltünk ki bennük semmit. Az egyes típus szabályok bemutatása során rámutattunk arra, hogy a mondat különböző alaki realizációiban a névszói elemek sorrendje, s vele a mondat ún. topic-comment tagolása azonos volt. Tehát nem változott a topic-comment tagolás, amelynek fő elemei a névszók; az ige csatlakozhatott bármelyik névszói elemhez. A topic-comment tagolás tehát egyetemes, az alaki megformálás szabályai típusok szerint változóak, a nyelvek egy-egy típusára jellemzők, sőt — igen gyakran bizonyos feltételek megléte esetén — egy nyelven belül is képviselve lehet több típus. A fenti példaanyag megismétlése szükségtelen, csak emlékeztetőül hozunk példákat. Az első példacsoportban a „birtoklás” fejeződik ki, a topic-comment eloszlás birtokos — birtok, alaki megformálása: (1) a birtokos alanyesetben, külön habeo ige és a birtok tárgyesetben: *The man has a house*; (2) a birtokos alanyesetben, a birtoklást létige fejezi ki, a birtok előtt *na* '-val' prepozíció áll (amelyet egybeírunk a létigével): *Mtu ana nyumba*, (3) és az ugyanazt jelentő magyar mondatban: a birtokos -nak ragos, s a létigét birtokos személyragos főnév követi: *Az embernek van háza*; (4) az oroszban a birtokos *y* előjárós, a létigét alanyesetű főnév követi: *y человека есть дом*. Ezekben a példákban az egyes nyelvek „egytípusúak” voltak: egyféle mondat szerkezetet használtak. A következő szuahéli mondatban az alany jegyeitől függően építjük fel a mondatot. Ha az alany „határozott”: *Mtu alikuwapo shambani* 'Az ember a mezőn volt' az alannal egyezik meg az ige, s a helyhatározó szerepe másodlagos; ha az alany „nem határozott” *Kulikuwa na mtu shambani* 'Egy ember volt a mezőn' vagy 'Volt egy ember a mezőn', az ige helyosztályban áll, amit a helyhatározó követel meg, s a létigéhez *na* elemmel csatlakozik a *mtu* 'ember' szó. (A magyar mondatokban csak szórendi különbség választotta el a két mondatot, az angolban állna *there* elem is: *There was a man in the field*.) Ez a mondat felhívja a figyelmet a főnévi csoportok, a főnevek jegyeinek fontosságára, amivel lentebb részletesen foglalkozunk.¹³

Dolgozatunk egyik fontos kutatási szempontja lesz a különböző, első sorban létigés és kopulás mondat szerkezetek jellemzése, egymáshoz viszo-

¹² Mindkét jao nyelvi példa forrása: Whiteley 1966. 124.

¹³ E tekintetben lehetségesek további tipológiai különbségek. Például az előzővel megegyező elsődlegesen helyet, másodlagosan birtoklást kifejező magyar mondatnak: *Hol a lapátod?* olyan lengyel mondat felel meg, amelyben a birtoklás-viszony dominál a habeo-ige révén: *Gdzie masz łopatkę?* (Beszélt nyelvi adat.)

nyítása különös tekintettel a mögöttük húzódó topic-comment viszonyokra. Ehhez a fenti rövid tipológiai áttekintés szolgált bevezetésül. A másik ezzel szorosan kapcsolatos vezérszempont a főnévi csoport jegyeinek elemzése lesz, mert az egyes mondatfajtákon belül a főnévi csoportoknak lényeges szerepük van a mondat struktúrájának kialakításában.

E jegyek áttekintő elemzése előtt még röviden beszélnünk kell a topic-comment tagolásról (rövidítve T—C).

1.1.2.2. A topic-comment tagolás

A topic-comment tagolás általános kérdéseivel Szépe Györggyel írott cikkünkben foglalkozunk.¹⁴ Az ott elmondottakat nem akarjuk megismételni, s csak néhány olyan kérdésre térünk ki, amiről az említett cikkben nem vagy alig esik szó. Magát az elnevezést is meg kell röviden indokolnunk. Általánosabban használt terminus a magyar irodalomban a „lélektani alany” és a „lélektani állítmány,” de nem tudjuk, miért „lélektani”, a lélektan mely ágához kapcsolódik. Ha nem kapcsolódik a lélektanhoz, fölösleges lélektaninak nevezni, ha kapcsolódik, mi nem használhatjuk, mert nem kapcsoljuk jelenleg össze a topic-comment tagolást a lélektan-nal. (Lényegében ezt mondhatjuk a logikai alany, állítmány elnevezésről is.) Marad tehát a német irodalomban használt „téma-réma” vagy az angolban használt „topic-comment” elnevezés, mi az utóbbit használjuk.¹⁵

A topic-comment tagolásban megkülönböztetünk alaptagolást, amely neutrális, nem jelölt, a beszélő szándéka vagy az előző szöveg nem módosítja. Szórendileg ez neutrális szórendben és hangsúlyozásban realizálódik. A nem alaptagolásban a beszélő közlési szándéka, az előző szöveg hatására módosulás történik, megváltozik a hangsúlyozás, vagy a szórend s vele a hangsúlyozás.

Az előző pontban, a mondatfajták típus szabályainak rövid vizsgálatában megállapítottuk, hogy az elemzett példákban a főnévi csoportok helye a topic-comment alaptagolásban változatlan, csak az ige változtathatja helyét. Ebből következne, hogy a T—C elemzés számára főleg a főnevektől betöltött mondattani funkciók az alany és az igei bővítmény (pontosabban első bővítmény) a releváns. Mindezt csak feltételes módon állíthatjuk, mert

¹⁴ Vö. Dezső—Szépe, 1967. (A kérdés irodalmát lásd ott, valamint Dezső 1965. és Elekfi 1964.) Kiegészítésül megjegyezzük, hogy a prágai iskola hagyományait jelentősen tovább fejlesztette J. Firbas, s az aktuális tagolás státusát vizsgálja Danešnek a bibliográfiában szereplő cikke. A generatív grammatikusok jelenleg nagy figyelmet szentelnek az aktuális tagolás és az emfázis problémájának (vö. Bierwisch 1966., Heidolph 1966., Moore, Nickel, valamint Kiefer, akinek könyvét csak a kézirat leírása után kaptam meg). Az angol nyelvészek közül Halliday foglalkozik ezzel a kérdéssel.

¹⁵ A magyar aktuális tagolási irodalomban Elekfi a „téma” és „propozitum”, Károly a „beszédfunkciós alany” és „beszédfunkciós állítmány”, illetőleg a „cognitum” és „novum” terminusokat használja. Kíváncos volna a magyar terminológia egyeztetése, ha ezt a terminusoktól jelölt fogalmak is lehetővé teszik. Én nem ragaszkodom a topic-comment elnevezéshez, s kész vagyok latinos (vagy magyar) műsót használni, ha ez nem vezet különböző fogalmak azonos megnevezéséhez.

tipológiai igénnyel nagy számú nyelvben csak a tárgyas mondatokat elemeztük.

Valamely mondatrésznek a topic-comment alaptagolásban elfoglalt helye — úgy látszik — meghatározza közlési jegyeit is. Az előző szöveggel elsősorban a topic, a téma kapcsolatos, azaz a közlésben kiindulásul szolgáló információ. Ez az ígés, kopulás mondatokban az alany, a birtoklás és partitív mondatokban a birtokos, az egész. Ennek van közlési jegye, mégpedig: „határozott” vagy „nem határozott”, de ez az állítmányi bővítményben nem kötelező, a bővítmény lehet határozószó vagy olyan főnév, amely irreleváns a közlés szempontjából: *A fiúnak van kalapja*. A magyar azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyekben megvan az „egyedi” (= határozott/nem határozott) és „nem egyedi” oppozíciója. Az alany neutrális mondatrendben „egyedi”, azaz „határozott” vagy „nem határozott” (a, egy névelős); a „nem egyedi” zéró névelős alany emfatikus: *A fiú írja a levelet*, *Egy fiú írja a levelet*, de *Fiú írja a levelet*. Az alany emfatikus használata itt kontrasztív, a közlésre utal vissza, de nem a „határozottság” szempontja a releváns, hanem az előző szöveggel ellentétben állít valamit; például: A (beszélő): *Egy lány írja a levelet*. B: *Egy fiú írja a levelet*. A: *Lány írja a levelet*. A tárgy viszont lehet zéró névelős anélkül, hogy kontrasztot fejezne ki: *A fiú levelet ír*.

Talán szükségtelen megemlítenünk, hogy a topic-comment viszonyok tipológiai igényű elemzése terén még csak a kezdeti lépéseknél tartunk. Valószerű és ellenőrzésre már méltó hipotézisnek tűnik, hogy a különböző típusú, de azonos tartalmú mondatok topic-comment alaptagolása azonos, és a topic az a része a mondatnak, amely elsődlegesen jelölt a közlés szempontjából.

A topic-comment elemzés elsődleges, általánosabb jellege, amelyre már Szépe Györggyel írott cikkünkben is felfigyeltünk,¹⁶ azt sugallja, hogy a mondat szerkezetének kialakításában elsődlegesen a topic-comment tagolásból induljunk ki. Erre a 2. és 3. részben visszatérünk, most csak egy példát hozunk szemléltetésül. Ha azt a tartalmat akarom kifejezni, hogy „a gyerek jó természetű”, többféle konkrét mondatlal élhetek, s a *természet* szót el is hagyhatom, ha evidens, hogy a *jó* a fiú természetére vonatkozik, tehát: *A fiú természete # jó*, *A fiúnak # jó természete van*, *A fiú # jó*. (A # a topic és comment határát alkotó szünetet jelöli.) A commentbe mindenképpen belekerül a *jó* szó, de a *természet* kerülhet a topicba is.

A topic-comment alaptagolásban nincs emfázis vagy kontraszt, amelyek a kiemelés erősebb fajtái, s a kiemelés eszköze a fókusz, azaz a gyenge kiemelés. A fókusz esetén a mondat valamely részére, vagy a főnévi csoport valamely elemére több „figyelmet” fordítunk. Erről az intuitív módon érezhető és a nyelvészeti irodalomban lépten-nyomon felmerülő jelenségről nincsenek pontos ismereteink. Problematikus, hogy megegyezik-e ez a neutrális mondatokban is meglevő enyhe nyomatékkal, vagy a mondat jelölt tagjára, például a nominatív mondatokban a tárgyra, kerül: *A fiú írja a levelet*. Tipológiaiilag általános szabályt aligha lehetne még felállítani. Az egyes mondatfajtákban a jelölt mondatrészt meg tudjuk állapí-

¹⁶ Vö. Dezső—Szépe 1967.

tani, mint ezt fentebb is láttuk; a mondathangsúlyozás szabályait is fel tudjuk deríteni, mint erről másutt már írtunk, de a kettő kapcsolatát még nem ismerjük. Kérdéses, hogy a fókusz-képződés, tehát a neutrális mondat valamely tagjának kiemelése nem követ-e sajátos törvényeket? A dolgozat során elemzett magyar mondatokban a nyelvérzékünk azt sugallta, hogy fókusz az újat közlő részben van: *A fiú írja a levelet* mondatban a tárgyon, *A fiú levelet ír* esetén a tárgyon és igén, *A fiú megírja a levelet* esetében az igén, s a jelöltséggel és az enyhe hangsúllyal hozható kapcsolatba. Jelölt a névelős tárgy, részben jelölt a névelőtlen, s ugyancsak jelölt a perfektív igekötővel ellátott ige. Ezek egyszersmind a mondat enyhén hangsúlyozott részei is. Viszont *A fiúnak van kalapja* mondatban lehetne jelölt a *-nak* ragos főnévi bővítmény, de nem érzem, hogy rá irányulna a figyelem. Vele szemben a szintén jelöltnak tekinthető birtoklás-igére kerül a fókusz, amely mint birtoklást kifejező létige jelölt a kopulával szemben. A kopula általában nem jelölt, nem fókuszos: *A fiú jó volt*. Ezek a tények arra mutatnak, hogy a fókusz a mondatban valamely jelölt és enyhén hangsúlyozható tagra kerül, azaz a jelöltség és a hangsúlyozás fejezi ki. De mindkét kifejezési módja további tanulmányozásra szorul. Világosan kell látnunk a jelöltség és a hangsúlyozás rendszerét.

A főnévi csoportokon belül vannak olyan elemek, amelyek nem fejeződnek ki, ha nem kerül rájuk fókusz, de kitesszük őket, ha fókuszosak: *az én kalapom* csoportban a személynévmás (*én*), a (*A fiú*) *jó természetű* melléknévi kapcsolatban a *természetű*.

1.1.2.3. A főnévi csoportok jegyei

A mélyszerkezetben, pontosabban a mondatban elvontabb szintjén a mondat alanyi és állítmányi ágra tagolódik, az állítmány tovább osztódik igére (ill. igeféleségekre) és igei bővítményre. A mélyszerkezethez tartozik még a jegyek egy bizonyos egyetemes halmaza. A nyelvelmélet és a tipológia egyik fontos feladata e jegyek rendszerének tanulmányozása.

Mi az alábbi áttekintésünkben és a dolgozat további folyamán csak a magyarban releváns jegyekkel foglalkozunk, de ezek más nyelvekben is megtalálhatók, ott is hatnak a mondat megformálásában.

A jegyek első csoportjáról, az ún. közlési jegyekről már fentebb is többször esett szó. A közlés szempontjából releváns, azaz „határozott” vagy „nem határozott” főnévi csoportot együttesen „egyedi” jeggyel jelöljük. Ezen belül a határozott névelős „határozott”, a határozatlan névelős „nem határozott” jegyet kap, tehát [$+$ Indiv, $\pm$ Def], például, *A fiú írja a levelet* neutrális mondatban mindkét főnév határozott névelős „határozott” jegyű, de *A fiú ír egy levelet* esetében a tárgy már „nem határozott,” s *A fiú levelet ír* mondatban a zéró névelős tárgy „nem egyedi.” Ez azt jelenti, hogy az előző szöveghez a határozottság révén nincs viszonyítva. Ebben az esetben a főnévi tárgy és az ige szorosabb kapcsolatba lép, s az előző közléshez csak annyiban viszonyul, mint egy igei állítmány. Nem véletlen, hogy az ilyen bővítményes igékből alakulnak ki az igekötők (*tönkretesz*), az ideomatikus kapcsolatok (*bakot lő*), s nekik felelnek meg az inkorporálók

nyelvek inkorporáló egységei, mint fentebb a csukcs példák elemzésében láttuk.

Azonban nem minden „nem egyedi” — jelző nélküli — főnévi csoport alkot az igével szoros kapcsolatot: a *Füü írja a levelet*, *A füü szarvast látott* mondatok névelőtlen alanya és tárgya szembeállítás, kontrasztot fejez ki, amely az előző szöveggel ellentétben állít valamit: A (beszélő): *Egy lány írja a levelet* B: *Egy füü írja a levelet*, A: *Lány írja a levelet*, vagy A: *A füü egy szarvast látott*, B: *A füü egy őzet látott*, A: *A füü szarvast látott*. Az előző szöveggel a kapcsolat itt is megvan, de a „határozottság” irreleváns.

A „nem egyedi” mindkét esete további tanulmányozást igényel. Az elsőnél tisztázni kell azokat a szemantikai feltételeket, amelyek mellett létrejöhet a főnévi tárgy és ige szorosabb kapcsolata. Grammatikai szempontból figyelemre méltó, hogy ide tartoznak az ún. belső tárgy példái: *A füü zsírt ken*; s a szóképzés szempontjából érdekes, hogy az ilyen tárgyas összetételeket helyettesítheti képzett ige: *A füü zsírt ken* → *zsíroz*, *A füü ágyat vet* → *ágyaz* stb.

A „nem egyedi” második fajtája a kontraszt egy sajátos esete, amikor a határozottságtól, a konkrétságtól elvonatkoztatunk. Ezzel kapcsolatos a „nem egyedi” tárgy sajátos használata, amikor az általános állítást fejez ki: *A hiéna húst eszik*, azaz ’húsevő’. Ehhez megint sajátos szemantikai feltételek kellenek, nem minden főnév vagy ige használható ebben a szerepben. Az ilyen általános állítást tartalmazó mondatok: nem konkrét cselekvést jelölnek (mint: *A füü levelet ír*), és nem kontrasztív árnyalatúak (mint a *A füü szarvast látott*), ez különböztetné meg őket az első két fajtától.

A „határozott” azonban további elemzést igényel. A határozottság jelentheti azt, hogy a határozott névelős főnévről már történt említés az előző szövegben, ez az anafora esete. Íme egy egyszerű példa: *Egy füü sétált az utcán . . . A füü hirtelen megállt*. A határozottság egy másik válfaja esetén olyasmiről van szó, ami a szűkebb vagy a tágabb szituációban ismert, s bár az előző szövegben nem történt róla említés, általában sokat emlegetett, mindenki azonosítani tudja. Például, ha hazánkban a *párt* főnévi csoport fordul elő valamely szövegben, — s erre nincs más szöveg referencia — az MSZMP-re gondolunk. A határozottság e két esetét a „határozott” jegy után tett, pozitív vagy negatív „anafora” jeggyel jelöljük: [+ Def, ± Anaph.].¹⁷

A topic-comment elemzésben említettük, hogy a közlés szempontjából jelölt a topic. Feltételezhetően ezzel függ össze, hogy az általános ítéletekben az ítélet alanya, bár nem „egyedi”, mégis az névelős: *Az ember halandó*, *Az ember szenvedésre született* stb. A két névelő közül a választás azért esett

¹⁷ A generatív grammatikusok közül Perlmutter foglalkozott részletesebben az angol névelő kérdéseivel (lásd a bibliográfiát). Az angol névelő kérdésköre azonban lényegesen különbözik a magyarétól, mert nincs „egyedi” és „nem egyedi” oppozíció. Több alapvető kérdésben egyetértünk Perlmutterrel, így elsősorban abban, hogy a mélyszerkezetben nincs külön névelő kategória, csak jegvek vannak, amelyek bizonyos nyelvek felszíni szerkezetében névelőként realizálódnak. Perlmutter a határozatlan névelőt az ’egy’ számnévből vezeti le, de ezzel kapcsolatban fenntartásaink vannak: jobban figyelembe kell venni a határozatlan névelő és az ’egy’ számnév közti különbséget.

az $a(z)$ -ra, mert nem anaforikus használata révén közelebb áll az általános-ság kifejezéséhez.

A topic-comment tagolás második feléről, a commentről azt mondtuk, hogy nem okvetlenül jelölt a közlés szempontjából. Az imént a főnévi tárgyról megállapíthattuk, hogy elsődlegesen releváns a közlésfolyamatban, másodlagosan nem. Vannak viszont az igének olyan névszói bővítményei (a szó szélesebb értelmében), amelyek elsődlegesen irrelevánsak a közlés szempontjából. Ilyen a kopulás mondat állítmánya és a birtoklás-mondat alanya: *A fiú jó, A fiú lakatos, A fiúnak van kalapja, Az ajtónak van kilincse, A labdának van színe*. E példákban a *jó*, a *lakatos*, a *kalapja*, a *kilincse* nincs kapcsolatban az előző szöveggel, de az utóbbi kettő bizonyos belső (elidegeníthetetlen) vagy esetleges (elidegeníthető) kapcsolatban áll a mondat topicjával: a *kilincs* szokásos része az ajtónak, a *kalap*-ról viszont csak a szituációból tudom, hogy a fiú tulajdona. Ezeket a viszonyokat ki kell fejezni megfelelő jegyekkel, s így a *kalapja* és a *kilincse, színe* „viszonyított”, a *jó*, a *lakatos* névszói csoportja „nem viszonyított” jegyet kap: [$\pm$ Correl]. A viszonyítottság igen lényeges lesz a transzformációk, s a jelzős főnévi kapcsolatok szempontjából (lásd a 2. részt).

A közlés szempontjából irreleváns mondatrészek is relevánsokká válhatnak. Ez történik akkor, ha névszói állítmány határozott névelőt kap: *A fiú volt a jó*, vagy ha birtoklás-mondat alanya határozatlan névelős lesz: *A fiúnak van egy kalapja* (amelyről szó volt, beszélni akarok stb.). Ezt egy másodlagos jegy hozzáadásával fejezzük ki, amely azonosítást (identifikációt) vagy kijelölést fejez ki, jelölésére a [$+ Y$] jegyet használom. Tehát *A fiú volt a jó* mondatban a *jó* jegyei „nem viszonyítottság” és „azonosítás” [$-$ Correl, $+ Y$], *A fiúnak van egy kalapja* mondatban az *egy kalapja* „viszonyítottság” és „kijelölés” jegyet kap: [$+ Correl$, $+ Y$]. Az azonosítás és a kijelölés különbségét, egy további jegy, az „azonosítás” hozzáadásával lehetne kifejezni [$+ Y$, $\pm$ Ident]. Az „azonosítás” jegyű névszói állítmányt tartalmazó mondat sajátos hangsúlyozású: *A fiú volt a jó*.

Az alanyi és tárgyas főnévi csoportokban a főnév lehet anyagnév vagy gyűjtőnév, s jelölhet homogén egészet, amelynek csak egy része „vesz részt” a cselekvésben, más szóval a cselekvés nem okvetlen „terjed ki” az egészre, „érintheti” csak egy részét. Nyelve válogatja, hogy ez a jelenség más szemantikai jegyű főnévekre is kiterjed-e, és hogyan realizálódik. A magyarban sok esetben irreleváns, hogy az alany vagy a tárgy partitív-e, tehát totálisan az egészre kiterjed-e a cselekvés, avagy nem. A névelő nélküli „nem egyedi” főnévi csoport kifejezhet partitív alanyt vagy tárgyat. Legvilágosabban a partitív mondatok alanyában nyilvánul meg a partitivitás ([$-$ Total]) jegy: *Kenyér sok van, Fiú öt van*, de jellemzi az igei állítmányú mondat alanyát: *Kenyér érkezett*, sőt tárgyát is: *A fiú evett kenyeret*. Az alany, ill. tárgy ezekben az esetekben zéró névelős, de nem alkot oppozíciót az „egyedi” kategóriájának mindkét képviselőjével, hanem csak a „határozott”-tal, ami határozott névelővel és *-ből* raggal fejeződik ki: *A kenyérből sok van*, ^(*) *A kenyérből érkezett*, *A fiú evett a kenyérből*. (A *-ből* ragos változat névelő nélkül is állhat a *Kenyérből sok van* mondatban, a másik kettőben kétes helyességű, ill. helytelen mondatot kapunk: ^(*) *Kenyérből érkezett*, ^(*) *A fiú kenyérből evett*.)

A partitivusz *-ból* ragos kifejezése felveti az esetrendszer és a mondatfajták kapcsolatát, amivel más aspektusban Zsilka János foglalkozik.¹⁸ Bennünket ez a téma igen messze vinne el, s így csak megemlítjük, hogy a „totális” a tárgy- és birtokos eset lényeges jegye a szlávban, főleg az volt az ősszlávban, ahol az igei genitivus gyakran a partitivitás, az igei accusativus pedig a totalitás kifejezésére szolgált.

A totalitás (partitivitás) kategóriája ezen kívül összefügg az igeik „perfektív” jegyével; a „perfektív” jegyű igeikötős ige mellett nem állhat partitív zéró névelős, *-t* ragos tárgy: *A fiú eszik kenyeret* helyes, de nem lehetne: **A fiú megesszik kenyeret*. A zéró névelős, zéró ragos partitív alany sem társulhat „perfektív” jegyű igével: **Kenyér megérkezett*. Ez a kérdéskör további elemzésre szorul, de most nem térhetünk ki rá.

1.1.3. A névmások és a főnévi csoport]

1.1.3.1. A névmások jegyei

Mielőtt a névmások jegyeire térnénk, röviden beszélnünk kell a főnév, melléknév, számnév legáltalánosabb jegyeiről, amelyekkel a továbbiakban számolnunk kell.

A főnév jelen esetben számunkra legfontosabb jegyei a „személy” és a „nem személy” [$\pm$ Pers], az utóbbin belül az „anyagnév” [$+$ Mater], s a személynevek és a nem anyagnevek kategóriáján belül a „gyűjtőnév” [$+$ Collect]. Velük kapcsolatos a „megszámolható” kategóriája is [$\pm$ Comput]. Ezek olyan jól ismertek, hogy nem érdemes rájuk a szót vesztegetni.

Problematiszabbak a melléknévek jegyei. Számunkra lényeges a „milyenség” és a „nem milyenség” jegyű melléknévek megkülönböztetése: [$\pm$ Quant]. A „nem milyenség” jegyű melléknévek közül csak a mértéket jelölővel foglalkozunk.

A számnevek közé sorolják a sorszámnevet, amely tulajdonképpen nem tartozik oda, mert nem mennyiséget jelöl, ezért a tő- és határozatlan számnév „mennyiség”, a sorszámnév „nem mennyiség” jegyet kap: [$\pm$ Quant]. A tő- és határozatlan számnevek elválasztására a [$\pm$ Card] jegy szolgál.

A melléknéveknek és a számneveknek nincs „kijelölés” jegyük [$+$ Y], a sorszámnevet kivéve, amelynek [$\pm$ Y] jegye további tanulmányozást igényel. Névszói állítmányként a sorszámnév lehet zéró és a névelős: *A fiú (az) első*, tehát [$\pm$ Y] jegyű, viszont jelzőként tárgyas ragozású igékkel társul: *A fiú kéri a második fogást*, ami a [$+$ Y] jegyű „azonosító-kijelölő” névmásokkal kapcsolja össze a sorszámnevet.

Ha a tő- és határozatlan számnevek maguk alkotnak főnévi csoportot vagy jelzőként szerepelnek, nem egyeztethetők össze (nem kompatibilisek) az *egy* névelővel. Mivel a számnevek „elsődlegesen” kifejezni képesek a partitivitást, velük partitív zéró névelős főnév társul vagy határozott

¹⁸ Lásd Zsilka Jánosnak a bibliográfiában szereplő munkáit s ott a további irodalmat.

névelő, amint ezt a partititivás elemzésénél láttuk: *Fiú sok (öt) van, A fiú sok (öt), (a) sok (öt) fiú.*

Ha névmások állnak valamely főnév, melléknév, számnév helyett, ezek valamely funkciójában (alanyként, tárgyként, névszói állítmányként stb.), átveszik elsődleges jegyeiket. Ezenkívül azonban minden névmásfajtának megvannak a maga sajátos jegyei, amelyekkel számolnunk kell a névmás főnévi csoportba való bevezetésében.

A névmások — nézetünk szerint — három nagy csoportra oszthatók: (a) a mutatónévmásokra, a személyes (személy-, visszaható-, kölcsönös és birtokos) névmásokra, (b) a kérdő, határozatlan és vonatkozó, (c) az általánosító és a tagadó névmásokra.¹⁹

Az (a) névmáscsoport közös jegye az „anafora”: [$\pm$ Anaphor], a (b) csoporté az „interrogáció”: [$\pm$ Interr], a (c)-é a „totalitás”: [$\pm$ Total]. Hogy miért kapták e névmások a felsorolt jegyeket, magyarázatra szorul, de még mielőtt erre térnénk, megjegyezzük, hogy a [$\pm$ Interr] és [$\pm$ Total] jegyű névmások kiegészülhetnek az „azonosítás-kijelölés” jegyével: [$+$ Y]. Például a *milyen* kérdő névmás a szófaji jegyén kívül kap „interrogatív” és „nem kijelölő” jegyet [$+$ Interr, $-$ Y], a *valamelyik* kérdőnévmást a „nem interrogatív” jegy mellett „kijelölés” jegy: [$-$ Interr, $+$ Y] illeti. Az „anafora” jegyű névmások elemzése e szempontból külön feladat lesz, amire rövidesen rátérünk.

Az „anafora” jegy magában foglalja a szövegre utalás momentumát: ha a névmás „anafora” jegyű, visszautal a szövegre, ha „nem anafora” jegyű, a szituációra utal. Kérdés, hogy a szöveg mely részére utal az „anafora” jegyű névmás. A mutatónévmás, amelynek sajátos jegye a „rámutatás” [$+$ Dem], utalhat valamely előző mondatra, pl. *János találkozik az utcán egy fiúval. Ezt a fiút már tegnap is látta valahol.* A példa azt is mutatja, hogy az *a* névelőtől eltérően az *ez* névmás a rámutatás útján azonosítást is kifejez. A mutatónévmás utalhat előre is, a következő mellékmondatra: *János azzal a fiúval találkozott, akit már tegnap is látott.* Ez utóbbi példa még azt is tanúsítja, hogy a vonatkozó névmások is szövegre utalnak, mégpedig a főmondatra, amely a mellékmondat előtt vagy után áll. A fő-, ill. mellékmondatra utalás tulajdonképpen nem szövegre utalás, hiszen egy — bár összetett — mondaton belül maradunk. Az „anafora” jegyű névmások másik fajtája a nem mutató, [$-$ Dem], tehát a személyes (személy-, visszaható és kölcsönös) névmások is utalhatnak a szövegre. Az *ő* személynévmás gyakran utal vissza valamelyik előző mondatra: *Az utcán találkoztam Péterrel. Ő még nem tudott semmit.* Nem véletlen, hogy számos nyelvben a 3. személyű névmás és a mutatónévmás keveredik egymással mind funkcióban, mind alakilag. A 3. személyű személynévmás esetén a „rámutatás” jegy irreleváns: [$\pm$ Dem]. A visszaható és a kölcsönös névmások ugyanazon mondat alanyára utalnak vissza, ez tulajdon-

¹⁹ A névmások kérdését több generatív-grammatikus vizsgálta. Az angol névmások egyes kérdéseit, s főleg a visszaható névmásokat Lees—Klíma, az angol névmások rendszerét Postal elemzi. A német és orosz névmásokkal Isačenko foglalkozott. A mi vizsgálatunk sok szempontban megegyezik velük, de eltér tőlük annyiban, hogy a magyar névmásrendszert akarja megvilágítani, s ez változáshoz vezet a nézőpontban is.

képpen nem szövegre utalás, mert a mondat határán belül marad: *Ági nézi magát a tükörben, A fiúk egymást okolták a kudarcért.*

A anaforikus névmások mellett az interrogatív névmások egyike, a kérdő névmás is kapcsolatos a szöveggel, de úgy, hogy egy következő mondatból vár kiegészítést. Tehát a hátra utaló anaforikus névmásokkal ellentétben előreutal a szövegben. Persze, éppen ezért lehetséges, hogy a további szövegben nem következik rá válasz, azaz a szövegre utalás itt csak lehetőség. (A szöveg egyébként meg is szakadhat.)

A magyarban a tárgyas ragozást a határozottság kategóriájával szokás egybekapcsolni, ezért nevezik határozott ragozásnak is. A „határozott”, „ismert” vagy egyedített tárgyra utalás (beleértve a másodlagos tárgyat, a részes határozót is) igen sok nyelvben megtalálható. A tárgyra lehet utalni külön tárgyas ragozással, a névmás kötelező használatával, a jelölt (tárgyragos) tárgyesettel stb. Azok a feltételek, amelyeknél szükséges a tárgyra utalás, nyelvenként mások, pontosabban egy tipológiai szabályrendszeret alkotnak. Kérdés, hogy a magyarban milyen feltételek közt és milyen jegyek megléte esetén van szükség tárgyas ragozásra. Az egyik jegy nyilvánvalóan a „határozott” *a(z)* névelő, a másik az „azonosítás-kijelölés” ([+ Y]) jegyű „interrogatív” és „totális” névmások, a harmadik az „anafora” jegyű névmások; de az első és második személyű névmási tárgy — kivéve az *én látlak téged (titeket)* relációt — és a mutatónévmás használatának bizonyos esetei alanyi ragozást kívánnak meg: *Te látod őt, de nem látsz engem*, vagy: *János és Pista sört kértek... Feri is azt kért.* Különösen érdekes ez utóbbi példa, mert alanyi ragozás a mutató névmással csak akkor használatos, ha maga alkotja a főnévi csoportot, s ha az előző szövegben (esetleg az értelmezett szituációban) nem határozott névelős (vagy más „határozott” jegyű) szóra vonatkozik. Így, ha az előző mondat tárgya határozott névelős lenne, a következő mondatban is tárgyas ragozás állana: *János és Péter kérték a labdát. Feri is azt kérte.* Ez a tény arra utal, hogy a névmások használatát külön kell elemezni a főnévi csoportban elfoglalt szerepük szerint, s számolni kell az előző szövegre utaló önálló névmásoknál azzal a jelenséggel, amelyet a kategóriák, jegyek egyeztetésének nevezhetnénk.

Ez a két megjegyzés továbbvitte a vizsgálatot, s kitűzte annak további célját: a névmások bevezetésének, magyarán a főnévi csoportban elfoglalt szerepének a vizsgálatát, különös tekintettel a főnévi csoport jegyeire. De tisztáznunk kell előbb az egyes névmásfajták további kérdéseit.

Az anaforikus névmások közül a mutatónévmásokról megállapítottuk, hogy az előző szövegre vagy a mellékmondatra utalnak, s akkor „anafora” jegyűek [+ Anaph], ha viszont a szituációra utalnak: *Ezt kérem; Adja azt a cipőt* stb. „nem anafora” jegyűek [– Anaph], deiktikusak. Az „anafora” mindenképpen azonosítás, tehát implikálja a [+ Y] jegyet, kivéve, ha a mutató névmás maga alkot főnévi csoportot és „nem határozott”-ra utal. Sokkal problematikusabb a szintén „anafora” jegyű és „nem rámutatás” jegyű személyes névmások közül ([+ Anaph, – Dem]) a személynévmások helyzete. (A birtokosnévmásokat tegyük egyelőre félre.) A 3. személyű névmások utalhatnak a szövegre, de vonatkozhatnak a szituációra is: tehát [$\pm$ Anaph] jegyűek. Az 1., 2. személyűek a szituációra utalnak,

[— Anaph] jegyűek: *Az iskola előtt állt egy fiú. Megismertem. Ő rontotta el a táskám zárját* (szövegutalás) vagy: *Te elmégy kenyérért, Ő tejet hoz* (szituáció). A kettő egymással kereszteződhet, utalhattunk szövegre is, szituációra is: *Apu, nézd azt a fiút! Ő vert meg engem tegnap.* Az anafora szempontjából lényeges a megfélelő szöveg megléte.

A mutató névmásokon belül nem válnak el élesen a szövegre és szituációra utaló névmások, de a személyes névmásoknál inkább.²⁰ Ezért lehetséges, hogy az azonosítás-kijelölés esetén használt tárgyas ragozás „megállt” a harmadik személyű névmási tárgynál. Sajátos ragozási forma alakult ki az 1. → 2. személy viszonylatában: *Én látlak téged.* Ennek magyarázatára talán azt lehetne megemlíteni, hogy „tipikusabb” beszédhelyzet a beszélő számára, ha ő beszél, s ekkor a partnere a szituációban nemcsak adott, hanem „kijelölt” is. Ezért használjuk a tárgyas ragozás egy sajátos formáját. Persze ez fordítva is áll: a partnerem számára én vagyok „kijelölt” helyzetben. A mordvinban a tárgyas ragozás az összes személynévmásra kiterjed, s a magyar adatokat helytelen lenne túláltalánosítani.

A személynévmások mindig önállóan alkotnak főnévi csoportot. A harmadik személyű névmás általában személyre, mégpedig „határozott” személyre vagy ritkábban nem személyre vonatkozik, mindig azonosít, s csak tárgyas ragozás járja vele. Mint említettük, ebben a szerepben találkozunk az önállóan használt *ez, az* névmással, amely általában nem személyt jelöl, bár — főleg lenézően — személyről is mondhatjuk: *Ez nem tud semmit.* A személyt jelentő főnevek egyedíthetők, így a mutatónévmás mint „határozott”-ra utal rájuk még akkor is, ha az előző szövegben határozatlan névelővel állnak: *Itt jön egy fiú. Őt (ezt) ismered?* Velük szemben a „nem személy” jegyű főnevek egy része, főleg az anyagnevek, nem egyedíthetők, bár meghatározhatók, magyarul *egy* névelővel nem állhatnak, zéró vagy határozott névelő járja velük. Így az *az* névmás járhat mind alanyi, mind tárgyas ragozással: *Én téstát kérek, Én is azt kérek* vagy *Én a mézet viszem, Én is azt viszem.*

A magyar nyelvtani hagyományban birtokos névmásnak csak az állítványi szerepű *enyém, tied* stb. számít. Aki az indoeurópai (s nem csak indoeurópai) nyelvek grammatikájához szokott, annak ez legalább is furcsa, s kérdi: miért nem számítható birtokos névmásnak a birtokos személyrag, főként akkor, ha rajta kívül személyes névmás is van a szintagmában: *az (én) házam.* Nézzük meg ezt a kérdést az általános nyelvtan szempontjából, „pártatlanul”. Nézetünk szerint egy egyetemes mélyszerkezetben (pontosabban annak egy felsőbb szintjén, hiszen a birtokos névmásos szintagmákban, már transzformáció van) a birtokos viszony a döntő; másodlagos, hogy névmással fejeződik-e ki. A birtokos viszony általánosabb megfogalmazásához az segít hozzá, ha „birtokos” névszót (főnevet és névmást) és a „birtok” névszót kapcsoljuk össze. A „birtokos” főnév (névmás) állhat birtokos esetben, de ez csak egyike a lehetséges típusszabályoknak, a má-

²⁰ Postal (1966. 187 kk.) a személyes névmásokat a határozott névelővel kapcsolja össze. A mi vizsgálatunk szerint ez annyiban igaz, hogy a személyes névmások — jegyeiket tekintve — közelebb állnak a névelőkhöz, mint a mutató névmások (ti. nincs „mutató” jegyük). Óvakodni kell azonban a köztük lévő kapcsolat túlértékelésétől főleg, ha egyetemes szemléletre törekszünk.

sik az, hogy jelöletlen: *dom otca, jego dom*: az apa háza, az ő háza. Névmások esetén a két személynév más közül az elsőt egy további szabállyal helyettesíthetem, sajátos névmási képződménnyel, amelyet birtokos névmásnak nevezek, például az oroszban az első névmás személyes névmás (bár birtokosként elemzik): *jego dom*, a szerbben ebből egy sajátos birtokos névmás jött létre *njegova kuća* 'az ő háza'. Az első két és a harmadik személy közötti különbség itt is előbukkan, mert a szlávban az első két személyben csak ún. birtokos névmás van: *moj, (tvoj) dom*. A magyar elemzés jól teszi tehát, hogy a birtokos szerepben álló személyes névmást nem nevezi birtokosnak.

A személyes névmás birtokkal állítmányként is állhat: *Ez a romhalmaz volt az ő háza, Ez a ház az övé*. Ha a birtokról történt említés az előzményben, úgy -é elemmel helyettesíthető, tehát az *övé* névmás *ő-v- é-ø* elemekre bontható fel Lotz János szerint,²¹ tehát személyes névmásra, -é elemre és zéró birtokos személyragra, amely 1., 2. személy esetén konkrétan ki is fejeződik: *ti-é-d*. Az általános elemzés szempontjából itt is személynév mászt kellene feltennünk, csak hogy a birtokos névmás mint másodlagos jelenség akkor lép fel, ha a személynév más nem ismerhető fel. Ebben az esetben a magyarul beszélők vagy nem, vagy nem igen ismerik föl a személynév mászt, tehát élhetünk a birtokos névmás elemzési célt szolgáló kategóriájával. A nyelvjárásokban és a gyerekek nyelvében igen elterjedt az *enyimé, tiedé* analógiás alak (vö. az *övé*-vel), ami kirí a birtoklás kifejezésének rendszeréből, de mutatja, hogy a gyerekek nyelvérzéke nem szegmentálja már az *enyém, tied* névmásokat.

A birtoklás-mondatban a birtokos személyrag semmi esetre sem tekinthető birtokos névmásnak, csak a birtoklás-viszonyt fejezi ki — a *van* létigével együtt: *Nekem van kalapom*. A birtokos személyrag a birtoklást fejezi ki a főnévi csoportban is: *a kalapom*, de itt zéró alakban jelen van a személynév más is: *az (én) kalapom*. Mind a mondatban, mind a főnévi csoportban csak akkor jelenik meg a személynév más, ha enyhe kiemelés (fókusz) vagy kontraszt kerül rá. A főnévi csoportban ekkor fontosnak tartjuk a birtokos megnevezését: *Vegye a kalapját és menjen! Hohó, ne az én kalapomat!* Nehezebb megmondani, mikor kell a mondatban kitenni a személynév mászt: nyilván ki kell, ha emfázis vagy kontraszt révén hangsúlyozom: *Én tettem, vállalom is érte a felelősséget*. Nehezebb megadni a hangsúlytalan, csak fókusz használat szabályait, erre nem is térünk ki.²²

A birtokos névmás problémája átvezetne bennünket a jelzős főnévi csoportok kérdéskörébe, amelyre csak cikkünk 4. pontjában térünk rá, így az érdemleges elemzéséről le kell mondanunk. Csak azt említjük meg, hogy a birtokos személyragos főnévi csoport „határozott”, mégpedig általában határozott névelős. Bár járulhat elébe az *egy* szócska, de ettől a főnévi csoport nem lesz „határozatlan”, tehát nem társul vele alanyi ragozású ige: *A fiú felkeresi egy barátját*, tulajdonképpen az *egyik* barátját, tehát az *egy* nem teszi határozatlanná a főnévi csoportot, hanem további jelentést kölcsönöz neki.

²¹ Vö. Lotz János 1967 (Magyar Nyelv 63).

²² A szláv és a nyugat-európai nyelvek személynév mászainak használatát ebből a szempontból vetette össze Mrazeknek a bibliográfiában szereplő előadása.

Bár dolgozatunkban nem térünk ki a jelzős főnévi csoportokra, megemlítjük — inkább a teljesség és a további problematika kedvéért — azt az esetet, amikor a birtokos személyrag és a számnév együtt járul a főnévi tárgyhoz, s a nyelvrész ingadozik, melyik felé hajoljon: használjon-e alanyi ragozást, hiszen névelőtlen partitív a szókapcsolat, vagy pedig tárgyaszt, minthogy a birtokos személyrag is ki van téve: *Három sonkám ellopták* (~elloptak); ha a személynévmást kiteszem, a tárgyas ragozás oldalára billen a mérleg nyelve: *Az én három sonkám ellopták*.

Az eddigiekben a névmások (a) csoportját elemeztük, azt, amely fölvehet „anafora” jegyet. Ide tartoztak a mutató és nem mutató, azaz személyes névmások. Az is világos az eddigiekből, hogy az „anafora” jegyű és „mutató” névmásokat a határozott névelővel egyesíti az „anafora” jegy, de elválasztja, hogy a névmásokra lehet „rámutatás” jegye, ami lehetetlen a révelőnél. Ezzel a mutató révmások jegyeit nem merítettük ki, mert mutathat a révmás közelre, távolra (*ez, az*). A személyes névmás azonos lehet a lezélővel vagy a beszédpartnerrel, s az ehhez szükséges jegyeket is be kell vezetni: „közelség” [$\pm$ Proxim], „adrezzás” [$\pm$ Adr-s] stb. Ezekkel a kérdésekkel nem foglalkozunk, mert nem törekszünk a névmás problematikájának kimerítő tárgyalására.

A névmások (b) csoportját a kérdő, a határozatlan és a vonatkozó névmások alkotják. Egyesíti őket az „interrogatív” jegy: a kérdő névmás „interrogatív” jegyű, a határozatlan és vonatkozó „nem interrogatív” jegyű. Az „interrogatív” jegy nem azonos a kérdő mondat jegyével: a kérdő névmás csak kérdő főmondatban fordul elő, de nem minden kérdő főmondatban előforduló névmás kérdő névmás: *Ki járt itt?*, de *Járt itt valaki? Mindenki átvette?* A határozatlan és vonatkozó névmásokat a „vonatkozó” jegy választja el: a határozatlan névmás „nem kérdő”, „nem vonatkozó” [– Interr, – Rel], a vonatkozó természetesen: [– Interr, + Rel]. A vonatkozó névmás azonban tovább vezetne bennünket a vonatkozó mellékmondatok problematikájához, mert csak ebben a mondatfajtában fordul elő. Természetesen vonatkozó mellékmondatokban előfordulhat más névmás, így határozatlan is, de a vonatkozó névmás csak a vonatkozó mellékmondatban figyelhető meg, s a helye is kötött, a mondat elején áll: *Aki megtalált valamit ebben a sötétben, az előtt megemelem a kalapom*. A vonatkozó névmásnak a főmondatban anaforikus mutató, személynévmás vagy más névmás felel meg:²³ *Meghátrált ő, aki semmitől sem riad vissza*. A környező szövegre utalás magyarázza, hogy történetileg a vonatkozó névmás keletkezhet anaforikus mutató névmásból, amely az előző mondatra vonatkozik, de létrejöhet kérdőből is, amely a következő mondatra utal. Így a szlávban a vonatkozó névmások ősi rétege anaforikus mutató névmási eredetű, az újabb kérdő névmási. A kérdő névmás úgy lett vonatkozóvá, hogy előbb határozatlan névmássá vált — még a határozatlan névmás kialakulásának kezdeti stádiumában. Ezek az ismert történeti tények jól megfelelnek a névmási jegyek összefüggéseinek: a kérdő névmás elveszti „interrogatív” jegyét, s határozatlan lesz; majd a

²³ A mellékmondatra utalás tulajdonképpen nem anafora, s nem csak anaforikus névmás állhat ebben a szerepben: *Add ide valamelyik ceruzádat, amelyekre nincs szükséged!*, *Mondj el mindent, amit csak tudsz*.

határozatlan, tehát „nem interrogatív” jegyű névmás vonatkozó jegyet kap: [+ Interr] → [- Interr, - Rel] → [- Interr, + Rel]. Az a történeti tény, hogy az anaforikus mutató névmásból is vonatkozó válhatott, arra utal, hogy a vonatkozó névmás átmeneti kategória az „anaforikus” és „interrogatív” névmások között; ha az anafora fogalmát némileg kitágítom, a relatív névmás is helyet kaphat benne. A magyarban azonban helyesebbnek látszik az „interrogatív” névmások közé sorolni. A képzés tekintetében is velük mutat azonosságot (*ki, valaki, aki, milyen, valamilyen, amilyen, melyik, valamelyik, amelyik*), a történeti adatok is emellett szólnak, bár egyik sem döntő a leíró szintaktikai vizsgálat szempontjából.

A határozatlan névelő legközelebb a határozatlan névmáshoz áll, pontosabban a *valamelyik*-hez, amelynek nincs „személy”, „milyenség”, „mekoráság” jegye. A *valamelyik* névmásnak azonban van még „kijelölés” [+ Y] jegye is, ami a határozatlan névelőnek nincsen: *Péter lát egy lányt, Péter látja valamelyik lányt*.

A (b) csoportba tartozó „nem határozott”, „interrogatív” névmások, s a (c) csoport „nem egyedi”, „totális” jegyű névmásai két sorra oszthatók: az -ik elemes névmásokra, (hozzájuk tartozik a *mind* is), amelyeknek „kijelölés” jegye van, és tárgyas ragozással járnak; valamint azokra, amelyeknek nincs ilyen jegyük, s tárgyként alanyi ragozású igével társulnak. (Ennek a kérdésnek az elemzésére még visszatérünk, amikor a névmások helyét elemezzük a főnévi csoportban.)

A „totális” jegyű névmások két csoportra oszlanak az általánosító névmásokra és a tagadókra, az utóbbiak a „totális” jegyen kívül „tagadás” jegyet is kapnak, tehát *minden* [+ Total, - Negat], *semmi* [+ Total, + Negat]. A „kijelölő” jegyű ([+ Y]) -ik elemes névmások tárgyként tárgyas ragozású igével járnak. A *mind* névmás, amely önállóan használatos, szintén „kijelölő”, de elemzésére nincs módunk kitérni.

Fölmerülhet két kérdés: miért kapcsoljuk össze az általános és a tagadó névmásokat, s a „tagadás” jegyének mi a viszonya a tagadó mondatokhoz? A tagadó névmás nem egyszerűen egy névmás használata tagadó mondatban. Tagadó mondatban névszóra irányuló tagadással állhat többféle névmás, közte általános is: *A fiú nem őt látta, A fiú nem azt a játékot kérte, Nem mindenki képes erre*. Az utóbbi példában a „totális” névmást tagadva kétségre vontuk általánosságát, a tagadó névmásban nem az általánosságot tagadjuk, hanem totálisan tagadunk: *Senki sem képes erre*.

A „rámutatás”, „interrogatív”, „totális” stb. jegyek nemcsak névmásokhoz, hanem névmási határozószókhöz is járulhatnak: *akkor, meddig, valahol, ahonnan, mindenütt, semerre* stb. A „totális” jegy olyan határozókhöz is járul, amelyeket nem szokás névmási határozószóként számon tartani, pl. *teljesen, egészen*, amit e határozószók szórendi viselkedése mutat: *A leves teljesen megfőtt, A feladatot teljesen megértettem*; tehát az igekötős ige sorrendje: 1. igekötő 2. ige, akár *Péter mindent megírt* mondatban.

A „nem egyedi” zéró névelős főnévi csoport vizsgálatában megállapítottuk, hogy számunkra az esetek nagy részében irreleváns a totalitáspartitivitás viszony. Az anyagnevek és részben a gyűjtőnevek azonban kaphatnak „nem egyedi”, „nem totális” (= partitív) jegyeket: *A fiú eszik kenyeret, Kenyér érkezett*, főként partitív mondatban számnévvel:

Kenyér van, Fiú sok (öt) van, A névelőtlen „nem egyedi”, „nem totális” jegyű főnévi csoportok oppozíciót alkotnak a „nem egyedi”, „totális” jegyű névmásos, ill. névmási szókapcsolatokkal: *A fiú eszik kenyeret, A fiú minden kenyeret (meg)eszik*. Ha a partitív használatú főnév mellé számnév kerül, a partitivitás további jegyekkel bővíthet: *A fiú kevés kenyeret eszik (meg)*, ahol a „kevés” jegy járul a partitivitáshoz. A *minden* névmás ugyanis a „totális”-on kívül „teljesség” jeggyel is jár, amely szemben áll a „kevés” jegyű határozatlan számnemes főnévi csoportokkal. Ezt a szórendi szabályok tükrözik, a „totális”, „teljesség” jegyű főnévi csoportot igekötő-ige rendben bővíti az ige: *A fiú minden levelet (mindent) megírt*, a „nem totális”, „nem teljes” (= kevés) jegyek esetén a sorrend: ige és igekötő: *A fiú kevés levelet írt meg*. Mint a példák is mutatják, míg a zéró névelővel kifejezett partitivitas csak az anyagnevek és gyűjtőnevek esetén releváns, a *kevés* határozatlan számnév, amely „nem totális”, „nem teljes” jegyű, bármely főnévhez járulhat. Ez a kérdéskör mind a magyarban, mind tipológiaiilag tovább vizsgálándó. (A régi szlávban a főnevek [és igék] szélesebb körére kiterjedt a zéró elemes partitivitas, amely ige mellett pusztá genitivusban álló főnévvel fejeződött ki.)

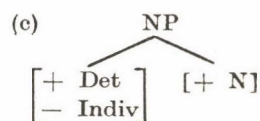
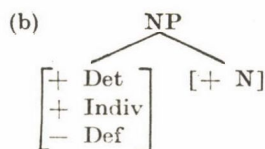
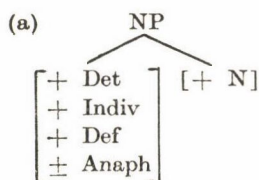
1.1.3.2. A névmások bevezetése

Az eddigiek összefoglalásául és részben továbbfejlesztésképpen nézzük meg a névelős és névmásos főnévi csoportok használatához szükséges jegyek rendszerét. Az alanyi, tárgyas főnévi csoportokat vizsgáljuk meg először (1), utána — röviden — áttekintjük a kopulás mondatok állítmányának és a birtoklás- és partitív-mondatok alanyának egyes kérdéseit is (2).

A névmások bevezetésének teljes problematikáját nem elemezhetjük, mert ehhez nemcsak a névmások sajátos kérdéseit kell ismerni, hanem a névmással helyettesített mondatrészét is: a minőség- és birtokos jelzőét, a névszói állítmányét, a birtoklást jelentő és partitív mondat alanyáét. Eddig viszont csak az alanyként és a tárgyként álló „pusztá”, azaz determinánsból (névelőből és kijelölő névmásból) s főnévből álló szókapcsolatokat vizsgálhattuk, a kopulás, birtoklás és partitív mondat kérdéseiről csak annyiban szoltunk, amennyiben ez a jegyek általános vázlatához kellett. A mondottak azt is jelentik, hogy a névmások bevezetésében kétféle szabálysort különböztethetünk meg; az egyikben a névmást a determinánsba (Det), a másikban valamely névszó helyére vezetjük be, de az utóbbi is a determináns jegyeinek figyelembe vételével történik.

1. Az alanyi és tárgyas főnévi csoportok

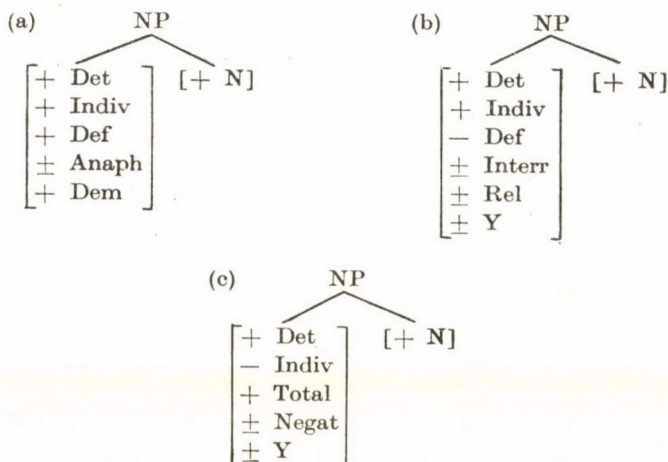
1. 1. Névelős főnévi csoport (a) határozott, (b) határozatlan, (c) zéró névelővel.

Példák (a) *A fiú megérkezett, A párt megvitatta a kérdést*; (b) *A fiú olvas egy újságot*, (c) *A fiú újságot olvas, A vadász szarvast lát*.

Anyagnevek mellett nem állhat *egy* névelő és az oppozíció az „egyedi”, „határozott” és a „nem egyedi” között van, az utóbbi lehet „nem totális”: *A fiú issza a vizet, A fiú vizet iszik, A fiú iszik vizet; A víz sok, Víz érkezett, Víz sok van*; az első és negyedik példában a főnév „egyedi” „határozott”, a másodikban „nem egyedi”, a harmadikban és a két utolsóban „nem egyedi”, „nem totális” (= partitív) jegyű.

1.2. A főnévvel alkotott névmásos szókapcsolatokban állhatnak: (a) „egyedi”, „határozott” jegyű „anaforikus” névmások; (b) „egyedi”, „nem határozott” jegyű „interrogatív” névmások, (c) „nem egyedi”, „totális” jegyű névmások.

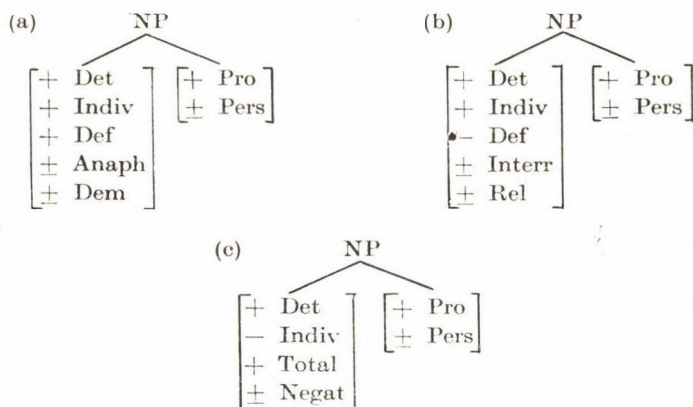
Az (a) csoport névmásai: *ez (a), ezen, e*. A (b) csoport névmásai (sajátos jegyeikkel): [+ Interr, + Y]: *melyik*; [- Interr, - Y]: *valami* (jelzői), *némi, más*; [- Interr, + Y]: *valamelyik, némelyik, másik, egyik*; [- Interr, + Rel, - Y]: *amely*; [- Interr, + Rel, + Y]: *amelyik*. A (c) csoport névmásai: [+ Total, - Negat, - Y]: *minden, bármi, akármí* (jelzői); [+ Total, - Negat, + Y]: *bármelyik, akármelyik*; [+ Total, + Negat, - Y]: *semmi* (jelzői); [+ Total, + Negat, + Y]: *semelyik*.

A névmási jegyek további kidolgozást igényelnek, hogy kifejezhessék a különbséget pl. a *valamelyik* és *másik*, a *minden* és *bármi* stb. között. A névmási jegyek további részletezése során nemcsak az egyes névmási csoportok belső viszonyai válnak majd világosabbá, hanem a csoportok közötti kapcsolatokra is több fény derül (gondolunk itt elsősorban a határozatlan és általánosító névmásokra). Az idetartozó névmások zöme állhat főnév nélkül is, ezt a másodlagos főnévi használatot azonban meg kell különböztetnünk a következő csoport névmásainak alkalmazásától, amelyek maguk alkotják a főnévi csoportot.

Példákat csak mondattani illusztrációként hozunk: *ez a fiú, melyik kabát, semelyik kalap* stb.

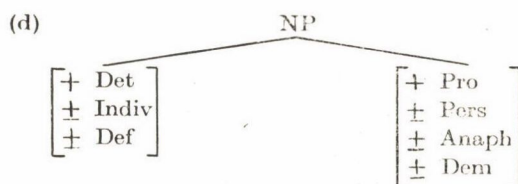

1.3. A névmások egy része elsődlegesen és csak főnévi használatú, számuk nem nagy, bevezetésük vázlatosan a következő.

A „determináns”-ban a „mutató” jegy szolgál a mutató és személynévmások megkülönböztetésére. Az „azonosítás-kijelölés” jegy itt nem releváns.

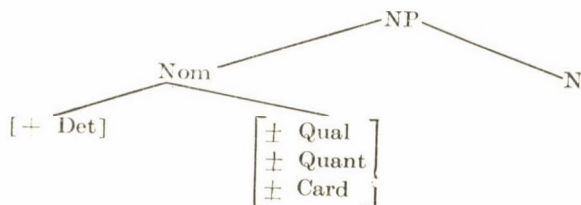
Az (a) csoport névmásai (sajátos jegyeikkel): $[\pm \text{ Anaph}, + \text{ Dem}]$: *az* (a főnévi ágon főleg $[- \text{ Pers}]$), de erre a névmásra lentebb visszatérünk; $[\pm \text{ Anaph}, - \text{ Dem}]$: *ő, maga, egymás*, e három névmás elválasztása további feladat; $[- \text{ Anaphor}, - \text{ Dem}]$: *én, te* a két névmást további jegyekkel választjuk el; a (b) csoport névmásai: $[+ \text{ Interr}]$: *ki, mi* (a két névmás elválasztása $[\pm \text{ Pers}]$ jeggyel történik); a (c) csoport névmásai: $[+ \text{ Total}, - \text{ Negat}, - \text{ Y}]$: *mindenki, minden, bárki, bármi, akárki, akármí*, a további osztályozáshoz új jegyek kellenek, s felhasználandó a $[\pm \text{ Pers}]$ is; $[+ \text{ Total}, - \text{ Negat}, + \text{ Y}]$, *mind*; $[+ \text{ Total}, + \text{ Negat}, - \text{ Y}]$: *senki, semmi*, s figyelembe veendő a $[\pm \text{ Pers}]$ jegy is. A kategóriák egyeztetése révén az az mutatónévmás használatos lehet $[- \text{ Indiv}]$ jeggyel is: *A fiú kávét kér, a lány is azt kér, Én egy fiút látok, Én is azt látok*. Az az névmás sajátos használata azonban egy másik megoldást is sugall: a többi névmástól eltérően az az névmási jegyeit a főnévi ágra vezetnénk be, s a determináns ágon bármely jegy állhat, körülbelül így:

Az az, a személyes névmások és a *mind* alakjukat tekintve is különböztek a *ki, mi* variánsokkal kifejezett névmásoktól. További kérdés, hogy nem

kellene őket is a (d) módon bevezetni, de a személyes névmások és a *mind* esetében a determináns jegyei állandóak.

1.4. A jelzői szerepű számnevek és melléknevek névmással történő helyettesítésének vizsgálata már túlmegy a dolgozat problematikáján is, és csak röviden térünk ki rá. Az ágrajz körülbelül ez:

A [+ Qual] esetén milyenséget (*olyan, milyen, valamilyen, semmilyen*), [− Qual] jeggyel mértéket jelölő (*akkora, mekkora, valamekkora, semekkora*), [− Qual, + Quant, + Card] jeggyel tőszámnévi (*ahány, hány, valahány, sehány*), [− Qual, + Quant, − Card] jeggyel határozatlan számnévi (*annyi, mennyi, valamennyi, semennyi*), [− Qual, − Quant, − Card] jeggyel sorszámnévi névmások jegyei fejeződnek ki (*hányadik, valahányadik, sehányadik*).

A sajátos névmási jegyek ugyancsak a második oszlopba kerülnek a [± Qual, ...] után. A névmási jegyek azonosak a fentebb már vizsgáltakal, de az „azonosítás-kijelölés” jegy irreleváns, természetesen hiányoznak a személyes névmások stb. A determináns ágon az „egyedi”, „határozott” jegyek [+ Det, ...] kerülnek bevezetésre. A tő- és határozatlan számnévi névmások esetén [+ Det, − Indiv, − Total] jegy áll.

A melléknévi névmások közül a mutató névmások bármely jeggyel állhatnak: *A fiú ilyen kenyeret hozott, János nem szerethet egy ilyen lányt, Az ilyen könyvek megrontják az ifjúságot*, az „interrogatív” és „totális” jegyű névmások nem állhatnak határozott névelővel, sőt egyáltalán névelővel: *Mekkora dinnyét hoztál? Semmilyen cipőt (sem kapsz)*. E névmások problémái csak a jelzős főnévi csoportok ismeretében érthetők meg, ehhez pedig szükséges a kopulás mondatok elemzése; így most nem lehet célunk részletes elemzésük.

1.5. A birtokos szerepben álló személyes névmások, a birtokos névmások és egyéb birtokos személyragos névmások bevezetése lenne a következő kérdés: *az én almám, az enyém, kinek az almája, kié* stb. Ehhez azonban a megfelelő birtokos szerkezetek és az alapjukat képező birtoklás mondatok elemzésére lenne szükség. A bevezetés eredményéről némi tájékoztatást ad a következő ágrajz, amely az én *kalapom* szintagmát mutatja be:

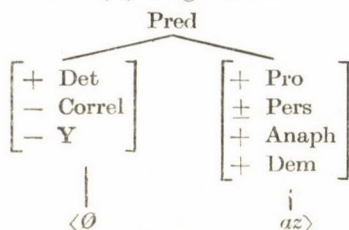

gyas főnévi csoportokkal szemben az, hogy a jegyek az (a) és (b) esetén mások. Az (a) és (b) esetén adott a $[- \text{Correl}]$, ill. $[+ \text{Correl}]$ jegy, s az „azonosítás-kijelölés” kategóriájának ($[\pm Y]$) fontossága előtérbe lép, s számos korlátozó szabállyal kell számolnunk.

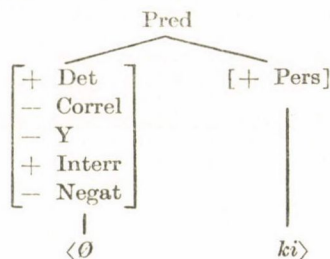
A kopulás mondat névmási állítmánya tehát $[+ Y]$ vagy $[- Y]$ jegyet vesz föl attól függően, mi a névmás jegye, például $[+ \text{Det}, - \text{Correl}, + Y]$: *János melyik fiú, János a másik fiú*; $[+ \text{Det}, - \text{Correl}, - Y]$: *János más ember*. Több névmás névszói állítmányi használata problematikus, s további vizsgálatot igényel.

A birtoklás mondat alanyi főnévi csoportja is külön elemzést követel, csak néhány példát említünk meg: $[+ Y]$ jegy esetén az *egy* segédelem használatos: *A fiúnak van egy kalapja, A fiúnak van egy másik kalapja*; $[- Y]$ esetén az *egy* fölösleges: *A fiúnak van valami kalapja*.

2.3. A főnévi névmások kopulás állítmányi használata közönséges: *A fiú az, A fiú ki? A hulla lehet bárki, Ez minden*; a személyes névmások ritkán fordulnak elő ebben a szerepben: ^(*)*Te voltál ő*. Az ágrajzban itt feltétlenül előnyben részesíteném az 1.3. (d) megoldást:

Tehát: *(Nekem egy tolmács kellene), A fiú az*. Ha ezt a megoldást elfogadjuk, elválnak a névmás jegyei a determinánsétól, ha a névmás főnevet, melléknevet, számnevet helyettesít. De megmaradhatunk a 1.3.-ban alkalmazott megoldásnál is: a *ki, bárki* stb. névmások sajátos jegyeit a determinánsban is elhelyezhetjük:

Példa: *A fiú ki?*

A birtoklás-mondatok alanyaként is használhatunk névmást: *A fiúnak van valamije, A fiúnak nincs semmije, A fiúnak van mindene*; nem lehetséges azonban ebben a szerepben „anafora” jegyű névmás: **A fiúnak van aza*, hanem: *A fiúnak az van* a helyes mondat szerkezet.

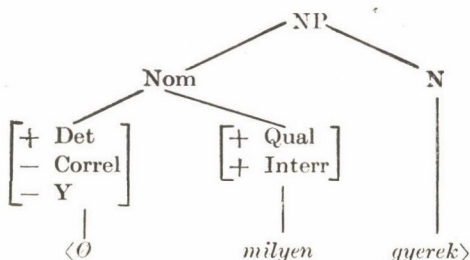
A fenti példákban a névmás főnévi állítmányt helyettesített. A melléknévi állítmány helyén szintén gyakori a névmás: *A fiú milyen volt, A tálcá*

olyan lesz, *A láda ekkora volt, A füzet lehet bármilyen* stb. A sorszámnevek helyett is állhat névmás: *A fiú hányadik?*

Ezzel szemben a tő- és határozatlan számnevek nem kopulás, hanem partitív mondatba kerülnek: *Tojás hány van? Citrom annyi van, Fiú bármennyi lehet, Kenyér semennyi sincs.* A partitív mondatok melléknévvvel bővített váltazatában, a melléknév helyett állhat melléknévi névmás is: *Tojás milyen van?*

A melléknévi birtokos jelzős főnévi csoportokat az előző pontokban csak vázlatosan elemeztük (1.4, 1.5). Az ilyen főnévi csoportok szerepelhetnek kopulás mondat névszói állítmányaként és birtoklás-mondat alanyaként, de ezt dolgozatunkban részletesen nem vizsgáljuk. Egyébként az eddigiek folyamán már számos olyan kérdést elemeztünk, amelyre szükség van ahhoz, hogy megértsük a névmásos főnévi csoportok állítmányi, ill. birtoklás-mondatban betöltött alanyi szerepét. Az ilyen főnévi csoport determinánsának jegyeit a 2. pontban vizsgáltuk, a névmásokét pedig az 1.4. és 1.5. pontokban. Így a *Jancsi milyen gyerek?* mondat névszói állítmányának determinánsa: [+Det, -Correl, -Y], a melléknévi névmásé: [+Qual, +Interr].

A névmások használatának e rövid áttekintése csak arra tarthatott számot, hogy a kérdés problematikáját felvázolja. A részletes kidolgozás — a fent említett okok miatt — nem lehetett feladatunk, de elengedhetetlennek tartottuk, hogy felhívjuk a figyelmet a problémákra, s a módra, ahogy meg lehet közelíteni. A névmás egyetemes problematikájáról nem beszélhettünk, meg kellett elégedni a magyar névmások kérdéseivel, de úgy gondoljuk, hogy az egyetemes grammatika sok érdekes szempontot adhat a magyar névmások tanulmányozásához is, miként a magyar névmásrendszer általános nyelvészeti igényű elemzése is hozzájárul a névmások egyetemes problematikájának kidolgozásához.

1.1.3.3. A névmások hangsúlyozása

A topic-comment tagolás vizsgálatában már beszéltünk arról, hogy a topic-comment viszonyok szempontjából a jelölt elem, a comment — neutrális mondatban — a mondat második felében helyezkedik el: *A fiú eszi az almát, A fiú eszik egy almát*, s az alakilag jelölt és fókuszos (gyengén kiemelt) mondatrész (a tárgy vagy a partitív tárgy) a mondatvégen áll. Ha az ige

és bővítménye, illetőleg a kopula és állítmánya szorosabb egységet alkot, a bővítmény, illetőleg az állítmány az ige elé kerül, és a két mondatrész együtt ejtődik: *A fiú levelet olvas, A fiú jó volt.*

A kopulás mondatok különleges esete az, amikor az állítmánynak „azonosítás” [+ Y] jegye van. A névszói állítmány ugyanis nem kapcsolódik a kontextushoz, s ha ez mégis megtörténik, az a névelőhöz és a kontrasztív hangsúlyozáshoz kell folyamodni: *A fiú volt # a jó.* Ha helyette névmás állna, ugyanez lenne a mondat hangsúlyozása: *A fiú volt # az,* szemben *A fiú # az volt* mondattal, amely *A fiú # jó (lakatos) volt* mondat helyett áll. Ha a [+ Y] jegy kijelölést ír elő, nincs szükség különleges hangsúlyozásra: *A fiú melyik volt?* Ugyanez a helyzet a birtoklás-mondatok alányának egy eleme esetén: *A fiúnak van egy kalapja (amelyiket csak vasárnap hord).* (A mellékmondat nem kötelező, de valami információt még várunk a kalapról.)

A fenti példák azt mutatták, hogyan illeszkednek bele a névmások a mondatba, hogyan követik a helyettesített szó viselkedését. Vannak a névmások hangsúlyozásának bizonyos sajátosságai is. Az iménti elemzés, és az 1.1.2.2. pont arra utalt, hogy a fókusz (a gyenge kiemelés), a hangsúlyozás és vele a szórend bizonyos kapcsolatban áll a jelöltséggel; a jelölt, a pozitív jegyet tartalmazó kategóriák alakilag is jelöltek, s a fókusz, a hangsúlyozás is őket emeli ki. Ez történik a tárgyas mondatokkal, s a tipológiai adatokat is figyelembe véve — a kopulás mondat állítmányával: *A fiú jó volt, Мальчик был хорош(ум).* Kevésbé világos ez a kapcsolat a birtoklás-mondatokban: *A fiúnak van kalapja.* Itt azonban fel kell figyelni a különleges szórendre, amely az egyébként jelöletlen, de fókuszos (gyengén kiemelt) alanyt a mondat második felébe teszi át: *Kalapja van a fiúnak* → *A fiúnak van kalapja.*

Fölmerül a kérdés: a szintaktikai jegyeken kívül nem hatnak-e a szemantikai jegyek is a hangsúlyozásra? Egészen konkrétan: a névmások jegyei befolyásolják-e hangsúlyozásukat? Nézzük meg a névmások hangsúlyozhatóságát azonos szintaktikai helyzetben! Erre legalkalmasabb a tárgyi pozíció.

Az „anaphora” jegyű névmások közé a mutató és személynévmások tartoznak. Az anaforikus névmások szokott helye ugyanott van, mint az az névelős tárgyé; SVO szórend esetén: *A fiú olvassa a könyvet, A fiú olvassa azt (a könyvet), A fiú látja őt;* ha az ige elé kerülnek, nyomatékosabbak lesznek: *A fiú a könyvet olvassa, A fiú azt (a könyvet) olvassa, A fiú őt látja.* A „nem mutató”, tehát személynévmásoknak negatív előjelű jegyük is van: [+ Anaph, — Dem]. Közülük a személynévmásokat gyakran elhagyjuk. Igaz, egy olyan mondat, mint *A fiú látja,* kiegészíthető nemcsak az *őt,* hanem az *azt* névmással is, de — mint említettük — a mutató névmás éppen ebben a használatban nem válik el élesen a személynévmástól. A visszaható és kölcsönös névmások nem állhatnak zéró alakban, nekik viszont további pozitív jegyeik vannak, pl. [+ Refl].

Az interrogatív névmások közül pozitív előjelű [+ Interr] a kérdőnévmás, amely kötelezően hangsúlyos, és ezért az ige előtt áll. Itt azonban közrejátszhat a mondat hangsúly is, de nem döntően, mert a kérdőmon-

datba került egyéb névmások nem kötelezően hangsúlyosak: *A fiú akarja azt? Találtál valamilyen nyomot?* A negatív jegyű ([– Interr]) határozatlan névmás nem hangsúlyozható, s szokásosan a mondatvégen helyezkedik el, mint az *egy* névelős főnév: *A fiú olvasott egy könyvet, A fiú olvasott valamilyen könyvet*, de az ige elé kerülve sem ők hangsúlyosak, hanem az ige vagy a főnév: *A fiú valamilyen könyvet olvasott, A fiú valamit olvasott.* A vonatkozó névmások, amelyek [– Interr, + Rel] jegyet kapnak, ritkán hangsúlyosak, és csak mint mondatot bevezető elemek: *Amilyen almát kapott Ági, olyan kellene nekem is.*

A „totális” jegyű névmások pozitív jegyűek. Az általánosító névmás egyszeresen: [+ Total], a tagadás kétszeresen: [+ Total, + Negat]. Helyük az alapszórendben – akár a „nem egyedi” jegyű főnévé – elsődlegesen az ige előtt van: *A fiú minden levelet olvasott, A fiú mindent olvasott.* Itt kitérünk még egy körülményre, amellyel azonban csak a következő pontban foglalkozunk. Amint említettük, a „perfektív” jegyű ige magára vonja a gyenge kiemelést (fókusz): *A fiú megírja a levelet.* Ha a perfektív ige „nem egyedi” jegyű tárggyal kerül egy mondatba, a fókusz az igeire kerül, s nem lehet szó kettős fókuszú állítmányról, a két mondatrész „összeolvasásáról”: *A fiú # levelet ír, A fiú # levelet + megír (de leckét nem),* a zéró névelő szembenállást fejez ki, de a hangsúly az igeire kerül. Ha a perfektív jegyű igeekötős ige az általánosító névmással találkozik, kénytelen megosztani vele a hangsúlyon: *A fiú minden levelet megír.* A kettősen pozitív előjelű tagadó névmással találkozáskor engedelmesen hátra veti az igeekötőjét, és ezzel utat enged a hangsúlyos névmásnak: *A fiú semmilyen levelet sem ír meg.* Viszont ha a tagadó névmással szemben az igehez nem tagadó partikula járul, kétféle hangsúlyozás lehetséges: *A fiú semmilyen levelet nem olvas (el), A fiú nem olvas (el) semmilyen levelet;* mindkét esetben megoszlik a hangsúly a tagadó elemek között. Ez a körülmény arra utal, hogy a tagadó névmásnak magának is van inherens hangsúlya.

Mivel a névmások sajátos jegyei előírhatják kötelező hangsúlyozásukat vagy hangsúlytalanságukat, az erre vonatkozó [+ Emph] jegyet is el kell helyezni a névmások sajátos jegyei között. Mivel a lexikai egységek általában lehetnek hangsúlyosak és hangsúlytalanok, csak azt kell jelölnünk, ha valamely névmásfajta elsődlegesen hangsúlyos, mint a kérdő és a tagadó névmás, vagy nyomatéktalan, mint a határozatlan névmás. Ezeket az adatokat figyelembe kell venni a hangsúlyozási és szórendi szabályrendszer kialakításában.

E megjegyzésekkel aligha merítettük ki a felvetett problémát, de sikerült felhívni a figyelmet arra, hogy a szórend és hangsúlyozás hogyan függ össze a mondat és a mondatot alkotó grammatikai elemek sajátosságaival, elsősorban az alaptagolás szintjén.

1.1.3.4. A tárgyi főnévi csoport és az ige „perfektív” jegye

Az alábbiakban az aspektus problematikájába tartozó „perfektív” jegyről beszélünk. Máig sem tisztázott kérdés: beszélhetünk-e a magyarban aspektusról, aspektusrendszerről, vagy nem. A korszerű aspektusvizsgálat feltétlen megköveteli az igei cselekvés (vagy állapot) fajtáinak elhatárolását az aspektustól. A „tartós”, „momentán”, „kezdő”, „gyakorító” a cselekvésfajták jegyei és nem aspektuskategóriák. A cselekvésfajták és az aspektus között van kapcsolat, s éppen a magyarban igen fontos ezt tisztázni.²⁴ Mivel a magyar aspektuskategória alaktanilag nem fejezhető ki olyan világosan, és általában kevésbé „fejlett”, helyesebb aspektusjegyekkel dolgoznunk, lényegesen leszűkítve ezzel a vizsgálandó kérdéskört. Az aspektus egyik lényeges jegye a perfektivitás. Az igetőnek magának lehetnek olyan szemantikai-grammatikai jegyei, amelyek relevánsak a cselekvésfajták vagy az aspektus szempontjából (pl. *hord* „folyamatos” cselekvésű), az igeképzők egyik lényeges funkciója a cselekvésfajták képzése (*koppan*, *ütöget* stb.) A tőlünk használt „perfektív” jegyet az ige csak grammatikai, perfektív igekötőkkel kapja, tehát ezeknek az igekötőknek nincs lexikai jelentésük: *ír* [– Perf], *megír* [+ Perf] (más az *ad*, *elad*). Lényeges sajátossága ezen igekötőknek, hogy az ige után állva nem imperfektivizálják az igét: *A fiú megírja a levelet* és *A fiú írja meg a levelet*, csak hangsúlyos helyzetbe hozzák az alanyt; míg vele szemben a *A fiú kiviszi a széket* és *A fiú viszi ki a széket* mondatok közül a másodikban az ige folyamatos cselekvést jelöl, ha a *viszi ki* igeen van a nyomaték. A. V. Isačenko, a neves orosz grammatikus megjegyezte, hogy az aspektus döntő kérdése nem a perfektivizáció, hanem az imperfektivizáció, azaz: lehet-e és hogyan lehet befejezett igéből újra folyamatost képezni. Ez a magyarra is áll, szerintünk a kutatás súlypontjának itt kellene lennie.²⁵ Mi az aspektus problémakörének csak egy, bár lényeges szeletét vizsgáljuk: mi a viszony a „perfektív” jegyű igekötős ige és a tárgyi főnévi csoport között.

Az „egyedi” jegyű főnévi csoportok szabadon társulnak „perfektív” igével: *A fiú megírja a levelet*, *A fiú megír egy levelet*, csak fókusz (gyenge kiemelés) kerül az igeire. Ezzel szemben problémákat vet fel a „nem egyedi” jegyű tárgynak az a fajtája, amelyben az ige a tárggyal „összeolvad” és jelenben folyó vagy ritkábban általános cselekvést jelöl. A probléma spekulatív módon világos: a „perfektív” ige befejezett cselekvést jelöl, s ez nem fér össze a folyamatos cselekvéssel (*A fiú könyvet olvas*), úgyhogy a zéró névelős mondat kontrasztív lesz: *A fiú $\nparallel$ könyvet + elolvas (de lapot nem)*. Az igekötő hátravetése a kontrasztot a tárgyra korlátozza: *A fiú könyvet olvas el (nem lapot)*. Így megszűnik az a különbség, ami megvolt az alany és a tárgy között „nem perfektív” ige esetén: az alanyként álló

²⁴ A magyar aspektusvizsgálat kérdéskörének és irodalmának áttekintése nem lehet célunk. (A kérdés problematikáját illetően lásd Károly Sándor 1956. 18 kk.)

²⁵ Az imperfektivizáció egyik alaktani eszköze a *-fele* elem nyelvjárási használata olyan igekötők mellett is, amelyek nem lehetnek *-fele* elemes határozószók: *A fiú meg y el* helyett *A fiú meg y el fele*.

„nem egyedi” főnév csak szembeállítást fejezett ki, de a tárgy esetén ez nem volt általános. Most a tárgy is szembeállítást fejez ki, akár az alany: *Fiú + levelet + elolvas (de újságot nem)*, *Fiú olvassa el a levelet (nem lány)*.

A „nem egyedi” főnévi csoport névelő nélkül és számnevekkel kifejezhet „nem totalitást”, névmással pedig „totalitást”. Nézzük az előbbit. A „totális” jegy más oppozícióban (a „kevés”-sel szemben) teljességet jelöl, a teljesség rokon a befejezettséggel. Ez spekulatív módon érthető, s nem meglepő, hogy a „totális” jegyű névmási tárgy (és határozó) összegyeztethető a „perfektív” igével: *A fiú minden könyvet elolvasott*, sőt még a „nem perfektív” jegyű igével is bizonyos befejezettségre utal: *A fiú minden könyvet olvasott*. „Totális” és „negatív” jegyű névmás esetén a tagadó elemek kötelezően hangsúlyosak, s az ige és az igekötő sorrendjét meg kell fordítani: *A fiú semmilyen könyvet sem olvasott el*, *A fiú nem olvasott el semmilyen könyvet*.

A „nem totális”, a partitív nem specifikált esetét kifejezheti a zéró névelős főnévi csoport: *A fiú eszik kenyeret*, *Kenyer érkezett*. A „nem totális” ezen fajtájával nem egyeztethető össze a „perfektív” ige: **A fiú megevett kenyeret*, **Kenyer megérkezett*. A partitivitást „pontosabbá” tehetjük számnevekkel, s a *kevés* számnév újabb jegyet ad hozzá, a „kevésség”-et (a sok ennek az ellenkezője): *A fiú kevés kenyeret evett meg*, s „kevésség” esetén a szórend V + Pref, és másodlagos a Pref + V szórendű mondat: *A fiú kevés kenyeret megevett (de sokat nem)*. A sok számnév esetén a Pref + V szórend épp olyan helyes, nem másodlagos: *A fiú sok kenyeret evett meg*, *A fiú sok kenyeret megevett*. Ha a szórendet úgy tekintjük, mint a grammatikai viszonyok kifejezőjét, akkor a „totális”, „teljes” jegyek ellentéte a „nem totális”, „kevés” (tehát *minden* és *kevés*).

Nem áll módunkban az ige és főnévi csoportok közös problematikájával tovább foglalkozni, másutt egyébként is részletesebben írtunk róla, hozzávéve a „totális”, „nem totális”, „kevés” jegyek szerepének vizsgálatát a határozóknál.²⁶ A kérdés nemcsak a magyartan lényeges, más nyelvekben még fontosabb. A totalitás — partitivitás oppozíció esetragban is kifejeződhet, s számos nyelvben van külön partitív eset. A szlávban, főleg az ószlávban és a korai szlávban ez az oppozíció igen fontos volt igei szókapcsolatokban az accusativus és genitivus használati szabályainak megállapítására. Itt kapcsolódik tehát az esetrendszer, pontosabban a grammatikai esetek problematikája a vizsgált kérdésekhez.

1.2. Az „egyedi”, „határozott” kategóriák és a szórend; a szóösszetétel

1.2.1. A szórendről

Az előző pontokban gyakran hivatkoztunk a szórendre, s röviden összegeznünk kell a szórendnek azokat a jelenségeit, amelyek a mondat kategóriái szempontjából relevánsak. Ez egyszersmind hozzásegít további megállapításaink jobb megértéséhez is. Más helyütt már elemeztük a magyar

²⁶ Vö. Dezső 1968. 2. pont.

egyszerű mondat szórendjének és hangsúlyozásának több jelenségét, s alábbi megállapításainkban részben összegezzük, részben továbbvisszük eddigi kutatásainkat.

A szórend és a mondat hangsúlyozás nézetünk szerint nem valami „külső” jelensége a nyelvnek, hanem benne a nyelv mondattani szerkezetének alapvető sajátosságai tükröződnek, s az alaktani rendszer is befolyásolja. Így — mint láttuk —, a nyelvek mondattani szerkezetének olyan lényeges sajátosságai, mint az „egyedi”, a „határozott”, a „totális” jegyek, mint különböző főnévi mondatrészeket jellemző kategóriák, a „perfektív” („nem perfektív”) jegy, mint ige-kategória nemcsak az alaktani eszközök kiválasztását szabják meg, hanem megszabhatják a szórendet s a mondat hangsúlyozást is, s bizonyos esetekben csak ez utóbbiakat. Ezt legjobban tipológiai elemzéssel lehetne bizonyítani, de most nincs rá helyünk, s csak a magyar nyelv eddig már úgyszólván vizsgált jelenségeit summázzuk. A magyar egy a lehetséges típusok közül.

A magyarban a lehetséges szórendi variánsok több szabályrendszerre alkotnak, amelyekben van egy neutrális, ill. a neutrálishoz igen közeli szórendi és több emfatikus, ill. kontrasztív variáns, amelyben az emfatikus, ill. kontrasztív hangsúlyozás kötelező, szemben a neutrális variánssal, amelyben lehetséges neutrális hangsúlyozás is. A szabályrendszerek közül aszerint választunk, hogy a mondatnak, az adott mondatrészeknek melyek az alapkategóriái. Így például a magyar „egyedi” tárgyú mondat alapszórendje SVO, a szokásos hangsúly kerülhet mind az igére, mind a tárgyra (ezt aláhúzás jelöli), S # VO: A fiú # *olvassa a levelet*. Az azonos jegyekkel létrehozott többi variáns ebből vezethető le. A „nem egyedi” mondat alapszórendje SOV, s a tárgyat és igét együttesen hangsúlyozzuk: S # OV: A fiú # *könyvet olvas*, s a többi variáns ebből vezethető le megfelelő emfatikus transzformációkkal, amelyeket a közlésnek megfelelően választunk ki. Az „egyedi” mondatban a tárgyra, esetleg az igére, a „nem egyedi”-ben a tárgyra és igére együttesen „irányul a figyelem” (fókusz), azaz némi hangsúlyt kap, amely kevesebb az emfázisnál. Az alany csak „egyedi” lehet a neutrális mondatokban. Ha az alany „nem egyedi”, a mondat emfatikus lesz: *Fiú olvassa a levelet*, s a tárgy csak „egyedi” lehet, „nem egyedi” tárgy helytelen mondatot ad SOV szórendben: **Fiú levelet olvas*.

A felsorolt mondatokban a tárgy jegyei változtak, az igéi változatlanok voltak: az ige „nem perfektív” volt. A „nem perfektív” ige kapcsolódhat mind az „egyedi”, mind a „nem egyedi” tárgyhoz. Viszont a „perfektív” csak „egyedi” tárggyal párosulhat neutrális alapmondatban: *A fiú elolvassa a levelet*, *A fiú elolvas egy levelet*, (**A fiú levelet elolvas* (az utóbbi nem neutrális mondat). Az ige-kötés mondatokban az igére kerül a fókusz, s meg is marad: *A levelet elolvassa a fiú*, *A levelet a fiú elolvassa* stb., s így sajátos szabályrendszer jön létre.

Az eddigiekben névelős mondatokat hoztunk példaként, mert a névmásos mondatok, mint láttuk, számos további sajátossággal rendelkeznek a hangsúlyozás és szórend terén, s ez további kiegészítő szabályokat tesz szükségessé. Az egyes szavak sajátos jegyei — például a [+Totalis] a *nagyon* határozószónál — szintén figyelembe veendőek.

A mondat általános jegyei: „kérdés”, „felszólítás” szintén tükröződik a mondatok szórendjében. Az eddig mondottak ugyanis csak a modalitás szempontjából neutrális kijelentő mondatokra vonatkoznak. Az olyan „kérdő” mondatok szabályai, amelyekben nincs kérdő névmás, ill. névmási határozószó, a megfelelő kijelentő mondatok szabályainak módosulásai. Így a VSO szórend elveszti emfatikus jellegét kérdésben, csak fókuszos lesz, például: *Látja Péter a fát* kijelentő mondat emfatikus: *Látja Péter a fát*, viszont a *Látja Péter a fát?* kérdő mondatban csak fókusz kerül az igére. Ezzel azonban a szabályrendszer módosulást szenved.

Megemlítendő még az előbbi mondat olyan értelmezése, amelyben a *látja* szó sajátosan hangsúlyozódik, és az ige a beszéddel egyidejű konkrét cselekvést jelöl, amely az angolban, a szuahéliben sajátos igealakokkal fejeződik ki: *The boy is writing the letter: Írja a fiú a levelet* vagy *A fiú írja a levelet*. Az „egyedi” jegyű állítmány igéjének ez a hangsúlyozása további finomítást tesz lehetővé kategóriarendszerünkben, s a szabályok további részletezését igényli, amelyre nem térhetünk ki.

Az emfázis és kontraszt képzésének szabályaival sem foglalkozunk, csak emlékeztetünk rá, hogy ha az „egyedi” állítmányt tartalmazó mondatokban az alany „nem egyedi” jegyet kap, névelője zéró alakú, s maga a főnév hangsúlyos lesz: *Fiú írta a levelet*, mivel az alany inherensen „egyedi”. Az „egyedi” és „perfektív” állítmányú igeekötős mondatokban, ahol az igeekötős igen fókusz van, nem lehetséges hangsúlyos alany vagy igei bővítmény: **A fiú megírta a levelet*, **A fiú megírta a levelet*, kivéve, ha az igeekötő az ige mögé kerül; akkor viszont csak hangsúlyos lehet a bővítmény: *A fiú írta meg a levelet* (az igével kezdődő mondatokat nem számítva). Ez az első pillanatra furcsának tűnik, de ha megvizsgáljuk a „nem perfektív” igével alkotott mondatokat, kiderül, hogy az igével kezdődőket kivéve „nem egyedi” állítmány esetén az ige csak másodlagosan, kontrasztívan hangsúlyozható: *Péter levelet olvas (és nem ír)*, *Péter olvas levelet (és nem ír)* stb., s az egyediekben is csak az SVO-variánsban hangsúlyozható emfatikusan az ige: *Péter olvassa a levelet*, egyébként nem: *Péter a levelet olvassa (és nem írja)*. Az ige „perfektív jegye, amely kapcsolatban áll az állítmányi bővítmény „egyedi”, „határozott” jegyeivel, szintén kihat a szórendi és hangsúlyozási szabályokra.

Eddig az alany és az igei állítmány jegyeit vizsgáltuk, de dolgozatunk jó részében a névszói állítmányt fogjuk elemezni. Ez magyarázza, hogy az igei állítmány számos kérdését csak megemlítjük, s a többit is csak annyira elemezzük, amennyire a mondat egész problematikája szempontjából szükséges. Nem tehetjük meg, hogy ne beszéljünk az igei állítmány kérdéseiről, mert a névszói állítmány sajátosságait lehetetlen megérteni anélkül, hogy a mondat egészének és az állítmány elsődleges fajtájának problematikáját ne vizsgálnánk.

Az eddigi példák is mutatták, hogy a szórendben és a hangsúlyozásban a mondat lényeges kategóriái fejeződnek ki, a szórend és hangsúlyozás szabályrendszerét ezek figyelembevételével lehet levezetni. Mi azonban csak egy nyelv szabályait elemeztük, amely ugyan vegyes típusú: a szabá-

lyok egy része a szórendi tipológia tőlünk elsőnek nevezett típusába (SOV: *A fiú levelet olvas*), a másik része a második típusba (SVO: *A fiú olvassa a levelet*) tartozik. Nos, mi eddig azt hangsúlyoztuk, hogy a szórendben a mondat általános sajátosságai tükröződnek, tehát a szórendet mint másodlagos jelenséget elemeztük. De a szórendnek és hangsúlyozásnak vannak belső törvényszerűségei is, s ezt tudva, kérdéses, hogy valamely szórendi és hangsúlyozási szabályrendszer megválasztásában (például abban, hogy a magyarban a „nem egyedi” állítmányú mondat szórendje éppen SOV s az „egyedi” jegyűé SVO), milyen mélyebb törvényszerűségek játszanak közre. Miért éppen ez a két alapszórend van meg a magyarban, miért nem a másik lehetséges kettő (VSO, VOS); és miért kettő van? Hiszen ez nem szükségszerű. Avagy: miért „szabad” a magyar szórend? Ha egy nyelv alaktanilag izoláló típusú, érthetően kötött a szórendje. De miért kötött a török szórendje, és szabad a magyaré, holott mindkettő közel azonos típusú alaktanilag? Kérdések, amelyekre nem akarunk, de nem is tudunk jelenleg válaszolni. Tudnunk kell azonban, hogy vannak ilyen problémák, mert ez a szórend mondattani státusának megértéséhez okvetlenül szükséges, egyébként egyoldalúlag ítélnénk meg.

1.2.2. A mondatformákról

A mondat alapvető jellemzőinek vizsgálatában nem beszéltünk a belső és külső tárgy problematikájáról, amelyre újabban Zsilka János kutatásai derítettek fényt. Maga az a tény, hogy vannak olyan mondatok, amelyek rokoníthatók a denotátum azonosságát folytán: *A fiú zsírt ken a kenyérre*, *A fiú zsírral keni a kenyeret*, míg mások nem: *A fiú fejszéssel vágja a fát*, ismert volt; Zsilka érdeme éppen abban van, hogy ennek — és vele kapcsolatos sok más jelenségnek — a magyarázatára spekulatív (a szó pozitív értelmében!) rendszert alkotott, amely hipotetikus, vitatható, s tipológiai érvényessége vizsgálendő, de egy lehetséges magyarázatot már ad. Zsilka *A fiú zsírt ken a kenyérre* és *A fiú zsírral keni a kenyeret* típusú mondatokat transzformációs kapcsolatba hozza egymással, ami analitikus megoldás, tehát a „transzformáció” terminusnak nem a generatív nyelvészetben megszokott használatáról van szó. Egy generatív nyelvléírás mélyszerkezetében — elsősorban az igének és bővítményeinek szemantikai jegyeiben — kell lenni olyan információknak, amelyek megszabják, hogy az azonos „tartalmat” két-két felszíni mondatban is generálhatjuk. Ez az egyik szükséges tényező, a másik annak megállapítása, hogy mikor generáljuk az egyik, s mikor a másik mondatot. Zsilka egyik legutóbbi dolgozatában erre vonatkozóan is érdekes megoldást keres a nyelvi „pragmatika” területén, s azt kutatja, hogy különböző szituációban melyik mondatforma használatra szükséges. Nézetünk szerint — s ebben föltehetően egyezik véleményünk a Zsilkáéval — a mondatforma megválasztása összefügg a fentebb elemzett problémákkal. Ehhez azonban a két bővítményes mondatokat is be kell vonnunk a vizsgálatba, amit eddig nem tettünk, és most sem elemezzük őket részletesen. Mégis hasznos lesz röviden szemügyre venni őket, mert e kitekintés kiegészíti az eddig mondottakat, illetőleg arra figyelmeztet, hogy

az egy bővítményes mondat összefügg a több bővítményessel, másrészt megmutatja a vizsgált problémakör további gyűrűződését.

Ha Zsilka két példamondatát:

(a) *A fiú zsírt ken a kenyérre*

(b) *A fiú zsírral keni a kenyeret*

szórendileg vizsgáljuk, feltűnik, hogy az egymásnak megfelelő instrumentális és a tárgyi bővítmény helye azonos a mondatban, s az instrumentális mondat tárgya a mondat végére kerül. Ugyanez történik természetesen nem „belső tárgy” esetén is:²⁷ *A fiú késsel hámozza a krumplit* és nem *A fiú a krumplit hámozza késsel* az alapszórend, de a dativus adressati esetén nem: *A fiú levelet ír Péternek* és nem *A fiú Péternek ír levelet*. Ez arra utal, hogy az instrumentális tárgynak bizonyos sajátos szórendi helyzete van, amely rokonítja a tárggyal. Ez azonban az instrumentálisra általában vonatkozik. Az instrumentális mondatok szerkezetéből adódik, hogy perfektivizáció esetén az ige csak aspektusképző igekötőt kap, míg a megfelelő tárgyias mondatokban lexikai jelentésű igekötőt (*rá*):

(1a) *A fiú zsírt ken rá a kenyérre*

(1b) *A fiú zsírral keni meg a kenyeret*

A (b)-nek megfelelően alakul a „külső” tárggyal bővített ige aspektusképzése is: *A fiú késsel hámozza meg a krumplit*. Ha a locativusi bővítményt tartalmazó mondatot „konkrétabbnak” tartjuk, akkor ez a konkrétság újratermelődik az aspektusképzésben. Ezek a tények arra utalnak, hogy a belső tárgyias mondatpárok egy bizonyos ponton találkoznak az aspektus problémakörével is.

A következőkben az elemzett mondatot vizsgáljuk meg névelő nélkül és határozott névelővel [– Indiv], ill. [+ Indiv, + Def] jegyet adva a két igei bővítmények.

(a) *A fiú zsírral* [– Indiv] *ken kenyeret* [– Indiv]

A fiú zsírral [– Indiv] *keni a kenyeret* [+ Indiv, + Def]

*A fiú a zsírral [+ Indiv, + Def] *ken kenyeret* [– Indiv]

(*) *A fiú a zsírral* [+ Indiv, + Def] *keni a kenyeret* [+ Indiv, + Def]

(b) *A fiú zsírt [– Indiv] *ken kenyérre* [– Indiv]

A fiú zsírt [– Indiv] *ken a kenyérre* [+ Indiv, + Def]

A fiú a zsírt [+ Indiv, + Def] *keni kenyérre* [– Indiv]

A fiú a zsírt [+ Indiv, + Def] *keni a kenyérre* [+ Indiv, + Def]

²⁷ A „belső” és külső (azaz „nem belső”) tárgy közti különbség a felszíni szerkezetben az, hogy az előbbi esetén létrehozhatók a fenti szinonim szerkezetek. A mélyszerkezetben a kettő azonos lexikai elemekből áll, de az állítmány szemantikai jegyeinek bizonyos fokú azonossága, s a mondatok közlési jegyeinek különbsége lehetővé teszi szinonim mondatok generálását. Ez így elmondva egyszerűnek tűnik, de a „belső” tárgyú mondatok problematikájának feltárásához szükség van a mondatalkotási folyamat ismeretére.

A mondatpárban az első variánsban mindkét bővítmény [–Indiv] jegyű, a másodikban a lineárisan elsőnek [–Indiv], a másodiknak [+Indiv, +Def] jegye van, a harmadikban fordítva, a negyedikben mindkettőnek [+Indiv, +Def] a jegye.²⁸

Az adatok azt mutatják, hogy a mondat helyessége, elfogadhatósága szempontjából nem mindegy, milyen jegyei vannak a bővítménynek. Ez egyrészt arra figyelmeztet, hogy az alany és a tárgyi bővítmény jegyeinek „egyeztetésén” kívül, amit főtebb vizsgáltunk, szükséges a bővítmények jegyeinek „egyeztetése” is. Másrészt, ha megnézzük, mikor kapunk helytelen mondatot, azt találjuk, hogy az (a) mondatban „konkrét” jegyű instrumentális esetén kapunk helytelen vagy feltételesen helyes mondatot, a (b) mondatban pedig az első variánsban, amikor mindkét bővítmény „nem egyedi” jegyű. Ebből következik, hogy az (a) mondatok (Subj+Instr+V++Obj) inkább összeegyeztethetők a „nem egyedi” bővítménnyel, mint a (b) mondatok (Subj+Obj+V+Loc), mert ez utóbbiakban a konkrét bővítmények részesülnek előnyben. Ez az eredmény, amelyet az „egyedi” és „határozott” jegyek körében nyertünk, megfelel annak, amihez a perfektivitás elemzésében jutottunk, mert ebből a szemszögből vizsgálva a mondatokat kiderült, hogy az (a) mondatok „elvontabbak”, a (b) mondatok konkrétabbak. Mivel az „egyedi”, „határozott” jegyek a kontextusból, a szituációból származnak és befolyásolják a mondat topic-comment (aktuális) tagolását, a belső tárgyú mondatok mondatpárjainak megválasztása összefügg a topic-comment viszonyokkal. Ha a topic-comment szemszögből nézem őket, nem mindegy, melyiket választom. A kontextus felépítésében, a kontextus szabályok megalkotásában is figyelemmel kell lennünk a belső tárgy mondatpárjaira. Már az eddigiek is sejtetik, hogy ezek az összefüggések bonyolultak.

Zsilka János egészen más vizsgálati módszerekkel azt állapította meg, hogy a (b) típusú mondat (*A fiú zsírt ken a kenyérre*) konkrétabb, mint az (a) típusú (*A fiú zsírral ken a kenyeret*), s az utóbbi a pragmatikus elemzésben a szituációk szempontjából általánosabban tükrözi a valóságot.²⁹

A belső tárgyú mondatok a nyelvtanilag szinonim mondatok egyik fontos fajtáját alkotják, s elemzésük adalék a nyelvtani szinonímia vizsgálatához. Nem akarnánk a példák számát szaporítani, csak megemlítiük azt az összefüggést, amely a cselekvő és a szenvedő mondatok között fennáll. A passzív és az aktív mondatok elemző szempontú „közelsége” nem minden szórendi variánsban egyenlő. Így például egy szuahéli informátor a következő mondatot: *Ali ameandika barua* 'Ali (meg)írta a levelet' (a *meg* igekötőt zárójelbe tettük, mert a szuahéliben nincs igekötő, az ige ideje praesens perfectum) szórendi permutációs variánsai közül az OVS szórendnél: *Barua ameandika Ali* 'A levelet írta meg (v. megírta) Ali' szívesebben használt volna szenvedő szerkezetet: *Barua imeandikwa na Ali* 'A levél megíratott Alitól'. A „valóságmozgató”, amit tükröz a cselekvő és szenvedő mondat, azonos. Az aktív mondatához különböző egyéb, zömmel közlési információk is járulnak, amelyek a szórendi variánsokban és a hang-

²⁸ Az itt felmerülő szóalkotási problémákat Károly Sándor dolgozata is vizsgálja.

²⁹ Vö. Zsilka 1968.

súlyozásban tükröződnek. Mint látjuk, az aktív mondat OVS (tárgy, ige, alany) szórendű variánsában meglevő „járulékos” információk körülbelül azonosak azokkal, amelyekkel a szenvedő mondat alapszórendje bír: mégpedig a tárgy ismert, adott, a cselekvő személye kiemelt. Ezt fejezi ki a két mondat hangsúlyozása is, amely azonos *Barua* # *ameandika Ali*, *Barua* # *ameandikwa na Ali*, tehát az *Ali* szóra kerül a hangsúly.³⁰ Az aktív alapmondat hangsúlyozása viszont ez: *Ali* # *ameandika barua*, ahol a *barua*, 'levél' szó nyomatékos. Itt tehát megint szembenállunk azzal a ténnyel, amellyel — mutatis mutandis — a belső tárgy kifejezésében is találkozunk, hogy ugyanazt a valóságmozzanatot két szinonim szerkezet fejezi ki, és meg kell szabnom használatuk szabályait, hogy helyes mondatokat generáljak. A szuahéli példában az „egyedi” és „határozott” jegyekkel nem foglalkoztunk, ez igen nagy kitérőt igényelt volna, de a jegyek csoportjára is figyelemmel kell lennünk. Magyar példát nem elemeztünk, mert a mai magyarban nincs tulajdonképpeni passzívum, ha a régies *-tatik* képzős passzívumtól eltekintünk. A magyar *-odik* képzős igékkel képzett mondatok nem a fönt elemzett személyes passzívumnak felelnek meg, hanem a személytelennek, ahol a személyestől eltérően a cselekvő személy lényegtelen, elhagyható: *Az ügyet intézik* (a megfelelő szervek), *Az ügy intéződik*. (A magyar és a szuahéli mondat hangsúlyozási szabályai mások: az OVS mondatban a magyarban a tárgy, a szuahéliben az alany a nyomatékos.) A magyar példa is szemlélteti azonban a nyelvtani szinonimia egy esetét, de egy fokkal bonyolultabbat, hiszen itt az ún. „logikai” alany eliminálódik.

1.2.3. Néhány megjegyzés a szóalkotásról³¹

Az előző két pontban az „egyedi”, „határozott” kategóriáknak szórendi, hangsúlyozási s vele közlési problémáit vizsgáltuk, majd ennek alapján a szinonim mondat szerkezetek néhány kérdését. Ha a mondattani alapkategóriáknak ilyen jelentős szerepük van a mondat kialakításában, akkor

³⁰ Az orosz *genus verbi generatív* elemzésére vö. Růžicka 1968.

³¹ Ebben a pontban az eddigi vizsgálatainkat olyan mondatokra alkalmazzuk, amelyek alapul szolgálhatnak szóösszetételek alkotásához, tehát a szóösszetételnek csak a szintaktikai feltételeihez fűzünk megjegyzéseket. Ahhoz, hogy valódi összetett szó keletkezzen, szükségesek még bizonyos szemantikai és pragmatikus feltételek is, amelyek vizsgálata a szóképzéstan feladata. Ebből következik, hogy a szóalkotás egészét tekintve mi menthetetlenül félígazságokat mondunk. És nem csak itt, hanem a 3. rész utolsó pontjában is, de bárhol, ahol szóképzésről beszélünk. (Ezért — bár megjegyzéseinket megfontolásra érdemesnek tartjuk — a szóképzés iránt érdeklődők figyelmébe ajánljuk Károly Sándor és Nagy Ferenc dolgozatait.) Ez egyébként a mondattan írójának a sorsa a mondatalkotás szempontjából is, bár kisebb mértékben. A mondattan ugyanis szemantikai jellegű mélyszerkezetből indul ki, s a szabályai-
val csak akkor alkothat valós, helyes mondatokat, ha ezt a szemantika szabályai engedik. Így — bár a generatív grammatika a mondattan tette meg a „legfelső szintnek”, az újabb fejlődés a szemantikát helyezi fölébe: „szemantikából vétett és szemantikává lesz” (Vö. Károly 1967). Nézetünk szerint azonban problematikus, van-e elégséges alapunk a mélyszerkezetet szemantikainak tekinteni, s nem inkább a mondattan absztraktabb szintje-e?

elképzeltető, hogy kihatnak a mondat további alakulására: a főnévi csoportok képzésére is. Ha ezek a kategóriák hasznosaknak bizonyultak a mondat szinonim szerkezeteinek elemzésében, talán segítenek a szinonim főnévi csoportok vizsgálatában is.

Eddig az igei állítmányt tartalmazó mondatokat, elsősorban a tárgyasokat elemeztük. A nominalizáció klasszikus esetében az igei állítmány névszóvá alakítása során az eredmény a magyarban kétféle: pl. *a fa vágása*, *favágás*. Kérdés: mivel magyarázható ez a szinonimitás? Elképzelhető, hogy *a fa vágása* és *favágás* két különböző alapmondatra vezethetők vissza, ill. a mi szempontunkból tekintve különböző mondatokból generálhatók:

(*A fiú*) *vágja a fát* → *a fa vágása*

(*A fiú*) *fát vág* → *favágás*

Ez az elfogadhatónak tűnő feltételezés azonban ellenőrzésre szorul. Elképzelhető az is, hogy az összetételt a birtokos jelzős szerkezetből vezetem le: *a fa vágása* → *favágás* (szinkron levezetésről van szó), és csak az elsőt vezetem le mondatból, persze itt is kérdés, hogy melyikből a fenti kettő közül. Vizsgáljuk meg a mondat és a főnévi csoport, ill. összetétel jegyeit. Mielőtt ezt tennénk, emlékeztetünk arra, hogy amikor a kontextus és a mondat viszonyával foglalkoztunk, megmutattuk, hogy a kontextusból jövő információ részben megszabja a mondat kialakítását is, majd a mondat létrejötte után egy újabb információhalmazt nyerünk, amely „visszatér” a kontextusba, és a kontextus, ill. a következő mondatok kialakításához járul hozzá. Most még az a kérdés, a mondatból a szókapcsolatba lépő információ visszatér-e a mondatba, s ha igen, milyen formában? Ha ez bebizonyul, fontos érvet nyerünk a fenti problémák eldöntéséhez, s a mondat és a főnévi csoport érdekes kapcsolatára derül fény.

Tehát feltételeztük, hogy a két kiinduló mondat közül az elsőben a predikátum „nem egyedi” jegyű (*fát vág*), s ebből a keletkezett összetétel (*favágás*). Kérdés, hogy ha a *favágás* összetétel visszatér a mondatba, „visszahoz”-e valamit a kezdeti információból, vagy egyáltalában fog-e különbözni viselkedése az említett információk szempontjából *a fa vágása* szókapcsolatétól, amelyet az „egyedi” („határozott”) jegyű állítmányból vezetnénk le (*vágja a fát*). Az elemzett példában a birtokos jelző határozott névelős, ez azonban nem szükségszerűen van így. A példában ugyanis tűzifa vágásáról van szó. Tehát a releváns oppozíció „egyedi” – „nem egyedi”, nem pedig „egyedi”, „határozott” – „nem egyedi”. A jelzett szó viszont kötelezően határozott névelős (a zéró névelő itt a határozott névelő változata csupán): *a fának a vágása*, *egy fának a vágása*, s nem **egy fának egy vágása*, **a fának egy vágása*. Ebből a felismerésből következik, hogy a jelzett szó határozott névelője szorul magyarázatra, de ezt nem lehet a tárgy, és semmi esetre sem csak a tárgy alapján megítélni: az egész állítmányt kell szemügyre venni. Eddigi gondolatmenetünk fő iránya éppen az volt, hogy a magyar mondatban a tárgy és az ige jegyeit együttesen kell szemlélni, s ebből következik, hogy a szókapcsolatra áttérve is együttesen kell őket vizsgálni. Igen fontos volt a fenti vizsgálatokban a főnévi „egyedi”,

„határozott” kategóriáknak az ige kategóriákkal való konfrontálása, s most is ebben az irányban kell vezetni az elemzést.

Írjuk fel az elemzendő tárgyas szerkezetek, a birtokos szerkezet és az összetétel jegyeit.

A fiú vágja [–Perf] *a fát* [+Indiv]

A fiú fát [–Indiv] *vág* [–Perf]

a fa [+Indiv] *vágása* [+Indiv, +Def]

favágás [±Indiv]

A *favágás* összetétel azonban nem mérhető össze az *a fa vágása* birtokos szerkezettel, mert nominalizálódott, szóvá vált, és így elvesztette szó szerkezet jellegét: neutralizálódtak benne a tárgyas szerkezet jegyei. Így a vizsgálatunkat *a fa vágása* szerkezetekre kell koncentrálni, s a *favágás* összetétel létrejöttét is ezen keresztül kell megvizsgálni. Benne ugyanis valóban feltételezhető a mondatkategóriák átvitele a főnévi szókapcsolat kategóriáiba.

Eddig a kiinduló mondat igéi „nem perfektív” jegyűek voltak, s kapcsolódhattak mind „egyedi”, mind „nem egyedi” tárgyhoz. Ezzel szemben a „perfektív” ige „egyedi” tárggyal áll. Kérdés, hogy „perfektív” ige esetén is alkothatunk-e mind szókapcsolatot, mind szóösszetételt. Nézzük az elemzett példát:

A fiú felvágja [+Perf] *a fát* [+Indiv]

*A fiú felvág [+Perf] *fát* [–Indiv]

a fa [+Indiv] *felvágása* [+Indiv]

*fafelvágás

Tehát a perfektív jegyű igekötős igével – mint ezt már tudjuk – csak „egyedi” tárgy járja, ebből birtokos szerkezet képezhető, de állandósulni képes szóösszetétel általában nem.³²

A másik idevágó érv a következő. Mint fentebb láttuk, az alanynak inherens jegye, hogy „nem egyedi”. Ha megvizsgáljuk az összetételek képzését, azt találjuk, hogy „nem perfektív” igékből szabadon alkotható olyan összetétel, amelyben a mondat tárgya és igéje áll össze: pl. *A fiú lámpát visz* → *lámpavitel*, viszont igen korlátozottak annak a lehetőségei, hogy az alanyból és az igéből alkossunk főnévi összetételt; pl. a fenti példában az alanyi szintagmából nem lehet *fiúvitel*, s ezt az alkalmi összetételt hallva

³² Ha az igekötőnek van sajátos lexikai jelentése, létrejöhet állandósult összetétel (pl. *emeletráépítés*). Mivel a szintaktikai tényezők mellett a pragmatikusak is lényegesek a szóalkotásban, érthető, hogy van *értékmegőrzés* szavunk, mert a *meg-* igekötő sugallja a bizonyosságot, hogy az értékes tárgyat nem csak őrzik, hanem meg is őrzik.

arra gondolunk, hogy 'fiút visznek'. (Éppen így, és nem 'a fiút viszik' — itt tettenértem magam mint informátort.) Az alanyból és igéből létrejövő összetételek korlátozottak a tárgyatlan igéken belül is: pl. *városfejlődés* szót értelmezve arra gondolunk, hogy *városok fejlődnek*, többes számú alannal és hangsúlyozva, hogy *városok* és nem *falvak* stb.

Ide kívánczik még egy kiegészítő megjegyzés. A többes szám kérdését eddig gondosan kerültük, s most sem elemezzük, de meg kell jegyeznünk, hogy a fentebb említett jegyek rendszere explicit kifejezést elsősorban az egyes számra nyer, a többesben a kifejezés módosul; a többesben nincs határozatlan névelő. A „szám” kategóriájával kapcsolatban az egyes számban differenciálható az egyedi, a többesben nem. (A többes szám kérdését részletesen elemezzük a 4.2. pontban.)

Térjünk vissza annak elemzésére, hogy az összetétel (*favágás*) s a birtokos szerkezet melyik mondatból vezethető le. Anélkül, hogy megnyugtatóan lezárhatnánk a „bizonyítási eljárást”, megállapíthatjuk:

(1) föltételezhető, hogy az „egyedi” jegyű birtokos szerkezet az „egyedi” jegyű tárgyas szerkezetből származik, s bár nem zárható ki, kevésbé valószínű, hogy a „nem egyedi” jegyűből jön létre, tehát *a fa vágása* ← (*A fiú*) *vágja a fát* és nem ← (*A fiú*) *fát vág*. Az állítmány jegyei átvivődnek a birtokos szerkezetre úgy, hogy a tárgy jegyei megmaradnak, az ige implicit „egyedi” jegye pedig határozott névelőként realizálódik, mert a szókapcsolatban csak így realizálódhat. (Kérdéses, hogy tipológiailag a „határozott” jegy kötelező-e, nemcsak magyar sajátosság-e.)

(2) Az összetétel, amely szóként kerül vissza a mondatba s [$\pm$ Indiv] jegyű, nem jöhet létre olyan tárgyas szerkezetből, amely [$+$ Indiv] jegyű lehet csak, s nem alkotható szabadon alanyi szerkezetből, amely elsősorban [$+$ Indiv] jeggyel bír. Feltehető, hogy ekkor az alany jegye [$-$ Indiv]. Ez arra mutat, hogy csak [$\pm$ Indiv] jegyű szerkezetből jöhet létre. A nyelvi intuíció ezen belül a [$-$ Indiv] szerkezetből való levezetést támogatja, tehát *favágás* ← (*A fiú*) *fát vág* és nem ← (*A fiú*) *vágja a fát*.

A vizsgált szóösszetételi folyamatok kiegészítendőek a szóképzés vizsgálatával is; így *a városok fejlődése*, *városfejlődés*, (*a*) *városi fejlődés* szinonim szerkezetek is elemzendők. Ezzel nem foglalkozunk, de felvetünk egy kérdést a szóképzéssel kapcsolatban általában, amely az eddig vizsgált problémákat viszi tovább egy sajátos irányban.

A különböző jegyekkel rendelkező tárgyas szerkezeteket tartalmazó mondatok bevezetése a szövegelőzménytől függ. Az „egyedi”, „nem határozott” nem tételez föl egy előzetes mondatot: *A fiú ír egy levelet* (az alanyt nem vizsgáljuk); az „egyedi”, „határozott” föltételez egy előzetes mondatot: *A fiú írja a levelet*. A „nem egyedi” jegyű, zéró névelős mondatok kifejezhetnek szembeállítást: *A fiú katonát látott*, *A fiú sót hozott*, s ebben az esetben is történik utalás a szövegre, de nem azonosítunk, hanem szembeállítunk. Más esetben a tárgy és cselekvés között szorosabb kapcsolat van: *A fiú levelet ír*. A „nem egyedi” harmadik, mindkettővel összefüggő sajátos fajtája az általános állítást tartalmazó mondat: *A hiéna húst eszik*, azaz 'húsevő' és nem 'növényevő'. Ahhoz, hogy ilyen általános mondatok létrejöhessenek, bizonyos szemantikai feltételek szükségesek. A szóösszetételek is lehetnek alkalmiak, de lehetnek állandók is. Érdemes lesz megvizs-

gálni, hogy viszonyulnak egymáshoz különböző mondatfajták és összetételek szemantikai viszonyai.

Tudjuk, hogy a szóképzés mögött is szükségszerűen van bizonyos általánosítás, s meg kell majd vizsgálni, hogy kapcsolódik a szóképzés a vizsgált problematikához. Az bizonyos, hogy a szóképzést megelőzi bizonyos mondatban való „forgása” az alapszónak, de számos egyéb pragmatikus mozzanat járul hozzá: szükség van-e a szóra vagy nincs stb. Például egy kislány azt mondta apjának, aki azzal fenyegette, hogy megveri, mert csintalankodott: „Apu, te mindig versz” (többször egymás után, mivel szükség volt rá), s végül ezt mondta: „Apu, te olyan *verős* vagy!” Tökéletesen szabályos képzés (vö. *veszekedős*, *verekedős* stb.), mégsem terjedt el, mert nem volt meg hozzá a pragmatikus szükségszerűség és lehetőség. Nem jutott túl az alkalmi használaton (ennél a lánynál sem). Érdekes lenne összevetni a mondatban releváns pragmatikumot azzal, amely a szóképzésben, szóösszetételben játszik szerepet.

2. A „van” igével alkotott mondatok

2.1. Bevezető megjegyzések

A szélesebb értelemben vett „van” igével alkotott mondat háromféle lehet: kopulás, birtoklás- és létigével alkotott mondat. E három fajta közül a kopulás érdekel bennünket elsősorban, de nem választható el a másik kettőtől, ezért őket is elemezzük.³³ Együttes elemzésükben megvizsgálандó egymás közötti viszonyuk, s ez a főkérdés; kevesebbet foglalkozunk más állítmányfajtákkal, tehát nem a „van” igével alkotott mondatokhoz fűződő kapcsolataikkal.

Hogy az olvasó láthassa, a kérdések mely köre érdekel bennünket, felsoroljuk az elemzendő típusmondatokat.

(1) <i>A fiú jó (volt)</i> <i>(Én) jó vagyok</i>	(4) <i>A fiú volt a katona</i> <i>Én vagyok a katona</i>
(2) <i>A fiú (volt) a jó</i> <i>Én vagyok a jó</i>	(5) <i>A tálca ezüst</i> <i>Te hús és vér vagy</i>
(3) <i>A fiú katona (volt)</i> <i>(Én) katona lettem</i>	(6) <i>A fiú első</i> <i>(Én) első vagyok</i>

³³ A létige és birtoklás-ige tipológiai igényű elemzését adja E. Bach *Have and be in English syntax* című dolgozatában, amelyben a szerző a két ige közelségét bizonyítja; az orosz „van” ige generatív elemzésére vö. Růžicka 1966. A finnugor „van” igével alkotott mondatokat elemzi Gauthiot (1908–9), a kérdés magyar irodalmára vö. Simonyi 1918, Gombocz 1949, Décsy 1961 és Szépe 1967. A *Foundations of Language* monográfiásorozatot indított a „van” ige problematikájának elemzésére, amelyben Kiefer Ferenc tanulmánya vizsgálja majd a magyar *van* ige problémáit — az előző tanulmányok szerzőitől eltérően — elsősorban szemantikai szemszögből. (Mi a kézirat lezárása után olvastuk el a monográfia rövidített magyar nyelvű változatát, amely Kiefer kandidátusi disszertációnak készült munkája egyik fejezete.)

(7) <i>A fiú volt az első</i> <i>Én vagyok az első</i>	(22) <i>A fiúk sokan vannak</i> <i>Ti elegen vagytok</i>
(8) <i>Három a kislány</i>	(23) <i>Tojásból van szép</i>
(9) <i>A tojás sok</i>	(24) ^(*) <i>A fiú van; ^(*)Én vagyok</i>
(10) <i>A tojás elég</i>	(25) <i>Tojás van</i>
(11) <i>A kalap a fiúé</i>	(26) <i>A fiú otthon van</i> <i>Én a házban vagyok</i>
(12) <i>Az olló szükséges nekem</i>	(27) <i>Tojás van ott</i>
(13) <i>A fiú erős</i>	(28) <i>Szép tojás van</i>
(14) <i>Kislány három van</i>	(29) <i>Az óra délután lesz</i>
(15) <i>Tojás sok van</i>	(30) <i>A fiú jól van</i> <i>Én jó formában vagyok</i>
(16) <i>Tojás szép van</i>	(31) <i>Én katonává lettem</i>
(17) <i>Tojás van elég</i>	(32) <i>A fiúnak van kalapja</i> <i>Nekem van kalapom</i>
(18) <i>A tálca ezüstből van</i> <i>Te húsból és vérből vagy</i>	(33) <i>A háznak van fala (erkélye)</i> <i>Nekem van kezem (vállam)</i>
(19) <i>Kislányból három van</i> ^(*) <i>Belőlük öt van</i>	(34) <i>A tojásnak van színe</i> <i>Neked van erőd</i>
(20) <i>Tojásból sok van</i> <i>Belőletek sok van</i>	(35) <i>Nekem szükségem van ollóra</i>
(21) <i>Az emberek ötven vannak</i> <i>Ti ötven vagytok</i>	

Maga a felsorolás osztályozás is lehetett volna egyszersmind, amelyben a főszempont az, hogy a *van* ige használatos-e, s milyen alakban. Mellék-szempontként az szolgált volna, képezhető-e 1. és 2. személy vagy nem, és ragos vagy névelős-e a tőlünk alanynak minősített szó. Az (1) – (13) mondatban nem figyelhető meg *van* ige a jelentő mód jelen idő 3. személyben; a (14) – (34) mondatokban igen. Ez utóbbiakon belül a *van* ige 3. személyű alakban állhat, de 1., 2.-ban nem. Birtokos személyragos az alany a (32) – (35) mondatokban, s az alapszórend első mondatrésze *-nak* ragos. A (14) – (30) mondatokban harmadik személy mindig képezhető, de 1. és 2. nem mindig (például a (14) – (17) mondatokban, s még néhány másban).

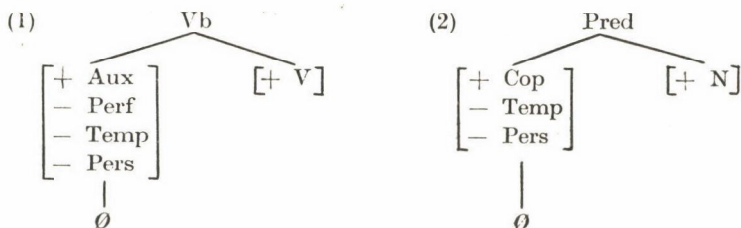
Ha figyelmesebben megvizsgáljuk a példamondatokat, látjuk, hogy több közülük rokon vagy azonos lexikai egységekből épül föl, de grammatikai megformálásuk nem azonos: *A fiú jó volt*, *A fiú volt a jó* és *A fiú jól van*; *A tojás sok*, *Tojás sok van*, *Tojásból sok van* stb. Az elemzésnek azt is meg kell világítania, miért kapnak ezek az azonos lexikai elemekből felépített mondatok különböző grammatikai struktúrát.

A magyar nyelvtani irodalom a *van* igés mondatokkal, s köztük a kopulásokkal nem foglalkozott sokat, kevésbé problematikusnak tekintette, de az azonosító névszói állítmánnyal többen, s részletesen foglalkoztak. Mi a magunk részéről éppen ezzel az állítmányfajttával foglalkozunk keveset, s többet „szürke” társaival. Mindazonáltal nem megyünk el megjegy-

zés nélkül az azonosító állítmány problematikája mellett, bár nem tartjuk kulcskérdésnek, mint Bodnár Ferenc.³⁴ Először is meg kell jegyeznünk, hogy ezt a kérdést, mint a névszói állítmány s a grammatika egyéb kérdéseit, mi a mondatok alkotása, generálása szemszögéből nézzük; s ez egészen más látószög, mint a szokott, az elemzésé. Bennünket azok a feltételek érdekelnek, amelyek között létrehozhatjuk az egyes mondatokat, mégpedig nem akárhogy, hanem az egyszerűbbtől a bonyolultabb felé haladva. Így több elemző módszer vagy fogás számunkra érdektelen, sőt véleményünk szerint elméletileg is helytelen, mert az egyszerűbb szerkezetet elsődlegesen önmagából kiindulva kell megérteni, azokból a feltételekből, amelyek között létrejön. Ami az 50-es és 60-as években folytatott s még el nem csitult vitát illeti, mi Tompa József véleményéhez csatlakozunk Károly Sándorral szemben, mégpedig abban a — nézetünk szerint igen fontos — kérdésben, hogy az egyeztetés bizonyos azonosító mondatokban az alany és a kopula vagy az állítmány és kopula között van-e. Mint az alábbiakból kitűnik, *A kapus* # *te leszel*, *Te leszel* # *a kapus* típusú mondatokban van kongruencia az alany és állítmány között, de a mondat sajátos szövegelőzményre vagy szituációra épül, s ennek következtében az alany hangsúlyos.

A *van* ígés mondatok szerkezetének elemzésében Szépe György tanulmányához csatlakozva, elfogadhatónak tartjuk azt a szabályát, amely szerint a magyarban — legalább is általában — alaktani reprezentáció csak két pozitív jegy esetén jöhet létre, amelyek közül az első szófaji vagy neki megfelelő jegy. Az alább vizsgálandó jegyek a következők: Aux (segédszimbólum), Cop („kopula”), Perf („perfektív”), Hab („habeo”), Loc („lokatív”), Pers („személy”), Adres („adresszáns”, tehát második személy.). A jakobsoni jelöltség elvéből kiindulva³⁵, a jelen jelöletlen idő, a harmadik személy jelöletlen személy, a jelentő mód a jelöletlen mód stb. Az ige és a névszói állítmány, s ezen belül a kopula bevezetése párhuzamosan történhet, az igei, ill. a névszói állítmány ágát nem részletezzük, az igemódot elhagyjuk.

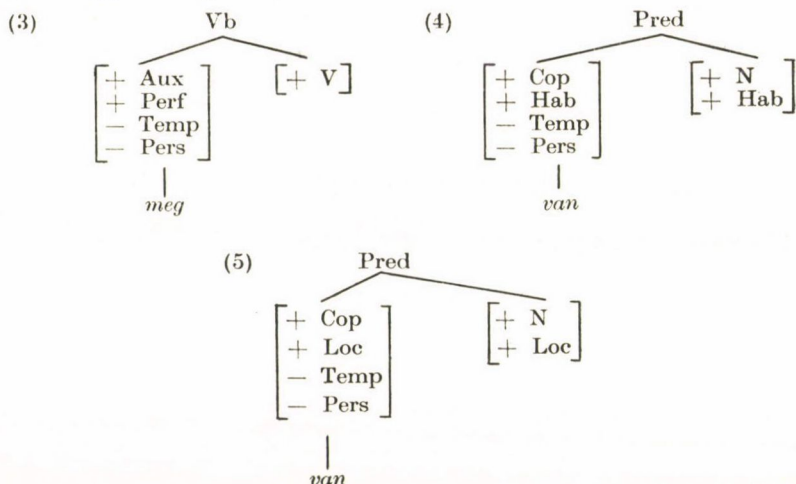

Tehát a jelen idő harmadik személyű kopula zéró alakú, a megfelelő ige zéró morfémas: pl. (1) *A fiú ír*, (2) *A fiú katona*. A szám jelölése további problémát vet fel a kopuláknál.

³⁴ Bodnár idézett legújabb cikkével egyébként számos kérdésben egyetértünk (Vö. Bodnár 1966. 76.).

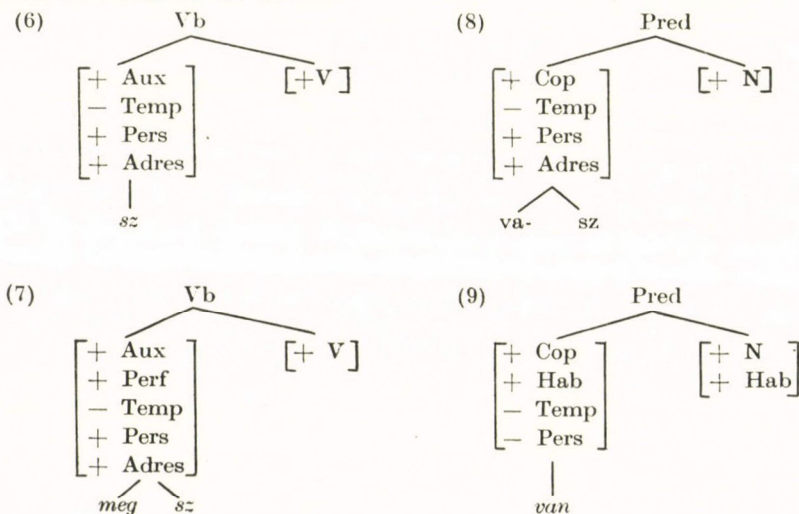
³⁵ Vö. Jakobson 1963. 210.

A „perfektív” jegy jelölésére igeekötő szolgál, a „kopula” akkor öltözik hangtestbe, ha birtokviszonyt, lokális (idő, ok) stb. viszonyt jelöl, csak az első kettőt mutatjuk be. A „kopula” megfelelő jegye a névszóról vivődik át. (A „kopula” idézőjelben a „van” ige jegyét jelöli általában, nemcsak a tulajdonképpeni kopulát.)

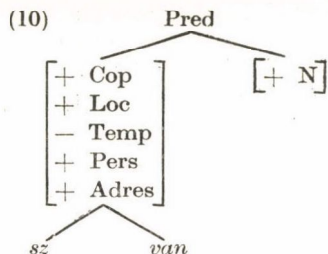

Az ige *meg-* igeekötőt kap, a „kopula” *van* alakban áll, példák: (3) *A fiú megjön*; (4) *A fiúnak van kalapja*; (5) *A fiú a házban van*.

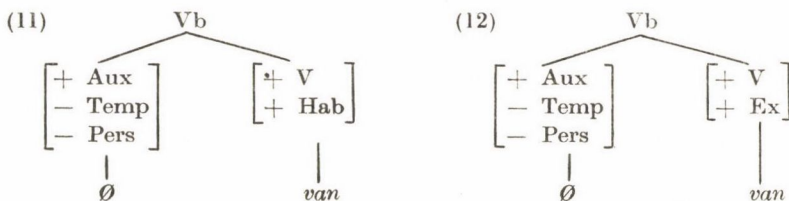
Ha a „kopula” harmadik személyben zéró alakban állt, első és második személyben már két morfémából fog összetevődni, akárcsak a birtoklás-igét vagy más létigét alkotó „kopula”. Az igenél is azonos folyamat játszódik le: az igeekötő nélküli igék is kapnak segédelemet. A vázolt folyamat csak mondattani szempontból érdekel bennünket, s így morfonológiai megoldásokat ne keressen az olvasó.

A bemutatott ágrajzok a következő teljes mondatokkal illusztrálhatók: (6) *Te írsz*, (7) *Te megjössz*, (8) *Te katona vagy*, (9) *Neked van kalapod*, (10) *Te a házban vagy*. A birtoklás-ige nem ragozódik a személyek szerint, mindig harmadik személyű. Azonban a létige, sőt a birtoklás-ige is értelmezhető fő- vagy segédigeként, tehát nem mint kopula, s ekkor a Vb-ből vezetendő le. Ez náluk lehetséges is, de a kopulánál nem, mert az ige harmadik személyben zéró alakú lenne, ami csak segédmorfémánál lehetséges. Az alábbiakban bemutatjuk a 3. személyű birtoklás- és létige főigekénti levezetését:

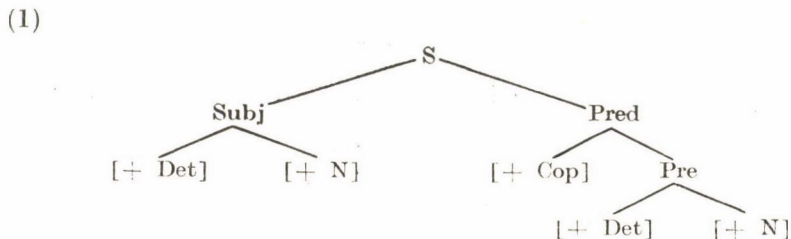

Példák: *A fiúnak van kalapja*, *A fiú a házban van*, Ha a létige önállóan használható, csak ez a megoldás helyes: *A fiú van*, *Te vagy*. Mivel ez a kiinduló mondat, a többi létigés mondatban is ez részesítendő előnyben.

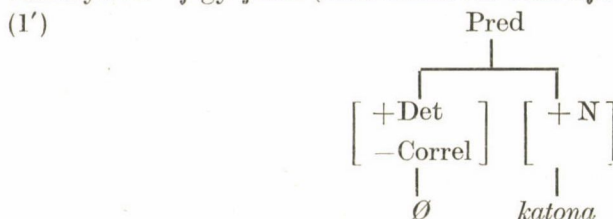
2.2. A kopulás mondatok

2.2.1. A névszói állítmány

Az egész mondatból részletesebben most a névszói állítmány érdekel bennünket. A kopulás mondat ágrajzát csak felvázoljuk.

A kopulás mondatból a Pred ágat elemezzük, amelynek jobb oldali ágán nemcsak főnév [+N], hanem melléknév [+A], számnév [+Num] is állhat, az utóbbi lehet tőszámnév [+Num, +Quant, +Card], határozatlan számnév [+Num, +Quant, -Card] és sorszámnév, amely erősen elüt az első kettőtől [+Num, -Quant], és mi „nem mennyiség” jeggyel jelöljük. A névszói állítmány elsődleges alakjában névelőtlen, ezt [-Correl] „nem viszonyított” jegy jelöli (csak a főnevet tüntetjük fel a névszói részben):

A teljes példamondat ez lehetne: *A fiú katona*, melléknévvel: *A fiú jó*, sorszámnévvel: *A fiú ötödik*; tőszámnév viszont ritka ebben a szerepben, — és ha előfordul, — a nyomatékos számnév mondatélen áll: *Három a kislány*,³⁶ *Öt a sör*; a határozatlan számnévek is megállnak ebben a szerepben: *A tojás sok (kevés)*. De határozatlan névmási számnévvel helyes mondat csak akkor alkotható, ha az alany névelőtlen: **A tojás néhány*, de *Tojás van néhány*, s így felmerül a névelőtlen alanyú mondatok kérdése, amelyre majd visszatérünk.

A másik probléma, amellyel szembe kell néznünk, hogy a személyes névmások alanyként való alkalmazása esetén nem minden mondatunk lesz helyes kopulával.

A fiú jó; Én jó vagyok

A fiú katona; Én katona vagyok

A fiú első; Én első vagyok

Három a kislány; *Három mi vagyunk; *Három ők vannak

A tojás sok; *Mi sok vagyunk; *Ők sok vannak

A hibás **Három mi vagyunk* mondat helyesen: *Mi hárman vagyunk*, *Ők hárman vannak*, s a **Mi sok vagyunk*³⁷ pedig *Mi sokan vagyunk* stb. De ezek a mondatok szervesen illeszkednek egy másik sorba: *A kislányok (ők) hárman vannak*, *A fiúk (ők) sokan vannak*. Így a kopulás mondatok alkotásakor egy tiltó szabályt kell alkalmaznunk, amely a [+Quant] jegyű, tehát a tő- és határozatlan számnéveknél megakadályozza a személynévmási alany bevezetését: **Három ők*, **Három mi vagyunk*, **Ők sok*, **Mi sok vagyunk*. A tő- és határozatlan számnév között azonban további különbség van: a tőszámnévvel csak megszámlálható, a határozatlannal csak meg nem számolható [$\pm$ Comput] jegyű főnevek járhatnak. A meg nem

³⁶ Nem mondatélen nyomaték nélkül csak névmási alannal figyelhető meg ez a mondatfajta: *Ez tízenhat*.

³⁷ A *kevés* tovább bővítve már elfogadható mondatot ad: *Én kevés vagyok erre*, de itt sajátos használatról van szó.

számolható főnév vagy anyagnév, vagy kollektívum, de határt vonni köztük bonyolult: a *víz* anyagnév, a *sör* is az, de jelenthet pohár *víz*et, *sört*: s a *fiú* megszámlálható, de lehet kollektívum is: *Sok a fiú*, nyomatékkel, (ritkábban nyomatéktaianul: *A fiú sok*). De a határozatlan számnév itt éppúgy előnyben részesíti a mondatéli helyzetet, mint a *Három a kislány*, *Öt a sör* mondatokban a tőszámnev.

— Megmagyarázandó: miért kell a tőszámneveknél általában, s a határozatlan számneveknél bizonyos esetben mondatélre helyezni a számnévi állítmányt, tehát gyakoribb vagy egyedül lehetséges szórendnek és hangsúlyozásnak tekinteni egy különben másodlagos emfatikus szórendet és hangsúlyozást. Úgy gondoljuk, hogy valamely sajátos szórendet és hangsúlyozást akkor kell alkalmazni, ha bizonyos ritkán használt nyelvtani eszközről van szó, amely csak sajátos feltételek mellett használható. De a hangsúlyozás és a szórend csak eszközök a mondat aktuális tagolására, s a magyarázatért egyrészt tovább kellene mennünk megint csak a topic-comment szabályokhoz, másrészt meg kellene vizsgálni a kopulás és létigés mondatok sajátosságait.

Szembeötlök, hogy a ritka *Három a fiú* tőszámneves kopulás mondattal szemben semmi különleges nincs *A fiúk hárman vannak* mondatban, és a *Sok a fiú* mondattal szemben *A fiúk sokan vannak* esetében. Nehéz jelentéskülönbséget is találni köztük. Ezzel szemben *A tojás sok* mondatnak nincs **A tojások sokan vannak* párja, s elképzelhetetlen *A víz sok* mellett **A vizek sokan vannak*. A további vizsgálatnál kiderül, hogy a „nem megszámlálható” jegyű főnevek osztályozás mellett itt más jegyek is relevánsak lehetnek: a „személy” és „állat: [+Pers], [+Animal]: **A farkasok sokan vannak* csak esetleg helyes, bár *Sok a farkas* helyes, de *A fa sok*, *Az asztal sok* mellett **A fák sokan vannak*, **Az asztalok sokan vannak* helytelen. Kiderül, hogy a létige itt csak „személy”, esetleg „állat” jegyű alany esetén kaphat számnévi határozós bővítményt. De vajon csak a számnévre áll ez? *A fiú jó*, *A fiú jól van* mondatok helyesek, de *Az asztal jó*, **Az asztal jól van* helytelen, tehát a melléknévi bővítményre is érvényes. E kétfajta mondat szembeállításakor kitűnik, hogy jelentéseik nem feleltethetők meg úgy egymásnak, mint a számneves, kopulás és létigés mondatokéi. A kopulás mondat, ha számnévi vagy melléknévi bővítménye van, tulajdonságot fejez ki, a létigés állapotot. A „mennyiség”-nek paraméterként (tulajdonságként) és állapotként történő felfogása nem hoz lényeges jelentéskülönbséget magával. De a melléknév mint tulajdonság és a melléknév mint állapothatározó már igen: *A fiú jó* és *A fiú jól van*. Ezzel magyarázható, hogy a kopulás és a létigés számnévi bővítményes mondatok között lehetséges a fent látott „munkamegosztás”, tehát az a tény, hogy bizonyos szemantikai jegyek esetén csak bizonyos fajta mondat használható, másik nem. (A létigés mondatokról részletesebben beszélünk a 2.3. pontban.)

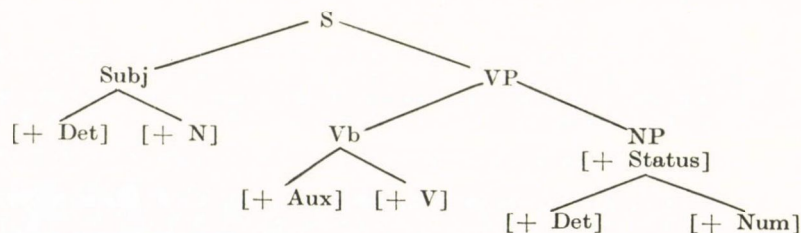
A főnévi névszói állítmány állapotot jelöl: *A fiú katona*, amely lehet „állandó”: *A fiú ember*. A létigés mondat szintén állapotról tudósít, így a határozóragos főnévvel alkotott mondat helytelen: **A fiú katonaként van* csak további bővítéssel helyes: *A fiú ellenőrként van itt*. (*A fiú kutyául van*

típusú mondatok külön elemzést igényelnek.) De az állapoton kívül a létigés mondat kifejezheti az állapot megváltozását is, s itt már megvan a kettősség: *A fiú katona lesz, A fiú katonává lesz.* A sorszámnev nem állhat létigével: **A fiú első(ként) van,* kivéve, ha tovább bővítjük: *A fiú elsőként volt a célnál;* s *A fiú első lesz* helyes, de nincs **A fiú elsővé lesz.*

A vizsgált mondatok szinonimakörébe még beletartoznának azok az igés mondatok is, amelyekben az ige névszói állítmányból képződik. Itt azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy a kopulás és a létigés mondat névszói bővítménye között csak szélesebb értelemben vett paradigmatiság különbség van, tehát a névszói állítmány névszavához rag járul, míg az ige képzővel jön létre. Az ilyen kopulás és létigés mondatoknál kérdéses, beszélhetünk-e elsődleges és másodlagos mondatokról, míg az igés mondatoknál ez nem problematikus. Az igés mondatok egyébként, akár a létigések, állapotot fejeznek ki: *A fiú tanítoskodik,* de csak ideigleneset, s nincs: *A fiú emberkedik (asszonykodik; gyerekkedik, élőlénykedik),* de nem fejezhetik ki az állapotba kerülést: **A fiú tanítosul,* amit a létigés mondat igen: *A fiú tanítóvá lesz.* A tulajdonság és határozatlan számosság megváltoztatását viszont tudathatják: *A fiú javul, A nép sokasodik.* A határozott számosságot és a sorrendiséget megint nem fejezik ki, s a *Három a kislány* és *A fiú első* mondatoknak nincs igés párja.

Az elmondottak természetesen nem merítették ki a denominális igekepzés problematikáját, mindössze csak azt szemléltették, hogy a névszói állítmányú mondatokon kívül a szinonim létigés és igés mondatok elemzéséhez is szükség van a jegyek egy bizonyos halmazára. Ezek a jegyek feltehetően univerzálisak. De az eddigi elemzés nemcsak az egyes konstituensek jegyeire hívta fel a figyelmet, hanem felveti, hogy az állítmány csomópontjába is felvehetünk bizonyos jegyeket. A létigés állítmány bővítményi részében szerepelhet az „állapot” jegy [+Status], ami megkülönbözteti, a hely, idő és egyes határozós mondatoktól.

A példában számnev szerepel bővítményként, de lehetne főnév is, viszont abban az esetben újabb jegyet kellene bevezetni: „valamivé válás”. Ennek a jegynek, s vele a határozófajtának a bevezetése evidensnek tűnik. Problematisabb, hogy szükséges-e „állapot”, „valamivé válás” jegyet bevezetni a kopulás mondatokba, ahol az „állapot” a „tulajdonság”, a „mennyiség” jeggyel állna szemben: az első a főneveknél, a második a melléknéveknél (itt csak eredeti melléknévek vannak), a harmadik pedig a tő- és határozatlan számneveknél. A sorszámnevnél szerepelhetne mind a „tulajdonság”, mind a „mennyiség” jegy. Bevezetni ezeket a jegyeket a melléknévnél, a számnevnél fölösleges, mert hiszen ez a szófaji jegyük.

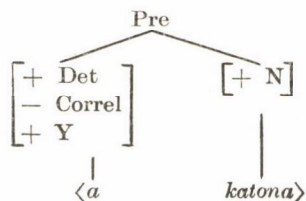

A főnévnél problematikusabb: az állapot nem kötelező jegye a főnévnek, nem azonos a főnéviséggel. Így az állapot jegy bevezethető, hogy feltüntessük az *élőlény* és *katona* típusú főnevek közötti különbséget a további átalakításokhoz. Fentebb javasoltuk már a „konstans” jegy bevezetését, ami implikálja a konstans állapotot a főneveknél, így az állapot jegyet implicit módon vezetnénk be.

Ha a mondatok közötti szinonimia szemszögéből nézzük a kérdést, megállapíthatjuk, hogy az állapot a létigés mondatokban csomópontjegyként szerepel, határozófajként, a kopulás mondatoknál szófaji jegyként. Ez jellemző a két mondatfajtára, mivel a létigés mondat kifejezettebben igei mondat, mint a kopulás, s ez nemcsak a kopula és a létige különbségében tükröződik, hanem a jegyek s vele a bővítménykategóriák kifejezettebb jellegében is.

2.2.2. Az azonosító névszói állítmány

A kopulás és a létigés mondatok problematikája szorosan összefonódik, de mielőtt ezen a fonálon tovább mennénk, röviden álljunk meg egy olyan problémánál, ahol a kopulás és birtoklás-igés mondatok egy rokon vonásával kell számolnunk. Alaposabban szemügyre kell ugyanis vennünk a névszói állítmány segédkomponensét (Det), mielőtt tovább mennénk. Fent az (1') ábrán a [+Det] jegy mellett [−Correl] szerepelt a kopulás mondatokban, azonban elképzelhető a [−Correl] mellett még egy „azonosítás” [+Y] jegy is, ami névelőt eredményez:

Például: *A fiú volt a katona*, *A fiú volt a jó*, *A fiú volt az első*, *A tojás volt a sok*, *A tálca volt az ezüst*. (Szerintem nem valószínű a **A kislány (volt) a három* mondat, mivel a tőszámnév hangsúlyt kíván meg.) A fenti ábra azonban igen problematikus, pontosabban keveset mond benne a [+Y] jegy a mondatról. Illő ezt a kérdést alaposabban szemügyre vennünk annál is inkább, mert az utolsó két évtizedben oly sokat vitatott azonosító állítmány problémájához vezet.

Mivel itt a mondat hangsúlyozásának és szórendjének igen fontos szerep jut, alaposabban szemügyre kell vennünk. A névszói és igés állítmányú mondatok a magyarban egységes szórendi és hangsúlyozási rendszert alkotnak. Pusztán tájékozódás végett fölírjuk az igei állítmányú mondatok hangsúlyozási rendszerét is, de nem mind a hat permutációt, hanem csak négyet, elhagyva azokat, amelyekben az ige mondatélen áll. Az első oszlopban az ige bővítménye zéró névelős, a másodikban *a* névelős. A szokásos hangsúlyozású mondatrészt kiemeltük — -vel, a neutrális mondat nyomatékos elemét ----- -vel, # a szünetet jelöli, kettőzve hosszabb szünetet ## :

- (1) $A \text{ fiú} \# \text{ levelet ír}$
 (2) $A \text{ fiú ír} \# \text{ levelet}$
 (3) $\text{Levelet ír} \# a \text{ fiú}$
 (4) $\text{Levelet} \# \# \text{ fiú ír}$

- (1) $A \text{ fiú} \# a \text{ levelet írja}$
 (2) $A \text{ fiú} \# \text{ írja a levelet}$
 (3) $A \text{ levelet írja} \# a \text{ fiú}$
 (4) $A \text{ levelet} \# \# a \text{ fiú írja}$

A mondatok részletes elemzése nem feladatunk, ami fontos, úgyis szóba kerül a következő névszói mondatok vizsgálatában. Írjuk fel a névelőtlen mondatok permutációit, és mellette a névelősökét:

- (1) $A \text{ fiú} \# \text{ jó volt}$
 (1) $A \text{ fiú} \# \text{ katona volt}$
 (2) $A \text{ fiú volt} \# \text{ jó}$
 (2) $A \text{ fiú volt} \# \text{ katona}$
 (3) $\text{Jó volt} \# a \text{ fiú}$
 (3) $\text{Katona volt} \# a \text{ fiú}$
 (4) $\text{Jó} \# \# a \text{ fiú volt}$
 (4) $\text{Katona} \# \# a \text{ fiú volt}$

- (1) $A \text{ fiú} \# \# a \text{ jó volt}$
 (1) $A \text{ fiú} \# a \text{ katona volt}$
 (2) $A \text{ fiú volt} \# a \text{ jó}$
 (2) $A \text{ fiú volt} \# a \text{ katona}$
 (3) $A \text{ jó volt} \# a \text{ fiú}$
 (3) $A \text{ katona volt} \# a \text{ fiú}$
 (4) $A \text{ jó} \# \# a \text{ fiú volt}$
 (4) $A \text{ katona} \# \# a \text{ fiú volt}$

Az első oszlop hangsúlyozási szabályai világosan ugyanazokat a szabályokat követik, mint az ígés mondatok első oszlopa. Nyelvtani elemzésük nem problematikus: a *fiú* alany, *jó*, *katona* névszói állítmány. A második oszlopban azonban a *jó*, a *katona* is lehetne alany; elvben ez a kétszer négy permutáció két-két mondathoz tartozhat: *A fiú volt a jó*, *A fiú volt a katona* és *A jó volt a fiú*, *A katona volt a fiú*; de a *A jó volt a fiú* és *A katona volt a fiú* mondatokban másként számoztuk volna a mondatokat: $4 \rightarrow 1$, $2 \rightarrow 3$, $3 \rightarrow 2$ és $1 \rightarrow 4$. *A jó volt a fiú* esetében feltételezzük, hogy a főnevet előzőleg eltávolítottuk a mondatból, tehát ez egy fokkal bonyolultabb levezetés eredménye. Ez az elvi lehetőség azonban leszűkül, ha a konkrét mondatokat nézzük. Egyébként is kevésbé valószínű, hogy teljes szinonimitás legyen közöttük. Valószínűbb, hogy bizonyos megoszlás van, mégpedig a következő: *A fiú volt a katona*, *A fiú volt a jó*, tehát *a fiú* alany, *a katona*, *a jó* állítmány grammatikai szerkezetű mondatokhoz tartozik a (2) és (4) permutáció:

- $A \text{ fiú volt a katona (a jó):}$
 $A \text{ fiú volt} \# a \text{ katona (a jó)}$
 $A \text{ katona (a jó)} \# \# a \text{ fiú volt}$

A katona volt a fiú, s *A jó volt a fiú* mondatokhoz a (3) és (1) permutációk tartoznak; tehát itt *a katona*, *a jó* az alany, *a fiú* az állítmány, *A katona (a jó) volt a fiú*:

- $A \text{ katona (a jó) volt} \# a \text{ fiú}$
 $A \text{ fiú (a jó)} \# \# a \text{ katona volt}$

A további elvi lehetőségek nem valószínűek, s bár részletes elemzésük kíváncsú, félretesszük őket. Hogy e négy permutáció két mondathoz tartozik, feltehetően egyetértésre talál mindkét vitázó félnél. A fő probléma mindenesetre az, hogyan elemezzük őket grammatikailag. Károly Sándor

véleménye szerint a szórendi tagolásban a kopula az állítmánnyal jár, s pont fordítva elemzi e két mondatot. Véleményünk szerint ezek a mondatok sajátos szövegösszefüggésből magyarázhatók, mégpedig olyanból, amely szükségessé teszi az alany hangsúlyozását.

Mi a különbség a névelős és névelő nélküli mondatok között? Vegyünk egy lehetséges szövegelőzményt, amire még alább is visszatérünk, s amit így nem elemeztünk teljes részletességében.

- (I) $A \text{ lány} \# \text{jó volt}$
 (II) $A \text{ fiú volt} \# \text{jó vagy Jó} \# \# a \text{ fiú volt}.$

Tehát hangsúlyozni akarjuk, hogy a fiú volt a jó és nem a lány, a két (II)-es mondat között további különbség van, ami most nem lényeges. $A \text{ fiú volt} \# a \text{ jó}$ mondat előzménye nem azonos a fentivel

- (2) (I) $A \text{ lány} \# \text{jó volt}, a \text{ fiú} \# \text{rossz volt}$
 (II) $A \text{ fiú volt} \# \# a \text{ jó}, (a \text{ lány pedig a rossz}).$
 $A \text{ jó} \# \# a \text{ fiú volt}, (nem \text{ pedig a lány})$

Itt is különbség van a két (II) mondat között, de ez most nem releváns. Fontos, hogy a (II), tehát a névelős állítmányú mondatban a kontrasztív hangsúlyon kívül „kijelölés” vagy „választás” is van. Tehát a névelő nem egyszerűen a már ismertre utal, hanem azonosít, kijelöli kettő (vagy több) közül az egyiket. A névelős névszói állítmány csak kontrasztív mondatban fordul elő, ez a tény az aktuális tagolás síkján egy „kontraszt” jegy bevezetését teszi szükségessé az alanyi főnévi csoportban. Az állítmányban be kell vezetni az „azonosítás” jegyét is, amiről az imént és az 1. pontban beszéltünk.

Ha a névelős mondatokat úgy elemeznénk, hogy a kötelezően a hangsúlyos szóhoz csatlakozó kopula az állítmányt jelöli, összeütközésbe kerülnénk az alany és állítmány egyeztetési elvével az 1. és 2. személyű névmásos mondatokban. Ez a sokat vitatott: $A \text{ pártütő} \# \text{te vagy}$ mondat, amelyben Károly Sándor³⁸ szerint a te az állítmány, és nincs kongruencia. Vegyünk egy szokottabb mondatot: $A \text{ kapus} \# \text{te vagy}, \text{Te vagy} \# a \text{ kapus}$ vagy $Az \text{ ügyeletes} \# \text{te vagy}, \text{Te vagy} \# az \text{ ügyeletes}.$ Nézetünk szerint ez a fentivel azonos típus, azzal a különbséggel, hogy az alany személyes névmás, még hozzá 1. vagy 2. személyű, s vele egyeztetve van a kopula. Ezért nyelvtani „átstrukturálás” nem lehetséges, miként az igés mondatokban sem. A teljes permutációs sor így fest:

- (1) $\text{Te vagy} \# az \text{ ügyeletes}$
 (2) $\text{Te} \# az \text{ ügyeletes vagy}$
 (3) $Az \text{ ügyeletes} \# \text{te vagy}$
 (4) $Az \text{ ügyeletes vagy} \# (te)$

³⁸ Károly 1964. 164.

A (2) és (4) mondat, amelyben nem az alany a hangsúlyos, ritkább. A nyelvstruktúrájának leírása szempontjából egyébként sokkal egyszerűbb leírás adható úgy, hogy az alany-állítmány kongruencia elvét nem adom fel, s világosan elválasztom a nyelvtani síkot az aktuális tagolásától, ahogy ezt Tompa József már megállapította.³⁹ De nemcsak egy grammatikai alapelveen esik csorba, hanem az aktuális tagoláson is. Ez kevésbé érezhető, mert a topic-comment szabályok kidolgozatlanok, főleg ha tudjuk, hogy a teljes szabályrendszerhez szöveg-szabályok is kellenek. Erre a kérdéskomplexumra azonban nem térünk ki, de egy „aktuális” vonatkozásáról beszélünk, amely az előbbi névmásos példában merült fel. (A névmásos példa egyébként is igen fontos a vita szempontjából.)

A magyar személynévmások jellegzetessége a német, angol névmásokkal (s részben a szlávokkal) szemben, hogy hangsúlytalan helyzetben hiányozhatnak a mondatból, mint ezt zárójellel jeleztük is. Mivel a személyes névmás inherensen hangsúlyos, magára vonja a hangsúlyt, de ez nem kontrasztív kiemelés. Ha egyik-másik szó kontrasztív hangsúlyt kap: *Az ügyeletes vagy* # *te*, elveszti hangsúlyát a névmás. Egyébként a szokott szórendi és hangsúlyozási szabályokat követi a vele alkotott mondat. A névmási alanyú névszói és igés mondat hangsúlyozási és szórendi szabályai azonosak, és megfelelnek nyelvtani struktúrájuknak.

T e vagy # *az ügyeletes*
T e # *az ügyeletes vagy*
Az ügyeletes vagy # *te*
Az ügyeletes # *te vagy*

T e író # *a levelet*
T e # *a levelet író*
A levelet író # *te*
A levelet # *te író*

A párhuzam e két mondat szórendjében és hangsúlyozásában teljes. Ha azonban a grammatikai struktúrát másként képzelem, a hangsúlyozás és szórend, s vele együtt az aktuális tagolás szabályai ellentmondásba kerülnek egymással ott, ahol különbség lehetséges:

Az ügyeletes vagy # *te*

T e író # *a levelet*

Az ügyeletes vagy # *te* feltételezett mondat alanya kontrasztívan hangsúlyos, míg a *T e író* # *a levelet* mondaté nem az, tehát *Az ügyeletes vagy* # *te* nem lehet kiinduló mondat. Csak akkor lehetne azzá, ha feltételeznénk, hogy az aktuális tagolás szabályai itt mások, méghozzá úgy, hogy egy nyilvánvalóan kontrasztív mondat az alapmondat, s egy közel neutrális mondat az ebből levezetett: *T e vagy* # *az ügyeletes*. Ez pedig az aktuális

³⁹ Bár Károly Sándor megoldásával nem értünk egyet, cikkét módszertanilag úttörő jellegűnek tartjuk, s ez — nézetünk szerint — lényegesebb mint a javasolt megoldás. Újszerű a cikkben éppen a nyelvtani és aktuális tagolás összekapcsolása. A vizsgált mondatfajta elemzésében Tompa József (bibliográfiában szereplő) munkája joggal mutatott rá az egyeztetés fontosságára. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy számos tipológiai adat szól amellett, hogy az egyeztetés kérdését egyetemes vizsgálat tárgyává kell tenni.

tagolás szempontjából képtelenség. Az elképzelhető, hogy egyáltalán nincs neutrális mondat *A fiú volt # a katona*; s az is, hogy a neutrális mondat „fordított” szórendű: *Esik az eső*, és az egyenes: *Az eső esik* emfatikus, de az, hogy egy kontrasztív mondat legyen az alapmondat, semmiképpen sem. Talán többet is időztünk e kérdésnél, mint megérdemelte volna, de a grammatikai és az aktuális tagolás kardinális kérdései merültek itt fel, ráadásul igen bonyolult összefüggésben.

Az elmondottakból nem következik, hogy névmás nem lehet állítmány; lehet, de csak névmással szemben, például *Én vagyok # te, s te vagy # én*. Kérdés: miért lesz a névmás—főnév pólusú mondatban a névmás kötelezően az alany? Grammatikailag világos: az egyeztetés miatt. De ez nem elegendő motiváció. Nézetünk szerint itt az is közrejátszik, hogy a névmások bizonyos opozíciós rendszer elemei, amely Jakobson⁴⁰ révén közismert: 3. személy = nem 1. és 2. személy; 2. személy = nem 1. személy (vagy fordítva). A főneveknél ilyen struktúra nincsen, de létrejöhet, mégpedig éppen a fenti mondatok alanyainál (vö. (2) (I)): *A lány jó volt, a fiú rossz volt*. A különbség az, hogy a névmásoknál ez inherens struktúra, a főneveknél szövegben létrejött. Feltehetően ez okozza, hogy a hangsúlyozás a névmásoknál gyengébb: *Te vagy # az ügyeletes, A fiú volt # az ügyeletes*.

Eddig az azonosító mondatoknak csak egy típusáról szoltunk, a többről nem. Szerintünk a tulajdonneves azonosító mondatokban a tulajdonnév sajátosságait, mégpedig topic-comment sajátosságait jobban kellene ismerni. Figyelembe kell venni bizonyos pragmatikus momentumokat is. Ezekre nem térhetünk ki, mert több kopulás és *van* igés állítmány vár rövid taglalásra.

2.2.3. A névszói és igei állítmány kapcsolata

A fentiekkel nem merítettük ki maguknak a kopulás mondatoknak a problematikáját sem. Számos jellemző jelenségre a kopulás mondat felszíni szerkezetének, szórendjének, hangsúlyozásának a sajátosságai hívják fel a figyelmet.

A névszói állítmány érdekessége abban rejlik, hogy bár az állítmány „tipikus” kifejezője az ige, itt mégis névszó kap predikatív funkciót, magában vagy kopulával. Ez a körülmény számos sajátosságot eredményez, amelyek megismerése elengedhetetlenül fontos. Tudnunk kell egyrészt, hogyan szerepel a névszó állítmányként, de nem kevésbé érdekes az sem, hogyan funkcionál a névszói állítmány mint főnévi csoport. Az alábbi megjegyzésekben azt kell tehát szemügyre vennünk, melyek a névszói állítmány sajátosságai, s a névszói állítmány jegyei hogyan viszonyulnak a többi főnévi csoportéhoz?

A névszói állítmány — mint láttuk — sajátos: áll egy nem igei elemből és egy lexikai jelentést tekintve üres, de ige kategóriákat hordozni képes

⁴⁰ Vö. Jakobson 1963. 210.

kopulából. Ez utóbbi azonban hiányozhat, ha az igekategóriák: „idő”, „mód”, „szám”, „személy”, nem jelöltek, tehát kijelentő mód, jelen idő, egyes szám, harmadik személyű az állítmány: *A fiú jó*, *A fiú tanár*, a megfelelő igei állítmány *A fiú jár*. Ha a segédelem zéró formában van jelen, az „igető” és a „névszói állítmány” felel meg egymásnak. Ez tükröződik is a „totális” jegyű bővítmény alkalmazásakor. A „totális” jegyű bővítmények közül a pozitív előjelűek (pl. *mindig*) állhatnak hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben: *A fiú # mindig énekel*, *A fiú # énekel + mindig*. Velük szemben a negatív előjelűek közül azok, amelyeknek „kevésesség” (kis fok) jegyük van, megkívánják a hangsúlyos helyzetet: *A fiú # ritkán énekel*; hangsúlytalan helyzetbe csak akkor „zuhannak”, ha az alany (jelen példában) kontrasztívan hangsúlyos: *A fiú énekel # ritkán*, de az ilyen mondatok nyilvánvalóan másodlagosak. A következő példák megmutatják, hogy a névszói állítmány ugyanúgy viselkedik, mint az igekötő nélküli ige: *A fiú # mindig katona (jó)*, *A fiú # katona (jó) + mindig*, *A fiú # ritkán katona (jó)*, *A fiú katona (jó) # ritkán*.

Úgy látszik tehát, hogy — e szempontból — egyenlőségi jelet lehet tenni a névszói állítmány és az ige közé. Ha azonban a kopula is ki van téve, az igei elem szerepét az veszi át. Bár a kopula csak a segédinformációk hordozója, mégis a kopula elé kerül a hangsúlyos szó, a „nem-totalitás” jegyű bővítmény: *A fiú # ritkán volt jó*, hacsak a kontrasztos alany nem vonja magára a hangsúlyt: *A fiú volt jó # ritkán*, de a hangsúlyos szót itt is a kopula követi.

Az ige bővíthet igekötővel, amely bírhat „perfektív” jegyet. Az igekötős ige szórendi viselkedése megfelel a kopulás névszóénak:

A fiú # mindig elment. A fiú # elment + mindig
A fiú # mindig jó volt. A fiú # jó volt + mindig
A fiú # ritkán ment el. A fiú ment el # ritkán
A fiú # ritkán volt jó. A fiú volt jó # ritkán

A példákban [+Totális] jegyű bővítmény esetén elsődlegesen: Pref + V és A + Cop; „nem totális” és „kevésesség” jegy esetén pedig ennek fordítottja: V + Pref, ill. Cop + A figyelhető meg. A kopula itt is az igével áll azonos helyen. A kopula és az ige szórendi megegyezése természetesen nem felszíni jelenség, mutatja, hogy bár a kopula csak segédinformációt hordoz, mégis igei jellegű, s tőle a létigéhez, s a teljes jelentésű igéhez vezet az út, amint erre Szépe György utalt.⁴⁷ Kérdés, hogy az igekötő és a névszó szórendi egyezése mögött van-e lényeges összefüggés? Feltehetően van, mégpedig olyan, amely az előbb mondottakat viszi tovább. A kopula — mint láttuk — igének tekinthető; jelentése nincs, de ez úgy is érthető, hogy jelentése igen tág, s kötelezően meg kell szorítani a névszói állítmánnyal. A létigének már önmagában is korlátozottabb jelentése

⁴⁷ Vö. Szépe 1967. 280 (bár ő az igékben meglevő kopula-jelleget hangsúlyozza).

van: létezést jelöl, ezért kivételesen állhat bővítmény nélkül is: (*) *A fiú van*, mint létezésről állítás, de szokottabb, hogy bővítmény határozza meg pontosabban: *A fiú otthon van*. A „teljes jelentésű” igék jelentését az igekötő korlátozza, pl. az *út* ige igen széles jelentésű, igen sok főnévvel kapcsolódhat, de a *kiút* már jóval kevesebbvel.⁴⁸ Mikor az igekötő és a névszói állítmány közötti kapcsolatról beszélünk, ez veendő figyelembe, az aspektus mellékes.

Az eddigiekből világos, hogy a kopula jelentését tekintve üres, s így a névszó jelentéséhez nem ad semmit, vele nem összegeződik, összetételt nem alkothat vele. A létige képviseli azt a jelentésminimumot, amelyhez már járulhat igekötő: *A labda megvan*, 'A labda nincs elveszve', *Én megvagyok* 'Én úgy-ahogy éledelek'. Ebben a példában egyébként érdekes, hogy a *meg-* igekötő, amely általában perfektiválja az igéket, s a pusztá befjezettség hordozója, a létigének bizonyos jelentést kölcsönöz, anélkül, hogy perfektiválná. A teljes jelentésű igék igekötőjükkal vagy tárgy, határozói bővítményükkel alkothatnak olyan egységet, amelynek egészen más lesz a jelentése: *A fiú ad* és *A fiú elad*, *A fiú madarat lő*, *A fiú bakot lő* stb. Figyelemre méltó, hogy ha a mondat keretén belül két önálló lexikai egységből egy újabb lesz, a sorrend általában: igekötő (bővítmény) + ige; vagyis megmarad az igekötő és ige, a „nem egyedi” jegyű bővítmény és ige alaprendje. Ugyanebben a sorrendben áll a névszói állítmány és a kopula is, sőt ugyanúgy reagálnak a „totalitás” jegyű bővítményre is: *A fiú ritkán ad el*, *A fiú ritkán lő bakot*, *A fiú ritkán jó (katona)*, *A fiú ritkán volt jó (katona)*, vagy *A fiú mindig elad*, *A fiú mindig bakot lő*, *A fiú mindig jó (katona)*. Maga a sorrend azonban csak akkor ad lehetőséget a lexikai fejlődésre, ha erre van szemantikai alap, ez pedig hiányzik a kopulás névszói állítmányban.

Eddig a névszói állítmány elemzésében nem voltunk tekintettel a tőle kifejezett tulajdonság, állapot állandó vagy ideiglenes jellegére, s az állítmány nem kapott [+Constans] „állandó” jegyet, attól függően, hogy állandó, inherens tulajdonságról van-e szó vagy sem. Pedig ez szükséges (1) a szörendi permutációkhoz, (2) a főnévből, melléknévből képzett igék létrehozásához. Az előbbit most nézzük meg, az utóbbiról a **3.3.** pontban beszélünk:

**Volt a fiú jó. Volt a fiú jó is.*

**Volt jó a fiú. Volt jó is a fiú.*

**Volt a fiú zömök. *Volt a fiú zömök is.*

**Volt a fiú élőlény. *Volt a fiú élőlény is.*

A *volt* kopulával csak akkor kezdődhet mondat, ha a tulajdonság vagy a főnévben kifejezett állapot ideiglenesnek fogható föl. A *jó* lehet állandó tulajdonság is, meg nem is: [+Constans], így hozzá kell tennem valamely korlátozó partikulát, amely megmutatja, hogy az adott esetben ideiglenes tulajdonságról van szó (pl. *is*, *csc k*). (Ugyanezt a szerepet betöltheti megfelelő kontextus is.) A *zömök* állandó tulajdonságot jelöl, tehát a mon-

⁴⁸ Vö. Bese 1968. 235.

dat helytelen. Ugyancsak rossz az *élőlény* állítmányú mondat igével kezdődő variánsa is: az „élőlénység” nem ideiglenes állapota az alanynak. Vele szemben a *katona* főnév olyan állapotot jelöl, amely lehet ideiglenes is. A denominális verbum nem állandó állapotot, tulajdonságot jelöl, így a *jó* melléknévből lehetséges: *javul*, de nincs *zömököl*, és van *katonáskodik*, de nincs *asszonykodik*, *élőlénykedik* stb. de e kérdésre még visszatérünk a 3.3. pontban.

A kopulás mondatok bővítményeivel nem foglalkozunk, az egyetlen kérdés, amelyre nézve megjegyzést teszünk, a bővítmény „egyedi” jegyének használata. Külön probléma lenne végigelemezni a főneves határozókat abból a szempontból, kaphatnak-e névelőt vagy nem. S ha nem kaphatnak, a névelőtlen alak emfázist fejez-e ki, vagy „nem egyedi” jegyet, mint a tárgyi zéró névelős bővítménye (ld. 1. pontot).

A névelőtlen főnévi állítmányhoz járulhat mind névelős, mind névelőtlen bővítmény: *A fiú* $\#$ *igazgató egy gyárban*. *A fiú* $\#$ *tanulásban első volt*, *A fiú* $\#$ *jó volt a munkában*, *A fiú* $\#$ *munkában jó volt*, de a névelőtlen általában megosztozik a hangsúlyon a névszóval. Ha a zéró névelős főnév nemcsak az „egyedi” jegy hiányát, hanem kontrasztot is kifejez, a hangsúlyt többnyire a zéró névelős bővítmény vonja magára: *A fiú* $\#$ *gyárban volt igazgató*. Az az névelős állítmányú mondat alanya mindig hangsúlyos, így a bővítményre nem kerülhet hangsúly: *A fiú volt az igazgató* $\#$ *egy gyárban*, *A fiú volt az első a tanulásban*, *A fiú volt a jó (a) munkában*.

2.3. A birtoklást kifejező igékkel alkotott mondatok

2.3.1. Szerkezeti kérdések

A birtoklás-mondat: *A fiúnak van kalapja* szokásos elemzése ez: a *kalapja* szó alany, *A fiúnak* részeshatározó. Mi nem akarjuk ezt az elemzést megrendíteni, de maga a mondat igen problematikus. Tipológiailag tekintve a mondatot eszünkbe jut, hogy angolul így hangzik: *The boy has a hat*, s éppen fordítva, a *The boy* 'a fiú' az alany, a *hat* 'kalapot' a tárgy, a bővítmény. Az angolban persze van külön *habeo* ige, a szuahéliben azonban nincs, a létige szolgál e célra: *Ali ni na nyumba* 'Alinak van háza', itt *Ali* az alany, *ni* létige, *na* '-val', *nyumba* 'ház', tehát a mondat felépítése ugyanaz, csak N_{acc} helyett $na + N_{abs}$ áll. Ezenkívül tudjuk, hogy sok nyelvben az alany nem kötelezően alanyesetű: az ergatív nyelvekben állhat mind alany-, mind ergatív esetben, s az utóbbiban a tárgy ragtalan. Ezek nem perdöntők a magyar elemzés számára, de vannak olyan tények a magyarban is, amelyek meggondolandók, magyarázatot követelnek. Az egyik a szórend és a hangsúlyozás. *A fiúnak van kalapja* mondat szokásos szórendjében a bővítmény áll az első helyen, s nem az alany; ha az alany kerül mondatélre, a mondat emfatikus lesz: *Kalapja van* $\#$ *a fiúnak*. Szokatlan, hogy az alanyon kötelező a birtokos személyrag, méghozzá olyan, amelyet a bővítmény határoz meg: *A fiúnak van kalapja*, *Nekem van kalapom*. A szórendben a

mondat aktuális (topic-comment) tagolása tükröződik, s ezzel függnek össze az ellipszis sajátosságai: *A fiúnak van kalapja*, *Nekem van kalapom* mondatokból a bővítmény hagyható el elsősorban, a mondat értelme így kevésbé szenved csorbát: *Van kalapom*, *Van kalapod*, ha a bővítmény névmás, a bővítmény használatát kell megindokolni; ezzel szemben: *A fiúnak van*, *Nekem van* mondatok hiányosak vagy annak tűnnek. Az ellipszis szabályai tehát úgy rokoníthatók az ígés vagy névszói állítmányú mondatokéval, hogy a mondat első része (topic) hagyható el elsősorban:

(*A fiúnak*) *van kalapja*
(*Nekem*) *van kalapom*

(*A fiú*) *tanító volt*
(*Te*) *tanító voltál*

(*A fiú*) *levelet ír*
(*Te*) *levelet írsz*

Tehát a birtoklás-igékkel alkotott topic-comment tagolása csak akkor azonos a többi mondatéval, ha a birtoklás-mondatban a bővítményt, a többiben az alanyt tekintem topicnak. Ez azonban a topic-comment alaptagolás szabálycsoportja, nem pedig a grammatikáé.

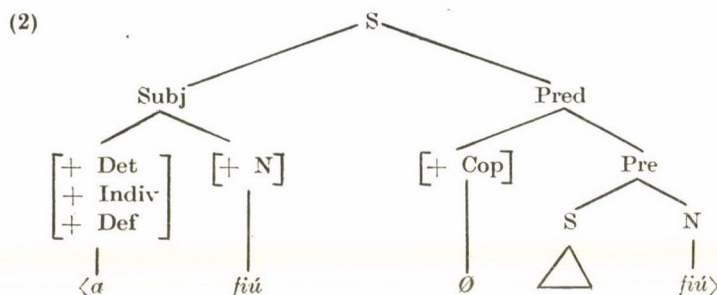
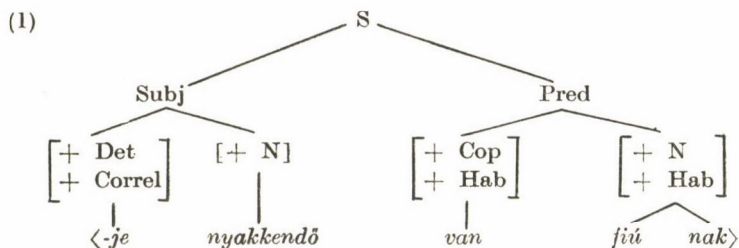
Van még egy szempont, ami az előbbivel összefügg, de vele nem azonos. *A fiúnak van kalapja* mondatban a bővítmény (a szokásos elemzésben részes-határozó) névelővel való ellátása, tehát a bővítmény jegyei azonosak az alanyéival más mondatokban. A bővítmény lehet határozott névelős („egyedi”, „határozott” jegyű), lehet határozatlan névelős („egyedi”, „határozatlan”): *A fiúnak van kalapja*, *Egy fiúnak van kalapja*, s névelőtlen, de ekkor hangsúlyos: *Fiúnak van kalapja*, akárcsak: *A fiú levelet ír*, *Egy fiú levelet ír*, *Fiú ír levelet*.

A mondat alanya — jegyeit tekintve — párhuzamba állítható a névszói állítmánnyal, s *A fiú katona volt*, *A fiúnak van kalapja* mondatokban a mondatzáró szónak az első esetben „nem viszonyított”, a másodikban „viszonyított” jegye van. Ez azt jelenti, hogy *A fiú tanító volt* mondat névszói állítmánya csak sajátos kontextusban azonosítás esetén lehet határozott névelős: *A fiú volt* ≠ *a katona*, határozatlan névelős nem lehet: **A fiú egy tanító volt* mondat helytelen. Vele szemben *A fiúnak van kalapja* mondatban a *kalapja* kötelezően birtokos személyraggal jár, ami a meghatározás egyik formája, de határozott névelő nem előzheti meg: **A fiúnak van a kalapja*, s az *egy* is csak bizonyos szövegösszefüggésben: *A fiúnak van egy kalapja*. (*A fiúnak megvan a kalapja* mondat ígékötös, s így nem ide tartozik.)

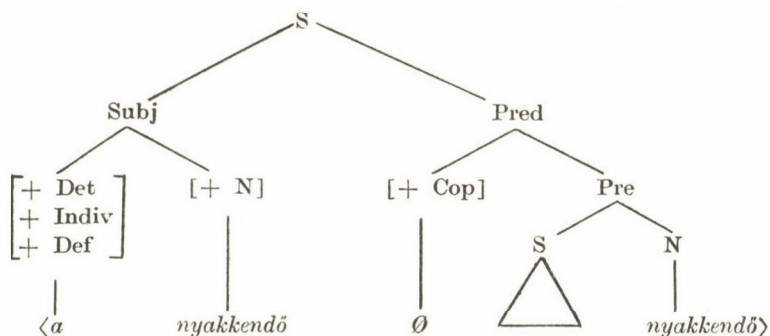
A felsorolt érvek amellett szólnak, hogy *A fiúnak* mondatrészt topicnak tekintsük, s nem amellett, hogy alanynak számítsuk. Az alanyként elemzés nyelvtani érvet kíván, s ez a következő: a *van* ige a *kalapja* szóval egyeztetődik: *Nekem van kalapom*, *Neked van kalapod*, *Neki van kalapja*. S fel kellene adnunk az alany és az igei állítmány egyeztetési elvét, ha más-ként elemeznénk.

Csak mint értelmileg szinonim mondatok veendőik figyelembe: *A fiúnak van nyakkendője*, *A fiúnak van ereje* mellett e kopulás mondatok: *A fiú nyakkendőös*, *A fiú erős*, amelyekben *A fiú* lesz a mondat alanya. Viszont

A *nyakkendő a fiúé* mondatban *A nyakkendő* lesz az alany, de ennek a névszói állítmánynak létrehozásához még egy közbülső fokot kell felvenni, Lotz János és Károly Sándor találó elemzése szerint:⁴¹ *A nyakkendő a fiú nyakkendője*. Ez a mondat pontosabban tükrözi az eredeti mondat „értelmét”, mert csak a birtoklás tényét szögezi le: *A fiúnak van nyakkendője*, *A nyakkendő a fiúé*, míg *A fiú nyakkendős* mondatban a fiút mintegy jellemezzük azzal, hogy nyakkendője van. Levezetésük körülbelül ez:

A (2)-es ágrajzban az (S) az első (1) mondat, s ebből lesz transzformációval: *A fiú nyakkendős (fiú)*.

A (3) mondatban is az (1) az S betétmondat, de az átalakítás feltétele más, a (2)-ben a *fiú* elem azonos, a (3)-ban a *nyakkendő*. A (3) mondatban

⁴¹ Vö. Lotz János 1967. (Magyar Nyelv 63) és Károly 1958. 39, 43.

a tranformáció eredménye: *A nyakkendő a fiú nyakkendője*, s ebből *A nyakkendő a fiúé*.

A két mondat szinonimitásának az az alapja, hogy mindkettő állítmányi részében ugyanaz a betétmondat van (ti. az (1)-es), ugyanaz a körülmény köti össze őket az (1) mondattal is. S mi az, ami az (1) és (3)-as mondatokat mégis közelebb hozza egymáshoz? Az, hogy grammatikailag a *nyakkendő* mindkét mondat alanya, s az állítmányban szerepel a *fiú*. Ezzel szemben a (2) mondatban fordítva áll a helyzet. Viszont az aktuális tagolás szintjén az (1) mondatban a *fiú* a topicban szerepel, akár a (2)-es mondatban, nem pedig a commentben, mint a (3) mondatban. Ahhoz, hogy az (1) mondat olyan topic-comment alaptagolását hozzuk létre, amely megfelel a normának: topic = alany, comment = állítmány, más mondatfajtához és transzformációhoz kellett folyamodnunk. Hozzá kell tennünk, hogy *A fiú nyakkendő*s és *A nyakkendő a fiúé* mondatok között jelentéskülönbség van, mert az előbbi birtoklást és tulajdonságot, a másik csak birtoklást fejez ki.⁴²

Azok a nyelvek, amelyekben van külön birtoklás-ige, ugyanúgy tagolják a mondatot a topic-comment síkján mint a magyar: *Peter has a hat*, *Ali ni na nyumba*, ahol a *Peter* és *Ali* a topic, a többi a comment. S feltételezhetően ez az univerzális; s másodlagos az *A kalap* # *a fiúé* tagolás, ahol *A kalap* a topic, s a többi a comment. Magyarán, a birtokos (ill. az egész vagy általános paraméterrel jellemzendő szó) univerzálisan a topic, s a birtok, a rész, az általános jellemző a comment:

A fiúnak # *van kalapja*
Az asztalnak # *van lába*
Az asztalnak # *van színe*

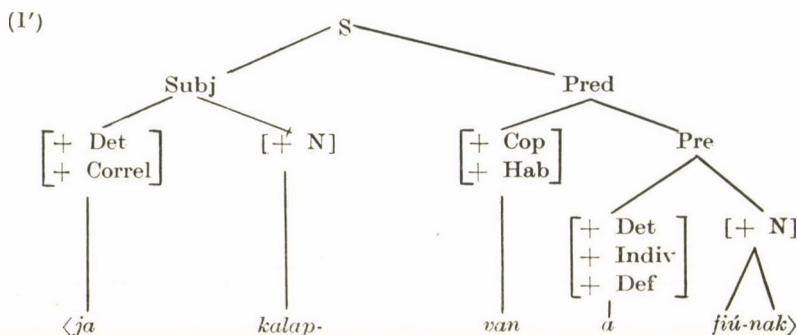
Meg kell még említenünk, hogy a nem létigés mondatok között a szokottól eltérő szórendje van az olyan természeti jelenségeket leíró mondatoknak, mint: *Esik az eső*, *Dörög az ég*, *Süt a nap*, ahol azonban az ige kerül mondatélre, s nem az igei bővítmény. A tárgyas mondatok és szenvedő változataik viszonya: *A fiú írja a levelet*, *A levél íratik a fiútól* — helyesebb lenne idegen nyelvi példát venni, mert a második szerkezet nem él a mai beszélt nyelvben — emlékeztet *A fiúnak van kalapja* s *A kalap a fiúé* aktuális tagolása közötti különbségre:

A fiú # *írja* + *a levelet*
A levél # *íratik* + *a fiútól*
A fiúnak # *volt* + *kalapja*
A kalap # *a fiúé* + *volt*

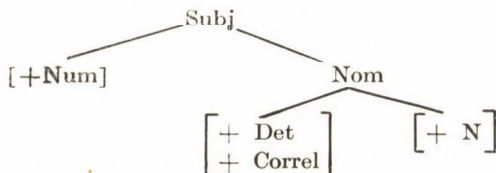
⁴² *A fiú nyakkendő*s mondatban a nyakkendő nem okvetlenül tulajdona a fiúnak, lehet csak jellemző ruhadarabja, tehát itt nem tulajdon, hanem paraméter viszony áll fenn. Ez utóbbi esetben levezethető egy létigés mondatból is: *A nyakkendő a fiún (fiúnál) van*. A birtoklás és a helyben létezést jelentő mondatok közötti kapcsolatot itt nem taglaljuk, bár tipológiailag is igen érdekes, például az oroszban a létige *y 'nál'* elöljáróval fejezi ki a birtoklást, s az *y меня есть нож* kétértelmű 'Nekem van kés' és 'Nálam van kés'. A habeo igének is van 'van valakinél' jelentése: *I have a knife with me* jelentheti azt is, hogy 'Van nálam kés'.

Az első szegmentum a topicot, a második és harmadik az igét és a második főnevet mint commentet foglalja magában,

A 2.2. pontban a kopulás mondatokat elemeztük, s megállapítottuk, hogy a segédelem elsődlegesen [−Correll] jegyű, névelőtlen, de másodlagosan járulhat hozzá névelő, de nem [+Def], hanem [+Y] jeggyel, ami az azonosításra utal. A birtoklás igés mondat alanya elsődlegesen [+Correl] jegyű, s kötelezően birtokos személyraggal jár. Állhat előtte az *egy* szó is: *A fiúnak van egy kalapja*. A nem birtoklás mondatokban a (névelő)+ (névmás)+birtokos személyragos főnevet: (az) (én) *apám* „egyedi” és „határozott” jegyűnek tekintettük, de a birtoklás mondatban a puszta birtokos személyraggal nem jár egyedítés, csak viszonyítás, s ezt jelöltük „viszonyított” jeggyel. A birtoklás igével alkotott mondat durva ágrajza ez lesz:

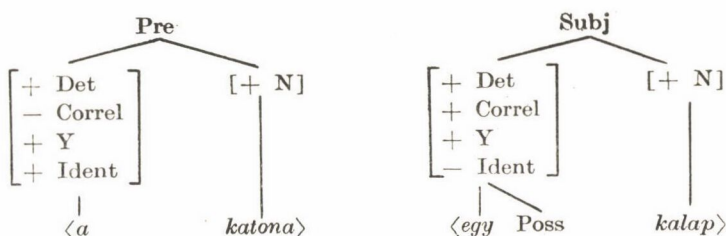
Az állítmányi ágat — mint fentebb bebizonyítottuk — ágaztathattuk volna Vb töről is. De bennünket az alany érdekel, amelyhez nem járulhat sem birtokos személynévmás, sem határozott névelő: **A fiúnak van ő kalapja*, **A fiúnak van ő kalapja*, **A fiúnak van a kalapja*, de az *egy* szócska igen. De mi ez az *egy*? Névelő, számnév, névmás vagy még más? A generáláshoz fontosabb tudni, hogyan viselkedik, elnevezni aztán is ráérünk. Meg kell különböztetni az *egy* hangsúlyos és hangsúlytalan használatát: *A fiúnak* ≠ *egy kalapja van* mondatban az *egy* számnév, s így e mondat alanyának struktúrája egészen más, mint *A fiúnak van egy kalapja* mondaté, mivel az *egy* a fenti mondatban számnévi jelző.

A hangsúlytalan *egy* tehát számnévnek nem tekinthető. De tudnunk kell, hogy használata a névelővel sem azonos: *A fiúnak van egy kalapja* mondatban az *egy* kijelölő szerepű. Igen jól egészíti ki egy olyan második mondat, amelyben kijelölő névmás szerepel: *A fiúnak van egy kalapja, amelyiket*

(amit) csak ünnepnapon használ, tehát az *egy* 'egy bizonyos' jelentésben áll. (Ez nem jellemző az *egy* névelős alanyra, ha nincs birtokos személyragja: (**Az úton egy fiú jött, amelyik nekem igen tetszett.*) Tehát a névszói segédszimbólumot itt is ki kell egészíteni, akárcsak a névszói állítmánynál, de a „viszonyítás” jegy ellenkező előjelű; közös a [+Y], de a birtoklás mondatban a „nem azonosítás” (a kijelölés) a kopulásban „azonosítás” jegy járul hozzá: [+Ident].

Az *a* és *egy* használatának a hangsúlyozási és szórendi következményei részben megegyeznek: mind az *a* névelős állítmány, mind az *egy* névelős alany előnyben részesíti a hangsúlytalan helyzetet: *A fiú volt* ≠ *a katona* mondatban az alany kötelezően hangsúlyos, s az *a* névelős állítmány hangsúlytalan. Az *egy* névelős alany elsődlegesen neutrális birtokos mondatban áll, s a *van*-ra kerül a nyomaték, nem az alanyra: *A fiúnak van egy kalapja, amelyik ...*, s hangsúlyos helyzetben az *egy* nem is kívánatos: *A fiúnak* ≠ *egy kalapja van, amelyik* helyett én jobbnak érzem az előbbi mondatot. Az *egy* elemes alany akkor állhat mondat közepén, ha a főnevet *is* követi: *A fiúnak egy kalapja is van*, mert ekkor a hangsúly nem kerülhet az *egy*-re.

A két elemzett mondat között érdekes alapszórendi párhuzam van: *A fiúnak van egy kalapja* és *A fiú volt a katona* mondatokban az igei elem középen van. Viszont a névelő nélküli állítmány, ill. alany esetén a birtoklás igével alkotott mondat szórendje és hangsúlyozása ugyanaz marad: *A fiúnak van kalapja*, míg *A fiú katona volt* mondatban az ige mondatvégre kerül, s így szórendje és hangsúlyozása megegyezik a létigés mondatok alaprendjével: *A fiú otthon van*, *A fiú a szobában van*, *A fiú jól van* stb.

Érdekesen árnyalja a vizsgált problémát, ha figyelembe vesszük a birtokos személyraggal ellátott tárgyat, amely nem használatos névelő nélkül: (**A fiú látja kalapját*, a mai beszélt nyelvben, de irodalmias ízzel elképzelhető: *A magyar szereti szülőföldjét*, fontosabb, hogy állhat határozott névelővel: *A fiú keresi a kalapját*, s *egy* szócskával is: *A fiú keresi egy kalapját*, de itt helyesebb az *egyik* névmást használni: *A fiú keresi (az) egyik barátját*. Viszont nem állhat az *egyik* a birtoklás-igével alkotott mondatban: **A fiúnak van egyik kalapja*. Ezért sem kategorizálhatjuk névmásként az *egy*-et a birtoklás mondatban.

Eddig csak tulajdonviszonyt kifejező birtoklásmondat szerepelt példaként, emiatt nem esett csorba a nyelvtani elemzésen, mert a rész viszonyt, paramétert kifejező mondatok grammatikája vele azonos. Figyelembe kell venni természetesen mindegyiknél azt az általános szabályt, hogy „anyag” és számos nem egyedíthető „elvont” jegyű főnevekhez nem járulhat az *egy*

névelő: **A folyónak van egy vize.* **A fiúnak van egy alakja,* de ez általános szabály, s nem tartozik a birtoklás-mondatok sajátos szabályrendszerébe.

A rész viszonyon nem homogén egész külön megnevezhető részét értjük: *A háznak van fala,* nem pedig egy homogén egész mennyiségi minősítését; mert az utóbbit a partitív mondatok fejezik ki: *Kenyér van sok* vagy *Kenyér sok van.* Ezzel a mondatfajttával lentebb foglalkozunk.

2.3.2. A birtoklást kifejező mondatok fajtái

A grammatikai elemzés tehát nem tud különbséget tenni a birtoklás-mondatok között. A további distinkció csak szemantikai lehet. A birtoklás-mondat egyik válfajának, a tulajdon-mondatnak az alanya és birtokos bővítménye nem foglalható rendszerbe: ki tudná zárt rendszerbe foglalni, mi minden lehet egy ember birtoka. Ezzel szemben az egész-rész mondat alanya és bővítménye már igen, amint ezt M. Bierwisch megmutatta.⁴³ A rész lehet egész általános 'rész' jelentésű szó (pl. *rész*), számos tárgyon feltalálható azonos rész (*tető, alj, fül*), s egészen sajátos szó, amely csak egy bizonyos vagy néhány szótól jelölt egésznek a része (pl. *köldök*). Ha figyelembe vesszük a birtoklás-mondattal összevethető főnévi csoportokat és szóösszetételeket, akkor a birtok- és részviszonyok többé-kevésbé élesen elválnak, mint ezt a következőkben látni fogjuk. Sőt a részviszony további részletezésére is szükség lesz, aszerint, hogy kötelező vagy lehetséges részről van-e szó. Így a tulajdonviszonyban álló két szó általában nem alkothat összetételt: *fiúkés*, s meg kell különböztetni tőle a „rendeltetés” viszonyra épülő összetételeket: *fiúkabát*, tehát *A kabát van (készült) a fiú számára.*⁴⁴ Ezzel szemben a részviszonyban álló két főnév igen: *kosárfül, hegytető*; viszont: a fejnek része a fül, és még sincs *fejfül*, csak *emberfül*, úgyhogy itt az összetételalkotás feltételei tisztázásra szorulnak.⁴⁵ A rész-mondatban a rész és egész nem cserélhető fel: **A fülnek van kosara,* **A falnak van háza,* de ha mellékneves szerkezetet képezünk, a kettőt felcseréljük: *füles kosár, talpas pohár*, de ezt nem tehetjük a másik mondatnál: *falas ház* nincs, mivel a fal elengedhetetlen, nem specifikáló, állandó tartozéka a háznak, de a fül a kosárnak igen.

Az egész-rész mondatok egy szélesebb családjába tartoznak az olyanok, amelyekben az alany és a birtokos bővítmény szintén olyan szemantikai rendszerbe kapcsolható, amely igen hasonlít a rész-egész rendszerekre, de nem valamely tárgy vagy efféle, hanem hierarchia (hivatal, szervezet) részeiről van szó: *A megyének van járása, Az országnak van királya,* stb.⁴⁶

⁴³ Vö. M. Bierwisch, 1965; A. V. Isačenko (1963) igen érdekesen elemzi a testrészek neveit jelentő főnevek mondatnyi sajátosságait.

⁴⁴ A kivételek közé tartozik maga a *birtok* szó (*parasztbirtok*). Viszont az ilyenek mint: *tanácsháza, térszecséalkalmazott, Ady-vers* stb. nem birtoklás, hanem hierarchia-viszonyból, ill. az utóbbi igés szerkezetből jött létre (*Adytól írt vers*).

⁴⁵ Az összetételre tett megjegyzéseink csak az összetételalkotás bizonyos mondatnyi feltételeire vonatkoznak, a szóalkotás komplex szempontjából Károly Sándor e kötetben levő tanulmánya foglalkozik velük.

⁴⁶ A hierarchia viszonyra vö. Dezső 1966.

Az ilyen birtoklás-mondatok egy része megfordítható: *A királynak van országa*, ha a hierarchikus viszonyhoz másik is társul (itt tulajdonféle viszony), ugyanez egy köztársaság és elnöke viszonylatában kevésbé fordítható meg: *A köztársaságnak van elnöke*, ^(*)*Az elnöknek van köztársasága*.

A hierarchiaviszony sajátos esetei az ilyenek: *A királyoknak van királya*, amiből levezethető *a királyok királya* különleges birtokos jelző. De már a *koldusok koldusa* alig, a *feleségek felesége* pedig nem vezethető vissza egy ^(*)*A koldusoknak van koldusa*, ^{*}*A feleségnek van felesége* mondatra, hanem analógiásan képződik a *királyok királya* után, átvéve a fokozás motívumát.

Nem tettünk említést egy érdekes szempontról, ami az eddigi mondatok esetén is releváns volt, de még inkább az lesz a következő birtoklás-mondatfajtánál. Az eddig vizsgált mondatok mind lehetségesek és helyesek voltak, de előfordulásuk valószínűsége különböző. Ahhoz, hogy egy mondat lehetségesből valós legyen, kell bizonyos pragmatikus szükségszerűség, magyarul: gyakran kell adódnia olyan helyzetnek, amelyben használni legyenek kénytelen az adott mondatot. Ebből a szempontból a tulajdont kifejező mondatok igen használatosak: hiszen az, hogy valami valakinek a tulajdona-e, egyáltalán nem evidens. Az egész-rész mondatok annyiban használatosak, amennyiben a rész hozzátartozása az egészhez nem evidens: *A háznak van erkélye* nem magától értetődő, de *A háznak van fala* lehetséges, de magában szükségtelen mondat. A lehetséges, de nem használatos mondatok fontosak lesznek, mihamarabb a semmitmondó állítást tartalmassá tesszük, például szembeállításal: *A háznak van fala, de nincs teleje*, felsorolásba való helyezéssel: *A háznak van fala, teleje, . . .*, de ilyenkor a mondat szerkezete lényegesen megváltozik. Elég már az is, hogy jelzővel látjuk el a birtokos bővítményt: *A háznak fehér fala van*, de ekkor a szórend is más lesz, mert a bővítményre hangsúly kerül. Ez a kérdés ugyan már nem tartozik a tőlünk vizsgált problémakörbe, de még megemlítjük, hogy tárgyas mondatoknál ilyen szórendi változás nem figyelhető meg: *A fiú nézi a falat*, *A fiú nézi a fehér falat*, pontosabban nem ennyire kötelező, bár szükséges lehet *A fiú a fehér falat nézi* mondat is. Azt mondhatnánk, hogy *A háznak ∅ van fala* neutrális mondatban a hangsúly a létigén olyan gyenge, hogy a birtokos bővítmény értelmi megterhelése már magával hozza a nyomaték eltolódását a bővítményre. Maga a felvetődött kérdés egyébként igen érdekes, s már a „totális” jegyű bővítményeknél is beleütköztünk az „értelmi hangsúly” és az emfázis kapcsolatában: ott az „értelmileg súlyos” bővítmény vonta magára a nyomatékot, itt ugyanaz történt, de egy „értelmileg üres” mondatba tett „értelmi súly” vonta magára a hangsúlyt. A „hangsúly bővítményre billenését” a *van* ige itt nem tudná ellensúlyozni: ^(*)*A háznak van fehér fala* aligha lehetséges mondat, míg *A fiúnak fekete kalapja van* esetében a nyomaték átbillenése a bővítményre *A fiúnak van kalapja* mondatból természetes, de vele szemben a *van* ige is hangsúlyozható: *A fiúnak van fekete kalapja*.

A birtoklás-mondatok utolsó csoportját általános paraméter mondatoknak nevezzük, s jobbára csak lehetséges, de ritkábban realizált mondatok. Kifejezhetik azt, hogy valakinek van valami külső vagy belső tulajdonsága,

oka, célja, módja stb.: *A kabátnak van színe (alakja)*, *A bűnnek van oka (célja)*, stb. Ezek a mondatok azonban nagyon is használtak lesznek, ha a bővítmény jelzöt kap, s vele a mondat fontosságát: *A kabátnak zöld színe van*, *A bűnnek több oka volt*, vagy éppen a szó jelentése változik meg: *A nőnek van alakja*: 'A nőnek csinos alakja van'.

A birtoklás- és a kopulás mondatok kapcsolatáról fentebb a 2.1. pontban már beszéltünk, tulajdonviszonyt kifejező mondatot véve példának. Az ott mondottakat annyiban korrigáljuk, hogy *A fiúnak van kalapja* és *A kalap a fiúé* mondatok korrelációja elsősorban a tulajdonviszonyt tükröző mondatokban lehetséges, részviszonynál viszont nem, ha az egész „nem személy”: *Az ajtónak van kilincse*, **A kilincs az ajtóé*, de elfogadható *A fiúnak van füle*, (*Ez a fül a fiúé* „személy” esetén, ha a valószínűsége kicsi is. Hierarchiaviszonynál sem igen lehetséges, inkább csak akkor, ha nem egzakt hierarchikus a viszony: *A köztársaságnak van elnöke*, (*)*Az elnök a köztársaságé*, *A népnek van vezére*, *A vezér a népé*, s nem lehetséges paraméter esetén: *A bűnnek van oka*, *Az ok a bűné.

Most nem térünk ki annak taglalására sem, hogy mi a viszony a konkrét tulajdonságot kifejező kopulás mondatok, s az általános tulajdonságot (paramétert) kifejező birtoklás-igés mondatok között: *A tábla fehér*, *A táblának van színe*. Erről az összetett melléknévi állítmány kapcsán beszélünk (*A tábla fehér színű*).

2.4. A létigés mondatok

2.4.1. A létigés mondatok rövid jellemzése

A létigés mondatok adatait fentebb már többször felhasználtuk, s itt az ideje alaposabban szemügyre venni őket, annál is inkább, mert a továbbiakban még inkább be kell vonni őket a vizsgálatba. A létigés mondatok legegyszerűbb, de legritkább válfaja a bővítmény nélküli. Nézzünk meg három mondatot:

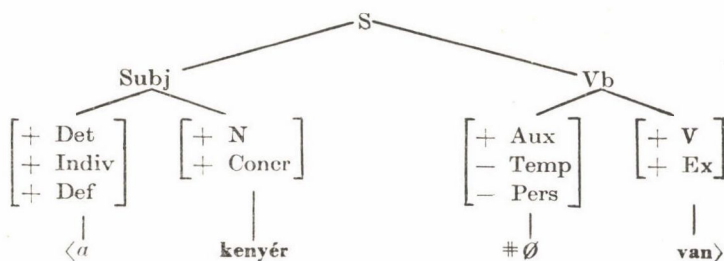
(1) (i) (*) <i>A kenyér</i> # <i>van</i>	(2) (i) (*) <i>A fiú</i> # <i>van</i>
(ii) * <i>Egy kenyér van</i>	(ii) * <i>Egy fiú van</i>
(iii) <i>Kenyer</i> # <i>van</i>	(iii) <i>Fiú</i> # <i>van</i>
-
(3) (i) * <i>A baj van</i>
(ii) * <i>Egy baj van</i>
(iii) <i>Baj van</i>

Ezek a végtelen egyszerűnek tűnő mondatok ugyancsak problematikusak. Az első kérdés: miért nem helyes az *egy* névelős alak, miért csak az *a* névelős és a zéró névelős (az előbbi csak mint ritka létezés-mondat) az (1), (2) példacsoportban, s csak a zéró névelős a (3)-ban?

Az első kérdésre térve megjegyezzük, hogy a *van* igés mondatokra általában jellemző, hogy alanyuk vagy bővítményük jegyeit szabályok korlá-

tozzák. A kopulánál a névszói állítmány, a birtoklás- és a létigés mondatban az alany jegyei kötöttek, még hozzá úgy, hogy az erre szolgáló szabályokban azonos elemek vannak. A birtoklás-igével alkotott mondat alanya [+Correl] jegyű volt, amit a birtokos személyrag fejezett ki: *A fiúnak van kalapja*. Nem járulhat hozzá határozott névelő, csak másodlagos kijelölő *egy* szócska: [+Correl, +Y]: *A fiúnak van egy kalapja*. A létigés mondatban lehetséges a határozott névelős alany: *A fiú # van*, amely szokásosan az „egyedi” és „határozott” jegyet fejezi ki: [+Indiv, +Def], de a „határozott” nem áll szemben a „nem határozott”-tal, csak a „nem egyedivel”: *Kenyér # van*. Ez az oppozíció viszont az igés mondatokkal közös szabályon alapul: *A fiú # eszik*, *Fiú eszik*. Így ez a tény az igés mondatokhoz kapcsolja őket. A létigés mondat alanyának segédszimbóluma lehet a következő:

Problematis, miért nem helyes a névelős **A baj van* mondat, s miért csak a másodlagos *Baj van* a jó. Elméletben a struktúrája ugyanaz, de csak a zéró névelős változat lehetséges. A *baj* elvont főnév, így határozatlan névelővel nem állhatna, de puszta létezés kifejezése esetén egyáltalán nem „egyedíthető”, tehát a „nem határozott”-on kívül a „határozott” jegyet sem veheti föl. (Ha nem puszta létezésről van szó, kaphat határozott névelőt: *Itt a baj*, de erről lentebb beszélünk még.) Ha tehát az alany elvont, „nem konkrét” jegyű [+N, -Concr], csak a (iii) realizálódik.

A létige további bővítési lehetőségéről is kell tehát beszélnünk, hogy az alany jegyeinek használatáról némi képet alkossunk magunknak. Vizsgálatunk nem törekszik teljességre, tehát nem vesszük szemügyre a létigés mondat összes állítmányi bővítményét.

A létige állapothatározós bővítmenyeiről volt szó fentebb, de csak a kopulás mondatok szempontjából, most hozzávesszük a helyhatározós és időhatározós mondatokat is.

A helyhatározós mondatokban az alany lehet *a(z)*, *egy*, és zéró névelős. (A példákban az *egy* mindig névelő.) A bővítmenyt röviden elemezzük:

- (1) (i) *A fiú # ott van*
- (ii) *Ott # van + egy fiú*
- (iii) *Fiú van # ott*

- (2) (i) *A fiú # az udvaron van*
 (ii) *Az udvaron # van + egy fiú*
 (iii) *Fiú van # az udvaron*
- (3) (i) *A baj # itt van*
 (ii) *Baj van # itt*

A vizsgált mondatokban a „konkrét” alany (*fiú*) lehet „nem egyedi”, vagy „egyedi”, „határozott” és „nem határozott.” A „nem konkrét” (*baj*) lehet „nem egyedi”, és „egyedi”, „határozott”. Tehát minden lehetőség kihasználódik szemben a puszta létigés mondattal, ahol az alany konkrét főnév esetén nem lehetett „egyedi”, „nem határozott” és „nem konkrét” főnévnél „egyedi”, „határozott”. Ha az alany „nem egyedi”, „nem határozott”, az alapszórend: *Ott van egy fiú*, s *Az udvaron van egy fiú* nem pedig: *Egy fiú # ott van*, *Egy fiú # az udvaron van*, mert e két mondatban az *egy* inkább számnévnek tekinthető, s a mondat kettős hangsúlyozású. A névelős mondatok szórendi különbsége eszünkbe juttatja a megfelelő angol és francia mondatok szórendi és szerkezeti különbségét (*The boy is in the garden*, *There is a boy in the garden*).

Az időhatározós mondatok a fentivel azonos képet mutatnak, s részletesen nem elemezzük őket (az *egy* mindig névelő):

- (1) (i) *Az óra # ma lesz*
 (ii) *Ma # lesz + egy óra*
 (iii) *Óra lesz # ma*
- (2) (i) *Az óra # a séta után lesz*
 (ii) *A séta után # lesz + egy óra*
 (iii) *Óra lesz # a séta után*
- (3) *A baj # ma lesz*
Baj lesz # ma

Az *Egy óra # ma lesz*, *Egy óra # a séta után lesz* mondatokban is számnévként használnám az egyet: *Egy óra # # ma lesz*, *Egy óra # # a séta után lesz*, kettős hangsúlyozással.

Megemlítjük, hogy a hely- és időhatározós, s köztük főleg a határozószós mondatoknak sajátos helyzetük van az igei mondatok között. Értelmileg lazábban kapcsolódnak az igéhez, többen az egész mondatához tartozónak vallják őket. Ez a közismert tény szórendjükben is tükröződik: nem kapcsolódnak szorosan az igéhez. Főleg szembeötlik ez az olyan kötött szórendű nyelvekben, mint az angol. Ezért röviden vessünk egy tekintetet az állapothatározóra is.

Erről fentebb már beszéltünk, de csak annyiban, amennyiben összefüggött a kopulás mondatokkal. Vannak azonban olyan állapothatározós mondatok, amelyeknek megfelelő kopulás mondat nincs: *A fiú bajban van*; érdekességük, hogy a főnév nem lehet névelős: **A fiú a bajban van*, kivéve ha tovább bővítjük: *A fiú nyakig van a bajban*, de ez az állítmány problematikája, bennünket pedig az alany érdekel. Nézzünk meg három mondatot:

(1) (i) <i>A fiú</i> # <i>jól van</i>	(2) (i) <i>A fiú</i> # <i>készen van</i>
(ii) <i>Egy fiú</i> # <i>jól van</i>	(ii) <i>Egy fiú</i> # <i>készen van</i>
<i>Jól van</i> # <i>egy fiú</i>	<i>Készen van</i> # <i>egy fiú</i>
(iii) <i>Fiú van</i> # <i>jól</i>	(iii) <i>Fiú van</i> # <i>készen</i>
-
(3) (i) <i>A fiú</i> # <i>bajban van</i>
(ii) <i>Egy fiú</i> # <i>bajban van</i>
<i>Bajban van</i> # <i>egy fiú</i>
(iii) <i>Fiú van</i> # <i>bajban</i>

Az egyetlen különbség az állapothatározós példákban, hogy az *egy* névelős változatában a neutrális szórend itt már *Egy fiú* # *jól van*, *Egy fiú* # # *készen van*, *Egy fiú* # *bajban van* és nem *Jól van* # *egy fiú* stb., tehát *egy* névelős alany esetén az alapszórend megegyezik a többi változatéval. Ugyanez figyelhető meg célhatározós mondatban is: *A fiú* # *vízért van*, *Egy fiú* # *vízért van* és nem *Vízért van* # *egy fiú* az alaprend, és még *Fiú van* # *vízért*.

Itt is arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a létigés mondatban is megvannak már valamilyen formában azok a különbségek, amelyek a „teljes jelentésű” igékben fejlettebb fokon figyelhetők meg. A „létezés” jelentésű igével első-sorban hely-, idő- és állapothatározók járnak, kevésbé cél- és okhatározók. Ez — ha átgondoljuk — érthető is, hiszen ezek a létezés elsődleges kategóriái, a cél és ok kevésbé jön számításba a létezésnél, mint a cselekvésnél: *A fiú miért van? A fiú miért énekel?* mondatok közül a második sokkal indokoltabb, természetesebb. Ez a magyarázat nekünk kézenfekvőnek tűnik. A fenti mondat: *A fiú* # *vízért van* helyes, de nem „igazi” létigés mondat, mivel nem azt jelenti, hogy „A fiú a víz végett létezik”, hanem 'A fiú oda van vízért', azaz tulajdonképpen hiányos igekötős mondat. Ezzel függnek össze a létigés mondatok további bővítésének szabályai.

A létigés mondat elsődleges bővítményi köre, mint láttuk, a hely-, idő- és állapothatározó. De ezen belül is van fokozati különbség a hely- és időhatározó között, mert a helyhatározó korlátozás nélkül vagy minimális korlátozással állhat létigés mondatban, míg az időhatározói bővítmény folyamatot jelentő, időbeliséget követelő alany esetén állhat: *A fiú ma lesz helytelen, *Az óra ma lesz* helyes; persze az összes deverbális nomen actionisok is állhatnának itt alanyként, de őket igei mondatból vezetjük le. Ha azonban a létigés mondatban már van hely- vagy állapothatározó, csatlakozhat hozzá időhatározó is: *A fiú otthon lesz*, *A fiú ottan lesz ma*, *A fiú jól van*, *A fiú ma jól van*. Tehát az elvontabb időhatározó megkívánja egy konkrétabb határozó bevezetését.

A fenti célhatározós mondat: *A fiú vízért van* csak azért volt helyes, mert így értettük 'A fiú oda van vízért', tegyük meg tehát elemzendő mondatnak: *A fiú oda van vízért*. Itt az *oda*, amelyet tekinthetek határozószónak is, igekötőnek is, helyet jelöl, konkretizálja a mondatot. Az így — vagy más

módon — konkretizált mondathoz már járulhat célhatározó. Az első határozók tartalommal töltik meg az állítmányt, amelynek a létige kevés tartalmat tud adni, s az így létrejött egység már tartalmasabb, ebből a szempontból hasonlatosabb a „teljes jelentésű” igékhez, ezért már járulhatnak hozzá elvontabb határozók is.

A kopula annyira „üres”, hogy csak névszói állítmánnyal tarthat jogot az állítmányi szerepre, a létige tartalmasabb, már önállóan is lehet állítmány, de bővítményeinek köre még kötött, jobbára csak akkor kaphat elvont határozót, ha előzőleg „dúsítottuk” konkrét hely- és állapotathatározókkal.

A kopula és a létige jelentése közötti különbség más irányban is realizálódik. A kopula társulási szabályai megengedik, hogy névszói állítmánya lehessen bármely melléknév, ha ezt szemantikai szabályok nem tiltják: *A fiú jó*, *A fiú serény*, de nem **Az asztal serény*. Viszont a létige ’létezés’ jelentése már korlátozásokat támaszt: *A fiú jól van* helyes, **A fiú serényen van* helytelen, mert a *jó* jelölhet állapotot, a *serény* csak tulajdonságot. De ez utóbbi már helyes lesz ehhez illő igével: *A fiú serényen dolgozik*, mint módhatározó. Ezzel a szemantikai megkötések nem merültek ki, s vele a két mondatfajta összefüggései sem; például: *A sapka ferde* a sapka szabására vonatkozik, *A sapka ferdén van* a sapka helyzetére; bár ez utóbbi mondat helyesebb így: *A sapka ferdén áll*. A kopula főnévi állítmánya — mint láttuk — jelölhet állapotot: *A fiú tanár*, s ezzel fölöslegessé teszi a létigés mondatot. Az ige jelentéstöbblete esetén már nem lehet szó valamiféle „munkamegoszlásról”, mint a kopulás és létigés mondat között, s *A fiú tanárként dolgozik* mondat megáll, habár a *dolgozik* igen széles jelentésű, üres ige. A számnevek szerepéről a kopulás és létigés mondatokban már beszéltünk fentebb, most csak megemlítjük, hogy a melléknemekhez legközelebb álló számnév, a sorszámnév, azokhoz a melléknemekhez csatlakozik, amelyek csak bővített létigés vagy igés mondatokban szerepelhetnek: *A fiú első*, *A fiú elsőként volt ott*, *A fiú elsőként érkezett*. A tőszámnevek a létigés és igés mondatokat részesítik előnyben: *Három a kislány* különleges mondat, de *A fiúk hárman vannak*, *A fiúk hárman futnak* nem. A tőszámnevek — s ebben megegyeznek velük a határozatlan számnevek — megfigyelhetők ilyen szinonim konstrukcióban is: *A fiúk hárman vannak* mellett *Van három fiú*, *Fiú három van*, és *A fiúk hárman futnak* mellett *Három fiú fut*. (Ezekről azonban alább szólunk.)

Fentebb az állapotathatározós mondatok vizsgálatakor már beszéltünk arról, hogy a helyes kopulás és létigés mondatok alkotásához figyelembe kell venni a lexikai elemek szófaji és szemantikai-szintaktikai jegyeit. A hely-, idő- és célhatározó mondatok generálásához tudnunk kell, hogy a létige bővítménye minden korlátozás nélkül lehet helyhatározó: Adv [+Loc], például *otthon* [+Adv, +Loc] (ha eltekintünk a tisztán szemantikai korlátozásoktól, pl. **A tejút otthon van*), ugyancsak lehet „hely” jegyű főnév helyhatározó raggal: *ház* [+N, +Loc] +*ban*: *házban*. Az időhatározók megkövetelik, hogy az alany lexémája mellett valamely folyamatra utaló jegy legyen, ha ez nincsen, kell egy hely- vagy állapotathatározónak lennie a mondatban.

Nem részletezzük, hogyan formalizálhatók a fent mondottak, mert

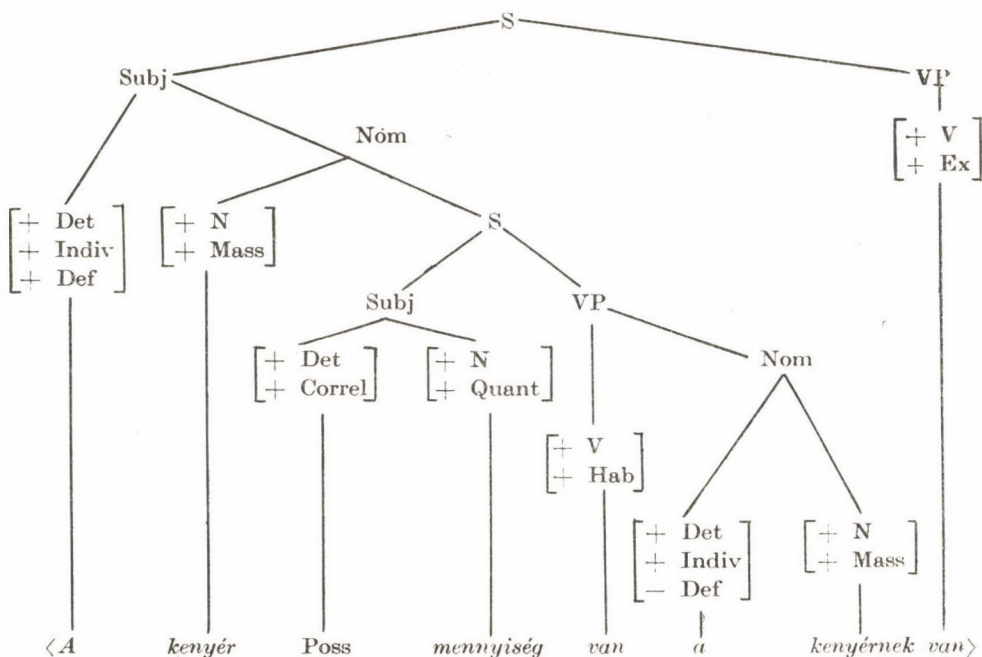

a létigés mondat részletes elemzése nem célunk. Inkább rátérünk a pusztán létigés állítmány egy részletesebb elemzést igénylő variánsához: Kenyér # van.

2.4.2. A partitív létigés mondatok

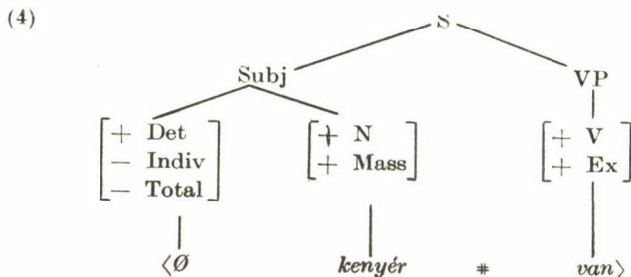
A Kenyér # van mondat különleges helyet foglal el társai között: A kenyér # van mondat „egyedi”, „határozott”. Milyen jegye van a Kenyér # van mondat alanyának? A „nem egyedi” állítmányú mondattól eltérően itt mind az alany, mind az állítmány hangsúlyos, s így a köztük levő szünet hosszú. Ez nem jellemző a „nem egyedi” alannyal alkotott mondatokra: Fiú jön. A két mondat értelmezése is más: Fiú jön, azaz 'Fiú jön, nem pedig más', viszont a Kenyér # van 'Kenyérből van valamennyi (elegendő)'. Itt mindjárt megjelent egy lehetőség szinonim mondat alkotására, de ez a: Kenyérből # van magában hiányos; — nézetem szerint — a teljes mondatban hozzá kellene tenni az elég, sok, stb. szavak valamelyikét: Kenyérből van elég, Kenyérből van sok. (A Kenyérből van a galacsin típusú mondat más jellegű, s később tárgyaljuk.)

A Kenyér # van levezetésére két út kínálkozik. Az első szerint a Kenyér # van levezetéséhez két mondat szükséges; az egyik lehetőség: A kenyérnek van mennyisége mondatba kerül A kenyér van, a másik: A kenyér van mondatba: A kenyérnek van mennyisége. Az elfogadható megoldást a második mondat biztosítja: durva ágrajza a következő:

A betétmondat aktuális alakja: *A kenyérnek van mennyisége*, feltételesen helyes mondat, önálló alkalmazása esetén kiegészítést igényel.

A transzformáció felvétele, hogy a főmondat alanya és a betétmondat bővítménye azonos legyen (*kenyér*), a transzformációs változás során a betétmondat *van* eleme s a *kenyér* elem eliminálódik. Így kapjuk meg a következőt: *a kenyér mennyisége van*, ebből eliminálódik a *mennyiség* elem, de nem nyom nélkül, mert az *a kenyér* alany helyett *kenyér* lesz az alany, utána a szünet meghosszabbodik, s a *van* ige is hangsúlyos lesz, tehát prosódiailag új mondat jön létre: *Kenyér # van*. Az új mondat alanya „nem egyedi” jegyen kívül „nem totális” (= „partitív”) jegyet is kap:

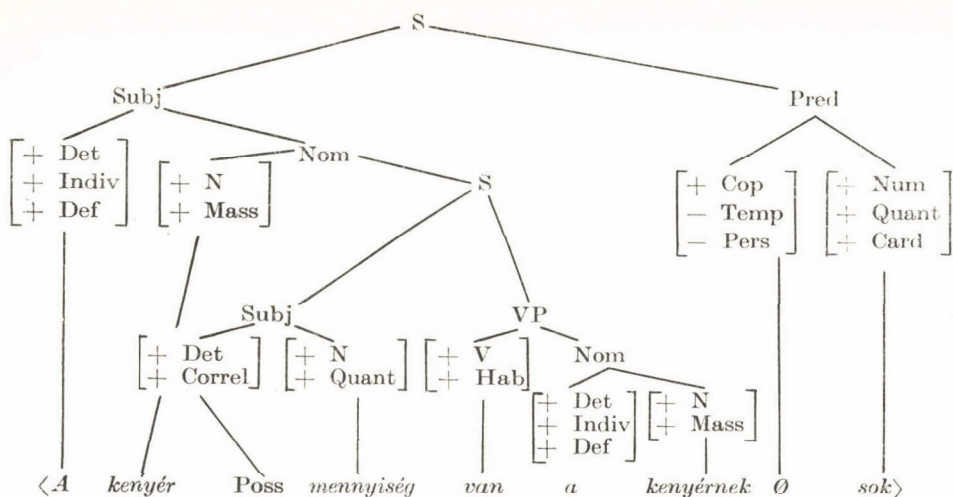

Ha fordítva: *A kenyérnek van mennyisége* lenne a főmondat, és a *A kenyér van* a betétmondat az állítmányi részben, igen sok probléma keletkezne, mivel a mondat szerkezete egész más volna, s szerintünk ez nyilvánvalóan helytelen megoldás. Nem támogatja ezt a levezetést és transzformációt az sem, hogy partitív alanya lehet *van* igés és egyéb igés mondatnak is: *Kenyér # sok van*, *Kenyér # jött*, s rajtuk kívül a tárgy is lehet partitív: *A fiú # eszik + kenyeret*. Amelyik mondatrész partitív, abba vezetődik be egy ilyen betétmondat: *X-nek van mennyisége*.

Problematiszus azonban, hogy szükséges-e a partitív mondatok megalkotásához betétmondatot alkalmazni. Nem ad-e egyszerűbb és jobb megoldást, ha a partitív betétmondat helyett az alany meghatározásához partitív jegyet alkalmazunk, amit a morfológiai szabályokban zéró névelőre írunk át, s a szünetet is meghosszabbítjuk. Tehát az átalakítások súlyát átteszem a morfológiai szabályokba. Így a (4) ágrajz képezi a kiindulást. Nekünk ez a megoldás jobban tetszik, de eldöntése szélesebb összefüggések ismeretét követeli meg.

A partitív mondat további problémát vet föl: *A Kenyér # sok van*, *Kenyér # öt van* vagy más szórendben: *Kenyér # van + sok (öt)* és a hozzá hasonló, de ritkább *Kenyér # van + szép* mondatnak *van* szinonim *van* igés változata: *Kenyérből # sok van* és esetleg *Kenyérből # öt van*, *Kenyérből # van + friss*. Kérdéses, mi a kiinduló mondat? Lehet kopulás: *A kenyér sok*, *A kenyér friss*. A betétmondat *A kenyérnek van mennyisége* mint fentebb. A strukturális átalakulás feltétele ugyanaz, az átalakulás során az alany nemcsak zéró névelős, hanem zéró névelős és *-ból* ragos is lehet. Íme az ágrajz egyszerűsített alakban (az állítmányban számnév szerepel):

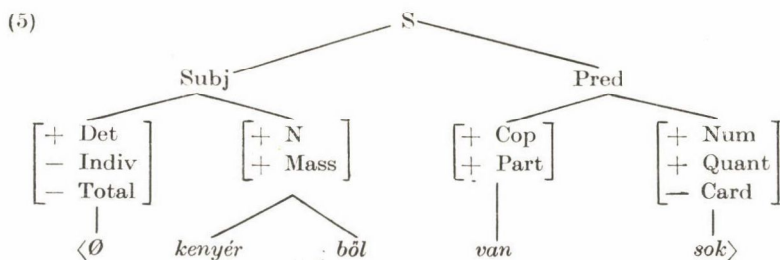

A transzformáció folyamán végrehajtott strukturális változás során eliminálódik a betétmondat *a kenyérnek* eleme, s marad a következő: *a kenyér mennyisége van Ø sok*. A betétmondat *van* elemét azért nem távolítottuk el, mert további problémát vet föl: a *mennyisége* szó eliminálása után az alany két változata lehetséges:

- (1) *Kenyér van sok*
- (2) *Kenyérből van sok*

A hangsúlyozást is beállítva *Kenyér* # *van* + *sok*, *Kenyérből* # *van* + *sok*, az ágrajz a következő:

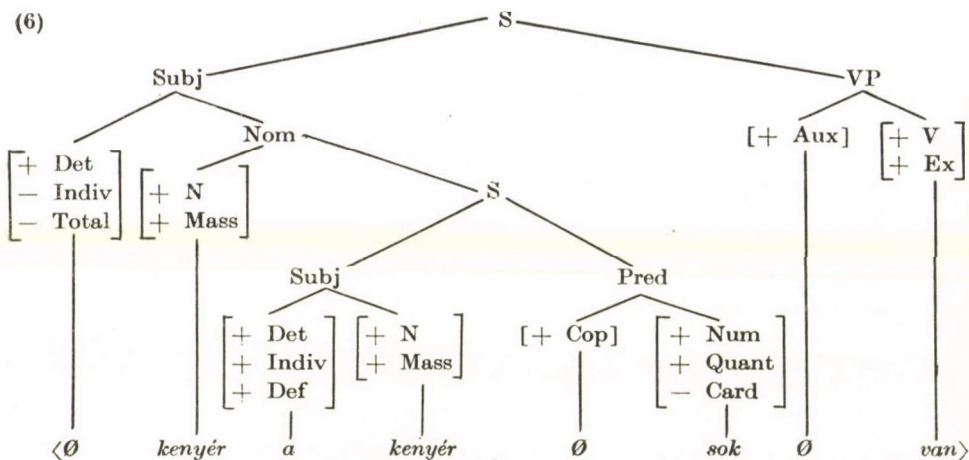

A két alanyfajta közötti választás motivációja az lehet, hogy az alanyra kerül-e a fókusz, mert ha igen, ez szükségessé teszi a partitivitás explicit kifejezését *-ből* raggal. Ekkor újfajta alany jön létre: *-ből* ragos, ami más nyelvek partitív alanyesetének felel meg. A *-ből* ragos alany ritkább, s személyneveknél szokatlan: *Kislány három van*, de ^(*)*Kislányból három van*, s személyes névmással helytelen: **Belőletek három van*.

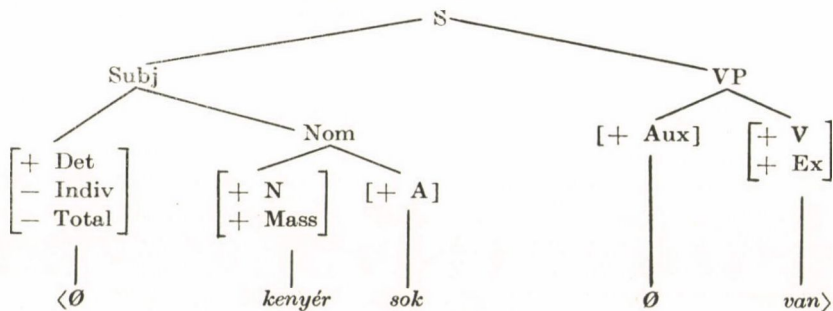
Ez a megoldás megint csak ellenvetést vált ki: (1) nem helyesebb-e betétmondat nélkül létrehozni a kívánt mondatot; (2) valóban kopulás

mondatból kell-e kiindulni. Véleményünk szerint, helyesebb az (5) ábrát kiindulásnak tekinteni, s a szükséges változásokat a morfológiai síkon végrehajtani. Az (5) ábrából az is világos, hogy itt nem lehet szó tulajdonképpeni kopuláról, csak a létige egy fajtájáról, mert a kopulánál csak egy pozitív jegy állhat harmadik személyben, s így a kopulát nem tesszük ki. A kopulás mondatban egyébként az alany nem lehet „nem egyedi”: *Fiú jó, bár kérdéses, hogy a „partitív” jegy nem teszi-e lehetővé, mint ahogy a „totális” jegy is kihat a „nem egyedi” főnévi csoport sajátosságaira.

Ez lenne az egyik megoldás. A másik szerint, amelyik megfelel a hagyományoknak, s már nem tartozik jelenlegi problémakörükbe: A *Kenyér* # # *sok van* mondat a *Sok kenyér van* jelzős alanyú mondatból vezetődne le, mint az alany értelmezője. Itt el kell fogadnunk, hogy csak pusztá létezését jelölő mondatból indulhatunk ki: *Kenyér* # *van*. Az alany kap egy betétmondatot: *A kenyér sok*, amely transzformációval jelzót ad: *Sok kenyér van*, ezután, ill. ezzel párhuzamosan létrejöhet a *Kenyér* # *sok van* mondat. Tehát ez lenne a kiinduló mondat:

Ebből kapjuk a jelzős alanyú mondatot:

Valós rendben: *Sok kenyér van*, és ebből, vagy ezzel párhuzamosan jön létre az értelmezős alanyú mondat: *Kenyér* # *sok van*.

Ennél a hagyománynak megfelelő levezetésnél egy körülmény maradt kellő magyarázat nélkül: A *Kenyér* # *sok van* mondattal nyilvánvalóan szinonim a: *Kenyérből* # *sok van*, amelyet nem lehet a *Sok kenyér van* mondat értelmezőjének tekinteni. Viszont levezetése tökéletesen megoldható a (5) ágrajz szerint. Az elemző nyelvész számára kézenfekvőbb az értelmezős megoldás, s az (5) ágrajz kínálta levezetés átmeneti kategóriát ad, amelyet nehéz elemezni. Másrészt az elemzésben nehézséget okoz számára az, hogy az alanyt *-ből* ragos főnév fejezi ki.

A helyhatározós létigés mondatok is lehetnek partitívak: *Kenyér* # *van* + *ott*, de levezetésük a fentiek ismeretében már nem támaszt újabb problémákat.

A partitív mondatokban nem szerepelhet sorszámnév: *Fiú # *van ötödik* vagy *Fiú # *ötödik van*.

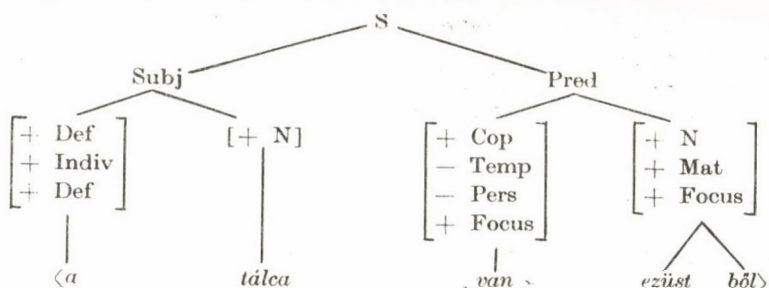
A partitív teljes jelentésű igével alkotott mondatokat részletesen nem fogjuk elemezni, csak megjegyezzük, hogy partitív tárgy mellett az ige folyamatos aspektusú: *A fiú* # *eszik* + *kenyeret* és nem lehet *A fiú # # *megeszik* + *kenyeret*, hanem ilyenkor ki kell tenni egy mennyiségre utaló szót: *A fiú megeszik egy kis kenyeret*. A partitív alany is „nem-perfektív”, folyamatos igét kíván: *Kenyér* # *jött* és nem *Kenyér megjött vagy *Kenyér jött meg; ahhoz, hogy perfektív igekötős igét használhassunk, itt is ki kell egészíteni a mondatot, pl. *Kenyér* # *már készült el*.

A *Kenyér* # *sok van* mondat felszíni szórendi variánsai korlátozottak, s csak ebben, a *Kenyér* # *van* + *sok* és *Volt kenyér* # *sok* variánsban állhat, a *Fiú* # *van* + *szép* mondatnak ez az egyetlen változata.

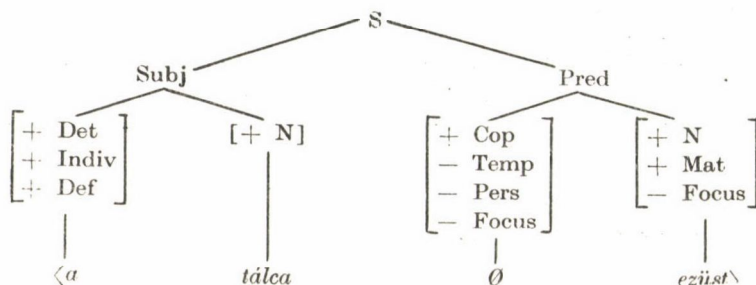
A *-ből* ragos mondatok szórendi variációja sem szabadabb, csak a *Kenyérből* # *sok van*, *Kenyérből* # *van* + *sok* variánsok helyesek, akár a *Kenyér* # # *sok van* mondatnál.

2.4.3. Egy sajátos mondatfajtról

A kopulás és létigés mondatok másik találkozása *A tálca ezüst*, *A tálca ezüsből van* mondatokban figyelhető meg. Az anyagnév itt az állítmányban szerepel, s nem az alanyban. A két mondat teljesen szinonim, a különbség csak a mondanivaló explicitebb kifejezésében van: *A tálca ezüsből van* mondatban az a tény áll előtérben, hogy az alany valamiből készült (jött létre), ami valamiféle fókuszjelenség. Érdekes, hogy az egyik esetben kopulás, a másokban olyan mondat jön létre, amelyben *van* igét találunk. A kétféle kifejezőmód oka, hogy a fókusz jobban kifejezhető *-ből* raggal és az utána vetett, hangsúlyos helyzetet létrehozó *van* igével. E két mondat létrehozásához elég lenne egy mondat a mélyszerkezetben. Ha az állítmány igei és névszói eleme [+Focus] jegyet tartalmaz, *van* igés mondat jön létre:

Ha nincs [+Focus] jegy, kopulás mondat az eredmény:

Ha azt akarjuk, hogy kifejezést nyerjen az a körülmény is, hogy „az alany valamilyen anyagból van”, más kiinduló szerkezeteket kell felvenni: *Anyaga van a tálcának* (aktuálisan: *A tálcának van anyaga*) és ezen belül: *Az anyag ezüst*, és ebből: ^(*)*A tálca ezüst anyagú*; vagy más topic-comment tagolásban: *A tálca ezüst*, s ezen belül *A tálcának van anyaga* és ebből *A tálca anyaga ezüst*. Ilyen megoldás azonban más kopulás mondatokban is lehetséges: *A kenyér sok* helyett *A kenyér nagy mennyiségű*, *A tanuló jó* helyett *A tanuló jó magatartású* stb., ezekben az esetekben a szófaji vagy szemantikai jegy explicit kifejezést nyer. (Erre a mondattípusra visszatérünk a 3. részben.)

Ha az alany személynév, ez a mondatfajta ritkábban használatos, de előfordul: ^(*)*Az ember hús és vér*, *Az ember húsból és vérből van*, ^(*)*Te hús és vér vagy*, *Te húsból és vérből vagy*.

Az eddig mondottakkal a különböző *van* ígés mondatok összefüggéseinek vizsgálata akkor sincs kimerítve, ha a kopulás mondatokat helyezzük a középpontba. Nem elemeztük azokat a kopulás mondatokat, amelyekben a melléknévi állítmány képzett szó. Csak megemlítettük *A fiú nyakkendős*, *A nyakkendő a fiúé* féléket. Az ilyen mondatok olykor igen érdekesek, például *Az olló szükséges* mondatral rokon a *Szükség van az ollóra* létigés mondat, amelyben az alanynak van vonzata. De ha figyelembe vesszük a következő birtoklás-mondatot is: *Szükségem van nekem az ollóra*, akkor tovább bonyolódik a probléma. Kérdés, mi e két mondat közötti viszony? Úgy látszik, a birtoklás-mondat elsődleges, s a létigésből hiányzik a birtokos bővítmény. Ha az imént a létigés mondat volt a „teljesebb”: *A tálca*

ezüsből van a kopulással szemben: *A tálca ezüst*, most a birtoklás-igéről mondható el ugyanez: elképzelhető, hogy a *Szükségem* (szüksége stb.) *van nekem* (neki stb.) az *ollóra* mondatok birtokos bővítménye „neutralizálódik” a *Szükség van az ollóra* mondatban. De felfogható e két mondat viszonya ellentétesen is. Akármelyiket is vegyem elsődlegesnek, *Az olló szükséges* mondat megalkotásához *Az olló(est)olló* mondat állítmányába be kell vezetnem a *Szükség van ollóra* betétmondatot, hogy a kívánt mondatot megkapjam, de ha *Az olló nekem szükséges* mondatot akarom létrehozni a *Szükségem van az ollóra* lesz a betétmondat. Csakhogy felmerül a kérdés, hogy nem egyszerűbb-e mindjárt *Az olló szükséges nekem* mondatot létrehozni, s ebből levezetni: *Az olló szükséges* mondatot. Ez utóbbi megoldást én nem pártolnám, mivel szerintem a mélyszerkezetben már meg kell legyen a választás lehetősége, s a mondanivaló topic-comment tagolása, fókusz-képzése szerint választom ki a szükséges megoldást.

Nem vizsgáltuk az olyan *van* igés mondatokat, amelyekben a *van* bővítménye igenév, például *Az ügy el van intézve*, *A kapus verve van*, *A munka elvégezhető*, *A történet hihető*, bár elemzésük hozzásegítené a *van* igés mondatok jobb megértéséhez.

3. A topic-comment elemzés és a melléknévi kapcsolat

3.1. Szemantikai viszonyok és a viszonyítottság a kopulás és birtoklás-igével alkotott mondatokban

3.1.1. Az eddigiekben a névszói állítmány jegyeit csak konstatáltuk, nem vizsgáltuk meg, miből adódhatnak, mi motiválja, ill. motiválja-e valami őket. Elsősorban azt vizsgáltuk, mi a kapcsolatuk a névszói állítmány jegyeinek az igei állítmányával. Az alapmondatok elsődleges jegyei az alábbiak voltak a topic-comment tagolásban (a kopulás mondatokban csak főnevet tüntetünk fel). (Az „est” a kopulát, „habet” a birtoklást szimbolizálja).

kopulás: $N_n [\pm \text{Indiv}, \pm \text{Def}] \# \text{„est”} + N [-\text{Correl}]$

birtoklás: $N_{\text{nak}} [\pm \text{Indiv}, \pm \text{Def}] \# \text{„habet”} + N_n [+ \text{Correl}]$

Ha a két *van* igés mondatot együtt tekintem, azt találom, hogy ha a comment $[-\text{Correl}]$ jegyű, akkor a topic-alany nominativusban áll, s a szórend SOV; vagy lehet $[+\text{Correl}]$ jegyű, ekkor a mondat SVO szórendben áll és a topic-bővítmény *-nak* ragos.

Az igei mondatokat elemezve megvizsgáltuk, miből adódik az ige „perfektív”, „nem perfektív” jegye, milyen természete van az „egyedi” kategóriának. A „van”-igés mondatokban is túl kell lépünk az egyszerű ténymegállapításon, s meg kell néznünk, hogy az „est”, ill. a „habet” két oldalán levő főnevek sajátos viszonyai mennyiben befolyásolják a névszói állítmány jegyeit.

Miből adódhat a birtoklás-igével alkotott mondatok alanyának a „viszonyított” jegye? A birtoklás-ige tulajdon-, rész- és paraméterviszonyt

fejez ki. Paraméterviszony esetén a paraméterek osztályát vesszük figyelembe, s nem valamely konkrét egyedét, tehát: *A kalapnak van színe* esetében a szint általában, míg *A kalap fekete* kopulás mondatban egy konkrét szint tesz meg a „van” ige bővítményének. Az általános paraméterek „elidegeníthetetlen tulajdonságai” a denotátumnak, s így adottnak tekinthető, hogy valamely tárgynak van színe, alakja, minősége stb. általában. Azt, hogy valami valaminek a része, spekulatív meggondolás alapján is adottnak véljük, míg valamely tárgy, személy konkrét tulajdonságát, amit a kopulás mondat fejez ki, nem. Tehát az a tény, hogy az ilyen birtoklás-igés mondat commentje, alanya „viszonyított”, spekulatívan érthető. De ez a viszonyítottság még nem egyedítés. Az „egyedinek” és „határozott”-nak — mint az I. pontban láttuk — két követelményt kell kielégítenie: 1) ismert, 2) említett. A „viszonyított” csak adottnak tekinthető, amely nem azonos az ismerttel még a pars és paraméter relációkban sem, bár itt áll e két kategória legközelebb egymáshoz. Problematikusabb a tulajdonviszony spekulatív magyarázata, s kevésbé érthető, miért „viszonyított”. A viszonyítás kategóriáját részletesen kellene elemezni szemantikailag ahhoz, hogy feltárjuk a „viszonyított”, „határozott”, „egyedi” jegyek pontos tartalmát. A három kategória nem fedi egymást, durván ez a viszonyuk:

egyedi: „határozott”, „nem határozott”
 határozott: „ismert”, „említett”
 nem határozott: „nem ismert”, „nem említett”
 viszonyított: „adott”, „nem adott”

A „viszonyított” comment-alany „nem határozott” jellegét mutatja, hogy neutrális mondatban névelő nélkül áll, s a határozatlan névelős alannal nem alkot olyan oppozíciót, mint a határozott és határozatlan névelős tárgy:

A fiúnak van kalapja, A fiúnak van egy kalapja
A fiú látja a lovat, A fiú lát egy lovat

A birtoklás-mondatban az *egy* névelő a birtokraggal ellátott főnévhez járul, a tárgy névelőinél ilyesmi nincs. Ezenkívül a névelős „egyedi” tárgy oppozíciót alkot a névelőtlennek, a „nem egyedivel”.

A „nem viszonyított” állítmányról eddig csak mint a „viszonyított” ellenpárjáról volt szó, de ez inkább negatív jellemzés. Mi hozza létre a kopulás mondatokban a „nem viszonyított” jegyet? Az alanyról valami olyat állítok, ami nem eleve adott: *A fiú szorgalmas, A lány harmadik; A leves sok; kivéve bizonyos határeseteket: Az ember élőlény.* A határozott névelős állítmánnyal megintcsak nem olyan oppozíciót alkot, mint a megfelelő határozott, ill. határozatlan névelős tárgy egymással, mivel a névelős mondat sajátos, kontrasztos:

A fiú tanító, A fiú $\nexists$ a tanító
A fiú lát egy lányt, A fiú látja a lányt

Mint a továbbiakban meglátjuk, az a körülmény, hogy valami inherensen vagy esetlegesen adottnak tekintendő-e a birtoklás-mondatok jelzővé alakításában, döntően esik latba. Például:

A háznak van fala.
A háznak van ablaka.
A háznak van erkélye.

E mondatok közül csak az utóbbi kettőből, s főleg a harmadikból képezhető melléknév: **A ház falas*, **a falas ház*, (de helyes *a fehérfalú ház*); *(*)A ház ablakos*, *(*)az ablakos ház*, (inkább *ötablakos ház*); *A ház erkélyes*, *az erkélyes ház*. Hasonló figyelhető meg a tulajdon-viszonyt jelentő mondatoknál is, bár korlátozott számban:

A fiúnak van ruhája
A fiúnak van nyakkendője

mondatból: *A fiú ruhás*, *a ruhás fiú*, csak sajátos contextusban lehetséges mondat, ill. szókapcsolat, míg: *A fiú nyakkendőös*, *a nyakkendőös fiú* már helyes.

Ezekkel a megjegyzésekkel azonban már előre is futottunk egy kicsit, hi zen már a denominális melléknévvel alkotott mondatról is szoltunk, amely pedig nem viselkedik azonosan az egyszerű melléknévvel alkotottakkal.

A létigés mondatoknak van egy fajtája, amelyeknek az alanya partitív, névelőtlen, míg a kopulás mondatok alanya névelős volt.

3.1.2. Problematikus tehát az alany névelőtlen használata. Névelőt nem használunk, ha a főnév „nem egyedi” jegyű. A „nem egyedi” jegy egyszersmind jelenthet fajta szerinti szembeállítást: *Fiú van # a szobában* (nem lány), de a partitív mondatokban nem ez a fontos, hanem a tulajdonképpen „nem egyediség”, amelyet az anyagnevek és a kollektívumok testesítenek meg, amikor „homogén” jegyük is van: *Kenyér # van + sok (szép)*, tehát egy homogén egészre tekintek, s ennek a mennyiségét, milyenségét, határozom meg. Ez a rész-egész viszony egészen más, mintha nem homogén egész egy bizonyos adott részéről lenne szó.

A vázolt gondolatmenetnek lehetnek kifogásolható pontjai, de fontos szerintünk az a tanulsága, hogy a szemantikai viszonyok és jegyek összefüggnek az „egyedi”, „határozott”, „viszonyított” jegyekkel, amelyek a jegyek más csoportját alkotják, olyat, amelyet a szavak közti szemantikai kapcsolatok indokolnak meg. Ebből adódik a másik tanulság, hogy a szemantika közrejátszik a mondat formájának kialakításában, amit eddig is sejtettünk. A mondat formájáról azonban még szólnunk kell.

Az eddigiekben láttuk, hogy az igei bővítmény jegyei meghatározzák a mondat alapszórendjét; az „egyedi” mondatok: *A fiú írja a levelet*, *A fiú ír egy levelet* olyan rendben állnak, amelyben az ige (V) középpütt van (XVY); a „nem egyediek”: *A fiú levelet ír* szórendjében az ige mondat-

végre kerül (XYV). A *van* igés mondatokban az oppozíció módosul, s így szórendi „asszociációjuk” is más lesz: a „viszonyított” mondat XXY rendű: *A fiúnak van kalapja*, a „nem viszonyított” XYV rendben áll: *A fiú jó volt*. Az oppozíció tartalmának módosulása okozza, hogy a kopulás mondatokban a névelő megváltozása ugyan a szórend változásával jár: *A fiú volt* # *a jó*, de a mondat sajátos hangsúlyozású, a birtoklás-mondatban viszont nem változik meg: *A fiúnak van egy kalapja*. A szórendhez megfelelő hangsúlyozási szabályok is járulnak. (A partitív mondatoknak sajátos szórendjük és hangsúlyozásuk van, amiről most nem beszélünk.)

3.2. A topic-comment viszony szerepe a szinonim kopulás és birtoklás-mondatokban

3.2.1. A topic-comment tagolás a grammatikai szinten

Az 1. pontban hangsúlyoztuk a topic-comment viszony és az egyes mondatrészek jegyei („egyedi”, „határozott”, „viszonyított”, „perfektív”) között levő kapcsolatot. A mondat topic-comment tagolásában két szabálysort kell élesen elválasztani egymástól: a neutrális mondatokét és az emfatikus vagy kontrasztív mondatok szabályait. Mi most csak a neutrális mondatokéval foglalkozunk. A topic-comment szabályokat általában olyanoknak tekintik, amelyekkel az adott lineáris mondatot topic és comment részre lehet tagolni, s e két rész tovább bontható. Az igés mondatok tipológiai adatai arra hívják föl a figyelmet, hogy alaptagolásban az alany általában topic (top), a tárgy mindig comment (com) lesz, az ige pedig mindkettő lehet, tehát átmeneti kategória (interm). Íme a négy típus alapmondatainak topic-comment tagolása:⁴⁹

- (1) ACB: *A fiú* # *levelet ír* = top # com + interm
- (2) ABC: *A fiú* # *írja a levelet* = top # interm + com
- (3) BAC: *Yaqra'u 'Alī* # *al-ḥiṭāba* = interm + top # com
'Olvassa Ali # a levelet'
- (4) BAC: *Manoratra taratasy* # *Rakoto* = interm + com # top
'Írja a levelet # Rakoto'

Az ige ilyen helyzete számos sajátos szabály forrása lesz. Az alapmondatokban képezhető fókusz a comment valamelyik tagján (csak magyar adatokat véve figyelembe):

SVO: *A fiú* # *írja a levelet*
S[+Indiv] + V [-Perf] + N_a [+Indiv]

⁴⁹ A kérdést részletesen elemzi Dezső—Szépe 1967.

A fókusz itt elsősorban a tárgyra került s csak másodsorban az igére.

SVO: *A fiú # megírja a levelet*
S[+Indiv] + V [+Perf] + N_a [+Indiv]

A fókusz az igekötős igére esett, pontosabban az igekötőre; ha az igekötő elválnak az igétől, az igekötő hangsúlytalan lesz, s az ige előtt álló szó kap kötelező kontrasztív hangsúlyt: *A fiú írja meg a levelet.*

SOV: *A fiú # levelet ír*
S[+Indiv] + N_a [-Indiv] + V [-Perf]

A fókusz az N_a + V - n együttesen volt.

SPreCop: *A fiú # jó volt*
S[+Indiv] + Pre [-Correl] + Cop

A focus a Pre elemen volt, de vele „egybeolvadt” a kopula.

PossHabS: *A fiúnak # van kalapja*
Poss[+Indiv] + Hab + Pre [+Correl]

A fókusz a birtoklás-igén volt.

A topic-comment tagolás szabályai itt — úgy tűnik — a már kész mondatelemeket állítják topic-comment sorrendbe, s a commenten belül tovább rendezik a névszói és igei elemet a névszó jegyeinek megfelelően. De a topic-comment szabályok készen kapják a mondatrészeket, tehát nem lexikai elemekkel dolgoznak, nem lexikai elemekre alkalmazzuk őket. Pedig az is elképzelhető, hogy a grammatikai generálás előtt a lexikai elemeket rendezzük topic-comment szabályokkal, amelyek csak ezután kapják meg a megfelelő alaktani és mondattani kategóriákat. Ehhez azonban ismerni kell a lexémák szemantikai jegyeit, kategóriáit. Mielőtt ezt a lehetőséget szemügyre vennénk, részletesebben meg kell vizsgálnunk a topic-comment szabályok szerepét a nyelvben, főleg a gyermeknyelvben, amelyben a grammatikai megformálás még hiányzik.

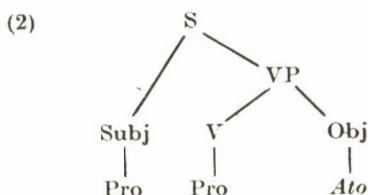
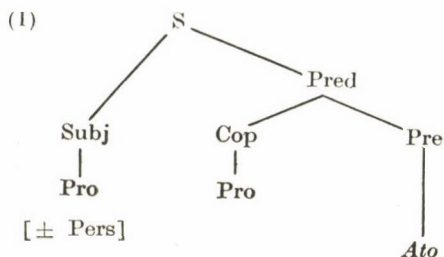
3.2.2. A gyermeknyelv tanulságai

A topic-comment szabályok szabják meg, hogy a mondat melyik tagja marad meg a mondatban, és melyik eliminálható a felnőtt nyelvben. A gyermeknyelv kezdeti szakaszában csak a comment szerepel a szómondatban. A szómondat, sőt a kéttagú gyermekmondat alaktanilag formátlan, de a topic-comment szabályok alkalmazhatók rájuk.

A szómondatban magában nem lehetséges topic-comment tagolás; a szómondat egy lehetséges felnőtt nyelvi mondat commentje, a topic — vagy a topic és a közvetítő elem — a szituációban adott. Ha ezeket a mondatokat teljes mondat formájában akarnánk leírni, a szituációban adott ele-

mekkel kellene dolgoznunk. A kontextus itt még nem jön létre. De nézzünk konkrét példákat, amelyeket zömmel Lengyel Józsika beszédéből veszünk, a többi példa elemzése és a kérdés részletesebb, de más szempontú tárgyalása másutt található.⁵⁰

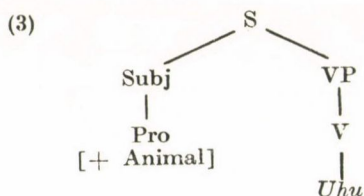
Tehát: „kezdetben volt a comment”, a beszélő okvetlen kiválasztotta és kimondta a közlés szempontjából legfontosabbat, a comment fő részét. Az, ami egy kifejtett mondatban a topicban vagy a közvetítő igében fejeződik ki, adva van a szituációban: pl. *Ato* (L. J. 1; 11,30) 'Autó', *Uhu* (L. J. 1; 11,30) 'Kutya' vagy 'Ugat'. A valóságban a közlés alapja, topic egy tárgy, állat vagy személy, amelyre felhívja a gyermek a figyelmet. Felnőtt mondatban a szómondat eleme lehet egy névszói állítmány főneve, de elképzelhető, hogy egy ige (*nézd*) értendő a szituációba:

A Pro itt a szituációban adott elemet jelzi.

Számunkra fontos, hogy a comment kiválasztása megtörténik. Bizonyos szituációkban például, ha a gyerek kér valamit (kézmozdulattal, arckifejezéssel, intonációval): *Blabda* (L. J. 1; 11,30) 'Labdát', csak a (2)-ről lehet szó. Viszont az ilyen szómondatban mint: *Tyép* (L. J., 2; 0,14) 'Szép' az (1) séma jöhet csak szóba.

Nem válnak el a szófajok: az *Uhu* lehet 'Kutya' vagy 'Ugat', az *uhu*-ról csak azt tudjuk, hogy a közlés commentje, de hogy az állítmány „igéje”-e vagy bővítménye, nem világos. Így az *Uhu* szerepelhet az (1) és (2) sémán kívül a (3)-ban is:

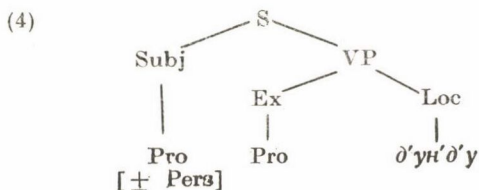

Csak így értelmezhetők a következők: *Ej* (L. J. 2; 0,2) 'Elment', *Addide* (L. J. 2; 0,1) 'Add ide', *Né* (L. J. 2; 0,2) 'Nézd', ahol az ige a felnőtt nyelvben lehet folyamatos vagy befejezett.

⁵⁰ Vö. Dezső, 1967. 1. pont, innen valók az alábbi példák is (kivéve a Lengyel Józsikától gyűjtött anyagot). A példák forrását és a kérdés irodalmát lásd ugyanott. A vizsgált jelenségekre vonatkozóan jelentős publikálatlan anyaga van Fónagy Ivánnak.

Igen ritkán előfordul még egy szómondatfajta, amire csak orosz példát találtunk: Д'уи'д'у '(Она за) сундуком' '(Az a) láda (mögött van)'

Az értelmezést itt is a szituáció adja, elképzelhető ez is: '(Nézd meg a) *szekrény* (mögött)'

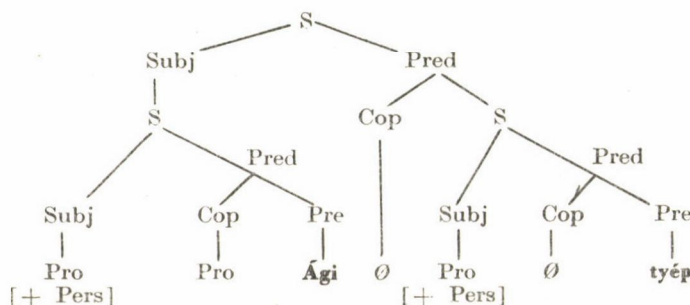
A felrajzolt sémák a felnőtt-nyelv minden lényeges mondatfajtaját képviselik, emlékeztetnek rájuk. Eddigi elemzésünkben megmutattuk, hogy mely jegyek jellemzik az igét, az ige bővítményeit az ilyen mondatokban: „egyedi”, „határozott”, „perfektív”. Ezek a jegyek alakilag, szórenddel, hangsúlyozással fejeződtek ki. Vajon milyen jegyei vannak a szómondatoknak (ha egyáltalán vannak)?

Világos, hogy szituációban adott cselekvésről, tárgyról, személyről van szó, amelyek különböző jegyekkel rendelkezhetnek, azonban a felnőtt-nyelvben sem tüntetjük fel a főnév jegyét bizonyos ritka helyzetekben, amelyek igen hasonlóak a gyermeknyelv tipikus szituációihoz. Például ha kiránduláson rábukkanunk egy tóra, s ezt mondjuk: *Tó!*, vagy a mérkőzésen a játékvezető a labdát kéri: *Labdát!* vagy *Labda!*. Az utóbbi példában a szituációban adott labdáról van szó, mégsem szükséges a határozott névelő, s a *Tó!* mondatban sem kell kitennem a határozatlan névelőt: '(Ott) *egy tó.*' A zéró névelő pedig elképzelhetetlen lenne, ha ezek normál mondatok lennének, s itt a névelőtlen használat egy ilyen „archaikus” állapotot jelöl, amikor az „egyedi”, „határozott” stb. kategóriák még nem relevánsak, akár a gyermeknyelvben.⁵¹ A „szituációban adott” a gyermeknyelvben emlékeztet az előző pont „adott” kategóriájára, de világos a különbség is: az előző pont „adott” kategóriája a valóság általános összefüggéseiből (rész-egész, hierarchia, tulajdon, paraméter) következik, míg a „szituációban adott” a beszédhelyzetből. A „szituációban adott” azonkívül csak egy szómondatra vonatkozik, s nem állítható vele szembe semmi. Talán a „szituációban adott”-ból fejlődnek ki azok a különböző kategóriák, amelyeket már elemeztünk.

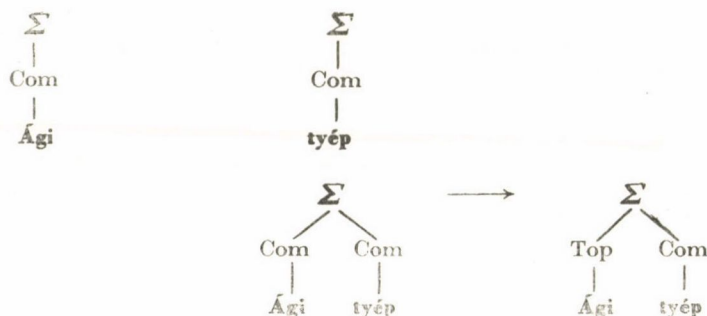
Nem időzhetünk azonban sokat a gyermeknyelvnél. Még röviden megnézzük a kéttagú mondatok tagolását. A kéttagú mondat két szómondatból fejlődött, s ez a kezdeti fokon jól észlelhető is a két mondatrész közötti szünet hosszágában és abban, hogy mindkét rész erőteljes ejtésű. Az így keletkezett mondat lehet teljes: *Papi* # # *ej* (L. J. 2; 0,7) 'Papi elment';

⁵¹ Bár még ilyen szituációban is használhatunk határozott névelőt: *A Balaton!*, *A csúcs!*

Ági # # *tyép* 'Ági szép', de hiányozhat a topic, az alany: *Il cekbe* 'Űl a székben'; *Addide* # *blabda* (L. J. 2; 0,2) 'Add-ide a labdát'. A két utóbbi példában a szünet kisebb, s hamarosan el is tűnik. (Az utolsó példában a felnőtt nyelvben is hiányozna az alany). Igen érdekesek azok a ritka példák, amikor nincs ige: *Ėn* # # *vizet* (L. J. 2; 0,26); *K'uc'éh' n'éy'k'a* 'Ку-сель стоит на печке' 'A kisé a kályhán (áll)' és *Papa apple* 'Papa (has) an apple' (1; 8). Tehát ezek a mondatok önállóak voltak, s fokozatosan közeledett a két szómondat, míg a köztük levő szünet annyira csökkent, hogy egy mondatként észleljük őket. Ezen a ponton a két mondat grammatikailag így ábrázolható (példa legyen: *Ági* # # *tyép*):

Jobban érdekel bennünket azonban az, mi történik a topic comment viszonyokkal. Mind a két szómondat comment, ha egybeolvadnak, az első commentból topic lesz, mert a továbbmenő új információt a második comment hordozza.

(A Σ az S-nek (mondatszimbólumnak) megfelelő közlési szimbólum.)

A hiányos mondatokban gyakran nem fejeződik ki a topic, főleg akkor, ha a felnőtt nyelvben is hiányzik; hiszen az alany a szituációból magától értetődő: *Addide blabda!* Ha azonban a topic fontosabb, mint a közvetítő rész, az ige, ez utóbbi marad el.

A gyermeknyelvnek ebben a szakaszában már kétségtelenül beszélhetünk topic-comment tagolásról, tehát a comment kijelölése együtt jár a

topic-comment felosztással, bár a topic vagy az ige a „szituációban marad”, ha a közlés háromtagú, s így az egyik eleme kifejezhetetlen. Külön vizsgálatot igényel annak megállapítása, beszélhetünk-e fókuszról? A *Papi ej*, *Ági tyép*-féle mondatokban a második tagon volna a fókusz, tehát egybeesne a commenttel, de ez természetes. Érdekesebb, hogy az *Addide blabda* típusú mondatokban lehetséges-e fókusz? A másik probléma, hogy az *En # vizet* típusú mondatban miért tesszük ki az alanyt. Úgy látszik, hogy ezen a fokon a fókusz és a kontraszt nem válik el még egymástól.

3.2.3. A melléknévi kapcsolat mint állítmány⁵²

A gyermeknyelv elemzésében olyan jelenségeket vizsgáltunk — sajátos feltételek között —, amelyeket e feltételek nélkül a felnőtt nyelvben kellett volna elemeznünk a továbbiak jobb megértéséhez. Most még az ellipszistről szólnak röviden. Ha az ellipszist neutrális mondatból kiindulva hajtjuk végre, eliminálható a topic, mint másodrendűen fontos eleme a közlésnek:

A fiú levelet ír → *Levelet ír*
A fiú írja a levelet → *Írja a levelet*

Ez az útja az egyedi mondat redukálásának.

Bizonyos ellipszis nyelvi szintű, tehát nem függ az adott szituációtól, a szó szemantikai viszonyai, grammatikai kategóriái s a pragmatikus tényezők fölöslegessé teszik bizonyos mondatrészek kitételét. Itt nemcsak a felszólításnál evidens második személyű névmás elhagyására gondolunk, hanem az ilyen mondatokra is: *A lány kiskosztümöt varrat* (ti. a varrónővel). Itt az agens kitételét szükségessé tenné a műveltető ige, viszont feleslegessé teszi az ige szemantikája, mert csak varrónőről lehet szó, s csak akkor teszem ki az agenszt, ha a varrónő személyét akarom megjelölni. Ennek az ellipszistípusnak nagy szerepe lesz a „van” ígés mondatoknál, amelyek elemzésére most már rátérhetünk.

Summázzuk röviden az eddigiek tanulságát: a comment kijelölése s azután a topic-comment tagolás elsődleges a mondat felépítése szempontjából, s akkor is megvan, amikor a mondat grammatikailag megformálhatatlan. Ez határozza meg, mit tartalmaz a mondat, milyen tagolásban, mit hagyok el azért, mert a szituáció adott, vagy azért, mert „szemantikailag” nem kíván külön kifejtést, kivéve ha a közlés szempontjából különös fontossága van. *A fiú jó* mondat szemantikailag teljes vagy hiányos lehet attól függően, tudom-e, miben jó a fiú. Ha tudom, akkor *A fiú jó* mondat elégséges információt tartalmaz; ha nem, akkor át kell alakítanom: *A fiú jó magatartású*, *A fiú jó természetű* (de nem lehet: *A fiú jó szemű*) stb. Igen ám, de ezt már így is mondhatom: *A fiú természete jó*, *A fiúnak*

⁵² A perzsa melléknévi kapcsolat generatív vizsgálatát nyújtja Telegdinek a bibliográfiában szereplő cikke. A melléknévi kapcsolat tipológiai vizsgálatához szolgáltat adalékot: Дәже 1967.

*jó természete van.*⁵³ Hogy választom ki a szinonim mondatok közül a megfelelőt? Már az 1. pontban *A fiú zsírral kení a kenyeret*, s *A fiú zsírt ken a kenyérre* mondatok elemzésénél is említettük, hogy meg kell oldanunk e szinonim mondatok közti választás problémáját. Most kísérletet teszünk erre a „van” igés mondatok körében, s a 3. 2. pontban eddig mondottak ezt készítették elő.

A 3.1. pontban vizsgáltuk, mi a szerepe a „van” igés mondatokban a kopula és a birtoklás-ige két oldalán álló főnevek, illetőleg melléknév szemantikai viszonyának (rész, tulajdon, általános és konkrét paraméter) az állítmány jegyeinek kialakításában. Ebben a pontban azt láttuk, hogy a topic-comment tagolásnak fontos szerepe van a mondat létrehozásában. Természetesen merül fel a kérdés: a két tényező együtt milyen szerepet játszik a névszói mondatok létrehozásában.

Azokban a mondatokban, amelyekben nincs főnévből képzett melléknév vagy birtokos szerkezet, a topic-comment alaptagolást egyértelműen kapja a viszonyba állított két névszó. A topic az egészet, a tulajdonost jelölő s a paramétertől meghatározott szó; a commentbe a részt, a tulajdont, a paramétert jelentő és a kopula vagy birtoklás-ige kerül (ha ez utóbbiakat egyáltalán itt érdemes bevezetni). Tehát: $\Sigma \rightarrow T + C$ mondatok: $T \rightarrow$ *fiú*, $C \rightarrow$ *fül*, *kabát*, *természet*; *jó*, s belőlük: *A fiúnak* $\#$ *van füle* (*kabátja*, *természete*), *A fiú* $\#$ *jó*. Ha a két szó között megváltozik a viszony, a $T - C$ viszony vele változik: *A gyárnak* $\#$ *van igazgatója*, *Az igazgatónak* $\#$ *van gyára*; az első esetben hierarchikus, a másodikban tulajdon-féle viszonyról van szó.

Ha a mondatban szerepelhet deszubsztanciális melléknév, ugyanaz a valószínűségi mozzanat kétféleképpen is kifejeződhet: *A fiúnak van ereje*, *A fiú erős*, az első birtoklás-igés mondat, a második kopulás.⁵⁴ Ez a két lehetőség nem mindig áll fenn:

<i>A fiúnak van karja</i>	<i>A háznak van fala</i>
* <i>A fiú karos</i>	* <i>A ház falas</i>
<i>A fiúnak van füle</i>	<i>A háznak van ablaka</i>
*) <i>A fiú füles</i>	(*) <i>A ház ablakos</i>

A háznak van erkélye
A ház erkélyes

Ezekben az egész—rész viszonyt tükröző mondatokban attól függően volt lehetséges a kopulás változat, hogy a rész mennyire nélkülözhetetlenül tartozik az egészhez. Ha a rész elszakíthatatlanul kapcsolatban van az egészszel, nem tekinthető jellemzőnek, paraméternek, s így nem alakítható

⁵³ Az alábbiakban mintamondatként *A fiú jó* (*természetű*, *magatartású*), *A fiú természete* (*magatartása*) *jó*, *A fiúnak jó természete* (*magatartása*) *van* mondatokat elemezzük, de az efféle mondatoknak a száma nagy: idetartozik az ún. paraméter mondatok jórésze, amelyek, színt, alakot, területet stb. határoznak meg (vö. Даже 1967).

⁵⁴ A birtoklás és egyéb létigés mondatok szinonimitása révén itt is lehetséges egy létigés mondat is: *A fiúban van erő*, főleg ha az *erő* elvont jelentésű.

át kopulás mondattá, amelynek alapfunkciója a paraméter kifejezése. Ha a mondat egy fokkal bonyolódik, és a rész egy konkrét paramétert kap, a mondat tökéletes lesz: *A ház fehér falú, A fiú félkarú*; a kopulás mondat állítmánya kifejezhet már „konkretizált” paramétert.

Az elvont paramétert kifejező birtoklás-mondatokra ebből az érvényes, hogy a tárgy, a személy elidegeníthetetlen tulajdonságát kifejező mondatok „üresek”, tartalmatlanok, míg a nem kötelező tulajdonságot kifejezők tartalmasak lehetnek:

A fiúnak van természete
A fiúnak van magatartása,

de: *A ruhának van színe*
A tárgynak van alakja
A tárgynak van színe

A ruha s a tárgy ugyanis lehet színtelen, a tárgy pedig alaktalan is. Az üres mondatok is tartalmat nyernek valamely konkrét paraméter hozzáadásával:

A fiúnak jó természete van
A fiúnak jó magatartása van.

A következőkben összetalálkoznak a részt és tulajdonságot kifejező mondatok, és szinonimika jön köztük létre. Ha az egyszerű kopulás és birtoklás-igés mondatokban az egyszerű szemantikai viszonyoknak egyértelműen tudtuk megfeleltetni a topic-comment viszonyokat, lentebb eltérést észlelünk. A topic-comment szabályok közül több is alkalmazható a kiinduló szerkezetek létrehozására. A topic-comment szabályokon belül a fókuszszabályok azt is meghatározzák, mit távolíthatunk el a mondatból. Lásunk két szinonim mondatcsoportot, (az (i) – (iv) számozás nem a levezetés sorrendjét mutatja.)

- (1) (i) *A fiú füle # nagy*
      (ii) *A fiú # nagy fülű*
      (iii) *A fiúnak # nagy füle van*
      (iv) **A fiú nagy*
- (2) (i) *A fiú természete # jó*
      (ii) *A fiú # jó természetű*
      (iii) *A fiúnak # jó természete van*
      (iv) *A fiú # jó*

Megvizsgálandó e mondatok egymáshoz való viszonya. A (iv) mondat a (iii) mondatból lesz levezethető, s egyelőre félretesszük. A (i) – (iii) mondat közüli választás alapja, hogy a topic-comment tagolás milyen. Adva van a *fiú* és a *fül*, a *fül* és a *nagy* között bizonyos viszony a valóságban, az előbbi rész-egész, a másik konkrét paraméter viszony, ugyancsak adva van a *fiú* és a *természet*, a *természet* és a *jó* között az általános és konkrét

paraméter viszony. Az első tagolás során (jelöljük A-val) a comment részbe emelem ki az (i) mondatban a *nagy*, ill. *jó* szavakat, a másodikban (jelöljük B-vel), tehát a (ii) és (iii)-ban, a *nagy* és *fül*, ill. *jó* és *természet* szókat. Az első esetben a közlés szempontjából a melléknévre, a másodikban a melléknévre és főnévre kerül a fókusz. A topic-comment tagolás így alakul:

Az első közlésben:

- (A) $T \rightarrow \text{fiú}, \text{fül}, C \rightarrow \text{nagy}$ (vö. az (i) mondat) (A)
 (B) $T \rightarrow \text{fiú}, C \rightarrow \text{nagy}, \text{fül}$ (vö. a (ii), (iii) mondatokkal)

A második közlésben:

- (A) $T \rightarrow \text{fiú}, \text{természet}, C \rightarrow \text{jó}$ (vö. az (i) mondat) (A)
 (B) $T \rightarrow \text{fiú}, C \rightarrow \text{jó}, \text{természet}$ (vö. a (ii), (iii) mondatokkal)

Választanunk kell azonban aközött is, hogy a (B) tagolásnál melyik viszony lesz releváns a topic és comment között. Az (A) tagolásnál ez nem lehet probléma: a T-n belül egész-rész, ill. általános paraméter viszony van, s a T és C között konkrét paraméter. Ezt ideiglenes jelölésmóddal úgy szemléltethetjük, hogy az első közlésben a viszony második tagjánál (a) esetén „rész”, (b) esetén „paraméter” és „konkrét”; a második közlésben (a) esetén „paraméter”, „nem konkrét”, (b)-ben „paraméter” és „konkrét” jegyet helyezek el:

Az első közlésben:

- (A) (a) $T \rightarrow \text{fiú} - \text{fül} [+Pars]$
 (b) $T - C, C \rightarrow \text{nagy} [+Param, +Concr]$

A második közlésben:

- (A) (a) $T \rightarrow \text{fiú}, \text{természet} [+Param, -Concr]$
 (b) $T - C, C \rightarrow \text{jó} [+Param, +Concr]$

A (ii) és (iii) mondatokban a topic és comment tagok között létesíthető viszony vizsgálendő meg. A főviszony lehet: birtoklás-igével alkotott vagy kopulás, de a két elem közötti viszony ugyanaz: „konkrét paraméter”. Ha birtoklás-viszony van, az első közlésben „habeo pars”, a másodikban „habeo paraméter” a lehetséges viszonyfajta.

Mindkét közlésben:

- (B) (a) $T - C [+Param, +Concr] < \text{Fiú (est)} \left\{ \begin{array}{l} \text{fül} - \text{nagy} \\ \text{természet} - \text{jó} \end{array} \right\} >$

Az első közlésben:

- (B) (b) $T - C [+Pars] < \text{Fiú habet fül} - \text{nagy} >$

A második közlésben:

(b) T – C [+Param, +Concr] <Fiú habet természet – jó>

A C-n belül a viszony mindkét esetben ugyanaz:

Fül – nagy [+Param, +Concr]
Természet – jó [+Param, +Concr]

A vizsgált jelenség formalizálása nyilvánvalóan kidolgozásra szorul. Lényeges a szabályok alkalmazásának a sorrendje: először topic-comment szabályok, ezután választás a lehetséges viszonyok közül, ha ez egyáltalán felmerül. Ha már így létrejött a mondat váza, a kopulás állítmány [–Correl], a birtoklás-igével alkotott mondat alanya [+Correl] jegyet kap, ami zéró névelőben és birtokos ragban fejeződik majd ki. De míg a felszíni szerkezethez eljutunk, több részletet kell még tisztáznunk.

Az egyik *A fiú jó* és *A fiú jó magatartású* mondatok viszonya. *A fiú jó* mondatban a jó mellett egy indexszámnak kell állnia, amely megmutatja, hogy a jó melyik jelentése mellől eliminálható a *magatartás* szó bizonyos helyzetben, amikor az a tény, hogy a fiú magatartásáról van szó, félreértetlen vagy lényegtelen. Ha ilyen helyzetről van szó, *A fiú jó magatartású* mondatot előidéző szabálysorban a *magatartás* szót bevezető szabályok eliminálódnak.

3.2.4. Az eddigiekben olyan kopulás névszói állítmányok szinonimitását vizsgáltuk, amelyekben a névszói részben melléknév áll. A számnevekkel több probléma van.

- (i) *A kenyér mennyisége* # *nagy (sok)*
- (ii) *A kenyér* # *nagy mennyiségű*
- (iii) ^(*)*A kenyérnek* # *nagy mennyisége van.*
- (iv) *A kenyér* # *sok.*

A határozatlan számnevet melléknévvel kell helyettesítenünk a (ii)-ben, és ez kínál jobb megoldást az (i) mondatban is. A tőszámnév még problematikusabb:

- (i) *A kenyerek száma* # *öt*
- (ii) ^(*)*A kenyér* # *öt számú*
- (iii) ^(*)*A kenyérnek* # *öt száma van*
- (iv) *A kenyér* # *öt* (inkább: *Öt a kenyér*)

A tőszámnév ugyanis implikálja a számszerűséget, tehát inherens „szám” jegye van, így a *szám* főnév használata irreleváns. A határozatlan számnévben a „mennyiség” jegy szintén inherens, de a *sok* helyettesíthető a *nagy* melléknévvel. Nehézkesen áll össze a szinonimasor főnév esetén is:

- (i) ^(*)*A fiú foglalkozása* # *tanár*
- (ii) ^(*)*A fiú* # *tanár foglalkozású*
- (iii) ^(*)*A fiúnak* # *tanár foglalkozása van*
- (iv) *A fiú tanár*

Csak az utolsó mondat feltétlen helyes. A sorszámnévvel csak egy mondat lehetséges: *A fiú* # *első*.

A kopulás mellékmondat és a birtoklás-igével alkotott mondat közötti összefonódás tehát a melléknévnél a legerősebb.

A kopulás melléknemes mondat: *A fiú jó* nemcsak úgy hiányos, hogy kiegészíthető főnévből képzett melléknévvvel: *jó természetű*, hanem úgy is, hogy melléknév mellett megismételhető az alanyként álló főnév: *A fiú jó természetű*, **A fiú jó természetű fiú* (vö. *Ő jó természetű fiú*). A főnévi állítmánynál ez evidensen nem lehetséges: *A fiú orvos fiú, számnevek esetén ez esetleg megy: *A fiú első*, (*A fiú első fiú (vö. (**Ő első fiú (a sorban)*); *A kenyér öt*, (**A kenyér öt kenyér* (vö. *Ez öt kenyér*), *A kenyér sok*, (**A kenyér sok kenyér* (vö. (*Ez sok kenyér). Mint a zárójeles példák mutatják, az alany-nyal azonos lehetséges főnévi állítmányt akkor tesszük ki, ha az alany helyett névmás áll. Kérdés, a mélyszerkezetben kell-e szerepelnie az állítmányban megismételt főnévnek. A névszói állítmány is főnévi csoport, amely az aktuális tagolástól függően tartalmazhat főnevet, eddig azonban nem vezettük be. Egyébként a főnév előfordul a (iv) mondaton kívül a többi kopulás szinonim mondatban is:

- (i) *A fiú természete* # *jó természet* (*A fiúé* # *jó természet*)
- (ii) *A fiú* # *jó természetű fiú* (*Ő* # *jó természetű fiú*)

Nézetünk szerint az állítmány főnévének bevezetése olyan lehetőség, amelyet T–C viszonyok szükségessé tehetnek. Ez lényeges különbséget jelent a többi főnévi csoporttal szemben, amelyekből töröljük a főnevet, ha ezt sajátos T–C viszonyok szükségessé teszik. A kopulás és birtoklás-igés mondatokban a topicnak [+Indiv] jegye van, az ige bővítményének kopulás mondatokban [–Correl], birtoklás-igével alkotottban [+Correl]. Az elemzett példákban névszói állítmányként szereplő jelzős kapcsolatok közül a képzett és összetett melléknemek jegye is megfelel a kopulás mondatok inherens jegyének [–Correl], ugyanez áll az összetett főnévre, de az állítmányként álló birtokos jelzős kapcsolat nem lehet névelőtlen, akár csak az -é jeles főnév, amely a birtokos szerkezet lerövidítése:

<i>A fiú jó (természetű)</i>	<i>A fiú a tanács elnöke</i>
<i>A fiú erős</i>	<i>A fiú tanácselnök</i>
<i>A fiú tanító</i>	<i>A kalap a fiú kalapja</i>
	<i>A kalap a fiúé</i>

A névszói állítmány ilyen esetekben határozott névelőt kap, de nem lesz vele sajátos hangsúlyozású, mint az egyszerű határozott névelős állítmány, amely elsődlegesen névelőtlen és csak kontrasztív helyzetben névelős. Ez látható az első három és az utolsó két mondat összehasonlításából:

A fiú # *a tanács elnöke*
Ez a kalap # *a fiú kalapja*
A kalap # *a fiúé*
A fiú # *az elnök*
A fiú # *a jó*

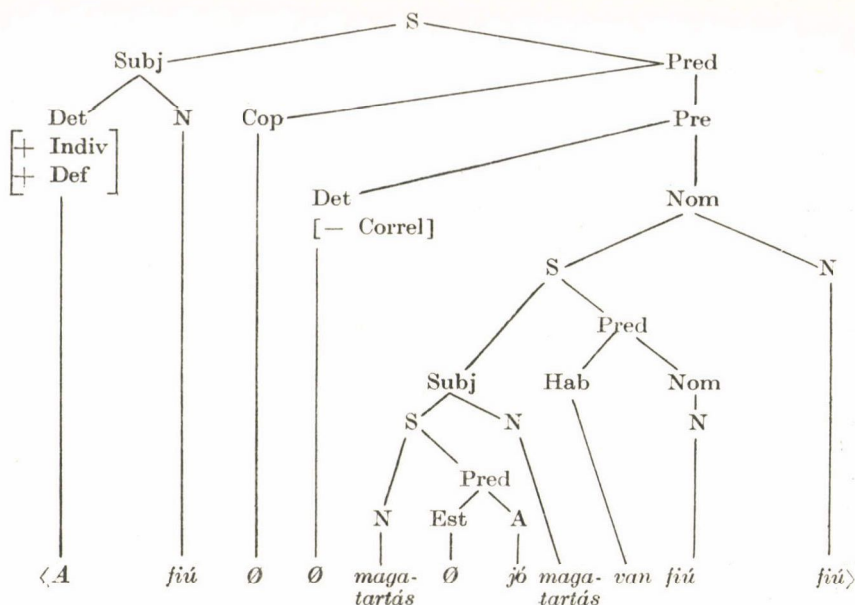
A T—C tagolás szabályai, beleértve a fókusz-képzést, adják meg a szükséges információt a mélyszerkezet kiinduló mondatainak létrehozásához; hozzájuk járulnak az egyes lexémák szintaktikai jegyei, s az egyes mondatrészek inherens jegyei is. A fent említett példák közül röviden nézzük meg *A fiú jó* stb. mondatokból *A fiú jó magatartású* mondathoz szükséges tudnivalókat, amelyek némi változtatással állnak *A fiú jó* és *A fiúnak jó magatartása van* mondatokra is.

A szótárban szerepel három lexikai egységünk, bizonyos jegyekkel:

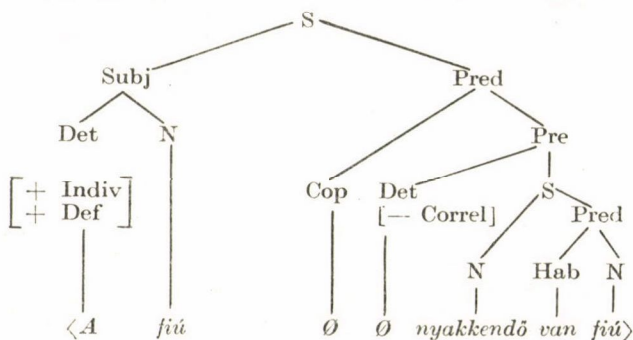
fiú [+N, + Concr, + ... -Param. concr, -Param. abstr, -Poss
+ ...]
magatartás [+N, -Concr, + ... , +Param. abstr, -Param. concr,
+ ...]
jó [+A, ±Concr, + ... +Param. concr]

A [-Param. concr] és [-Param. abstr] azt jelenti, hogy az adott szóra vonatkoztatható elvont vagy konkrét paraméter, és nem az adott szó vonatkozik másra, ami megszabja a birtoklás- vagy kopulás mondatba való besorolását. A közlési szabály ezekre a lexikai egységekre vonatkozik, őket rendezi.

$\Sigma \rightarrow T + C$, $T \rightarrow \text{fiú}$, $C \rightarrow \text{magatartás, jó}$, mivel a fókusz mindkét tagra kerül. A C oldalon levő két szó vonatkozhat mind absztrakt, mind konkrét paraméterként a T oldalon álló *fiú* szóra, s választanunk kell a két viszony közül; ha elvont paraméter lesz, birtoklás-igés mondat létesül (*A fiúnak jó magatartása van*), pontosabban konkretizált elvont paraméter; ha konkrét paraméter lesz a T—C viszony, kopulás mondatra van szükség (*A fiú jó magatartású*). Mi az utóbbit választjuk. A C-n belül csak konkrét paraméter-viszony lehetséges a *magatartás* és *jó* szavak között. *A fiú jó* mondat létrehozásához azt a jelentését választom a *jó* melléknévnek, amelynél szerepel a „magatartás” jegy, ami lehetővé teszi, hogy a *magatartás* szót töröljük, ha ezt a T—C szabályok lehetővé teszik: azaz nem lesz kétértelmű a mondat, s nem kerül fókusz a *magatartás* szóra. A *fiú* szó megismétlése az állítmányban akkor szükséges, ha ezt a T—C viszonyok szükségessé teszik, egyébként törlendő. Az említett információk alapján a következő szerkezet jön létre:

Az adott mondat-sorból transzformálható a szokott módszerekkel *A fiú jó magatartású fiú* mondat, amiből a *fiú* elhagyandó. A denominális adjektívumok esetén általában szükséges a főnév bevezetése, de eliminálandó, kivéve, ha az alanyt névmással fejezzük ki. Ebben a mondatban (tehát ha a *magatartás* szó a közlés szempontjából releváns) a névszói állítmány lehetséges főnévére is szükség van, hacsak nem találunk jobb formális megoldást. De szükség van a névszói állítmány főnévére az ilyen mondat létrehozásához is: *A fiú erős*; ez a mondat *A fiúnak van ereje* mondatnál szinonim; ugyanezt mondhatjuk a következőről: *A fiú nyakkendő* (vö. *A fiúnak van nyakkendője*, bár itt lehetséges: *A fiú nyakkendőben van asszociáció* is). Ezekben, s hasonló más képzett mellénevekben elképzelhető volna ilyen megoldás is:

De nem világos, milyen változtatásokkal alakulna át a betétmondat mel-

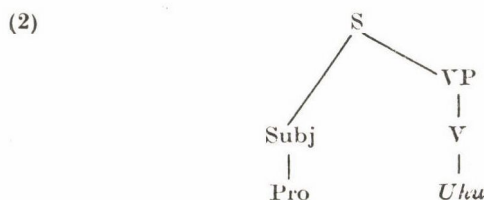
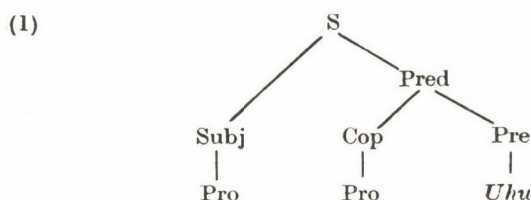
léknévvé, mit tennénk a főnévvel stb. Ezekben a példákban a főnév felvételét az állítmányban csak formális kényszer írja elő, s nem is lényegi kérdés számunkra.

Feltételezhető, hogy az 1. pontban elemzett *A fiú zsírral keni a kenyeret*, *A fiú zsírt ken a kenyérre*, s az aktív-passzív mondatpárok létrehozásához T—C szabályokat kell alkalmazni, s erre építeni a különböző mélyszerkezeteket.

3.3. A névszói állítmányú mondatok és a szóképzés mondattani feltételei

Az eddigiekben is beszéltünk már szóképzésről, s most már alaposabban szemügyre kell vennünk néhány rávonatkozó kérdést. Mindjárt pontosabbá is tesszük a feladatunkat: mi a szóképzés mondattani feltételeit vizsgáljuk, s így a szóképzés hagyományos kérdéseiről (a képző és a tő viszonyáról, az egyes képzők „jelentéséről”) nem is beszélünk. Ezzel a kötet egy másik tanulmánya foglalkozik.⁵⁵ Az itt vizsgálandó kérdések hagyományosan nem tartoztak sehova, jórésük föl sem merült, mivel a nyelv elemzése, nem pedig a generálása volt a feladat. A generatív grammatika sokat foglalkozott a grammatikai jellegű szóképzéssel, amelyet azonban produktív folyamatnak tekintett, és a korlátozó feltételeknek kevés figyelmet szentelt; bennünket viszont éppen ezek érdekelnek.

3.3.1. Főtebb a gyermeknyelvi példákban már történt említés a szóképzésről. Az *Uhu* 'Kutya' és 'Ugat' szómondat a felnőttek fogalmai szerint egyszer főnevet, egyszer igét foglal magában:

Bennünket ez a jelenség csak mint bevezetés érdekelt a szóképzés egy módjának vizsgálatában, amikor (1) (a) az igéből lesz deverbális nomen agentis, (b) nomen agentisből ige; (2) (a) igéből lesz melléknév, (b) melléknévből ige. Az foglalkoztat bennünket: milyen feltételek közt lehet-

⁵⁵ Lásd Nagy Ferenc tanulmányát és dolgozatunk 31. sz. jegyzetét.

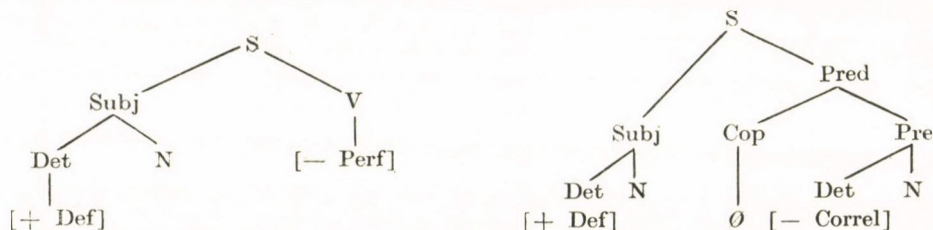
séges ez, pontosabban milyen kategóriákkal rendelkező igéből lesz főnév, melléknév, és megfordítva.

Idézzük föl, mit állapítottunk meg a névszói állítmány és igei állítmány egymáshoz való viszonyáról. A névszói állítmány és az igekötős igék azonosan viselkednek hangsúlyozásukat illetően, ugyanúgy reagálnak a „totalitás” jegyű bővítményekre. Ez azonban csak a levezetésben (és történetileg) azonos státusukra utal, jegyeik mások: a névszói állítmány alapjegye [—Correll], az igekötős igéé (a lexikai igekötőket nem számítva) [+Perf]. A folyamatos igék jegye [—Perf]. Az 1. részben feltételeztük már, hogy az összetételek és az ideomatikus kifejezések zöme a folyamatos igéből, és „nem egyedi” tárgyból generálható: *fát vág* → *fa vágás*, *rendet teremt*, ill. magyarázható: *bakot lő*.

Most újabb feltevést kockáztatunk meg. Feltételezzük, hogy (1) igéből úgy lesz főnév, ill. melléknév, hogy az igei állítmányból lesz névszói állítmány: *A fiú úszik* → *A fiú úszó*; *A fiú hallgat* → *A fiú hallgató* és a deverbális nomen agentis és a melléknév ebből a szerepből terjed el más mondatrészekbe, s a nem névszói állítmányként való használata másodlagos. (2) A főnévből, melléknévből ige úgy képződik, hogy névszói állítmányból lesz igei állítmány: *A fiú tanító*, *A fiú tanítóskodik*, *A fiú serény*, *A fiú serénykedik*.

Úgy gondoljuk, a feltevés elfogadhatónak tűnik, de bizonyításra szorul. A névszói állítmány jegye [—Correl], a folyamatos igéé [—Perf]. A szóképzés szintaktikai feltételeikben a [—Correl] és a [—Perf] jegyű állítmányok kompatibilisek, megfeleltethetők, illetőleg konvertálhatók, azaz [—Correl] jegyű névszói állítmányból lehet [—Perf] jegyű ige és fordítva, de [+Perf] jegyű igéből nem lesz [—Correl] jegyű névszói állítmány. Példákon így illusztrálhatjuk: lehetséges *vesz*, *néz*, *tanít*, *hallgat* stb. „nem perfektív” igékből *vevő*, *néző*, *tanító*, *hallgató* főnév, mert jegyeik megfeleltethetők: *A férfi tanít*: N [+Def] + V [—Perf], *A férfi tanító*: N [+Def] + Cop + N [—Correl]. Nincsenek viszont a *megvesz*, *megnéz*, *megtanít*, *meghallgat* igékből *megvevő, *megnéző, *megtanító, *meghallgató főnevek, mert *A férfi megvesz*: N [+Def] + V [+Perf], *A férfi megvevő: N [+Def] + Cop + N [—Correl].⁵⁶

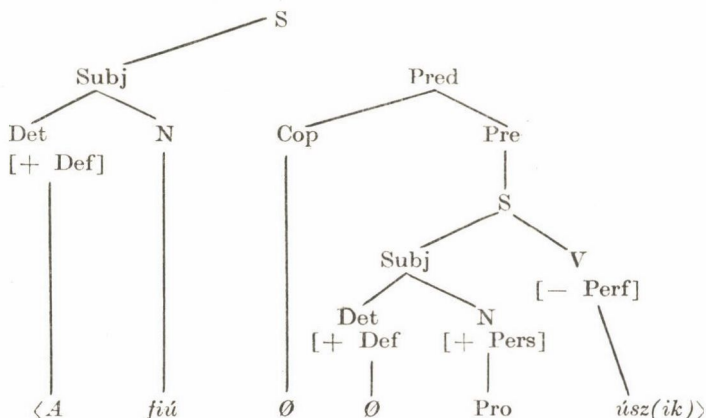
A szóképzés eredményéül kapott szerkezetek egyébként azonosak a gyermeknyelviével (egyszerűsített felírásban):

⁵⁶ A mondottak természetesen nem állnak a lexikai jelentéssel bíró igekötőkre (*beszerező* stb.). Más részről a szintaktikai, sőt szemantikai lehetőségből csak akkor lesz valóság, ha ezt szükségessé teszik a pragmatikus tényezők. Az itt tárgyalt kérdésekre vö. még Károly 1956.

Ha azonban a szóképzés folyamatát is szemléltetni akarom, felveszek egy betétmondatot is.

S ebből lesz *A fiú úszó* (Az *úszó* itt főnév, a melléknévi igenévről lentebb beszélünk. A betétmondatok kérdésére egyébként még visszatérünk a következő pontban.)

A deverbális adjektívum képzésére ugyancsak áll, hogy „nem perfektív” jegyű igekötős igéből alkotott állítmány szolgál alapul a melléknévképzésre: *hallgat* → *hallgató*, *török* → *törékeny*, *robban* → *robbanékony*, és nem *elhallgat* → *elhallgató, *eltörök* → *eltörékeny, *felrobban* → *felrobbanékony.

Ha az igekötő az igével új lexikai jelentést alkot, természetesen az igekötős töből képződik a főnév, melléknév: *elad* → *eladó*, *felügyel* → *felügyelő*.

A szóképzés után létrejött deverbális főnevet és melléknévet ez egyszerűsrimind meg is különbözteti a participiumtól és az infinitívustól, amelyekre ez a megkötés nem áll: *a felrobbanó lövedék*, *megírni a leckét*. Ez azt is jelenti, hogy egyetértünk azzal, hogy Szépe György — a hagyományoknak megfelelően — a morfológiai szabályokban — szinkron szinten — a *veszekedős*, *szopós* igéből képzett melléknéveket közvetlenül az igéből vezeti le *-ős*, *-ós* képzővel és nem a melléknévi igenévből *-s* képzővel.

Az 1. pontban utaltunk arra, hogy az összevetett szavak közül a nomen actionisok „nem perfektív” igéből és „nem egyedi” tárgyból jönnek létre, s az ilyen összetételű mondatokat kell kiinduló szerkezetként tekinteni. Ugyanez áll a nomen agentisokra is: *favágás* mellett *favágó* stb. Az ige itt sem igekötős és „perfektív” jegyű, de nem kötelezően, akadnak ellenpéldák, például az *értékmegőrző* az *értékőrző* helyett, ahol az a tény, hogy az értéktárgyat nemcsak őrzik, hanem meg is őrzik, döntően esik a latba. Megvizsgálandó, mikor lehetséges összetett szó alkotása „perfektív” igével. De ez nekünk nem feladatunk.

Ha csak „nem perfektív” igéből alkotható deverbális nomen actionis és adjectivum, feltételezhető, hogy ennek a megfordítottja is igaz: főnévből és melléknévből „nem perfektív” igét képzünk. Valóban ez a helyzet: *A fiú tanár* (*elnök, titkár*), *A fiú tanárkodik* (*elnökszködik, titkárkodik*),

s deszubsztanciális igééhez hasonló a deadjectivális ige képzése is: *A fiú serény (ügyes, gyenge, erős), A fiú serénykedik (ügyeskedik, gyengélkedik, erősködik és erősödik)*. A felsorolt példák mutatják, hogy jelentéstani kérdések bőven adódnak, de számunkra nem ez az érdekes, hanem az, hogy bár az alapalak „nem perfektív”, belőle képezhető bizonyos jelentéssel „perfektív” ige is: *megerősödik*, ahol az igekötő az eredményre utal. Ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a főnevek, de főleg a melléknévek állítmányként jelenthetik az alany állandó vagy ideiglenes tulajdonságát, állapotát. Bizonyos nyelvekben a névszói állítmányban jelzett állapot vagy tulajdonság állandósága vagy ideiglenessége alaktani eszközökkel is kifejezhető. A magyarban nem; viszont a névszói állítmányból ige csak akkor képezhető, ha a főnévvel kifejezett állapot, a melléknévvel kifejezett tulajdonság nem állandó, ill. a beszélők nem tekintik annak. Így valaki nem mindig tanár vagy tanító, s így lehetséges a *tanárkodik*, *tanítóskodik*, de nem az *asszonykodik*, *testvérkedik*, *apálkodik*, *élőlénykedik* stb. A melléknévvel kifejezett tulajdonságok között is vannak olyanok, amelyeket az ember jellemzésében a beszélők állandó tulajdonságnak tekintenek: *zömök* — **zömöködik*, *cingár* — **cingárodik*, *vézna* — **véznul*, *ösztővér* — **ösztővéredik*, pedig: *kővér* és *kővéredik*. A kérdés részletes kidolgozása nem lehet feladatunk, bennünket csak annyiban érdekelt, amennyiben mondattani vonatkozása van, ill. lehetne. Mint a 2. 2. pontban említettük, az állapot, ill. tulajdonság állandóságát mint jegyet el kell helyezni a szótárban, pl. így [$\pm$ Constans], és a szóképzésben figyelembe kell venni.

4. A jelző kérdései

4.1. A jelzőkről általában

4.1.1. A jelzős szerkezetek jegyei

A magyar jelző irodalma elég jelentős, s összefoglaló munkák is készültek Simonyi monográfiájától az akadémiai nyelvtan megfelelő fejezetéig,⁵⁷ amely a legalaposabban kidolgozottak közé tartozik; utána is több cikk jelent meg e témakörből. A magyar generatív nyelvtan 1965-ös vitájára e sorok írója is készített egy dolgozatot, amely számbavette az eddigi elemző tanulmányok eredményeit, s igyekezett érvényesíteni a generatív vizsgálódás szempontjait. Az itt következő rész azonban nem e kéziratot tanulmányt tartalmazza, hanem a kutatás jelenlegi állapotának problematikáját, benne természetesen a régi dolgozatét is, de e kettő között történt meg a magyar generatív grammatika számára gyűjtött több mint

⁵⁷ A mai magyar nyelv rendszere megfelelő fejezetét Imre Samu, Károly Sándor és Tompa József írta (ugyanott a magyar irodalom bibliográfiája). Eddigi vizsgálatunk fonalát követve csak a melléknévi és számnévi jelzős főnévi csoportok egyes kérdéseivel foglalkozunk, olyanokkal, amelyeket az akadémiai nyelvtan általában nem vizsgált. Helyhiány miatt a további fejezeteket másutt fogjuk publikálni.

15 000 főnévi csoport feldolgozása, s ennek — valamint az idevonatkozó általános nyelvészeti irodalomnak — a tanulmányai formálták ki jelenlegi mondanivalónkat.

A jelzők vizsgálatában természetesen adódnak a következő kérdések, amelyeket fel kell tennünk, bár megválaszolni nehezebb őket: (1) a jelzős főnévi csoport és a mondat viszonya; (2) a jelzős főnévi csoport és a puszta (jelző nélküli) főnévi csoport kapcsolata; (3) a különféle jelzős szókapcsolatok egymásközi viszonya. Ez utóbbi kérdés a jelző problematikájának az érdemi része. Itt érdekelhet bennünket (a) a birtokos jelző és a többi jelző, tehát melléknévi, számnévi, főnévi jelző viszonya; (b) ez utóbbiakon belül e három jelzőfajta összefüggései; (c) kapcsolatuk a névmásijelzőkkel általában, s a nekik megfelelő pronominális jelzők belső viszonyai; (d) a jelzős szókapcsolat és a szóösszetétel kapcsolata; (e) s bizonyos jelzők és a névelő problémái. Ha erről képet alkotunk, megvizsgálhatjuk a különböző jelzők szórendi viselkedését, amely sok újat ígér.

A fenti problémavázlat azonban evidensen „logikai” jellegű: mindent viszonyítani mindenhez, de a konkrét vizsgálatban csak nagyjából követjük ezt az utat: a jelzős főnévi csoport „külső” viszonyatainak vizsgálata, tehát a fenti (1), (2) kérdések kerülnek szóba ebben a bevezető **4.1.** pontban, a (3) kérdés a többiben. Itt azonban az eddig járt utat követve, megnézzük a kopulás mondatokból levezetett (egyszerű számnévi és melléknévi) jelzőket (**4.2.** pont). E dolgozatban nem elemezzük azokat a jelzőket, amelyek megalkotásához (generálásához) szóképzési eljárásra is szükség van. Nem kerül sor a szórend kérdéseinek tárgyalására sem, mindezzel más tanulmányban foglalkozunk majd.

A jelzős főnévi csoportok közül csak azokat elemezzük, amelyekben a jelzett szó és a jelző nem olyan deverbális névszó, amelyet a generatív grammatikában az igéből kell levezetni. Ez utóbbiak az ige mondatnában kerülnek vizsgálatra.

Az **1.** részben vizsgáltuk a főnévi csoport helyzetét a mondatban általában, s a **2., 3.** részben a névszói állítmány, s a vele kapcsolatos birtoklást kifejező és egyéb létigés mondatok kérdését. Az eddigiekben azonban a főnévi csoport csak determináns elemből (Det) és a csoport alapfőnévből (melléknévéből, számnévéből) állt, nem volt jelzője. Most viszont csak azok a főnévi csoportok érdekelnek bennünket, amelyeknek van jelzőjük.

Az **1.** pontban a következő egységekről beszéltünk: szöveg, mondat, főnévi csoport (értve rajta a jelző nélkülit). A jelző nélküli főnévi csoport determinánsa (névelője, ill. névmása) kifelé mutatott a mondatból és a szöveggel, szituációval, vagy a beszélő valóságsszemléletével létesített kapcsolatot. S így kapott a főnév „nem egyedi” vagy „egyedi” és ez utóbbin belül „határozott”, „nem határozott” jegyet. A jelző abba a keretbe lép be, amit a determináns és a jelzett szó alkot. A jelzős szerkezet tulajdonképpen egy tömörített, zsugorított mondat. Tehát a főnévi csoport és a mondat kategóriái között érdekes kapcsolat van: a mondat alkotó része a főnévi csoport, de a főnévi csoportba behelyezhető egy tömörített mondat. A valóságban a viszony még bonyolultabb, mert egy főnévi csoportnak egy összetett szó is megfelelhet, tehát egy szóban egy mondat lehet bezárva, mint egy dzsin a palackba.

A generatív grammatikában a jelzők bevezetésére a jelzett szóhoz csatlakozó betétmondatot használunk. A betétmondathoz van formális szerepe is: a struktúráját tekintve elsődleges jelzőtlen főnévi csoportba bevezeti pl. a jelző melléknévét tartalmazó ugyancsak elsődleges melléknévi állítmányú mondatot. A betétmondat felfogható mint puszta mechanikus formális fogás, amelynek a pontosabb kidolgozása számunkra érdektelen. Nézetünk szerint ez az álláspont esetleg elfogadható, de korántsem magától értetődő. A betétmondatból kell ugyanis levezetnem a mellékmondatot, amely valós mondat, ezért ki kell alakítanom, meg kell indokolnom struktúráját. Más résziről több mondat számba jöhet betétmondatként, pl. *A kenyér sok, A kenyér a sok; A fiú jó; A fiú a jó* stb., s meg kell indokolnom, melyiket választom. Félretéve a generálás mechanizmusát, a mondatelmélet és gyakorlata szempontjából igen lényeges kérdés, pl. a melléknévi jelzők, értelmezők, melléknévi névszói állítmány, s a belőle létrejött mellékmondatok összevetése. Bennünket pedig ez a kérdés akkor is érdekel, ha kitűnik, hogy a generatív mechanizmus számára a betétmondat megformálása érdektelen.

A jelzős szókapcsolatban tömörített mondat azonban attól függően, milyen gazdag volt a tartalma eredetileg, veszít a benne elhelyezett információból. A főnévi csoportnak megvan már a maga információja, amely szerint a csoport egésze „egyedi”, „határozott”, vagy nem, s így ez a lényeges információcsoport a betétmondatból nem kerülhet át az alapmondatba. Nézzünk egy példát: *A lány lát egy fiút* $\triangle$ *A fiú magas* (a $\triangle$ jel a betétmondat előtt áll). A betétmondat tartalmazza azt az információt, hogy az alany (a fiú) „egyedi”, „határozott”, az állítmány (*magas*) „nem viszonyított”, de ezek elvesznek a főnévi szókapcsolatban: *egy magas fiút*, amely „egyedi”, „határozatlan”. Pedig a betétmondat csak ezeket az információkat tartalmazhatta: az alany nem lehetett „egyedi”, „határozatlan”, mert már említettetre vonatkozik, és az állítmány nem lehetett „nem határozott”, „azonosítás” jegyű, mert ehhez sajátos kontextus kell. Ebből az a tanulság adódik: ha a betétmondatot valós mondatnak tekintjük, kellően meg is kell formálnunk. De mindez egy fabatkát sem ér, mert az információ úgyis elvész! De talán mégsem: az állítmány információja releváns. Ugyanis az alapmondat olyan is lehet, amelynek szövegelménye olyan értelmezős főnévi csoportot követel meg, mint például ez: *A fiút látja a lány, a magasat*. Ehhez megint csak két mondat kell, de a betétmondat volt lesz: *A lány látja a fiút* (aktuális szórendben: *A fiút látja a lány*) $\triangle$ *A fiú a magas*, és ebből jön létre: *A fiút látja a lány, a magasat*, mert ez esetben az értelmezős szerkezet főnévi tagja hangsúlyos, Károly Sándor találó elemzése szerint.⁵⁸ Kellett nekünk csak egy kicsit is lelépnünk a kitaposott ösvényről, már újabb kérdésekkel kell szembenéznünk: miből vezethető le a normál rendű és hangsúlyozású értelmezős szerkezet: *A lány látja a fiút, a magasat*. De erre részletesen nem térünk most ki, csak megjegyezzük, hogy *A lány látja a fiút* $\triangle$ *A fiú magas* mondatból; és sajátos szövegelmény követeli meg a jelző helyett az értel-

⁵⁸ Vö. Károly 1958. 42.

mezőt, tehát nem ezt: *A lány látja a magas fiút*, hanem: *A lány látja a fiút, a magasat*, mivel ez utóbbi nem egyszerűen egy „határozott” magas fiút jelöl, hanem több fiú közül éppen azt, amelyik magas, tehát itt is előbukkan az „azonosítás-kijelölés” momentuma.

A birtokos jelző két főnévi csoportot fog össze: a birtokét és a birtokosét, mindkettő lehet határozott vagy határozatlan névelős (a névelőtlen birtok a határozott névelős változata): *A lány látta* (1) *egy fiúnak a kalapját*, (2) *egy fiúnak egy kalapját*, (3) *a fiúnak egy kalapját*, (4) *a fiúnak a kalapját*, tehát mind a négy kombináció elképzelhető, a (2) és (3) ritka. Az alapmondatban csak névelős mondat lehet: *A lány látott egy kalapot*, *A lány látta a kalapot*, és nem *A lány kalapot látott*, mert a birtokos jelző „per definitionem” egyedi. A betétmondat előre meghatározza a jelző jegyét, s alanyának jegye nem állhat ellentétben a jelzett szóéval.

- (1) *A lány látja a kalapot* $\triangle$ *Kalapja van a fiúnak*
A lány látja a fiú kalapját
- (2) *A lány látja a kalapot* $\triangle$ *Kalapja van egy fiúnak*
A lány látja egy fiú kalapját
- (3) *A lány lát egy kalapot* $\triangle$ *Egy kalapja van a fiúnak*
^(*)*A lány látja a fiú egy kalapját*
- (4) *A lány lát egy kalapot* $\triangle$ *Egy kalapja van egy fiúnak*
^(*)*A lány látja egy fiú egy kalapját*

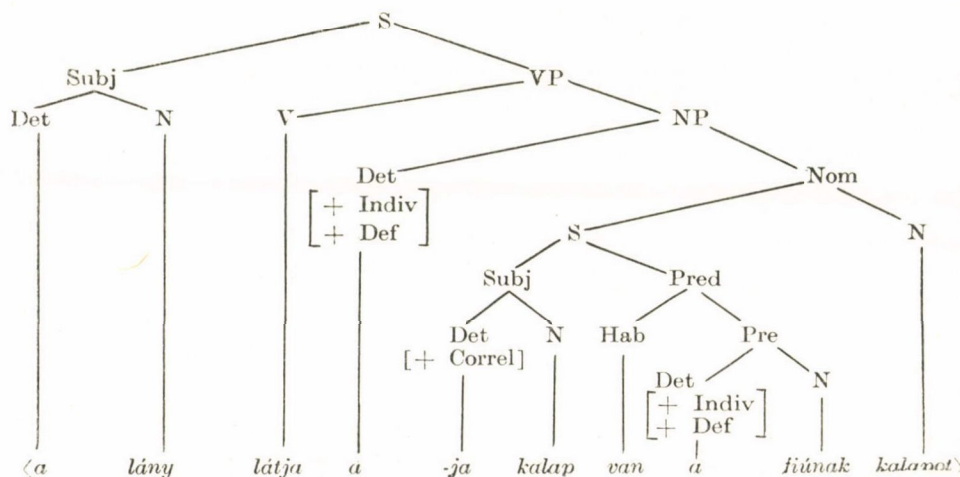
A birtoklást kifejező igékkel alkotott betétmondat „viszonyított” alanya összeegyeztethető (kompatibilis) a főmondat jelendő szavának „határozott” jegyével az (1) és (2) mondatban, a birtoklás-igés betétmondat alanya *egy* elemes, akár csak a jelendő szó a (3) és (4) mondatban. A betétmondat bővítményének jegye megmarad, mint a jelző jegye. A (3) és (4) mondatokban azonban az *egy* nem azonos a főmondatban és a betétmondatban, mint ezt láttuk a 2. részben, mert a betétmondatban a „kijelölés” jegye is hozzájárul, ami a birtokos jelzős szerkezetben megmarad, tehát *A lány lát egy kalapot* mondatban még nincs szó kijelölésről. *A fiúnak van egy kalapja* mondatban van „kijelölés”: *A fiúnak van egy kalapja, (amelyik nekem tetszik)*; *A lány látja a fiú egy kalapját* esetében pedig a „kijelölés” jegy olyannyira kifejezett, hogy helyettesíthető lenne az *egyik* névmással. Így a „kijelölés” különböző fokozatai észlelhetők. De a „kijelölés” momentuma mellett másról is szó van. Az alapmondatban *A lány lát egy kalapot* az *egy* névelő „egyedi”, „nem határozott” jegyet fejez ki. A betétmondatban az *egy* névelő egy „viszonyított” jegyű alanyhoz járul, amelynek birtokos személyragja van: *A fiúnak van egy kalapja*, de határozott névelővel nem párosulhat: **A fiúnak van az egy kalapja*, velük szemben a birtokos jelző jelzett szavának *egy* elemét átalakíthatom *egyik* névmássá, s határozott névelővel láthatom el: *A lány látja a fiúnak egy kalapját*, *A lány látja a fiúnak az egyik kalapját*. Így nemcsak a „kijelölés” jegy megy át változáson, hanem a „határozatlan” jegy is.

A birtokos jelző és a nem birtokos jelző szembeállítására tehát elkerülhetetlen már jegyeik elemzésében, de ne feledjük, hogy különbséget kell tennünk a birtokos jelző, s vele az egész szerkezet külső jegye és

belső jegye között. Amit itt részletesebben megnéztünk, a belső jegy volt, a külső jegyről csak azt kell tudnunk, hogy általában nem lehet „nem egyedi”: **A lány látja fiúnak a kalapját*, bár bizonyos mondatokban, és szövegösszefüggésben lehet: *Lány kalapját nem hordhatja fiú*. Ennek oka lehet az is, hogy a belső jegy sem lehet „egyedi”. A belső névelő hiánya: *A lány látja a fiú kalapját* csupán morfonológiai szintű változatot jelent, és semmi köze a „belső” jegyekhez, vele szinonim, hogy *A lány látja a fiúnak a kalapját*; s éppen azért hagyható el a névelő, mert zéró névelő úgy sem állhatna. Az a tény, hogy a birtokos jelző általában nem zéró névelős, következhet a betétmondatból is, mert a *Fiúnak van kalapja* potenciális betétmondat is ritka, sajátos hangsúlyozású: *Kalapja #fiúnak van*. Viszont ez a betétmondat elképzelhető lenne ilyen társaságban is: *A lány kalapot lát* Δ *Kalapja fiúnak van*; amiből *A lány fiúkalapot lát*, tehát egy összetett szós mondat alkotható. Itt a birtokos szerkezettel ellentétben a „nem egyedi” a lényeges. Tehát nem arról van szó, hogy valamely fiúnak van egy konkrét kalapja, hanem egy fiúkra jellemző kalapról. (Ezzel azonban nem kívántuk ezen összetételfajta végleges megoldását adni.)

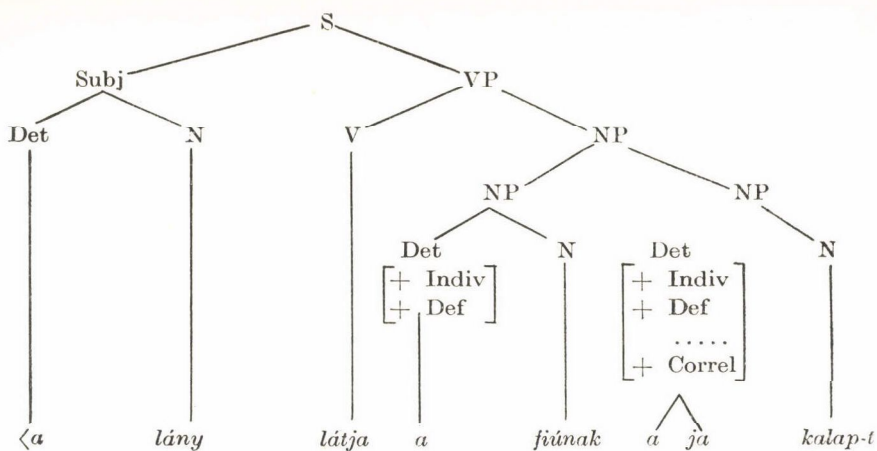
Összegezzük a birtokos jelzőről eddig mondottakat, áttéve a szóval mondottakat ágrajzzá, jegyekké, de az ágrajzot csak az első mondat levezetésénél adjuk, a többinél csak az elemeket írjuk föl, ahogy egy ágrajzban következnenek. Csak a releváns jegyeket írjuk fel.

- (1) *A lány látja a kalapot* Δ *Kalapja van a fiúnak* $\Rightarrow$
A lány látja a fiú kalapját

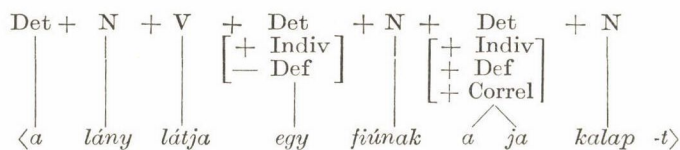
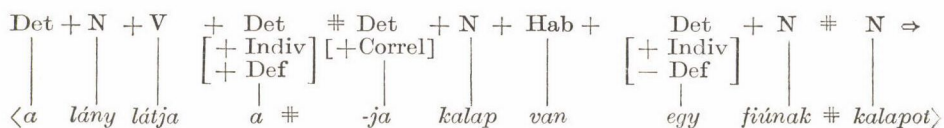

A transzformáció után, amelynek feltétele, hogy van azonos lexikai elem (*kalap*), s a változás során a birtoklás-ige (Hab) eliminálódik, ez a mondat jön létre (igen vázlatosan):

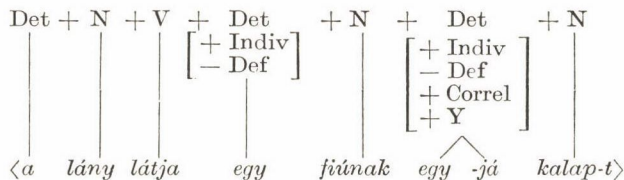
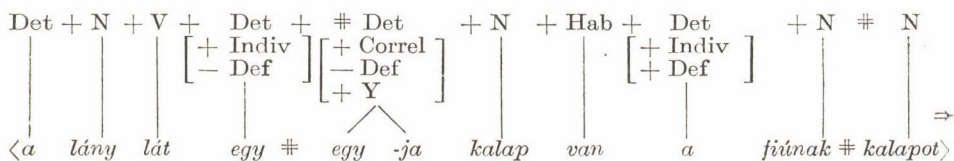

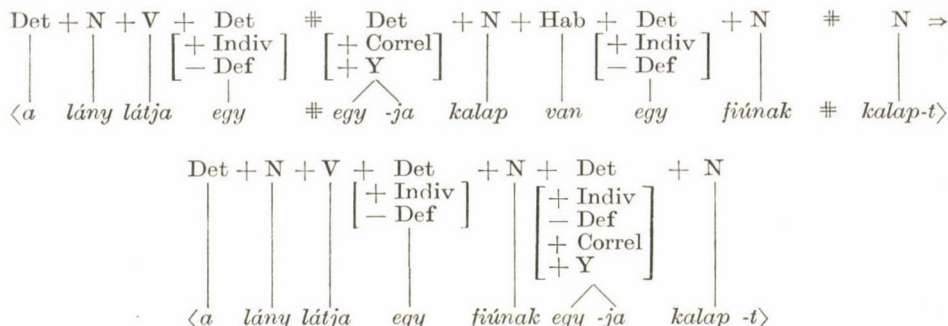
- (2) *A lány látja a kalapot* Δ *Kalapja van egy fiúnak* $\Rightarrow$
A lány látja egy fiúnak a kalapját

- (3) *A lány lát egy kalapot* Δ *Egy kalapja van a fiúnak* $\Rightarrow$
A lány látja a fiú egy kalapját

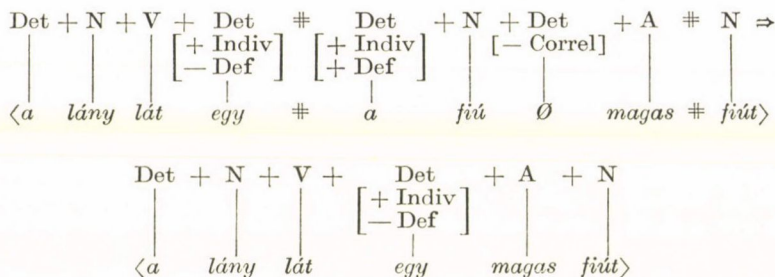

- (4) *A lány lát egy kalapot* Δ *Egy kalapja van egy fiúnak* $\Rightarrow$
A lány látja egy fiú egy kalapját

Összevetésül felírjuk az olyan nem birtokos jelzős szerkezet levezetését is, amelyben a betétmondatban névelőtlen állítmány van:

- (5) *A lány lát egy fiút* Δ *A fiú magas* $\Rightarrow$ *A lány lát egy magas fiút*

Ha az *egy fiút* helyett *a fiút* állana, ugyanez lenne a levezetés, csak egy jegy változna meg.

A birtokos jelzős és nem birtokos jelzős betétmondat tehát megegyeznek abban, hogy a leendő jelző betétmondati jegye releváns a leendő jelzős szerkezet szempontjából, de különböznek abban, hogy a birtoklást kifejező betétmondatban azon elem jegye is fontos, amely megegyezik a főmondatban álló, leendő jelzett szóval. Például *A lány lát egy fiút* Δ *A fiú magas* $\Rightarrow$ *A lány lát egy magas fiút* átalakításban a leendő jelzős szerkezet szempontjából releváns, hogy a *magas* névelőtlen, ha névelős lenne, csak más mondatba kerülhetne, ebbe nem. A betétmondat *a lány* elemének a névelője érdektelen a főmondat szempontjából, legföljebb annyiban lényeges, hogy nem lehet zéró névelős *Fiú magas*, tehát nem lehet „nem egyedi”, ezzel szemben *A lány lát egy kalapot* Δ *Egy kalapja van a fiúnak* $\Rightarrow$ *A lány látja a fiú egy kalapját* átalakításban nemcsak a leendő jelző *a fiúnak* jegye releváns, mivel a birtokos szerkezet jelzője is *a* névelős lesz: *a fiúnak* (*egy kalapját*), hanem az *egy kalapja* alany *egy* eleme is az.

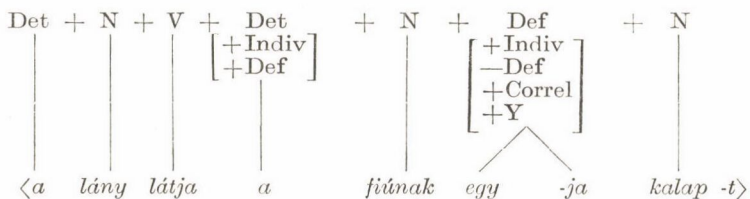
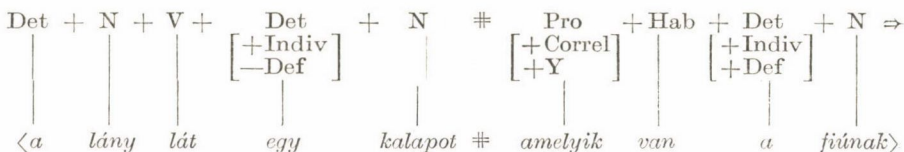
Ebben eltér a másik jelzőfajtatól, mert ott a jelzett szónak megfelelő, vele lexikailag azonos betétmondati elem jegye irreleváns. Ennek a különbségnek az lehet a magyarázata, hogy a birtokos jelzős szókapcsolat *egy* szavának jegyei: *a fiúnak egy kalapja* csak úgy érthetők meg, ha feltesszük, hogy összegeződik az alapmondat és a betétmondat *egy* elemének „kijelölés”, „határozottság” jegye.

Ezt mi fentebb így vezettük le, de nem hallgatjuk el a problémákat sem, pontosabban azt, hogy van más megoldás is. Egyrészt, ha mellékmondatot alkotunk, akkor azt *amely* vezetheti csak be: *A lány lát egy kalapot, amely a fiúnak van* (később írunk arról, miért helyesebb így átalkítani a valós mondatot: *amely a fiúé*). Lényeges, hogy az *amely* névmás állna akkor is, ha a betétmondat zéró névelős lenne: *A lány lát egy kalapot. Kalapja van a fiúnak* → *A lány lát egy kalapot, amely a fiúé* (ahelyett, hogy: *amely van a fiúnak*). Így fel kell tételezni, hogy a vonatkozó névmás jegyei nem azonosak: egyik esetben „viszonyítás”, a másokban „viszonyítás”, „kijelölés”; s a megfelelő névmás *amely*, ill. *amelyik* lesz, mert az utóbbinak van „kijelölés” jegye (ld. az 1. részt). Problematiszus azonban az, hogy a vonatkozó névmásnak megvannak a saját jegyei.

Az ajánlott út abban tér el az előbbitől, hogy figyelembe veszi egy valós mellékmondat létrehozásakor felmerülő problémákat. Így a fenti mondatok levezetésében be kell iktatnunk egy újabb láncszemet, a jelzős mellékmondatlall ellátott mondatot. Az alábbiakban a levezetésnek csak ezt a láncszemét ragadjuk meg, a fent már elemzett példákból egyet veszünk illusztrációul, azt, amely jól szemlélteti az így keletkezett problémákat.

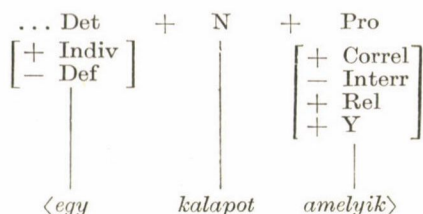
- (3) *A lány lát egy kalapot* $\triangle$ *Egy kalapja van a fiúnak* $\Rightarrow$ ...
amely van a fiúnak $\Rightarrow$ *A lány látja a fiúnak egy kalapját*

Ebből a mellékmondatos mondat ez lesz:

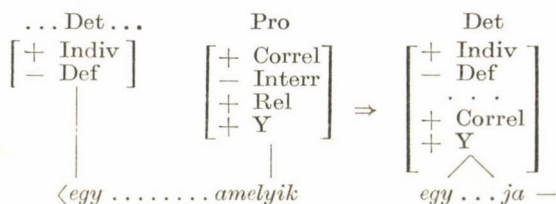

A levezetés egy láncszemmel gyarapodott, de lényegében ugyanaz maradt, de mi kérdésesnek tekintettük, hogy a vonatkozó névmás (Pro) jegyei lemásolják-e a betétmondat alanyának (*egy kalapja*) jegyeit. Ez azért is

problematis, mert a relatív névmásnak megvan a maga inherens jegye — mint láttuk az 1. részben: [+Indiv, -Def, -Interr, +Rel, +Y] ígés mondatban, és [+Correl, -Interr, +Rel, +Y] birtoklás-mondatban. Mi történik, ha a vonatkozó névmás jegyeit írjuk a Pro elem alá?

Mindössze annyi, hogy bevezettük a vonatkozó névmás sajátos jegyét. A főnévi csoport létrehozásakor a vonatkozó névmással együtt sajátos jegyeit is eltávolítjuk, s a végeredmény ugyanaz:

4.1.2. Grammatikai-szemantika kérdések

A jelzős szerkezet levezetését s elemzését — az eddigieknek megfelelően — grammatikai alapon végezzük. Elképzelhető szemantikai kiindulás is, s nemcsak a jelzők levezetésében, hanem az egész generálásban.⁵⁹ A melléknévképzés tárgyalásában e kötet másik tanulmánya szemantikai viszonyok szerint csoportosítja anyagát.⁶⁰ Nálunk a szemantikai másodlagos szempont, de igen lényeges, mint az alábbiakból kitűnik.

A jelzős kifejezések levezetésének grammatikai keretét részletesen vázolni fölösleges, a kiinduló mondat lehet igei állítmányú, *van* ígés: kopulás, birtoklás-ígés és egyéb létígés. A szemantikai osztályozás ezeken belül történik szemantikai jegyek és viszonyok révén.

A jelzői szókapcsolat szempontjából ígés és létígés mondatban relevánsak lehetnek a következő mondatrészek:

- az alany és az ige: *az anyai szeretet, az anya szeretete (az anya szeret)*
- ige és bővítménye: *a vas kovácsolása (kovácsolják a vasat), nagybani eladás (eladnak nagyban)*
- az alany és az igei bővítmény, ha az ige létige vagy a főnévi csoport szempontjából nem releváns ige: *a külváros tömegei, a külvárosi tömegek (a tömegek a külvárosban vannak)*

⁵⁹ Vö. Károly 1967, főleg 128 kk.

⁶⁰ Lásd Nagy Ferenc tanulmányát.

A bővítmények feloszthatók objektálisakra (tárgyra, vonzatokra) és határozókra. Tipológialilag ez a két bővítményfajta elég jól elválík. De az egyes nyelvtanokban a határozók köre és osztályozása más és más, főleg a magyar tér el a nemzetközi hagyománytól. Világosabban elválnak a hely- és idő-, már kevésbé az ok-, cél- és módhatározók. Ez azt jelenti, hogy tipológiai szempontból csak a világosan elkülönülő kategóriák relevánsak. Az objektális bővítményeken belül az egyes vonzatfajták már egyes nyelvekre jellemzők, bár bizonyos interlingvális azonosság megfigyelhető bennük.

Az így adódó osztályozás nem látszik elégségesnek, s bár a denominális adjektívumok, összetett főnevek közötti választás szabályai még feltáratlanok, az már valószínűnek látszik, hogy az objektális bővítményeken belül további osztályozásra van szükség, s ez csak szemantikai lehet.⁶¹

A birtoklás-mondatok a 2. részben három szemantikai csoportra oszlottak: birtok, rész, hierarchia és paraméter, de ez utóbbi ugyancsak szemantikailag több más kisebbre:

birtok: *a fiú könyve (a fiúnak van könyve)*

rész: *az asztalnak a lába, asztalláb (az asztalnak van lába)*

hierarchia: *a tanács elnöke, tanácselnök (a tanácsnak van elnöke)*

paraméter: *a ruhának a színe (a ruhának van színe)*

Itt sem vonultatjuk fel az összes lehetséges kombinációkat. A birtoklás-mondatból mindig lehet birtokos jelzős szerkezet, megfordítva nem.

A kopulás mondatok felosztása szófajok szerint történt főntebb (a 2. részben), s ennek megfelelően állapotot, „anyagból való”-t kifejező (*tanító, ezüst*), tulajdonságot (*szép*), mennyiséget (*öt, sok*), sorrendiséget (*ötödik*) jelölő állítmányfajtákat állapítottunk meg.

A kiinduló mondatok vizsgálatában számolni kell a minőségi és a birtokos jelzőkön kívül az összetett szavakkal is, mert ugyanabból a mondatból, ugyanazon lexikai elemekből alkothatók parallel azonos vagy közeli jelentésű melléknévi jelzős, birtokos jelzős szerkezetek vagy összetett szók, bizonyos, sokszor nehezen megragadható feltételek mellett, míg más esetben ez lehetetlen: *a külváros tömegei, a külvárosi tömegek (a tömegek a külvárosban vannak); az ország szocialistái, *az ország(i)os szocialisták (de városi szocialisták) (a szocialisták az országban vannak); az asztal lába, asztalláb (az asztalnak van lába); a gyermek könyve (a gyermeknek van könyve), a gyermekkönyv (a könyv a gyermekek számára van), de nincs fiúkönyv.*

Ezek a főnévi csoport, ill. összetétel alkotási módok igen produktívak nyelvünkben, de szabályaik eddig ismeretlenek, s csak bizonyos vonatkozásait tudjuk feltárni. A szabályok egy része mondatfajtákhoz kötött, más része szemantikai kötöttségű, s így egy igen kidolgozott szemantikai rendszert tesz szükségessé, míg más része pragmatikus, így — legalábbis egyelőre — megfoghatatlan.

⁶¹ Nagy Ferenc e kötetben szereplő dolgozata elsősorban szemantikai szempontból osztályoz, de kategóriáinak jó része megfeleltethető mondatrészkategóriáknak, ill. megvalósítja a tőlünk is szükségesnek tartott szemantikai osztályozást.

A mi vizsgálatainknak megfelelő szemantikai osztályozásban a kiindulás grammatikai, tehát igés, birtoklás- és kopulás mondatokra épül, de az egyes mondatfajtákon belül a szemantikai viszonyok azonosak lehetnek: mind az igés mondatokon, mind a birtoklás-igével alkotott paraméter-mondatokon belül lehet például cél, ok, idő, eszköz. (Megjegyezzük, hogy egy mind grammatikailag, mind szemantikailag kidolgozott rendszert aránylag könnyen „ki lehet fordítani”, tehát egy grammatikait átváltoztatni szemantikai kiindulásúvá és viszont.)

4.1.3. A topic-comment tagolás

4.1.3.1. A jelzős szerkezetek topic-comment levezetéséhez ki kell bővíteni az eddigi T–C vizsgálatainkat egy újabb szemponttal, a jelöltségével. A jelöltségről fentebb már beszéltünk az alaktani kategóriákban: jelöletlen személy a harmadik, jelölt az első és a második; jelöletlen idő a jelen, jelölt az egyéb idő. Ez kiterjeszthető mondattani kategóriákra, s a jakobsoni esetrendszerben⁶² az alanyeset ezt implicálja. Így a jelöletlen mondatrész az alany, a jelölt elsődlegesen az ige bővítménye, másodlagosan az ige. A fókusz így a jelölt mondatrészhez kapcsolódik. Ezt nézzük meg, de röviden, hiszen itt csak más szempontból tárgyaljuk a már ismerteket. A bővítmény „complementum” jegyet kap: [+Compl], az alany [–Compl] jegyet, a folyamatos ige [–Perf], a befejezett [+Perf] jegyet. A topic-comment elemzésében a topic-ot [–Com], a comment-et [+Com], s a fókuszt [+F] jelöli, hiányát [–F], de ezt elhagyjuk.

(1) Bővítményes (tárgyas) mondat, az ige „nem perfektív”:

(a) A magyar abba a topic-comment típusba tartozik, amelyben alaptagolásban [–Com] jegynek [–Compl], a [+Com]-nek [–Perf], a [+Com, +F]-nek [+Compl] felel meg:

$$\begin{aligned} N [-Com] + V [+Com] + N [+Com, +F] &\rightarrow \\ N [-Compl] + V [-Perf] + N [+Compl, +Indiv] &\rightarrow \dots \end{aligned}$$

A fiú írja a levelet; A fiú ír egy levelet

Ez a topic-comment tagolás egyik lehetséges változata csak.

(b) A másik abban különbözik tőle, hogy a comment mindkét tagja fókuszos lesz, de a bővítmény nem egyedi jegyű, s vele fókuszos ige társul.

$$\begin{aligned} N [-Com] + V [+Com, +F] + N [+Com, +F] &\rightarrow \\ N [-Compl] + V [-Perf] + N [+Compl, -Indiv] &\rightarrow \dots \end{aligned}$$

A fiú levelet ír

⁶² Lásd Jakobsonnak a bibliográfiában szereplő munkáit, elsősorban Jakobson 1936.

(c) A harmadik variánsban az ige befejezett, s így fókusz kerül rá:

$$\begin{aligned} N [-Com] + V [+Com, +F] + N [+Com] &\rightarrow \\ N [-Compl] + V [+Perf] + N [+Compl] &\rightarrow \dots \end{aligned}$$

A fiú megírja a levelet.

(2) A kopulás mondatban ugyanaz a tagozódás figyelhető meg, mint az (1) (a)-ban (a létigés mondatban szintén, csak bizonyos sajátos szabályokkal):

$$\begin{aligned} N [-Com] + V [+Com] + N [+Com, +F] &\rightarrow \\ N [-Compl] + V [+Cop] + N [+Compl] &\rightarrow \dots \end{aligned}$$

A fiú lakatos (jó, ötödik) stb.

A sajátos hangsúlyozású mondatokra nem térünk ki. A $[\pm Compl]$ helyett használhatnánk $[\pm Pred]$ jegyet is.

(3) A birtoklás-mondatokban azonban — mint fönt láttuk — a mondatrészekben más lenne a realizáció:

$$\begin{aligned} N [-Com] + V [+Com] + N [+Com] &\rightarrow \\ N [+Compl] + V [+Hab] + N [-Compl] &\rightarrow \dots \end{aligned}$$

A fiúnak van kalapja, stb.

Itt helyesebb bővítmény helyett széles értelemben vett birtokosról, egészből beszélni, s a jelölt kategória a birtok, rész, paraméter, de fókuszos a *van* ige:

$$\begin{aligned} N [-Com] + V [+Com, +F] + N [+Com] &\rightarrow \\ N [-Poss] + V [+Hab] + N [+Poss] &\rightarrow \dots \end{aligned}$$

A fiúnak van kalapja (lába, természete).

A fentiekben nem említettük, hogy a $V [-Perf]$ és a $V [+Cop]$, és a $V [+Perf]$, $V [+Hab]$ azonosan viselkedik a topic-comment tagolás szempontjából.

Az előbbi tagolás igen vázlatos volt, és csak alapszórendre vonatkozott, feltételezve, hogy az igés mondat alanya „egyedi”. Ha az alany „nem egyedi” kontrasztív hangsúlyt kap és vele fókuszot: *Fiú ír levelet.*

Az eddig elmondottak alapján nézzük meg a topic-comment tagolás szerepét a jelzős kifejezések levezetésében.

Az elemzett anyagban (beleértve a Nagy Ferencét is) a leendő melléknévi jelző általában az igés és kopulás betétmondat commentje: az ige bővítménye és csak ritkán a mondat alanya (de lehet az ige is — természetesen — deverbális melléknévnél). Csak néhány példát:

A lány látja a fiút Δ *A fiú (aki) szép* $\rightarrow$ ... *a szép fiút*
A lány nézi az órát Δ *Az óra (amely) az utcán áll (van)* ... $\rightarrow$ *az utcai órát*
A fiú készül a gyűlésre Δ *A gyűlés (ami) este lesz* $\rightarrow$ ... *az esti gyűlésre*

Nem érdemes a példák számát szaporítani, nézzük meg inkább azokat a ritka eseteket, amelyekben az alanyból lesz a jelző:

A fiú megkapta a bizonyítványt Δ *Az iskola kiadta a bizonyítványt* $\rightarrow$ ... *az iskolai bizonyítványt*
A gyárak figyelembe veszik az árakat. Δ *A hatóság megállapítja az árakat* $\rightarrow$ ... *a hatósági árakat*

Ha a betétmondatokat olyan sorrendbe állítanánk, amit a szövegösszefüggés, például egy mellékmondatban megkövetel, ez lenne a betétmondat rendje: *a bizonyítványt (amelyet) az iskola állított ki, az árát (amelyet) a hatóság állapított meg*. Ezekben a mondatokban a topic-comment szempontjából elsődleges elem az *iskola*, az *állam*, akárcsak az alapszórendű mondatokban a fókuszos elem. A szabály tehát így szólhat: a betétmondatnak topic-comment tagolás szempontjából elsődleges eleme lesz jelző, ez az esetek zömében a fókuszos bővítmény (mivel a betétmondat rendje általában neutrális), de néha lehet az alany is, ha ez hordozza az elsődleges topic-comment információt.

A szóképzés egyéb fajtáiról is feltételezhető, hogy elsődlegesen a kiinduló mondat bővítménye (ill. ennek híján az igéje) lesz a képzett szó alapszáva, s a többi csak járulékos információt ad hozzá. Például az *erdész*, *tehenész*, *nyelvész* típusú szavakban az alany információjából csak a „személy” szükséges, az igééből pedig csak a „cselekvés” (esetleg még más). E mondatok topic-comment tagolása a szokásos.

$N [-Com] + V [+Com] + N [+Com, +F] \rightarrow$
 $N [-Compl] + V [-Perf]] + N [+Compl]$

és további szintaktikai-szemantikai jegyeik:

$N [-Compl, +Pers] + V [-Perf, +Actio] + N [+Compl, + \dots] \rightarrow \dots$

Valaki készíti a hidat
Valaki ápolja a tehenet
Valaki tanulmányozza a nyelvet

A *hid-*, *tehen-*, *nyelv-* lesz a képzett szó alapszáva, az alany a képzőnek kölcsönzi [+Pers], az ige [+Actio] jegyét, s ezek lesznek az -ász képző jegyei. Az ige és bővítmény szemantikai jegyei bizonyos egyezést mutathatnak, azonos tárgykörbe tartozhatnak, de ez nem kötelező: *gondoz* és *tehén* azonos tárgykörűek lehetnek, de a *készít* általános jelentésű (*készít hidat, gyógyszer* stb.). E részletek már a szóképzésbe tartoznak (s egyáltalán nem egyszerűek (például az *asztalos* és *műszerész* képzőjének megválasztása stb.).

Az igéből képzett főnevek esetén az ige hordozza a mondat fő információját: *Valaki úszik* mondatból az *úsz-* tőhöz járul az *-ó* képző, s az alany csak a [+Pers] jegyet adja az *-ó* képzőhöz, ha egyáltalán ez releváns. Az ige szemantikai jegye is figyelembe veendő az *író*, *írnok* szavak képzésénél, ahol az ige különböző jelentései relevánsak. Bonyolultabb a deverbális melléknevek képzése. A *törékeny* stb. melléknevek levezetéséhez felvehető mondat inkább: *Az edény könnyen törik*, és nem *Az edény törik*. Kérdéses a *könnyen* topic-comment státusa, ha ez a comment főtagja, akkor itt is anomália van, akár az alanyból származó denominális adjektívumoknál. De a deverbális képzés részletes elemzése nem feladatunk.

A birtoklást kifejező betétmondatok problematikája sajátos, összetettebb, mint az ígés és kopulás mondatoké. Az önálló birtoklás mondatban a topic a bővítmény, s az alany a comment. Nézzünk néhány példát, amelyben grammatikai és topic-comment sorrendben helyezkedik el a betétmondat!

$$(1) A \text{ lány látja a kalapot. } \triangle \left\{ \begin{array}{l} \text{Kalapja van a fiúnak} \\ A \text{ fiúnak van kalapja} \end{array} \right\} \Rightarrow \dots$$

a fiú kalapját

$$(2) A \text{ lány látja az igazgatót } \triangle \left\{ \begin{array}{l} \text{Igazgatója van az iskolának} \\ Az \text{ iskolának van igazgatója} \end{array} \right\} \Rightarrow$$

... az iskola igazgatóját

$$(3) A \text{ lány nézi a színt } \triangle \left\{ \begin{array}{l} \text{Színe van a kalapnak} \\ A \text{ kalapnak van színe} \end{array} \right\} \Rightarrow$$

... a kalap színét

Meg kell jegyeznünk, hogy a fenti mondatoktól eltérően ezekben a mondatokban a végeredmény birtokos jelző, ami a szokott eredménye a birtoklás-igével alkotott betétmondatok alkalmazásának; mellettük szerepelhetne azonban összetett szó is: (2) *az iskola igazgatóját* vagy *az iskolaiigazgatót*, de ez tovább vinne a birtokos jelző és az összetett szók összevető vizsgálatára felé. Fontosabb megvizsgálunk az olyan mondatokat, amelyek eredménye denominális melléknév:

$$(4) A \text{ lány látja a fiút } \triangle \left\{ \begin{array}{l} \text{Ereje van a fiúnak} \\ A \text{ fiúnak van ereje} \end{array} \right\} \Rightarrow$$

... az erős fiút

$$(5) A \text{ fiú látja a lányt } \triangle \left\{ \begin{array}{l} \text{Kalapja van a lánynak} \\ A \text{ lánynak van kalapja} \end{array} \right\} \Rightarrow$$

... a kalapos lányt

Az (1)–(3) mondatban a betétmondat bővítménye, tehát topicja lesz a jelző, a (4)–(5)-ben pedig az alanya, tehát commentje. Az utóbbi kettő-

ben a jelző a fenti szabálynak megfelelően a betétmondat commentjéből lesz, s a betétmondat minden nehézség nélkül átalakítható mellékmondattá, az aktuális tagolásban álló mondatból:

- (4) ... *a fiút, a fiúnak (akinek) van ereje*
... *a lányt, a lánynak (akinek) van kalapja*

Tegyük félre most azt a körülményt, hogy az *ereje* jelentése inkább 'nagy erő'. Ezzel szemben problematikusak azok a birtoklás-mondatok, amelyekből birtokos jelzőnek kell születnie. A mondat topicja lesz a jelző, s így alaptagolás helyett olyan tagolásból kellene kiindulni, amelyben a topic-comment szempontból releváns elemként áll a leendő jelző, akár a fenti hasonló mondatokban. S valóban, figyelembe véve a lehetséges mellékmondatokat, ez a szórend lesz csak lehetséges:

- (1) ... *a kalapot, kalapja (amely) a fiúnak van*
(2) ... *az igazgatót, igazgatója (amely) az iskolának van*
(3) ... *a színt, színe (amely) a kalapnak van*

A topic-comment tagolás szempontjából és értelmileg helyesen tagoltuk e mondatokat, de a betétmondatok szokatlanok, nem helyesek grammatikailag. Helyes lenne egy másodlagos mondat az (1)-ben:

- (1) *a kalapot, amely a fiué*

bár itt már megváltozik a mondat struktúrája, a birtoklás-mondatból kopulás lesz, de ugyanaz a topic-comment tagolása, mint a fentié. A (2) és (3) esetén is kopulás mondatná kellene átalakítani a birtoklás-mondatot, olyanná, amelynek topic-comment tagolása azonos:

- (2) *az igazgatót, aki az iskola igazgatója*
(3) *a színt, amely a kalap színe*

Az (1) és a (2), (3) között mindössze az a különbség, hogy az (1)-ben lehetséges a birtokos szerkezet lerövidítése -é elemmel. Ezek azonban evidensen másodlagos mondatok, mint ezt láttuk a 2. részben, ahol már tárgyaltuk őket. Még azt kell megjegyeznünk, hogy a birtokos jelzős szerkezet újat közlő eleme itt a jelző és nem a jelzett szó, amely el is maradhat -é elem esetén.

4.1.3.2. Most már világos, hogy a jelző a betétmondatnak topic-comment szempontjából releváns eleme. Kérdéses, hogy ha belép a főnévi csoportba, megtartja-e ezt a jelölt helyzetét vagy elveszti?

A főnévi csoport, ha jelzős is, a mondatban elfoglalt helyének megfelelően kerül a topic- vagy a comment-részbe. Azonban ha a commentbe kerül, akkor a jelzős kifejezés általában együtt alkotja a commentet, ill. a comment fókuszát: *A fiú látja a szép lányt*, itt az egész mondat szempontjából a comment főrésze a fókuszos bővítmény lett. Más esetben az igével

együtt alkot közös fókusz: *A fiú szép könyvet olvas*. Egyes nyelvekben a jelzőre, másokban a jelzett szóra kerül némi hangsúly, a nyelv hangsúlyozási szabályainak megfelelően: *szép könyvet* magyarul, *krasivuju knigu* oroszul. De mi történik, ha a jelzős kifejezésre kontrasztív hangsúly kerül? A kontrasztív hangsúly kerülhet mind a melléknévre, mind a főnévre:

A fiú a szép lányt nézte (és nem az almat) vagy (és nem a csúnyát)

Ha a melléknéven van a hangsúly, ez jelentheti az egész jelzős szókapcsolat kontrasztját vagy csak a jelzőét. Ezzel szemben a jelzett szó hangsúlyozása csak a jelzett szó kontrasztív helyzetére utal:

A fiú a szép lányt látta (nem a fiút)

Az értelmező szokottabb megformálása a jelzőt emeli ki, a ritkább a jelzett szót:⁶³

A fiú nézte a lányt, a szépet

A lányt nézte a fiú, a szépet

A birtokos jelző hangsúlyozására ugyanazon szabályok érvényesek, mint a nem birtokosra:

A lány nézte a fiú arcát

A lány a fiú arcát nézte

A lány a fiú arcát nézte

A birtokos jelző hangsúlyozása jelentheti mind az egész szerkezet, mind a jelző hangsúlyozását, a jelzett szó hangsúlyozása csak önmagáét. Meg kell jegyeznünk még, hogy a hangsúly erősebb a jelzőn, ha csak a jelzőt hangsúlyozzuk, és félreértés lehetséges.

Végeredményben a jelzős kifejezés a fókusz együttesen viseli, de a kontrasztív hangsúly szétválasztja őket, akár az olyan kettős fókuszú állítmányt, mint a többször elemzett: *A fiú # levelet ír*, amelyben a bővítésmény hangsúlyozása kétféleképpen érthető: *A fiú # levelet ír (nem pedig lapot)* vagy *(nem pedig könyvet olvas)*, de az igéé csak egyféleképpen:

A fiú # levelet ír (és nem olvas).

A 3. részben láttuk a melléknévi kapcsolat képzését, ahol egy más irányból másfelé haladva azt találtuk, hogy az összetett melléknévi állítmány kettős fókuszú: *A fiú jó természetű*. Az összetett melléknévi jelző viszont jelzős főnévből keletkezett, s e fenti elemzés részletesebben megvilágította ennek a bonyolultabb levezetésnek egyik szakaszát, mégpedig azt, ahogy az összetett főnevet megelőző jelzős főnév keletkezett: *A fiúnak jó természete van*. Ezt azért említem, mert az itt mondottak pontosabbá teszik az

⁶³ Vö. Károly 1958. 42.

ottani levezetést is, viszont az ott mondottak szükségesek lesznek a továbbiak megértéséhez.

Az eddigiekben az alap- és betétmondat szintjét elválasztottuk egymástól, külön elemeztük őket a topic-comment szempontjából. A két mondat között transzformációs viszony van, s nézetünk szerint a kettőt nem lehet egy topic-comment fába foglalni, mert a topic-comment fa IC strukturájú, és nem „foghatja át” mindkét mondatot. A transzformáció során a betétmondat topic-comment jegye tehát nem megy tovább az alapmondatba. Amikor mi a 3. részben egy jelzős mondat topic-comment tagolását megadtuk, tulajdonképpen a már levezetett mondatok T–C fáját vetítettük előre, pontosabban ennek alapágaztatását:

A fiú természete # jó (T # C)

A fiú # jó természetű (T # C)

Ami szükséges, hogy megkapjuk e szinonim mondatokat, és lehetséges, mert a T–C tagolás megelőzi a grammatikai realizációt. Azok a mondatok, amelyekről főntebb szó volt, a két realizáció valamelyikét részletezték.

A fentiekben olyan jelzős mondatokat is elemeztünk, amelyekben volt grammatikai szinonimitás, de szemantikai „zsugorítás” nem volt lehetséges, például:

(1) *A burzsoázia fél a város proletárjaitól*

A burzsoázia fél a városi proletároktól

A mondat jellege ugyanaz maradt (igés, tárgyas), a szinonimitás a tárgy (comment) kifejezését érinti. A *van* igés mondatokban a szinonimitás lehet a commenten belül, de az egyik mondat kopulás, a másik birtoklás-igével alkotott:

(2) (i) *A fiúnak jó szeme van*

(ii) *A fiú jó szemű*

Szemantikai zsugorítás nem lehetséges, azaz nem mondhatom, *A fiú jó* ahelyett, hogy *jó szemű*. Szinonimia azonban úgy is létrejöhet, hogy a topic-comment tagolás más lesz, azaz más szók tartoznak a topicba és a commentbe:

(iii) *A fiú szeme jó*

Úgy látszik, hogy a szinonim mondatok alkotásának ez a lehetősége a birtoklás- és kopulás mondatokra jellemző. A szinonim sor bővíthet úgy, hogy az összetett melléknév főnévi elemét elhagyjuk, ha ez topic-comment tagolás szempontjából lehetséges. Így jön létre a 3. részben már elemzett sor:

(3) (i) *A fiúnak jó természete van*

(ii) *A fiú jó természetű*

(iii) *A fiú természete jó*

(iv) *A fiú jó*

A fenti mondatokban a szinonimitást a jelzős szerkezetek, tehát a főnévi csoportok biztosították. Zsilka János feltárta az ige és bizonyos bővítményeivel alkotott mondatok tágabb értelemben vett szinonimitását, ennek rendszerét. A (3) mondathoz hasonló, de vele nem azonos szinonim sort adnak a Zsilkától elemzett ilyen példák:

- (4) (i) *A fiú # zsírt ken a zárra*
- (ii) *A fiú # zsírral keni a zárat*
- (iii) *A fiú # zsírozza a zárat*

A különbség a (3) és (4) között egyrészt az, hogy a szinonima a (4)-ben a commenten belül marad, míg a (3)-ban egy birtoklás-mondat hozzáadásával bonyolódik a sor, másrészt a névszói állítmányos példában a (iv)-ben a főnévből képzett melléknév (*természetű*) elmarad, mert a *jó* bizonyos jelentése implikálja. Viszont a (4) (iii)-ban a *zsírozza* új ige képződik, amely implikálja a *zsírral ken* elemeket, bár elképzelhető, hogy ez csak egyik jelentése. A *jó* és a *jó természetű* viszonya inkább azzal a Hadrovics Lászlótól⁶⁴ bemutatott példával rokon:

- (5) (i) *A földműves szántja a földet*
- (ii) *A földműves szánt*

Mert a *jó* inkább egyedül áll kiegészítő denominális adjektívum nélkül: *A fiú jó*, s kevésbé fontos, hogy a fiú *jó magatartású*, vagy *jó természetű*; az összetett melléknévek használatára akkor kerül sor, ha ezek az árnyalatok lényegesek lesznek. Ugyanúgy annak megállapítása, hogy mit szánt a földműves, csak bizonyos mondanivalónál releváns.

További feladat lesz a kopulás mondatoktólünk vizsgált szabályszerűségeinek és a Zsilka Jánostól és Hadrovics Lászlótól az igés mondatokban elemzett összefüggések szembeállítása. Ehhez azonban — főleg Zsilka munkája esetében — jelentős problémát okoz a nézőpontok különbségének áthidalása.

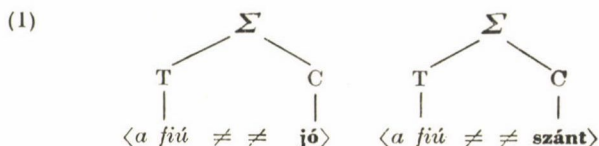
4.1.3.3. A topic-comment kérdéséről Szépe Györggyel közösen írott cikkünkben⁶⁵ a topic-comment tagolás különböző változatait topic-comment fa segítségével mutattuk be. Ennek a részleteire most nem térhetünk ki, csak megjegyezzük, hogy ily módon egységbe foghatók a különböző felépítésű, de azonos tagolású mondatok. A fa topic és comment ága közé esik a mondat fő szünete, s mondathangsúly kerül a comment fő részére, amelynek csomópontjaiban csak C szimbólum van, míg a nem főhangsúlyos elem csomópontjaiban lehetséges T szimbólum is. A cikkben csak az igei állítmányú mondatokkal foglalkoztunk, míg az alábbiakban az imént elemzett névszói és igei állítmányú mondatokat vetjük össze.

Az egyszerű névszói állítmányú mondat tagolásában csak az első „szintig”

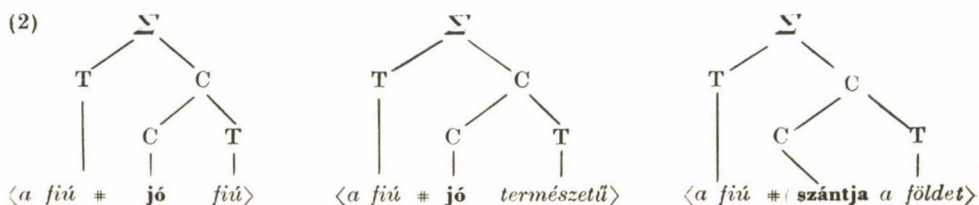
⁶⁴ Hadrovics Lászlónak a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1968-ban tartott előadása alapján.

⁶⁵ Vö. Dezső—Szépe 1967. 370 kk.

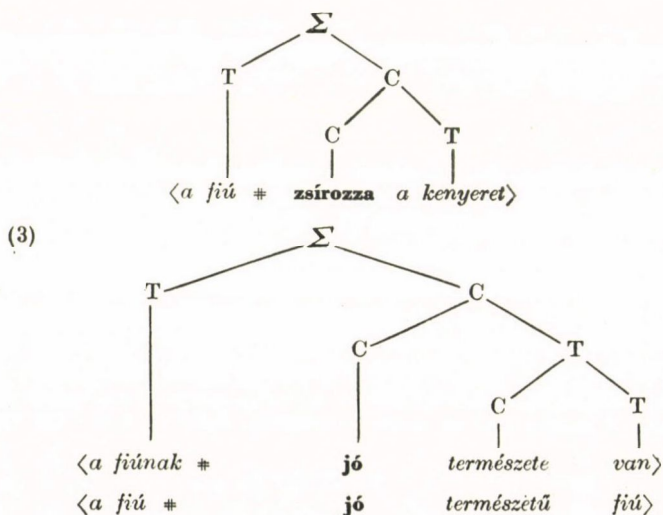
megyünk le, akár a megfelelő igei állítmányében. Így *A fiú jó* és *A fiú szánt* mondatok tagolása azonos:

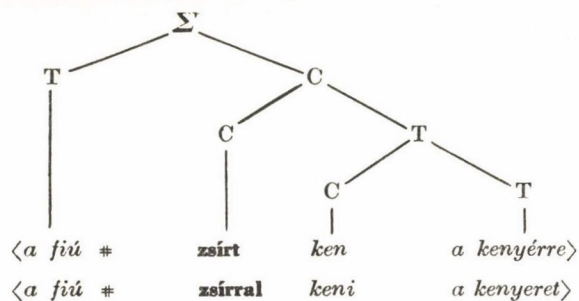
Melléknév, számnév esetén a commentben megismétlődhet az alany főneve, ha valamely sajátos kontextus azt megkívánja: *A fiú jó fiú*, de a (2) séma az összetett melléknévi állítmány tagozódását is mutatja: *A fiú jó természetű*, amelyben ugyancsak van redundáns elem: egy lexikai elem, amelyet a *jó* implikál. Ugyanez figyelhető meg *A fiú szántja a földet* mondatban, mert ennek tárgyát is implikálja az ige:

A (2) séma szerint tagolódik *A fiú zsírozza a kenyeret* mondat is, de ez a fentiekől lényegesen különbözik, mert itt a (2) séma szemantikai redukálásból ered: *A fiú zsírt ken a kenyérre* mondatból jön létre, amelyben több lexikai elem van. *A fiú zsírt ken a kenyérre*, *A fiú zsírral keni a kenyeret* mondatok tagolása azonos és megegyezik *A fiúnak jó természete van* birtoklás-igével alkotott, valamint *A fiú jó természetű fiú* kifejtett állítmányú mondatlall. Nézzük őket sorjában:

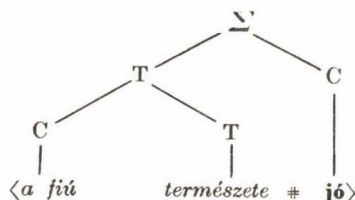

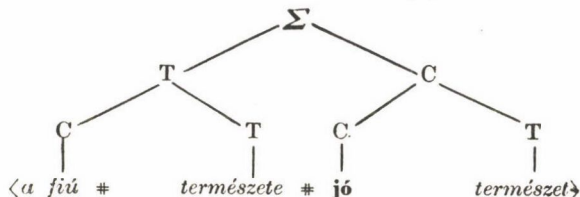

Velük szemben *A fiú természete jó* és *A fiú természete jó természet* mondatok más irányban, a topic-ágon is terjeszkednek:

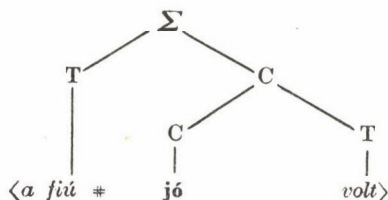
(4)

(5)

A fent bemutatott tagolás további részletezésre szorul. Így kopula esetén a séma egy fokkal bonyolultabb lesz, de felépítése nem változik: az (1) helyett a (2) sémára lesz szükség:

Ez azonban nem változtat azon, hogy az elemzett igei és névszói állítmányok ágaztatása azonos szabályokat követ.

Végül megjegyezzük, hogy a Zsilikától kölcsönzött példákban a *zsírt*, *zsírral* névelőtlen volt, és a szokásos, tehát alapszórendben állt, akárcsak a kopulás, ill. birtoklás-mondatok, amelyekben az állítmány szintén névelőtlen. Így a két mondat összehasonlításához megvoltak a kellő feltételek. Egyébként, ha a *zsírt*, *zsírral* névelős lenne vagy *a kenyérre*, *a kenyeret* névelőtlen, nem változna a helyzet (vö. az 1. 2. megfelelő mondataival, ahol e

mondatfajták releváns sajátosságait részletesebben elemeztük.) Lényeges különbséget csak az okozna, ha az ígére kerülne a fókusz megváltozott szórendben: *A fiú keni a zsírt a kenyérre*, *A fiú ken zsírt kenyérre* stb., mert vele azonos szórendet és hangsúlyozást kellene szembeállítani: *A fiúnak van jó természete*, *A fiú van jó természetű (is)*. De — amint a példák-ból látható — ez utóbbi mondatok pontosan megfeleltethetők az előbbieknek, csak az ige, vagy a *van* ige kapja a főnyomatékot, s velük helyet cserélnek fontosságban és mondatrendben a *zsírt*, *zsírral*, ill. a *jó* elemek. Tehát a fenti összevetés nem *ad hoc*, hanem e mondatok alapvető sajátosságain alapul, azaz lényeges aktuális tagolásbeli (hangsúlyozási, szórendi) sajátosságokon, amelyben a mondatstruktúra tükröződik.

4.2. Az egyszerű számnévi, melléknévi jelző és a névelő

4.2.1. A főnévi csoport jegyei és a „szám” kategóriája

4.2.1.1. A címet pontosabbá kell tennünk: azokkal a jelzőkkel foglalkozunk itt, amelyeket olyan kopulás mondatokból vezetünk le, amelyekben számnév és nem képzett melléknév a névszói állítmány. A csak denominális melléknévvel alkotott, valamint a melléknévvel (számnévvel) és denominális melléknévvel létrehozott melléknévi kapcsolatokat nem tárgyaljuk.

Mint a cím is mutatja, itt részletesebben akarunk foglalkozni a számnévvel, mint a melléknévvel.

A számnév szófaji jellege problematikus: egyes nyelvekben, például az ós-szlávban a tőszámnév főnév volt, a sorszámnév és határozatlan számnév melléknév. A magyarban a tőszámnévnek nincs annyira sajátos jellege, mint például az orosz tőszámnévnek. Képzését tekintve a sorszámszavak zöme evidensen tőszámnévből származik, alighanem minden nyelvben, kivéve az „első”, esetleg a „másodikat”. Mindez elgondolkasztató, de nem mérvadó a mai magyar nyelv elemzésében. A magyar névszói állítmány levezetésében mi a tő- és határozatlan számnevet azonos jeggyel láttuk el: „menyiség” [+Quant], míg ezt a jegyet a sorszámnév negatív előjellel viseli [−Quant]. A tő- és határozatlan számnév között vannak átmeneti kategóriák: *egy-két*, *tíz-húsz*, *száz-százötven*, ahol a menyiség nem határozatlan, de nem is pontosan meghatározott. Az ilyen nem pontos számneveket a pontosaktól „pontos” [+Exact] jeggyel különböztetjük meg: *tíz* [+Num, +Quant, +Card, +Def, +Exact], *tíz-húsz* [+Num, +Quant, +Card, +Def, −Exact]. Nem elemeztük a törtszámneveket sem: *(egy)harmad*, *(egy)negyed*, *kétötöd* stb., s most sem térünk ki rájuk. Figyelmünket a tőszámszavak, a névelő és a többi jelző viszonyára irányítjuk.

4.2.1.2. A számnév és a névelő közös problematikája lenne az első, amit elemeznünk kell. Az 1. részben a névelő elemzésekor ezt nem tárgyaltuk, de most más elkerülhetetlen a továbbiak szempontjából. Induljunk ki konkrét „diagnosztikus” példák-ból, amelyek szemléltetik a prob-

lematikát. Az 1. részben már részletesen elemzett kérdésekre egyáltalán nem térünk ki. Csak arra emlékeztetünk, hogy minden főnévnek, ill. a főnevek jelentéseinek van „megszámolható” jegye [$\pm$ Comput] (hogy a latinos jelölésnél maradjunk az angolos [$\pm$ Count] helyett). Ezenkívül figyelembe kell venni a tárgy valóságos számát, pontosabban azt, hogy egy vagy több [$\pm$ Pl], ami nem lesz azonos az alaktani számával [$\pm$ Plur]. A példákban négy főnév szerepel: egy anyagnév: *hús*, egy olyan, amely lehet anyagnév, meg nem is: *alma*, és két személyt jelentő főnév: *lány*, *ember*, s közülük a második logikailag magában foglalja az elsőt. Ha a főnév nem egyedet jelöl, hanem „osztályt”, a főnév [$+$ Class] jegyet kap, ha egyedet, akkor [$-$ Class] jegyet. Az eddigiekre alapozva, névelők szerint csoportosítjuk a példákat. Rövidség kedvéért magukba a példákba írjuk be a megfelelő jegyeket:

1. Az *a* névelős mondatok

1.1. Az *a* „nem osztály” jegyű főnév előtt áll

- (i) *A fiú eszi a* [$+$ Indiv, $+$ Def] *húst* [$-$ Comput, $-$ Pl, $-$ Class]
- (ii) *A fiú eszi az* [$+$ Indiv, $+$ Def] *almát* [$\pm$ Comput, $-$ Pl, $-$ Class]
- (iii) *Az író szereti a* [$+$ Indiv, $+$ Def] *lányt* [$+$ Comput, $-$ Pl, $-$ Class]
- (iv) **Az író szereti az* [$+$ Indiv, $+$ Def] *embert* [$+$ Comput, $-$ Pl, $-$ Class]

A felsorolt példákban az *a* névelős főnévi csoport valamely említett vagy ismert tárgyra, személyre vonatkozik, ezért „egyedi”, „határozott”. Ha a főnév anyagnév, akkor „nem megszámlálható”, így nem lehet „több” sem: (i) *A fiú eszi a húst*, *A fiú eszi az almát*, de az utóbbi példában lehet „megszámlálható” is, és jelölhet egy ismert, említett almát is. Ha a főnév csak „megszámlálható”, akkor egy konkrét egyedre a (iii) és (iv)-ben személyre gondolunk: *A fiú szereti a lányt*, de: **Az író szereti az embert* tárgya — mivel a szó jelentése igen általános — elsősorban osztályt jelölne, s ahhoz, hogy egy konkrét személyt jelöljön, névmást kell használni: *A fiú szereti ezt az embert*.

1.2. Az *a* osztály jegyű főnév előtt áll

- (i) *A fiú eszi a* [$-$ Indiv, $+$ Class] *húst* [$-$ Comput, $-$ Pl, $+$ Class]
- (ii) *A fiú eszi az* [$-$ Indiv, $+$ Class] *almát* [$-$ Comput, $-$ Pl, $+$ Class]
- (iii) **Az író szereti a* [$-$ Indiv, $+$ Class] *lányt* [$-$ Comput, $-$ Pl, $+$ Class]
- (iv) *(*)Az író szereti az* [$-$ Indiv, $+$ Class] *embert* [$-$ Comput, $-$ Pl, $+$ Class]

Az „osztály” jegy ezekben a tárgyi főnévi csoportokban átvivődik a determináns jegyei közé, hogy megkülönböztessük az 1.2. főnévi csoport névelőjének jegyeit a 3. megfelelő jegyeitől. A (iii) mondat főneve egyes számban nem alkalmas az „osztály” jelölésére.

2. Az *egy* névelős mondatok

- (i) **A fiú eszik egy húst*
- (ii) *A fiú eszik egy* [+Indiv, -Def] *almát* [+Comput, -Pl, -Class]
- (iii) *Az író szeret egy* [+Indiv, -Def] *lányt* [+Comput, -Pl, -Class]
- (iv) *Az író szeret egy* [+Indiv, -Def] *embert* [+Comput, -Pl, -Class]

E csoportban az *egy* „egyedi”, „határozatlan” jegyű névelőhöz „megszámálható”, „nem több” jegyű főnév járul, amely nem jelöl osztályt. (Bár ritkán az *egy* is jelölhet osztályt: *Egy tudós így nem dolgozhat*, de ezt tegyük félre.)

3. A zéró névelős mondatok

- (i) *A fiú* Ø [-Indiv] *húst* [-Comput, -Pl] *eszik*
- (ii) *A fiú* Ø [-Indiv] *almát* [±Comput, ±Pl] *eszik*
- (iii) *Az író* Ø [-Indiv] *lányt* [±Comput, ±Pl] *szeret*
- (iv) *Az író Ø [-Indiv] *embert* [±Comput, ±Plur] *szeret*

A zéró névelős mondat tárgya elsődlegesen a „nem egyedit” fejezi ki, mint ahogy az *a* névelős elsődlegesen az „egyedit”, s „határozottat”, az „osztály” kifejezése másodlagos mindkét esetben, s bizonyos feltételektől függ. A zéró névelős mondatnak három értelmezése lehetséges: *A kutya húst eszik* (1) 'A kutya húsevő', a tárgy osztályt jelöl, (2) 'A kutya jelenleg húsevással van elfoglalva', (3) 'A kutya húst eszik' (és nem mást), de ez utóbbinál szokásosabb hangsúlyozni a tárgyat. Az ige és a tárgy jelentésétől függően kaphatja a zéró névelős mondat e jelentéseket: például a fenti mondatok közül az (i) és (ii)-ben a (2) jelentés lehetséges, az (i)-ben még az (1) is, a (ii)-ben kevésbé, itt inkább a (3)-ról lehet szó, akár a (iii) mondatban. Így az adott példákban a legáltalánosabb jelentés a (3): 'A fiú húst (almát) eszik' (és nem mást) (i) (ii), 'Az író lányt szeret' (és nem asszonyt) (iii). A (2) 'konkrét cselekvés' jelentés az igétől függ: *eszik* igével lehet konkrét, a *szeret* viszont általános. Így a cselekvés konkrét vagy általános jellege függ mind az igétől, mint a tárgytól, így az egész állítmányra jellemző jegyként vehető fel. Föltehetően ez áll az „osztály” kategóriára is, csak itt egyéb nyelvenkívüli tényezőket is figyelembe kell venni: *A fiú húst eszik* 'A fiú húsevő' esetén a *hús* általánosabb, mint az *alma* *A fiú almát eszik* 'A fiú almaevő' értelmezésében, s így az „osztály” kategória kifejezésére alkalmasabb. A cselekvés konkrét vagy általános jellege az igeragozásban alaktanilag is kifejeződhet: az angol, szuahéli „folyamatos” „nem folyamatos” időkből. Az „osztály” kifejezése nyilvánvalóan további elemzésre szorul, s itt jelentős szerepe van a lexikai elemeknek. Példáinkban olyan főneveket és igéket használtunk, amelyek jelölhetnek mind általános érvényű, mind korlátozottabb cselekvést. Az „osztály” kifejezésére legalkalmasabb igeajtó a kopula, mert jelentése nem korlátozott, az itt szereplő igék közül az *eszik* jelölhet igen konkrét cselekvést, de jelölhet valamely osztályra jellemzőt is: *A tigris húst eszik* 'húsevő', *A disznó (meg)eszi a húst*, mert 'mindenevő', azaz hús- és növényevő. A *szeret* más vonatkozás-

ban lehet jellemző, így például egyes személyre vagy személyek osztályára jellemző, hogy szereti-e az embereket vagy gyűlöli. Érdekes megjegyezni a mondat felépítéséről, hogy: *A fiú eszi a húst* és *A fiú húst eszik* egyaránt fejezhet ki osztályt. A főnévi állítmány is releváns az „osztály”-t kifejező kopulás mondatokban; mert jelölhet az alanyt logikailag implikáló osztályt: *A kutya állat*, *A tálca tárgy*, de: *A tálca ezüst* esetén ez nem áll fenn. A tárgyas mondatokban is lényeges, hogy a tárgy mennyire általános jelentésű szó: *Az ember (meg)eszi a húst* jobban elképzelhető általános jellemző cselekvésként, mint: *Az ember (meg)eszi a felvágottat*. Ezekkel a megjegyzésekkel csak arra akartunk utalni, hogy az „osztály” kifejezése külön elemzésre szorul és nyilvánvalóan kivezetne bennünket vizsgálódásaink köréből, amely a számosság vizsgálatára irányul. (A kérdés iránt érdeklődő olvasó figyelmét felhívjuk arra, hogy Károly Sándor behatóbban foglalkozik az „osztály” kifejezésével akadémiai doktori disszertációjában⁶⁶.)

A vizsgált példákban a bővítmény egyes számban állt, tehát az egyes szám megszámlálható főneveknél nemcsak azt jelenti, hogy a töle jelölt denotátumból egy van. Lehet több is, amint ezt a zéró névelős példák mutatják, amelyekben a tárgynak [$\pm$ Pl] jegye van.

4.2.1.3 Felmerül a kérdés: mikor és miért kell alaktanilag többes számot használni és mikor és miért kell számnevet?

Ehhez azonban röviden meg kell vizsgálnunk a többes számú példákat is. A fent elemzettek közül azokat vesszük, amelyek tárgya „megszámlálható”, tehát többes számba tehető: az (ii), (iii) és (iv) mondatokat, de a (ii) mondat tárgya nem lehet „anyag” jegyű.

1. Az *a* névelős mondatok

- (ii) *A fiú eszi az* [$+$ Indiv, $+$ Def] *almákat* [$+$ Comput, $+$ Pl]
- (iii) *Az író szereti a* [$+$ Indiv, $+$ Def] *lányokat* [$+$ Comput, $+$ Pl]
- (iv) (a) *Az író szereti az* [$+$ Indiv, $+$ Def] *embereket* [$+$ Comput, $+$ Pl]
 (b) *Az író szereti az* [$-$ Indiv, $+$ Class] *embereket* [$+$ Comput, $+$ Pl]

Az *a* névelős mondatokban mindhárom esetben lehet a tárgy „egyedi”, „határozott”, a (iv) mondatban pedig „nem egyedi”, „osztály” jegyű is.

3. A zéró névelős mondatok

- (ii) *A fiú* $\emptyset$ [$-$ Indiv, $-$ Def] *almákat* [$+$ Comput, $+$ Pl] *eszik*
- (iii) *A fiú* $\emptyset$ [$-$ Indiv, $-$ Def] *lányokat* [$+$ Comput, $+$ Pl] *szeret*
- (iv) **A fiú* $\emptyset$ [$-$ Indiv, $-$ Def] *embereket* [$+$ Comput, $+$ Pl] *szeret*

A felsorolt mondatok mind lehetnek (3) jelentésűek: 'almákat eszik' (és nem mást) stb., konkrét jelentésű (2) csak az első.

⁶⁶ Károly 1967. 270 kk.

Többses számban nem lehetséges *egy* névelős mondat, de még olyan sem, amely ennek a kategóriának felelne meg, mert a főnév valóságos száma csak egy lehet. Itt viszont ez ki van zárva, így az „egyedi”, „határozatlan” (2. csoport) teljesen hiányzik. Így az oppozíció módosul: „egyedi”, „határozott” áll szemben „nem egyedi”-vel, de ha jelölt tagnak az „egyedi”, „határozott”-at veszem, ez a „nem egyedi” tulajdonképpen „nem egyedi”, „nem határozott”, tehát $[-\text{Indiv}, -\text{Def}]$, ebben különbözik az egyes szám jegyrendszere a többesétől. Ha eltekintünk az „osztály” jegyű mondatoktól, akkor csak $[-\text{Indiv}, -\text{Def}]$ és $[+\text{Indiv}, +\text{Def}]$ áll egymással szemben. Feltételezve, hogy a $[-\text{Def}]$ implikálja itt az $[-\text{Indiv}]$ jegyet, s a $[+\text{Def}]$ a $[+\text{Indiv}]$ -t, ez az oppozíció $[+\text{Def}] : [-\text{Def}]$. Így a magyar többes szám oppozíciója körülbelül megfelel az angol, francia főnévi csoportok oppozíciójának.

Az 1.-ben és 3.-ban is csak „több” lehet a valós szám. Ami a többi jegyet illeti, csak azok maradnak meg, amelyek a megfelelő osztályra alapvetően jellemzők.

A denotátumok száma mind az alaktani egyes, mind a többes szám esetén lehet „több”. Kérdés: mi indokolja az alaktani többes szám használatát? Az alaktani többes számot akkor használjuk, ha a közlés szempontjából releváns, hogy „több” a denotátum. Ha irreleváns, az egyes szám megfelelő (zéró) névelős változata áll: *A fiú leveleket ír*, *A fiú levelet ír*. Ha nemcsak az a fontos, hogy a denotátumok valós száma „több”, hanem a „számosság” is érdekel bennünket, akkor *tő-* vagy *határozatlan* számnév áll: $[+\text{Quant}, \pm\text{Card}]$, egyes számú főnév mellett. Problematikus, hogy miért egyes számú a főnév a magyarban, holott sok nyelvben többes számú? Erre válaszolni nehéz, azt tudjuk csak, miért lehetséges ez egyáltalán? Azért, mert a magyarban az alaktani egyes számban állhatnak olyan főnevek is, amelyek valós száma „több”, de nem osztályt jelölnek. Feltételezve Szépe György nézete nyomán kellene a további kutatásban elindulni, amely szerint a magyar többesnek bizonyos gyűjtő jellege van, s ez kizárja — nézetünk szerint — a számosság további részletezését, mert a „gyűjtő” jegy esetén irreleváns. Példákkal összefoglalva: *A fiú levelet ír*, *A fiú újságot olvas* mondatban irreleváns a denotátum valós száma, lehet „több”, „nem több”, *A fiú leveleket ír*, *A fiú írja a leveleket* esetén a denotátumok száma releváns a közlés szempontjából, s a „több” alaktanilag kifejeződik, szemantikaiból alaktani jegy lesz, de csak ennyi fontos a közlés szempontjából. Ha viszont a mennyiség pontos vagy viszonylagos meghatározása $[+\text{Quant}]$ is lényeges, *tő-e* és *határozatlan* számnév áll jelzőként: *A fiú két levelet ír*, *A fiú sok levlet ír*.

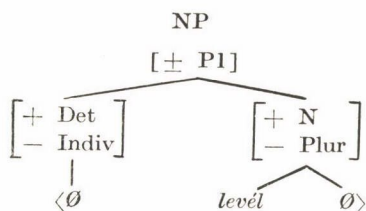
A denotátum valós száma lehet azonban „nem több” is, magyarán 'egy'. Ha ez nem releváns a közlés szempontjából, a zéró névelős főnévi csoport használatos: *A fiú levelet ír*; ha a „nem több” releváns a közlés szempontjából, s vele az, hogy „határozott” vagy „nem határozott”, névelős főnévi csoport szükséges: *A fiú írja a levelet*, *A fiú ír egy levelet*. Az *egy* számnév helyzete más mint a többié. A „nem több” csak egy lehet, tehát nem lehet: *kettő*, *három*, *tíz* . . . vagy *sok*, tehát a számok közötti választás momentuma elesik, s az *egy* számnév használatára csak akkor kerül sor, ha az 'egy'-re fókusz kerül: *A fiú egy levelet ír*.

4.2.2. A szám kategóriája és a számjelző

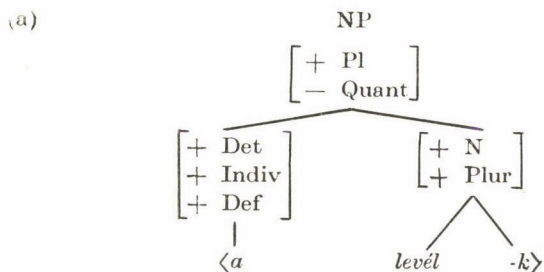
4.2.2.1. Foglaljuk össze az eddigi megállapításokat, s lépünk előre, szemügyre véve a számnévi jelzős főnévi csoportot is, egyelőre félretéve számos megvizsgálandó problémát. Az elemzett tárgyas mondatok tárgyi főnévi csoportját mutatjuk be, mellőzve a teljes ágrajzot. Az alanyi főnévi csoport vele azonos, amint lentebb meglátjuk, részletesebb elemzést csak a kopulás mondat, s főleg állítmánya kíván majd. (Az alábbiakban a $[\pm \text{Pl}]$ a denotátum számát, a $[\pm \text{Plur}]$ az alaktani számot jelöli.)

(1) A denotátum számossága irreleváns:

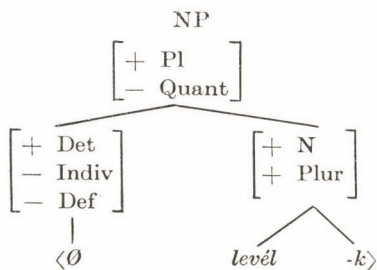

Példa: *A fiú levelet ír*

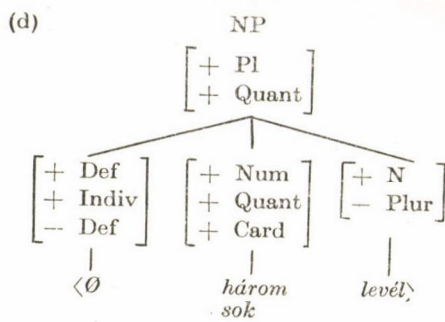
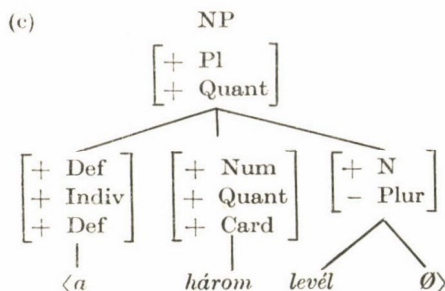
(2) A denotátum számossága „több”:

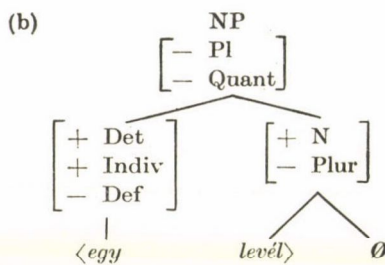
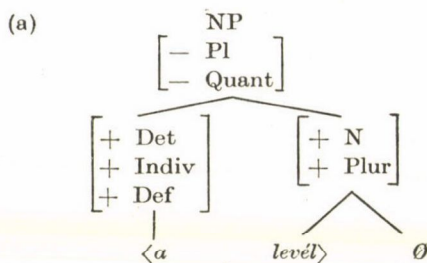
Példa: *A fiú írja a leveleket,*

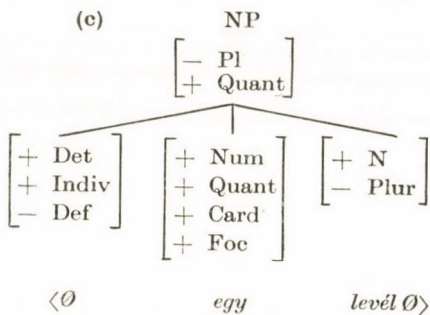
A fiú leveleket ír

Példa: *A fiú olvasta a három levelet, A fiú olvasott három (sok) levelet*
 (3) A denotátum számossága „nem több”:

Példa: *A fiú olvassa a levelet, A fiú olvas egy levelet*

Példa: *A fiú egy levelet olvas*

Helytelen *A fiú az egy levelet olvassa* mondat, ezért nem mutatjuk be.

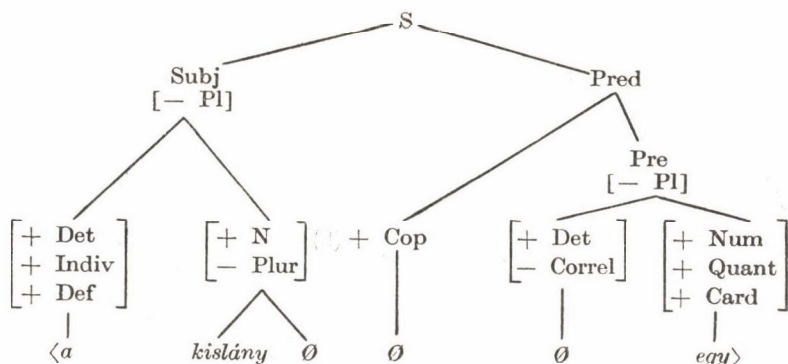
Eddig az igei mondatokat elemeztük, de meg kell néznünk a névszói állítmányúakat is, már csak azért is, mert ha a fenti számneves főnévi

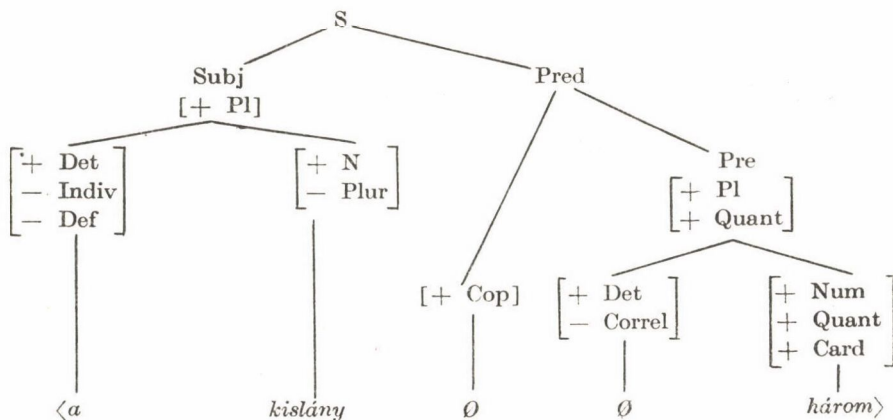
csoportokat transzformációval akarjuk bevezetni, csak kopulás betétmondattal segítségével tehetjük. A számnévi állítmányú mondatokat most elemezzük, a mellékevekről később lesz szó.

1. Kopulás mondat:

a) A denotátum számossága „nem több”

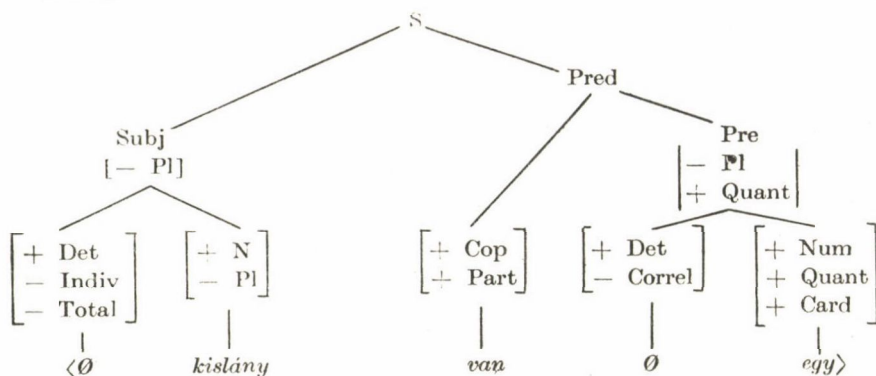
b) a denotátum számossága „több”

Az ágrajzban szereplő mondatok valóságos sorrendje: ^(*)Egy a kislány, Három a kislány (erről ld. a 2. részt).

A két ágrajz azonos, csak a két főnévi csoport csomópontjában mások a jegyek.

2. Van ígés mondat

A mondat valós sorrendje: *Kislány egy van* (ld. a 2. részt).

A *Kislány három van* bemutatását mellőzzük, az egyetlen különbség, hogy a csomópontokban [+Pl] szerepel.

A határozatlan számneves mondatok ágrajza hasonló lenne, azzal a különbséggel, hogy az egyik megoldásban a csomópontokban [+Pl] szerepel, mert *sok*, *kevés*, *több* esetén a valódi szám lehet egy vagy több, bár *sok* és *több* esetén feltételezhetően [+Pl]. A másik megoldás szerint egyáltalán nem vesszük fel [+Pl] jegyet, akár a megszámlálhatatlan főneveknél, s mivel a denotátum számossága irreleváns, egyes számot használunk.

A névszói állítmány állhat egyes vagy többes számban, de megegyezik az alany számával, grammatikailag az állítmány száma az alanyétól függ. A számnév mint állítmány [-Correl] jegyű, akár a többi névszói állítmányfajta. A névszói állítmányként álló főnévi csoportban állhat tőszámnév is, de inkább akkor, ha a főnévi csoport határozott névelős: *Ti voltatok a három titokzatos tettes*, névszói egyeztetés nélkül, tehát jegyei: [-Correl, +Y] s az ilyen mondat helyett: **Ti három számár vagytok* azt mondjuk: *Ti három számarak vagytok*; ez a megkötés nem áll a mellékneves főnévi csoportra: *Ti szép lányok voltatok*. Ennek a mondataalkotási sajátosságnak az okát keresve figyelembe kell venni, hogy a tőszámnév csak ritkán, és sajátos szórendben használatos egyedül is állítmányként. Sajátos topic-comment tagolás mellett számneves névelőtlen állítmányi csoport is lehetséges: *Ez három forint!* (*Hol a többi?*), vagy sajátos szemantikai feltételek között: *Ez a pénz három forint*, ahol mind az alany, mind az állítmány főneve pénzt jelöl. A felsorolt példákban az alany vagy szemantikailag üres névmás, vagy azonosítható az állítmánnyal szemantikailag. Így e mondatoknak a kérdése az azonosító mondat problémakörébe tartozik, s félretesszük.

A névszói állítmányt összevetve a tárgyi bővítménnyel, megállapíthatjuk, hogy egyes számban álló [-Correl], s [-Correl, +Y] jegyű névszói állítmány valós számossága „nem több”, tehát ha azt mondom: *A fiú szép (lakatos)*, *A fiú a szép (a lakatos)* egy fiúra gondolok. Kivételt képez a partitív alanyú mondat: *Lány van szép*, amely vonatkozhat „nem több”, vagy „több” denotátumra. Számnevek esetén azonban az alaktani egyes

szám megfelelhethet „több” jegyű denotátumnak névelős alany esetén is: *A kislány három*, ugyanez áll a partitív mondatra: *Fiú öt van*. A névelős alanyú és zéró kopulás mondat sajátos szórendű és hangsúlyozású, s elég ritka is; a zéró névelős, *van* igés viszont gyakori. A zéró névelős alany egyébként — s ezt tegyük hozzá az eddigiekhez — igés mondatokban is lehet mind „több”, mind „nem több” jegyű: *Könyv jött* (ez a partitív alany). Ebben megegyezik a zéró névelős tárggyal: *A fiú könyvet olvas*, de ez csak egyik fajtája a zéró névelős tárgynak, mert van tulajdonképpen partitív tárgy is: *A fiú eszik kenyeret*, mint ezt a 2. részben láttuk. Így az egyes számú partitív bővítmény vonatkozhat „több” jegyű denotátumra, ha az alany zéró névelős; tekintet nélkül arra, hogy a bővítmény számnév vagy sem: *Fiú van szép*, *Fiú öt van*, de névelős csak akkor, ha az állítmány számnév: *A fiú öt*, de ez sajátos mondat.

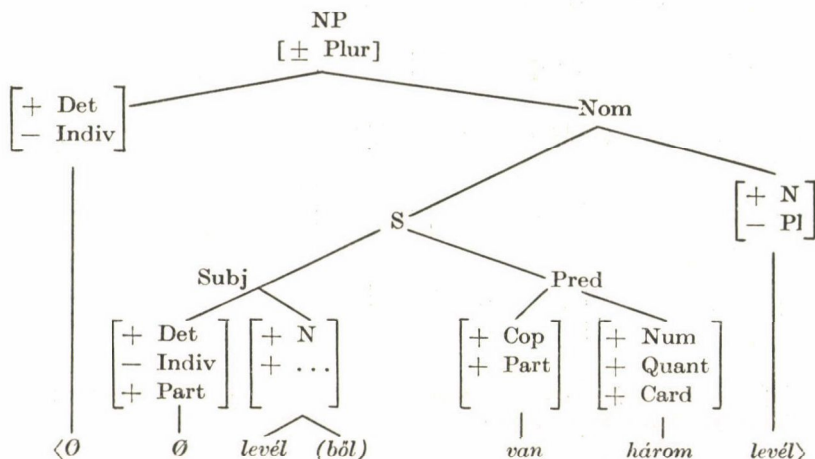
4.2.2.2. A névszói állítmányú és igei bővítményes mondatot hasonlíthatnánk két-kerék és négy-kerék meghajtásos járművekhez: a névszói mondatban a valóságra az alany és állítmány együtt reagál, az igei mondatban a bővítmény — bizonyos fokig — külön életet él. A valóság számosságának tükrözésében az igei és névszói mondat alanya azonosan viselkednek, s az igei, névszói állítmány s a partitív bővítmény követik őket: egy denotátumra vonatkoznak, ha az alany névelős, s egyre — vagy többre — ha az alany zéró névelős: *A fiú ír (szép)*, *Kenyeret jött (van szép)*. Kivételt a számnévi állítmány képez, amely — talán éppen ezért — sajátos szórendű és hangsúlyozású. A „külön meghajtású” igei bővítmény szabályai ugyanezek lényegében, de számnév csak jelzőként szerepelhet bennük. Ha az állítmányi részben tőszámnév van, az alany zömmel zéró névelős, mert ez vonatkozik — elsősorban és minden állítmánnyal — $[+Pl]$ jegyű denotátumra: *Fiú van öt (szép)*. Ebből következik, hogy ha számnéves állítmányú betétmondatot, ill. mellékmondatot használunk, ehhez a fajtához kell folyamodnunk: *A fiú levelet olvas* Δ *Levél(ből) öt van*, *A fiú levelet olvas, amelyből öt van*, és nem ... *amely öt*. Ha a számnév kompatibilisebb a zéró névelős főnévi csoporttal, mint a névelőssel, feltételezhető, hogy a főmondatban is ennek kell állnia, tehát *A fiú levelet olvas* Δ *Levél öt van*, s nem *A fiú olvassa a levelet* Δ *Levél öt van*; vagy ha a betétmondat valós mellékmondattá válik: *A fiú levelet olvas, amelyből öt van*, s nem *A fiú olvassa a levelet, amelyből öt van*. Ezzel azonban már eljutottunk a számnév transzformációs bevezetéséhez, s szemügyre kell vennünk.

A számnévi jelzős szerkezetek levezetésének egyik problémája, hogy ha a számnév és a névelő ennyire összefüggnek, egyáltalán szükség van-e transzformációs bevezetésükre. Nem helyesebb-e úgy bevezetni, amint fönt történt? Nézetünk szerint a transzformációs bevezetésnek akkor van magyarázó ereje, ha segítségével többet tudunk meg a vizsgált jelenségről. Nézzük meg tehát az adódó problémákat!

Ha a Det + N keretbe számnevet akarunk bevezetni, tisztázni kell a főnévi csoport jegyeit. A fentiekből világos, hogy „több” jegy esetén ($[+Pl]$) *kettő*, stb. (tehát nem *egy*) számnevet csak zéró névelős NP-be vezethetünk be, mert ennek van $[+Pl]$ jegye, alaki egyes szám mellett: *A fiú levelet ír* Δ *A levél kettő*.

Felmerült az a kérdés is, hogy *A levél kettő* legyen-e betétmondat, nem pedig egy partitív: *A fiú levelet ír* $\triangle$ *Levél(ből) kettő van*.

Mint láttuk, ha a betétmondat valós mellékmondat, az utóbbi megoldás jobb: *A fiú levelet ír, amelyből kettő van*, s nem az első: *A fiú levelet ír, amely kettő*. Maradjunk az utóbbinál, s írjuk fel az NP vázlatos ágrajzát.

Ebből lesz a fenti (2) (d) ágrajz, ha az S-ben levő *levél* és *van* elemeket eliminálom: *három levél: A fiú három levelet ír, A fiú ír három levelet*. Lényeges különbség a két NP között, hogy a (2) (d)-ben már „egyedi”, „határozatlan” a determináns jegyei, mivel a „nem egyedi” nem lehet „számos”, tehát a determináns jegyei megváltoznak. Kérdéses, nem helyesebb-e az *egy* névelős NP-be bevezetni a számnevet, ebben az esetben a jegyek nem változnak. Ekkor azonban eliminálni kellene az *egy* névelőt, s problémát okoz az NP [- Pl] jegye. Kézenfekvőbb lenne már akkor, hogy a határozott névelős jelzős NP-t: *a három levelet* a zéró névelős (*0 levelet*) helyett, a határozott névelősön (*a levelet*) keresztül vezessük be: *A fiú írja a levelet* → *A fiú írja a három levelet*, s nem így: *A fiú levelet ír* → *A fiú írja a három levelet*, de problémát okoz, hogy *A fiú írja a levelet* mondatban egy levélről van szó, a másodikban viszont többről. Ha *A fiú levelet ír* mondatba vezetjük be a számnevet, a „nem egyedi” jegyet át kell változtatni „egyedi”, „határozott” jegyekre.

Az *egy* számnév bevezethető a zéró névelős NP-be a fent ismertetett módon: *A fiú levelet ír, A fiú egy levelet ír*, ha így járunk, el minden számnév bevezetése egységes lenne, bár az *egy* számnév bevezethető az *egy* névelős NP-be is: *A fiú ír egy levelet, A fiú egy levelet ír*, csak az *a* névelősbe nem: *A fiú írja a levelet, *A fiú az egy levelet ír*.

A magyarban a leginkább egységes bevezetési módot a zéró névelős NP felhasználása biztosítja, de velejár, hogy a determináns jegyeit át kell alakítani, erre azonban az eddigiek során is szükség volt.

A valóság számosságának tükrözéséhez egy tipológiai mélyszerkezetben kellenek bizonyos adatok, amelyeket az egyes nyelvek a saját kategória-

rendszerüknek megfelelően dolgoznak fel, velük tükrözik őket. Az alábbiakban azt mutatjuk be, hogy egy tipológiai mélyszerkezet főnévi csoportjának adatait a magyar milyen kategóriákká alakítja át, tekintet nélkül arra, hogy ez formálisan hogyan történik. Az első oszlopban állnak a mélyszerkezet főnévi csoportjának jegyei, a másodikban a magyaré. Csak a megszámlálható főnevekkel alkotott mondatokat elemezzük.

$$(1) \text{ NP}[+\text{Comput}, \pm\text{Pl}] \rightarrow (1') [-\text{Plur}, -\text{Indiv}]$$

Pl. (*A fiú levelet ír*); *Fiú érkezett*; *Fiú (van szép, három)*

$$(2) \text{ NP} \left[+\text{Comput}, +\text{Pl}, +\text{Foc}, \begin{Bmatrix} +\text{Indiv} \\ -\text{Indiv} \end{Bmatrix} \right] \rightarrow$$

$$\rightarrow (2') \text{ NP} \left[+\text{Plur}, \begin{Bmatrix} +\text{Indiv}, +\text{Def} \\ -\text{Indiv}, -\text{Def} \end{Bmatrix} \right]$$

Pl. (a) (*A fiú írja*) a leveleket; *A fiúk jönnek*; *A fiúk (jó)*
 (b) (*A fiú leveleket ír*); *Fiúk (jönnek)*

$$(3) \text{ NP} [+ \text{Comput}, + \text{Pl}, + \text{Quant}, + \text{Card}, + \text{Indiv}] \rightarrow (3') \text{ NP} \left[- \text{Plur}, + \text{Quant}, + \text{Card}, + \text{Indiv}, \begin{Bmatrix} + \text{Def} \\ - \text{Def} \end{Bmatrix} \right]$$

Pl. (a) (*A fiú írja*) a három levelet; *A három levél (megérkezett)*; *A három levél (érdekes)*
 (b) (*A fiú három levelet ír*); *Három levél (érkezett)*; *Három levél (érdekes)*

$$(4) \text{ NP} [+ \text{Comput}, + \text{Pl}, + \text{Quant} - \text{Card}, + \text{Indiv}] \rightarrow (4') \text{ NP} \left[- \text{Plur}, + \text{Quant}, - \text{Card}, + \text{Indiv}, \begin{Bmatrix} + \text{Def} \\ - \text{Def} \end{Bmatrix} \right]$$

Pl. (a) (*A fiú írja*) a sok levelet; *A sok levél (elment)*; *A sok levél (érdekes)*
 (b) (*A fiú sok levelet ír*); *Sok levél (érkezett)*; *Sok levél (érdekes)*

A példákban az igés és a kopulás mondat alanyaként, az igés mondat tárgyaként álló főnévi csoportok szerepelnek. A kopulás mondat állítmányának számra utaló jegyei megegyeznek az alanyéival, s $[\pm \text{Indiv}]$ helyett $[\pm \text{Correl}]$ a közlési jegye, de ez a mondat tartalmától függ. A birtoklás-mondat bővítményének jegyei azonosak az itt bemutatottakkal, az alany jegyével nem foglalkozunk, csak megjegyezzük, hogy — ha a főnév megszámlálható — a névelőtlen alanynak megfelelően $[\pm \text{Pl}]$ jegyű: *A fiúnak van sapkája*,

A háznak van fala (lehet egy, lehet több, ez csak a szituációból vagy a valóságból tudható).

4.2.2.3. A határozatlan számnevek szinonimitási viszonyban állnak bizonyos melléknevekkel: *sok* — *rengeteg*, *tömeg*, *tömegtelen*; a *számos* a *több* szinonimája. A határozatlan számnevek és a velük szinonim melléknevek egyébként nem teljesen „határozatlanok”, mivel a mennyiség fokát megmutatják: *sok* és szinonimái kaphatnak „sok” jegyet [+Mult], s a *kevés* és szinonimái „nem sok” [—Mult] jegyet.⁶⁷ Ebből a szempontból irreleváns a *több* és a *számos*, mert lehet kevés is, sok is [+Mult]: *Nekem több pénzem van, de mégis kevés, Neked sok pénz van, de neki még több.* Kérdés: mi a különbség a számnevek és a mennyiséget jelölő melléknevek között? A határozatlan számnevek csupán a számosságot fejezik ki, amelyhez „határozatlan” jegy járul, és a „sokaság” jegye. A melléknevekben azonban ezenkívül még egyéb jegy, egyéb jelentéselem is van; például a neutrális *sok* számnévvel szemben a *rengeteg*, *tömeg*, *tömegtelen* elég nehezen megfogható egyéb emocionális jelentésárnyalatot is kap: a *rengeteg*-et például túl soknak tarthatjuk, s csodálkozhatunk rajta: *Ez az étel rengeteg, ezt nem ehetik meg.* Tulajdonképpen ez a jelentéstöbblet őrzi meg e szavakat a melléknevek kategóriájában.

A melléknevek abban is különböznek a határozatlan számnevektől, hogy az utóbbiak csak bizonyos lexikai korlátozások mellett használatosak: *Kenyér sok van, Vívó sok van helyes, de Vívó tömeg van* nem a legszerecsesebb.

4.2.2.4. A főnevek egy csoportja kifejezhet standard mértékegységet vagy viszonylagos mennyiséget: *egy kiló alma, egy kosár alma*, az előbbiről mindenki pontosan tudja mennyi, az utóbbiról csak körülbelül, kosara válogatja. A számnév-főnév összetett jelző gyakran kiegészíthető még egy denominális melléknévvel: *egy kiló súlyú alma*, amely a mértékegység fajtáját határozza meg. De az *egy kosár alma* már nem egészíthető ki valamely mértékegységgel, csak esetleg így: *egy kosár mennyiségű alma*. A mérés természetéből adódik az is, hogy lehet pontos vagy csak hozzávetőleges: *egy kiló alma, egy kilónyi alma, egy kosár alma, egy kosárnyi alma*, s a hozzávetőleges mérésnél főnév helyett *-nyi* képzős melléknév áll, ide is bevezethető még egy denominális melléknév, de eléggé erőltetve: *egy kilónyi súlyú alma, egy kosárnyi mennyiségű alma*.

Az összetett jelzők részletes elemzése most nem célunk, így csak megemlítjük e számneves mennyiségi jelzőfajtát, amely lényegesen különbözik az *ötmeletes* típusú szintén számneves jelzőtől abban, hogy a denominális melléknév alapszava mennyiséget jelöl. Tudjuk, hogy bizonyos nyelvekben a számnevek egy része valamely mennyiséget jelölő főnévből származik, s kérdés, miben különböznek e főnevek a számnevektől, amelyek szintén mennyiséget jelölnek. Ugyanazt felelhetjük, mint előbb a mellékneveknél: a főnév nem csupán mennyiséget jelöl, hanem mást is: *kiló* 'mennyiség', 'súly', *liter* 'mennyiség', 'űrmérték', *kosár* 'mennyiség', 'súly' és 'űrmérték' stb. (nem feladatunk a pontos részletezés). Ugyanakkor érdekes a szerepük:

⁶⁷ A *kevés* ezenkívül oppozícióban áll a *minden* névmással, de a „teljesség” jegy révén (lásd az 1.1. pontot és Dezső 1968).

a határozott számnév méri a megszámolhatót: *öt ember, hat alma*; a meg nem számolhatót azonban csak mennyiséget kifejező főnévvel mérheti: *öt mázsa alma*; igaz, olykor valami meg is számolható, meg is mérhető: *tíz alma, egy kiló alma* ugyanannyi mennyiségű lehet, de a mérés szempontja más.

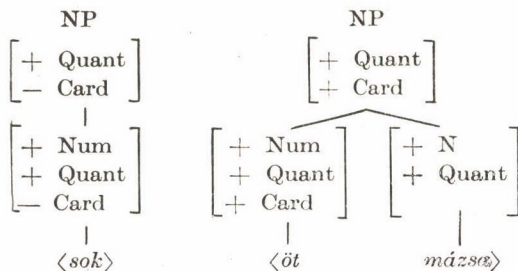
Ha az egy *kiló súlyú dinnye* háromtagú melléknévi kapcsolatot használom, tulajdonképpen a *kiló* főnév szemantikai jegyét használom reális szóként, akárcsak a *jó természetű* összetett melléknévben a *természet* szó a jó szemantikai jegye. Mivel a *kiló* csak súlyt jelölhet, a *jó* viszont nemcsak természetre jót, ritkán adódik olyan beszédhelyzet, hogy e hármas, egyébként nehézkes kapcsolattal legyünk kénytelenek élni. Az *egy kiló súlyú* melléknévi kapcsolatnak a levezetése egyébként azonos a *jó természetű* melléknévvvel.

A fiú vett dinnyét Δ *A dinnyének van súlya* Δ *A súly egy kiló*
A lány látta a fiút Δ *A fiúnak van természete* Δ *A természet jó*⁶⁸

Ha az *egy kiló* állítmányt fel akarnánk valós mondatokra bontani, csak ilyesmit tehetnénk: *A súly kilókban mért, A kilók száma öt*, de ez mesterkélt. Helyesebb tudomásul venni, hogy a 'nem megszámolható' főnevek pontos meghatározása csak számnév + mértéknév (mennyiségnév) szókapcsolattal lehetséges:

A kenyér sok
A kenyér öt mázsa

A kopulás mondat predikatív csomópontja „azonos rangú”, s ezt az első esetben „határozatlan”, a másodikban „határozott” mennyiségre utaló jeggyel lehetne kifejezni:

4.2.3. A szám kategóriája és a minőségjelző

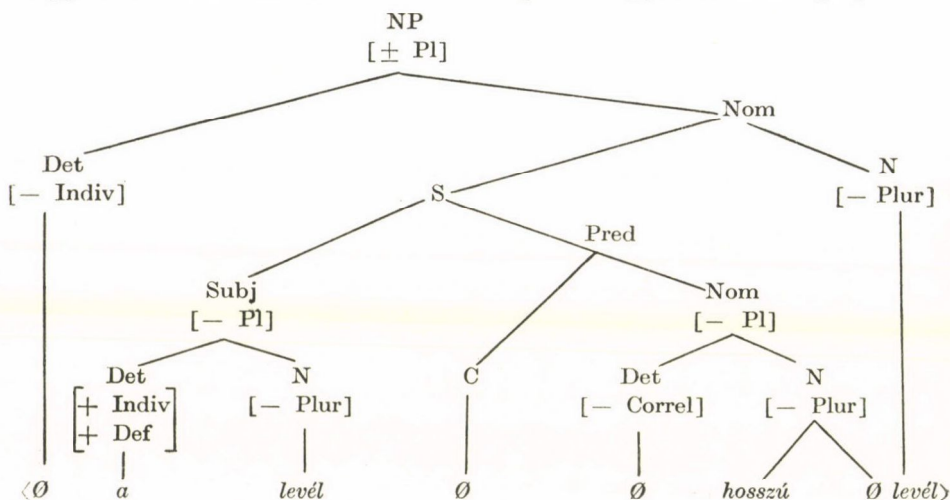
4.2.3.1. A melléknevek kérdésével részletesen itt nem foglalkozunk, bizonyos kérdéseket már tárgyaltunk az előző alpontokban, s a problémák zöme a képzett és összetett melléknévi jelző vizsgálatakor kerülne sorra.

⁶⁸ *A fiúnak van természete* önállóan nem használt mondat (erről lásd a 2.3.2 pontot).

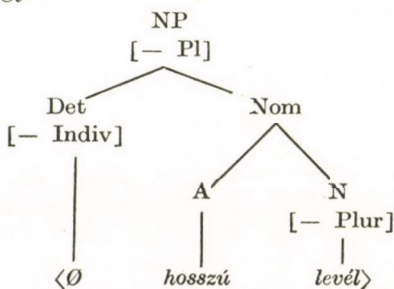
Most egy kérdést veszünk csak szemügyre: az egyszerű melléknévi jelzők bevezetését a mondatba. A melléknévet bevezethetjük névelős és zéró névelős mondatba. Íme a transzformáció elemei:

A fiú levelet ír $\triangle$ *A levél hosszú* $\Rightarrow$ *A fiú hosszú levelet ír.*

Ha a „nem egyedi” jegyű mondatba vezetjük be a melléknévet, a jelzendő szó zéró névelős és jelölhet „nem több” és „több” jegyű denotátumot: *A fiú levelet ír*, tehát – magyarul – nem tudom, hány levelet ír a fiú, egyet vagy többet. Viszont ha melléknév is kerül be a tárgy főnévi csoportjába, csak „nem több” levélről lehet szó: *A fiú hosszú levelet ír*. Ha többet ír, többes számot kell használni: *A fiú hosszú leveleket ír*. Ha ennek az okát keresem, megtalálhatom formálisan a betétmondatban, amely csak egy tárgyra vonatkozhat. Íme a főnévi csoportok egyszerűsített ágrajzai:

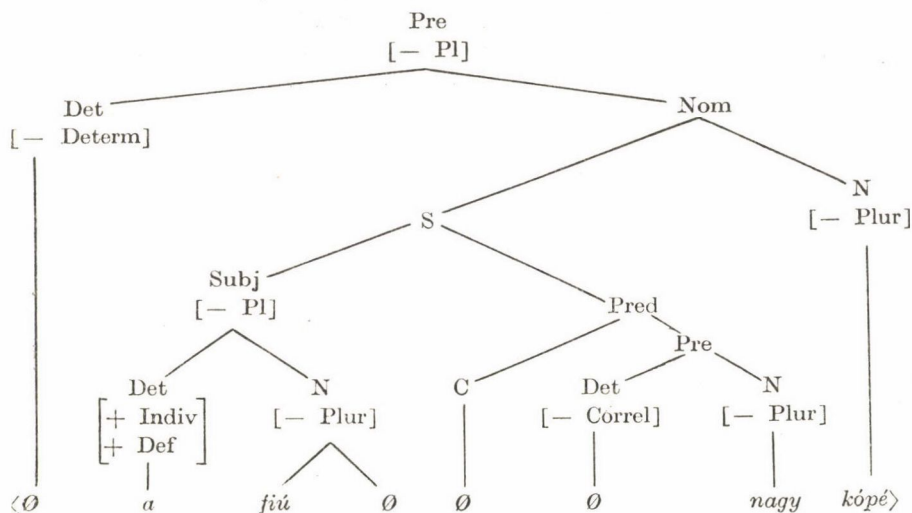

Ez a főnévi csoport ágrajza transzformáció előtt: a főmondat NP-je „nem egyedi”, a mellékmondat alanya (amely azonos a főmondat főnévvel) „egyedi”, állítmánya „nem viszonyított”. A transzformáció végrehajtása után a főnévi csoport jegye változatlan lesz, de nem vonatkozhat „több” denotátumra, csak egyre.

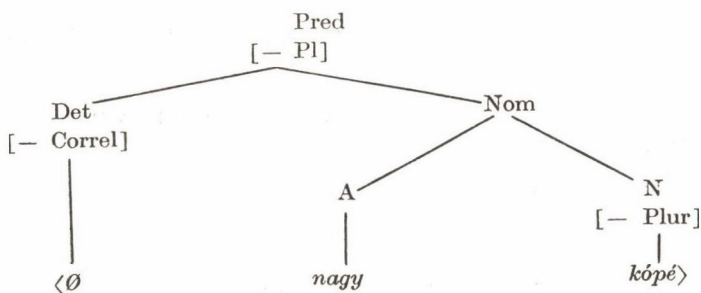

Például: *A fiú hosszú levelet ír, Hosszú levél érkezett.* Az igés mondaton kívül azonban állhat a zéró névelős, melléknévi jelzős főnévi csoport névszói állítmányként is. Mi történik ekkor? Nézzünk néhány példát: *A fiú nagy kópé, A ház nagy kincs, Ő nagy ember.* Sajátos helyzetben lehetséges a névelős állítmány is: *A fiú a nagy kópé, A ház a nagy kincs, Ő a nagy ember,* de ezt tegyük félre. Világos, hogy a főmondat névszói állítmánya „nem determinált” jegyű, meg is marad annak. A „nem determinált” állítmány és alanya „nem több” jegyű denotátumra vonatkozik, akárcsak a betétmondaté, s így a valóságához való vonatkozásban semmi változás sem történik. Íme a névszói állítmány ágrajza:

Azaz: *A fiú kópé* Δ *A kópé nagy*, s ebből lesz *A fiú nagy kópé*, amelynek állítmányát mutatjuk csak be:

A névelős főnévi csoportba a melléknév bevezetése a fertivel analóg módon történik, de a valóság tükrözésében változás nem áll be:

- (a) *A fiú olvassa a levelet* Δ *A levél hosszú* $\Rightarrow$ *A fiú olvassa a hosszú levelet*
 (b) *A fiú olvas egy levelet* Δ *A levél hosszú* $\Rightarrow$ *A fiú olvas egy hosszú levelet.*

Az (a)-ban a főnévi csoport: *a levelet* determinánsa „egyedi”, „határozott”, s a valóságban „nem több” felel meg neki, s ezek a jegyek meg is maradnak. A (b)-ben ugyanez történik, de „határozott” helyett „nem határozott” a determináns. (Úgy gondoljuk, az ágrajz bemutatása fölösleges.)

A birtoklás-mondatokban az alany „viszonyított” jegyű, s vonatkozhat „több” vagy „nem több” denotátumra: *A fiúnak van sapkája*, de ha melléknévet vezetünk be, csak egy denotátumra vonatkozhat: *A fiúnak van sapkája*, *A fiúnak szép sapkája van*; ha több sapkáról van szó, többes számot használók: *A fiúnak szép sapkái vannak*. Ha az alany előtt egy névelő áll, csak „nem több”-ről lehet szó: *A fiúnak van egy sapkája*, *A fiúnak van egy szép sapkája*.

4.2.3.2. A fentiekből az a tanulság, hogy ha melléknévet vezetünk be névelős főnévi csoportba, amely vonatkozhat „több”, „nem több” denotátumra: *A fiú levelet ír* stb., a jelzős főnévi csoport már csak „nem több” denotátumra vonatkozhat: *A fiú hosszú levelet ír* stb. A melléknévi jelző annyiban „egyedíti” a főnévi csoportot, hogy már csak egy denotátumra vonatkozhat. Az természetes volt, hogy a számnév bevezetése meghatározza — a számnév fajtájától függően — a főnévi csoporttól tükrözött denotátum számát, de a melléknévtől ezt kevésbé várnánk. Lényeges különbség a két jelzőfajta bevezetésében, hogy a számnév természetesen meghatározza a főnévi csoport számát, de az „egyediség”, „határozott” közti határvonalakat módosítja: határozott névelő áll szemben zéró névelővel: *A fiú írta az öt levelet*, *A fiú öt levelet írt*, a melléknév bevezetése után azonban megmaradt: a zéró névelő és névelő; és ezen belül *a* névelő és *egy* névelő oppozíció: *A fiú szép levelet ír*, *A fiú írja a szép levelet*, *A fiú ír egy szép levelet*.

Olyan nyelvekben, amelyekben nincsen névelő, a melléknéves jelzős szerkezet a névelő kialakulásának kiinduló pontja lehet azért, mert a melléknév már „egyedíti” a főnevet, s az ős- és ószlávban például melléknéves főnévi csoporthoz kezd járulni névelő funkciójú anaforikus névmás. A szlávban ez zsákutca volt a névelő kialakulása szempontjából; ahol kialakult névelő, mint a bolgárban, makedonban, a mutató névmásból származik, akárcsak a magyarban. Ahol határozatlan névelő is létrejött, föltehetően univerzálisan, az 'egy' számnévből ered, akár a magyarban. A jelenségek vizsgálatának ez a módja, ahogy mi — szinkron elemzési szinten — eljártunk, történetileg helytelen. Történetileg a számnévek, névmások és melléknévek „egyedítő” szerepét kellene vizsgálni, elemezve, hogy alakul ki ebből a névelő, s mi lesz utána a számnév, névmás és melléknév szerepe. De hogy az itt vizsgált problémakör más átrendezésben történetileg is releváns, nézetünk szerint valószínű.

A melléknév úgy készíti elő az „egyedi” kategória kialakulását, hogy a főnévi csoport csak „nem több” denotátumra vonatkozhat, de kell egy további elem, amely ezen belül kiválasztja a „határozottat”. Azért éppen a „határozottat”, mert a határozott a jelölt az oppozíciókban, s föltehetően univerzálisan a „határozott” kategóriája fejeződik ki alakilag elsődlegesen, nem pedig a „nem határozott”. E mögött egy univerzális tendencia húzódik, amit más vonatkozásban Jakobson és Greenberg fedtek föl.⁶⁹ A határozot-

⁶⁹ Vö. Greenberg 1966. 5 kk (ugyanott hivatkozás Jakobson műveire).

tat — föltehetően univerzálisan — határozott névmás, s köztük is mutató névmás fejezi ki, a többi határozott névszó közül ugyanis a vonatkozó névmás sajátos használatú, a személynévmás szintén — bár másként. A mutató névmás maga is egyedít, de nemcsak egyedít, meg is határoz, sőt ezen túlmenően a szövegben előre-hátra utal, a szituációban valamire rámutat: *A fiú ezt a könyvet olvassa* (rámutatok), *A fiú olvasta azt a könyvet, amelyikről szó volt* stb. Tehát többet tesz, mint amit egy határozott névelő. A különbség a mutató névmás és a névelő között anaforikus funkcióban a legkisebb, s innen indulhat el névelő kifejlődése. Ha melléknév nem ér el a célig, a mutató névmás túlfut rajta, veszíteni kell szerepköréből, hogy névelő lehessen.

A számnév is „túlfut” a célon, tehát *A fiú egy levelet olvas* mondatban az egy számnév hangsúlyozza a számosságot, pedig ezt az *egy* névelő nem teszi. Ezenkívül számnév esetén elmosódik a „nem egyedi”: „egyedi”, s ezen belül „határozott”: „nem határozott” oppozíció, a határozatlan névelő pedig éppen ezt van hivatva kifejezni, tehát az *egy* szerepének is módosulnia kell.

A magyarban, főleg ahol a főnévi csoport első tagja hangsúlyos, a mutató névmás és *egy* számnév névelővé alakulása során végbemenő szemantikai szerepmódosulást, funkcióvesztést prozódiai változás, hangsúlyvesztés kíséri. Ez olyan nyelvekben, ahol a főnév a hangsúlyos, kevésbé szembetűnő, de a névelő ott sem lehet hangsúlyos.

Irodalom

A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. (Szerk.: Tompa József) II. Bpest, 1962.

S. S. Annear, English and Mandarin Chinese: definite and indefinite determiners and modifying clause structures: The Ohio State University. Project on linguistic analysis. Report N° 11. 1–55 (June 1965).

E. Bach: *Have* and *be* in English syntax: Language 43. 462–85 (1967).

—, Nouns and nounphrases: Universals in Linguistic theory, New York, 1968. 91–124.

Balázs János: A névmások szerepe a szuffixumok kialakulásában. Bpest, 1964 (akadémiai doktori disszertáció).

Bese Lajos, On Khalkha preverbs: Acta Orient. Hung. 21. 225–35 (1968).

M. Bierwisch, Eine Hierarchie syntaktisch-semantischen Merkmale: Studia Grammatica V. (Berlin, 1965) 29–86.

—, Regeln für die Intonation deutscher Sätze: Studia Grammatica VII. (Berlin, 1966) 98–201.

Bodnár Ferenc, Nyelvi viselkedés — nyelvtani jelentés: Acta Univ. Szeged., Section Ethnograph. et Linguist. 10. 75–80 (1966).

N. Chomsky: Aspects of the theory of syntax. Cambridge, Massachusetts, 1965.

A. Чикобава: Проблема эргативной конструкции в иберийскокавказских языках. II. Теория сущности эргативной конструкции. Тбилиси, 1961 (grúzul, bő orosz rezümével).

Fr. Daneš: A three-level approach to syntax: Travaux Linguistique de Prague 1. 222–40 (1964).

J. Dean: Determiners and relative clauses. (May 1966) (sokszorosítva).

Gy. Décsy, Nominalsatz und Existenzaussage im Ungarischen: Ural-altaische Jahrbücher. 33. 41–51 (1961).

Dezső László, Notes on the word order of simple sentences in Hungarian: Computational Linguistics 4. 2–60 (1965).

- , A szemantika és lexikológia néhány kérdése: Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV. (Bpest, 1966) 31–67.
- , Szórend és mondathangsúly: Általános Nyelvészeti Tanulmányok V. (Bp., 1967) 79–121.
- , A typology of the word order of three-member sentences: X-th International Congress of Linguists. Abstracts of Papers. (Bucharest, 1967) 75.
- , Einige typologische Besonderheiten der ungarischen Wortfolge: Acta Lingu. Hung. 18. 125–59 (1968).
- J. Дžе: Некоторые вопросы типологии именных групп: Разработка машинных (автоматических) систем перевода с одного языка на другой и их применение. Будапешт, 1967. 356–367.
- , К вопросу об исторической типологии славянского порядка слов: Studia Slavica 14. 101–17 (1968).
- Dezső László – Szépe György, Adalékok a topic-comment problémához: Nyelvtudományi Közlemények 69. 365–88 (1967).
- Elekfi László, Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban: Nyelvtudományi Közlemények 66. 331–70 (1964).
- , A predikatív viszony: Magyar Nyelvőr 90. 62–75 (1966).
- Эргативная конструкция предложения в языках различных типов. Ленинград, 1967.
- Fabrics Ferenc, A jelentés és a másik ember: Kortárs 11. 1273–82 (1967).
- J. Firbas, From comparative word order studies: Brno Studies in English 4. 111–28 (1964).
- , Non-thematic subjects in contemporary English: Travaux linguistique de Prague 2. 239–56 (1966).
- R. Gauthiot, La phrase nominale en Finno-ougrien: Mémoires de la Société Linguistique de Paris 15. 201–27 (1908–1909).
- Gombocz Zoltán: Syntaxis. Bp., 1949.
- J. Greenberg: Language Universals. The Hague, 1966.
- M. A. K. Halliday: Some aspects of the thematic organization of the English clause. Santa Monica, 1967.
- K. E. Heidolph, Kontextbeziehungen zwischen Sätzen in einer generativen Grammatik: Kybernetika 3. 274–81 (1966).
- A. V. Isačenko, Das syntaktische Verhältnis der Beziehungen von Körperteilen im Deutschen: Studia Grammatica V. (Berlin, 1963) 7–28.
- , Kontextbedingte Ellipse und Pronominalisierung im Deutschen: Beiträge zur Sprachwissenschaft und Literaturforschung (Steinitz Festschrift). (Berlin, 1965) 163–74.
- A. B. Исаченко, О синтаксической природе местоимений: Проблемы современной филологии. (Moszkva, 1965) 159–66.
- R. Jakobson, Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre (Gesamtbedeutungen der russischen Kasus): Travaux du Cercle Linguistique de Prague 6. 240–88 (1936).
- , Implications of language universals for linguistics: Universals of Language. (Cambridge, Massachusetts, 1963).
- Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Bpest, 1956.
- , Az értelmező és az értelmező mondat a magyarban. Bpest. 1958.
- , Az alany és állítmány elemzéséhez: Magyar Nyelvőr, 88. 158–68 (1964).
- , Bevezetés az általános és magyar jelentéstanba. Bpest, 1967. (akadémiai doktori disszertáció.)
- Kiefer F.: On emphasis and word order in Hungarian. Bloomington, 1967.
- R. B. Lees – E. S. Klima, Rules for English pronominalization: Language 39. 127–28 (1962).
- Lotz J.: Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939.
- , A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság a magyarban: A magyar nyelv története és rendszere. (Bpest, 1967) 249–55.
- , Egy nyelvtani modell: Magyar Nyelv 63. 394–408 (1967).
- И. И. Мещанинов: Эргативная конструкция в языках различных типов. Ленинград, 1967.
- T. Moore: The topic-comment function (X. nyelvészkongresszus, sokszorosított előadás).

- R. Mrazek, Typologie des einfachen Satzes im Slawischen in Bezug zu anderen Europäischen Sprachen: X-th International Congress of Linguists, Abstracts of Papers. (Bucharest, 1967) 248–9.
- G. Nickel: Some contextual relations between sentences in English (X. nyelvész-kongresszus, sokszorosított előadás).
- : Some suprasegmental criteria for contextual relations between sentences in English (VI. fonetikai kongresszus, sokszorosított előadás).
- E. B. Падучева, Анафорические связи и способы их выражения в тексте: X-th International Congress of Linguists. Abstracts of Papers. (Bucharest, 1967) 268.
- D. M. Permuter, On the article in English: Recent Developments in Linguistics. (Ed. M. Bierwisch and K. E. Heidolph. (Megjelenés előtt.)
- P. M. Postal: On the so called pronouns in English: Monograph Series. Languages and Linguistics (1966) 177–206.
- J. R. Ross: Adjectives as nounphrases (sokszorosítva).
- R. Růžicka: Studien zur Theorie der russischen Syntax. Berlin, 1966.
- , Versuch einer Modellierung des *genus verbi* moderner slawischer Sprachen im Rahmen der generativen Transformationsgrammatik: Zeitschrift für Slawistik 13. 137–78 (1968).
- Simonyi Zsigmond: A jelzők mondatana. Bpest, 1913.
- , Igeállítmány és névszói állítmány: Magyar Nyelvőr 47. 49–52 (1918).
- VI. Skalička, Text, Kontext und Subtext: Slavica Pragensia 3. 73–8.
- C. S. Smith, Determiners and relative clauses in generative grammar of English: Language 40. 37–52 (1963).
- Szépe György, Megjegyzések a nominális mondatról: Általános Nyelvészeti Tanulmányok. V. (Bpest, 1967) 269–85.
- Дь. Сепе: Относительно теории грамматики в свете машинного перевода: Разработка машинных (автоматических) систем перевода с одного языка на другой и их применение. Будапешт 1967. 22–37
- Telegdi Zsigmond: Über einen Fall von strukturellen Homonymie im Persischen: Acta Lingu. Hung. 14. 237–61 (1964).
- Tompa József, „s néked én te vagyok” (Radnóti Miklós): Magyar Nyelv 59. 322–33 (1964).
- A. Whiteley: A study of Yao sentences. Oxford, 1966.
- Zsilka János: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat-szerkezetek.) Bpest, 1966.
- , Transzformációs csoportok és magányos sorok: Nyelvtudományi Közlemények 70. 105–25 (1968).

A melléknévi csoport

1. Bevezetés (módszertani kérdések)

1.1. Melléknévi csoporton a melléknév és bővítményeinek a szerkezeti egységét értjük. A generatív nyelvtani munkákban szokásos NP és VP megjelölésnek megfelelően itt az AP megjelölést kellene alkalmaznunk, hogy világosan lássuk az ebben a fejezetben tárgyalandó jelenségek grammatikai helyzetét. A melléknév bővítményeit is általában határozónak szokták tekinteni, hasonlóan az igék bővítményeihez. Mivel azonban a melléknév bővítési lehetőségei sok tekintetben különböznek az ige határozóitól, például tárggyal a melléknév (A) nem bővíülhet, célszerű s ez egybevág a nyelvi tényekkel is, ha a melléknév határozóit külön osztályként tartjuk számon. Ennek az osztálynak legfontosabb strukturális jegye éppen melléknév melletti szintaktikai helyzete. (A külön osztály vagy kategória megállapítása a generatív nyelvtenban természetesen nem öncél, hanem a szabályok megalkotásának operatív eszköze.)

Tanulmányom címében használhattam volna a *feldolgozás* szót, mert azt akarom bemutatni, hogy egy aránylag kis, bár fontos részletterület vizsgálata milyen eredményre vezet. Azonban a magyar szakirodalomban úgyszólván teljesen új, hiszen az itteni kérdésről „A mai magyar nyelv rendszeré”-ben összefoglalóan semmit, s az egyes típusokra is csak alig-alig találunk példát a határozók fejezetében. Majtyinszkája nyelvtenában is mindössze néhány oldalnyi rész foglalkozik ezzel a témával, de ebben a *nagy szemű* és a *tizenkét esztendő*s-féle, nálunk nem tárgyalt szerkezetek is helyt kaptak. Mindamellett még így sem mondom, hogy a kérdés feldolgozását lezártam tekinthetem. Csak egy-két típusban érintettem a melléknevek melletti mellékmondatok szabályait, nem foglalkoztam az egyébként témánkkal szorosan összefüggő számnévek kérdésével, és még egyéb sok, a jelenlegi keretbe tartozó részlettel.

A melléknévről és bővítményeiről beszélve mindjárt utalnunk kell arra, hogy a transzformációs nyelvten tárgyalási módszere, tehát hogy milyen jelenségcsoportokat vesz együvé, sokban eltér más nyelvtenok módszerétől. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy azokkal a bővítményekkel, amelyek igéből vagy névutóból képzett melléknevekhez járulnak, s a bővítmény a nem melléknévi alapszó bővítési szabályrendszerébe tartozik (például igenevek

határozói: *utcán haladó, fáradtan mozgó*: továbbá az *-i* képzővel ellátott névutó előtti főnév: *a két világháború közötti, a ház mellett*), itt nem foglalkozunk. Ugyanakkor az „AP”-t tárgyalandó szerkezetek átalakításairól is szó lesz, a *szívós a védekezésben* szerkezettel kapcsolatban például a következő szerkezetekről: határozó + ige: *szívósan védekezik*, jelző + főnév: *szívós védekezés*, vagy melléknév + mellékmondat: *szívós, amikor védekezik*, mert ezek mind az átalakítás viszonyában vannak a *szívós a védekezésben* formával. Mindezek a viszonyok a *szívós* és hasonló melléknevek használati szabályait adják meg, még pedig egymással összefüggő szabályait. Másfajta melléknevek más átalakítási szabályokkal jellemezhetők. A különböző környezetekben és különböző átalakítási szabályokkal rendelkező melléknevek különböző típusokat alkotnak.

1.2. Hogy egy-egy melléknévnek milyen használati szabályai vannak, azt végeredményben a melléknév jelentéstípusa és a vele kapcsolatos bővítményhez való jelentésviszonya szabja meg. E viszonyt a melléknév jelentésszótálya, a bővítmény jelentésszótálya és a viszonyító elem (rag, névutó) jelentése határozza meg, illetőleg ezeken kívül még a melléknév tulajdonságát alanyként vagy jelzett szóként hordozó másik szó jelentésszótálya. Például:

- (1) (a) ... *gyenge a büntetésben*
(b) ... *gyenge a büntetéstől*

A melléknév és a bővítmény szemantikai viszonyát, e viszonynak a különbözőségét a két rag: a *-ben* és a *-től* testesíti meg. E két különböző struktúrában ($A + {}^VN_{ben}$; $A + {}^VN_{től}$) a ragok jelentésétől függően a melléknév jelentése is megváltozott: az első esetben a *gyenge* 'erélytelen', a második esetben 'erőtelen' jelentésre gondolunk inkább. Az első esetben a melléknév [+pszichikai], a másodikban [+fizikai] szemantikai jeggyel volna ellátható, egyelőre nem tisztázva e jegyek oppozíciós szembeállíthatóságát.

A *-ben* és a *-től* ragos bővítmények mellett a *gyenge* melléknév nem akármelyik más melléknévvel cserélhető fel. Például:

(2) (a) ... <i>kitartó a büntetésben</i>	(3) (a) ... <i>sovány a büntetéstől</i>
(b) ... <i>alapos a büntetésben</i>	(b) ... <i>beteg a büntetéstől</i>
de	de
(c)* ... <i>kitartó a büntetéstől</i>	(c)* ... <i>sovány a büntetésben</i>
(d)* ... <i>alapos a büntetéstől</i>	(d)* ... <i>beteg a büntetésben</i>

A felcserélhetőség lehetősége vagy lehetetlensége nem egyszerűen a példákban szereplő melléknevek egyedi jelentésétől függ, hanem ennél általánosabb szabályszerűséget mutat: a (2) alatti melléknevek a [+pszichikai], a (3) alattiak a [+fizikai] szemantikai jeggyel rendelkeznek, azaz ilyen jelentésszótályba tartoznak. A mellékneveknek a grammatikai (értsd itt *x* vagy *y* raggal együtt járó) használata tehát a melléknevek jelentésszótályától, vagy ettől is függ.

Fenti példáinkban a kipontozott „üres hely” betöltése sem önkényes: a felsorolt esetekben csak olyan főnevek állhatnak alanyként, amelyek a [+élő] jegyet tartalmazzák. Ha a melléknév jelentéstípusát megváltoztatom, ez maga után vonhatja az alanyi szerepű főnév jelentéstípusának a megváltozását:

- (4) (a) ... *új a büntetésben*
(b) ... *fontos a büntetésben*
(c) ... *célravezető a büntetésben*

A kipontozott helyekre ilyen főnevek kerülhetnek: *eljárás, mértéktartás, fegyelmezettség, szigorúság, jóindulat, következetesség*. Tehát igéből vagy melléknévből képzett főnevek, amelyek elvont cselekvést vagy tulajdonságot jelentenek. Az említett melléknevek is egy sajátos jelentésszótárat alkotnak, elvont jelentésűek, többnyire értékelő aspektussal.

E melléknevek más alannal is összekapcsolhatók, de akkor a határozói szerepű ragos főnévnek is meg kell változnia:

- (5) (a) ... *szükséges a tanulásban*
(b) ... *kívánatos a sportolásban*

Itt a következő kiegészítések helyes mondatokat adnak:

- (c) *A kitartás szükséges a tanulásban.*
(d) *A taktika kívánatos a sportolásban.*
De helytelen mondatok:
(e) **A könyv szükséges a tanulásban.*
(f) **A jó terep szükséges a sportolásban.*
Viszont helyesek:
(g) *A könyv szükséges a tanuláshoz.*
(h) *A jó terep szükséges a sportoláshoz.*

Az (e)–(h) alatti példákban az alany helyét olyan főnevek töltik be, amelyeket az [–élő] szemantikai jegy jellemez.

- (6) (a) *A tanár gyenge a büntetésben.*
(b) *A fiú gyenge a büntetéstől.*

E mondatokról megállapítottuk, hogy jelentésük két ponton is eltér egymástól: más-más jelentésben használatos bennük a *gyenge* szó, s más-más határozóragja van a bővítménynek. A következő mondatok jelentése eltér az előzőkétől:

- (7) (a) *Az igazgató ügyes a vezetésben.*
(b) *A turista fáradt a gyaloglástól.*

Intuíciónk azt mondja, hogy az utóbbi mondatok nem minden tekintetben térnek el az előzőktől, sőt, lényegében megegyeznek velük, azon túlmenően, hogy az (a) esetekben egyformán *-ben*, a (b) esetekben *-től*,

-tól ragot találunk. Ezt az egyezést a grammatikák úgy szokták jelezni, hogy megnevezik a határozó jelentéstípusát: a második esetben nyilván okhatározóról van szó, az első esetre nem igen találunk példát nyelvtanainkban, de nehéz is besorozni valahova. Leginkább a tekintethatározók közé illik. A tradicionális nyelvtanok jelentéstani osztályozásait a strukturális leírás amerikai módszerével dolgozó nyelvészek elvetik. A hiba azonban nem a jelentéstani szempont alkalmazásában, hanem az alkalmazás mikéntjében van. A jelentéstani megjelölés, ha nincs a struktúrával összevetve, nem egyszer pontatlan, nagyon elnagyolt vagy nagyon részletező, vagy következtelen, másrészt meg könnyen az öncélú osztályozást szolgálja, elszakad attól a lényegesebb céltól, amely fő feladatát a nyelvhasználat szabályainak a megadásában látja.

- (8) (a) *A tanár gyenge a büntetésben.*
- (b) *A tudós megbízható eredményeiben.*
- (c) *A következtetés hamis történetileg.*

Mind e mondatok határozóira illik a „tekintethatározó” elnevezés. Ámde ezzel még nem sokra megyünk. E mondatok egymástól lényegesen különböznek, s ez a különбözés nem jelentéktelen, nem olyan, mint a (6a) és (7a) vagy (6b) és (7b) különbözése. Az (a) alatt a határozó igéből képzett főnév, s a mondatnak ilyen átalakításai lehetségesek:

- (9) (a) *A tanár gyengén büntet.*
- (b) ^(*)*A tanár büntetése gyenge.*

A (8b) és (8c) alatti mondatok átalakítási lehetőségei részben különböznek:

- (10) *A tudós eredményei megbízhatóak.*
- (11) *A következtetés történeti hamissága . . .*

Az átalakításokon kívül a melléknév melletti alanyok és határozók szófaji és jelentésoztályai is különböznek egymástól. Így tehát a fenti mondatok (8a), (8b) és (8c) esetében három különbözö típusról van szó, annak ellenére, hogy tekintethatározónak lehet mind a három mondat határozóját minősíteni. Az átalakítások végeredményben a jelentéssel vannak összefüggésben, a jelentést tárják fel. De sok jelentéstani különbség, mégpedig strukturális, tehát grammatikai különbség csak az átalakítás révén válik észrevehetővé. Hajlandók lennénk azt gondolni, hogy a következő mondat:

- (12) *A tudós bizonytalan eredményeiben.*

semmilyen sem különbözik a (8b) mondatától strukturális jelentés dolgában. Ámde az átalakítás során kiderül, hogy noha ezzel a mondattal is lehetséges a (10) alatt bemutatott átalakítás, a kapott mondatban a *bizonytalan* szó más jelentésű:

(13) *A tudós eredményei bizonytalanok.*

Ez a mondat nem felel meg a (12) mondatának, mert a *bizonytalan* ebben [+pszichikai] jegyű, míg a (13)-ban [–pszichikai] jegye van, aminek intuíciónk is megfelel: a (12)-es mondat a tudós szubjektív álláspontját fejezi ki, amivel jól megfér az eredmények objektív biztossága is.

A nyelvet lépten-nyomon át meg átszövi a homonímia és a szinonímia, az aszimmetrikus dualizmus:¹ egybeesés az egyik nyelvi szinten: az alak vagy a struktúra szintjén és különbözőség a másikon: a jelentés szintjén és fordítva.

- (14) (a) *A tanár ügyesen kérdez.*
(b) *A fiú gyönyörűen ír.*
(c) *A mama betegen fekszik.*

A mondatok struktúrája azonos: N_0 (alanyként) + A_{en} (az ige határozója-ként) + V (állítmányként). Az első két mondatot régebbi nyelvtanaink is megkülönböztetik a harmadiktól: (a) és (b)-esetben módhatározóról, (c) esetben állapothatározóról beszélnek. Ezt a megkülönböztetést az átalakítás is igazolja:

- (15) (a) *A tanár kérdezése ügyes.*
(b) *A fiú írása gyönyörű.*

Ámde:

- (c) **A mama fekvése beteg.*

Ugyanakkor nem különböztették meg (a)-t (b)-től és (c)-től:

Pedig:

- (16) (a) *A tanár a kérdésben ügyes.*
(b) **A fiú az írásban gyönyörű.*
(c) **A mama a fekvésben beteg.*

Nem véletlen, hogy a strukturális különbségek itt azzal is párhuzamosak, hogy (a) esetben a melléknév [+pszichikai], (b) esetben [+érték] (itt lehetne más is), és (c) esetben [+fizikai állapot, +élő]. A *gyönyörűen ír* típusában egyébként a [+alak] és [+mérték] szemantikai jeggyel ellátható melléktörzsek vannak túlsúlyban: *kusznán ír, görbén néz, könnyen mozog, ferdén ül; súlyosan téved, nagyon izgul, nehezen lélegzik*. Az (a) típusban talán jellemzőbbek a [+érték] jegyű melléktörzsek, mint a (b)-ben: *kiválóan rajzol: kiváló a rajzolásban; elsőrangúan úszik: elsőrangú az úszásban; utólérhetetlenül számol: utólérhetetlen a számolásban*. Mivel ezek a melléktörzsek más képpen viselkednek, mint a *gyönyörű, szép, csúnya*, közelebbről meg kell vizsgálnunk majd, hogy jogos-e, ha egyformán jellemezzük őket szemantikailag. Módszerünkben tehát a jelentés és a struk-

¹ A műszóra vö. P. Sgall, *Zur frage der Ebenen im Sprachsystem: Travaux linguistiques de Prague I.* (Prága, 1964) 96 és 105. E szerint az elnevezés már S. Karcevskijnél és V. Skaličkanál megtalálható.

túra szorosabb egymásravezetést jelent meg, mint régebbi nyelvtanainkban, mert feltesszük, hogy egy egész szósor egyforma strukturális viselkedésének funkcionális oka van. A jelentés és a struktúra egymásra vonatkoztatása abban a perspektívában kap értelmet, hogy feladatunk nem egyszerűen valamiféle osztályozás, legyen az akár jelentéstani besorolás, hanem a szavak, morfémák viselkedésének a megfigyelése, abból a szempontból, hogy végül is hogyan lehet velük jó mondatokat alkotni.

- (17) (a) *A légy gyenge októberben.*
 (b) *Az igazgató gyenge az otthonában.*
 (c) *A fiú gyenge akaratában.*
 (d) *Péter gyenge a matematikában.*

E mondatoknak a stuktúrája lényegében azonos: főnév alanyként + melléknév állítmányként, + főnév +*ban* a melléknév határozójaként. A mondatok jelentése azonban nem azonos, s ez a különbség nemcsak abban jut kifejezésre, hogy az alanyi és a határozói funkcióban más-más szavak vannak. Alanyi funkcióban állhatna ugyanaz a főnév is. Határozói funkcióban már nem váltogathatók tetszés szerint a szavak anélkül, hogy a mondat jelentéstípusa ne változnék: ez a változás a *-ban* (*-ben*) rag poliszemiájával (vagy homonimiájával) függ össze. Az (a) esetben idő, a (b) esetben hely, a (c) és (d) esetben nehezebben meghatározható jelentése van, mondjuk hogy tekintethatározó. A négy mondat struktúraazonosságát struktúrákülönbségre változtathatjuk, ha a mondatokon átalakításokat eszközölünk. Az átalakítások eredményei:

- (18) (a) ^(*)*A légy gyenge, ha október van.*
 (b) *Az igazgató gyenge, ha az otthonában van.*
 (c) *A fiú akarata gyenge.*
 (d) —

A (d) esetben bizonyos lexikai átalakításokat is kell végeznünk, hogy átalakíthassuk a mondatot:

- (19) (a) *Péter gyengén áll matematikából.*

vagy:

- (b) *Péter gyenge a matematika elsajátításában.*

Az ilyenfajta lexikai jellegű átalakítások jogosak, mert az átalakítás lehetősége a mondatstruktúrához van kötve, ami azt mutatja, hogy például a *gyenge* és a *gyengén áll* különbsége nem egyszerűen csak szemantikai, hanem szemantikai—grammatikai, illetőleg, ha tekintetbe vesszük, hogy a *gyengén áll*-ban a fenti mondatkörnyezetben az *áll*-nak csak formális szerepe van, éppúgy, mint a *Rosszul áll matematikából* mondatban az *áll*-nak, akkor az *áll* szerepe éppen az, hogy a *gyenge* szintaktikai szerepét határozza meg.

Nincsen ugyanis:

- (20) (a) **A légy gyengén áll októberben.*
 (b) **Az igazgató gyengén áll az otthonában.*
 (c) **A fiú gyengén áll akaratában.*

Viszont van:

- (21) (a) *A fiú gyengén áll a munkájával.*
 (b) *A fiú gyengén áll a dolgozatával.*

Az utóbbi mondatok — akár a (19a) — főnévi határozója átalakítható igéből képzett formává:

- (22) (a) *A fiú gyengén áll a matematika elsajátításával.*
 (b) *A fiú gyengén áll a munkája végzésével.*
 (c) *A fiú gyengén áll a dolgozata megírásával.*

A (22) példái arra mutatnak, hogy a (17d) *matematika* főneve az ilyen használatban rövidített kifejezés egy olyan kapcsolat helyett, amelyben deverbális főnév is van (*matematika elsajátítása*). Ezért a (17d) típus alosztálynak tekinthető egy olyan osztályban, ahol a határozói funkciót v_N tölti be, például:

- (23) *Péter gyenge a számolásban.*

Ebben a típusban pedig az átalakítási lehetőség ez:

- (24) *Péter gyengén számol.*

A *matematika* szó szemantikai jegyei között szerepel a [+tantárgy], a tantárggyal pedig együtt jár a [+tevékenység] jegy is. (Vö. a *számítás* szinonimáját.)

A (17) alatti azonos struktúrák tehát különböző struktúrákká alakíthatók át, s ez mutatja, hogy a köztük levő különbség mélyebb, mint az, amit az egyes szavak jelentésében találunk. Úgy foghatjuk fel az ilyen eseteket, mint amelyek a szerkezeti homonímia viszonyában vannak, mert különböző jelentésviszonyokat azonos szerkezeti struktúrában fejeznek ki, de úgy, hogy a különböző jelentésviszonyok különböző struktúrákban is kifejezhetők. A különböző jelentésviszonyoknak megfelelő különböző jelentésstruktúrák a jelentésviszonyt pontosabban, speciálisabban, mélyebben tükrözik. Ennek következtében a jelentésösszefüggések szempontjából elsődlegeseknek is tekinthetők azokkal a struktúrákkal szemben, amelyek egybeesnek másokkal. Az elsődleges struktúra a transzformációs nyelvtan Chomsky-féle felfogásában és terminológiájával „mélystruktúra”, szemben a különböző transzformációk, átalakítások után kapott „felszíni struktúra”-val.

Így (17a)-val, (b)-vel, (c)-vel és (d)-vel szemben elsődleges (18a), (b), (c) és (19b). Ez utóbbiakban a szemantikai interpretáció valóban pontosabb, világosabb. (18a)-ban és (b)-ben például explicit módon megjelenik a feltételességet kifejező *ha*, ami a kijelentés általános érvényének a formai exponense. A feltételesség és általánosság a (17a)-ban és (17b)-ben explicit módon nincs megjelölve, implicit módon azonban hozzájuk értendő. Ha

(17a)-t és (b)-t múlt idejűvé alakítanánk át, akkor a feltételeesség és általánosítás megszűnne. A múlt idejű mondatoknak explicit formájává alakítása után viszont más formáns jelölne pontosabban a helyi és időbeli jelentésviszonyt:

- (25) (a) *A légy gyenge volt októberben.*
 (b) *Az igazgató gyenge volt az otthonában.*
 (26) (a) ^(*)*A légy gyenge volt, amikor október volt.*
 (b) ^(*)*Az igazgató gyenge volt, amikor az otthonában volt.*

Az utóbbi helyett inkább a *volt*-nak egy szinonimája kerül a mondatba:

- (27) *Az igazgató gyenge volt, amikor az otthonában tartózkodott.*

Az *amikor* egyidejűséget jelent, mégpedig itt alkalmi egyidejűséget a *ha* feltétlenül általánosító jelentésével szemben.

A (17c)-vel szemben a (18c) világosabban mutatja, hogy a *gyenge* tulajdonság az *akaratnak* a tulajdonsága. (17c)-t jól tudjuk magyarázni szemantikailag a (18c)-ből: valami rész → egész jelentésváltozás történt: a rész tulajdonságát átvittük az egészre. Innen van emocionális értékük különbsége. (17) és (18) között a „kommunikációs dinamizmus”² szempontjából is különbség mutatkozik. Különbséget ad a nyelvi ökonómia szempontjának különböző érvényesítése (hosszabb, rövidebb megoldás), meg a már említett explicitás foka is (összefüggésben az ökonómiával meg a kommunikációs dinamizmussal).

(17a) és (18a), (17b) és (18b), tehát az átalakítás viszonyában levő mondatok szerkezetei, struktúrái a nyelvtani szinonimitás viszonyában vannak. Módszerünk és javaslatunk szerint ezen nem változtat a lexikai szinonimák váltogatása, ahogy ezt a *volt* és a *tartózkodott*, vagy a *gyenge* és *gyengén áll* esetében láttuk. A lexikai szinonimák nagy része is „kombinatorikus”,³ azaz nem cserélhetők fel mindig egymással. Használatuk sokszor egy-egy szintaktikai struktúrához van kötve. Ez áll a segédelemek, névutók, ragok, kötőszók használatára is. Ennek, mint látni fogjuk, nagy jelentősége van a szerkezetek átalakításában.

(18a) esetén mondat. (Az ilyenek használatára vonatkozó korlátozó szabályt Chomsky a performancia körébe utalja.)⁴ Lehet, hogy ennek oka

² A műszóra vö. J. Firbas, On defining the Theme in Functional Sentence Analysis: Travaux linguistiques de Prague 1. (Prága, 1964) 270; ezenkívül: J. Firbas, Non-thematic Subjects in Contemporary English: Travaux linguistiques de Prague 2. (Prága 1966) 240. A kommunikációs dinamizmus fogalma e szerint közel áll a nálunk is ismert „aktuális tagolás” fogalmához, de annál szélesebb és differenciáltabb értelmű. Az aktuális tagolás kérdéseire én csak utalok; ezekkel elsősorban Dezső László foglalkozik e tanulmánykötetben.

³ A „kombinatorikus” és „fakultatív” elnevezéseket, amelyeket a fonológiából ismerünk, a jelentéstanban a következő értelemben alkalmazhatjuk. A szinonima fakultatív, ha ugyanabban a környezetben felcserélhető. A szinonima kombinatorikus, ha ugyanabban a környezetben nem cserélhető fel: a szinonimák ilenkor más-más környezetben használatosak. Vö. Károly Sándor, Bevezetés az általános és magyar jelentéstanba. (Akadémiai doktori értekezés.) Budapest, 1967. 112.

⁴ Vö. N. Chomsky, Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Massachusetts, 1965. 10–15.

a kommunikációs dinamizmus valamelyik tényezőjében van. Mondjuk a hosszabb forma nem ad más információt, esetleg azért, mert a (17a) mondat mindenképpen kifejez bizonyos kontrasztivitást: *A légy gyenge októberben, de máskor nem gyenge*. Ezért a (18a)-ra, amelyben külön a figyelem központjába állítjuk az októbert, nincs szükség. Ez természetesen hipotetikus megállapítás, inkább csak arra akartam rámutatni vele, hogy a használat — nem használat kérdésében milyen tényezőknek lehet szerepük. De ezeknek a tényezőknek a számontartása a nyelvhasználat indokolása szempontjából fontos. És mindegyre csak olyan nyelvtanban derülhet fény, amely a nyelvtani szinonimákat, tehát az átalakítás viszonyában levő mondatformákat rendszeresen nyilvántartja.

(28) (a) (*) *A légy gyenge, ha október van.*

(b) *A légy gyenge lesz, ha megjön az október.*

(28b) akcióminőségben különbözik (28a)-tól. És (28b) jó, (28a) esetlen mondat. (28b) tovább alakítható lexikai szinonimákkal a következő cserék útján: *gyenge lesz* → *leggyengül*; *megjött* → *itt van*. Az utóbbi csere nagyon jól mutatja, hogy az ilyen ekvivalenciák mennyire bizonyos szintaktikai — szemantikai helyzethez vannak kötve:

Mert:

(29) (a) *Megjött a nyár. ↔ Itt a nyár.*

Megjött a tél. ↔ Itt a tél.

Megjött a karácsony. ↔ Itt a karácsony.

Megjött az eső. ↔ Itt az eső.

(b) *Megjön a nyár. ↔ Itt lesz a nyár.*

(c) *A múlt évben korán megjött a nyár ↔ A múlt évben korán itt volt a nyár*

De (30) *Megjött apuka. ↔ Itt van apuka.*

Ebben az esetben már csak a szituáció teszi lehetővé az ekvivalenciát. Mert az *itt*-ben a szituáció miatt van benne az is, hogy „eddig nem volt itt”, s az is hogy „ha nem volt itt eddig és most itt van, akkor jönnie kellett”.

De más szituációban ez az ekvivalencia nem áll:

(31) (a) *Hajón jött meg apuka ↔ Hajón van itt apuka.*

Miért nincs és nem lehet itt meg az ekvivalencia? Azért, mert (30)-ban a *megjött* perfekt akciójú, (31)-ben imperfekt, hiszen a *hajón* mint 'helyjelölés' és a 'megjövés' egyidejű, az 'itt létel' meg a 'hajón jövés' viszont nem egyidejű. A kettőt egyszerre nem mondhatom, csak széttagolva:

(32) *Lámcsak megjött apuka, mégpedig hajón jött meg. ↔*

Lámcsak itt van apuka, mégpedig hajón jött meg.

(30)-at nevezhetjük szituációs szinonim viszonynak. A (29)-es ekvivalencia szótározható, mert az időt jelentő főnevek használatában az *itt(van)*

általában ekvivalens a *megjött*-tel. De más szavakkal kapcsolatban ez nem áll, mert az *itt* szokásosabban helyet jelent.

(33) (a) *Itt van a szekrény.* ↔ *Ezen a helyen van . . .*

Ez a szótári jelentése az *itt van*-nak.

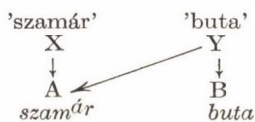
(b) *Itt van a szekrény!* ↔ *Megjött a szekrény.*

Ez szituatív jelentése az *itt van*-nak.

A szituatív szinonimák számbavevésének a nyelvoktatásban van különösen jelentősége, mert a nem szótározott esetek használata bizonyos helyzetekben gyakoribb és jellemzőbb lehet egy-egy nyelvcsoporthoz, mint a szabályosan szótározhatóké.

A (17) és (18) közti szinonimikus viszony és a lexikai szinonimák közti viszony elvont sémája azonos. Ezért két mondatforma közül a jelentés szempontjából elsődleges éppúgy állapítható meg, mint az, hogy két szinonimikus szó közül melyiknek melyik az elsődleges jelentése.

Ha a különböző szójelentéseket X-szel és Y-nal, a különböző alakokat A-val és B-vel jelöljük, akkor mondjuk a *számár* szóalaknak 'egy bizonyos állatfajta' (X) és 'buta' (Y) jelentéseivel szemben a *buta* (B) szóalaknak csak 'buta' (Y) jelentése áll.

Mivel X jelentéshez csak A alak, Y jelentéshez meg A és B alak kapcsolódik, jogos az a feltevés, hogy A-nak X az elsődleges jelentése, Y jelentésnek meg B az elsődleges alakja, szinkron szempontból. (Történetileg az ilyen viszony megváltozhat.)⁵

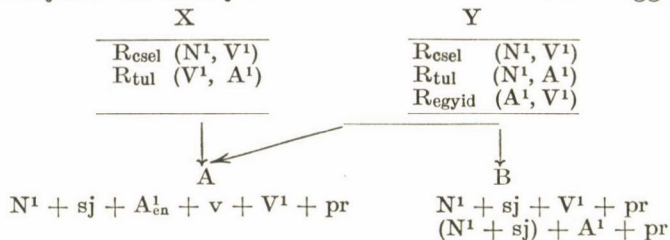
Ehhez hasonlóan jelöljük a (14b) mondat jelentését X-szel, struktúráját A-val, s a (14c) mondat jelentését Y-nal, struktúráját egyrészt szintén A-val, másrészt B-vel. A mondatok jelentését a konkrét szavak jelentésétől elvonatkoztatva, mint viszonyjelentéseket függvnyszerűen ábrázoljuk. A (14b) mondat absztrakt jelentése $R_{\text{cse}}(N^1, V^1) + R_{\text{tul}}(V^1, A^1)$, ahol R_{cse} = a cselekvő és cselekvés viszonya, a reláció tagjai pedig egy dolog (N^1) és egy cselekvés (V^1), R_{tul} = tulajdonság-hordozó és tulajdonság viszonya, a reláció tagjai pedig egy cselekvés (V) és egy tulajdonság (A). A (14c) mondat absztrakt jelentése $R_{\text{cse}}(N^1, V^1) + R_{\text{tul}}(N^1, A^1) + R_{\text{egyid}}(A^1, V^1)$, ahol az utolsó reláció R_{egyid} = egyidejűség viszonya, a reláció tagjai pedig egy tulajdonság (A^1) és egy cselekvés (V^1). (14b) és (14c) mondat megegyező A struktúrája: $N^1 + sj + A_{\text{en}}^1 + v + V^1 + pr$, ahol N^1 = főnév, A^1 = melléknév, V^1 = ige és sj = alanyi helyzet, pr =

⁵ E. Kurilowicz, Заметки о значении слова: Вопросы языкознания 4/3. 74–81. (1955).

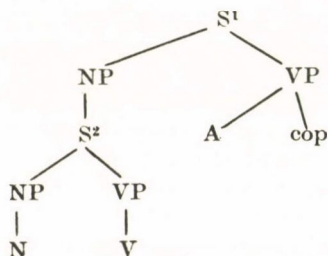
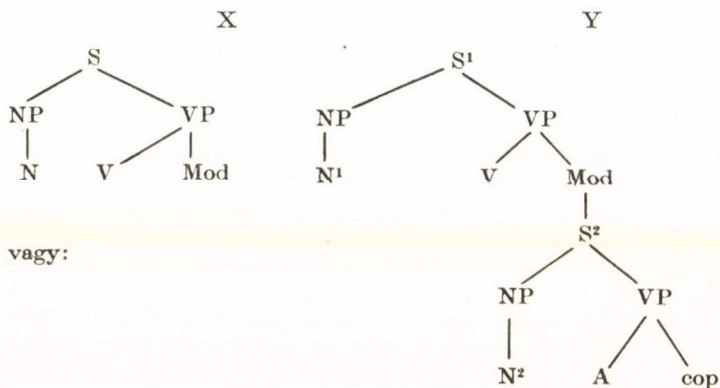
állítmányi helyzet és v = igének alárendelt függési helyzet. A (14c) mondat B struktúrája a *A mama fekszik. (A mama) Beteg.* mondatoknak megfelelően:

$$\left\{ \begin{array}{l} N^1 + sj + V^1 + pr \\ (N^1 + sj) + A^1 + pr \end{array} \right\}$$

Most ábrázoljuk a mondatjelentések és struktúrák összefüggését:

A Chomsky-féle generatív nyelvtanokban a X és Y mondatjelentésnek az alábbi ágrajzok felelnek meg, (elnagyolt ábrázolásban).

Feltétel: $N^1 = N^2$

A szavak alak és jelentésbeli összefüggéseivel párhuzamosan a mondatjelentések és struktúrák összefüggéseiről is elmondhatjuk, hogy A struktúrának X az elsődleges mondatjelentése, Y mondatjelentésnek meg B az elsődleges struktúrája, s az A struktúra az Y mondatjelentés szempontjából másodlagos. A Chomsky-féle generatív nyelvtani koncepcióban az A és B-nek megfelelő szimbólumsorok felszíni struktúrák (a generatív

nyelvtanokban másféle és részletezőbb szimbólumokkal), amelyeket az ágrazjokkal kifejezett mélystruktúrákból kapunk előírt műveletek (transzformációk) segítségével.

A szójelentések emocionális értéke szempontjából Y jelentésnek B volt a semleges használata. Valószínű, hogy ez a helyzet a struktúrák viszonyában is. Y mondatjelentések B struktúrája feltehetően semlegesebb, mint A. Természetesen nemcsak az emocionalitás, hanem a kommunikációs dinamizmus szempontját is figyelembe kell venni a semleges és kevésbé semleges használatú struktúra közti különbség megállapításában.

1.3. A melléknév határozói bővítményeiről a magyar szakirodalomban kevés olvasható. Ami ezen a területen történt, elsősorban azoknak a nyelvtanoknak a jóvoltából, amelyek következetesen szintagmatikus felépítésűek. Ezekben ugyanis a szintagmák, szószervezetek fő tagja és alárendelt tagja szófajiságára erős reflektorfény esik. Így ha csak igen vázlatosan is, Lotz János és Szabó Dénes nyelvtana következetes szintagmatikus felépítésénél fogva rendszeresen említ példákat a melléknév melletti határozókra.⁶ Ennél jóval részletesebb anyagot közöl, külön fejezetben, Majtyinszkaja az ő magyar nyelvtanában.⁷ Tulajdonképpen itt találjuk a kérdés első, önálló fejezetben történt kidolgozását. Mintája az orosz akadémiai nyelvtan, amely a megfelelő orosz anyagot tekintélyes fejezetben tárgyalja. Ennek a tárgyalási módja azonban meglehetősen formális és mechanisztikus, abban az értelemben, hogy a melléknév melletti esethasználtnak csupán az alakjára, az esetvégződésekre van tekintettel. De így is nagy lépéssel viszi előre a kérdés megközelítését. A szintagmatikus felépítésű nyelvtanok a hagyományos nyelvtanoknak egy fejlett formáját képviselik, s a generatív nyelvtanoknak közvetlenebb előzményei, mint a szintagmatikus viszonyokat elmosó nyelvtanfajták. Ez érthető, hiszen a generatív nyelvtanban is fontos szerepet kap a szófajiság. Így Motsch a német melléknévek generatív módszerű feldolgozásában természetesen aszerint osztályozza a melléknéveket, hogy milyen prepozíciós főnév áll mellettük mint határozó (*A_{auf}*, *A_{zu}*, *A_{an}* stb.).⁸ Motsch generatív szabályai nem alkalmaznak szemantikai jegyeket, éppen ez a fő különbség munkája és a dolgozat között. Ennek természetesen az a következménye is meglehet, hogy a szinonim esethasználat messzebb kerül egymástól a kelletténél Motsch tanulmányában. Motsch munkájának a megírásakor azonban még nem volt divatban a generatív nyelvtanosok körében a szemantika. Motsch az itt releváns kérdéssel egyébként nem foglalkozik olyan részletesen, lényegében csak a melléknév melletti esethasználatot foglalta formális, képletes szabályokba, nem tárgyalva az esethasználaton túlmenő szabályszerűségeket (a nem „vonzatszerű” határozókat). Viszont az esethasználatlal összefüggő mellékmondat- és infinitívus-használatlal behatóbban foglalkozik, mint én, s itt nagyon hasznos szabályokat ad. Például a mel-

⁶ Vö. Lotz János: *Das ungarische Sprachsystem*. Stockholm. 1939. 238—40; Szabó Dénes: *A mai magyar nyelv II.* (Egyetemi jegyzet.) Kézirat. 1955. 323—6.

⁷ Vö. K. Majtyinszkaja: *Венгерский язык. III. Синтаксис*. Moszkva, 1960. 55—62.

⁸ Vö. W. Motsch: *Syntax des deutschen Adjektivs: Studia Grammatica III.* (Berlin, 1964) 42—54.

'éknév' melletti *auf* prepozíció használatának négy alfaja van: 1. közömbös abban a tekintetben, hogy a mellékmondat alanya azonos-e a főmondat alanyával (*auf* 1); 2. a mellékmondat alanya különbözik a főmondatétól (*auf* 2); 3. mellékmondatos megoldás nem lehetséges, csak infinitívusos (*auf* 3); 4. a mellékmondat *ob* kötőszós (*auf* 4). Egy-egy példa: *stolz* (*auf* 1); *neidisch* (*auf* 2); *begierig* (*auf* 3); *neugierig* (*auf* 4). Motsch melléknév osztályaiból nem derül ki, hogy azok mennyiben képviselnek olyan periferikus vonzattípust, mint a magyar nyelvben például a *gyakorlott valamiben*, vagy a *szerelmes valakibe*, amelyekre csak egy-két példa van, tehát ökonomikusabb a szótárba bízni a tárgyalásukat, mint nyelvtani szabályt alkotni miattuk. Végül még egy különbség Motsch feldolgozása és az itteni között: Motsch nem alkalmaz lexikológiai operációkat, amelyek nélkül pedig a nyelvnek csak nagyon elnagyolt megközelítését sikerül elérni, s éppen ezáltal a gyakorlat területein (nyelvoktatás, fordítás, nyelvművelés) kevésbé lehet hasznos.

1.4. Nézzünk itt előljáróban is egy példasort arra, hogy a transzformációs nyelvtan miképpen szolgálja a nyelvek összehasonlítását, különbözőségeik feltárását. A transzformációs nyelvtanban központi kérdés a nyelvtani homonímia és szinonímia. Lees egyik tanulmányában⁹ a következő példasort adja a melléknév melletti infinitívus-használat típusaira, amelyek struktúrájukban azonosak, de átalakítási lehetőségeik mások. Ha ezek mellé a megfelelő magyar megoldásokat helyezzük, a legtöbb esetben nem infinitívusos formát kell alkalmaznunk. A magyar nyelv jóval szűkebb körre vonja az infinitívus használatát.

(34) (a) <i>It's too humid to play.</i>	(39) (a) <i>He's eligible to vote.</i>
(b) <i>Az idő túl nyirkos ahhoz, hogy játszani lehessen.</i>	(b) (*) <i>Ő alkalmas arra, hogy megszavazzák.</i>
(35) (a) <i>It's tedious to stay.</i>	(c) <i>Ő alkalmas arra, hogy szavazzon.</i>
(b) <i>Unalmas maradni.</i>	(40) (a) <i>He's hard to convince.</i>
(36) (a) <i>He's free to go.</i>	(b) <i>Ő nehezen győzhető meg.</i>
(b) <i>Neki szabad menni.</i>	(c) <i>Nehéz őt meggyőzni.</i>
(37) (a) <i>He's too old to send.</i>	(41) (a) <i>He's splendid to wait.</i>
(b) <i>Ő túl öreg ahhoz, hogy el lehessen küldeni.</i>	(b) <i>Ő remek a felszolgálásban.</i>
(38) (a) <i>He's too tired to swim.</i>	(c) <i>Ő remekül szolgál fel.</i>
(b) <i>Ő fáradt ahhoz, hogy ússzon.</i>	

A nyolc eset közül csak háromban, (35), (36), és (40) alatt van a magyarban is infinitívus. De részletekben ezek is eltérnek az angol szerkesztésmódtól. Másik három esetben a magyarban *ahhoz, hogy* szerkesztésmódot találunk, egy esetben *arra, hogy*-ot. S végül egyszer *-ás+ban* felel meg az angol infinitívusnak. A (39) alatt az angol forma kétértelmű, a magyar-

⁹ R. B. Lees, A Multiply Ambiguous Adjectival Constructions in English: Language 36. 207–21 (1960).

ban kétféle szerkezet felel meg neki. Transzformációs nyelvtanok számtalan példát szolgáltatnak az ilyen jellegű egybevetésekre.

1.5. Szólnom kell még arról, hogy feldolgozásom hogyan viszonylik leírt és elmondott szövegekhez, mire alapoztam megállapításaimat, mi az empirikus alapja a felállított szabályoknak. Körülbelül 1500 oldalnyi terjedelmű szövegből gyűjtött mintegy 5000 adat állt rendelkezésemre a melléknévi csoport feldolgozásához. Ez a szöveganyag a jelenkori magyar értekező próza területéről való. Mindamellett számos, az alábbiakban tárgyalt szabályszerűségekre nem, vagy alig találtam példát szövegeimben, ami azt jelenti, hogy bizonyos szabályos mondatalkotási lehetőségek még ilyen – persze még mindig nem túl nagy – szövegmennyiségben sem realizálódnak. Feldolgozásom a szabályszerűségekből tehát jóval felülmúlja szövegem adottságait. A kivételeességekben ugyanakkor messze elmarad mögötte. De ez így van rendjén. A generatív nyelvtanban a kivételek és kuriózumok kevésbé fontosak, a szabályos alkotások pedig tüzetesebb tárgyalást kívánnak meg.

Tárgyalási menetünk az alanyi szerepű főnév + állítmányi szerepű melléknév + bővítmény típusainak a számbavételén alapul. E típusok legtöbbjéről szemléltető áttekintést adhatunk a *gyenge* melléknév felhasználásával. Bal oldalon a példák, jobb oldalon a struktúrák szimbolikus jelzése következik, leegyszerűsítve, többnyire csak a bővítményre jellemző morfológiai struktúrákat véve számba és jelezve jelentését.

1. Péter nagyon gyenge.	$Da^{\sim v}$ (fok)
2. Péter rendkívül gyenge.	$Da^{\sim v}$ (fok)
3. Péter elég gyenge.	Da (fok)
4. Péter egyre gyengébb.	$Da^{\sim v} + A_{bb}$ (fok)
5. Ez a paprika gyenge a vendégnek.	N_{nek} (pejoratív fokozás)
6. Az apa gyenge a fiához.	N_{hoz} (szemben)
7. Péter gyenge tanulmányi szempontból.	$N_{szempontból}$ (tekintet)
8. Péter gyenge akarataiban.	N_{ban} (tekintet)
9. Péter gyenge a számolásban.	$^vN_{ban}$ (tekintet)
10. Péter meglepően gyenge	$^vA_{en}$ (mód)
11. Péter gyenge a munkára.	N_{ra} (cél)
12. A fiú gyenge a fáradtságtól.	$N_{tól}$ (ok)
13. Péter gyenge Jánoshoz képest.	N_{hoz} képest (hasonlítás)
14. Péter gyengébb Jánosnál.	$N_{nál} + A_{bb}$ (hasonlítás)
15. A beteg gyenge a levegőn.	N_{on} , stb. (feltételes hely)
16. A légy gyenge októberben.	N_{ban} , stb. (feltételes idő)
17. Szeme a rossz világitás mellett gyenge.	$^vN_{mellett}$, stb. (feltételes körülmény)
18. Az ember betegen gyenge.	A_{en} (feltételes állapot)
19. A ló megterhelve gyenge.	V_{ger} (feltételes körülmény)

1.6. Feldolgozásom módszeréről, a fejezetek kialakításának a szempontjairól pontosabban a következőket mondhatom. Az egyes fejezetek azoknak a legáltalánosabb szemantikai relációknak a kifejtését tartalmazzák,

amelyek nagyjából eddigi nyelvtanainkban is megtalálhatók voltak, mint határozófajták. Ezek feltehetően univerzális viszonyok, hiszen valószínűleg minden nyelvben — így vagy amúgy — kifejezhetők. Ezen alapul a fordítás lehetősége. Újabb hagyományos nyelvtanaink megfelelő kategóriáin kívül azonban szemantikai relációk megvalósulását látom azoknak a határozóknak az esetében is, amelyeket e nyelvtanok „állandó határozó”-nak, „képes határozó”-nak vagy „vonzat”-nak szoktak nevezni, régebbi hagyományos nyelvtanaink azonban — a latin nyelvtanok örökségeként — ilyenkor is meghatározták a határozó szemantikai típusát a vonzat általános kategóriáján belül.

A „vonzat” fogalmát a nyelvhasználatot előíró szabály szempontjából kell megítélni, s e szerint a melléknév vonzataról akkor érdemes beszélni, ha a melléknévi állítmány kisebb-nagyobb, szemantikailag összetartozó csoportjából egy tagnak a kiválasztása előírja a határozó típusának és e típus formánsának (rag, névutó) a használatát, s esetleg még az alany és a határozó szerepét betöltő főnév illetőleg melléknév jelentéstani osztályának a megválogatását.

Dolgozatomban 24, de ennél kevesebb számú nagyobb osztályba foglalható melléknévi osztályt adok meg (lásd az összefoglalást). A többi határozónál a melléknévi állítmány használata nem kötött, azaz bármely típusú melléknév mellett előfordulhat a határozó. Az egyes melléknévi egyedek kiválasztása természetesen nem lehet tetszésszerű, például nevetéses volna egy ilyen mondat: *Az elefánt göndör a tintatartóban*, szemben egy ilyen jó mondattal: *A homok forró a sivatagban*. Az említett rossz mondat képtelenségének azonban az egyes szavak szemantikai összeférhetetlensége az oka, nem egy általánosabb szabályszerűség. A feltételes helyhatározó szemantikai osztálya ugyanis nem ír elő ilyen szabályszerűséget. De általánosabb szabályszerűség ellen vétünk, ha például ezt a mondatot használjuk: *A kő zöld a fiúhoz*, vagy *A fiú zöld a kőhöz*. Ezekben ugyanis egy olyan határozótípussal állunk szemben, amely a [+vele szemben] szemantikai jegyű melléknévi állítmányok mellett használható (*kedves, barátságos, durva* stb.), s az alany és a tárgy jelentéstani osztálya is kötött [+élő].

A „vonzat”-nak csak az ilyen értelmezése bír jelentőséggel a generatív nyelvtanban. E szerepen belül még fontos a bővítmény kötelező volta, vagy kötelező hozzáérthetősége. Például ez a mondat: *A pénz hasznos*, ha más szituációs kötöttség nem áll fenn, így értelmezendő: *A pénz hasznos mindenkinek*.

Az elmondottak alapján anyagunk rendszerezésében szerepet kap:

1. A szemantikai reláció, azaz a határozófajta.
2. A melléknévi állítmány, az alany és határozó szintaktikai—szemantikai jegye vagy jegyei.
3. Egyéb, egyelőre csupán szemantikai jegyek, amelyek szintaktikai szerepét ez ideig nem látom.
4. A határozói bővítmény formánsa (rag, névutó).
5. A határozó szófaji jellege.
6. Az előző pontokban ismertetett tényezők alapján megalkotott melléknév-osztályok.

A hagyományos nyelvtanok csak az 1., 4. és 5. pontban ismertetett tényezőkre voltak tekintettel. A generatív jellegű szabályalkotások szempontjából a 2. és 6. pontra is szükség van, mert nélkülük nem lehet a használat feltételeit megállapítani.

A tárgyalás alapját megszabó szemantikai relációk (határozófajták) a következők:

I. Vonzatszerűek (a melléknév osztálya kötött):

1. Összefüggés-viszony	}	A bővítmény kötelező
2. Cél-viszony ¹		
3. Szándék-viszony		
4. Számára-viszony	}	A bővítmény hozzáértendő
5. Vele szemben-viszony		
6. Tekintet-viszony	}	A melléknév használata erősen korlátozott
7. Állapot — tekintet-viszony		
8. Cél-viszony ²		
9. Pejoratív fokozás viszonya	}	A melléknév használata alig korlátozott
10. Fok-viszony		

II. Nem vonzatszerűek (a melléknév osztálya szabad):

1. Mód-viszony.
2. Cél-viszony³
3. Oki viszony
4. Hasonlítás-viszony
5. A feltételes-viszony szempontjából releváns viszonyok:
  - a) Helyi viszony
  - b) Idő-viszony
  - c) Állapot-viszony
  - d) Körülmény-viszony
  - e) Társ-viszony

Tárgyalásunk menetét csak nagyjából szabja meg a határozók most ismertetett rendje. A bemutatás sorrendjében figyelembe vettem a gyakoriságot és a listázható melléknevek számát, valamint egyes határozófajták (például többféle célhatározó) összefüggését.

2. A melléknév határozói bővítményeinek típusai

2.1. A melléknév határozószói bővítménye

Nyelvhasználati szempontból, s így generatív szempontból is elsősorban az érdekel bennünket, hogy a határozószók minden melléknévhez hozzájárulnak-e, másodsorban pedig az, hogy van-e különbség a melléknevek

és az igék határozószói bővítményei között. Bizonyos melléknevek, természetesen jelentésüknél fogva, nem kaphatnak fokhatározót, s ez a sajátjuk egybevág azzal a másik tulajdonságukkal is, hogy nem fokozhatók. Ezek főleg képzett melléknevek: *ernyős, fűles, kendős, karácsonyi, miskolci* stb. A fokozhatóság és a fokhatározóval való bővíthetőség összefüggése további vizsgálatra szorul, s a melléknevek e szerint [+fok] vagy [-fok] minősítést kapnak. A fokhatározónak előkelő szerepe van a melléknevekhez járuló határozók közt statisztikailag. Rajtuk kívül — sokkal kisebb mértékben — még az időhatározószók jönnek számításba.

Ami a melléknevek és az igék határozószói közti különbséget illeti, s itt kizárólag a fokhatározószók vannak érintve, a magyar nyelv nem válogatós, például nem tesz különbséget kétféle *nagyon* közt, mint a francia (*beaucoup* ige előtt és *très* melléknév előtt). De azért a magyarban is vannak olyan határozószók, amelyek csak melléknevekhez járulnak; s olyanok, amelyek gyakrabban melléknevekhez; mindkét csoportban vannak közép-fokú melléknévhez járuló is. A négy csoportra néhány példa, szövegeink leggyakoribbjai:

c s a k		t ö b b n y i r e	
alapfokú	középfokú	alapfokú	középfokú
m e l l é k n é v		m e l l e t t	
<i>olyan</i>	<i>jóval</i>	<i>egészen</i>	<i>egyre</i>
<i>milyen</i>	<i>mind</i>	<i>kevésbé</i>	
<i>stb.</i>	<i>minél</i>	<i>kissé</i>	
<i>aránylag</i>	<i>sokkal</i>	<i>merőben</i>	
<i>egész</i>		<i>rendkívül</i>	
<i>elég</i>		<i>szinte</i>	
<i>igazi</i>		<i>teljesen</i>	
<i>meglehetős</i>		<i>viszonylag</i>	
<i>roppant</i>			
<i>tiszta</i>			
<i>végtelen</i>			
<i>viszonylagos</i>			

A „többnyire” kategória nem pontos és megfelelő megjelölés generatív szempontból, csak figyelmeztető a további vizsgálatok számára, hátha bizonyos korlátozások tapasztalhatók az igéknél való használatban. A csak melléknevek melletti határozószók többsége, ahogy a példák mutatják, *-n, -an~en, -ul~ül* raggal is használatos, de éppen a ragtalan forma zárja ki az igével kapcsolatos használatot.

A fokhatározók többsége igék mellett is szerepelhet. Megkülönböztethetünk négy fokot, függetlenül az igével kapcsolatos használattól:

erős: *egészen, igen, különösen, nagyon, teljesen*
közepes erős: *aránylag, eléggé, már, meglehetősen*
közepes gyenge: *félíg, már-már*
gyenge: *alig, egy kicsit, kissé*

A melléknevek melletti határozószók szórendi helye rendszeren a melléknév előtt van:

- (42) (a) *Ez a kép elég szép.*
 (b) **Ez a kép szép elég.*

Egyes határozószók azonban a melléknév után is elhelyezkedhetnek:

- (43) (a) *A leves egy kicsit sós.*
 (b) *A leves sós egy kicsit.*

Mivel a határozószók általában primér viszonyokat jelölnek, nem vezethetők le más mondatból.

2.2. A számára-viszony

Az ide tartozó mellékneveket összefoglalóan a [+számára] jeggyel láthatjuk el, de ezek még több jelentésszótárra tagolódnak. E jelentésszótályokon belül pozitív és negatív alosztályokat különböztethetünk meg, amelyekre az oppozíció jelölésének egyöntetűsége kedvéért [$\pm$ pozitív] megjelölést alkalmazunk. A példák felsorolásában nem vagyunk tekintettel arra a többféle alaki motiváltságra, amely a pozitív és negatív tulajdonság szembeállításának a nyelvi kifejezésében gyakran található, például: *előny*+*ös* $\neq$ *előny*+*telen*, *okos* $\neq$ *nem okos*. A felsorolt példák mindig a jelentésszótálynak megfelelő jelentéssel értendők.

Az ide tartozó melléknevek jelentésszótályai: 1. [+lehetőség]; 2. [+szükségesség]; 3. [+hasznosság]; 4. [+érzelmi hatás]; 5. [+értelmi hatás].

- Példák: 1. [+lehetőség] $\rightarrow$ [$\pm$ pozitív lehetőség]
 [+ pozitív lehetőség]: [– pozitív lehetőség]:

<i>lehetséges</i>	<i>lehetetlen</i>
<i>megvalósítható</i>	<i>megvalósíthatatlan</i>
<i>kivihető</i>	<i>kivihetetlen</i>
<i>redlís</i>	<i>irredlís</i>
<i>könnyű</i>	<i>nehéz</i>
<i>szabad</i>	<i>tilos</i>
	<i>bajos</i>

A példák mutatják, hogy a + és – pozitív lehetőségnek a fokozatait is ki lehet fejezni melléknevekkel: a *nehéz* közbülső fok a *lehetséges* és a *lehetetlen* között, a *könnyű* meg a *lehetséges*-nek valamiféle fokozása: (*Nehéz* = *nem egészen lehetetlen*; *könnyű* = *nagyon is lehetséges*).

2. [+ szükségesség]: $\rightarrow$ [$\pm$ pozitív szükségesség]:
 [+ pozitív szükségesség]: [– pozitív szükségesség]:

<i>szükséges</i>	<i>szükségtelen</i>
<i>nélkülözhetetlen</i>	<i>nélkülözhető</i>
<i>nem felesleges</i>	<i>felesleges</i>
<i>illő</i>	<i>nem illő</i>
<i>sürgős</i>	<i>nem sürgős</i>
<i>időszerű</i>	<i>korai</i>
<i>nem elég</i>	<i>elég</i>

A két utolsó példát magyaráznunk kell: *Nem elég nekem egy szoba* = *Nekem több szoba szükséges*; és viszont: *Eleg nekem egy szoba* = *Nekem nem szükséges több szoba*.

3. [+ hasznosság] → [+ pozitív hasznosság];
 [+ pozitív hasznosság]: [- pozitív hasznosság]:

<i>hasznos</i>	<i>nem hasznos</i>
<i>előnyös</i>	<i>káros</i>
<i>érdemes</i>	<i>előnytelen</i>
<i>célszerű</i>	<i>nem érdemes</i>
<i>okos</i>	<i>célszerűtlen</i>
<i>veszélytelen</i>	<i>nem okos</i>
<i>jó</i>	<i>veszélyes</i>
<i>helyes</i>	<i>rossz</i>
<i>eredményes</i>	<i>helytelen</i>
<i>ártalmatlan</i>	<i>eredménytelen</i>
<i>fontos</i>	<i>ártalmas</i>
<i>jelentékeny</i>	<i>nem fontos</i>
<i>ésszerű</i>	<i>jelentéktelen</i>
<i>kifizetődő</i>	<i>ésszerűtlen</i>
<i>egészséges</i>	<i>nem kifizetődő</i>
	<i>egészségtelen</i>

Az *egészséges* és antonimája itt abban a jelentésben szerepel, hogy 'egészséges hatású', 'egészséget biztosító', 'egészségre hasznos', illetőleg ezek ellentétei.

A *szép*, *csúnya*, *csinos*, *ronda* vagy az *erkölcsös*, *erkölcstelen* csak az első pillanatra látszanak olyannak, mintha ide tartoznának. Ezek egy más jelentéscsoportba tartoznak a *számára*-viszony szempontjából, mert egyrészt:

- (44) (a) *Számomra előnyös.* ↔
 (b) *Rám nézve előnyös.*

De:

- (45) (a) *Számomra szép kép.* ↔
 (b) **Rám nézve szép kép.*

Viszont:

- (46) (a) *Nekem csinos ez a lány.* ↔
 (b) *Szerintem csinos ez a lány.*

De:

- (47) (a) *Neki hasznos ez a könyv.* ↔
 (b) *Szerinte hasznos ez a könyv.*

4. [+ érzelmi hatás] → [+ kellemes érzelmi hatás];
 [+ kellemes érzelmi hatás]: [- kellemes érzelmi hatás];

kellemes
kényelmes
jó
rokonszenves
szimpatikus
megnyugtató
felemelő

pihentető

mulatságos
komikus

kellemetlen
kényelmetlen
rossz
ellenszenves
antipatikus
nyugtalanító
megalázó
iszonygatos
rémés
bántó
fárasztó
szörnyű
komor
tragikus

Ebben a jelentésoosztályban az érzelem szerepe egészen más, mint a *barátságos*, *durva*, *goromba*, *udvarias hozzá* vagy *vele* típusú melléknevek osztályában. Ez utóbbiban a személy részéről aktív, kifelé irányuló érzelemről van szó, míg a *számdra*-viszony esetében a személyt érő érzelmi hatásról.

5. [+ értelmi hatás] → [+ kellemes értelmi hatás];
 [+ kellemes értelmi hatás]: [- kellemes értelmi hatás];

érthető
világos
tanulságos
meglepő
érdekes
új
izgalmas
furcsa
különös
egyszerű
áttekinthető
emlékezetes

érthetetlen
homályos
semmiúmondó
közömbös
érdektelen
ismert
unalmas
megszokott
szokásos
bonyolult
zavaros

Ebben a jelentésoosztályban is más az értelem szerepe, mint a *kíváncsi rá*, *érdeklődő*, *figyelmes iránta* stb. stb. aktív, kifelé irányuló értelmi magatartást jelentő melléknevek esetében.

A felsorolt jelentésoosztályok közül a 3. és a 4. a latin dativus commodi által kifejezett jelentésoosztályoknak felel meg, de sok eltérés is van a két nyelv között. Így például a szükségességet a latin többnyire accusativus-szal fejezi ki.

Az aktivitás és passzivitás szempontjából különbözőképpen lehet fel-fogni lényegében ugyanazt a realitást, ugyanabban a nyelvben, és különböző nyelvekben is. Ez az ok és az okozat kölcsönös összefüggésének a két-irányú kifejezésmódjával is összefügg. A jelenség hasonlatos az aktív és passzív mondat használatához. Egy példasor megvilágítja, mire gondolok.

- (48) (a) *Péter örül a hírnék.*
 (b) *Péter örvendezik a hír miatt.* L. T.
 (c) *Péter boldog a hírtől.* L. T.
- (49) (a) *A hír örvendetes Péter számára.* L. T.
 (b) *A hír megörvendeztetí Pétert* L. T.

A (48) alatti példában a személyt jelentő főnév szerepe aktív, s az érzelmi jelentésű ige, illetőleg melléknév vagy datívusszal, vagy az okhatározó kifejezésére szolgáló formánssal áll. A (49) alatti esetekben a személyt jelentő főnév szerepe passzív, s az érzelmi jelentésű ige, illetőleg melléknév vagy datívusszal, illetőleg a *sámára* névutóval, vagy accusativusszal áll. Az aktív—passzív, ok—okozat viszony megfordult tehát. Ez hasonlít a *Péter ír levelet* és *A levél iratik Péter által* — viszonyhoz, vagy a szótár antonimikus eszközeivel kifejezett *Péter levelet küld Pálnak* és *Pál levelet kap Pétertől* viszonyhoz, vagy *A tehén tejet ad* és *A tej a tehéntől származik* viszonyhoz. Az ilyen megfelelésekben szintaktikai és lexikológiai operációk együtt járnak. A lexikai operációk olyan átalakításokat jelentenek, amelyek során nemcsak a mondat formális morfémai (affixumok és segédszók) változnak meg, hanem az ún. fogalomszavak is (*örvendezik* → *boldog*, *ad* → *kap* stb.). Az ilyen átalakítások a különböző grammatikaelméletekbe különböző módon épülnek bele. Egy részük (vagy esetleg mind?) nyilvánvalóan helyet kap a szemantikai jegyek alkalmazásának a segítségével a Chomsky-féle generatív nyelvtenban is. E kérdések tisztázására itt most nem vállalkozunk. Az ilyen fajta átalakításokat — a Chomsky-féle transzformációktól való megkülönböztetés céljából — *lexikai transzformációknak* nevezzük és példáinkban ilyenkor az L. T. megjelölést alkalmazzuk.

A megfeleltetett mondatok közti különbség a szemléletmódban van (az aktív—passzív, ok—okozat viszonyának felcserélődése, ami emocionális különbséggel is jár), de a kommunikációs dinamizmus, az ismert és új, a jobban és kevésbé kiemelt szempontjából is értékelni kell az ilyen különbségeket. Nézzünk még egy sor példát.

- (50) (a) *Péter fájlalja a történeteket.*
 (b) *Péter fájdalmat érez a történetek miatt.* L. T.
- (51) (a) *A történetek fájdalmasak Péternek.*
 (b) *A történetek fájdalmat okoznak Péternek.* L. T.
- (52) (a) ^(*)*A gyáva féli az ellenséget.*
 (b) *A gyáva fél az ellenségtől.* L. T.
- (53) (a) *Az ellenség félelmes a gyávnak.* L. T.
 (b) *Az ellenség megfélemlíti a gyávát.* L. T.
 (c) *Az ellenség félelmet kelt a gyávéban.* L. T.
- (54) (a) *Péter kétségbeesik Pál viselkedésén.*
 (b) *Péter kétségbeesik Pál viselkedése miatt.*

- (55) (a) *Pál viselkedése kétségbeejtő Pál számára.* L. T.
 (b) *Pál viselkedése kétségbeejti Pétert.*
- (56) (a) *A gazember nem borzad a gyilkosságtól.*
 (b) *A gazember nem borzad a gyilkosság miatt.*
- (57) (a) *A kisfiú undorodik a békától.*
 (b) *A kisfiú undort érez a béka iránt.* L. T.
- (58) (a) *A béka undorító a kisfiú számára.* L. T.
 (b) *A béka undort kelt a kisfiúban.* L. T.
- (59) (a) *Péter megbízik Jánosban.*
 (b) *Péternek bizalma van Jánoshoz.* L. T.
 (c) *(*)János megbízható Péter számára.* L. T.
- (60) (a) *A fiú szánja a didergő madarat.*
 (b) *A fiú szánakozik a didergő madáron.* L. T.
 (c) *A fiú szánalmat érez a didergő madár iránt.* L. T.
- (61) (a) *(*)A didergő madár szánalmas a fiú számára.* L. T.
 (b) *A didergő madár szánalmat kelt a fiúban.* L. T.
- (62) (a) *Péter unja a műsort.*
 (b) *Péter unatkozik a műsor alatt.* L. T.
- (63) (a) *A műsor unalmas Péternek.* L. T.
 (b) *A műsor untatja Pétert.* L. T.

Az utolsó négy mondat két okból is tanulságos. Egyrészt mutatja, hogy az *unalmas*-féle deverbális kiindulású melléknévek használata hogyan függ össze az igenemmel (*un*—*unatkozik*—*untat*), másrészt a *műsor alatt* körülményhatározónak nevezett és nevezhető névutós főnév szerepét jól szemlélteti a (63b).

- (64) (a) *A gyümölcs kárt szenved a fagytól.*
 (b) *A gyümölcs károsodik a fagytól.* L. T.
- (65) (a) *A fagy káros a gyümölcsnek.* L. T.
 (b) *A fagy kárt okoz a gyümölcsnek.* L. T.
 (c) *(*)A fagy megkárosítja a gyümölcsöt.* L. T.

Itt egyrészt a *szenved* és az *okoz*, mint a lexikológiai operációkban operátoroknak tekinthető szavak és az *-s* képzős melléknév használatának az összefüggése figyelhető meg, másrészt érdekes a (65c) alatt a mondat sutasága.

Ezzel szemben:

- (66) (a) **Az eladó káros a vásárlónak.*
 (b) *Az eladó kárt okoz a vásárlónak.* L. T.
 (c) *Az eladó megkárosítja a vásárlót.* L. T.

Ugyanakkor:

- (67) (a) (*)*A vásárló kárt szenved az eladótól.*
(b) (*)*A vásárló károsodik az eladó által.* L. T.

Ezzel szemben jó mondatok, rosszálló jelleggel (vö. ÉrtSz.):

- (68) (a) *A vásárló kárt szenved az eladó jóvoltából.*
(b) *A vásárló károsodik az eladó jóvoltából.* L. T.

Hogy a (64), (65) és a (66), (67) közötti különbségek nem a mondatokban szereplő konkrét szavak egyedi sajátágaiból adódnak, hanem rendszerű összefüggés eredményei, azt mutatják a következő mondatok is.

- (69) (a) *A ház alapzata kárt szenved a talajvíztől.*
(b) *A ház alapzata károsodik a talajvíztől.* L. T.
(c) (*)*A ház alapzata kárt szenved a talajvíz jóvoltából.* L. T.

- (70) (a) *A talajvíz káros a ház alapzatának.*
(b) (*)*A talajvíz megkárosítja a ház alapzatát.* L. T.

Viszont:

- (71) (a) (*)*A gyár kárt szenved az egyik munkástól.*
(b) (*)*A gyár károsodik az egyik munkás által.* L. T.

(c) *A gyár kárt szenved az egyik munkás jóvoltából.*

- (72) *Az egyik munkás megkárosítja a gyárat.*

E finom különbségek a nyelvhasználat helyességében további példákon is lemérhetők, s akkor kiderül, hogy a különbségek a mondat aktív és passzív tagjának a szemantikai osztályától függnek (élőlény, élettelen, természeti jelenség stb.). A vizsgálat egyúttal rámutat a *jóvoltából* szó bizonyos fokig grammatikalizált jellegére. (Ezt egyébként az is mutatja, hogy eredeti jelentését elvesztette. Kárt szenvedni nem lehet valakinek a jó voltából, csak jóvoltából).

A fájdalom, izgalmas stb. féle — ebben a fejezetben tárgyalt — melléknevek mint állítmányok mellett az alany az esetek többségében deverbális főnév vagy cselekvést jelentő képzetlen főnév: *bizalom, harc, hír, tett, beszéd, tanács, mosoly, terv* stb. A jelzett melléknévi állítmányok olyan tulajdonságot fejeznek ki, amely elsődlegesen személy érzelmi életére, személyt jelentő alanyra vonatkozik. *A gazember nem borzad a gyilkosságtól* → *A gyilkosság nem borzalmas a gazembernek.* (L. T.) Ezért a *gyilkosság borzalmassága, az esemény fájdalomassága valakinek a borzadásával, valakinek a fájdalomával* szemben emocionálisan terheltebbnek fogható fel, noha ez sokszor már alig érződik.

A felsorolt jelentésoosztályokhoz tartozó melléknevek szintaktikai kapcsolódási lehetőségeit az adott struktúrában az jellemzi, hogy állítmányi

szerepükben mindig lehet cselekvést kifejező deverbális főnévi alanyuk vagy cselekvést kifejező képzetlen főnévi alanyuk: *Nehéz neki a visszatérés.* — *Számaira hasznos ez a munka.* *Sürgős neki a költözködés.* *Kellemetlen neki ez a harc.* Nem cselekvést jelentő főnév is lehet alany: *Szükséges neki a pénz.* — *Hasznos neki ez a könyv.* — *Számaira közömbös ez a lány.* A „cselekvés” ebben az esetben olyan grammatikai–szemantikai osztály megjelölésére szolgál, amelyet morfológiaileg a deverbális képzés, vagy az ennek megfelelő képzetlen főnév jellemez: ${}^vN$, N^v . Az „ennek megfelelő” itt a *hívés*: *hit*; *harcolás*: *harc*; *beszélés*: *beszéd* viszonyt jellemzi. Ezeket a [+cselekvés] jeggyel jellemezzük, s ide tartozhatnak a szó köznyelvi értelmében nem cselekvést jelentő szavak is: *remény*, *fagy*, *fény* stb. A [+cselekvés] jegy jellemzi a főnévi igenevet is (V_{inf}), de ennek a *számaira*-viszonyban valamivel korlátozottabb a használata. A [–cselekvés] jegyű főnevek (N) használatának a korlátai még nagyobbak.

E korlátozásokban nem egyforma szerepük van a *számaira*-viszonyra jellemző öt jelentésoosztálynak.

A [+lehetőség] osztályát a [+cselekvés] jegy jellemzi:

- (73) (a) *Ez a döntés számomra lehetséges.*
 (b) *Nem reális neki így viselkedni.*
- (74) (a) ^(*)*Hétfejű sárkány számomra lehetséges.*
 (b) ^(*)*Nem reális neki ez a pénz.*

Egyes ide tartozó melléknevek kapcsolódhatnak [–cselekvés] jegyű főnevekhez is, a *számaira*-viszony keretein belül, de ilyenkor csak látszólagos az idetartozás. Valójában ilyenkor az történik, hogy vagy nem igazi *számaira*-viszonyról van szó, vagy nem áll igazán a [–cselekvés] jegy. Nézzünk mindkettőre példát.

- (75) (a) *Nekem te szabad vagy.*
 (b) *Nekem az út szabad.*

Az (a) esetben nem az itteni *számaira*-viszonyról, hanem a praedicativusi viszonyról van szó, amely másképpen még így is kifejezhető:

- (76) (a) *Én előttem te szabad vagy.*
 (b) *Én szerintem te szabad vagy.* L. T.

A *nekem*, *előttem* formaszavakkal kifejezett viszony lexikológiai átalakítással, a viszonynak explicit kifejezésével így fest:

- (77) (a) *Én téged szabadnak tartalak.*
 (b) *Én téged szabadnak tekintlek.* L. T.
 (c) *Az én szememben te szabad vagy.* L. T.

Ugyanolyan viszony ez, mint a *számára*-viszony szempontjából irreleváns *gyanús* szó a következő jelentésben:

(78) (a) <i>Nekem te gyanús vagy.</i>	
(b) <i>Én előttem te gyanús vagy.</i>	L. T.
(c) <i>Én szerintem te gyanús vagy.</i>	L. T.
(d) <i>Én téged gyanúsnak tartalak.</i>	L. T.
(e) <i>Véleményem szerint te gyanús vagy.</i>	L. T.
(f) <i>Az én szememben te gyanús vagy.</i>	L. T.

A (77) és (78) alatti mondatok tartalmának lehetséges egy olyan, még kifejtettebb formája is, hogy ^(*)*Én azt tartom, hogy te szabad vagy, Én úgy vélem, hogy te szabad vagy.* Ezek a mondatok mutatják, hogy a (75a) mondatnak a Chomsky-féle transzformációs nyelvtanban olyan mélystruktúra felel meg, amely egy beágyazásos transzformációt is kijelöl. Ilyesmiről pedig a *számára*-viszony esetében nincs szó.

A (75b) alatti példában egy rejtett [+cselekvés]-viszony van, amelyet valahogy így lehetne lexikológiailag kifejtteni:

(79) (a) <i>Nekem szabad az utat használni.</i>	
(b) <i>Nekem szabad az úton járni.</i>	L. T.

Más példák a szabaddal:

(80) (a) <i>A szoba az Ön számára szabad.</i>	
(b) <i>A szobát Önnek szabad használni.</i>	L. T.
(c) <i>A szobában Önnek szabad lakni.</i>	L. T.
(81) (a) <i>Az írógép neked szabad.</i>	
(b) <i>Az írógépet neked szabad használni.</i>	L. T.
(c) <i>Az írógépen neked szabad írni.</i>	L. T.

Hogy valóban a [+lehetőség] jelentésoosztályában mozgunk, mutatja a szabad-nak a *-hat* képzővel való felcserélése:

(82) (a) <i>A szobát Ön használhatja.</i>	
(b) <i>A szobában Ön lakhat.</i>	

A *szabad* melletti főnév (*út, szoba, írógép*) használatába beleértendő tehát egy ige is. Ennek elhagyása a szituáció egyértelműsége miatt lehetséges. Ha tehát az implicit kifejezési tartalmat is számba vesszük, akkor a *Szabad neki az út-félék* a szabályszerű használat dolgában megmaradnak a *számára*-viszony keretei között. *Az út neki szabad* mondat tehát elliptikusnak tekinthető. Az ellipszis pedig vagy egy általánosabb síkon mozog (a *használ* elhagyása) vagy konkrétabb síkon (*járás, lakás, írás* elhagyása). A *járás, lakás, írás* olyan cselekvések szavai, amelyek az *út, a szoba és az írógép* funkcióját, célját alapvetően meghatározzák. Ez teszi lehetővé az ellipszist.

Úgy is mondhatom, hogy a jelzett főnevek tartalmazzák a [+járás], a [+lakás], a [+írás] és mindhárman a [+használás] szemantikai jegyeket, s ha ezek a mondat igéjében is megismétlődnek, akkor — úgynevezett szelekciós szabályok segítségével — az ige elmaradhat. Egy szótárban, amely a grammatika kiegészítője, így könnyű megadni az ellipszisre hajlamos, az illető szóval társuló szavakat. Ezek a bizonyos elhagyható szavak az illető szóra nézve grammatikai jellegű viszonyt alkotnak konkrét szemantikájukkal is, mivel elhagyásuk szabályszerű, s a szabályszerű ellipszis nyilván grammatikai sajátosság.

A *kabát nekem könnyű* mondatban szintén [–cselekvés] jegyű főnév található. De itt sem a [+lehetőség] kategóriájáról van szó, hanem egy egészen más viszonyról, amelyet később bővebben ismertetek.

A [+szükségesség], [+hasznosság], [+érzelmi hatás] [+értelmi hatás] jelentésoosztályban általában megengedett mind a [+cselekvés], mind a [–cselekvés] jegyű főnévi alany használata:

- (83) (a) *Ennyi tanulás nekem felesleges.*
(b) *Ez az asztal nekem felesleges.*
- (84) (a) *A szórakozás nekem hasznos.*
(b) *Ez a fiú számomra hasznos.*
- (85) (a) *Ez a magatartás nekem kényelmes.*
(b) *Ez a szék nekem kényelmes.*
- (86) (a) *Ez a mozgás neki komikus.*
(b) *Ez a fiú neki komikus.*
- (87) (a) *Számomra ez a történet érdekes.*
(b) *Számomra ez az öltözet érdekes.*

A felsorolt jelentésoosztályokban azonban akadnak egyes olyan mellékevek, amelyek mellett a főnév csak [+cselekvés] osztályú. Ennek fordítottja nem fordul elő. Ez sajátosan összefügg a *számára*-viszonnal, ahogy alább még látni fogjuk, amikor az infinitívusszal és a *hogy* kötőszóval való használat kérdését érintjük.

- (88) (a) *Számomra illő az alkalmazkodás.*
(b) **Számomra illő ez a ruha.*
- (89) (a) *Számomra okosabb egy szót se szólani.*
(b) **Számomra okosabb ez a fiú.*

A *számára*-viszony mellékeveinek a halmazába nagyjából összeesik azoknak a mellékeveknek a halmazával, amelyek *hogy* kötőszós mellékmondatot „vonzanak” alanyként, s azokkal, amelyek mellett infinitívusi alany állhat:

- (90) (a) *Számomra előnyös, hogy ők a szerződést megkötötték.*
 (b) *Számomra előnyös, hogy a szerződést megkössem.*
 (c) *Számomra előnyös a szerződést megkötni.*

- (91) (a) *Számomra kellemes, hogy nem kérdeztek meg.*
 (b) *Számomra kellemes, hogy a meleg szobában ülök.*
 (c) *Számomra kellemes a meleg szobában ülni.*

Az (a) alatti mondatokban a fő és mellékmondat alanya különbözik. A (b) alattiakban egyezik, s ezért ezeknek lehetséges a (c) alatti infinitívusos megoldása.

Figyeljük meg a következő mondatot, összevetve a (90c)-vel:

- (92) *Nekem előnyös a szerződést megkötni.*

Ez utóbbi mondatban határozottabban érezzük, hogy a mellékmondat és a főmondat alanya megegyezik. Az infinitívusos mondatokban a *neki* használata egyértelműbb, mint a *számára* használata. Nem világos, hogy a következő mondatban ki a cselekvés végrehajtója:

- (93) *Számomra előnyös a szerződés megkötése.*

Éppen úgy, mint ebben a mondatban:

- (94) *Számomra előnyös az út megépítése.*

Személyraggal egyértelművé tett mondatokban jobb a *neki* használata:

- (95) (a) *Nekem előnyös a szerződést megkötnöm.*
 (b) *Nekem előnyös az utat megépítenem.*

Viszont suta mondatok:

- (96) (a) (*)*Számomra előnyös a szerződést megkötnöm.*
 (b) (*)*Számomra előnyös az utat megépítenem.*

Különböző oppozíciók miatt a *neki* megegyező alanyúság esetében egy árnyalattal jobb, mint a *számára*. Az oppozíciókhoz a rendszeren kívül eső ilyen oppozíciók is erősítik a *neki* [+egyező alanyúság]: *számára* [–egyező alanyúság] oppozíciót:

- (97) (a) *Van (nekem) egy ötletem a számodra.*
 (b) **Van (nekem) egy ötletem neked.*

Akitől az ötlet ered és akinek szól, különböző személyek, s ilyen esetekben a *számára* a jól használt formáns.

Az infinitívusos mondat és a mellékmondatos megoldás közül sokszor csak az infinitívusos mondat számít jónak.

- (98) (a) *Neked érdeemes hamar elutazni.*
(b) **Neked érdeemes, hogy hamar elutazz.*

- (99) (a) *Nekem nagyon nehéz erre felelnem.*
(b) *(*)Nekem nagyon nehéz, hogy erre feleljek.*

A neki használata vagy használatának a lehetősége az infinitívusos mondatokban ezeknek a mondatoknak a kulcskérdése strukturális szempontból. Hasonlítsuk össze a következő mondatokat:

- (100) (a) *A járás gyors.*
(b) *Az úszás kellemes.*

E mondatok „felszíni struktúrája” azonos, még a morfológiai struktúra tekintetében is. De csak akkor, ha elszigetelve, a kommunikációs értékükre való tekintet nélkül vizsgáljuk őket. Egyébként mindjárt kiderül, hogy csak a második mondat elfogadható közlés, úgy ahogy van, s így alakítható át:

- (101) (a) *Úszni kellemes.*

Ez a mondat pedig úgy értelmezendő, hogy

- (b) *Úszni mindenkinek kellemes.*

vagy:

- (c) *Úszni a legtöbb embernek kellemes.*

Vagy:

- (102) (a) *Az úszás kellemes érzés.* L. T.
(b) *Kellemesen érzi magát az ember úszás közben.* L. T.

Az első mondatnál ilyen átalakítások nem lehetségesek, s maga a mondat közlési síkon hiányos, értelmetlen, csak nagyon meghatározott szituációban volna értelmes.

Ellenben jó mondat önmagában is:

- (103) (a) *Péter járása gyors.*

Viszont nem jó mondat:

- (b) **Járni gyors.*
(c) **Járni Péternek gyors* és ezekkel a szavakkal az összes előbbi mondatformák.

A fenti különbségnek megfelelően különböznek a következő formák is:

- (104) (a) *(*)Péter kellemesen úszik.*
(b) *Péter gyorsan úszik.*

Az első mondat értelme: *Kellemes látvány, ahogy Péter úszik.* Vagy pontosabban: *Kellemes látvány nekünk, ahogy Péter úszik.* Ezekről különbözik:

- (105) (a) *Péter betegen úszik.*
(b) *Péter cikk-cakkosan úszik.*

Sőt még ez is különbözik az előzőktől:

- (106) (a) *Péter feleslegesen úszik.*

Ez a mondat ugyanis úgy alakítható vissza, ahogy a többi nem:

- (b) *Péternek felesleges úszni.*

Sutának érezzük a következő mondatokat, de csak kis mértékben:

- (107) (a) *(*)Mindenkinek tilos a fűre lépni.*
(b) *(*)Nehéz nekünk legyőzni hibáinkat.*
(c) *(*)Bárkinek szörnyű még erre gondolni is.*

A sutaság oka a felesleges információ. Az infinitívuszos mondatokból ezért a *neki* gyakran elmarad. Ez azonban nem azt jelenti, hogy nem tartozik hozzá a struktúrához. Az infinitívusi alanyos mondatok tehát a *számára*-viszony egyik tipikus megvalósulási formáját alkotják.

A (106) és (107) alatti mondat típusa a *számára*-viszony típusa, s itt egy-két melléknév esetében ilyen megfelelések is lehetségesek:

- (108) (a) *Péternek indokolt volt távozni.*
(b) *Péter indokoltan távozott.*
(c) *Indokolt volt, hogy Péter távozott.*
(d) *Indokolt volt Péter távozása.*

2.3. A *pejoratív fokozás viszonya*

Vigyáznunk kell, hogy észrevegyük a következő két mondat grammatikai különbségét:

- (109) (a) *Könnyű neki ezt megtenni.*
(b) *Könnyű neki ez a kabát.*

Az (a)-ban a *könnyű* a lehetőség foka, mondhatjuk is:

- (110) *Könnyen lehetséges neki ezt megtenni.*

A (b)-ben a *könnyű* fizikai tulajdonságot jelöl, s olyan használati szabály érvényes rá, amely általában megenged minden ilyen melléknevet a *neki* mellett:

- (111) (a) *Széles neki ez a nadrág.*
- (b) *Sós neki ez az étel.*
- (c) *Nehéz neki ez a zsák.*
- (d) *Keskeny neki ez az út.*

Ezek a mondatok kiegészíthetők így:

- (112) (a) *Túl széles neki ez a nadrág.*
- (b) *Túl sós neki ez az étel.*
- (c) *Túl nehéz neki ez a zsák.*
- (d) *Túl keskeny neki ez az út.*

Ellenben:

- (113) (a) **Túl szabad neki az út.*
- (b) **Túl tilos neki az út.*

A (109) alatti mondatok mindkettejében ki lehet tenni a *túl* határozószót. De az értékük nem egyforma. Intuíciónk azt sugallja, hogy (a)-ban, ha a *túl*-t is hozzávesszük, erősebb a fokozás, mint (b)-ben hasonló feltétel mellett:

- (114) (a) *Túl könnyű neki ezt megtenni.*
- (b) *Túl könnyű neki ez a kabát.*

A (b) alatti mondat (109)-ben és (114)-ben majdnem ugyanazt jelenti, a *túl* csak árnyalatilag fokozó szerepű.

Ez kifejezésre jut abban, hogy mindkét mondat átalakítható a következő lexikológiai változtatással:

- (115) (a) (*) *A kelleténél könnyebb neki ez a kabát.*
- (b) (*) *A kelleténél könnyebb ez a kabát az ő számára.*
- (c) *A kelleténél könnyebb ez a kabát, neki.*

A *kelleténél* ... -bb jelentés éppúgy benne van (109b)-ben, mint (114b)-ben.

Ellenben nem mondható el ugyanez (109a) és (114a) mondatokról. Ami ezeket illeti, ezek nem tartalmazzák a *kelleténél* ... -bb jelentést. Tehát:

- (116) (a) *Könnyű neki ezt megtenni* ↔
- (b) *A kelleténél könnyebb neki ezt megtenni.* L. T.

és

- (117) (a) *Túl könnyű neki ezt megtenni.* ↔
- (b) *A kelleténél könnyebb neki ezt megtenni.* L. T.

A (109a) és (111) alatti mondatokban tehát a *neki* egy olyan szemantikai jegyet visz bele a mondatba, amelyet [+pejoratív fokozás]-nak nevezhe-

tünk. A *nekem nehéz, könnyű, széles, sós* eseteiben a *nekem nehezebb, könnyebb, szélesebb, sósabb, mint kellene* explicitebb kifejezőmód van meg tartalmilag. Ezzel szemben *A Duna szélesebb, mint a Tisza*. — mondatban ez a pejoratív jelleg nem található meg.

A [+pejoratív fokozás] jegyét nemcsak a [+fizikai tulajdonság] jeggyel ellátható melléknevek kaphatják meg. Ilyenkor azonban — úgy látszik — a *túl*-os formát használjuk.

- (118) (a) **Ez az előadás nekem módszeres.*
 (b) *Ez az előadás nekem túl módszeres.*
- (119) (a) **Ez az ember nekem részeges.*
 (b) *Ez az ember nekem túl részeges.*

A [+pejoratív fokozás] jeggyel ellátható melléknevek a melléknévi szófajosztály nagy részét teszik ki. Ez a használat tehát teljesen eltér a *száma* viszonyra jellemző használatától, amely a tárgyaló öt jelentésszálra korlátozódik. Ezért teljesen el is kell különíteni tőle.

2.4. A *vele szemben*-viszony

Már a *száma*-viszony fejezetében a [+érzelmi hatás] jelentésszótálynak a tárgyalásánál említettem, hogy van egy olyan másik jelentésszótály is, amelyben szintén érzelemről, de aktív, kifelé irányuló érzelemről van szó. Az ilyen kifelé irányuló érzelem kifejezésére szolgáló mellékneveket a [+*vele szemben*] jeggyel látjuk el. Nemcsak szorosabb értelemben vett érzelmek kifejezése tartozik ide, hanem általában kifelé, más személy vagy tárgy felé irányuló érzelmi — viselkedésbeli magatartás, reakció.

Olyan melléknevek tartoznak ide, mint: *jó (hozzá), érzékeny (iránta), tehetetlen (vele szemben), kíváncsi (rá), hálás (neki), szerelmes (belé), elégedett (vele)*. A viszony kifejezésére szolgáló formáns elég változatos (*hozzá, iránta* stb.) Ámde ezeknek a produktivitása nagyon is különböző szinten van. A funkcionális megterhelése a *vele szemben*-nek a legnagyobb. Funkcionális megterhelésen itt a melléknévvvel kapcsolódó alany és határozó jelentésszótálynak a kiterjedését értjük. E kiterjedést az alábbi táblázat szemlélteti:

Melléknév típusára példa	alany	határozó	affixum, névutó
	szemantikai jegye		
<i>érzékeny</i>	± élő	± élő	<i>íránt</i> <i>-vel szemben</i>
<i>tehetetlen</i>	— cselekvés	± cselekvés	<i>-vel szemben</i>
<i>tapintatos</i>	+ személy	+ személy	<i>-vel szemben</i>
<i>kíváncsi</i>	+ élő	+ élő	<i>-ra</i>
<i>kedves</i>	+ élő	+ élő	<i>-hoz</i> <i>-vel szemben</i>

A kiterjedés az *iránta* és *vele szemben* esetében a legnagyobb, a *hozzá*-nál a legkisebb, a *rá*-nál a kettő között van. A többi formáns rendszerű használatáról egyáltalán nem beszélhetünk, azok csak kivételesen használhatók ebben a jelentéskörben. Mindenképpen a *vele szemben* a domináns itt, ami nemcsak a funkcionális megterhelésben, hanem abban is kifejezésre jut, hogy a legproduktívabb is: általában mindig használható, amikor a *hozzá* és az *iránta*, legfeljebb olykor suta mondat jön így létre.

Például:

(120) (a) *A fiú zárkózott a tanárával szemben.*

(b) **A fiú zárkózott a tanárához.*

(c) **A fiú zárkózott a tanára iránt.*

(121) (a) *A lány őszinte volt a fiúhoz.*

(b) **A lány őszinte volt a fiú iránt.*

(c) *(*)A lány őszinte volt a fiúval szemben.*

Néha mindhárom formáns szerepelhet ugyanazon melléknév „vonzataként”.

(122) (a) *Az igazgató előzékeny volt hozzám.*

(b) *Az igazgató előzékeny volt irántam.*

(c) *Az igazgató előzékeny volt velem szemben.*

Az előzmények alapján érthető, hogy az itteni jelentésviszonyt miért tarthatom olyannak, amelynek tipikus képviselője a *vele szemben*.

Az alábbiakban felsorolunk egy sor, az egyes formánsokkal együtt járó melléknévet. Kivételszerűek:

n e k i:	<i>hálás</i>	b e l é:	<i>szerelmes</i>	v e l e:	<i>elégedett</i>
	<i>felelős</i>				
	<i>adós</i>				
	<i>lekötelezett</i>				

r á:	<i>kíváncsi</i>	<i>haragos</i>
	<i>büszke</i>	<i>iriggy</i>
	<i>hiú</i>	<i>bosszús</i>
	<i>kényes</i>	<i>dühös</i>
	<i>féltékeny</i>	

Csak látszólag tartozik ide a *veszélyes*. Ha jobban megnézzük, kiderül, hogy ez esetben a *számára*-viszonyról van szó. Ezt mutatják a következő paralel mondatok:

(123) (a) *(*)Veszélyes rám a huzat.*

(b) *Veszélyes rám nézve a huzat.*

(c) *Veszélyes számomra a huzat.*

A melléknevek „vonzatai” gyakran azonosak a megfelelő igék vonzataival

- (124) (a) *Péter irigy a fiúra.*
 (b) *Péter irigykedik a fiúra.* L. T.

- (125) (a) ^(*)*Ne légy rám olyan haragos!*
 (b) *Ne haragudj úgy rám!* L. T.

Ennek következtében a melléknevek használatának a feldolgozása tágabb perspektívát kap az igék használatával való összevetés által. A *vele szemben*-viszony melléknevei, ha jelentésük igei formát kap, többnyire a *vele* formánssal járnak együtt:

- (126) (a) *János goromba a feleségéhez.*
 (b) *János gorombáskodik a feleségével.* L. T.

- (127) (a) *A fiú erőszakos a lánnyal szemben.*
 (b) *A fiú erőszakoskodik a lánnyal.* L. T.

- (128) (a) *Gábor büszke a tudományára.*
 (b) *Gábor büszkélkedik a tudományával.* L. T.

A mellékneveknek *-(s)kodik* képzővel való ellátása éppen ebben a jelentésozrtályban rendszerszerű. A *számára*-viszonyban ilyesmi csak elvétve fordul elő (*kényelmeskedik, kellemetlenkedik*).

<i>h o z z á:</i>	<i>kedves</i>	<i>goromba</i>	<i>v e l e:</i>	<i>kedveskedik</i>	<i>gorombáskodik</i>
	<i>meleg</i>	<i>hideg</i>			
	<i>kegyes</i>	<i>kegyetlen</i>			<i>kegyetlenkedik</i>
	<i>jó</i>	<i>rossz</i>			
	<i>nyájas</i>	<i>undok</i>		<i>nyájaskodik</i>	<i>undokoskodik</i>
	<i>udvarias</i>	<i>udvariatlan</i>		<i>udvariaskodik</i>	<i>udvariatlan-</i> <i>kodik</i>
	<i>hű(séges)</i>	<i>hűtlen</i>			<i>hűtlenkedik</i>
	<i>barátságos</i>	<i>barátságtalan</i>			<i>barátságtalan-</i> <i>kodik</i>
	<i>finom</i>	<i>durva</i>		<i>finomkodik</i>	<i>durváskodik</i>
	<i>tűrelmes</i>	<i>tűrelmetlen</i>			<i>tűrelmetlenkedik</i>
	<i>aranyos</i>				
	<i>bizalmas</i>	<i>gonosz</i> <i>bizalmatlan</i>		<i>bizalmaskodik</i>	<i>gonoszkodik</i> <i>bizalmatlan-</i> <i>kodik</i>
		<i>rideg</i>			
	<i>gyengéd</i>	<i>gyengédtelen</i>			
	<i>engedékeny</i>	<i>szigorú</i>			
	<i>őszinte</i>	<i>őszintétlen</i>			
	<i>kíméletes</i>	<i>kíméletlen</i>			
<i>i r á n t a:</i>	<i>érzékeny</i>	<i>érzéketlen</i>	<i>v e l e:</i>	—	
	<i>figyelmes</i>	<i>figyelmetlen</i>			
	<i>előzékeny</i>				
	<i>fogékony</i>	<i>közömbös</i> <i>engesztelhetetlen</i>			

<i>vele</i>	<i>tapintatos</i>	<i>tapintatlan</i>	<i>vele:</i>	
<i>sze-</i>	<i>indulatos</i>			
<i>ben:</i>	<i>bátor</i>	<i>gyáva</i>		
		<i>erőszakos</i>		<i>erőszakoskodik</i>
	<i>lovagias</i>	<i>lovagiatlan</i>		
		<i>főlényes</i>		<i>főlényeskedik</i>
	<i>nyílt</i>	<i>óvatos</i>		
	<i>közlékeny</i>	<i>zárkózott</i>		
		<i>tartózkodó</i>		
	<i>immunis</i>	<i>védetlen</i>		
		<i>tehetetlen</i>		
		<i>alattomos</i>		
	<i>gátlásos</i>	<i>gátlástalan</i>		
		<i>lekötölezett</i>		

Az ide tartozó melléknevek határozóit „állandó határozók”-nak szokták nevezni, Simonyi egyeseket „véghatározók”-nak minősít. Mindkét megoldás megkerüli a kérdést. Az előbbi azzal, hogy lemond teljesen a jelentéstani interpretálásról, s úgy veszi, mintha a melléknév melletti formáns az illető melléknév egyéni és megmagyarázhatatlan sajátossága volna. Láthattuk, hogy ez nem így van: azonos határozói raggal a mellékneveknek jól meghatározható csoportja áll, ha nem is tökéletes a rendszerszerűség. A második minősítés túl általános, nagyon különböző használatokat von össze.

2.5. Az összefüggés-viszony

Itt olyan melléknevek használatát tartjuk számon, amelyek a logikai kapcsolatokhoz hasonlóan, de azokkal pontosságban nem feltétlenül azonos, absztrakt viszonyok (azonosság, ellentét, korreláció stb.) kifejezésére szolgálnak, úgy, hogy e viszonyok valamelyikét csak általánosságban jelzik magának a viszonynak megnevezésével (*azonos*, *ellentétes*, *különböző*, *szimmetrikus*) a viszony konkretizálása nélkül. A viszonyt lehet jobban konkretizálni, de ez már egy további bővítmény kérdése. Itt ugyanis csak arról a viszonyról van szó, amely két dolog között fennáll (például *valami azonos valamivel*). A mellékneveknek erre az osztályára jellemző, hogy itt: 1. az alanyon kívül a határozó használata is mindig kötelező; 2. mindig lehetséges, hogy az alany is, meg a határozó is [+cselekvés] jegyű főnév. Nézzünk egy sor példát:

1. <i>vele:</i>	<i>azonos</i> <i>egyenlő</i> <i>adekvát</i>	5. <i>tőle, vele:</i>	<i>mentes</i> <i>terhes</i>
2. <i>vele:</i>	<i>kapcsolatos</i> <i>rokon</i> <i>határos</i> <i>arányos</i> <i>szimmetrikus</i> <i>korrelatív</i> <i>ellentétes</i>	6. <i>tőle, által:</i>	<i>determinált</i> <i>meghatározott</i>
		7. <i>r á:</i>	<i>jellemző</i>

4. t ö l e: elválaszt^hatatlan
különböző
idegen
független

(129) (a) *A pártütő azonos veled.*
 (b) *A pártütő és te [azonosak
                                 ugyanazok] vagytok.*

- (130) (a) *A büntetés arányos a bűnnel.*
(b) *A büntetés és a bűn arányosak.*

- (131) (a) *Péter hasonló Jánoshoz.*
(b) *Péter és János hasonlók.*

(132) (a) *A pártütő azonos veled.*
(b) *Te azonos vagy a pártütővel.*

- (133) (a) *A büntetés arányos a bűnnel.*
(b) *A bűn arányos a büntetéssel.*

- (134) (a) *Péter hasonló Jánoshoz.*
(b) *János hasonló Péterhez.*

A jobb oldali melléknevekkel nem alkothatók ilyen mondatpárhuzamok, ahogy az alábbi példák mutatják:

- (135) (a) *Ez a fellépés mentes a demagógiától.*
 (b) **A fellépés és a demagógia mentesek.*
 (c) **A demagógia mentes a fellépéstől.*

- (136) (a) *A hűség jellemző a kutyára.*
 (b) **A hűség és a kutya jellemzők.*
 (c) **A kutya jellemző a hűségre.*

Az *azonos* melléknév használata szoros összefüggést mutat a főnévi állítmányos azonosító mondatával:

- (137) (a) *A pártütő veled azonos.*
 (b) *A pártütő te vagy.*
 (c) *Te a pártütővel vagy azonos.*
 (d) *Te a pártütő vagy.*

A paralelizmus nem áll fenn a következő — erősebb hangsúly nélküli — esetekben, mert csak a körülírtabb forma a helyes:

- (138) (a) *A pártütő # azonos # veled.*
 (b) **A pártütő # vagy # te.*
 (c) *Te # azonos vagy # a pártütővel.*
 (d) **Te # vagy # a pártütő.*

Jogos a feltevésünk, hogy (138b) és (138d) mondatok — ilyen tagolással — azért helytelenek, mert ezekben a *vagy* szünettel nem választható el az alanytól, hanem az őt megelőző főnévhez vonódik, s így a (137d) és (137b) fordított szórendű változataivá válnak. Mivel (138b) és (138d) mondatok helytelenek, (138a) és (138c) mondatok használatának szükséglete nagyobb, mint (137a) és (137c) mondatoké, mert az utóbbi esetekben van más megoldás is. A (138a) és (138c) mondatokban a relációt kifejező *azonos*-ra külön figyelem irányul, s éppen ez nem lehetséges (137b) és (137d) formákkal. A relációt kifejező melléknév maga is lehet topic (= lélektani alany), illetőleg comment (= lélektani állítmány). Ez a megoldás sem lehetséges a főnévi állítmánnyal. Példa:

- (139) (a) *Azonos # te vagy a pártütővel.*
 (b) *Azonos te és a pártütő vagytok.*
 (c) *Te a pártütővel # azonos vagy.*
 (d) *Te és a pártütő # azonosak vagytok.*

Az ehhez a csoporthoz tartozó melléknevek használata többnyire megkíván még egy határozói kiegészítést:

- (140) *A csend korrelatív a szóval lélektanilag és szociológiailag.*

Ezekről a *szempontjából*-viszonynál részletesebben lesz szó.

2.6. A tekintethatározói viszony (respektívus-viszony)

A melléknévhasználat ebben a csoportban két élesen különböző alfajra oszlik: az egyikre a tiszta tekintethatározó elnevezést lehet alkalmazni, s mivel itt a legtipikusabb formáns a *szempontból* névutó, nevezhetjük ezt az alfajt *szempontból-viszony*-nak. Az ide tartozó mondatok nem vezethetők le másokból. A másik alfajra jellemző, hogy a határozó, amely többnyire *-ban* ragos, egy olyan struktúrából vezethető le, amelyben alanyi szerepe volt. Ezt az alfajt *-ban* viszonynak hívjuk.

A szempontból-viszony

A melléknevek nagy része itt azokhoz a jelentéssztyályokhoz tartozik, amelyek a számára-viszonyra és az összefüggés-viszonyra jellemzők. Ez utóbbi viszonyok általában kiegészíthetők a szempontból-viszonnyal:

- (141) (a) *Ez homályos a számomra.*
(b) *Ez homályos a számomra történeti szempontból.*
- (142) (a) *Nézete azonos az enyémmel.*
(b) *Nézete azonos az enyémmel minden szempontból.*

A határozó szerepében a következő szemantikai jeggyel rendelkező főnevek vannak többségben: [+élő]; [+intézmény]; [+cselekvés]; [+társ. tudatforma]; [+filoz. kategória].

Nézzünk mindegyikre egy-két példát.

- (143) (a) *Ez az állásfoglalás a te szempontodból helyes.*
(b) *Ez az eljárás az orvos szempontjából helytelen.*
(c) *Ez a politika a nemzet szempontjából érthető.*
(d) *Az adatok a társadalmi cselekvés szempontjából használhatók.*
(e) *A film művészileg sikeres.*
(f) *Ez a hatás ideológiai szempontból káros.*
(g) *A magyarázat az okság szempontjából nem kielégítő.*

A szempontból (szempontjából) mellett a leggyakrabban használatos a *-lag*. Ritkábban használtak: *tekintetben*, *vonatkozásban*, *értelemben* (*tekintetében*, *vonatkozásában*, *értelmében*). A szempontból minden olyan esetben használható, amikor a többi. A *-lag* csak *-i* képzős főnevekhez járulhat szabályszerűen, de így következetes a használata. (Csak akkor természetesen, ha szinonim a szempontból-lal. Viszont: *-ás+i* végződéshez nem szokott járulni a szempontból-viszonyban.)

- (144) (a) *Gyógyítási szempontból a tananyag kifogástalan.*
(b) **Gyógyításilag a tananyag kifogástalan.*

A *-lag -i* képzős főnévhez sem járul, ha annak jelzője van:

- (145) (a) *Pszichológiailag jellegzetes a magatartása.*
(b) **Modern pszichológiailag jellegzetes a magatartása.*

A tekintethatározónak az itt ismertetett fajtája egy aránylag komplex, bonyolult jelentésnek a kifejezésére szolgál. Valahogy így lehetne általánosítani és összefoglalni ezt a jelentést: valaki vagy valami, ha valakinek vagy valaminek az elvei, helyzete szerint (elveihez, helyzetéhez törvényeihez, szabályaihoz mérve) ítéljük meg, vagy ha valakihez vagy valamihez való viszonyát, kapcsolatát nézzük, vagy valamilyen eljárás szerint nézzük, akkor ilyen és ilyen.

Például:

- (146) (a) *A parasztság jogilag szabad.*
(b) *A parasztság, ha a joghoz való viszonyát nézzük, szabad.*
- (147) (a) *A mondat nyelvtanilag hibás.*
(b) *A mondat, ha a nyelvtan szabályai szerint ítéljük meg, hibás.* L. T.
- (148) (a) *Móricz látszólag egyszerű.*
(b) *Móricz, ha a látszat szerint ítéljük meg, egyszerű.* L. T.
- (149) (a) *Ez az elgondolás a gyakorlat szempontjából lényeges.*
(b) *Ez az elgondolás a gyakorlatához mérve lényeges.* L. T.
- (150) (a) *Az elnyomás társadalmilag nem szükségszerű.*
(b) *Az elnyomás a társadalom törvényei szerint nem szükségszerű.* L. T.
- (151) (a) *Ez a mozzanat nemzeti szempontból jellegzetes.*
(b) *Ez a mozzanat, ha a nemzethez való kapcsolatát nézzük, jellegzetes.* L. T.

Látjuk, hogy a körülírtabb formában a szubjektív megítélésnek, a szemléletmódnak a szerepe bukkan elő. Innen is érthető, hogy az itteni melléknevek miért kerülnek közös halmazba a *számára*-viszony mellékneveivel. A *néz* igének respektívusi használata régen a mai *szempontból* helyett általános volt. Egy példa: „A generális sinódus helyben hagyta és a jelen való időkre nézve igen helyesnek ítélte”. Ma így mondanók a megfelelő részt: „és a jelenlegi helyzet szempontjából helyesnek ítélte”. A körülírtabb forma ma is világosabb, érthetőbb, mint a *szempontból* vagy a *-lag* formáns alkalmazása. Beszédkonómiai szempontból, különösen a mondatnak jelzős szerkezetűvé való átalakításakor, előnyben részesítjük a rövidebb formát, mert a másik nehézkes volna:

- (152) (a) *A nyelvtan szabályai szerint hibás (hibásnak ítelt) mondat...*
(b) *A nyelvtanilag hibás mondat...*

A *szempontból* és a *-lag* használata az ismertetett elnagyoltságon, a jelentésnek absztraktabb, általánosabb és pontatlanabb kifejezési módján kívül még egy más szempontból is komplex, határozatlan. Van ugyanis olyan használata e formánsoknak, amikor tulajdonképpen a *számára*-viszony vagy a *-ban* viszony kifejezési formájával lesz egyértékű, sőt még más viszonyok kifejezését is vállalja.

A *számára*-viszony helyett:

- (153) (a) *Ez a mozgalom társadalmilag veszélyes.*
(b) *Ez a mozgalom a társadalom számára veszélyes.*
- (154) (a) *Ez rossz az egyén szempontjából.*
(b) *Ez rossz az egyén számára.*

A *-ban* viszony helyett:

- (155) (a) *Ez a kép formailag szuggesztív.*
(b) *Ez a kép formájában (~ formáját illetően) szuggesztív.*
(c) *Ennek a képnek a formája szuggesztív.*
(d) *Ez a kép formájánál fogva (~ formája által) szuggesztív.*
- (156) (a) **Ez a táj környezetileg vonzó.*
(b) *Ez a táj környezetében (~ környezetét illetően) vonzó.*
(c) *Ennek a tájnak a környezete vonzó.*
(d) *Ez a táj környezeténél fogva (~ környezete által) vonzó.*
- (157) (a) *Ez a kenyér minőségileg (~ ha a minőségét nézzük) gyenge.*
(b) *Ez a kenyér minőségében gyenge.*
(c) *Ennek a kenyérnek a minősége gyenge.*
(d) *Ez a kenyér minőségénél fogva (~ minősége által) gyenge.*

Oki viszony, eredet-viszony helyett:

- (158) (a) *A területileg meghatározott időpontban ...*
(b) *A terület által meghatározott időpontban ...*
- (159) (a) *Ez a tevékenység kötetlen munkaviszonyilag.*
(b) *Ez a tevékenység kötetlen a munkaviszonyból kifolyólag.*
(c) **Ez a tevékenység kötetlen a munkaviszony által.*

A (159c) alatti mondat azért hibás, mert az *által* mellett csak ige vagy igenév állhat. A (159b) megoldás elejtés és a (159c) megoldás helytelen volta eredményezhette az (a) megoldást (a magyar értekező prózából gyűjtött anyagban). A szempontról és a *-lag* ezekben a „helyettesíthető” szerepekben még kevésbé pontos megoldást eredményez, mint „saját” szerepeiben. Ha helyettesíthető szerepekben alkalmazzuk őket, a velük alkotott mondatokat már közel állónak minősítenénk a nem egészen jó mondatokhoz.

A *-ban*-viszony

- (160) (a) *Ennek a regénynak a szerkezete egyszerű.*
(b) *Ez a regény egyszerű szerkezetében.*
(c) *Ez a regény szerkezetét tekintve egyszerű.*
(d) *Ez a regény szerkezetére nézve egyszerű.*
(e) *Ez a regény szerkezete tekintetében egyszerű.*
(f) *Ez a regény szerkezetét illetően egyszerű.*

(160b)-tól kezdve a melléknévi állítmány határozója egységesen az a lexikai elem, amely (160a)-ban a melléknévi állítmány alanya. A kétféle mondat-típus alanya között „rész-egész”, vagy „dolog és tulajdonsága” viszony van (*regény : szerkezete*).

Olyan esetekben alkalmazható tehát az (a)-nak (b)-vé, (c)-vé való átalakítása, amikor a résznek vagy a tulajdonságnak a tulajdonsága átvihető az egészre vagy a tulajdonság hordozójára (a grammatikai értelemben vett birtok tulajdonsága a birtokosra). Pontosabban nem tudunk megjelölni olyan jelentésosztályt, amelyre jellemző volna ez az átvitel, azaz nem tudjuk megadni azoknak a mellékneveknek a listáját, amelyekkel ilyen átalakítások végezhetők. S ha listát tudunk is adni, nem találunk olyan szemantikai jegyeket, amelyek esetében szabályszerű volna ez a használat. Itt is van bizonyos előkelő szerepük a *számára*-viszonynál megismert mellékneveknek, de itt olyan melléknevek is szerepelhetnek, mint *fekete*, *alacsony* (tehát [+fizikai tulajdonság] jeggyel ellátott melléknevek); igaz, hogy csak a mennyiségi vonatkozású főnevekkel kapcsolatban:

- (161) (a) *A szövetkezet teheneinek a többsége fekete.*
 (b) *A szövetkezet tehenei többségükben feketék.*
- (162) (a) *E faj egyedeinek a túlnyomó része alacsony.*
 (b) *E faj egyedei túlnyomó részben alacsonyak.*
- (163) (a) *A költség végösszege kicsi.*
 (b) *A költség végösszegében kicsi.*

Egyébként a *vállai szélesek*: *váll(ai)ban széles*; *dereka vastag*: *derék(á)-ban vastag* kivételszerűek. A szokásosabb melléknevek, amiket találunk: *nagy*, *kicsi*, *óriási*, *magas* (egyik sem konkrét értelemben), továbbá az *igaz*, *tartalmas*, *vitatható*, *eredeti*, *hibátlan*, *egyszerű*, *jelentékeny*, tehát absztraktabb jelentésű melléknevek. Nincs kizárva, hogy ezeket a [+érték] jeggyel lehet jellemezni. Ide tartozik egy lexikológiai operáció révén a *gazdag* és a *szegény* is: *gazdag* (= *neki sok van*), *szegény* (= *neki kevés van*).

- (164) (a) *Ennek a tájnak sok vize van.*
 (b) *Ennek a tájnak a vize sok.*
 (c) *Ez a táj vízben gazdag.* L. T.
- (165) (a) *Ennek a tájnak kevés fája van.*
 (b) *Ennek a tájnak a fája kevés.*
 (c) *Ez a táj fában szegény.* L. T.

Az összefüggés-viszony mellékneveit elég következetesen megtaláljuk itt, ha szimmetrikus viszonyt fejeznek ki:

- (166) (a) *E borfajtának a cégjelzése azonos.*
 (b) *E borfajták cégjelzésükben azonosak.*
- (167) (a) *E tárgyak színe hasonló.*
 (b) *E tárgyak színükben hasonlóak.*

A *-ban*-viszony sokkal szélesebbkörű használatnak örvend az olyan esetekben, amikor a határozó szerepű főnév [+cselekvés] jegyű. (A *harc* is [+cselekvés] jegyű, éppúgy, mint a *harcolás*!). Az itt használatos melléknévek részben a *vele szemben* viszony melléknévei, részben a [+pszi-chikai] jeggyel vannak ellátva: *álnok, balga, bigott, felületes, fukar, hanyag, józan, komor, ledér, merev, naiv, perverz, ravasz, slendrián, szenilis, szerény, szilárd, szomorú, trágár, ügyes, vidám* stb. A *-ban* ragos határozóval alkotott mondat levezetettnek tekinthető, még két más mondatformával együtt:

- (168) (a) *A politikus óvatos, amikor nyilatkozik.*
 (b) *A politikus óvatosan nyilatkozik.*
 (c) *A politikus nyilatkozatai óvatosak.*
 (d) *A politikus óvatos a nyilatkozataiban.*

Az állapothatározó esetében csak (a) és (b) van meg:

- (169) (a) *Péter beteg volt, amikor meglátogatott.*
 (b) *Péter betegen látogatott meg.*
 (c) **Péter látogatása beteg volt.*
 (d) **Péter beteg volt a látogatásában.*

A módhatározó esetében az (a) és (d) hiányzik:

- (170) (a) **A tanuló gyönyörű, amikor ír.*
 (b) *A tanuló gyönyörűen ír.*
 (c) *A tanuló írása gyönyörű.*
 (d) **A tanuló gyönyörű az írásában.*

A melléknév melletti határozó külön mondatformát is kaphat.

- (171) (a) *Ő kedves hozzám abban, ahogy érdeklődik sorsom iránt.*
 (b) *Ő kedvesen érdeklődik sorsom iránt.*
 (c) *(*)Sorsom iránti érdeklődése kedves.*
 (d) *Sorsom iránti kedves érdeklődése . . .*
 (e) *(*)Ő kedves hozzám a sorsom iránti érdeklődésben.*
- (172) (a) *Apu nagyon szigorú hozzám abban, hogy megköveteli tőlem a korai lefekvést.*
 (b) *Apu nagyon szigorúan megköveteli tőlem a korai lefekvést.*
 (c) *(*)A korai lefekvésnek tőlem való megkövetelése apu által nagyon szigorú.*
 (d) *(*)A korai lefekvésnek apu által való nagyon szigorú megkövetelése tőlem . . .*
 (e) *(*)A korai lefekvésnek tőlem való nagyon szigorú megkövetelése apu által . . .*
 (f) *A korai lefekvésnek apu által való nagyon szigorú megkövetelése . . .*
 (g) *A korai lefekvésnek tőlem való nagyon szigorú megkövetelése . . .*
 (h) *Apu nagyon szigorú hozzám a korai lefekvés megkövetelésében.*

A felsorolt mondatok több szempontból tanulságosak. Az egyik tanulság, amire fel akarom hívni a figyelmet, az (a) alatti mondatok *ahogy* kötőszava. Csak ez engedi meg a (b), (c) stb. alatti átalakításokat, noha látszatra az (a) alatti mondat egyenlő értékű volna azzal, amelyikben *hogya* kötőszó van. A másik érdekesség a (171) alatti (c) és (d), illetőleg a (172) alatti (c), (d), (e), és (f), (g) közötti különbségben mutatkozik meg. A (c) alatti mondatok suták, ha ezeket beágyazzuk egy másik mondatba a megfelelő átalakítással, akkor helyes mondatokat kapunk. A (172) alatti (d), (e) és (f), (g) közti különbség abban áll, hogy az *által* és a *tőlem* egy mondatban együtt összeférhetetlen, noha a kettő szemantikája differenciált. Nem foglalkozhatom ezzel a kérdéssel részletesebben, de az egész nyelv-tanban lépten-nyomon találkozunk ilyen problémákkal. Az ilyen kérdések két aspektusból vizsgálándók. Egyrészt: a mondat bővítményekkel való túlterhelése általában akadály a mondat épségének bizonyos mondat-típusokban (például az itteniben), tekintet nélkül arra, hogy milyen fajta formánsról van szó. Tehát a Yngve-féle mélységhipotézisnek mondat-típusok, struktúrátípusok szerint való alkalmazására és ellenőrzésére volna szükség. Feltevésünk ugyanis az, hogy a „mélység”, tehát az alárendeltségi láncolat struktúrátípusonként különböző fokú lehet. Másrészt: a bővíthetőséget feltehetően befolyásolja a bővítmény fajtája is (példánkban az *által* és a *tőlem* egyszerre való előfordulása).

A *hogya* és az *ahogya* közti különbségre visszatérve, figyeljük meg a következő mondatokat:

- (173) (a) *Péter nagyon rokonszenves nekem abban, hogy foglalkozik a kezdőkkel.*
 (b) *Péter nagyon rokonszenves nekem abban, ahogya foglalkozik a kezdőkkel.*

Az (a) esetben lehetséges ilyen átalakítás:

- (174) (a) *Péter nagyon rokonszenves nekem annyiban, hogy foglalkozik a kezdőkkel.*
 (b) ^(*)*Péter nagyon rokonszenves nekem, amennyiben foglalkozik a kezdőkkel.*

Ezek nem lehetségesek a (b) esetben:

- (175) ^(*)*Péter nagyon rokonszenves nekem annyiban, ahogya foglalkozik a kezdőkkel.*

A másik átalakítás, természetesen nem lehetséges. Az *annyiban* és az *amennyiben* használatának itt nem mennyiségi vonatkozása van. A következő mondat a (173b) alatti mondatnak az átalakítása, de ki kell hagyni a számára viszonyra utaló *nekem*-et:

- (176) (a) *Péter nagyon rokonszenvesen foglalkozik a kezdőkkel.*
 (b) ^(*)*Péter nekem nagyon rokonszenvesen foglalkozik a kezdőkkel.*

Még szembetűnőbb a különbség a *hogy* és az *ahogy* használata között a következő mondatokban:

- (177) (a) *Ez a munkahely nekem előnyös annyiban, hogy közel van a lakásomhoz.*
(b) ^(*)*Ez a munkahely nekem előnyös, amennyiben közel van a lakásomhoz.*
(c) ^(*)*Ez a munkahely nekem előnyös abban, hogy közel van a lakásomhoz.*
(d) ^{*}*Ez a munkahely nekem előnyös abban, ahogy közel van a lakásomhoz.*

Anélkül, hogy elemeznénk a következő két mondat különbsége közti okot, csak jelezzük a szórendnek a megkülönböztető szerepét:

- (178) (a) *Ez a munkahely számomra előnyösen közel van.*
(b) ^{*}*Ez a munkahely számomra előnyösen van közel.*

A (b) alatti mondat helytelensége mutatja, hogy az (a) alatti mondat sem módot, illetőleg mód-állapotot fejez ki, és nem tartozik a *-ban* viszonyhoz.

Az *abban* használatával összekötött mellékmondat az előzők alapján két különböző osztályhoz tartozik: a *hogy* kötőszós a *szempontból*-viszonyhoz, az *ahogy* kötőszós a *-ban* viszonyhoz tartozó tekintethatározói mellékmondat.

Ezért tartoznak különböző osztályokhoz a következő mondatok:

- (179) (a) *A politikus óvatos abban, hogy kinek mit mond.*
(b) *A politikus óvatos abban, ahogy valakinek valamit mond.*

A *hogy* és *ahogy* utáni rész nem cserélhető fel.

- (180) (a) ^(*)*A tanácsos fáradhatatlan abban, hogy az ügyeket előbbre vigye.*
(b) *A tanácsos fáradhatatlan abban, ahogy az ügyeket előbbre viszi.*

A *hogy* és *ahogy* utáni rész (módhasználat) itt sem cserélhető fel. A következő két mondat tekintethatározói jellege kétes:

- (181) (a) *Péter biztos abban, hogy győzni fog.*
(b) *Péter biztos abban, hogy a csapat győzni fog.*

A következő mondatok nehézkesek:

- (182) (a) ^(*)*Péter biztos a győzelmét illetőleg.*
(b) ^(*)*Péter biztos a tekintetben, hogy győzni fog.*
(c) ^(*)*Péter biztos a csapat győzelmét illetőleg.*
(d) ^(*)*Péter biztos a tekintetben, hogy a csapat győzni fog.*

A *biztos* használata közel áll a *hisz*, *reménykedik*, *bizik*, *megnyugszik*, *kételkedik* valamiben használatához, funkciójához. Itt valamilyen irány-

határozóról, kihatást kifejező „tranzitivitásról” van szó (vö. H. Molnár Ilona dolgozatát kötetünkben), amely sokszor a tárgyrag használatával mutat párhuzamot: *hiszi, reményli, kélli, megnyugvással veszi* azt, hogy . . .

A *tapasztalt, gyakorlott, jártas, tanult, fejlett, elmaradt* valamiben szerkezetek, amelyeket vonzatnak, állandó határozónak szoktak venni, periférikus jelenség az e fejezetekben tárgyaltakhoz képest a produktivitás és a generálhatóság értelmében. Sokszor alakjukban is kivételszerű konstrukciók (*jártas*). Jellemző rájuk, hogy melléknévi funkcióban igenév vagy más deverbális elem fordul elő. A kiinduló mondatban néha nyelvtani tárgy található, máskor nem:

- (183) (a) *Sokat gyakorolta az oktatást.*
 (b) *Gyakorlott az oktatásban. (Nem gyakorolt!)*
 (c) *(*)Gyakorlottan oktat.*
 (d) *(*)Gyakorlott az oktatást illetőleg.*
- (184) (a) *Sokat tapasztalt, miközben oktatott.*
 (b) *Tapasztalt az oktatásban.*
 (c) **Tapasztaltan oktat.*
 (d) **Tapasztalt az oktatás tekintetében.*
- (185) (a) *(*)Sokat járt az oktatásban. (régies)*
 (b) *Jártas az oktatásban.*
 (c) *(*)Jártasan oktat.*
 (d) *(*)Jártas az oktatás tekintetében.*

Ezek tehát a tekintethatározók rendszerében kevésbé integrált szerkesztéstípusnak számítanak. Más szóval: ha egy típus szabályos képviselőinek azokat a szerkezeteket tekintjük, amelyek a transzformációs lehetőségek szempontjából teljes értékűek, azaz végrehajthatók velük a típusra jellemző transzformációk, akkor azok, amelyekkel ezek az operációk nem hajthatók végre, a végrehajthatóság foka szerint a típus perifériáján helyezkednek el, illetőleg átmeneti kategóriát alkotnak, vagy kivételszámba menő jelenségnek számítanak, annak ellenére, hogy a statisztikai felmérés szerint gyakran használhatók lehetnek (például a fenti deverbális alakulatok). A kivételszerű jelenségekről szóló tájékoztatás inkább a szótári információk körébe tartozik.

2.7. A *mint*-es állapot- és tekintethatározós viszony

Itt olyan állapot-viszonyról van szó, amely nem releváns a feltételes-viszony szempontjából, de erősen érintkezik a tekintethatározóval. A két szokásos forma:

- (186) (a) *(*)Ez az ember mint orvos kiváló.*
 (b) *Ez az ember orvosnak kiváló.*

Még néhány példa:

- (187) (a) (*) *Ez mint tudományos cikk egyszerű.*
(b) *Ez tudományos cikkeknek egyszerű.*
- (188) (a) (*) *Ez mint pedagógiai eszköz tanulságos.*
(b) *Ez pedagógiai eszköznek tanulságos.*
- (189) (a) (*) *VI. Henrik mint király pipogya volt.*
(b) *VI. Henrik királynak pipogya volt.*

A melléknévi állítmányok jelentése korlátozottnak látszik, talán a [+érték] jeggyel jellemezhető, de erős kapcsolat van a *számára*-viszony melléknéveivel is. Előfordulnak itt [+cselekvés] jegyű alanyok és határozók is:

- (190) (a) *Az úszás mint sport megerőltető.*
(b) *Az úszás sportnak megerőltető.*

A tekintethatározói jelleg a következő formában jut kifejezésre:

- (191) (a) *Ez az ember, ha mint orvost nézzük, kiváló.*
(b) *Az úszás, ha sportnak tekintjük, megerőltető.*

2.8. A cél-viszony

A cél-viszonyon belül két élesen elkülönülő alcsoportot fedezhetünk fel. A) Az egyikben a [+szükségesség] jegyű melléknevek szerepelnek. Az alany [+cselekvés] jegyű főnév, de a [+cselekvés] jegyen belül szokásosabb a N^v, mint a ^vN típus. Határozói szerepben a [+cselekvés] jegyű főnév mint -hoz ragos célhatározó áll. A kiindulás a célhatározó mondat:

- (192) (a) *Tárgyilagosság szükséges ahhoz, hogy a személyiség kibontakozhassék.*
(b) *Tárgyilagosság szükséges a személyiség kibontakozásához.*

B) A másik csoportban a melléknév jelentésszótálya nincs megszabva. A határozó vagy [—cselekvés] jegyű, s ilyenkor -nek ragos, vagy [+cselekvés] jegyű, s ilyenkor, kivéve ha az *alkalmas* s esetleg más néhány melléknév mint állítmány mellett van, -hoz ragos, illetőleg *ahhoz, hogy* mellékmondat formájú: Nézzünk mind a háromra példát:

- (193) (a) *Péter alkalmas orvosnak.*
(b) *Péter fáradt ahhoz, hogy ússzon.*
(c) *Péter alkalmas arra, hogy megválasszák.*

Az (a) alatti mondatnak is van összetett mondat formájú megfelelője, s akkor a raghasználat (b) és (c) alatti szabálya érvényes rá.

- (194) (a) *Péter alkalmas arra, hogy orvos legyen.*
 (b) *Péter túl gyenge ahhoz, hogy katona legyen.*

A [+hasznosság] jegyű melléknevek melletti -ra ragos határozó számára-viszonyt fejez ki, nem célt:

- (195) (a) *A mozgás hasznos az emésztésre (nézve).*
 (b) *A füst káros az egészségre (nézve).*

A [+szükségesség] jegyű melléknevek mellett a -ra rag sűrítést fejez ki; ami nem is mindig egyértelmű:

- (196) *Ez a pénz szükséges a ruhára (a ruhához).*

Ennek a mondatnak az értelme többféle lehet, a szituációtól függően:

- (197) (a) *Ez a pénz szükséges ahhoz, hogy ruhát vegyünk.*
 (b) *Ez a pénz szükséges ahhoz, hogy ruhát csináltassunk.*
 (c) *Ez a pénz szükséges ahhoz, hogy a ruhát kiválasszuk a zálogházból.*

Most nézzünk néhány példát arra, hogy a B) csoportban valóban nincs korlátozva a melléknév jelentéssztálya:

- (198) (a) *Ez a víz túl meleg a fürdéshez.*
 (b) *Ez az út túl keskeny ahhoz, hogy az autó elférjen rajta.*
 (c) *Az arca nem elég csúnya ahhoz, hogy megfélemlítsen.*
 (d) *Ez az eljárás elég módszeres ahhoz, hogy elfogadhassuk.*

A célviszony kifejezése az ilyesféle körülírásos formából is kiderül:

- (199) (a) *Ez a víz túl meleg arra a célra, hogy fürdjünk benne.*
 (b) *Ez az eljárás nem elég módszeres, ha abból a célból nézzük, hogy elfogadjuk.*

2.9. A szándék-viszony

Elsősorban három melléknevünk használatáról van itt szó: *hajlandó*, *hajlamos*, *kész*. E mellékneveket azért kellett különválasztani, mert egészen más használati szabályaik vannak, mint azoknak, amelyeket eddig ismertettünk.

1. Ezek a melléknevek csak -ra ragos határozóval állhatnak; 2. a határozó infinitívus is lehet; 3. az alany mindig [+élő]; 4. az alany személye és a határozóval kifejezett cselekvés személye megegyezik, ugyanaz az N.

- (200) (a) *Péter mindig kész nekem segíteni.*
 (b) *Péter mindig hajlandó nekem segíteni.*
 (c) *A fiú hajlamos arra, hogy elszökjön otthonról.*

Ezeknek a jelentése az *akar*, *törekszik*, *vágyódik* igék jelentéséhez áll közel. Ezeknél az igéknél a személyegyeztetés nem kötelező: *Apám akarja, hogy elmenjek*. Az ilyen összefüggés kifejezésére a fenti melléknévek nem alkalmasak. A kommunikációs dinamizmus szempontjából különbségek vannak természetesen a *kész*, *hajlandó* és az *akar* használatában.

- (201) (a) *Én kész vagyok elmenni veled bárhova.*
 (b) **Én akarok elmenni veled bárhova.* (hangsúlytalanul)
 (c) *Én el akarok menni veled bárhova.*

A harmadik mondatban az *akarok* és *elmenni* szón együtt van a nyomaték, s mindkettőn erősebb a nyomaték a *bárhová*-hoz viszonyítva, mint az első mondatban. Az első mondatban viszont a *bárhová*-n erősebb az új közlés nyomatéka, s itt a *kész vagyok az elmenni*-vel szemben van kiemelve. Az *elmenni* itt a legkevésbé kiemelt. (Az ilyen, a kommunikációs dinamizmus szintjén jelentkező használati szabályokra részletesebben itt sem térek ki.) A szándék-viszony-nak és a cél-viszonynak a szembeállítás, éles elkülönítése azért is indokolt, mert a szándék-viszony egy mondaton belül kiegészíthető a cél-viszonnal.

- (202) (a) *Péter kész velem jönni a kiállítást megtekinteni.*
 (b) *Péter kész velem jönni a kiállítás megtekintésére.*
 (c) *Péter kész velem jönni a kiállítás megtekintése céljából.*

Példasorunkat egyébként annak az illusztrálására is felhasználhatjuk, hogy a szavak használatát néha milyen finom kötöttségek írják elő. Egy szó használata adott konstrukcióban megfelelő, de ha az infinitivusi formáját -ás képzős formával cseréljük fel, helyette inkább a szinonimáját kell választanunk, csak azzal alkothatunk kifogástalan mondatot.

- (203) (a) *Péter kész velem jönni a kiállítást megnézni.*
 (b) *(*)Péter kész velem jönni a kiállítás megnézésére.*
 (c) *Péter kész velem jönni a kiállítás megtekintésére.*

Az ilyen árnyalatnyi különbségek számontartása azonban nem a grammatikai szabályok közé tartozik, hanem a szótárba való.

2.10. Mód-viszony

A mód-viszonyt már érintettük korábban is, amikor a *gyönyörűen ír, gyorsan mozog* féle szerkezeteket tárgyaltuk. Az ilyen szerkezetek átalakíthatók *írása gyönyörű, mozgása gyors*-félékké, s ezekben nyilvánvalóbb, hogy a *gyönyörű* és a *gyors* az igei cselekvésnek a tulajdonsága. A melléknév mód-határozói bővítménye esetében is erről van szó: a melléknévnek mint tulajdonságszónak van tulajdonsága, s itt is ugyanaz a transzformáció-típus lehetséges: *vakmerően bátor* ~ *bátorsága vakmerő*; *kegyetlenül durva* ~ *durvasága kegyetlen*.

A határozói szerepű melléknevek itt lehetnek deverbálisak és nem deverbálisak. A deverbálisak lehetnek *-hat*, *-het* képzősök vagy anélküliek. Az állítmányi szerepű melléknevek használata nem korlátozott, de a határozók funkcióját betöltő melléknevek, illetőleg az igei alapszavak korlátozottak. A korlátozottság pontos meghatározása nehéz volna, legalábbis egyelőre, ezért megelégszünk annyival, hogy az itt használható melléknevek és igék a [+mód] jelölést kaphatják, ennek alapján listába is szedhetők. A melléknevek listája tekintélyes részben érintkezik a *száma*- és a *vele szemben*-viszony mellékneveinek a listájával. Ezért alább csak az igékre adunk példasort:

Az állítmányi melléknévben kifejezett tulajdonság szempontjából:

aktív viszony:	passzív viszony:
<i>elszomorít</i> (+ -ó+an)	<i>mér</i> (+ -het+ő+en); (+ -het+etlen+ül)
<i>elragad</i>	<i>ellenőriz</i>
<i>fölháborít</i>	<i>változtat</i>
<i>elutasít</i>	<i>fékez</i>
<i>meglep</i>	<i>kibír</i>
<i>vonz</i>	<i>elvisel</i>
<i>bánt</i>	<i>megmásít</i> (csak + -hat+atlan+ul)
<i>izgat</i>	<i>felismer</i>
<i>lebilincsel</i>	<i>kiszámít</i>
<i>megdöbrent</i>	<i>tapint</i>
<i>bágyaszt</i>	<i>elképzeli</i>
<i>fáraszt</i>	<i>oszt</i>
<i>taszít</i>	<i>tör</i>
	<i>kiírt</i> (csak + -hat+atlan+ul)
<i>elkeserít</i>	<i>lát</i>
<i>bénít</i>	<i>hall</i>
<i>andalít</i>	<i>érez</i>
<i>lenyűgöz</i>	<i>megenged</i>
<i>álmosít</i>	<i>ért</i>

Nem kell túlságosan nagy fantázia ahhoz, hogy lássuk, a felsorolt igék mindkét oldalon bizonyos közös szemantikai sajátossággal rendelkeznek. A bal oldali igék: valamilyen [$\pm$ kellemes ráhatás]-t (érzelmi vagy fizikai ráhatást) fejeznek ki, a jobb oldaliak [+érzékelés]-t és [+állapotváltoztatás]-t. Egész pontosan nem merjük meghúzni a határokat. Mindkét csoport igei tranzitív igék.

Nézzünk példákat mindhárom fajta határozóra:

- (204) (a) *A fiú tájékozottsága pompás.*
 (b) *A fiú pompásan tájékozott.*
- (205) (a) *A gyerek szemtelensége fölháborító.*
 (b) *A gyerek fölháborítóan szemtelen.*
- (206) (a) *A kályha melegsége érezhető.*
 (b) *A kályha érezhetően meleg.*

Mindhárom mondat típusa levezetettnek tekinthető, de más-más módon és más-más fokon.

A (204) esetben nem volna megfelelő kiindulás az, hogy

(207) (a) **Pompás, hogy a fiú tájékozott.*

hanem csak

(b) *A fiú tájékozott. + A tájékozottság pompás.*

A (204b) mondat (204a)-ból vezethető le.

A (205) esetében látszólag jó kiindulás lehetne, hogy

(208) *Fölháborító, hogy a gyerek szemtelen,*

Ebből azonban sohasem lehetne megkapni a (205b) alatti mondatot. Ez ugyanis a következőknek felel meg:

(209) (a) *A gyerek* $\begin{bmatrix} \text{annyira} \\ \text{olyan} \end{bmatrix}$ *szemtelen, hogy ez fölháborító.*

(b) *Fölháborító, hogy a gyerek* $\begin{bmatrix} \text{annyira} \\ \text{olyan} \end{bmatrix}$ *szemtelen.*

Az *annyira*, *olyan* szavak értelme: 'annyira nagyon', 'olyan nagyon'. Ezt mutatják az ilyen mondatok is:

Ne légy $\begin{bmatrix} \text{annyira} \\ \text{olyan} \end{bmatrix}$ *buta! Ne légy* $\begin{bmatrix} \text{annyira} \\ \text{olyan} \end{bmatrix}$ *szomorú!*

Fenti mondatainkban tehát nem egyszerűen a tulajdonságról, hanem a tulajdonság erős fokáról van szó. A (208) alatti mondatban viszont a tulajdonság egyszerű tényének megállapítását találjuk, ami számunkra nem elegendő.

A (205) alatti mondatok a (209) alattiakból levezetettnek tekinthetők, s itt egy kihagyás is van, mégpedig a fokozatra utaló *annyira* vagy *olyan*, illetőleg a *nagyon* kihagyása. Ezt a kihagyást magába foglalja a (205) alatti mondat is.

A (206) esetében a kiindulás ez volna:

(210) *Érezhető, hogy a kályha meleg.*

Itt nincs szó erősebb fokról. A kiindulás igés mondat is lehet:

(211) (a) *A gyerek szemtelensége fölháborít.*

(b) *A kályha melegét érezhetjük.*

Az első esetben általános tárgy (*mindenkit*), a másodikban általános alany (*mindenki*) van implicit módon jelen.

Mindhárom csoportban lehetséges bizonyos szintaktikai helyzetekben a határozórag elhagyása bizonyos szavak esetében: *kegyetlenül hideg* ~ *kegyetlen hideg*; *elképesztően ronda* ~ *elképesztő ronda*; *elviselhetően meleg* ~ *elviselhető meleg*.

A ragtalan melléknév használata olykor sajátos, határozószói jelentés következménye: *A kezed tiszta fekete* ~ *A kezed teljesen fekete*. — *A levegő itt jó hideg* ~ *A levegő [elégge] hideg*.
[nagyon]

A ragtalan mellé kneveknek, mint a mellé knevek bővít ményeinek a státusa tehát határozói státus. Erre az eredményre kell jutnunk, ha nem csak az alakot, hanem a funkciót is nézzük, azaz a pozíciót. A nyelvi jelek használata szempontjából, s így a mondatalkotás, mondatgenerálás szempontjából is fontosabb a jelek pozicionális értéke, mint alakja.

Egészen kivételes helyzetet foglalnak el a mellé knévi bővít mények rendszerében a színnevek és bővít mények: *világos*, *sötét*, *halvány* (*kék*). Itt ugyanis nem használunk olyan formákat, amelyek máshol használhatók:

- (212) (a) *Az ég világos kék.*
- (b) **Az ég világosan kék.*
- (c) **Az ég kéksége világos.*

Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a színnevek régóta gyakran használatosak mint főnevek is, úgyhogy a *világos kék* úgy is értelmezhető: *világoskék szín(ű)* vagy *világosszínű* kék. Mindkét formára vannak régi adatok. (Az *olyan* státusára vonatkozólag lásd 210. l.)

2.11. Az oki viszony

Két erősen különböző alcsoport figyelhető meg az oki viszonyon belül. Az egyikben a határozói funkcióban levő főnév jelentésszótálya korlátozott. Ilyen főnevek tartoznak ide: *természet*, *hajlam*, *adottság*, *ösztön*, *születés* ('öröklött tulajdonságok' értelemben). Ezek mint tulajdonságok hozzátartoznak a mellé knévi állítmány alanyához. A szokásosabb határozói formánsok: *-nál fogva*, *-ból kifolyólag*, *-ból következően*, *folytán*, *szerint*, *-tól*, *-tól fogva*. Néhány példa:

- (213) (a) *A sas természeténél fogva ragadozó.*
- (b) *A fém adottságaiból következően jó hővezető.*
- (c) *A vér természettől gyenge.*

A másik csoportban korlátozás nincs. Ellenben vannak szabályszerűségek az okhatározói formánsok használatában. Ebből a szempontból releváns sajátosságok: + vagy – [cselekvés] jegy; + vagy – [direkt ok]. A [+direkt ok] jelölésen azt értjük, hogy az alany tulajdonságának az oka a saját cselekvése vagy tulajdonsága, vagy egy közvetlenül rá irányuló tranzitív cselekvés. A három számba jövő formáns: *-tól*, *miatt*, *következtében*. A használat szabályai a szemantikai jegyeiktől függően:

	<i>-tól</i>	<i>miatt</i>	<i>következtében</i>
— cselekvés + direkt ok	+	—	—
+ cselekvés + direkt ok	+	(+)	+
— cselekvés — direkt ok	—	+	—
+ cselekvés — direkt ok	—	+	+

Tehát a *-tól* a [+direkt ok] esetében használatos, a [cselekvés]-jeggyel szemben közömbös, a *miatt* használata akkor feltétlenül jó, ha [—direkt ok] van jelen, de a [+cselekvés] jegy és a [+direkt ok] együttese sem zárja ki a használatát, bár ilyenkor jobb a *-tól*. Végül a *következtében* a [+cselekvés] jegyre reagál igenlően, az ok milyenségével szemben közömbös. Nézzünk példákat.

- (214) (a) *Teste meleg a dunyhától.*
 (b) *Teste meleg a dunyha miatt.*
 (c) **Teste meleg a dunyha következtében.*
- (215) (a) *Péter fáradt a sok szaladgálástól.*
 (b) *(*)Péter fáradt a sok szaladgálás miatt.*
 (c) *Péter fáradt a sok szaladgálás következtében.*
- (216) (a) **A hadvezér szomorú a hajótól.*
 (b) *A hadvezér szomorú a hajó miatt.*
 (c) **A hadvezér szomorú a hajó következtében.*
- (217) (a) **A hadvezér szomorú a hajó elsüllyedésétől.*
 (b) *A hadvezér szomorú a hajó elsüllyedése miatt.*
 (c) *A hadvezér szomorú a hajó elsüllyedése következtében.*

A (215b) mondat kis mértékben kétértelmű, mert úgy is érthető, hogy nem Péter, hanem mások szaladgáltak. Ez esetben pedig már a (217b) típusba tartozna. A kétértelműség elkerülhető, ha ilyenkor a (215a) megoldást használjuk.

A főnévi okhatározókkal általában lehetséges a következő átalakítás:

- (218) (a) *Teste meleg a dunyhától.*
 (b) *A dunyha megmelegítette a testét.*
- (219) (a) *A fiú barna a naptól.*
 (b) *A nap megbarnította a fiút.*
- (220) (a) *A keze puha a víztől.*
 (b) *A víz megpuhította a kezét.*

- (221) (a) *A jég síkos a hótól.*
 (b) *A hó síkossá tette a jeget.*

Ezek a mondatok sokszor sűrítést foglalnak magukba, amely nincs kifejezve a szituációból fakadó természetes hozzáértés miatt:

- (222) (a) *A fiú barna a naptól.*
 (b) *A fiú barna a napsütéstől.*
- (223) (a) *Keze puha a víztől.*
 (b) *Keze puha, mert a víz áztatta.*

A (215) alatti típusban a mondatok sokszor pregnáns mondatokká alakíthatók át:

- (224) (a) *A fiú beteg a soványodástól.*
 (b) *A fiú beteggé soványodott.*
- (225) (a) *A szomszéd beteg az ivástól.*
 (b) *A szomszéd beteggé itta magát.*
- (226) (a) *A fiú rekedt a kiabálástól.*
 (b) *A fiú rekedtté kiabálta magát.*
- (227) (a) *A fiú alattomos lett a megalázkodástól.*
 (b) ^(*) *A fiú alattomossá alázta magát.*
- (228) (a) *A kályha vörös a felmelegedéstől.*
 (b) *A kályha vörössé melegedett.*

Az átalakítás szabályaihoz hozzátartozik, hogy az ige bizonyos igenem sajátságait hordozza.

2.12. A hasonlítás-viszony

A hasonlító határozók mint melléknevek bővítményei a következő két formában szoktak jelentkezni:

- (229) (a) *Ez az ember (olyan) őszinte, mint a gyermek.*
 (b) *Ez az ember gyermekien őszinte.*
- (230) (a) *Ez a vágy (olyan) ködös, mint a mese.*
 (b) *Ez a vágy meseszerűen ködös.*
- (231) (a) *A társalgás (olyan) könnyed, mint a francia társalgás.*
 (b) *A társalgás franciásan könnyed.*

- (232) (a) *Ez az éjszaka (olyan) enyhe, mint a tavaszi éjszaka.*
 (b) *Ez az éjszaka tavasziasan enyhe.*

- (233) (a) *Ez az ember olyan erős, mint a bika.*
 (b) *Ez az ember bika módjára erős.*
 (c) *Ez az ember bikaerős.*

- (234) (a) *Ez az ember (olyan) ravasz, mint a kígyó.*
 (b) *Ez az ember kígyó módjára ravasz.*

Az (a) alatti mondatokban az *olyan* határozószói státusú, szemben a következő mondat *olyan* szavával: *Ez az ember olyan, akit mindenki szeret.* Ennek a két *olyan*-nak más nyelvekben más-más fonetikai megvalósulása van:

olyan (határozószó): orosz: *tak*; német: *so*; angol: *so*
olyan (melléknév): orosz: *takoj*; német: *solcher*; angol: *such*

(A kétféle *olyan* megkülönböztetése nem ilyen egyszerű itt nem tárgyalt néhány mondat típust.)

A hasonlításnak közép fokú melléknévvel kapcsolatos használata is van:

- (235) (a) *Péter gyengébb, mint János.*
 (b) *Péter gyengébb Jánosnál.*
 (c) *Péter gyenge Jánoshoz képest.*

A (c) típusra, amely aránylag ritkább, még néhány példa:

- (236) (a) *Ez a rend haladó a fennálló rendhez képest.*
 (b) *Ez a munka új az eddigi munkákhoz képest.*
 (c) *Ez a mag óriási a többihez képest.*

Vigyázzunk, hogy a *képest*-nek ezt a használatát ne tévesszük össze a következő tekintethatározói használattal:

- (237) (a) *Ez az iparos eszközeihez képest leleményes.*
 (b) *A magyar földesúr szegény volt földjeihez képest.*

A (235) alatti hasonlító mondatoknak egyszerűbb mondatokra való visszavezetése kevésbé bonyolult, ha kiindulásul szemantikai-logikai relációkat veszünk. Az ilyen értelemben felfogott „mély-struktúra” könnyen ábrázolható. Ebben az esetben három relációt veszünk fel: két „dolog és tulajdonsága reláció”-t, és egy „nagyobb reláció”-t (két tulajdonság között). Vigyáznunk kell, mert az ilyen mondatok egy részénél nem indulhatunk ki abból, hogy *Péter gyenge* és *János gyenge*. Lehet, hogy egyik sem gyenge. Ezért a *gyengé*-nek egy olyan jelentését kell vennünk, hogy a „gyengeség-erősség” skáláján releváns, hiszen a hasonlítás nem mond ennél többet. A magyarban a *nagysága*, *hosszúsága*, *szélessége*, *magassága* szavak hasz-

nálata nyelvi szinten is ennek a semleges jelentésnek felel meg. Végül tehát a három reláció így fest:

$$\begin{array}{l} R_{tulajd} (N^{1a}, A^{1a}) \\ R_{tulajd} (N^{2a}, A^{1b}) \\ R_{nagyobb} (A^{1a}, A^{1b}) \end{array}$$

E képletek leolvasásához természetesen ismerni kellene a jelzett reláció-rendszernek az elveit, módszerét, és technikáját. Ennek előadására nem vállalkozhatom, máshol részletesen kifejtettem.¹⁰ Itt csak azért említettem meg, mert be akartam mutatni, hogy a különböző mondatstruktúrák mélyén meghúzódó szemantikai-logikai viszonyoknak a mondatstruktúrákhoz viszonyított invariánsága így általában könnyebben megragadható, s nem kell erőltetni a mondatstruktúrák közti elsődlegességet akkor, ha ez nehézségekbe ütközik. Az adott képletek megértéséhez mégis hozzáfűznék annyit, hogy az *N*, *A* a szokásos szófajképletek, de itt praeszó-faj-szimbólumként szerepelnek, azaz az *A* lehet *gyenge* vagy *gyengeség* a szintaktikai átírás után. Az arab számok egy konkrét szótári szóra utalnak: *N*¹ legyen *Péter*, *A*¹ *gyenge* (*gyengeség*, *gyengén* stb.). A kisbetűk az arab szám mellett konkrét egyedet illetően konkrét tulajdonságot jelölnek, abban az értelemben, hogy valakinek vagy valaminek a tulajdonsága. Ez feltétlenül szükséges ahhoz, hogy például a harmadik relációt felírhassuk.

A három reláció egyik fajtája leolvasása például ez:

Péter gyenge (a gyengeség fent leírt értelmében)

János gyenge

Péter gyengesége nagyobb, mint János gyengesége.

Hogy egy ilyen relációsor, amely egy szituációt alkot, milyen mondatformában valósul meg, azt különböző „pragmatikus” és „tagolási” információk írják elő. (Ide tartozik a topic-comment, a kiemelés szempontja is, de az is, hogy melyik reláció fogja a mondat fő szerkezetét alkotni.)¹¹ Az ilyen információk szabják meg, hogy a (235) alatti mondatok közül melyiket válasszuk. A választási lehetőség konkrétan szinten sokkal nagyobb a fentiekénél, mert szórendi, hangsúlyozási és egyéb szempontok is figyelembe jönnek.

2.13. A feltételes viszony szempontjából releváns viszonyok

A feltételes viszony szoros kapcsolatban van más olyan viszonyokkal amelyek lazább kapcsolatot jelentenek a melléknév és határozója közt. Ilyen viszonyok a helyi, időbeli, körülmény- és társ-viszony, valamint az állapot-viszony bizonyos fajtája.

¹⁰ Vö. Károly Sándor, Bevezetés az általános és magyar jelentéstanba. (Akadémiai doktori értekezés.) Budapest, 1967. Kézirat. 128–97.

¹¹ Vö. a 10-es jegyzetben említett munkát, 252–301.

2.13.1. Vizsgáljuk meg a kérdést először a helyhatározón belül.

- (238) (a) *A gyerek a szabadban eleven.*
(b) *A gyerek, ha a szabadban van, eleven.*

(239) *A kisfiú a vonaton most csendes.*

- (240) (a) *A víz a Lukács-fürdőben meleg.*
(b) **A víz, ha a Lukács-fürdőben van, meleg.*
(c) *A Lukács-fürdő vize meleg.*
(k) *Az ég a délvidéken kék.*
(l) **Az ég, ha a délvidéken van, kék.*
(m) *A délvidéki ég kék.*
(n) **Az ég, ha délvidéki, kék.*

- (241) (a) *Az óra a falon régi.*
(b) **Az óra, ha a falon van, régi.*
(c) *A fali óra régi.*
(d) *A falon levő óra régi.*

Négyféle helyhatározót mutattunk be. Az első egyúttal feltételes viszony kifejezője a (238) alatt.

A második esetben, (239) alatt nem feltételes helyi viszonyról van szó. Ugyanakkor az alany és a helyhatározó viszonya mindkét esetben alkalmi volt. De alkalmi a tulajdonság viszonya is az alanyhoz.

A harmadik és a negyedik esetben (240) és (241) alatt nincs feltételes viszony. De e két típusban a melléknévben kifejezett tulajdonságnak a helyhez való viszonya különböző. (240) alatt a tulajdonság a helyhez van kötve, állandó. Itt azonban az alany és a helyhatározó viszonya is állandó. Ilyenkor a helyhatározó az alanyhoz kapcsolódik szorosabban. Ez az a típus, amit „jelzői értékű határozó”-nak vagy „határozójelző”-nek szoktak nevezni. A helyes strukturális elemzés szerint itt valóban jelzői funkcióról van szó. Ha a helyi megjelölést kifejező *délvidéken*, vagy *Lukács-fürdőben* az állítmányhoz csatlakozna, akkor a viszonya az alanyhoz nem lehetne állandó, csak alkalmi. A negyedik esetben, a (241) alatti tulajdonságnak semmi köze nincs a helyhez. Az óra akkor is régi, ha nincs a falon. Mind az alany és a helyjelölő szó, mind a hely és a tulajdonság viszonya alkalmi. Míg az előbbi esetben kérdezhettünk így: *Hol meleg a víz? Hol kék az ég?* — itt ez a kérdés nem lehetséges: *Hol régi az óra? A fal és az óra viszonyában ne tévesszen meg bennünket, hogy van fali óra.* A falon nem mindig van óra, viszont a fürdőben (szokásosan, rendeltetésszerűen) mindig van víz, és minden vidéken van ég. Ugyanakkor: *a fali óra* rendeltetészerűen van a falon, vagy *a tányér dísze* rendeltetésszerűen van a tányéron, ezért is mondhatom: *A dísz a tányéron eredeti.*

Figyeljük meg a következő mondatok közti különbséget:

- (242) (a) (*) *A doboz a szekrény tetején lyukas.*
 (b) *Az a doboz a szekrény tetején lyukas.*
 (c) *A doboz ott a szekrény tetején lyukas.*
 (d) *Az a doboz ott a szekrény tetején lyukas.*

- (243) (a) (*) *A virág az asztalon hervadt.*
 (b) *Az a virág az asztalon hervadt.*
 (c) *A virág ott az asztalon hervadt.*
 (d) *Az a virág ott az asztalon hervadt.*

Miért érezzük kissé sutának az (a) alatti mondatokat? Ezekben semmi állandó viszony nincs. Ilyenkor a magyar nyelvérzék feltételes viszonyt tulajdonít a struktúrának. Ez azonban szituációs okokból a fenti mondatok esetében nem lehetséges. A (b) és a többi alatti mondatokban az állandóság jellegét csökkenti vagy veszi el a mutatónévmás vagy mutató határozószó. Ugyanilyen hatású a múlt időbe való helyezés.

- (244) (a) *A doboz a szekrény tetején lyukas volt.*
 (b) *A virág az asztalon hervadt volt.*

Van még egy helyhatározó-viszony:

- (246) (a) *A karod a könyöködnél sebes.*
 (b) *Az út a kanyarnál sáros.*
 (c) *Az út a csárdánál görbe.*

Ezekben az esetekben rész-egész viszony van az alany és a határozó között, illetőleg a mondat rész-egész viszonyra alakítható át.

- (247) (a) *A karodnak a könyöködnél levő része sebes.*
 (b) *Az útnak a kanyarnál levő része sáros.*
 (c) *Az útnak a csárdánál levő része görbe.*

Bizonyos korlátozásokat nem számítva, egy kihagyásos lexikológiai jellegű átalakítással szabályosan alkothatunk így mondatokat:

- (248) (a) *A nadrágnak a hajtókánál levő része rojtos.*
 (b) *A nadrág a hajtókánál rojtos.* L. T.
 (249) (a) *A háznak a pinceablaknál levő része nedves.*
 (b) *A ház a pinceablaknál nedves.* L. T.
 (250) (a) *Az ingnek a hátul levő (= hátsó) része foltos.*
 (b) *Az ing hátul foltos.* L. T.
 (251) (a) *A Balatonnak a Tihanynál levő része mély.*
 (b) *A Balaton Tihanynál mély.* L. T.

- (252) (a) *A Dunának Komárom és Vác között levő szakasza alacsony.*
 (b) *A Duna Komárom és Vác között alacsony.* L. T.

A korlátozások — első megközelítésre — azokban az esetekben állnak fenn, amikor a kihagyás a *felé eső része* (szakasza, oldala) egységre vonatkoznék:

- (253) (a) *A háznak az erdő felé eső oldala barátságos.*
 (b) **A ház az erdő felé barátságos.*
- (254) (a) *Az asztalnak a fal felé eső része piszkos.*
 (b) **Az asztal a fal felé piszkos.*

2.13.2. Az időhatározók között szintén megtaláljuk a feltételes és a nem feltételes használatot:

- (255) (a) *A közlekedés, ha sötét van, bizonytalan.*
 (b) *A közlekedés a sötétben bizonytalan.*
- (256) (a) *(*)Az erdő, ha október van, színes.*
 (b) *Az erdő októberben színes.*

Következő példáinkkal nem feltételes használatot mutatunk be:

- (257) (a) *A ruha egy év múlva már használhatatlan lesz.*
 (b) *A helyzet tavaly még egyszerű volt.*

Az *idő* szót nem szabad csak az idő jelentésű szavakra korlátozni (év, hónap, nap stb.). Az idő meghatározása lehetséges cselekvés által is, sőt valamely körülmény által.

- (258) (a) *Palika étkezés közben csendes.*
 (b) *Olvasáskor a szemem könnyes.*
 (c) *A tolvaj világosban gyáva.*

Az előbbiekkal szemben nem feltételes a viszony a következő mondatokban:

- (259) (a) *Ma tanulás közben Laci figyelmetlen volt.*
 (b) *Előadás közben állandóan bosszús voltam.*
 (c) *A fogoly ütés közben néma volt.*

A fenti esetekben egy *miközben* vagy *amikor*, illetőleg *ha* típusú mondatnak megfelelő mondat beépítéséről van szó.

A feltételes viszonyról, az eddigiek alapján most már megállapíthatjuk, hogy nem más, mint az állandóság viszonya az állítmányi melléknév és a határozóban kifejezett „cselekvés” (akár *van* formájú cselekvés) között (például az „elevenség” és a „szabadban létel” között); ez egy implikációs viszonynak felel meg, ha logikai terminussal akarunk élni.

2.13.3. A feltételes viszony a két tulajdonság, két melléknév között is fennállhat. Ezeket állapothatározóknak szokták tekinteni.

- (260) (a) *Az étel melegen jó.*
 (b) *Az étel jó, ha meleg.*
- (261) (a) *A gyümölcs nyersen egészséges.*
 (b) *A gyümölcs egészséges, ha nyers.*

Ebben a csoportban az állítmányi szerepű melléknév jelentésoosztálya korlátozottnak látszik, ez a korlátozottság megfelel a *száma-ra*-viszony korlátozottságának.

A látszólag ide tartozó egyéb kapcsolatok egészen más csoportba tartoznak, a módviszonyok közé: *merészen óvatos, jellegzetesen magyar, élesen valószínű, érdesen anyagszerű*, stb. Itt nincs meg a feltételes-viszony, a feltételes-viszony esetében meg nincs meg a *merész óvatosság*-féle átalakítás lehetősége, tehát:

- (262) (a) *A kakaó hidegen jó.*
 (b) **A kakaó jósága hideg.*
 (c) *A kakaó jó, ha hideg.*
- (263) (a) *Ez az ember jellegzetesen magyar.*
 (b) *Ennek az embernek a magyarsága jellegzetes.*
 (c) **Ez az ember magyar, ha jellegzetes.*

2.13.4. Egy újabb alcsoportban a határozó *-va*, *-ve* képzős igenév.

- (264) (a) *A kötél áztatva jó.*
 (b) *A hús sózva kevésbé romlékony.*
 (c) *Az edény alulról nézve homorú.*

Már ezek a példák is mutatják, hogy itt a melléknév osztálya kevésbé korlátozott. Az igenév — úgy látszik — általában itt passzív jelentésű, azaz a feltételes mondatban tárgyas ige található:

- (265) (a) *A kötél akkor jó, ha áztatják.*
 (b) *A hús kevésbé romlékony, ha besózzák.*
 (c) *Az edény homorú, ha alulról nézik.*

A két utóbbi (c) példa kissé eltérőnek látszik a többitől, érzésünk szerint. Az előbbieket állapothatározónak lehet tekinteni, ami magának az *állapot* szónak a használatával is igazolható:

- (266) (a) *(*)A kakaó meleg állapotban jó.*
 (b) *(*)A kötél áztatott állapotban jó.*

De:

- (267) (a) **Az edény alulról nézett állapotban homorú.*

A másik különbség: A (c) alatti példákban az igenév folyamatos akcióminőségű. Az ilyen használat nagyon korlátozott. Ilyenkor joggal beszélhetünk körülményhatározóról. (A „körülményhatározó” terminus nyelv-tanokban olykor amolyan „gyűjtőláda” a máshova el nem helyezhető viszonyok számára.)

2.13.5. Végül még egy csoporttal foglalkozunk a feltételes viszonyon belül. Ezt a következő példák illusztrálják:

- (268) (a) *Juliska csinos a tarka kendővel.*
(b) *A tea jóízű rummal.*
(c) *A rádió drága lemezjátszóval.*

A feltétel explicit kifejezésével:

- (269) (a) *Juliska csinos, ha a tarka kendő van rajta.*
(b) *A tea jóízű, ha rum van benne.*
(c) *A rádió drága, ha lemezjátszó van hozzá.*

Mondatunk levezetése lényegében megegyezik *A gyerek a szabadban eleven* mondatával. De azzal a különbséggel, hogy míg ott a keretmondat és beépített mondat alanya egyezett meg: *A gyerek eleven. A gyerek a szabadban van*, — itt a keretmondat alanya a beépített mondat határozójával egyezik: *A tea jóízű. Rum van a teában.* Ennek következtében itt ilyen átalakítás lehetséges, ami ott nem:

- (270) (a) *A tarka kendős Juliska csinos.*
(b) *A rumos tea jóízű.*
(c) *A lemezjátszós rádió drága.*

Ebben a típusban a nem feltételes használat is gyakori:

- (271) (a) *Ez a ház csinos a modern erkéllyel.*
(b) *Ez a ház csinos, mert modern erkély van rajta.*

A nem feltételes használat nem zárja ki tehát az oki viszonyt.

- (272) (a) *A fiú borzalmas ezzel a nagy hajjal.*
(b) *A fiú kibírhatatlan a sok fecsegésével.*

E két mondatban az alany és a határozó között rész-egész, illetőleg cselekvő-cselekvés viszony van kifejezve, amely nyelvtani birtokviszony formát ölthet: *A fiúnak nagy a haja. A fiú sokat fecseg:* (*) *A fiúnak a fecsegése sok.* Míg az előbbi esetekben és bizonyos mértékig még a (272a)-nál is társhatározói viszonyról beszélhetünk, s ez kifejezésre jut abban, hogy más mondatkapcsolatokban lehetséges a *-stul* ragos forma: *tarka kendőstül, rumostul, lemezjátszóstul, erkélyestül, hajastul*, (272b)-nél más a helyzet. Az oki viszony kifejezése mindazonáltal itt is lehetséges:

- (273) *A fiú kibírhatatlan, mert sokat fecseg.*

És lehetséges a jelzős megoldás is:

(274) *A sokat fecsegő fiú kibírhatatlan.*

A (272b) alatti mondat így is átalakítható:

(275) *A fiú kibírhatatlan így, hogy ilyen sokat fecseg.*

Ez jelzi, hogy mondatunk közel áll az állapothatározóhoz. Az egyik esetben tehát az állapot, a másikban az oki vonatkozás kerül előtérbe. A kettő a valóságban együtt van, hiszen az állapot lép úgy fel, mint ok, de az egyes mondatformák hol ezt, hol azt az aspektust domborítják ki, anélkül azonban, hogy a másik teljesen eltűnne. Ezért van az, hogy a participiumos forma is kifejez okot. Ugyanakkor a participiumos forma szokásosabb a feltételes viszony kifejezésére. Tudniillik a (272b) alatti mondatnak másféle levezetéssel más megfelelője is van:

(276) (a) *Az a fiú, aki sokat fecseg, kibírhatatlan.*

(b) *A fiú kibírhatatlan, ha sokat fecseg.*

Nagyon messze mennénk, ha részletesen vizsgálnánk, hogy az egyes itt bemutatott mondatok között milyen árnyalatnyi különbségek vannak.

3. Összefoglalás (szabályok)

Az alábbiakban megpróbálom szabályokba foglalni a melléknév és bővítményeinek a használatát. Az állítmányi szerepű melléknevet veszem kiindulópontnak és keresem azokat a feltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy — a melléknév kötött vagy szabad jelentésosztálya mellett — jó mondatokat alkothassunk. Hangsúlyozni szeretném, hogy a szabályok egyelőre korántsem tartanak igényt a teljességre, s a meglevők is t o v á b b i f i n o m í t á s r a s z o r u l n a k, esetleg egyelőre redundánsak is. Itt csak első megközelítést adjuk a szabályalkotásnak. A szabályokkal létrehozható mondatok a szemantika alsóbb szintjén természetesen még nem tökéletesek, de ez nem hibája a szabályoknak, amelyek egy absztraktabb grammatikai szinten vannak hivatva jó mondatokat generálni. Transzformációs szabályokat most nem adunk, noha a szabályainkkal létrehozható mondatok egy tekintélyes része már levezetett. Ilyen szemponttól a képzett melléknévi állítmányok is felülvizsgálandók. A felvett jelentésosztályok is revízióra szorulnak. A főnevek [$\pm$ élő] és [$\pm$ cselekvés] jegyeivel kapott osztályai átfedik egymást, kétfajta osztályozásról van itt szó. A [$-$ élő] osztályába tartozik a [$\pm$ cselekvés], és a [$-$ cselekvés] osztályába a [$\pm$ élő]. A feltételek megszabása így egyszerűbb volt. A mellékneveknél a következő jelentésosztályokat vettem fel:

[+alkalmas], [+érték], [+fokozás], [+lehetőség]
[+mérték], [+mód], [+összefüggés], [+pszichikai]
[+számára], [+szándék], [+szükségesség].

Ezek a jegyek szintaktikai--szemantikai jegyeknek tekinthetők, feltevé-
sünk szerint, s előző fejezetünkben kellő magyarázatot kaptak.

A [ ] osztály mindezeket és a jelenleg nem releváns jelentésoosztályo-
kat együtt jelenti. Ez utóbbiak közül elsősorban a képzetlen mellékneveket
véve számításba, tehát azokat, amelyeket a „minőségi melléknév” elne-
vezéssel is illetnek és általában fokozhatók, a következők felvételét java-
soljuk. E javaslat bizonyos értelemben teljes melléknévlista áttekintése
alapján történik. Ezeknek esetleges szintaktikai szerepére csak a további
kutatásban derülhet fény. A jegyek alatt egy-egy példát adunk.

[+alak],	[+fizikai, +cselekvés],	[+fizikai, +élő]
<i>keskeny</i>	<i>gyors</i>	<i>vézna</i>

[+fizikai, —élő],	[+fizikai, +személy],	[+filozófia]
<i>tömény</i>	<i>délceg</i>	<i>egzakt</i>

[+nép],	[+szín],	[+társadalom, +cselekvés]
<i>magyar</i>	<i>sárga</i>	<i>illetgítim</i>

[+társadalom, —cselekvés]
<i>olcsó</i>

A melléknév 1—24-ig terjedő osztályai, amelyeket a 225. lapon halmaz-
összefüggéseikben is ábrázolunk, szintaktikai—szemantikai osztályok-
nak tekinthetők, amelyeket úgy kaptunk, hogy a melléknevek környeze-
teit is figyelembe vettük. A 14-es osztályt csak technikai okokból osztot-
tuk két alosztályra. A 14₁-es osztály egyenlő az 1—6-ossal, a 14₂-es a 7—13-as
osztályokat fogja össze egy más környezet szempontjából. (Itt a sza-
bályok megfogalmazása redundáns). Az 1—n-es index azt jelenti, hogy
itt egyelőre tetszés szerinti melléknév alkalmazásáról van szó. Persze a
további kutatás fogja eldönteni, hogy ez valóban így van-e.

Az A₁ → szabály így olvasandó le:

Van egy olyan melléknévi osztályunk, amelyet a [+számára] és a [—lehe-
tőség] jegyek jellemeznek, s ez az osztály a következő környezetben
(a környezet jele/) fordul elő:

Az alany (a ——— előtti N) [+cselekvés] jegyű, a határozói szerepű szá-
mára névutós vagy -nak affixumos főnév (a ——— utáni N) [+élő] jegyű. Alul
példákat adunk. Mondatalkotáskor az egy oszlopban levő példák tetszés
szerint cserélhetők. A kapott mondat egy bizonyos absztrakt szinten jó
mondatot ad. Például:

A könyv hasznos a fiúnak.
A víz szükséges az orvosnak.

Létrejöhethetnek ilyen mondatok is:

A könyv hasznos a lónak.
A szórakozás kellemes a halaknak.

Az ilyen mondatokat csak egy alsóbb szintű szemantikai szabálysor minősíthetné rossznak. Ezen a szinten jók, az ilyen már itt is rossznak minősülő mondatokkal szemben:

Az élelem hasznos a botnak.

A hegy szükséges a ceruzának.

1. A melléknév jelentéstani osztálya kötött:

$$A_1 \longrightarrow A \quad \left[\begin{array}{l} + \text{számára} \\ - \text{lehetőség}_1 \end{array} \right] / \quad N \quad [\pm \text{cselekvés}] \quad \text{---} \quad N \quad + \text{Aff}_{\left\{ \begin{array}{l} \text{számára} \\ \text{nak} \end{array} \right\}} \quad [+ \text{élő}]$$

könyv víz élelem tanulás szórakozás	hasznos szükséges kellemes érdekes	fiú orvos diák ló hal .....
--	--	--

(számára-viszony)

$$A_2 \longrightarrow A \quad \left[\begin{array}{l} + \text{számára} \\ - \text{lehetőség}_2 \end{array} \right] / \quad N \quad [+ \text{cselekvés}] \quad \text{---} \quad N \quad + \text{Aff}_{\left\{ \begin{array}{l} \text{számára} \\ \text{nak} \end{array} \right\}} \quad [+ \text{élő}]$$

tanulás támadás együttműködés gyógykezelés	eredményes célszerű	diák katona ember beteg .....
--	---------------------------------	---

(számára-viszony)

$$A_3 \longrightarrow A \quad \left[\begin{array}{l} + \text{számára} \\ + \text{lehetőség} \end{array} \right] / \quad N \quad [+ \text{cselekvés}] \quad \text{---} \quad N \quad + \text{Aff}_{\left\{ \begin{array}{l} \text{számára} \\ \text{nak} \end{array} \right\}} \quad [+ \text{élő}]$$

megoldás megvalósítás utazás tanulás	lehetséges kivihetetlen nehéz reális	tudós mérnök munkás tanuló .....
--	--	--

(számára-viszony)

$$A_4 \longrightarrow A \quad [+ \text{szükséges}] / \quad N \quad [\pm \text{cselekvés}] \quad \text{---} \quad N \quad + \text{Aff}_{\text{hoz}} \quad [+ \text{cselekvés}]$$

könyv gyakorlás élelem	szükséges nélkülözhetetlen	tanulás megismerés táplálkozás .....
---------------------------------------	--	---

(cél-viszony)

$$A_6 \longrightarrow A \quad \begin{array}{l} [+ \text{ alkalmas}] / [- \text{ cselekvés}] \end{array} \quad \text{---} \quad \begin{array}{l} N \quad + \text{ Aff}_{\text{nak}} \\ [- \text{ cselekvés}] \end{array}$$

$\begin{bmatrix} \text{fiú} \\ \text{leány} \\ \dots \\ \text{bot} \\ \text{szövet} \\ \dots \end{bmatrix}_i$	$\begin{bmatrix} \text{alkalmas} \\ \text{jó} \\ \dots \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{katona} \\ \text{tanítónő} \\ \dots \\ \text{evező} \\ \text{ruha} \\ \dots \end{bmatrix}_i$
---	---	---

Kikötés: ha x, akkor x, ahol $x = \begin{Bmatrix} i \\ j \\ k \\ l \end{Bmatrix}$

(cél-viszony)

$$A_6 \longrightarrow A \quad \begin{array}{l} [+ \text{ számára}] / [\pm \text{ cselekvés}] \end{array} \quad \text{---} \quad \begin{array}{l} \text{mint} + N \\ [\pm \text{ cselekvés}] \end{array}$$

$\begin{bmatrix} \text{olvasás} \\ \text{utazás} \\ \text{sportolás} \\ \dots \\ \text{festő} \\ \text{író} \\ \dots \\ \text{regény} \\ \text{szobor} \\ \dots \end{bmatrix}_i$	$\begin{bmatrix} \text{egyszerű} \\ \text{hasznos} \\ \text{kellemes} \\ \text{kiváló} \\ \text{tanulságos} \\ \dots \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{elfoglaltság} \\ \text{időtöltés} \\ \text{szórakozás} \\ \dots \\ \text{művész} \\ \text{kritikus} \\ \dots \\ \text{történet} \\ \text{műalkotás} \\ \dots \end{bmatrix}_i$
--	---	--

(állapot-tekinet-viszony)

$$A_7 \longrightarrow A \quad \begin{array}{l} [+ \text{ összefüggés}_1] / [\pm \text{ élő}] \end{array} \quad \text{---} \quad \begin{array}{l} N + \text{ Aff}_{\text{val}} \\ [\pm \text{ élő}] \end{array}$$

$\begin{bmatrix} \text{fiú} \\ \text{színész} \\ \dots \\ \text{óra} \\ \text{könyv} \\ \dots \\ \text{futás} \\ \text{rongálás} \\ \dots \end{bmatrix}_i$	$\begin{bmatrix} \text{azonos} \\ \dots \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{katona} \\ \text{művész} \\ \dots \\ \text{ajándék} \\ \text{jutalom} \\ \dots \\ \text{menekülés} \\ \text{rombolás} \\ \dots \end{bmatrix}_i$
--	--	--

összefüggés-viszony)

$$A_{s1} \longrightarrow A \quad \begin{array}{l} [+ \text{ összefüggés}_2] / [\pm \text{ élő}] \end{array} \quad \text{---} \quad \begin{array}{l} N + \text{ Aff}_{\text{val}} \\ [\pm \text{ élő}] \end{array}$$

$\begin{bmatrix} \text{fiú} \\ \text{kő} \\ \text{futás} \\ \dots \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{kapcsolatos} \\ \dots \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{apa} \\ \text{vas} \\ \text{menekülés} \\ \dots \end{bmatrix}$
--	---	---

(összefüggés-viszony)

$$A_{82} \xrightarrow{+ \text{összefüggés}_2} A / \begin{matrix} N \\ [- \text{élő}] \end{matrix} \quad \text{---} \quad \begin{matrix} N + \text{Aff}_{\text{val}} \\ [- \text{élő}] \end{matrix}$$

minőség magasság futás félelem	arányos egyenlő	mennyeiség hosszúság menekülés rettegés .....
--	-----------------------------	---

(összefüggés-viszony)

$$A_9 \xrightarrow{+ \text{összefüggés}_3} A / \begin{matrix} N \\ [\pm \text{élő}] \end{matrix} \quad \text{---} \quad \begin{matrix} N + \text{Aff}_{\text{hoz}} \\ [\pm \text{élő}] \end{matrix}$$

apa fiú olvasás kő	hasonló	anya testvér írás szikla .....
--------------------------------------	------------------	--

(összefüggés-viszony)

$$A_{10} \xrightarrow{+ \text{összefüggés}_4} A / \begin{matrix} N \\ [\pm \text{élő}] \end{matrix} \quad \text{---} \quad \begin{matrix} N + \text{Aff}_{\text{tól}} \\ [\pm \text{élő}] \end{matrix}$$

gyermek tenger írás	elválaszthatatlan független különböző	anya víz olvasás .....
------------------------------------	--	---------------------------------

(összefüggés-viszony)

$$A_{111} \xrightarrow{+ \text{összefüggés}_5} A / \begin{matrix} N \\ [\pm \text{élő}] \end{matrix} \quad \text{---} \quad \begin{matrix} N + \text{Aff}_{\text{tól}} \\ [- \text{élő}] \end{matrix}$$

fiú levegő házasság	terhes	gátlás veszély veszekedés .....
------------------------------------	-----------------	--

(összefüggés-viszony)

$$A_{112} \xrightarrow{+ \text{összefüggés}_5} A / \begin{matrix} N \\ [\pm \text{élő}] \end{matrix} \quad \text{---} \quad \begin{matrix} N + \text{Aff}_{\text{tól}} \\ [\pm \text{élő}] \end{matrix}$$

király polgár termés	mentes	ellenség adó kár .....
-------------------------------------	-----------------	---------------------------------

(összefüggés-viszony)

$$A_{12} \xrightarrow{+ \text{összefüggés}_6} A / \begin{matrix} N \\ [\pm \text{élő}] \end{matrix} \quad \text{---} \quad \begin{matrix} N + \text{Aff}_{\{\text{által}\}} \\ [\pm \text{élő}] \end{matrix}$$

ember fogalom természet	meghatározott determinált	ember tudós éghajlat .....
--	---------------------------------------	-------------------------------------

(összefüggés-viszony)

$$A_{13} \longrightarrow A \quad / \quad N \quad \text{---} \quad N + \text{Aff}_{ra} \\ [+ \text{összefüggés}_7] / [\pm \text{élő}] \quad [\pm \text{élő}]$$

[ember viselkedés levél .....]	[jellemző .....]	[barát beszéd növény .....]
---	---------------------	--------------------------------------

(összefüggés-viszony)

$$A_{14i} \longrightarrow A \quad / \quad N \quad \text{---} \quad N + K_i + \text{Aff}_{\left\{ \begin{smallmatrix} \text{szempontjából} \\ \text{lag} \end{smallmatrix} \right\}} \\ [+ \text{számára}] / [.....] \quad \left\{ \begin{array}{l} [+ \text{élő}] \\ [+ \text{intézmény}] \\ [+ \text{filozófia}] \\ [+ \text{cselekvés}] \end{array} \right\}$$

[szorgalom leány pénz ....]	[hasznos kellemes .....]	[tanulás fiú élet ....]
--------------------------------------	--------------------------------	----------------------------------

(tekintethatározó-viszony)

$$A_{14s} \longrightarrow A \quad / \quad N \quad \text{---} \quad N + N + K_i + \text{Aff}_{\left\{ \begin{smallmatrix} \text{szempontjából} \\ \text{lag} \end{smallmatrix} \right\}} \\ [+ \text{összefüggés}] / [.....] \quad [.....] \quad \left\{ \begin{array}{l} [+ \text{élő}] \\ [+ \text{intézmény}] \\ [+ \text{filozófia}] \\ [+ \text{cselekvés}] \end{array} \right\}$$

[fiú kő futás .....]	[azonos egyenlő különböző .....]	[tudós vas menekülés megalkuvás .....]	[lány keménység ellenség társadalom .....]
-------------------------------	---	--	--

(tekintethatározó-viszony)

$$A_{15} \longrightarrow A \quad / \quad N \quad \text{---} \quad N + \text{Aff}_{\left\{ \begin{smallmatrix} \text{íránt} \\ \text{val szemben} \end{smallmatrix} \right\}} \\ [+ \text{vele szemben}_1] / [\pm \text{élő}] \quad [\pm \text{élő}]$$

[szervezet fiú .....]	[érzékeny közömbös .....]	[sugárzás leány .....]
-----------------------------	---------------------------------	------------------------------

(vele szemben-viszony)

$$A_{16} \longrightarrow A \quad / \quad N \quad \text{---} \quad N + \text{Aff}_{ra} \\ [+ \text{vele szemben}_2] / [+ \text{élő}] \quad [+ \text{élő}]$$

[vezér fiú nő .....]	[büszke kényes .....]	[nép apa külső-je .....]
-------------------------------	-----------------------------	-----------------------------------

(vele szemben-viszony)

$$A_{17} \longrightarrow A \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ vele szemben}_3 \end{array} \right] / \quad N \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ élő} \end{array} \right] \quad \text{---} \quad N + \text{Aff} \left\{ \begin{array}{c} \text{hoz} \\ \text{val} \\ \text{szemben} \end{array} \right\} \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ élő} \end{array} \right]$$

leány	barátságos	fiú
tanár	kedves	tanítvány
kutya	.....	gazda
.....		.....

(vele szemben-viszony)

$$A_{18} \longrightarrow A \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ vele szemben}_4 \end{array} \right] / \quad N \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ személy} \end{array} \right] \quad \text{---} \quad N + \text{Aff} \left\{ \begin{array}{c} \text{val} \\ \text{szemben} \end{array} \right\} \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ személy} \end{array} \right]$$

férfi	főlényes	nő
orvos	tapintatos	beteg
herceg	lovagias	királynő
.....	.....	.....

(vele szemben-viszony)

$$A_{19} \longrightarrow A \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ vele szemben}_5 \end{array} \right] / \quad N \quad \left[\begin{array}{c} - \text{ cselekvés} \end{array} \right] \quad \text{---} \quad N + \text{Aff} \left\{ \begin{array}{c} \text{val} \\ \text{szemben} \end{array} \right\} \quad \left[\begin{array}{c} \pm \text{ cselekvés} \end{array} \right]$$

gyomor	immunis	betegség
ember	tehetetlen	ellenség
vár	védtelen	támadás
ház	.....	vihár
.....		.....

(vele szemben-viszony)

$$A_{20} \longrightarrow A \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ vele szemben} \\ + \text{ pszichikai} \end{array} \right] / \quad N \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ élő} \end{array} \right] \quad \text{---} \quad N + \text{Aff}_{\text{ban}} \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ cselekvés} \end{array} \right]$$

katona	bátor	verekedés
gazda	figyelmes	vendéglátás
fiú	kedves	udvarlás
tanár	szerény	.....
.....	.....	

(tekintethatározó-viszony)

$$A_{21} \longrightarrow A \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ érték} \end{array} \right] / \quad N \quad \left[\begin{array}{c} \pm \text{ élő} \end{array} \right] \quad \text{---} \quad N + \text{Aff}_{\text{ban}} \quad \left[\begin{array}{c} - \text{ élő} \end{array} \right]$$

vers	bonyolult	mondanivaló
példa	egyszerű	megoldás
tudós	jelentékeny	munka
gyár	nagy	termelés
.....	.....	.....

(tekintethatározó-viszony)

$$A_{22} \longrightarrow A \quad \begin{array}{l} N \\ [+ \text{ szándék}] / [+ \text{ élő}] \end{array} \quad \text{---} \quad \left\{ \begin{array}{l} N + \text{Affra} \\ [+ \text{ cselekvés}] \\ \text{Inf} \end{array} \right\}$$

[ember fiú .....]	[kész hajlamos .....]	[feladat lopás .....]
-------------------------	-----------------------------	-----------------------------

(szándék-viszony)

$$A_{23} \longrightarrow A \quad \begin{array}{l} N \\ [- \text{ számára}] / [\pm \text{ élő}] \end{array} \quad \begin{array}{l} (\text{túl}) \\ N + \text{Aff} \end{array} \quad \text{---} \quad \left\{ \begin{array}{l} + \text{Aff} \{ \text{nak számára} \} \\ [+ \text{ élő}] \end{array} \right\}$$

[ház sertés lakás .....]	[nagy sovány komor .....]	[tanár család tudós .....]
-----------------------------------	------------------------------------	-------------------------------------

(pejoratív fokozás viszonya)

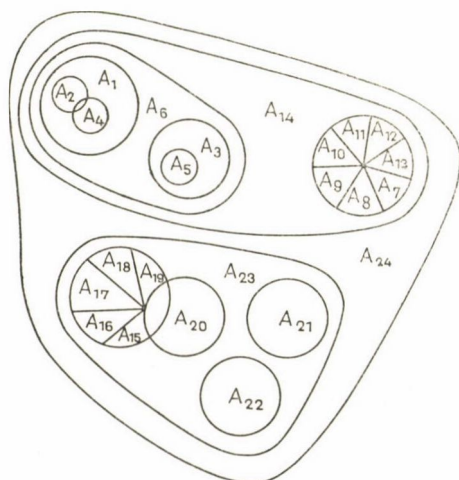
$$A_{24} \longrightarrow A \quad \begin{array}{l} N + D \\ [+ \text{ fokozás}] / [\pm \text{ élő}] \end{array} \quad \text{---}$$

[asztal ló ember leves .....]	[d]	[barna kemény kellemes sós .....]
---	-----	---

$d \rightarrow \text{elég, kevésbé, nagyon, ...}$

(fokhatározó-viszony)

A kötött jelentéstani osztályú melléknevek A_1 – A_{24} -ig terjedő osztályainak halmazösszefüggéseit alább szemléltetjük:

2. A melléknév jelentéstani osztálya szabad:

$$1. A_{1-n} \longrightarrow A \quad \bigg/ \quad N \quad \left(\begin{array}{c} \{ \text{túl} \} \\ \{ \text{elég} \} \end{array} \right) \quad \text{---} \quad N + \text{Aff}_{\text{hoz}} \\ [\quad] / [\pm \text{élő}] \quad \quad \quad [+ \text{cselekvés}]$$

$\begin{bmatrix} \text{fiú} \\ \text{ugrás} \\ \text{kő} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{erős} \\ \text{kicsi} \\ \text{súlyos} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{sportolás} \\ \text{nyerés} \\ \text{dobás} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$
---	--	---

(cél-viszony)

$$2. A_{1-n} \longrightarrow A \quad \bigg/ \quad N \quad \text{---} \quad \left\{ \begin{array}{c} A + \\ [+ \text{számára}] \\ [+ \text{vele szemben}] \\ [+ \text{mód}] \end{array} \right\} \text{Aff}_{\text{an}}$$

$\begin{bmatrix} \text{fiú} \\ \text{viselkedés} \\ \text{mese} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{bátor} \\ \text{közönséges} \\ \text{érdekes} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{vakmerő} \\ \text{felhábortító} \\ \text{lenyűgöző} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$
--	---	---

(mód-viszony)

$$3. (a) A_{1-n} \longrightarrow A \quad \bigg/ \quad N \quad \text{---} \quad N + \text{Aff}_{\left\{ \begin{array}{c} \text{től} \\ \text{miatt} \end{array} \right\}} \\ [\quad] / [\pm \text{élő}] \quad \quad \quad [- \text{cselekvés}]$$

$\begin{bmatrix} \text{kéz} \\ \text{Péter} \\ \text{utca} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{puha} \\ \text{vidám} \\ \text{vizes} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{víz} \\ \text{autó} \\ \text{eső} \\ \text{....} \end{bmatrix}$
---	---	--

(oki viszony)

$$(b) A_{1-n} \longrightarrow A \quad \bigg/ \quad N \quad \text{---} \quad N + \text{Aff}_{\left\{ \begin{array}{c} \text{től} \\ \text{miatt} \\ \text{következtében} \end{array} \right\}} \\ [\quad] / [\pm \text{élő}] \quad \quad \quad [+ \text{cselekvés}]$$

$\begin{bmatrix} \text{fiú} \\ \text{ruha} \\ \text{lélegzés} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{fáradt} \\ \text{tiszt} \\ \text{nehéz} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{járás} \\ \text{mosás} \\ \text{futás} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$
--	---	--

(oki viszony)

$$4. A_{1-n} \longrightarrow A \quad \bigg/ \quad N \quad \text{---} \quad \left\{ \begin{array}{c} \text{mint} + N \\ [\pm \text{élő}] \\ N + \left\{ \begin{array}{c} \text{szerű} \\ \text{i} \end{array} \right\} + \text{Aff}_{\text{an}} \\ [\pm \text{élő}] \end{array} \right\}$$

$\begin{bmatrix} \text{ember} \\ \text{történet} \\ \text{zsák} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{őszinte} \\ \text{ködös} \\ \text{nehéz} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} \text{gyermek} \\ \text{mese} \\ \text{ólom} \\ \text{.....} \end{bmatrix}$
--	--	--

(haszonlítás-viszony)

$$5. A_{1-n} \longrightarrow A \left[\begin{array}{c} \\ \end{array} \right] / \left[\begin{array}{c} N \\ \pm \text{ élő} \end{array} \right] \quad \text{---} \quad \begin{array}{c} N \\ \left[\begin{array}{c} \pm \text{ élő} \end{array} \right] \end{array} + \left\{ \begin{array}{l} \text{Affloc} \\ \text{Afftemp} \\ \text{Affszoc} \end{array} \right\}$$

$\left[\begin{array}{c} \text{tolva} \\ \text{ég} \\ \text{fiú} \\ \text{.....} \end{array} \right]$

$\left[\begin{array}{c} \text{gyáva} \\ \text{kék} \\ \text{vidám} \\ \text{.....} \end{array} \right]$

$\left[\begin{array}{c} \text{világosban} \\ \text{nappal} \\ \text{leánnyal} \\ \text{.....} \end{array} \right]$

(hely-, idő-, társ-viszony)

$$6. A_{1-n} \longrightarrow A \left[\begin{array}{c} \\ \end{array} \right] / \left[\begin{array}{c} N \\ \pm \text{ élő} \end{array} \right] \quad \text{---} \quad \begin{array}{c} A \\ \left[\begin{array}{c} \end{array} \right] \end{array} + \text{Affan}$$

$\left[\begin{array}{c} \text{étel} \\ \text{gyümölcs} \\ \text{leány} \\ \text{.....} \end{array} \right]$

$\left[\begin{array}{c} \text{ó} \\ \text{egés: sege} \\ \text{szép} \\ \text{.....} \end{array} \right]$

$\left[\begin{array}{c} \text{meleg} \\ \text{nyers} \\ \text{fiatal} \\ \text{.....} \end{array} \right]$

(állapot-viszony)

$$7. A_{1-n} \longrightarrow A \left[\begin{array}{c} \\ \end{array} \right] / \left[\begin{array}{c} N \\ \pm \text{ élő} \end{array} \right] \quad \text{---} \quad V_{\text{ger}}$$

$\left[\begin{array}{c} \text{pénz} \\ \text{szörp} \\ \text{víz} \\ \text{.....} \end{array} \right]$

$\left[\begin{array}{c} \text{jó} \\ \text{ízletes} \\ \text{kellemes} \\ \text{.....} \end{array} \right]$

$\left[\begin{array}{c} \text{számolva} \\ \text{hűtve} \\ \text{úszva} \\ \text{.....} \end{array} \right]$

(állapot- és körülmény-viszony)

A felsorolt szabályokat a transzformációs nyelvtannak megfelelően transzformációs szabályokkal kellene kiegészíteni. A transzformációk eredményeire sok példát adtam az egyes fejezetekben. A transzformációs szabályok összefoglaló bemutatását ebben a tanulmányban mellőzöm. Transzformációs szabályokat alkalmazunk általában olyankor, ha a mondatban deverbális vagy deadjektívális főnév fordul elő, vagy ha a mondat létigés mondatból vezethető le. A transzformációs szabályok segítségével állapítható meg például az a különbség, ami a következő két mondat helyességét illetően tapasztalható: *A vizsga sikeres letételéhez sok tanulás szükséges* (A kiinduló mondatokban általános alany van!); ^(*)*A vizsga sikeres letételéhez a fiúnak sok tanulás szükséges.* (A kiinduló mondatokban konkrét, egyező alany van!). A hibás mondat elkerülése végett a kiinduló mondatoknak másféle átalakítása szükséges, olyan, hogy ezt kapjuk eredményül: *A vizsga sikeres letételéhez a fiúnak sok tanulásra van szüksége.*

Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra

1. Elvi és módszertani kérdések

Az igei csoportban a ragozott igealakot, a hozzá kapcsolódó bővítményeket (tárgyat és határozót), valamint ezek bővítményeit találjuk. A bővítmények bővítése többé-kevésbé autonóm terület: a tárgy és a határozó „belső ügye” s leírása nagyrészt megoldható a főnévi csoport grammatikáján belül. Munkámban tehát általában eltekintettem attól, hogy az ige tárgya, illetőleg határozója egyetlen szó-e vagy több szó kapcsolata. Némelykor azonban — főleg az igei szerkezetek átalakítási lehetőségeinek vizsgálatakor — feltűnt, hogy a bővítmény bővítése szükségszerű velejárója az ige meghatározott környezetben való használatának. Az ilyen eseteket följegyeztem, anélkül azonban, hogy a kérdést érdemben vizsgáltam volna. — Hasonlóan jártam el a tekintetben is, hogy az ige bővítménye egyszerű mondatrész-e vagy mellékmondat. Egyik-másik ígére (főként a közlést, hangadást jelentőkre) a mellékmondati bővítmény igen jellemző. Ezeket az eseteket nem hagytam figyelmen kívül, de a mondatrész-mellékmondat viszony tulajdonképpen kutatását későbbre halasztottam. Az az igei csoport tehát, amelynek vizsgálatáról dolgozatomban beszámolok, s z ú k e b b és egyben e l v o n t a b b , mint a valóságbeli; a róla rajzolt kép még egyéb okokból sem lehet több, mint egy tüzetesebb leírásnak a váza. Tovább korlátozza a jelen feldolgozás érvényességét, hogy anyaga a magyar ige-készletnek csupán egy kis része: az ÉrtSz. I. kötetének kb. 700 ígéje, illetőleg ezen ígékkel alakult kb. 2000 igei struktúra. Számolnunk kell tehát vele, hogy a további anyagból újabb és újabb igei szerkezet-típusok kerülhetnek elő, s ezek esetleg nemcsak számszerűleg növelik az eddigi típusokat, hanem az egész képen módosíthatnak. Arra azonban elegendőnek bizonyult ez az anyag, hogy a munka fő elvei és módszerei kialakuljanak s a gyakorlatban kipróbáltassanak. Nem a generálás módszerére gondoltam itt, hanem a generatív szabályok megalkotásához szükséges „nyersanyag” összegyűjtésének, előállításának módszerére, a generálás ugyanis csak bizonyos szempontok szerint már feldolgozott anyagon történhet. Voltaképpen ez az, amiről alább beszámolok s amit gyakorlati példákon is igyekszem bemutatni.

1.1. A szűkebb igei csoport és meghatározásának nehézségei

Ha a mondat generálására mint későbbi célra gondolva azt a kérdést tesszük fel: hogyan építsünk fel egy magyar igei állítmányú mondatot, akkor az igei csoport tagjait összefűző viszonyokat illetően a kötelezőség szempontja kerül előtérbe. Azt kell megtudnunk, mikor, milyen feltételek mellett micsoda kell, hogy megjelenjen az ige mellett. Mivel az igei állítmányú mondatban a ragozott igealak a mondat központi része, eredményül nemcsak az ige, illetőleg a bővítmények típusait, osztályait kell így megkapnunk, hanem egyben a magyar mondatformáknak egy jelentős részét is.

Az ige melletti bővítmények, tudjuk nem egyforma szorosan kapcsolódnak az igehez, sőt egymáshoz sem. A kapcsolat némelykor olyan szoros, hogy az ige semmilyen körülmények között sem állhat bővítmény nélkül. Ilyen például a *heveredik* ige. Máskor éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: az *alkonyodik* ige például nem köti magához lehetséges bővítményeinek egyikét sem. A két szélsőség között rendkívül széles az átmeneti sáv, de bizonyos, hogy a bővítményeknek egy szűkebb köre a többinél erősebben kötve van az igehez. Intuitív módon is érezzük, hogy például a *Ma sokat gondoltam rá* mondatban a két határozó között jelentős különbség van az igehez való kötöttség erősségében: a *gondoltam rá* sokkal szorosabb egyiséget alkot, mint a *ma gondoltam* kapcsolat, s ez a különbség akkor sem szűnik meg, ha a *ma* határozót a mondatnak fontos, kiemelt részévé tesszük: *Ma gondoltam rá sokat*. Ha azt akarjuk meghatározni, hogy egy *gondol* állítmányú mondatban elsősorban mi kerüljön az ige mellé, akkor a *ma* határozót bizonyára nem fogjuk említeni, a *rá* határozót viszont igen.

A feladat ennek az intuíciónak a tudományos megalapozása. De ez a feladat a legnehezebbek egyikének bizonyul a grammatika területén. Még akkor sem könnyű, ha olyan bővítményről van szó, amelyet minden esetben kötelezően ki kell tenni valamely ige mellé, mint például a *heveredik* ige *hová?* kérdésre felelő határozóját, mert még ilyenkor is megoldásra vár az a kérdés, miért helyes a *fűre*, a *pamlagra* *heveredik* szerkezet, s miért nem elégíti ki a kívánalmakat a *tíz percre* *heveredik*, *társa javaslatára* *heveredik* szerkezet. Ilyenkor általában azt szokták mondani, hogy ez már szemantikai kérdés. De amíg meg nem győződünk róla, hogy valóban csak az-e, a vizsgálódást nem hagyhatjuk abba. — Még nagyobb gondot okoznak azok a kötött bővítmények, amelyek nem is állnak kötelezően az ige mellett, mint például a *gondolkozik -n* ragos, vagy a *hisz -ban*, *-ben* ragos határozója. Még inkább azok az esetek, amelyekben a nyelvérzék sem sugall semmi bizonyosat. A pusztán az intuíción alapozó ítéletek valószínűleg igen megoszlanának a tekintetben, hogy például a *Pénzt gyűjt az árvíz-károsultaknak* mondat *-nak*, *-nek* ragos, vagy a *Szivaccsal dörzsöli a hátát* mondat *-val* *-vel* ragos határozója szűkebb vagy a tágabb értelemben vett igei csoportba tartozik-e. Hogy a pusztán intuíció mennyire nem lehet alapja az igei szerkezetek osztályokba és típusokba sorolásának, arra jó példa L. N. Jordanszkajának egy — igaz, nem elméleti igényű, hanem gyakorlati célú — dolgozata az ún. erős vonzatokról.¹

¹ Вö. Йорданская 1961. Bírálattát lásd Котелева, Н. З.: О применении объективных и точных критериев описания сочетаемости слов: Вопросы Языкознания. 1965/4, 53.

A Kotyeljovától származó bírálat meggyőzi az olvasót róla, hogy mihelyt nagy tömegű ige vizsgálatára kerül sor, az intuíció mint kritérium egyre kevésbé használható, különösen ha a bonyolultabb jelentésű igék bővítménykörében kívánunk eligazodni. Voltaképpen maga Jordanszkaja is, mint az igei szerkezetek problematikájának minden kutatója, érzi a szükségét annak, hogy az igehez szorosan kötődő bővítmények mivoltára, természetére olyan magyarázatot kellene adni, amely egyben a kötött bővítmények felismerésének kritériumául is szolgálhatna. De sajnos épp ez az, amit hiányolhatunk a ma leginkább ismert és elterjedt magyarázatokban, meghatározásokban: bár értékes, a lényegyet érintő megfigyeléseket tartalmaznak, az elemzésben nem használhatók kritériumként.

A hagyományos nyelvtanban a bővítmény kötöttségének kérdése természetesen háttérbe szorul, mivel a leírás fő szempontja itt inkább a kategóriák és osztályok felismerése és jelentéstani magyarázata; nem a mondatrészek viszonyainak strukturális oldala, illetőleg a lehetséges és nem lehetséges mondatformák elválasztása, hanem az, hogy milyen szerepük van a mondatrészeknek a mondat tartalmi felépítésében. Így kerülnek az ún. állandó határozók vagy vonzatok a határozók sorának a legvégére, mint amelyek az ismert jelentéstípusok közül egyikbe sem sorolhatók be igazán, de amelyek mindig egy meghatározott alakban kapcsolódnak az igehez, az igevel szinte lexikai egységet alkotva.²

A hagyományos leíró nyelvtani meghatározás nem annyira pontos, hogy felismerő elv lehetne az állandó és a nem állandó határozók elkülönítésében. Nem érvényes minden állandó határozós igeire például az az egyébként igen fontos megállapítás sem, hogy a vonzó ige egy bizonyos jelentéstartalom kifejezésére csakis állandó határozójával, vonzatával együtt képes.³ Igaz, szép számmal vannak ilyen igék; például az *áll* ige egyes jelentései valóban bizonyos határozók használatához vannak kötve: *rajta áll vagy bukik (az ügy sikere)*, *jól áll neki (a ruha)*, *két részből áll* stb. De megfigyelésem szerint így csak a több, illetőleg a sokjelentésű igék viselkednek, az egyszerű szemantikájúak, például a *vár*, *haragszik* (*vkire*, *vmire*), *álmélkodik*, *vívódik* (*vmín*) stb. nem ilyenek. A vonzat kötelezősége, illetőleg szemantikai kötöttsége tehát nem általános megkülönböztető jegye a kötött bővítményeknek, csupán a bővítmények egyes fajtáira jellemző.

Az igei szerkezetek magyar szakirodalmából külön ki kell emelnem Elekfi László tanulmányát.⁴ Elekfi a szűkebb igei csoportokat sok száz ige anyagán tanulmányozta s nem egy igen fontos megállapítást tett a vonzatok mivoltára vonatkozólag. Meghatározásának elvi oldala ugyan lényegében azonos azzal, amit az akadémiai leíró nyelvtenban találunk: ő is a vonzat meghatározott nyelvtani alakját s az ige jelentéstartalmának kifejezésé-

² Vö.: A mai magyar nyelv rendszere. II. Bpest, 1962. 251.

³ Vö.: A mai magyar nyelv rendszere. II. Bpest, 1962. 251.

⁴ Elekfi László 1966.

ben játszott szerepét tekinti a leglényegesebbnek. De jelentősen előre viszi a vonzatkérdést, amikor

a) hangsúlyozza a tárgy és a határozói vonzatok rokon-ságát,

b) az alanyt is a szűkebb igei csoport elemei közé sorolja,

c) a figyelmet a kinetikus határozókra irányítja.

Elekfi megfogható kritériumokat ad a kezünkbe: vonzat az alany, a tárgy, továbbá vonzatok a mozgásra utaló határozók. Nem vonzatok a statikus határozók, azaz a *hol?* kérdésre felelő helyhatározók, az idő-, cél- és állapothatározók stb.

Tapasztalataim és vizsgálati eredményeim gyakorlatilag majdnem teljesen azonosak Elekfi megállapításaival. Az eltérések az elvi kiindulásból adódnak. Elekfi, mint említettem, a vonzatot lényegében szemantikai jelenségeként kezeli, s egzakt módon csak úgy tudja meghatározni, hogy a bővítmények egyes csoportjait egészükben és kategorikusan vagy vonzatnak vagy nem vonzatnak ítéli. De vajon minden mozgásra utaló határozó minden ige mellett vonzat-e? Például vonzatok-e mindig az *ide-oda*, *erre-arra*, *jobbra-balra* határozók (*ide-oda ugrál*, *erre-arra hajlong*, *jobbra-balra dűledszik* stb.); vonzatokkal van-e dolgunk az ilyen szerkezetekben: *hazafelé botladozik*, *a fal mellé sorakoznak* és mások. S valóban ki kell-e zárunk a vonzatok köréből minden statikus határozót, például a következő szerkezetek határozóit: *zavarja*, *segíti valamiben*; *beszél valamilyen nyelven*; *bujkál valakiben* (*a betegség*); *valahogyan áll neki* (*a ruha*) stb. A kétséget ébresztő példák száma ugyan elenyészően kicsi az Elekfit igazoló igei szerkezetek számához képest, de ahhoz elegendő, hogy a kérdést ne tekintsük megnyugtatóan megoldottnak. Mint látni fogjuk, elképzelhető e problémának olyan megoldása is, amely úgy egzakt, hogy a vonzat fogalmát nem köti kategorikusan hozzá a bővítmények egyetlen szemantikailag vagy szintaktikailag meghatározott csoportjához sem.

Helyesen állapítja meg Elekfi, hogy némelyik vonzat az ige jelentését sem teljesebbé nem teszi, sem meg nem változtatja. Arra azonban nem ad választ, hogy akkor miért tekintjük az ilyen határozót mégis vonzatnak, miben különbözik egy ilyen fakultatív vonzat a szabad határozóktól.

Első pillantásra úgy tűnik fel, mintha ezt a jelenséget az ún. *valencia-elmélet* alapján lehetne magyarázni. A valencia-elmélet szerint az ige egy atomhoz hasonlítható, amely meghatározott számú és minőségű elemet képes lekötni maga mellett.⁵ Szemléletes és igaz ez a hasonlat, csakhogy van egy fogyatékosága: nem derül ki belőle, hogy a valencia az igenek eleve létező, természetadta tulajdonsága-e, vagy valami másnak a függvénye. A hasonlat maga az előbbit sugallja, ebből pedig az következik, hogy valamely ige vonzatait az ige

⁵ Vö. Károly Sándor 1963, 170–171; Elekfi László 1966; továbbá az ott említett szakirodalom; Филичева, 1967. 118.

jelentésének vizsgálatával, a józan gondolkodás útján, végső fokon pedig az ige jelölte cselekvés, történés valóságbeli körülményeinek figyelembevételével állapíthatjuk meg. A gondolatmenet körülbelül a következő: az *olvas* ige — például — azért köthet magához alanyt és tárgyat, mert logikus, természetes, mert a valóságban úgy van, hogy valaki olvas, s ez a cselekvés valamilyen objektumra irányul. Vagy: az *ad* ige önmagában, tárgy és részeshatározó nélkül azért nem komplett, mert az adás mint cselekvés természetéhez elválaszthatatlanul hozzátartozik a tárgy, amelyet adnak s az a személy vagy dolog, akinek, aminek azt szánják, adják. Igen elhithető, kézenfekvőnek látszó magyarázat ez. Elégtelensége csak akkor tűnik szembe, ha szigorú következetességgel próbáljuk alkalmazni, mégpedig nagy tömegű ige vonzatainak meghatározására. A következetesség mindenekelőtt azt kívánná, hogy ilyenformán elsősorban a hely- és időhatározókat minősítsük vonzatoknak, egyrészt mivel minden cselekvés, történés térben és időben játszódik le, másrészt mivel a hely- és időhatározó alighanem valóban hozzá is kapcsolható minden ígéhez. Ugyanilyen okból vonzat lehetne minden okhatározó is: oka mindennek van. Vonzatnak kellene minősítenünk továbbá minden olyan cselekvést jelölő ige eszközhatározóját, amelyet csak eszközzel lehet végezni, például: *kalapáccsal kalapál, tűvel varr, festékkel fest* stb. De a legtöbb esetben objektív módon valószínűleg meg sem lehetne állapítani, hogy mi tartozik hozzá szorosan valamely cselekvés, történés természetéhez a valóságban, s mi nem.⁶

Már önmagában az is, hogy a legtermészetesebb körülményeket jelölő határozók (a statikus helyhatározók, az idő-, a mód-, az okhatározók) általában éppen nem szoktak vonzatként előfordulni, arra figyelmeztet bennünket, hogy a vonzatnak sokkal inkább valamiféle elvontabb strukturális jegynek kell lennie, mint az anyagi világ szükségyszerű összefüggései közvetlen tükrözőjének.

Említést érdemel még egy kísérlet a vonzatok egzakt meghatározására. Ju. Apreszjannak az a próbálkozása, hogy statisztikai számításokkal határozza meg egy-egy bővítmény kötöttségének a fokát.⁷ Kísérletének bírálatát Kotyeljova fentebb idézett tanulmányában találjuk meg. Sajnos kiderül, hogy a statisztika ezen a területen igen megtévesztő lehet, mert a teljesen szabad bővítmények gyakorisága egy-egy ige mellett sokszor jóval nagyobb, mint a vonzaté. S ha a statisztika nem mutatja megbízhatóan a bővítmény kötöttségének fokát, még kevésbé mutatja okát. Pedig az ok megtalálása adhatja kezünkbe a kulcsot a kérdés megoldásához.

⁶ Fentebb idézett áttekintésében Н. И. Филичева rá is mutat a valencia-elméletnek erre a fogyatékoságára. Ő tesz említést J. Erbennek egy művéről is, amelyben Erben az ún. kihagyó módszerrel próbálja egzakttá tenni a vonzat meghatározását. Eszerint, ha valamely bővítményt az értelem megcsonkítása nélkül el lehet hagyni az ige mellől, akkor az nem vonzat. De vajon hogyan oldja meg Erben a fakultatív vonzatok problémáját?

⁷ Вö. Апресян. 1964.

1.2. A vonzat mint strukturális megkülönböztető jegy

A fentiekben nem véletlenül említettem több helyen minél nagyobb számú igei szerkezet átvizsgálásának a szükségességét és jelentőségét. Nemcsak azért hangsúlyozom ezt, mert nagyobb anyagon biztonságosabb az elemzés és megbízhatóbbak az eredmények. S nem is csak azért, mert a generatív feldolgozáshoz a magyar igékészletnek az eddiginél mélyebb, alaposabb ismeretére van szükség. Hanem főként azért, mert meggyőződésem, hogy csak megfelelően nagy számú igei szerkezet kielemezése érlelheti meg a gondolatot, hogy az igék „vonzóereje”, „erőtere” a mai nyelv rendszerében nem igeegyesedek dolga, nem egyes igei szerkezetek egymástól független, külön-külön világa, hanem az igék kategóriáját egészében átfogó törvényszerűségeknek egy-egy konkrét esetben való megnyilatkozása; hogy bár az igevonzatnak sokféle, sokirányú (nyelvtörténeti, logikai, tárgyi valóságbeli stb.) vonatkozása van, lényegét tekintve strukturális, a nyelv grammatikai, illetőleg szemantikai struktúráján nyugvó jelenség; egy-egy ige egész bővítménykörének egyúttal az egész igerendszernek a függvénye.

Hogyan kell ezt értenünk?

Ha valamely ige összes lehetséges bővítményeinek egymáshoz és az igéhez való viszonyát vizsgáljuk — különösen a sokjelentésű igék alkalmazásakor erre — megfigyelhetjük, hogy ez a bővítményhalmaz sokszor nem foglalható bele egyetlen struktúrába, nem egyetlen összefüggő láncként kapcsolódik az igéhez, hanem kisebb-nagyobb — egy vagy több tagból álló — csoportokra tagolódva. E csoportok azáltal különíthetők el egymástól, hogy mindegyik csoportnak van olyan eleme, amelynek használata egy másikban tilos, illetőleg mindegyik csoportra vonatkozik valamilyen tilalom, amely egy másikban fel van oldva. A csoportok tehát bizonyos oppozícióban vannak egymáshoz képest. Így elemi struktúrák jönnek létre; ezek kölcsönös feltételezettségi viszonya még további kutatás tárgya kell, hogy legyen.

A *bámul* ige esetében például az alábbiakat tapasztaljuk.

Tegyük fel, hogy lehetséges bővítményeinek halmaza a következő: *vendéget, teremben, levegőbe, társára, tegnap, legtöbbször, szájtátva, annyira, több okból, a többiek megleévesztésére, szóltanul, látszatra, vakmerőségén*. E bővítmények egyetlen láncolatot alkotva nem kapcsolódhatnak a *bámul* igehez. Az ige tárgyhasználat, illetőleg a *levegőbe, társára, vakmerőségén* típusú határozókkal való bővítése kölcsönösen kizárják egymást s e három határozófajta ismét kölcsönösen kizárja egymás használatát. Azt mondhatjuk tehát, hogy a *bámul* ige bővítménykörén belül a következő struktúrák működnek:

I. -t		<i>Bámulja a vendéget.</i>
II. —	-ra, -re	<i>Társára bámul.</i>
III. —	-ba, -be (vmerre)	<i>A levegőbe bámul.</i>
IV. —	-n	<i>Bámul vakmerőségén.</i>

A többi határozó mind a négy struktúrában egyaránt állhat az ige mellett. Pl. *Tegnap szájátva bámulta a vendéget a teremben* stb.

A struktúrák kölcsönös függősége azt is megmutatja, hogy az összes -ba, -be ragos, az összes -ra, -re vagy az összes -n ragos határozók közül az adott esetben melyekre kell gondolnunk: azokra, amelyek kölcsönösen kizárják egymást. Ilyen módon tehát a struktúrák kölcsönösen meghatározzák egymás alkotóelemeit.

A bámul ige szerkezeteinek elemzése a fentiekkel természetesen még nincs befejezve. A szerkezettagok szemantikai elemzése további finomítást tesz lehetővé, s grammatikai vonatkozásban is akad még bennük, ami említésre méltó volna. A bemutatott struktúrák együttese azonban kétségtelenül a váza, a gerince a bámul ige bővítményrendszerének.

Igen kézenfekvő és jól harmonizál a nyelv tényeivel, ha a bővítményeknek azt a körét, amely a fenti kölcsönös függőségi viszonyok keretében kerül kapcsolatba az igével, tekintjük az ige „erőterének”. Ez az erőter tehát nem egyéb, mint kötelező és tiltó szabályok együtthatásából előállott oppozicionális struktúrák működési területe.

A bámul ige „erőtere”, amint láttuk, a tárgyra, bizonyos -ba, -be, bizonyos -ra, -re és bizonyos -n ragos határozókra terjed ki. Ezeket a bővítményeket nevezném a bámul ige vonzatainak, mivel struktúráit ezek az elemek különböztetik meg egymástól. Eszerint az ige vonzata az igei szerkezetek oppozíciójának és kölcsönhatásának a terméke, megtestesülése. Ha valamely határozó, illetőleg határozótípus valamely ige mellett mindenkor, az ige mindegyik struktúrájában előfordulhat, miért is, hogyan is vonzaná az ige az ilyen határozót?

Vonzatnak csak az olyan bővítményt nevezem, amely megkülönböztető eleme valamely igei struktúrának; elgondolásom szerint minden vonzat csak mint egy adott igei struktúra megkülönböztető jege lehet vonzat.

A kötött és kötetlen bővítmények felismerése, elkülönítése e munkahipotézis segítségével mentesülhet mindazoktól a szubjektív elemektől, amelyeket a nem grammatikai szempontú megítélés von magával, mert ilyenformán az ige struktúrárendszere mintegy önmagát magyarázza és határozza meg, működése maga mutatja meg a vonzatokat. Más kérdés, hogy az így kapott eredményt azután logikailag, illetőleg szemantikailag lehet, sőt szükséges interpretálni.

Az elmondottak alapján kézenfekvő a magyarázat arra a kérdésre is, miben különbözik a kötött, de nem kötelező bővítmény a szabad bővítménytől: abban, hogy az előbbi — fakultatív volta ellenére — megkülön-

bőztető jegye valamely igei struktúrának, az utóbbi viszont nem. Gyakori ugyanis, hogy valamely szerkezetre épp az jellemző, hogy fakultatív módon kiegészülhet egy olyan bővítménnyel, amelynek a használata egy másik szerkezetben tilos. A *játékszert csinál* és az *étvágyat csinál* szerkezetek strukturális különbsége például abban mutatkozik meg, hogy az előbbi fakultatív módon kiegészülhet egy *-ból, -ből* ragos eredethatározóval (*rongyból, fából* stb.), az utóbbi azonban nem. Ez a *-ból, -ből* ragos határozó ezért, noha kitétele nem kötelező, kötött bővítmény a *csinál* igének egy meghatározott struktúrájában.

*

De hogyan illenek be hipotézisünkbe azok az igék, amelyeknek úgy van vonzatuk, hogy bővítménykörükben nem találunk két egymással szembeállítható struktúrát? Vagy talán az *álmélkodik* ige *-n* ragos, a *viszonylik* ige *-hoz, -hez, -höz* ragos, a *bánik* ige *-val, -vel* ragos határozója nem vonzat? A kötött bővítmény strukturális megkülönböztető jegy volta vajon azt jelentené, hogy vonzatuk csak a több struktúrájú — több jelentésű igéknek lehet? Ha ilyen következtetést kellene levonnunk, az előbbi hipotézist máris elvethetnénk, hiszen ez gyökeresen ellentmondana minden eddigi tudományos eredménynek, de a nyelvi intuíciónak is.

Hogy erre a kérdésre is válaszolhassunk, egy olyan grammatikai jelenréget kell közelebről megvizsgálnunk, amely egész igekészletünket, ige-szendszerünket áthatja és megszítja: a *transzitivitást*.

1.3. A vonzatstruktúrák elkülönülésének fő elve: a transzitivitás.

A tárgy és a határozói vonzatok

Induljunk ki e fogalomnak abból a közkeletű értelmezéséből, hogy a transzitivitás az igének tárggyal való bővíthetőségét jelenti.

A transzitivitás az igéknek igen általános grammatikai jegye. Az alanytalan igék kis csoportjának kivételével minden ige vagy tranzitív, vagy intranszítív,⁸ vagy mindkettő egyszerre, azaz bővítménykörében találunk mind tranzitív, mind intranszítív struktúrát. A transzitivitás és az intranszitivitás tehát olyan szembenállás, amely szinte az egész igekészletet kettéosztja, s amelyet egyrészt különböző igék között (pl. *abbahagy* — *abbamarad*) másrészt ugyanazon ige különféle struktúrái között találunk meg (pl. *ágyaz* 'ágyat vet' — *ágyaz vmít vmibe*). S ha az előző fejezetben egymást feltételező igei struktúrákról beszéltünk, most azt is hozzátehetjük: első sorban az intranszítív és a tranzitív struktúrák az a két nagy szerkezetecsoporthoz tartoznak, amelyekre áll, hogy egyik a másik létét feltételezi, biztosítja.

A transzitivitás eszerint strukturális jelenség. Nem közvetlenül a tárgyi valóság sajátja, nem az egyes igék jelentésével, illetőleg a jelölt cselekvés természetével függ össze. A való-

⁸ Vö.: Elekfi László. 1966.

ságban végbemenő cselekvések, történések, folyamatok egymással valamennyien szorosabb vagy lazább összefüggésben, kölcsönhatásban vannak, ilyen értelemben tehát valamennyien „áthatók”. Hogy mondanivalónk a valóságbeli folyamatoknak valamely részletéről tranzitív vagy intranzitív igei struktúrában ölt-e testet, az a valóság összefüggéseiből közvetlenül nem vezethető le. Az igei tranzitivitásban a valóság folyamatainak az emberi szemlélet által, a nyelv által való megragadása, e megragadás módja tükröződik.

E folyamatokat a nyelv vagy úgy tükrözi, mint valamely cselekvőnek valamely objektumra való ráhatását, vagy úgy, mint valamely önmagában elégséges cselekvést, történést. Például: *A fiút falun nevelték* — *A fiú falun nevelkedett*; *Az asszony takarítja a lakást* — *Az asszony takarít* stb.

A tranzitív és az intranzitív struktúrák általános oppozíciójából következik, hogy a tárgy mint e struktúrák megkülönböztető jegye mindig kötött bővítmény, mindig vonzat. Vonzata tehát a tárgy az olyan igeinek is — s ezzel részint már válaszoltunk az előző fejezet végén felvetett kérdésre —, amelynek bővítmenykörében csak egyetlen tranzitív struktúrát találunk, azaz ahol a bővítmenykörön belül nincsen szerkezeti szembenállás, például *altatja a gyermeket*, *lerajzolja a virágot*, *megnézi a kiállítást* stb. Olyan igeik ezek, amelyek önmaguk köréből kitekinenek, amelyeknek esetében az oppozicionális struktúrát más igeik struktúrája szolgáltatja. Az ilyen természetű összefüggésekre az igeekötőknek és a képzőrendszernek a vizsgálata deríthet fényt. De hozzá kell tennünk: egyetlen tranzitív ige esetében sem zárhatjuk ki véglegesen és teljesen azt a lehetőséget, hogy bővítmenykörében tranzitív-intranzitív struktúramegoszlás következék be. Egyrészt, mert nem sok olyan tranzitív ige akadhat, amelynek speciális munkafolyamatok végzésére ne lehetne — legalább potenciálisan — intranzitív használata. Például: *A szakács ételt adagol* — *Ma ez a szakács adagol*; *Az igazgató aláírja az okmányt* — *Az igazgató ma nem ír alá* stb. Nem tudhatjuk, egy-egy tranzitív igeinek ilyen használata mikor válik potenciálislól reálissá valamelyik szaknyelvben, majd szaknyelvből köznyelvivé. Másrészt: olyan igeik, amelyek finit alakjukban szokatlanok tárgy nélkül, igenévként gyakran előfordulnak intranzitív használatban. Például szokatlan: *Péter ajándékoz*, de van: *Péter szeret ajándékozni*.

Igei szerkezetek hosszú során végigtekintve tapasztalhatjuk, hogy a struktúramegkülönböztető jegyek között fontosságban első helyen a tárgy áll; szinte az ige bővítendőségének, tranzitivitásának jelképét láthatjuk benne: a tárgy a bővítmény. Nem is véletlenül terjedt el a nyelvtudományban az a felfogás, amely a tranzitivitást az ige tárggyal való bővíthetőségeként értelmezi. De épp a vonzatstruktúrák elemzése hívja fel a figyelmet arra is, hogy a tárgynak a határozói bővítmények között vannak rokonai, hogy mindazok a bővítmények, amelyeknek struktúramegkülönböztető szerepük van, a tárggyal hasonló funkciót töltenek be vagy más vonatkozásban emlékeztetnek a tárgyra.

Némelykor egy és ugyanazon igének azonos szerepű tárgya és határozója (vonzata) is van. Például: *vár vkit v. vkire, átugrik vmit v. vmin* stb.

Máskor a tárgy, illetőleg a rokon szerepű vonzat ugyanazon tő más-más képzős származékához kötődik. Például: *vitat vmit — vitatkozik vmin; gondol vmit — gondolkodik vmin* stb.

Az sem elhanyagolható körülmény, hogy némelyik tárgyas igének olyan szinonimája van, amely mellett a tárgyi bővítmény helyén és szerepében határozó (vonzat) áll. Például: *kíván vmit — vágyik vmire; akar vmit — törekszik vmire; szeret vmit — rajong vmiért* stb.

Általában számos olyan igénk van, amelynek egy bizonyos határozója ugyanúgy a cselekvés objektumát jelöli, mint a tárgy, tehát a jelölt cselekvést a tárgyhoz hasonlóan mint tranzitív folyamatot ragadja meg. Az ilyen határozók valamennyien a *ki, mi a cselekvés objektuma? kire, mire irányul a cselekvés?* kérdésre felelő szónak különféle határozóragokkal vagy névutókkal ellátott megfelelői. Például: *vágyik, igyekszik, törekszik, vigyáz, várakozik, vonatkozik, alkoszik, haragszik, ügyel vkire, vmire; uralkodik, elmélkedik, álmélkedik, vitázik, vívódik, nevet, élcelődik, alapszik vkin, vmin; rajong, aggódik vkiért, vmiért; viszonylik, alkalmazkodik vkihez, vmihez; vélekedik vkiről, vmiről; fél vkitől, vmitől; udvarol vkin; vesződik, bánik, foglalkozik vkivel, vmivel; tiltakozik, védekezik, zúgolódik vki, vmi ellen* stb. — Az irányulás, ráhatás lehet kölcsönös is, például: *váltakozik, vegyül, egyezik, egyezkedik, versenyez, viaskodik, verekedik, barátkozik, birkózik, beszélget, ellenkezik vkivel, vmivel* stb. E tárgyszerű határozókat ugyanolyan jogon tarthatjuk kötött bővítményeknek, azaz vonzatoknak, mint a tárgyat.

A legutóbbi időkig igen kevésbé volt ismert a tárgynak és bizonyos határozóknak egy másfajta összefüggése, amely azonban a mi szempontunkból rendkívül fontos, mert az ige bővítménykörében végbemenő folyamatoknak a lényegét érinti, az igevonzatnak mint nyelvtani jelenségnek s egyben a különböző mondatformák kialakulásának is ott rejtőzik a mélyén.

Az igei struktúrák vizsgálata során feltűnt, hogy bizonyos tárgyas, illetőleg határozós szerkezetek körében olyan strukturális átrendeződés mehet végbe, amelynek eredményeként a határozói szerepű szóból tárgy, illetőleg a tárgyi szerepű szóból határozó válik. Szándékosan nem használom velük kapcsolatosan a *transzformáció* elnevezést, mivel a *transzformáció* szó már le van foglalva azokra a szerkezeti átalakulásokra, amelyekben a szerkezetek tárgyi jelentése megőrződik, esetünkben viszont a struktúra átalakulása alighanem épp valamilyen jelentésváltozás eredménye.

Néhány példa e jelenség illusztrálására:

<i>ácsol</i>	<i>Szalfát ácsol (az emelvényhez v. emelvénynek). → Emelvényt ácsol (szalfákból).</i>
<i>formál</i>	<i>Az agyagot formálja (golyóvá). → Golyót formál (az agyagból).</i>
<i>zavar</i>	<i>Zavarja Jánost (a munkában). → Zavarja (János) munkáját.</i>

befolyásol	Befolyásolja Jánost (a döntésben). → Befolyásolja (János) döntését.
alkalmaz	Alkalmaz valakit (titkárnőnek, titkárnőként). → (Valakit mint) titkárnőt alkalmaz.
becsül	Becsüli Jánost (szorgalmáért). → Becsüli (János) szorgalmát.
dörzsöl	Dörzsöli az olajat a hátára. → Dörzsöli a hátát olajjal stb.

E folyamatok egy részének az utóbbi években mélyreható elemzését adta Zsilka János több tanulmányában, főként a magyar mondatformákról szóló könyvében.⁹ A tárgyas és határozós szerkezetek összefüggéseinek pusztán leíró szintű bemutatása is elegendő volna hozzá, hogy a tárgy és a határozói vonzatok rokonságát, funkcionális hasonlóságát bizonyítottak lássuk. Annál inkább tehetjük ezt azután, hogy Zsilka kimutatta: bizonyos mondatformák (számunkra most: az igei vonzatstruktúrák) *szerves rendszert* alkotnak, e rendszer egységei, illetőleg csoportjai csakis egymáshoz képest, egymást feltételezve léteznek, mégpedig egy olyan folyamatban, amelynek centrumában a tárgy áll. Zsilka kifejti, hogy a tárgy részben eredménye, lezárása egy folyamatnak, részben újabb szerkezeti viszonyok kialakulásának a kiindulópontja; tartalma elvontabb, grammatikaibb, mint bármelyik más bővítményé.

Munkámban magam azt tapasztaltam: a *határozóra igen jellemző, hogy milyen viszonyban van a tárggyal*; egy-egy határozó értékéről gyakran csak úgy dönthetünk, ha a tárgyhoz viszonyítjuk. Így derül ki például, hogy az *olajjal dörzsöli a hátát szerkezet-val, -vel* ragos határozója más értékű, mint a *törülközővel dörzsöli a hátát* ugyanilyen ragos bővítménye, az *olajjal* határozóból ugyanis lehet tárgy, de a *törülközővel* határozóból nem. Az igei struktúrák vizsgálata azzal a tanulsággal járt, hogy a tárggyal váltakozni képes határozók valamennyien struktúramegkülönböztető jegyek, azaz vonzatok. Ez a tapasztalat egybehangzik, pontosabban: valóságtartalmában azonos Zsilkanak azzal a megállapításával, hogy az ilyen határozók *organikus elemei valamely mondatformának, a törülközővel-félék viszont nem.*

Módszertani szempontból is jelentős felfedezés, hogy az élő nyelvhasználatban a mondatformákat (számunkra most: az igei struktúrákat) nem mindig tiszta alakjukban találjuk meg. A beszédaktusok során hol olyan szerkezetek jelennek meg, amelyeknek hiányzik valamely organikus elemük (implicit szerkezetek), hol olyanok, amelyekhez anorganikus bővítmény is járul. Maguk az implicit szerkezetek is bővíülhetnek anorganikusan. Az eredmény, hogy az élő nyelvben hemzsegnak a Zsilkától homoszintaktikai szerkezeteknek nevezett formák, azaz a látszatra teljesen azonos struktúrájú alakulatok, amelyeknek az elemzését rendszerint már a szemantika körébe szokták utalni. Hogy két-két ilyen szerkezetnek a struktúrája voltaképpen nem azonos, az csak a teljes mondatformák rekonstruálá-

⁹ Vö. Zsilka János, 1966.

s a útján derül ki. *A fiú dobálja a köveket* és *a fiú dobálja a barátját* mondatpár esetében (Zsilka példája) például arra kell felfigyelnünk, hogy az első mondat csak egy *hova?* kérdésre felelő, a második mondat pedig csak egy *mivel?* kérdésre felelő határozóval bővíthet organikusan:

A fiú dobálja a köveket a barátjához
A fiú dobálja kövekkel a barátját

Hogy e határozók szerves részei a mondatformáknak, azt a két szerkezet kölcsönös átalakulási lehetősége mutatja. A két mondatforma, azaz a *dobál* ige két struktúrája tehát a következő:

I. <i>dobál</i>	-t <i>vhova</i> →
←II. <i>dobál</i>	-t <i>-val, -vel</i>

A tanulság: két szerkezet strukturális azonosságáról vagy különbségéről akkor győződhetünk meg, ha teljes struktúrát (mondatformát) hasonlítunk teljes struktúrához (mondatformához).

Az igei struktúrák vizsgálata lényegében igazolja Zsilka nyelvi modelljét, amelynek magva az ún. transzformációs és szintaktiko-memoriális összefüggések, perifériáján pedig a homoszintaktikai sorok találhatók. Az ige vonzatstruktúráinak kielemezése a bővítmenykörlől voltaképpen nem egyéb, mint haladás a nyelv perifériális területeiről a nyelvi mag felé.

Úgy vélem, a tárgy és a határozók egyes fajtái közötti rokonság természetének ismeretében már igen kérdéses, hogy a tranzitivitás fogalmát lecsúszíthatjuk-e a tárgyias igeik körére. A nyelvi valóság az, hogy a tranzitív ige bővítmenyigényét nemcsak tárgy elégítheti ki, hanem határozó is.¹⁰ S mivel az ilyen határozó az igenek mindig kötött bővítmenye, vonzata, azt mondhatjuk, hogy a határozói vonzattal járó igeik is tranzitív igeeknek tekinthetők. — A korábbi szakirodalomban ezt a törvényszerűséget ismerte fel A. Sechey, amikor megállapította, hogy a tranzitivitás: „...l'incomplétude de l'idée principale”¹¹. Sechey ezen az alapon a tranzitivitás fogalmát a névszókra is kiterjeszti, mivel határozói vonzatuk névszóknak is lehet. A kérdésnek ezzel a részével mint mostani vizsgálódásaim irányától távolabb eső területtel nem foglalkozom, az igeek vonatkozásában azonban — úgy hiszem — még egy lépéssel tovább mehetünk.

Az igei struktúra-megkülönböztető jegyek között a tárgyon és a tárggyal rokon határozókon kívül még egy fajta bővítmenyt találunk: az ige-kötő igeeknek ige-kötőjüktől meghatározott bővítmenyét. Ilyenek: *beleesik vmibe, rálép vmire, kihull vmiből, átlép vmin, visszamegy vhonnan hvova*. Az ige-kötő némelykor magát a határozóragot is meghatározza, például a *b e l e e s i k v m i b e*, máskor csak az irányt,

¹⁰ A tranzitivitás fogalmának kibővítése irányába mutató felfogásra vö. Károly Sándor 1967. 189. Károly a „kiható” elnevezés bevezetésével a tárgyias és a vonzatos igeek rokonságát hangsúlyozza.

¹¹ Lásd Sechey. 1950. 80—90.

amelyet több rag is jelölhet, például *v i s s z a megy vmiből vmibe, vmiről vmire, vkitől vkihez* stb. E határozók legtöbbször már csak azért is kötött bővítménynek kell tartanunk, mivel — az elliptikus szerkezetek kivételével — kötelezően állnak az ige mellett. Struktúramegkülönböztető szerepük egyrészt épp a kötelező—tilos szembenállásból adódik. A *besüpped* ige két struktúráját például a *-ba, -be* ragos határozó kötelező, illetőleg tilos volta különbözteti meg egymástól:

- I. *Besüpped a talaj.*
- II. *Besüpped a kő a talajba.*

Igen fontos szerepet játszik, másrészt, az igekötős ige és vonzata a z igekötő nélküli igék struktúráinak megkülönböztetésében. Megfigyelhetjük, hogy a magyarban az irányulást jelentő igekötő bizonyos feltételek mellett elmaradhat az ige mellől. Például: *Pista föláll a székre — Pista a székre áll; A labda beleesett az árokba — A labda az árokba esett.* Úgy is mondhatjuk, hogy a fenti esetekben az igekötő nélküli ige igekötőssel váltakozhat. Ez a váltakozás jellemző a szóban forgó struktúrákra s felhasználható a bonyolultabb igék külalakra azonos struktúráinak megkülönböztetésében. A *Pista a székre áll* és a *megállapítás Pistára áll* szerkezetek strukturális különbsége például elsősorban abban mutatkozik meg, hogy van: *Pista a székre rááll*, de nincs: *A megállapítás Pistára rááll.* Ilyenek még:

<i>Pénzt ad (mozira).</i>	<i>A rádiót hangosra állítja.</i>
<i>Kabátot ad/ráad gyerekére.</i>	<i>A rádiót asztalkára állítja/ráállítja.</i>

Fiát ipari tanulónak adja.
A könyvet ipari tanulónak adja/nekiadja stb.

A fenti struktúrák természetesen nemcsak az igekötős ige—igekötő nélküli ige váltakozásában különböznek egymástól (a struktúráknak rendszerint nem csak egyetlen eltérő vonásuk van!), de ez a tulajdonságuk kívánja meg a legkevesebb distinkciót, ez a legkönnyebben meghatározható.

A kötelező—tilos szembenállás érvénye tehát, amint látjuk, az igekötőtől meghatározott bővítményekre is kiterjed. Szélső esetként tarthatjuk számon azokat az igéket, amelyek igekötő nélküli alakjukban semmilyen körülmények között nem fordulhatnak elő egy bizonyos raggal ellátott határozó nélkül. Ilyenek: *bukkan vkire, toppan vhova, heveredik vmire, aljasul vmivé* stb., például *apjára bukkan, a szobába toppan, a fűre heveredik, hit-szegővé aljasul* stb. — A következetesség, de főként a nyelv tényei azt kívánják, hogy a vonzat, illetőleg a kötött bővítmény fogalmát kiterjesszük minden olyan bővítményre is, amelynek kötelező, illetőleg tilos voltát az igekötő vagy az igekötő hiánya szabályozza, s ezzel egyben az ilyen bővítményeknek fölérendelt igét is a tranzitív igék osztályába soroljuk.

A szóban forgó határozók legtöbbször nem a cselekvés objektumának kifejezései ugyan, mint a tárgyszerű, illetőleg a tárggyal váltakozó határo-

zók. Ám közös vonásuk mégis van: az irányulás mozzanata, amely itt is, ott is és magában a tárgyas szerkezetben is megtalálható.

Összefoglalásul a következő megállapításokat tehetjük. Az igei szerkezetek közötti és e szerkezeteken belüli strukturális összefüggéseknek — eddigi vizsgálódásaink szerint — leginkább az a felfogás felel meg, hogy

a) a vonzatok az ige kötött bővítményei, azaz struktúramegkülönböztető jegyei;

b) eddig kiderült, hogy a gyakorlatban ezek: a tárgy (*fogja a tollat*), a tárgyszerű határozó (*békére vágják*), a tárggyal váltakozó határozó (*golyóvá formál vmit*), az igekötőtől előírt határozó (*beleesik az árokba*), ennek igekötő nélküli igével kapcsolatos változata (*az árokba esik*), végül az igekötő hiányából adódó kötelező határozók (*a fűre heveredik*);

c) tranzitív az ige, ha a fenti bővítmények valamelyike áll mellette, azaz tranzitív a tárggyal és a felsorolt határozói vonzatokkal járó ige;

d) a tranzitivitás tehát az igeének az a tulajdonsága, hogy a valóságot úgy ragadja meg, mint valamely cselekvésnek, történésnek, folyamatnak valamely objektumra vagy objektumhoz, illetőleg valamely helyre (-ről), időre (-ről) állapotba (-ból) való irányulását (gyakran nem irányulást jelentő határozóragok segítségével is);

e) mindez azt jelenti, hogy az igei struktúrák elkülönülésében lényegében tranzitív—intranzitív szembenállást kell látnunk.

Azokról a vonzatfajtákról, amelyek az alany vonzat voltával vannak összefüggésben, a későbbiekben szölok.

1.4. Kötelező és fakultatív vonzatok

A kötelező és a fakultatív vonzatok, továbbá a szabad határozók elhatárolása általában gondot szokott okozni a kutatóknak. De kiderül, hogy ez csak addig probléma, amíg magának a vonzatnak a fogalma tisztázatlan. Ha viszont valamely bővítmény vonzat voltát biztonsággal meg tudjuk állapítani, akkor a kötelező—fakultatív megkülönböztetést már a legtermészetesebben érthetjük: kötelező a vonzat, ha nélküle az ige nem állhat; például *sejt vmit*, *alapszik vmin*, s fakultatív a vonzat, ha az ige nélküle is állhat, például *olvas (vmit)*, *gondolkodik (vmin)*.

Ha ez az egyszerű meghatározás valahol nem bizonyul elegendőnek, ez azt jelenti, hogy nem a kötelezőségnek, hanem magának a vonzatnak az értelmezése körül van bizonytalanság.

Néhány felvetődő kérdéssel azonban még így is szembe kell néznünk.

Sokáig foglalkoztatott a gondolat, jogos-e fakultatív vonzatról beszélni olyan igék esetében, amelyek intranzitív minőségükben sajátos jelentéstartalommal telnek meg tranzitív használatukhoz képest. Semmiképpen sem állíthatjuk ugyanis, hogy a vonzat kitétele tetszésünkre van bízva például az alábbi mondatokban:

Még csak öt éves és már olvas.

A monoton zaj álmosít.

Addig jó, amíg bízik az ember stb.

E mondatok igéi ilyesfélét jelentenek: 'tud olvasni', 'álmósító hatású', 'bizakodó'. Tehát bizonyos jelentéstöbbletük van tranzitív használatukhoz képest: 'vmi-t tud, szokott csinálni, vmilyen tulajdonsággal bír', amelytől a vonzat kitétele megfosztaná őket. E jelentéseket csak a szabad határozók nem módosítják. Kérdéses, nem kellene-e ilyenkor két egymást kizáró struktúráról beszélni, például egy *olvas*₁ igéről, amelyben a tárgy kötelező, s egy *olvas*₂ igéről, amelyben a tárgy tilos.

A negatív válasz mellett két érv szól. Az egyik: nem volna helyes elmosni a különbséget a fenti típusú és a valóban kizárólag csak intranszitiv, illetőleg tranzitiv igék között, például a *zöldell* és az *olvas*, vagy az *alapszik* és a *bízik* között. A másik: az *olvas*, *álmósít*, *bízik*-féle igék potenciális vonzata azért sajátos jelentéstartalmú használatukban is jelentkezik, ha igen korlátozott formában is, mert egy-két névmás, például a *minden*, a *valami* vagy a *bármilyen* tárgyként vagy határozóként mégiscsak hozzájuk kapcsolható:

Öt éves és már olvas (bármit).
A monoton zaj álmósít (mindenkit).
Jó, amíg bízik az ember (valamiben).

A másik említésre méltó jelenség a kötelező vonzat elmaradása elliptikus szerkesztés esetén. Megállapítjuk például, hogy a *bérel*, *alábújik*, *vonatkozik* igéknek kötelező vonzatuk van, mivel a *mit csinál?* kérdésre nem válaszolhatjuk:

Péter bérel.
Péter alábújik.
Péter véleménye vonatkozik.

De az alábbi összefüggésben ugyanezen igék előfordulhatnak vonzat nélkül:

János csónakot bérelt; Péter nem bérelt, mert neki sajátja van.
Péternek elromlott a kocsija, alábújt és megjavította.
Vonatkozik erre Péter véleménye? Igen, vonatkozik.

Ha a szöveggörnyezet utal rá, a kötelező vonzat elmaradhat az ige mellől. Ezért konkrét szövegek elemzésekor mindig meg kell vizsgálnunk, vajon azért nincs-e kitéve a vonzat valamely ige mellett, mert fakultatív, vagy azért-e, mert a szerkezet elliptikus. E kérdés eldöntésének az a nagy gyakorlati jelentősége, hogy tudjuk: a kötelező vonzat hiánya automatikusan mutatja, hogy a kötelezettség a vizsgált szerkezetéről a szöveggörnyezetre hárult át.

Végül a feltételesen kötelező vonzatról kell szólnunk. Némelykor — főként a kölcsönös ráhatást kifejező igék esetében — a vonzat kitétele csak bizonyos nyelvtani szerkezeti feltételek között kötelező; ha a környezet nyelvtani szerkezete megváltozik, a kötelezettség is megszűnik.

A *váltakozik* igének például kötelező *-val*, *-vel* ragos vonzata van:

A *nappalok éjszakákkal váltakoznak*.

De ha az alany úgy van megszerkesztve, hogy maga is utal a kölcsönösségre, a *-val*, *-vel* ragos határozó kitételének kötelezettsége megszűnik, illetőleg egy fakultatív *egymással* vonzat lehetőségére szűkül:

A *nappalok és az éjszakák váltakoznak (egymással)*.

*

Gyakori eset, hogy egy-egy struktúrában az igéhez egyszerre több kötött bővítmény is kapcsolódik. Ilyenkor ezek egymáshoz való viszonyát is vizsgálnunk kell. Ha feltesszük, hogy valamely igének tárgya és két határozói vonzata van, akkor (a tárgyat O-val, a határozókat R_1 , R_2 -vel jelöljük) elméletileg az alábbi változatok lehetségesek:

1. $V + O + (R_1) + (R_2)$	5. $V + (O) + (R_1) + (R_2)$
2. $V + O + R_1 + (R_2)$	6. $V + (O) + R_1 + (R_2)$
3. $V + O + (R_1) + R_2$	7. $V + (O) + (R_1) + R_2$
4. $V + O + R_1 + R_2$	8. $V + (O) + R_1 + R_2$

A 3. és a 7. esetet gyakorlatilag azonosíthatjuk a 2. és a 6. esettel, mivel a határozói vonzatok közül mindig az igéhez szorosabban kapcsolódót szoktuk az első helyen említeni. Az így kapott hat esethez azonban még kettőt kell hozzávennünk: előfordul, hogy az ige két határozói vonzata közül az egyiknek kötelezőnek kell lennie, de ez lehet a kettő bármelyike. A *szegődtet vkit vkihez vminek* struktúrában például legalább egy határozói vonzatnak kell állnia, de ez a kötelezettség vagylagosan vonatkozik a *-hoz*, *-hez*, *-höz*, illetőleg a *-nak*, *-nek* ragos vonzatra:

Fiát a kovácshoz szegődtette (inasnak).

Fiát inasnak szegődtette (a kovácshoz).

A lehetőségek sora így a következőképpen alakul:

1. $V + O + (R_1) + (R_2)$	<i>Mond + vmit + (vkinék) + (vmiről).</i>
2. $V + O + R_1 + (R_2)$	<i>Adat + vmit + vkinék + (vkivel).</i>
3. $V + O + R_1 + R_2 ?$	
4. $V + O + \left\{ \begin{matrix} R_1 + (R_2) \\ (R_1) + R_2 \end{matrix} \right\}$	<i>Szegődtet vkit $\left\{ \begin{matrix} vkihez (vminek). \\ (vkihez) vminek. \end{matrix} \right\}$</i>
5. $V + (O) + (R_1) + (R_2)$	<i>Tanít + (vmit) + (vkinék) + (vmiről).</i>
6. $V + (O) + R_1 + (R_2)$	<i>Bekiált + (vmit) + vhova + (vhonnan) + (vmin).</i>
7. $V + (O) + R_1 + R_2 ?$	
8. $V + (O) + \left\{ \begin{matrix} R_1 + (R_2) \\ (R_1) + R_2 \end{matrix} \right\} ?$	

A megkérdőjelezett struktúrákra feldolgozott anyagomban nem akadt példa. Vajon levonható-e ebből az a következtetés, hogy:

a) valamely igei struktúra meghatározásához elegendő két kötelező bővítmény (vö. 3. struktúra);

b) a határozói vonzat(ok) kötelező volta valamely struktúrában rendszerint feltételezi, hogy a tárgy is kötelező; ritka eset, hogy az igenek fakultatív tárgya és kötelező határozói vonzatai legyenek (vö. 7–8. struktúra)? A munka jelenlegi stádiumában e kérdéseket még nem lehet eldönteni, de felvetni már igen.

1.5. Az igei struktúrák elemzésének gyakorlati módszere és gyakorlati tapasztalatai

Az előző fejezetekben kifejtett elvek mint elvek maguk is konkrét igei szerkezetek elemzése során alakultak ki, szűródték le. Most megfogalmazhatjuk őket úgy is, mint az egyes igei struktúrák elkülönítésének gyakorlati szabályait. Eszerint különböző struktúrákkal van dolgunk, ha:

a) Az ige bővítménykörében van olyan bővítmény, amely az egyik esetben kötelező, a másikban tilos;

b) az ige bővítménykörében van olyan bővítmény, amely az egyik esetben lehetséges, a másikban tilos;

c) az ige bővítménykörében van olyan bővítmény, amely az egyik esetben kötelező, a másikban lehetséges;

d) az ige ugyanazon határozóragos bővítménye az egyik esetben tárggyá alakulhat, a másikban nem;

e) ugyanazon határozóragos bővítmény mellett az egyik esetben az ige váltakozhat valamely irányulást jelentő igeikötős változatával, a másikban nem;

f) ugyanazon határozóragos bővítmény mellett az ige más-más irányulást jelentő igeikötős változatával váltakozhat.

g) Nem kell külön, önálló struktúrának számítanunk az olyan szerkezeteket, amelyekben valamely határozói vonzat többféle ragos, illetőleg névutós alakban is realizálódhat. Például: *esik vmibe* v. *vmire* v. *vmi alá* stb., általában *vhova*.

h) De különválnak az olyan struktúra, amelyben a fenti típusú rag- és névutóhalmazból egy egyed valamely sajátos szerepben specializálódik. Állapot jelölésekor például már nem állhat az *esik* ige mellett bármelyik *hova* kérdésre felelő határozó, hanem főként *-ba*, *-be* ragos: *bajba esik*, *betegségbe esik*.

A felsorolt szembenállások közül egy-egy ige bővítménykörére egyszerre több is, sőt egyszerre mindegyik jellemző lehet.

A következőkben néhány ige példáján mutatom be az igei struktúrák szételemezésének gyakorlati módszerét.

ágazik

Bővítményei közül a *merre?* *milyen irányba(n)?* kérdésre felelő határozó bizonyul hol kötelezőnek, hol tilosnak. Két struktúrája van tehát:

- I. ágazik
II. ágazik vmerre

A fa ágazik ('ágakat hajt').
A fa sokfelé ágazik.
A folyó kétfelé ágazik.
Érdeklődése többfelé ágazik.

berüg

Bővítménykörében mindenekelőtt tárgyas—tárgyatlan szembenállást találunk: *berüg vmít* és — például — *minden este berüg*. Mint tárgyas igét azonban még tovább kell bontanunk, mivel *hova?* kérdésre felelő bővítménye némelykor kötelező, némelykor tilos. Három struktúrája van tehát:

I. <i>berüg + -t + vhova</i>	<i>Berügja a labdát a kapuba.</i>
II. <i>berüg + -t —</i>	<i>Berügja a ház ajtaját.</i>
III. <i>berüg — —</i>	<i>Minden este berüg.</i>

alakít

Az *alakít* ige tárgyas, tárgya mindig kötelező, kivéve ha a jelölt cselekvést az új holmi készítésével állítjuk szembe. Például: *A te szabód csak újat készít vagy alakít is?* A pontosabb feldolgozásban ezt a — feltételektől erősen korlátozott — használatot nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Az *alakít* ige önmagában, minden bővítmény nélkül csak azt jelenti, hogy nem teljesen új holmit készít, hanem régít (rendszerint ruhaneműt, bútort) alakít át.

Jellemző az *alakít* igére, hogy a legtöbb esetben helyettesíthető *át-*igekötős változatával. Egyetlen esetben nem hajthatjuk végre ezt a behelyettesítést, ha színészi alakításról van szó: *A színész valamilyen szerepet alakít, Bánkot alakítja*. Ennél a használatnál viszont egy másik tilalomra is fel kell figyelnünk: vannak olyan *-ból, -ből, -vá, -vé, -ra, -re* ragos határozók, amelyek az *alakít—átalakít* ige mellett igen gyakoriak, csak ha színészi alakításról szólunk, akkor nem élhetünk velük. De vajon egyaránt használhatjuk-e mindegyiket minden *alakít → átalakít* ige mellett? Azt tapasztaljuk, hogy nem. A *-t, + -ból, -ből + -vá, -vé* v. *-ra, -re* struktúra csak akkor működhet, ha a szerkezet külön megjelöli mind az átalakítás tárgyát, mind annak eredeti és új állapotát. Például: *A kabátot divatjamúltból divatossá, hosszúból rövidre alakítja*. Csakhogy az eredeti állapotot említhetjük tárgygyal (tárgyas szerkezettel) is; ilyenkor a struktúrából hiányoznia kell a *-ból, -ből* ragos határozónak:

*A divatjamúltat divatossá,
a divatjamúlt kabátot divatosra alakítja.*

De tárgygyal (tárgyas szerkezettel) beszélhetünk az alakítás utáni új állapotról is; ilyenkor a *-vá, -vé; -ra, -re* ragos határozónak kell elmaradnia:

A divatjamúlt kabátból divatosat alakít.

Egyéb olyan bővítményt, amelynek használatát kötelező, illetőleg tiltó szabályok szabályoznák, az *alakít* ige bővítménykörében nem találunk.

Az *alakít* igével tehát az alábbi struktúrák alakulhatnak:

- I. *alakít + t (+ -ból, -ből + -vá, -vé v. -ra, -re) A kabátot divatjamúltból divatosra alakítja.*
- II. *alakít + t + -vá, -vé v. -ra, -re A divatjamúltat divatosra alakítja.*
- III. *alakít + t + -ból, -ből A divatjamúltból divatosat alakít.*
- IV. *alakít + t Bánkot alakítja.*

átcsap

Az *átcsap* ige mellett némelykor kötelező, némelykor tiltott a tárgy. De önmagában ez az ige nem állhat: *vki, vmi átcsap* — ilyen magyar mondat nincs. Tárgyatlan használata esetén is valamilyen kötelező határozónak kell tehát állnia mellette. Azt tapasztaljuk, hogy olyan határozó, amely minden esetben kötelezően kapcsolódnék hozzá, nincs. Olyanok viszont, amelyek némelykor kötelezőek, némelykor tiltottak, vannak. Ezek bizonyos *-n* ragos, továbbá különböző *hová?* és *honnan?* kérdésre felelő határozók. Ritka eset, hogy mind egyszerre álljon az ige mellett, de elképzelhető:

A víz átcsap a gáton a medréből a legelőkre.

A *medréből a legelőkre* rész nem kötelező ugyan, de lehetséges volta mégis fontos megkülönböztető jegy, ha a következő mondattal vetjük össze:

A bánat átcsap a szívére.

De van a tárgyatlan *átcsap* igének olyan használata is, amikor *-n* ragos határozót nem kapcsolhatunk hozzá:

<i>A járókelő a melléktúcból a térre</i>	} csap át.
<i>A mozgalom a városból a falura</i>	
<i>Az idő tavaszról télbe</i>	
<i>Érzése szeretetből gyűlöletbe</i>	

Megfigyelhetjük, hogy közülük a *honnan?* *miből?* kérdésre felelők fakultatívak, a *hová?* *mibe?* kérdésre felelők kötelezőek. Megfigyelhetjük továbbá — s ezzel újabb struktúrákat választhatunk szét — hogy ha nem hely-, hanem állapot-, körülményváltozásról van szó, akkor nem általában *honnan?* *hová?* hanem csupán *miből?* *mibe?* kérdésre felelő határozók állhatnak az ige mellett:

<i>Az idő tavaszról télbe</i>	} csap át.
<i>Érzése szeretetből gyűlöletbe</i>	

Ha a *-ból, -ből* ragos, az eredeti állapotot jelölő határozóból alanyt alakítunk, akkor a struktúrából az ilyen ragos határozónak ki kell maradnia,

s így újabb struktúra jön létre:

*A tavasz télbe
Szeretete gyűlöletbe* } *csap át.*

Ha az igének tárgya is van, két eset lehetséges: vagy kötelező az *-n* ragos határozó, vagy nem kötelező, s akkor a *hová?* kérdésre felelő határozó válik kötelezővé, amely az előbb csak tetszőleges volt. A *honnan?* kérdésre felelő határozó mindkét esetben tetszőleges:

Átcsapja a labdát a hálón az egyik térfélről a másikra.
Átcsapja a könyvet az asztalról a polcra.

A fentiek alapján az *átcsap* igének az alábbi struktúráit különböztethetjük meg:

- I. *átcsap + -t + -n (+ vhonnan + vhova)* *Átcsapja a labdát a hálón az egyik térfélről a másikra.*
- II. *átcsap + -t + vhova (+ vhonnan)* *Átcsapja a könyvet az asztalról a polcra.*
- III. *átcsap + -n (+ vhonnan + vhova)* *Átcsap a gáton a medréből a letelezőkre.*
- IV. *átcsap + vhova (+ vhonnan)* *Átcsap városból falura (mozgalom)*
- V. *átcsap + -n* *Átcsap a szívében.*
- VI. *átcsap + -ba, -be (+ -ból, ból)* *Átcsap (érzése) szeretetből gyűlöletbe.*
- VII. *átcsap + -ba, -be* *Átcsap (szeretete) gyűlöletbe.*

ad

Az *ad* igének többnyire kötelező tárgya van, ezért struktúráit a hozzá kapcsolódó határozók milyensége határozza meg. Tárgy nélkül csupán a *(Majd) adok én neked!* kifejezésben, illetőleg ennek személyi változataiban, továbbá — 'elad' jelentéssel — az *ad és vesz* szókapcsolatban fordul elő. A tárgyatlan használatához sorolhatjuk talán azt az esetet is, amikor mértékhatározói tárgya van: *(Sokat) ad apja szavára*. Ezt a használatot a *-ra, -re* ragos határozó kötelező volta is elkülöníti a többi tárgyatlan használattól. — A *-ra, -re* ragos határozó még egy esetben áll kötelezően az *ad* ige mellett, csak hogy akkor az igének tárgya is van, ő maga pedig a *ráad* igével váltakozhat: *Kabátot ad a gyerekekre*. — Ha megvizsgáljuk, van-e még az *ad* igének olyan használata, amikor valamelyik igekötős változatával volna felcserélhető, úgy találjuk, hogy ilyen több is van:

Vizet ad/hozzáad a tejhez.

*A gyereket óvodába
A kabátot tisztítóba* } *adja/odaadja, beadja.*

Érdekes eredményt ad a *nekiad* igével végzett próba; ez az *ad* ige nagyszámú *-nak -nek* határozós struktúrájának szételelemzésében van segítségünkre. Az *ad* → *nekiad* átalakítást az alábbi esetekben hajthatjuk végre:

Almát ad a gyerekeknek.

Ad az almából (valamennyit) a gyerekeknek.

(Ez a két szerkezet egymásba is transzformálható.) Jóval nehezebb vagy egyenesen elképzelhetetlen az átalakítás az alábbi szerkezetekben:

A nép katonát ad (a hazának).

A nevelés gondot ad (a tanárnak).

A kályha meleget ad (ritk.: a lakónak).

Az árus a tojást két forintért adja (a vevőnek).

A vevő két forintot ad a tojásért (az árusnak).

Az apa a fiát inasnak adja.

Ezek a szerkezetek abban is eltérnek a fentebbi kettőtől, hogy bennük az *ad* *vmít* → *ad* *vmiből* transzformáció nem hajtható végre. De — *Az apa a fiát inasnak adja* szerkezet kivételével — eltérnek abban is, hogy *-nak, -nek* ragos határozójuk fakultatív, olykor egészen ritka.

Végül egy olyan szerkezetet találunk, amelyben a *-nak, -nek* ragos határozó tilos; ekkor az *ad* ige 'eredményez' jelentésben fordul elő:

A kék és a sárga zöld színt ad.

Az *ad* ige struktúrái tehát a következők:

- I. *ad* + *-t* + *-nak, -nek* v. *vhova, vmibe* *Ad almát a gyerekeknek.*
- II. *ad* + (*vmennyit*) + *-ból, -ből* + *-nak, -nek* v. *vhova, vmibe* *Ad az almából kettőt a gyerekeknek.*
- III. *ad* + *-t* (+ *-nak, -nek*) *Ad gondot a tanárnak.*
- IV. *Ad* + *vmít* v. *vmennyit* (+ *vmiért* v. *vmennyiért*) (+ *-nak, -nek*) *Ad tojást pénzért a vevőnek.*
- V. *ad* + *-t* (ritk.: *-nak, -nek*) (*A kályha*) *meleget ad.*
- VI. *ad* + *-t* (*A kék és a sárga*) *zöld színt ad.*
- VII. *ad* + *-t* + *-nak, -nek* *Fiát inasnak adja.*
- VIII. *ad* + *-nak, -nek* *Adok én neked!*
- IX. *ad* + *-t* + *-hoz, -hez, -höz* *A tejhez vizet ad.*
- X. *ad* + *-t* + *-ba, -be* *Gyermekeit óvodába adja.*
- XI. *ad* + *-t* + *-ra, -re* *Gyermekeire kabátot ad.*
- XII. *ad* (+*vmennyit*) + *-ra, -re* *Sokat ad apja szavára.*

*

Az ismertetett elemzési módszer tapasztalatom szerint lényegében megoldja az igei struktúrák, illetőleg az igevonzatok felismerésének problémáját. De a gyakorlatban még igen sok olyan részjelenséggel találkozunk,

amely — egy-egy ige esetében — nagyon is hozzátartozik valamely struktúra leírásához. A struktúra elemeinek szemantikai jegyein kívül ilyen tényező sokszor az elemek szórendje, határozottsága vagy határozatlansága, a szerkezetben való megjelenésük gyakorisága. Néhány példát említek. *A szobába toppan, apjára bukkan* szerkezetekre jellemző a határozó + ige szórend. De ha az igenek bizonyos egyéb szabad határozói vannak, akkor az ige + határozó szórend is gyakori:

Kíváncsian toppan a szobába; A kertben bukkan apjára. — Az *akad kulcs (a házban)* és az *Akad a kulcs (a zárban)* szerkezeteket az alany határozottsága — határozatlansága különbözteti meg egymástól. — A *modellt áll* szerkezetben az ige csak tárgyatlan, az *állja a hideget* szerkezetben csak tárgyas ragozású lehet. — Valamely határozó vonzat volta — ha ez a vonzat fakultatív — egyáltalán nem jelenti, hogy az adott határozó a szabad bővítményeknél gyakrabban jelenik meg az ige mellett. Vannak vonzatok, amelyek, bár meghatározó jegyei valamely igei struktúrának, a gyakorlatban ritkán kapcsolódnak az igehez. Ilyenek például az *át-*, *vissza-* igeekötős igeek *honnan?* kérdésre felelő határozói, amelyek jóval ritkábbak az ilyen igeek mellett, mint a *hová?* kérdésre felelő határozók, de mint struktúramegkülönböztető elemek mégis igen fontosak. Viszont sok igenek van olyan határozója, amely nem vonzat ugyan, de egy-egy adott struktúrában mégis gyakran ott található az ige mellett. Ilyen például a tárgy és vonzat nélküli *áll ige hol?* kérdésre felelő helyhatározója, továbbá módhatározója. Az *áll* ige önmagában többnyire csak akkor fordul elő, ha a jelölt cselekvést az üléssel, fekvéssel állítjuk szembe: *Pista nem áll, hanem ül.* Egyébként hely- vagy módhatározót találunk mellette (*a folyosón áll, egyenesen áll*). Ezek nem vonzatai ugyan, hiszen hely- vagy módhatározó kapcsolódhat az áll ige egyéb struktúráihoz is, de jellemzőek rá. Az ilyen szabad határozókat jellemző határozóknak nevezem.

Általában sok gondot okoz a frazeológiai lag összeforrott egységeknek az eleven szintaktikai szerkezetektől való különválasztása. Ha valamely képlet elemeinek helyére csupán egy-egy konkrét szó helyettesíthető be, akkor önálló struktúráról nem beszélhetünk. Az *útját állja (vki-nek vminek)* szókapcsolatot például nem tarthatjuk számon az *áll* ige önálló struktúrájaként. De az *őrt áll, modellt áll* stb. szerkezettypust már vélekedésem szerint igen, noha gyakorlatilag kevés ilyen szerkezetünk van. — Feltétlenül külön szerkezettypusnak kell tekintenünk az olyan szerkezeteket, amelyek „egy férőhelyesek” ugyan, de a jelölt valóság-részlet szabta őket szűkre: a *vmi árad* szerkezet például megkülönböztetendő a *vmi árad (vhonnan vhova)* struktúrától, noha az előbbi alánya csak a *folyó* vagy esetleg a *víz* szó, az utóbbié pedig sok egyéb szó (*víz, hő, meleg, hideg, levegő, dal, fény* stb.) is lehet.

A felsoroltakon kívül még számos olyan kisebb-nagyobb problémával találjuk magunkat szemben a vizsgálat során, amelyről legalább azt el kell majd dönteni, hogy csupán egyedi jelenség-e vagy az igeeknek valamely nagyobb csoportját is átfogja. A kutatást az utóbbi esetre érdemes irányítani. Azt ugyanis aligha remélhetjük, hogy az igei szerkezetek működésének olyan leírását sikerül adni, amely minden egyes ige nyelvbeli életét a való-

ságot kimerítő teljességgel tükrözi. A valóságban, a konkrét beszédaktusokban a megértés olyan tényező is működik, amelyek szabályban nem foglalhatók, a tudományos vizsgálat számára, amely a törvényszerűt kutatja, megfoghatatlanok, véletlenszerűek.

1.6. Az alany mint vonzat

Nem új gondolat, hogy bizonyos értelemben az alanyt is az ige vonzatának tekinthetjük (szem előtt tartva továbbra is, hogy az alany lényegében más természetű mondatrész, mint a tárgyi és a határozói bővítmény). Az alany struktúrameghatározó jegy, mivel használata egyes esetekben kötelező, más esetekben tilos. Viszonylag nagyon kevés alanytalan igénk van (*bealkonyodik, esteledik, reggeledik* stb.), de ez a néhány ige mint típus mégis szemben áll az alanyos igék típusával. Az alany kötelező vagy tilos, esetleg fakultatív volta egy-egy ige különböző struktúráinak elkülönítésében is fontos kritérium lehet. Eszerint különül el pl. a *villámlik* ige két alábbi struktúrája:

- I. (*Az ég*) *villámlik*.
- II. *Kardja, szeme villámlik*.

Az alany szemantikai jegyei fontos kísérői az igei struktúráknak. Az *árukkodik* ige *-ról, -ről* ragos vonzatú struktúrájára például jellemző, hogy alanya nem lehet személy, hanem többnyire elvont fogalom (*Szobája rendszeretéről árukkodott*).

További fontos struktúrameghatározó jegy lehet az alany nyelvtani személye, pontosabban az, hogy az alany és az igei állítmány együttese csak harmadik személyű lehet-e, vagy állhat mind a három személyben.¹² Az 'elér, megérkezik vhová' jelentésű *jut* ige például három személyű a 'telik, marad' jelentésű *jut* igével szemben, amely csak harmadik személyű alakban állhat.

Az alanyt transzformációs összefüggések fűzik össze az ige tárgyával és határozói vonzataival. Közülük a leggyakoribbak a következők:

- a) Az aktív-passzív transzformáció.
- b) Az alany és bizonyos *-val, -vel* ragos határozók között fennálló transzformációs viszony (*Munkájával elősegíti a fejlődést* → *Munkája elősegíti a fejlődést*; *Karjával átfogja a fát* → *Karja átfogja a fát* stb.).
- c) A kölcsönös egymásrahatást jelentő igék *-val, -vel* ragos határozóinak átvitele az alanyi csoportba (*Barátkozik, verekedik vki vkivel* → *vki és vki vagy vkik barátkoznak, verekednek*).
- d) Az átváltozást, átalakulást jelentő igék *-ból, -ből, -ról, -ről* ragos vonzatainak alannyá való átalakítási lehetősége (*A helység faluból várossá alakult át* → *A falu várossá alakult át*).

Az alanyra mint vonzatra azért hárulhat és hárul viszonylag kevesebb figyelem, mert használati szabályai jóval egyszerűbbek, mint a tárgyi és

¹² Vö. Mpažek, 1964.

határozói vonzatoké. A néhány alanytalan ige kivételével az alany mindig kötött szerkezeti tag, sőt legtöbbször kötelező (természetesen megint csak az elliptikusan szerkesztett mondatokat nem tekintve). Az igei struktúrák leírásában tehát elsősorban nem a léte vagy a hiánya, hanem a szemantikája folytán van jelentősége.

1.7. Struktúra és szemantika

A legnagyobb érdeklődésre valószínűleg az a kérdés tart számot, hogy a fentiekben ismertetett strukturális elemzés segítségével mennyire lehet közel férkőzni az ige jelentéseihez.

Mivel a magyar nyelvről van szó, a kérdést gyakorlatilag így tehetjük fel: hogyan viszonylanak a fenti módszerekkel szétválasztott igei struktúrák — például — az ÉrtSz-ban szótározott jelentésekhez.

Noha már munkám kezdetén feltételeztem, hogy a kettő között bizonyos párhuzamosságnak kell lennie, a valóság a magam számára is meglepő volt. Az derült ki ugyanis, hogy a kétféle elemzés eredménye nem csak fő vonalakban fed egymást, hanem igen sokszor pontosan összevág. Ez a körülmény azt mutatja, hogy a strukturális elemzés nem szégyesebb a szemantikánál, mint ahogyan bizonyára sokan gondolják, de azt is mutatja, hogy a szemantikai elemzés viszont nem teljesen önkényes, még hagyományos formájában sem, mint ahogy ezt is valószínűleg többen gondolják. Annál kevésbé lehet az, mivel bizonyosra vehető, hogy az ige jelentéseit nagymértékben az ige különböző struktúrái sugallják és teszik megfoghatóvá, akár tudatában van ennek a lexikográfus, akár nincs.

Nem érdektelen azonban megfigyelni, milyen főbb pontokon mutatkoznak eltérések a bővítménykör szerinti és a jelentés szerinti elemzés eredményei között.

a) A jelentés szerinti elemzés bizonyos értelemben elszigetelten szemléli az igéket: elszigetelten irányulásuk objektumaitól, illetőleg ezen objektumok természetétől és a közöttük levő viszonylatoktól. Például: *a katonák az ágyút gallyakkal álcázzák* és *az ágyút gallyak álcázzák* mondat igéinek azt a különbséget, hogy az egyik *-val*, *-vel* ragos eszközhatározóval bővíthető, a másik nem; az *átdolgozza művét regényből drámává* és az *átdolgozza regényét drámává* mondat igéinek azt a különbséget, hogy az egyik eredethatározóval is bővíthető, a másik nem, továbbá, hogy e két mondatpár tagjai között a nyelvben átalakulási kölcsönviszony van, az egy-egy ige jelentésére koncentráló szemantikai elemzés nem hozza felszínre. A struktúra szerinti elemzés pontosabban, világosabban mutatja, hogy egy-egy ige hogyan van beágyazva a nyelvbe, milyen szintaktikai lehetőségei vannak használatának.

b) A vonzatstruktúra szerinti elemzés viszont önmagában nem elegendő hozzá, hogy egy olyan fontos szemantikai jelenséget, mint a jelentésátvitel, megragadjon és élénk tárjon. Pusztán a vonzatstruktúrát elemezve nem találunk különbséget a *tehén tejet ad gazdájának* és a *nevelés gondot ad a tanárnak*; a *fiú le akar menni az utcára* és a *pohár le akar esni a földre*; a *kertész ápolja*

a virágait és az intézmény ápolja hagyományait mondatok között. A további differenciálás itt csak újabb szempontok (szófaji, szemantikai, szórendi) figyelembevételével volna lehetséges, ezek kidolgozásához azonban még sok kísérletezésre, tapasztalatgyűjtésre van szükség.

Munkám közben eleinte magam is próbálkoztam vele, hogy az igei struktúrák elemeit szemantikailag jellemezzem. A kezdetben alkalmazott hat szemantikai jegyhez — személy, csoport (intézmény), állat, növény, tárgy, elvont fogalom — később még jónak láttam hozzávenni kettőt: anyag, jelen-ség. Ez a megoldás azonban korántsem bizonyult kielégítőnek, sőt, azt tapasztaltam, nemegyszer értelmetlen és félrevezető is. A baj, úgy láttam, nem ott van, hogy kevés az a nyolc kategória és több kellene. Az látszik a fő bajnak, hogy ezek a kategóriák (amelyekkel egyébként a mai modern jelentés-tani kutatások is dolgoznak)¹³, nem mindig nyelvi, a nyelvből kifejtett kategóriák, hanem valamiféle eklektikus képződmények: félig természettudományos osztályozáson, félig a naiv természetszemléleten alapuló fogalmak s nem simulnak eléggé a nyelv jelentésviszonyaihoz.

Nincs módomban e kérdést most mélyebben megvizsgálni, a nehézségekre csak néhány példával világítanék rá.

A jelentésviszonyok formalizálása területén Kiefer Ferenc említett tanulmánya — ebből veszem példáimat, mert mint magyar vonatkozású dolgozat, anyagomhoz ez áll a legközelebb — igen megbecsülendő munka. Ám némelyik megállapítása arról győző meg, hogy az alkalmazott módszer a szavak szemantikai kompatibilitásának meghatározására csak akkor volna alkalmas, ha a nyelv a logika szabályait szigorú következetességgel érvényesítő tervezet szerint megalkotott jelrendszer volna. S amennyiben logikus a nyelv, mert az is, annyiban a Kiefertől bemutatott módszer is megcsillantja a siker reményét. Mintha már csak további finomításra várna. De még további finomítás esetén is alighanem csak annyit tudna megragadni ez a módszer, amennyi rokon vonás van a nyelv és a mesterséges jelrendszerek között; tehát épp az siklana ki alóla, ami a nyelv specifikuma.

Tanulmányának 149. lapján például Kiefer arra a következtetésre jut, hogy a *béka*, a *nevetés* és a *virág* szó nem tartalmazza a „Közlés” kategóriát, hogy a *fut* igével csak olyasmis lehet kompatibilis, aminek jellemzésében „Állat” vagy „Ember” áll, a *gondolkodik*, *ír*, *olvas* igével pedig csak olyasmis, aminek jellemzésében az „Ember” kategória is előfordul.

Az igei szerkezetek elemzésekor magam mást tapasztaltam. Azt például, hogy a hangot adó állatokat jelölő szavak esetében a „Közlés” kategóriát nem lehet teljesen kizárni, mivel a nyelv logikája szerint az állatok gyakran *elbrekegik*, *elnyávozzák*, *elcsiripelik* mondanivalójukat. Tartalmazzák a „Közlés” kategóriát azok a szavak is, amelyek, mint a *nevetés*, az ember különféle érzelmi reakcióit jelölik. *Sírással*, *nevetéssel*, *sóhajjal*, *mosollyal* stb. az ember gyakran valamit *mond*, *kifejez*, *valamire felelel*, *magyarázatot ad*, *válaszol* stb., ezért a *sírás*, *nevetés* stb. főnevek gyakran válnak az említett igék alanyaivá. — Logikusnak tűnik fel az a megállapítás, hogy a szellemi tevékenységet jelölő igék csak személyt jelölő szóra vonatkozhatnak. Csakhogy a nyelvben nemcsak az emberről mondható, hogy *bölcselkedik*, *következtet*, *megállapít*, *érvel*, *meghatároz*, *bírák*, *leír*, *kifejt* stb., hanem az ember szellemi alkotásáról is, tehát ugyanazt teheti a *könyv*, *írás*, *dolgozat*, *tanulmány*, *cikk*, *regény*, *értekezés* stb. is. Vagy ezeknek is tartalmazniuk kell talán az „Ember” kategóriát? — Futni sem csak „Állat” vagy „Ember” tud, hanem igen sok mozgó tárgy, de még a Kiefertől kizárt „Növény” kategória is: a futónövények *lefutnak* a falra, *befutják* az ablakot stb.

Az ember *hall*, *lát*, *tapint*, *ízlel*, de ugyanezt teszi *füle*, *szeme*, *ujja*, *nyelve* is; *ír*, de *ír tolla* is, *vág*, de *vág kése* is, az *anya* *betakarja* gyermekét, de *betakarja a paplan* is.

¹³ Vö. Dezső László, 1966. 31—67; Kiefer Ferenc 1966.

Az *ember dobog a padlón*, de *dobog a lába*, a *csizmája* is, sőt *dobog maga a padló* is, stb., stb.

Amint látjuk, Kiefer megállapításaihoz az ellenpéldákat nem különleges, ritka, vagy csak a költői nyelvben járatos szókapcsolatok szolgáltatják, hanem igen gyakori és közönséges proloktumok, amelyeknek létrejötte alighanem törvényszerűnek is mondható a nyelvben.

Úgy tapasztaltam, hogy a továbbjutáshoz nem az ún. szemantikai jegyek további szaporítására, differenciálására volna szükség, mint inkább egyes viszonylatok nyelvi realizálódásának megvizsgálására. Ilyenek: *ember* — *állat*, *ember* — *gép*, *ember* — *tevékenysége*, *ember* — *alkotása*, *ember* — *testrésze*, *ember* — *eszköze* és még sok egyéb. Számos eddig figyelmen kívül maradt összefüggés kerülhetne így felszínre, azt bizonyítva, hogy amit eddig megkülönböztető jegynek véltünk, annak az esetek jelentős részében nincsen ilyen szerepe. A főnév és az ige kapcsolatáról mindenesetre elmondhatjuk, hogy a nyelv sok vonatkozásban nem tesz különbséget *ember*, *állat*, *növény*, *tárgy*, *jelenség*, *cselekvés*, *tevékenység*, illetőleg *elvont fogalom* között.

Az a kíváncsi, hogy a szemantikai kategóriákat a nyelvből magától célszerű kifejtteni, egyben implikálja, hogy az egyaránt fontos jelentéstani és strukturális elemzés a sorrendiség szempontjából nem egyenrangú: a strukturális elemzésnek meg kell előznie a jelentéstaniit. A jelentés vizsgálata akkor bontakozhat ki és nyerheti el igazi értelmét, ha már ismerjük a formát, amelynek a jelentését kutatjuk. S nem csak elvismódszertani tanulsággal, hanem gyakorlati haszonnal is jár, ha ki tudjuk mutatni, hogy amit eddig kizárólag jelentéstani különbségnek hittünk, az egyben strukturális is. Így figyelhetünk fel például arra az érdekes jelenségre, hogy a jelentésátvitel, illetőleg a konkrét — elvont jelentésváltozás többnyire együtt jár az adott struktúra leszűkülésével, az igeik esetében a kötött bővítmények számának csökkenésével. Például:

átcsap (konkrét) + *-n* + *vhonnan* (= *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről*, *vmi alól*, *felől*, *közül* stb.) + *vhova* (= *-ba*, *-be*, *-ra*, *-re*, *vmi alá*, *közé* stb.)

átcsap (elvont) + *-ból*, *-ből* + *-ba*, *-be* (*tavaszból télbe*, *szeretetből gyűlöletbe*)

becsúszik (konkrét) + *-n* + *-ba*, *-be* v. *vmi alá*, *közé*

becsúszik (elvont) + *-ba*, *-be*, esetleg *vmi közé* (*hiba a dolgozatba*)

A kötött bővítmények kötelező illetőleg fakultatív használata tekintetében viszont az a tendencia figyelhető meg, hogy ugyanazon igehez átvitt, elvont jelentés esetén szorosabban kapcsolódik a bővítmény, mint konkrét jelentésében. Például:

csomagol (konkrét) + fakultatív: *vmi vmibe* (*ruháját bőröndbe*)

csomagol (elvont) + kötelezően: *vmi vmibe* (*a sértést udvarias szavakba*)

kilyukad (konkrét) + fakultatív: *vhol* (*a közepén*)

kilyukad (átvitt) + kötelezően: *vhol* (*az erdő szélén*).

A strukturális és a szemantikai, s tegyük hozzá, a szórendi szempontok együttese már olyan komplexumnak látszik, amelynek a segítségével megközelítő pontossággal le tudjuk írni, hogyan használunk egy igét, azaz: hogyan építünk fel egy igei állítmányú mondat szerkezetet. Ahhoz a vázhoz, amely alkalmas rá, hogy újabb és újabb ismeretek gerince, tartója legyen, az igei bővítménykörön belül működő struktúrák kielemezése útján jutunk el.

2. Igei vonzatstruktúrák a magyarban

Az alábbiakban az ÉrtSz. I kötetéből kiválasztott kb. 700 ige vonzatstruktúra-típusainak listáját közlöm. A lista első pillanatra talán túlságosan részletezőnek látszik. De az igazság ennek az ellenkezője: *v á z l a t e z*, amely további differenciálásra vár. (Az egyes típusokat tovább lehet bontani például a kötött bővítmények kötelező vagy fakultatív volta szerint, tovább az elemek szemantikai jegyei szempontjából. — Nem szerepelnek a példaanyagban műveltető igék, de tudnunk kell, hogy a vonzatok száma ezeknél mindig megemelkedik egy *-val*, *-vel* ragos határozóval.) — Másrészt egyelőre még *k i a k n á z a t l a n n y e r s a n y a g* is, ami alább következik: az igei szerkezetek rendszere belső összefüggéseinek vizsgálatára csak most kerülhet majd sor, amikor a szerkezetek halmazát már magunk előtt látjuk. De az egyes típusok összefüggéseire lehetőség szerint már ebben az anyagban is igyekszem felhívni a figyelmet. (L. a példaanyagban a zárójelbe tett utalásokat a rokon struktúrák sorrendi számára.)

A struktúrák sorrendjének, elrendezésének egyelőre nincs elvi jelentősége. Az alanytalan vagy fakultatív alanyú struktúrák után a kötelező alanyúak következnek. Az utóbbiakon belül az elrendezésben több szempontot is érvényesítettem, nem törekedve formai következetességre, hanem inkább arra, hogy a kép minél hívebben tükrözze a nyelvi valóságot. Mindenekelőtt azt, hogy a *t á r g y a s* és a *t á r g y a t l a n* struktúrák *p á r o k a t* alkotnak; ez olyannyira jellemző a struktúrák rendszerére, hogy a rokon tárgyias vagy tárgyatlan struktúrát — kérdőjellel — akkor is felvettem ha anyagomban nem találtam rá példát. — Az egyes struktúrákat illusztráló anyag nem teljes felsorolás, csak mutatvány. Egy-egy szerkezettípus példaanyagán belül az együvé kívánczó kisebb jelentéstani vagy alaki csoportokat pontosvesszővel választottam el, anélkül, hogy ennek az elkülönítésnek nagyobb jelentőséget tulajdonítanék. — A másik törekvésem az volt, hogy a határozói vonzattal bíró típusok esetében előbb kerüljön sor a tágabb kapcsolódási lehetőségekkel bíró típusokra (lásd a *vhonnan*, *vhova* stb. megjelöléseket, amelyek több ragos és névutós alakban is realizálódhatnak), tapasztalatom szerint ugyanis az igék ún. *e l s ő j e l e n t é s é r e* *e z a s t r u k t ú r a f a j t a j e l l e m z ő*. A kapcsolódási lehetőségek a jelentésátvitellel, illetőleg a jelentések specializálódásával párhuzamosan általában szűkülnek. — Végül a könnyebb áttekinthetőség kedvéért a struktúrákat a lehetőségek szerint az irányhármasság szempontjából is rendeztem.

A) Struktúratípusok

Alanytalan vagy fakultatív alanyú intranszitiv és tranzitiv struktúrák¹⁴

1. (vmi) — —

Alkonyodik (a nap), bealkonyodik*, beborul* (az ég), beesteledik* (az idő), besötétedik (az ég), borul* (az ég), dereng* (a hajnal), derül* (az idő), dörög* (az ég).

2. — —

vhogyan

Amint/így dukál*.

Úgy adódik*

3. — —

-nak, -nek

Bealkonyodik* hatalmának

Beesteledik* neki.

4. — —

-ban, -ben

Csikar* a hasában.

Kötelező alanyú intranszitiv és tranzitiv struktúrák.¹⁵

1. — —

A mosás abbamarad; továbbá: adódik*, alábbhagy* (ld. 97.), bekövetkezik, beteljesedik, beüt*, beválik, bebizonyosodik, beigazolódik; ágazik*, bimbózik, bomlik*, bontakozik, bújik*, burjánzik, csirázik; (állat, hegyes tárgy) bök*, döf*; árad*, áramlik*, bugyborékol, buzog*, csobog; átázik, átlátszik* (ld. 27.), ázik, bedzik, bedugul, befagy*, begyógyul, belyukad, bepiszkolódik; beérik, besűrűsödik, cukrosodik, dohosodik; alvad, butul, csitul, csorbul, csúnyul, dagad*, deresedik, drágul; (intézmény) becsuk*, bezár*; becsukódik, bedől*, berskad, besüpped* (ld. 61.), beugrik*, bevágódik*, bezáródik, csapódik*, csavarodik*, düledezik; barnállik, csillámlik, csillog* (ld. 33., 57.), dereng*, berreg, cuppan, csattan*, csendül*, csenget*, csikorog*, csilingel* (ld. 97.), csördül, dobban*, dobog* (ld. 33., 57.), dördül, dörög*, dörren, durran, dübörög; billeg*, döccen, dőcög; baktat*, ballag*, barangol, bolyong, bukdácsol, bukfencezik, cammog*, cikázik*, cirkál, csatangol, csavarog; bizsereg, borzong; (hasa) csikar* (ld. alanytalanok, 4.), csiklandik, didereg, alázatoskodik, békétlenkedik, bizonytalankodik, bölcselkedik, csügged, duzzog; betegeskedik, diákoskodik, alszik*, ásít, belélegzik*, csámcsog*, csuklik*, becsíp*, beebédel, berúg*, besöröz,

¹⁴ Első helyen az alanyt, másodikon a tárgyat, harmadikon a határozói vonzatot említem. Az * jel a többstruktúrájú igéket jelzi.

¹⁵ Mivel az alany kötelező, a struktúra megadásakor külön nem jelölöm. Így az első helyre a tárgy, a másodikra a határozói vonzat kerül.

boroz, cukrozik, cseresznyézik, dáridózik, diétázik, dohányzik, dorbézol, dőzsöl, duhajkodik; autózik, biciklizik, biliárdozik, borotválkozik, csónakázik.

2. -t

Az asszony abbahagyja a mosást; továbbá: agyoncsap, agyonlő, agyonüt vkit, vmít; alágyújt*, aláír* vmít (ld. 89—90.), átlép*, átrepül*, átúszik* vmít (ld. 3.), átfog*; átvesz*; átkutat, átlát* vmít (ld. 27.), átítat*; átszúr* (ld. 28., 33.), átérez, átgondol, átcsoportosít, átdolgoz*, átszervez*; átaluszik, átharcol* vkit, vmít; bebarangol, befut* vmít; becsap*, becsuk*, beránt*; bezár* vkit, vmít; begyógyít, bevarr*, befalaz*; bevasal*; befed* (ld. 98/a); betölt* (ld. 98/c, 68.), belep, benő* (ld. 98/a) vkit, vmít; beolajoz, besóz vmít; beragyog* (ld. 5.) vmít; bemond*, beolvas*, begyakorol, beismer, belát*, bevall vmít; betonoz, cserepez, ciánoz vmít; bököd, cibál, babrál*, cirógat, csip* (ld. 34., 67.), dönget vkit, vmít; csattogtat*, csóvál vmít; csapkod*, csucsorít* vmít (ld. 97.); csúfít*, díszít*, drágít, álmosít (ld. 98/a) vkit, vmít, dugaszol* (ld. 68.) vmít, ápol, bánt, bírál*, csodál* (ld. 108.) vkit, vmít; böngész* (ld. 26.), búvárol, analizál, definiál vkit, vmít; csemegézik* (ld. 49.), akadályoz*, befolyásol* vmít (ld. 40.); drágáll vmít, brekeg, cincog, csacsog, csiripel, dalol, dörmög, dünnög vmít.

3. —

-n v. alatt, fölött, között
+ *vhonnan* + *vhova*

A kutya átbújik a lyukon az udvarból a kertbe; továbbá: átcsap*, átfut*, átljár*, átkel*, átmegy*, átrepül*, áttör*, átúszik* (ld. 2.), (út) átvisz*, átesik*, átlát*, átnéz*, átlátszik*, áthallatszik vmin *vhonnan* *vhova*.*

4. -t

-n v. alatt, fölött, között
+ *vhonnan* + *vhova*

A játékos átcsapja a labdát a hálón az egyik térfélről a másikra; továbbá: átenged*, áthúz*, átvisz* vkit, vmít vmin *vhonnan* *vhova*.*

5. —

-n(át) v. alatt, fölött, között
+ *vhonnan* + *vhova*

Az illat beárad az ablakon (át) a kertből a szobába; továbbá: vki, vmi árad, áramlik*, beszivárog, becsúszik*, beragyog* (ld. 2.), besüt*, behatol, bejár*, bejön*, belép*, beront*, beszáll*, beugrik*, belát*, benéz* vmin (át) *vhonnan* *vhova*.*

6. -t

-n (át) v. alatt, fölött, között
+ *vhonnan* + *vhova*

Becsúsztatja* a csövet a résen (át) az utcáról az udvarba.

7. —

-n (át)
+ *vhonnan* + *vhova*, illetőleg -nak, -nek

Beköszön az utcáról az ablakon át a szobába szüleinek.

8. -t

-n (át)
+ *vhonnan* + *vhova*, illetőleg -nak, -nek

Bekiált* egy szót az ablakon (át) kintről a terembe (barátjának).

9. — -n v. ritk. *alatt, fölött, között*
+ *vhova*, főként: -ba, -be v. -hoz, -hez, -köz
A vendég becsenget* az ajtón barátjához; továbbá: bekopog, bezörget vmin
vhova v. vkihez.
10. -t -n v. ritk. *alatt, fölött, között*
+ *vhova*, főként -ba, -be v. -nak, -nek
Beküldi* a verset postán a szerkesztőségbe; továbbá: átad*, bead*, benyújt*
vmít vmin vhonnán vhova, ill. vkinek.
11. — *vhonnán + vhova*
Árad* a víz a csőből az útra; továbbá: aláhull, bugyog* (ld. 1.), buggyan*,
csepeg*, cseppen, csordul, dől*, átfut*, átjár*, átlép*, átme gy*, átáll*, átpártol,
bekirá nkozik, beköltözik vhonnán vhova.
12. -t *vhonnán + vhova*
Csorgatja a vizet a kannából a virágokra; továbbá: átcserél*, áthelyez, átír*,
behív*, behoz*, csempész*, dob* vkit, vmít vhonnán vhova.
13. — -ból, -ből + -ba, -be
Átöltözik munkaruhából ünneplőbe. — Érzése átcsap* (ld. 67.) szeretetből
gyűlöletbe. — Sok pénz jön be* a borból a kasszába.
14. -t -ból, ből + -ba, -be
Áthúzza* a dunnát a rózsaszín huzatból a fehérbe.
15. -ból, -ből
+ -vá, -vé v. -ra, -re
A folt szögletesből kerekké alakul* (ld. 49., 83.); továbbá: átalakul*, átválto-
zik* (ld. 83.), cseperedik* (ld. 49., 83.) vmi(lyen)ből vmi(lyen)vé v. -ra, -re.
16. -t -ból, -ből
+ -vá, -vé v. -ra, -re
Ruháját divatjamúltból divatossá alakítja* (ld. 50., 84.); továbbá: átalakít*,
átdolgoz*, átszervez* vmít vmi(lyen)ből vmi(lyen)vé v. vmi(lyen)re (ld. 84.).
17. — -ról, -ről + -ra, -re
A készlet tíz mázsáról a felére apad (ld. 75.); továbbá: átáll*, átlapoz*, át-
öröklődik, csökken* (ld. 75.) vmiről, vmennyiről vmire, vmennyire.
18. -t -ról, -ről + -ra, -re
Csökkenti* az árat 10 Ft-ról 8 Ft-ra; továbbá: átruház vmít vki ről vkire,
átcserél* vmít vmi(lyen)ről vmi(lyen)re (ld. 76.).
19. — -tól, -től v. elől
+ *vhova*
Üldözi elől a nádasba búj ik*.
20. -t -tól, -től v. elől
+ *vhova*
Védencét üldözi elől a nádasba bújtatja*.

21. — *vhonnan* v. *vhól*
Világosság dereng* ablakából v. *ablakában*. *Kolbász csüng* a rúdról* v. *a rúdon*.

22. (?) -t *vhonnan* v. *vhól*.

23. — *vhova* v. *vhól*
Az emberek köréje v. *körülötte csoportosulnak*.

24. -t *vhova* v. *vhól*
Érveit egy dolog köré v. *körül csoportosítja**.

25. — *vhól*, főként -ban, -ben
Ellenség dúl* (ld. 2.) az országban; továbbá: (irigység) *dühöng* vkiben*; *bennég, bujdosik*, bujkál* vhol*.

26. -t *vhól*; főként -ban, -ben
A hirdetéseket böngészi* az újságban (ld. 2.).

27. — -n, olykor: *alatt, fölött, között*
Véleménye adatokon alapul; továbbá: (ügy) *áll* vkin, vmin*; *befér* vmin*; *átelik*, átfér*, átfut*, állát*, állátszik* (ld. 1.)*, *átlép* (ld. 2.)*, *átmegy**, *átnéz* vkin, vmin*; *bugyog* (ld. 11.)*; *csattan*, csenget*, dobol* vmin (ld. 33.)*; *bíbelődik*, dolgozik*, csavar* (ld. 2.)*, *csinosít* (ld. 2.)*; *csámcsog**, *csemegézik* vmin*; *ámul, bámul* (ld. 2.)*, *csodálkozik, csúfolódik, derül*, daldalmaskodik vkin, vmin*.

28. -t -n, olykor: *alatt, fölött, között*
Átküzza* a cérnát a tűfokán; továbbá: *átköt* (ld. 98/b)*, *átszúr* (ld. 2., 33.)*, *áttör* vmít vmin (ld. 2.)*, *behajt*, bevasal* vmít vkin*; *begombol*, bekapcsol* gombot, kapcsol vmín (ld. 2.)*; *csiszol* vmennyit vkin, vmin (ld. 2.)*.

29. — -n v. -ért v. *miatt* v. *felett*
Pl. Bánkodik, borong*, bosszankodik, búsul a történeteken; *bíráskodik, csöszködik* az erkölcsök felett*.

30. (?) -t -n v. -ért v. *miatt* v. *felett*

31. — -n + *val*, -*vel*
Pl. A fiú civakodik* pajtásával mindenén (ld. 29.).

32. (?) -t -n + *-val*, -*vel*

33. — -n + *-val*, -*vel*

A ló dobog* (ld. 1., 57.) patáival a hídon.
Az ember dobol* (ld. 27.) ujjaival az asztalon.
Az asszony átszúr* a tűvel a vásznon (ld. 2–28.).

34. -t -n v. -ba, -be
+ -val, -vel
Pl. *Hátba* v. *orron* *dobja** (ld. 62.) *őt labdával*; továbbá: *bök**, *csíp** (ld. 2., 67.) *vkít vmin* v. *vmibe vmivel*.
35. — -n v. -ra, -re
+ -val, -vel
Az árus borra alkuszik* *a termelővel*.
36. -t -n v. -ra, -re v. -ért
+ -val, -vel
Cserél* *ruhaneműt élelmiszeren vkivel*.
37. — -n + *vhogyan*
A kalap jól áll* *az asszonyon*.
38. (?) -t -n + *vhogyan*
39. — -ban, -ben
A hazaszeretet áldozatvállalásban is áll*; továbbá: *bővelkedik, dúskál vmiben*; *bízik, csalódik vkiben, vmiben*.
40. -t -ban, -ben
Akadályoz*, *befolyásol** *vkít a munkában, döntésben* (ld. 2.).
41. — -nál, -nél
Pl. *Az előadó bevágódott** *az igazgatónál*.
42. (?) -t -nál, -nél
43. — előtt
A szolgál bókol* *ura előtt*.
44. (?) -t előtt
45. — között
Disztिंगvál a hozzászólások között.
46. (?) -t között
47. — *vhonnan*
Meleg víz buzog *a földből.
48. -t *vhonnan*
A hegytetőről belátja* *a vidéket*; továbbá: *átvesz**, *behoz** ('importál'); *beszed**, *beszív**, *bevesz**, *betakarít** *vmít vhonnan*.
49. — -ból, -ből
Az irigység beszél* *belőle*; *A nyájasság csepeg** *szavaiból* (ld. 57.); *nagylány cseperedett** (ld. 15., 83.) *belőle*; továbbá: *adódik**, *alakul** (ld. 15., 83.), *áll** *vmiből*; *vki általánosít**, *csemegézik** (ld. 2.) *vmiből*.

50. -t -ból, -ből

Labdát csinál* rongyból; továbbá: ácsol*, alakít* (ld. 16., 84.) vmit vmiből; bevesz*, csíp*, csapol* vmit, vmennyit vmiből.

51. — -ról, -ről

Asztala rendetlenségről árulkodik*; továbbá: ábrándozik, álmodozik, áradozik*, cikkezik* vkiről, vmiről

52. -t -ról, -ről

Rosszat álmodik* testvéréről, biztosít* vkit vmiről.

53. — -ról, -ről + -nak, -nek

Beszámol*, cseveg* élményeiről barátainak.

54. -t -ról, -ről + -nak, -nek

Bolondokat beszél* testvérenek az iskoláról.

55. — -ról, -ről + -val, -vel

Beszél*, beszélget*, cseveg* társával az eseményekről.

56. (?) -t -ról, -ről + -val, -vel

57. — -tól, -től

Szavai csepegnek* (ld. 49.) a nyájasságtól; továbbá: ájuldozik, áradozik*, borzad vkitől, vmitől; búcsúzik vkitől, vmitől, dobog*, csillog* vmitől (ld. 1., 33.).

58. -t -tól, -től

A tanító beszedi* a pénzt a gyerekektől; a végzősöket búcsúztatják iskolájuktól.

59. — elől

Bujkál* ellenségei elől.

60. (?) -t elől

61. — vhova, vmerre, illetőleg olykor -nak, -nek

A fiú a fa alá áll*; A folyó kétfelé ágazik*; Az asszony az asztalra, (az asztalnak, az asztalhoz) dől*; továbbá: beállít*, benyúl*, beszabadul, biceg*, bújik*, cammog*; bicsaklik, csuklik*; befér*, beillik*, befagy*, beragad*; besüpped* (ld. 1.); bókol*, bök*, vhova, vmerre, illetőleg olykor vminek v. vkihez, vmihez.

62. -t vhova, vmerre, illetőleg -nak, -nek

Az asszony a vázát a polcra állítja*, a csavart jobbra csavarja*, a füzetet a sarokba (a falhoz, a falnak) csapja*, a labdát valakinek a szemébe dobja* (ld. 34.); továbbá: beállít*, becsavar*, becsúztat*, bedob*, befektet*, behajt*, behúz*, beír*, beparancsol, berüg*, betesz*, bevarr*, bevezet*, bezár* vkit, vmit vhova, főként -ba, -be; billent*, dobál* (ld. 98/c), csódit, csuk*, delegál, cipel*,

csábít*, csepegtet, borít*, bocsát, címez* vkit, vmit vhova, vmerre, illetőleg olykor -nak, -nek.

63. — -vhova + -val, -vel

A legény közéjük durrant* puskával.

64. -t vhova + -val, -vel

A gazda a malacot az álba csalogatja* kukoricával.

65. — vhova + -nak, -nek

A legény bedáll* a szövetkezetbe traktorosnak, bevonul* Veszprémbe katonának.

66. -t vhova

+ -nak, -nek v. -ul, -ül v. -ra, -re

Az apa adja* beadja* fiát a műhelybe tanulónak; továbbá: állít* vkit vhova vminek (pl. őrnék), bevisz* vkit vhova vminek (pl. vállalatához raktárosnak); befog*, behív* vkit vhova vminek v. vmire.

67. — -ba, -be

(ritk. egyéb hova? kérdésre felelő vonzat)

Az öreg a kőbe botlik*; továbbá: a karjába csíp* (ld. 2., 34.); vki munkába áll*, az ügybe avatkozik, zavaros ügybe bonyolódik*, a levegőbe bámul*, (a görcs) a szívébe áll*, (a hang) a fülébe csendül* stb.; (a tavasz) átcsap* télbe, (a kék) átmegy* vörösbe (ld. 13.); beiratkozik, belép* az egyesületbe, beugrik* a szerepbe; beszáll* a vállalkozásba, (a megbeszélés) benyúlik* az estébe, (az ebédidő) beszámít* a munkaidőbe, vki belát* a lélekbe, beöltözik* fehér köpenybe, beavatkozik más dolgába stb.; beleakad, beleér, belefér vmibe, belemegy, belenéz vmibe, vki beleavatkozik, beleegyezik, belenyugszik, beleszól, belefog*, belekezd vmibe; belefúj*, belekarakol, belemarkol, belerüg*, beleszeret vkibe, vmibe, beleun, belehal vmibe; vmi belekerül, belejön vmennyibe.

68. -t -ba, -be

(ritk. egyéb hova? kérdésre felelő vonzat)

Az asszony a ruhát tisztítóba adja*; továbbá: beleakaszt, belefúj*, beleír*, beleönt*, beleszámít*, beletesz, beavat*, befogad, bekapcsol*, bemondd*, beoszt*, betölt (ld. 98/c), beutal, bevon* vkit, vmit vmibe; dugaszol (ld. 2.) vkit, vmit vmibe.

69. — -ba, -be v. -val, -vel

Beburkolódzik (betakaródzik) a takaróba v. a takaróval.

70. -t -ba, -be v. -val, -vel

Becsavarja* a karját törülközővel v. törülközőbe; becsípi* az ujját a fogóba v. a fogóval; becsomagol, burkol vkit, vmit vmibe v. vmivel.

71. (?) — -ba, -be v. olykor -nak, -nek
+ -ra, -re

72. -t -ba, -be v. olykor -nak, -nek
+ -ra, -re

Beállítja* őt a termelésbe könnyű munkára; beállítja* az összeget a költségvetésbe bútorra; befizeti a pénzt a pénztárba (a pénztárosnak) a kirándulásra.

73. — -ra, -re → rá-

Az ajtó a lábára csukódik*; továbbá: akad*, bukkan, bizonyul vkire, vmire.

74. -t -ra, -re → rá-

Az anya a kabátot a gyerekre adja*; továbbá: áldoz*, bír*, bíz, bök*, csuk* vkit, vmit vkire, vmire.

75. — -ra, -re

A veggyület elemeire bomlik*; továbbá: (megjegyzése, mosolya) céloz* (ld. 77.) vmire; (a megállapítás) áll* vkire, vmire; csökken* vmire, vmennyire (ld. 17.).

76. -t -ra, -re

Véleményét konkrét adatokra alapítja*; továbbá: alkalmaz*, agítál*, biztat*, buzdít*, csábít* vkit, vmit vmire (ld. 78.), átcserél*, átszámít, átruház, bevált*, cserél* vmit vmire (ld. 18.), ad* vmennyit vkire, vmire; bírságol vkit vmennyire; becsül* vkit, vmit vmennyire; bont* vmit vmire; állít*, beállít*, darál, dörzsöl* vmit vmilyenre; beoszt* vmit vmi(k)re; betanít* vkit vmire.

77. — -ra, -re + -val, -vel

Ismerősére céloz* megjegyzésével (ld. 75.).

78. -t -ra, -re + -val, -vel

Buzdít*, csábít* vkit vmire vmivel (ld. 76.).

79. — -ra, -re

+ -nak, -nek v. -ul, -ül

Sokan ajánlkoztak* az útra csoportvezetőnek.

80. -t -ra, -re

+ -nak, -nek v. -ul, -ül v. -ként

Ajánlja*, alkalmazza* őt az útra csoportvezetőnek.

81. — -nak, -nek + -ul, -ül + -ra, -re

A férfi ajánlkozik* a nőnek kísérendül az útra.

82. -t -nak, -nek + -ul, -ül + -ra, -re

Ajánlja* őt kísérendül a csoportnak az útra.

83. — -ra, -re v. -vá, -vé

A tündér átváltozik* (ld. 15.) hattyúvá; továbbá: vki, vmi alakul* (ld. 15., 49.), átalakul*, dagad*, duzzad vmivé, vmilyenné, ill. vmire, vmilyenre (ld. 15.).

84. -t -ra, -re v. -vá, -vé v. -nak, -nek
A diák a mellékmondatot mondatrészé, a cseppfolyós anyagot légneműre alakítja* (ld. 16., 50.); továbbá: *átalakít*, átdolgoz*, átszervez*, avat*, csinál*, dagaszt**; *duzzaszt vkit, vmit vmi(lyen)re, vmi(lyen)vé* (ld. 16.).
85. — -hoz, -hez, -höz
Én hozzád beszélek*; továbbá: *aránylik, alkalmazkodik** (ld. 89.), *csatlakozik, dörgölődzik, dörzsölődik vkihez, vmihez*.
86. -t -hoz, -hez, -höz
 (esetleg más *hová?* kérdésre felelő vonzat)
Lépését társához alkalmazza*; továbbá: *ad*, bogoz*, csatol, csomóz*, dörzsöl* vkit, vmit vkihez, vmihez*.
87. — -hoz, -hez, -höz
 + *vhogyan* v. *vmi tekintetében*
A rózsaszín jól áll* a feketéhez; ő viselkedésében, testileg alkalmazkodik* vmihez (ld. 85.).
88. (?) -t -hoz, -hez, -höz
 + *vhogyan* v. *vmi tekintetében*
89. — -nak, -nek
A dohányzás árt* a szervezetnek; továbbá: aláfekszik, alágyújt* (ld. 2.) *vminek; vki bedől*, beugrik* vkinek, vminek; beillik*, beöltözik* vkinek, vminek; bemutatkozik, befűt*, beolvas*, bókol* vkinek; bizonyul* vminek, ill. vmilyennek*.
90. -t -nak, -nek v. ritk. *vhova, vmibe*
Az apa a könyvet fiának adja*; továbbá: *ajándékoz, áldoz** (ld. 91.), *átad*, átenged*, átnyújt*, bead*, beszolgáltat, biztosít* vmit vkinek, vminek, bemutat*, besűg*, betanít* vkit, vmit vkinek; aláír** (ld. 2.), *alátesz, alárendel vmit vminek, vkinek; ábrázol, álcáz*, álmodik*, beállít*, becéz*, csúfol* vkit, vmit vminek, vmilyennek*.
91. — -val, -vel + -nak, -nek
A jobbágy terménnyel adózik* a földesúrnak.
92. (?) -t -val, -vel + -nak, -nek
93. — -nak, -nek + *vhogyan*
A kalap jól áll* az asszonynak.
94. (?) -t -nak, -nek + *vhogyan*
95. — -ig
Porig alázkodik [előtte].

96. -t -ig
Porig alázza társát [vki előtt].

97. — -val, -vel
Az asszony nem bír* a gyerekeivel; továbbá: babrál*, bának*, boldogul* vkivel, vmivel; alábbhagy* vmivel (ld. 1.); bővül, csökken* vmivel, vmennyivel; beéri* vmivel, ill. vmennyivel; vmi benő*, betelik* vmivel; büszkélkedik, dicsekedik vkivel, vmivel; bolondozik, bizalmaskodik, dacol, durcáskodik vkivel, vmivel; biccent, bólingat, cuppant*, csapkod*, csörget*, csörög*, csucsorít* (ld. 2.), dobbant, durrant* vmivel, ill. vmijével.

98/a. — -val, -vel → 2.
Az ágyút gallyakkal álcázza*; továbbá: átítat*, befed*, befejez*, beigazol*, beszennyez*, betakar*, betetéz*, bátorít*, bizonyít*, borít*, burkol*, butít*, csillapít*, díszít*, dokumentál* vkit, vmit vmivel.

b. -t -val, -vel → 28.
A lány átköti* a derekát szalaggal.
c. -t val, -vel → 62., 68.
A fiú dörzsöli* a bőrét olajjal; továbbá: betölt*, bevet*, dobál* vkit, vmit vmivel.

d. -t -val, -vel → 102.
A munkái nagy összeggel díjazták*.
e. -t -val, -vel
Behint, behúz*, berendez*, beszeg*; betölt* (ld. 2., 68.) vmit vmivel; becsap*, beugrat*, biztat*, csal*, csúfol* vkit, vmit vkivel, vmivel, cselekedik*, csinál* vmit vmivel (ld. 105.).

99. — -val, -vel → 1. (tbsz.-ban)
A fiú barátkozik* osztálytársával; továbbá: azonosul*, birkózik*, csókolózik vkivel.

100. -t -val, -vel → 2. (tbsz.-ban)
Pl. Nézetét azonosítja* más nézetekkel; helyet cserél* vkivel.

101. — -val, -vel + -ért
Ő életével adózott* merészségeért; halállal bűnhődött tettéért.

102. -t -val, -vel v. -ra, -re → 98/d
+ -ért
A megbízottakat nagy összeggel díjazták munkájukért; büntet* vkit, vmit vmiért vmivel v. vmire, vmennyire.

103. — -val, -vel v. vmi tekintetében
+ hogyan
Ő jól áll* a munkával, egészségileg (ld. 115.).

104. -t -val, -vel v. vmi tekintetében
+ hogyan
Ő jól bírja* a munkát erővel, egészségileg.

105. — -val,-vel + *vhogyan*
Az asszony jól bánik* a gyerekekkel; Ő így cselekedett* velem (ld. 98/e).
106. (?) -t -val,-vel + *vhogyan*
107. — -ért v. *miatt*
Ő dühöng* a történetek miatt.
108. -t -ért v. *miatt* → 2.
Bírák*, dicsér* vkit merészségéért.
109. — -ért v. *után*
A fiú bolondul*, bomlik* a lányért.
110. -t -ért
A hős életét áldozza* hazájáért.
111. — -ért + -nak, -nek
Ő adózik* a telekért a városnak.
112. -t -ért + -nak, -nek
Sokat ad*, ajánl* a házért a gazdájának.
113. — *ellen, ill. mellett*
Ő agitál* a döntés ellen v. mellett; továbbá: vki áskálódik, berzenkedik vki, vmi ellen.
114. -t *ellen*
A konzerválás biztosítja* a gyümölcsöt a romlás ellen.
115. — *vhogyan*
Az ügy jól, kedvezően áll* (ld. 103.); úgy csinál*, cselekedik*.
116. (?) -t *vhogyan*
117. — *vmilyen határozó vagy tagadószó*
Jövedelme egyre, mindig, ill. nem csappan.
118. -t *vmilyen határozó v. tagadószó*
A takarítónő most, éppen, ill. nem az ablakot csukja*.

B) A szerkezetek közötti strukturális átrendeződések lehetséges típusai
 (kivonat az A fejezet anyagából)

Az alább következő összeállításra is áll, hogy voltaképpen nyersanyaga egy további vizsgálatnak, amely az igei struktúrák összefüggéseinek vizsgálatára kell, hogy irányuljon. Megint csak egyszerű felsorolás következik

tehát, az anyag bizonyos típusokba sorolása ideiglenes, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért történt.

Az igei szerkezetek közötti strukturális átrendeződésnek, amint az anyagból kibontakozik, több fajtája, többféle módja lehetséges. Közös jellemzőjük, hogy egyrészt mint történeti folyamatok, másrészt mint valamely meghatározott nyelvállapoton belüli mozgások mennek végbe,¹⁶ tehát leginkább azt mondhatjuk, hogy a nyelv mindenkori belső dinamikus mozgására jellemzők. Történetileg alighanem úgy ragadhatók meg, mint az ige jelentésében, illetőleg használati szabályaiban beállott változások, szinkronikusan pedig leginkább úgy, mint ugyanazon igével alakult különböző szerkezetek váltakozási lehetőségei.

1. Az alanyi szerepet a határozói vonzat kapja meg.

a) *Átlátszik a bőre a blúzán.*

Átlátszik a blúza.

b) *Besüpped a kő a talajba.*

Besüpped a talaj (a kőtől?).

c) *Csikarja a hasát az étel.*

Csikar a hasa.

2. A tárgyi szerepet a határozói vonzat kapja meg.

a) *A fiú begombolja a gombot a kabátján (... a kabátja gombját).*

A fiú begombolja a kabátját.

b) *A férfi böngész (hirdetéseket) az újságban (... az újság hirdetéseit).*

A férfi böngészi az újságot.

c) *Az érdekeltek aláírják nevüket a szövegnek.*

Az érdekeltek aláírják a szöveget.

d) *Péter akadályozza Jánost munkájában.*

Péter akadályozza János munkáját (v. a munkát).

e) *A fiú csodálja társát merészségeért.*

A fiú csodálja társa merészségét (v. a merészséget).

f) *Nagy összeggel díjazzák őt művéért.*

Nagy összeggel díjazzák az ő művét (v. a művet).

3. Az alanyi szerepet egyes -val, -vel ragos határozók kapják meg.

a) *Csilingel a bárány a csengővel.*

Csilingel a bárány csengője (v. a csengő).

Alábbhagy a gyerek a sírással.

Alábbhagy a gyerek sírása (v. a sírás).

b) *A férfi ujjaival dobol az asztalon.*

A férfi ujjai (v. az ujjak) dobolnak az asztalon.

c) *A ló patáival dobog a hídon.*

A ló patái (v. a paták) dobognak a hídon.

!A ló patáitól dobog a híd.

¹⁶ Vö. Zsilka, i. m. 112.

- d) *Az előadó megjegyzésével az előzményre céloz.*
Az előadó megjegyzése (v. a megjegyzés) az előzményre céloz.
- e) *A szerelők jól állnak a munkával.*
A szerelőknek jól áll a munkájuk (v. a munka).
- f) *Az asszony befedi a polcot papírral.*
Befedi a polcot a papír.
- g) *A tanár dicséretével buzdítja a tanulót munkára.*
A tanár dicsérete (v. a dicséret) buzdítja a tanulót munkára.
- h) *A vendég viselkedésében/-vel a szokásokhoz alkalmazkodik.*
A vendég viselkedése (v. a viselkedés) a szokásokhoz alkalmazkodik.
4. A határozói vonzat helyettesítése tárggyal vagy fordítva.
- a) *A kislány csucsorít a szájával.*
A kislány csucsorítja a száját.
- b) *Őseink fehér lóval áldoztak istenüknek.*
Őseink fehér lovat áldoztak istenüknek.
- c) *A gyerek csemegézik a málnából.*
A gyerek csemegézi a málnát.
- d) *A nap beragyog a szobába.*
A nap beragyogja a szobát.
- e) *Háború dúl az országban.*
Háború dúlja az országot.
- f) *A madár átrepül a tavon.*
A madár átrepüli a tavat.
- g) *A fiú alagyújt a máglyának.*
A fiú alagyújtja a máglyát.
- h) *Ő így cselekedett velem.*
Ő ezt cselekedte velem.
5. Szerepcsere tárgy és határozói vonzat között.
- a) *A lány átköti a szalagot a derekán.*
A lány átköti a szalaggal a derekát.
- b) *A fiú dörzsöli a bőrére az olajat.*
A fiú dörzsöli a bőrét olajjal.
- c) *A munkások dugaszolják a dugót az üvegbe.*
A munkások dugaszolják a dugóval az üveget.
6. A határozói vonzat helyettesítése tárggyal, illetőleg szerepcsere a tárgy és a határozó között.
- Az asszony átszúr a tűvel a vásznon.*
Az asszony átszúrja a tűt a vásznon.
Az asszony átszúrja tűvel a vásznat.
7. Szerepcsere tárgy és határozói vonzat között, illetőleg az alanyi szerepet a vonzat kapja meg.
- Az asszony betölti a folyadékot az üvegbe.*
Az asszony betölti a folyadékkal az üveget.
A folyadék betölti az üveget.

8. Szerepcsere alany és határozói vonzat között.

Szavai csepegnek a nyájasságtól.

Szavaiból csepeg a nyájasság.

9. Egyes *-val, -vel* ragos határozók az alany vagy a tárgy részévé válnak kölcsönviszonyt kifejező igék mellett.

a) *A fiú barátkozik a fiúval* (v. osztálytársával).

A fiúk barátkoznak (egymással), illetőleg

A fiú és osztálytársa barátkoznak (egymással).

b) *Ő azonosítja nézetét más nézetekkel* (v. a közvéleménnyel).

Ő azonosítja a nézeteket (egymással), illetőleg

Ő azonosítja nézetét és a közvéleményt (egymással).

10. Szerkezeti átalakulás fogalmkörök alá-fölérendeltségi viszonyainak megváltozása esetén.

a) *Érzése átsap szeretetből gyűlöletbe.*

Szeretete átsap gyűlöletbe.

b) *A helység faluból várossá alakul.*

A faluból város alakul.

A falu várossá alakul.

c) *A mesehős átváltozik tündérből boszorkánnyá.*

Átváltozik a tündér boszorkánnyá.

d) *A gyerek az agyagot gömbölyűből szögletesre alakítja.*

A gyerek a gömbölyűből (v. a gömbölyű agyagból) *szögleteset alakít.*

A gyerek a gömbölyűt (v. gömbölyű agyagot) *szögletesre alakítja.*

e) *Az író művét átdolgozza regényből drámává.*

Az író átdolgozza regényét drámává.

f) *A pénz ezer forintról hatszázra csökken.*

Az ezer forint hatszázra csökken.

g) *A pénzt ezer forintról hatszázra csökkentik.*

Az ezer forintot hatszázra csökkentik.

Irodalom

B. Г. Адмони: Завершенность конструкции как явление синтаксической формы:

Вопросы Языкознания 1958/1, 114.

A mai magyar nyelv rendszere I – II. Budapest, 1961 – 2.

Ю. Д. Апресян: О сильном и слабом управлении: Вопросы Языкознания 1964/3, 32.

Ch. Bally: Linguistique générale et linguistique française. Berne, 1944.

Berrár Jolán: Magyar történeti mondattan. Bpest, 1957.

M. Bierwisch: Grammatik des deutschen Verbs: Studia Grammatica II. (Berlin, 1963.)

Dezső László, A szemantika és a lexikológia néhány kérdése: Általános nyelvészeti tanulmányok IV. (Bpest, 1966) 31.

Elekfi László, Az igék szótári ábrázolásáról: Szótártani tanulmányok. (Bpest, 1966) 183 – 214.

Н. И. Филичева: Понятие синтаксической валентности: Вопросы Языкознания 1967/2, 118.

A. A. Холодович: Опыт теории подклассов слов: Вопросы Языкознания 1960/1, 32.

- Е. А. Иванчикова: О структурной факультативности в синтаксисе: Вопросы Языкознания 1965/5, 84.
- Л. Н. Йорданская: Два оператора обработки словосочетаний с сильным управлением. Москва, 1961.
- Károly Sándor, Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése: Általános nyelvészeti tanulmányok I. (Bpest, 1963) 161.
- Károly Sándor, A magyar intranszítív—transzítív igeeképzők: Általános nyelvészeti tanulmányok V. (Bpest, 1967) 189.
- Kiefer Ferenc, A jelentéselmélet formalizálásáról. Általános nyelvészeti tanulmányok IV. (Bpest, 1966) 105—55.
- Н. З. Котелева: О применении объективных и точных критериев описания сочетаемости слов: Вопросы Языкознания 1965/4, 53.
- К. Е. Майтинская: Венгерский Язык I—III. Москва, 1955—60.
- П. Мразек: Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы: Вопросы Языкознания 1964/3, 50.
- B. Pottier: Introduction a l'étude des structures grammaticales fondamentales. Nancy, 1964.
- A. Sechehaye: Essai sur la structure logique de la phrase. Paris, 1950.
- Simonyi Zsigmond: A magyar határozók. Bpest, 1888.
- Zsilka János: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Nyelvtudományi Értekezések 53. sz.) Bpest, 1966.
- Zsilka János: Objektív rendszer, szubjektív rendszer, elemzett rendszer. I. OK. XXIV. 1—4. sz. 299.

Szóalkotás

Károly Sándor

A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexikológiai egységek

A főnévi összetételek

1. A kérdés problematikája

1.1. A tudatunktól függetlenül létező objektív valóságra, a valóságot tükröző tudatra, és a társas tudatra és gondolkodásra, a nyelvre egyaránt jellemző az a szerkezeti felépítettség, amelyet az egységesség és az összetettség, az egység és az általánosság jegyei határoznak meg. Megismerünk egy egyedi létezőt, majd hozzá hasonlító másokat, ezeknek közös nevet adunk, majd az ilyen típust felfedezzük új tárgyakban, viszonyokban, új összefüggésekben, s ugyanazt a nevet használhatjuk jelzésükre. Az újat többnyire az ismerthez való kapcsolata alapján nevezzük meg. Új tárgyakat, szituációkat összetettségük alapján sokszor úgy nevezünk meg, hogy elemekből felépítettnek fogjuk fel őket, s a már ismert elemek nevét alkalmazzuk rájuk. Többé-kevésbé jellemző jegyeket keresünk, s ezek nevét alkalmazzuk. Az új tárgy, dolog, amelyet elnevezünk, összetettsége ellenére egységes, sajátos, individuális is, amellet, hogy összetett, tipikus és általános. Ezt a valóságban és megismerésünkben rejlő ellentmondást tükrözi a nyelv is a szóalkotásban: két vagy három elemmel fejezünk ki valamit, ami összetett is és egységes is. Így keletkeznek az összetett szavak és lényegében így jönnek létre a képzett szavak is: elemekből tevődnek össze, de összetettségük mellett egy dologra vonatkoznak, s gyakran ez az egységesség annyira előtérbe kerül, hogy a nyelvi összetettség is elhomályosul: elhomályosult összetétel vagy képzés lesz belőlük. Az elemekből való felépítés egyrészt s az elemek funkciójának az elhomályosulása vagy félig elhomályosulása másrészt, ami nem más, mint annak a törekvésnek a realizálódása, hogy a tipikus kifejezendő tartalomnak egységes és egyetlen jel legyen a hordozója, — ez az a két tendencia, amely állandóan harcol egymással a nyelvek történetében. S e küzdelem folyamán jön létre az ellentmondás: a kettő egyszerre kettő is lesz, meg egy is. Ezt az ellentmondást a mai magyar nyelv rendszere így fogalmazza meg: „A szóösszetétel (compositio) szóalkotásunknak az a mai nyelvünkben igen gyakori módja, amelynek segítségével két szót egyetlen új szóvá illesztünk össze”.¹ (A kiemelés tőlem. K. S.)

¹ B. Lőrinczy 1961. 421.

A kérdés: megszűnik-e a két szó két elemnek lenni az összeillesztés után, vagy egysége ellenére is megőrzi alkatelemeit? Erre a kérdésre a nyelv-
tanok és a szótárak ellenkező módon szoktak a saját gyakorlatukkal rea-
gálni. „Az értelmező szótárak szerkesztői az összetételeket olyan egység-
nek tekintik, amelynek a jelentését csak a maga egészében értelmezik,
akár a lexikon. Az ilyen szerkesztői szemlélet az összetételt éppúgy tekinti
jelentés szempontjából, mint az elhomályosult összetételt. Az összetétel
és az elhomályosult összetétel között azonban igen nagy különbség van
nyelvi szempontból. Az utóbbi egyik vagy mindkét tagjában elveszítette
kapcsolatát önállóan is élő (vagy már nem élő) hangtestelemeivel, míg
az előbbi ezt a kapcsolatot világosan őrzi. Őrzi nemcsak hangalakjában,
hanem jelentésében is. S az összetételek túlnyomó része ilyen. Egy példa
világosan megmutatja, mire gondolunk. A *szárny* szó különféle mai jelen-
téseit a következő szókapcsolatok szemléltethetik: 1. *a madár szárnya*; 2. *a tüdő bal szárnya*; 3. *az ajtó jobb szárnya*; 4. *a csapat jobb szárnya*. Állít-
suk ezek mellé a következő összetételeket, függetlenül történetüktől: *madár-
szárny, ajtószárny, balszárny* (katonaságnál), *szárnycsapás, szárnyépület,
szárnysegéd, szárnyvasút*. Világos, hogy az összetételek *szárny* részének is
megvan a maga jelentéspulzusa, sőt határozottan kielemezhető, hogy ez
az önálló vagy legalább viszonylag önálló *szárny* melyik jelentésével azo-
nosítható. Így áll a helyzet a strukturális leírás szintjén. . . Az elmondot-
tak érvényesek a lazább lexikológiai egységekre (*mezei egér*), a szólásokra
(*lépre megy*) és az igekötős igékre is.”²

A nyelv-
tanok másképpen járnak el: elemzik az összetételeket, mégpedig
szintaktikai terminológia szerint: a tagok között szintaktikai kapcsolatot
keresnek és megállapítják az összetétel szófaji struktúráját. Az összeté-
telek szintaktikai elemezhetősége tekintetében negatív álláspont is elhang-
zott. Nálunk Szilasi Mór képviselte ezt az álláspontot, amikor feltette a
kérdést, hogy van-e az összetételekben „valaminő ismertető, amelyből
logikai törvényt lehetne találni olyannyira változatos viszonylataik meg-
határozására? Kétségtelenül nincs és nem is lehet, mert az összetétel alakú-
lása tisztán tapasztalati szemléleten alapszik.” „Óvakodnunk kell attól
a föltevéstől, mintha az összetétel akárminő szintaktikai viszonyból eredne
— csak hogy a jelentésnek igen sokféle árnyalata az elő s az utótag között
gyakran megegyezik azzal, amely a birtokos s a birtok között létezik.”
„Nagy hiba hogy a mondatrészek szempontjából tekintik az összetétel
tagjait, s amit ott megszoktak, hogy pl. a jelző a jelzettnek meghatározója,
itt is szétosztogatják a tagokat.”³

Az elemezhetőségnek e teljesen nihilista felfogásával homlokegyenest
szemben állt Simonyi újgrammatikus felfogása: „Jeglicher Kompositions-
typus aus dem Satze also aus einer syntaktischen Wortgruppe hervor-
gegangen sein muss.”⁴ Ez a nézet az összetétel tagjai között is azokat a
szintagmatikus viszonyokat keresi, amelyek a mondatrészek között is
felfedezhetők: alanyos, tárgyvas, határozós és jelzős viszonyokat.

² Berrár—Károly 1967. 265—6.

³ Szilasi 1896. 129.

⁴ Simonyi 1907. 263.

Ez az elemzési mód azonban — noha eljárásában volt részletigazság — súlyos nehézségekbe ütközött. Egyrészt: voltak és vannak olyan összetételek, amelyek egyértelműen nem elemezhetők szintaktikailag. Ilyen például a *favágás* típus, amelyet birtokosjelzősnek is meg tárgyasnak is lehet elemezni.⁵ Másrészt: a szintaktikai viszony szerinti elemzés csak azokra az esetekre vált be, amikor az összetétel tagjai úgy voltak felfoghatók, mint egymáshoz tapadt mondatrészek. Ámde az összetételeknek egy óriási és számban éppen a legnépesebb csoportja két olyan főnév kapcsolata a magyar nyelvben, amelyek a mondatban nem állnak egymás mellett mint szintagmatagok (*jégverem, benzínmotor*). Ezeket vagy nem is tartották sokáig számon,⁶ vagy újabban szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavaknak minősítették.⁷

A kérdés jobb megoldását az a szemlélet igéri, amely a transzformációk segítségével helyesebb viszonyba tudja állítani az összetétel mint produktum és a mondat mint kiindulópont kapcsolatát. Az új szemlélet szerint az összetétel tagjai között nem kell eleven szintaktikai viszonyt megállapítani, mert ilyen viszony azok között már nincs. Ugyanakkor az összetételi tagok a maguk transzformációs multjukban igenis kifejeznek szintaktikai viszonyt: azaz szintaktikai kapcsolatba állíthatók jelentésük értelmezésének megfelelően.⁸ Ez a szintaktikai reláció alkotja azt a logikai-szemantikai értelemben (nem Chomsky-értelmében) vett „mélystruktúrát”, amelynek megfelelő összetétel struktúrája a „felszíni struktúra” (ugyancsak nem Chomsky értelmében). Ennek a gondolatnak a csírája Wundtnál is megtalálható, amikor Wundt az összetételeknek két típusát különíti el aszerint, hogy tagjaik a mondatban egymás mellett vagy egymástól elkülönítve, eltávolodva: nemszintagmatikus egységben voltak-e jelen (assoziative Nahwirkung és assoziative Fernwirkung). Mivel a Fernwirkung eseteiben is igen gyakran realizálni lehet a szintaktikai viszonyt, a „mélyben” a pontosan nem elemezhető összetételek nagy része is elemezhetővé válik. Ez az elemezhetőség akkor is megvan, ha ugyanazon összetételnek többféle elemzése lehetséges, mert az összetétel más- és más típusait a többféleképpen való elemezhetőség is másképpen jellemzi. A „mélyben” való többféle elemezhetőség már nem ellentmondás, mert ez egyszerre, egy mondatban csak egyféle elemzést enged meg.

1.2. A mélystruktúrában megvalósuló szintaktikai viszonyok a szóösszetételek szemantikai alkatát is feltárják. Ennek a megértésére jó példa a latin nyelvtani hagyományból ismert genitivus subjectivus és objectivus. A genitivus elnevezés a felszíni struktúra alakjára vonatkozik. Ez mindkét esetben azonos, tehát a felszínen nincs különbség a két genitivus között. A „subjectivus” és „objectivus” elnevezések a szerkezet két tagjának a szemantikai viszonyára utalnak, s ez a kétféleség két mondatstruktúrának, két szintaktikai formának felel meg: az alany — igei állítmány, illetőleg a tárgy — igei

⁵ Pais 1965.

⁶ Vö. Gombocz Zoltán: Alaktan. (Egyetemi jegyzet.)

⁷ B. Lőrinczy 1961. 443.

⁸ Telegdi 1965.

állítmány formáknak. Ugyanígy az összetételeknél. A *jégverem*, *gyárfüst*, *gépsonka* felszíni struktúrája azonos: $N^1 + N^2$. Ámde az első összetétel esetében valami tárgyas, a másodikban alanyos, a harmadikban eszközhatározós szemantikai—szintaktikai viszony van rejtetten jelen. Ezt a viszonyt fejezik ki a következő többé-kevésbé lazább szerkezetek: *jeget tartalmazó verem*, *gyár kibocsátotta füst*, *géppel vágott sonka*. Ha egy új összetételt hallok vagy olvasok, és nem tudom az említett mélystruktúrát kielemezni, akkor nem tudom, mit jelent az összetétel. A Helyesírási Tanácsadó Szótárban fordul elő ez az összetett szó: *levélezüst*. Véleménykutatót végeztem a jelentése értelmezésének a tisztázására. Biztosat senki sem tudott mondani, nem ismerván a szót. De amennyiben találgatták, annyiban valamiféle struktúrát is lehetett az összetételhez rendelni. Íme a három javaslat: 1. *a levél (színéhez hasonló) ezüst (szín)*, 2. *levél (alakú) ezüst (papiros)*; 3. *level(et) (lenyomtató) ezüst (dísztárgy)*.

Ha az összetétel használatát már jól ismerjük, akkor a tagjai közti viszony el is homályosulhat. Hipotézisnek számítva megemlítjük, hogy az *utótag* fogalmi osztályától való elszakadás talán a legfontosabb mozzanat az összetétel elhomályosulásában: a *drágakő*, a *sötétkamra*, a *kisasszony* nem igazi kő, kamra, asszony. Többnyire azonban ez nem következik be, mert az előtag az utótaggal együtt annak a fajtának a megkülönböztetésére szolgál, amely az utótag által jelölt fogalom alosztálya. A *jégverem*, a *gyárfüst*, a *gépsonka*, a *verem*, a *füst* és a *sonka* egy-egy fajtája, ha elhagynánk valamelyik tagot, egészen más jelentésű szót kapnánk. (Néha mégis bekövetkezik ez a változás, amit „tapadás”-nak neveznek.) Éppen az az érdekes, hogy melyik összetétel-típusban melyik tag elmaradására van több példa, s melyik típusban nincs. A jelentésváltozásoknak és a lexikológiai kapcsolatoknak meg a szintaxisnak ilyen összefüggésben való szemléletét egy másik munkámban mutattam be.⁹ Az összetételek túlnyomó többségében a fajtajelölés együttjár valamiféle sűrítéssel, azaz egy olyan típus megjelöléséről van szó, amelynek felsőbb osztályát az utótag nevezi meg, alsóbb osztályának egyéb alsó osztályoktól való megkülönböztetésére az előtag szolgál, de az előtag által jelzett tulajdonságon kívül még más tulajdonság vagy tulajdonságok is társulnak a megkülönböztetéshez.¹⁰ Ez még az olyan „rész-egész” viszonyt kifejező összetételekre is áll, mint az *asztalláb*, *kecskeköröm*. Az *asztalláb* nemcsak abban különbözik a *széklábtól*, hogy más bútorfajtához tartozik, hanem alakjában is eltér attól. Innen van a különbség az *asztalláb* és az *asztal lába* használata között. Szedhetek *kecskekörmök*et a Balaton partján, de nevetséges volna ha egy kecske mellett elmenvén azt mondanám: *Ráléptem egy kecskekörömrre*. S az *asztallábat* meg tudom különböztetni a *széklábtól* akkor is, ha asztaltól, széktől elválasztva hever valahol mindkettő.

1.3. Az összetételnek megfelelő mondatstruktúra és az összetétel között a szerkesztés analízáltsága szerint fokozatok vannak:

⁹ Károly 1967. 455—79; vö. még 1968.

¹⁰ Károly 1966. 94.

*Jeget tartanak a veremben.
verem, amelyben jeget tartanak
jégtartó verem
jégverem*

*Sajtban él a kukac.
sajtban élő kukac
sajtkukac*

*Fát tartanak a kamrában.
kamra, amelyben fát tartanak
fatartó kamra
fáskamra*

Kiindulópontnak a kommunikáció szempontjából teljes értékű formát, a mondatformát tekintjük. A többit úgy fogjuk föl, mint a mondatforma transzformációját. Ez a tárgyalásmód világosságot derít azokra a kapcsolatokra is, amelyek a különböző morfológiai eszközök ellenére egyes összetételek vagy lexikológiai kapcsolatok között fennállnak: az *aratóidő*, *aratás-idő* és *aratási idő* úgy fogható föl, mint ugyanannak a levezetési folyamatnak más és más fajtája, eredménye. Ezeknek a régebben — csak a felszíni struktúra alapján osztályozó leíró nyelvtanok által szétszakított — a nyelvtan egészen más helyein tárgyalt szerkezeti formáknak az egységbe foglalása nagy perspektívákat nyit a nyelvtörténeti kutatás számára is. Azáltal pedig, hogy a különböző szerkezeti formák közös, gondolati invariáns magvát ragadja meg, a nyelv és gondolkodás kutatásának, valamint a nyelvek tipológiai vizsgálatának az útján is komoly lépést jelent előre. Szerves egység épül így ki a szintaxis, a szóképzés és a szóösszetevés között.

1.4. Feleljünk ezután arra a kérdésre, mit jelent az, hogy az összetételeket generáljuk. Azt jelenti, hogy az egyes összetételi típusokhoz már eleve generált mondatstruktúrát rendelünk, megfelelő szemantikai jegyekkel, s az összetételt úgy fogjuk fel, mint az említett mondatstruktúrából való levezetést, egy vagy több lépcsőfok közbeiktatásával. A lépcsőfok vagy fokok lazább, többnyire igeneves szerkezetek, illetőleg *-s* vagy *-i* képzős melléknevek (az itt tárgyalt összetételeknél), amelyek tehát az összetétel körülírtabb formájú kifejezéseinek felelnek meg. A körülírt formák egy kifejezendő tartalom mint invariáns analitikusabb variánsainak tekinthetők, mint az összetételek, de szintetikusabbnak, mint a mondatforma. A generálási eljárás recepteket ad ahhoz, hogyan lehet a magyar nyelvben lexikológiai egységeket és összetételeket „gyártani”, a kialakult szokásoknak megfelelően, megadván az összetételek megalkotásának a feltételeit. E megadott szintaktikai és szemantikai feltételek az összetételek típusainak az elkülönítésére és az összetételek értelmezésére, jelentésük megértésére is alkalmasak. Egy általunk először hallott összetételt az ismert strukturális és szemantikai modellekhez mérünk és aszerint értelmezünk. Az összetételek és lexikológiai egységek modelljei a megfelelő strukturális és szemantikai jegyekkel a magyar társasgondolkodás tipikus formái is, abban az értelemben, hogy listáját adják azoknak a jelentéstípusoknak, illetőleg jelentésrelációknak, amelyekből fajtafogalmak szoktak keletkezni. Itt tehát a kultúrának sajátos csomópontjait is leltározzuk.

A lexikológiai egységek minták szerinti létrehozásában azonban a szabályosságtól való eltéréseknek sokkal nagyobb számával találkozunk, mint

a szintaxisban. Lépten-nyomon meglepő, újszerű, a modellbe be nem illeszthető esetekkel is van dolgunk. (Különösen a szépirodalomban.) E szabálytalanságok azonban éppen a szabályosságokhoz mérten emelkednek ki az átlagból. Ezért nem eshetünk abba a hibába, hogy csak az anarchiát vesszük észre, és lemondunk a szabályosságok leltározásáról. Másrészt a kivételszerűségek itt is csak erősítik a szabályt, s a produktivitás szempontjából éppen azt tartjuk fontosnak, hogy a kivételszerű jelenségekre nem vagyunk tekintettel produktív szabályok megalkotásakor. Érdekes jelenség tárgyalt anyagunkban például, hogy az *-i* képzős szavak gyakran megbontják a szabályt, rendellenesen viselkednek. Például ilyen a *vízimalom*. Ebben az osztályban nem jellemző az *-i* képző, a *víz* + *i* tehát kivétel. Nincs például *széli malom*, *gőzi malom*. Az *-i* képzőnek ez a más osztályokban is tapasztalható rendellenessége azt mutatja, hogy az *-i* képző használata ilyen esetekben nem a szóalkotási szabályokhoz tartozik, hanem egyes szavak speciális jellemzője, tehát csupán szótári probléma, amelyet a szótárra kell bízni, de a szóalkotó generálási szabályokat nem kell megváltoztatni miatta.

A lexikológiai egységek generálása a mondatok generálásával szemben a *lehetőségek* egy minőségileg más fajtáját feltételezi. Az *óratolvaj*, *taxibróló*, *könyvőr* szokatlan vagy egyáltalán nem használt szavak, de a „recept” alapján előállíthatók, míg mások nem. Ennek nagy jelentősége van a nyelvművelő munka szóajánlási részlegében, amennyiben a szóajánlás nyelvészeti indokolásául a többé-kevésbé generatív jellegű összetételi szabályokat fel lehet használni.

Nem mehetünk el minden megjegyzés nélkül a „többé-kevésbé generatív jellegű” kifejezés mellett. Az összetételek szabályainak a megalkotásakor ugyanis általában le kell mondanunk arról a teljes értékű produktivitásról, amely az igazi generatív szabályokkal együttjár. Mint az összefoglaló fejezetben látni fogjuk, csak néhány összetételi típusra jellemző a szó szoros értelmében vett generálhatóság. A szó szoros értelmében nem generálható összetétel-típusok közül azokkal foglalkozunk, amelyek a produktivitás kisebb-nagyobb fokán állanak. A generálással kapcsolatos transzformációs műveletek is többnyire eltérnek a Chomsky-féle transzformációktól, amennyiben a transzformáció folyamán egy-egy egyébként nem törölhető szó kihagyása is bekövetkezik. Ez, tudjuk, a transzformációk szintaktikai műveletében tilos, mert így a transzformáció visszafordíthatósága lehetlenné válik. Éppen ezért az összetételeket — és a sűrítettebb lexikológiai kapcsolatokat eredményező transzformációkat *sajátos lexikai transzformáció*-nak nevezzük. E műszóval jelezni akarjuk, hogy itt a transzformációnak egy speciális, a szóalkotásra jellemző fajtájával állunk szemben, amikor valamely nem formális szót vagy helyettesítés nélkül elhagytunk, vagy valamely affixummal helyettesítettünk.

1.5. Az összetételnek és a neki megfelelő mondatstruktúrának a viszonya nem mindig egyértelmű. Nem egyszer ugyanis több mondatforma felel meg az összetételnek. Ilyenkor azonban vagy az a helyzet, hogy a mondatformák egymásnak olyan ekvivalensei, amelyeket bizonyos lexikológiai operációk révén nyerünk, vagy az egyik struktúra,

a megfelelő lexémák behelyettesítésével implikálja a másikat. Az elsőre példa: a *pékkenyér* egyrészt *olyan kenyér, amelyet a pék süített*, másrészt *olyan kenyér, amely a péktől van*. Az első esetben a kiinduló mondat: *A pék süítette ezt a kenyeret*. A másodikban: *A péktől van ez a kenyér*. Az első mondat alanya a *pék*, a másodiké a *kenyér*. Kettejük közt olyasféle szerepcsere történt, mint az aktív és passzív mondatok esetében. Megváltozott a beszéd kiindulópontja. Ezt a változást a két mondat igéjének a megváltozása idézte elő, vagy inkább fordítva: a mondatrész-viszony megváltozása az ige szótári megváltozását idézte elő. A *süt* és a *van* szembenállásából ez nem nyilvánvaló. De a *süt* a *készít*, *csinál* szavakkal a „faj – nem” viszonyában van, a *készít*, *csinál* meg az *ered*, *származik* szavaknak a törvényszerű ellenlábasa: ezt a törvényszerű viszonyt így fejezhetem ki: *amit valaki készít, az attól a valakitől ered, származik, van*. Az ekvivalencia tehát így állítható fel: $ami + t + valaki + készít = ami + valaki + től + van$. A *készít*, *csinál* stb. igéket egy közös szemantikai osztályba tartozónak foghatom fel, s a [+létrehozás] szemantikai jeggyel látom el. A *származik*, *ered*, *van*² (a *van*² a *van* sajátos jelentésére utal) a [+eredet] jegyet kapja. A [+létrehozás] és [+eredet] olyan szemantikai jegyek, amelyek egy sajátos lexikológiai átalakítás viszonyában vannak, s ez az átalakítás szintaktikai változással is együtt jár. R. B. Lees¹¹ ezeket és az alábbi összefüggéseket még nem vette figyelembe.

A második esetre példa: a *jégverem* egyrészt *olyan verem, amelyben jeget tartanak*, másrészt *olyan verem, amelyben jég van* (illetőleg pontosabban *olyan verem, amelyben jég szokott lenni*). Mindkét mondatban van lokális viszony, de míg az első maga után vonja logikailag a másodikat (ha *valamiben* jeget tartanak, akkor abban a *valamiben* szükségképpen *szokott lenni* jég), a másodikból nem következik szükségképpen az első. Például a *vizes gödör* esetében a második mondat (*A gödörben víz van*) a kiindulás, de ebből nem következik az első (*A gödörben vizet tartanak*). Ilyenkor az implikált mondatot mellőzzük, mint amely kevésbé jellemző az adott szóösszetételre.

Az összetételeknek egy tekintélyes csoportja célviszonyt is kifejez. Ez a célviszony nem egyértékű az egyéb, tehát alany – tárgy, alany – határozó stb. viszonyokkal, hanem szintaktikailag egy keretmondatnak fogható fel, s ebbe illeszthetők a többi viszonyok: *A jeget a veremben tartják* (→ *A jég a veremben szokott lenni*) s a *Verem a jég számára van* nem egyértékűek, mert az utóbbinak egy absztraktabb formájába belefoglalható az előbbi (*A verem arra van, hogy jeget tartsanak benne*.)

1. *A verem van valamire.*
2. *Az emberek a veremben jeget tartanak.*

A második mondat beágyazható az előbbibe egy nominalizáló és egy általános alany törlés – transzformációval a *valami*-nek a helyébe. (A szórendi transzformációkkal itt nem foglalkozunk.) A nominalizáló transzformáció eredménye:

- (1) ^(*)*az embereknek a veremben jeget tartása*

¹¹ R. B. Lees 1960.

Az eredeti mondat általános alanyának törlése után kapott sor:

- (2) (*) *a veremben jeget tartás*

Ezt beágyazzuk az első mondatba, a *valami* helyébe:

- (3) (*) *A verem a veremben jeget tartásra van.*

Az ismétlődő elem törlése után:

- (4) (*) *A verem jeget tartásra van.*

A tárgyas szerkezetet birtokos szerkezetté alakítjuk:

- (5) *A verem jég tartására van.*

Ezen a mondaton egy participiális transzformációt hajtunk végre:

- (6) *a jég tartására való verem*

Ennek morfológiailag egyszerűbb alakított változatai (összetétellel alakítás révén):

- (7) a) *a jégtartásra való verem*
b) *a jégtartó verem*

Végül ez utóbbi lexikológiai egységeket egy törléses sajátos lexikai transzformációval összetétellel alakítjuk: *jégverem*.

Ha kikerüljük a nominalizációt, a második mondat mint célhatározói mellékmondat építhető be az elsőbe. Ilyenkor a *valami* névmás helyére az az névmás kerül. A 2. mondatot előbb mellékmondattá alakítjuk:

- (1) *hogy az emberek a veremben jeget tartsanak.*

Ezt a mellékmondatot úgy építjük be a másikkba, hogy abban egy névmáshelyettesítést hajtunk végre:

A verem van arra . . .

A beágyazás után nyert mondat:

A verem arra van, hogy az emberek a veremben jeget tartsanak.

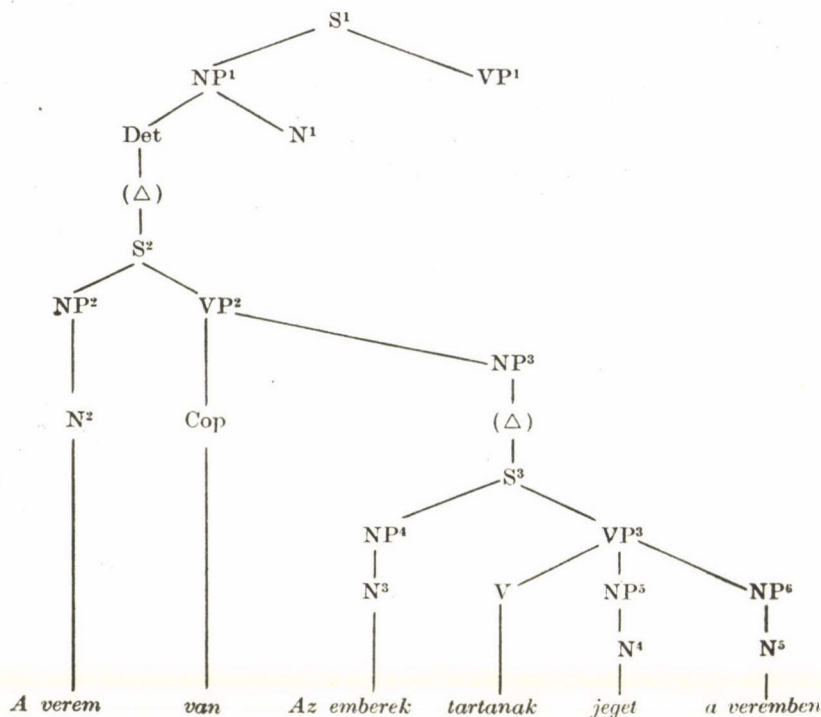
Az ismétlődő *verem* szót névmással helyettesítjük:

A verem arra van, hogy az emberek jeget tartsanak benne.

Az általános alany törlése után:

A verem arra van, hogy jeget tartsanak benne.

Az összetétel előzményeül szolgáló körülírássos kifejezés mélystruktúráját a következő ágrajz szemlélteti:

Feltétel: $N^1 = N^2 = N^5$

A keretmondat (S^1):

A Δ verem elkészült.

Az S^2 -t a keretmondatba ágyazzuk (ezt jelzi az S^2 fölötti Δ jel); Az S^2 -be az S^3 -at építjük be egy nomen pozíciójába (ezt jelzi az S^3 fölötti Δ jel). A beágyazások során sajátos lexikai transzformációkat is alkalmazunk, ahogy a szöveges leírásban említettük.

A kovácsreszelő esetében a kiindulás szintén két mondat lehet: *A kovács használja a reszelőt* és *A kovács dolgozik a reszelővel*, illetőleg mindkét esetben van egy céljelzős keret: *A reszelő arra van . . .* A két kiinduló mondat viszonya szintén olyan, hogy lexikológiai művelettel egyenértékűvé tehető: *valaki valamivel dolgozik* = *valaki valamit használ*.

Birtokos szerkezetekkel mint kiindulással nem operálunk. Ezt azért tesszük, mert a birtokos szerkezet nem tárja fel a szemantikai viszonyt, hiszen a birtokos szerkezet maga is másodlagos, sűrítés eredménye, s sokféle szemantikai—szintaktikai viszony homoním formája. Régi nyelvtanokban a tulajdonság-, szám- és birtokosjelzőre való felosztás egy kevert szempontú

osztályozás, amennyiben az első kettő jelentéstani osztályra utal, a harmadik azonban egy formális nyelvtani kategóriára. A nyelvtanok akkor is megőrizték a zavaró elnevezéseket, amikor már felismerték, hogy a birtokosjelző a főnévi jelző szokásos formája.

A lexikológiai operációk az aktív-passzív viszonyoknak egy újfajta értelmezését építik bele a nyelvtani rendszerbe. Olyan nyelvek esetében, mint a magyar, amely a passzív formával ma már a gyakorlatban alig él, különösen jelentős az ilyen lexikológiai átalakítások rendszere, amely, mint látni fogjuk, az összetételek kiinduló mondatainak a többségénél megtalálható. Az ilyen jellegű összefüggésekre Chomsky is utal, de még nem látja világosan, hogyan illeszthetők be a generatív nyelvtan mechanizmusába.¹²

A *sasmadár*-ral azonos típusú összetételnek látszik a *kecskebak*, a *kenyércipó*, sőt esetleg a *barackfa*, vagy a *bazaltszikla*, mert mindnél lehetséges olyan kiindulás, hogy *Ez a bak kecske*. — *Ez a cipó kenyér*. *Ez a fa barack*. *Ez a szikla bazalt*. A *kecskebak* és a *kenyércipó* valóban ide tartozik, de azért a *sasmadár*-tól eltérő altípusként, ahogy az 1.1. típusban látni fogjuk. Ámde a *barackfa* és a *bazaltszikla* nem tartozik ide: az előbbi azért zavar meg minket, mert a *barack*-nak van 'barackfa' jelentése is, s ez használatos az *Ez a fa barack* mondatban, míg a *barackfa* összetétel a *baracktermő fa* lazább szókapcsolatnak, illetőleg *Barackot terem a fa* és *Barack terem a fán* mondatoknak felel meg, amelyekben a *barack* elsődleges jelentése 'barack gyümölcs'. A szavak poliszemiájának a figyelembe nem vétele állandóan megzavarhatja a struktúra vizsgálatát, ezért folyton vigyáznunk kell, hogy ezt a hibát elkerüljük. A *bazaltszikla* esetében a *bazalt* anyagnév, s így az *Ez a szikla bazalt* mondat ennek felel meg: *Ez a szikla bazaltból van*. A két mondat szinonimikus viszonyában a jelentésnek megfelelő elsődleges, explicitebb struktúra az utóbbi, az előbbi ugyanis (*Ez a szikla bazalt*) egybeesik az *Ez a madár sas* mondat struktúrájával. A felszínen mozgó strukturális és mondattani elemzés csak annyit tud megállapítani, hogy *Ez a madár sas* és *Ez a szikla bazalt* mondatok esetében azonos szófajok és mondatrészek viszonyáról van szó. A pusztaszemantikai elemzés már megállapítaná, hogy az első mondatban állatnév, a másodikban anyagnév az állítmány. Ez önmagában esetleges megállapítás volna a nyelvhasználat szempontjából, mert nem derülne ki belőle, hogy az anyagnévi és állatnévi állítmányok különbsége jelent-e valami nyelvhasználati különbséget. A lineáris, pusztán egyazon mondat síkján mozgó strukturális elemzés szerint a fenti mondatok tanúsága alapján nincs különbség a kétféle állítmány között. A mondatok átalakítási lehetőségei azonban rámutatnak a bemutatott mondatok közti nyelvhasználati különbségekre, arra, hogy az anyagnévi állítmány a *bazaltból van* formára hozható, míg a másik nem. Az anyagnévi szemantikai tartalom ismét csak a mondat szerkezetek vizsgálata során mutatkozik olyanra, amely egységesen szabja meg a főnevek viselkedését, mert kiderül, hogy a *vas*, *fa*, *kő*, *márvány* szavak mind hasonlóan viselkednek, *vasból van*, *fából van* stb. formákká alakíthatók. Anélkül tehát, hogy empirikusan végigvizsgálánk az összes anyagnevet, feltehetjük, hogy mindegyik hasonlóan viselkedik. Az ilyen nyelvi viselke-

¹² Chomsky 1965. 162—3.

dést tehát úgy foghatjuk fel, mint amelyet a [+anyagnév] szemantikai jegy „ír elő”. S mivel ez a szemantikai jegy sajátos struktúrahazsnálattal is párosul, grammatikai—szintaktikai jellegű szemantikai jegynek könyvelhetjük el. A további vizsgálat azt is kideríti, illetőleg fent már láttuk, hogy *Ez a madár sas* mondat névszói állítmányának állatnévi jellege önmagában, legalábbis a jelen vizsgálati körben, semmilyen sajátos struktúra használatot nem ír elő, ellenben a *madár* szóval, mint alannyal együtt igen: lehetővé tesz egy átalakítást: egy összetétel létrehozását. Példánk világosan mutatja nyelvtanírásunk egyik alaptézisének a helyességét: csak a struktúra és a szemantika együttes, egymásra vonatkoztatott vizsgálata tudja a nyelvhasználati szabályt megadni. Ez pedig csak a mondatstruktúrák transzformációs összefüggéseinek a feltárásával lehetséges.

1.6. Szólnunk kell még a szemantikai jegyekről. A szemantikai jegyek az egyes szófajok alosztályai, amelyek a kiinduló mondatokban a mondat részeit, illetőleg az összetétel tagjait jellemzik. Az összetételeinkben előforduló szemantikai jegyeket igen nehéz volna dichotomikus rendbe foglalni. Talán értelmetlen is. Így megelégszünk ezek egyszerű felsorolásával, előfordulásuk sorrendjében (az egyes típusok sorrendjében). Az egész általános [+élő], [+személy] jegyeken kívül a következőket alkalmaztuk:

N	V
testrész	létrehozás — eredet
pszichikai	táplálkozás
állat	mozgítás
anyag	befedés
foglalkozás	használás
nem (genus)	eladás
helyiség—helység	gondoskodás
térszíni forma	helvettesítés
idő	foglalkozás vmivel
intézmény	tartózkodás
irat	levés, találhatóság
törvény	termés
terv	tartalmazás
áru	járás (vonulás)
ruha	tevékenység
élelem	dolgozás
természeti elem	hozzátartozás
állat	részt bírás
gép	ellátás (vmivel)
eszköz	összetettség
közlekedési eszköz	hasonlóság
természeti tárgy	tárolás
növény	szállítás
lakóhely	megtöltés
út	
birtok	
funkcióhordozó	
rész	
halmaz	
gyártmány	
tér	

E jegyek összeállítását természetesen nem végleges, hiszen egyelőre az összetételek feldolgozása is hiányos. Feltehető tehát, hogy a kutatás későbbi stádiumában rendszerezésükre, további összefüggéseik felfedezésére is sor kerülhet. Valószínű az is, hogy az absztrakciónak nem azonos szintjén helyezkednek el.

Sokszor két kapcsolatba kerülő főnév szemantikai osztálya csak egymáshoz képest van megszabva, például egyik tartózkodási helye másiknak, egyik része a másiknak stb. Ez is azt látszik bizonyítani, hogy a nyelvi összefüggések megállapítására alkalmasabb egy olyan szemantikai—logikai rendszer, amelynek a kiindulásában relációk, szemantikai viszonyok vannak megadva. Egy ilyen rendszer kidolgozására tettem kísérletet jelentéstan munkámban.

A szemantikai relációkban fel kellett vennem olyan jegyeket is mint [+jellemző], [+megkülönböztető], [+fajtajelölő]. Ezekről részletesebben az egyes típusoknál lesz szó (lásd 283, 292 l.). Ezeket „relatív szemantikai jegyek”-nek nevezem, mert csak relatív módon van értékük, más pozitív jegyek mellett.

Az igéknél nagy szerepük van az aspektusjegyeknek [+folyamatos] és a [+tranzitív] jegynek, valamint a [+általános] jegynek. Ez utóbbi kiinduló mondatok igéinél mindig kötelező, ezért nem is fogjuk említeni. Például: *A fiú virágot tart a kezében* mondatban az ige egy alkalmi cselekvést fejez ki, az ilyen mondatból nem lehet összetételt „generálni”. De *Az emberek virágot tartanak a vázában* mondatból már igen. Mint példánk mutatja, az alany is általános e típusban. Ha az alanyból lesz összetételi tag, akkor nem lehet általános: *Vízben él a sikló.* De ilyenkor is kötelező, hogy osztályjelölő legyen, amit a [–indivíd] jelzéssel fejezünk ki. (Nem egy bizonyos siklóról van szó, hanem a sikló osztályáról.) Többnyire a [+fajtajelölő] jegyre is szükség van, az előbbieken kívül. Például ez a mondat: *Tűzet raknak a kályhában* azért nem lehet összetétel kiindulása, mert a *tűz* nem megkülönböztetője és fajtajelölője a *kályhának*, hiszen minden kályhában tüzet raknak, illetőleg tűz ég. Ezt a megkülönböztető és fajtajelölő szerepet viszont betöltheti a *gáz, fa, szén és olaj*. Ilyen kályhák tehát lehetségesek: *gázkályha, (*)fakályha, szénkályha, olajkályha.*

1.7. Az összetételben és a neki megfelelő lazább kapcsolatban a szavak morfológiai szerkesztettségének az egymáshoz való viszonya többféle. Három fokozatot állapíthatunk meg: 1. A megszerkesztettség azonos: *kis asszony, kisasszony*; 2. Morfémakülönbség lép fel: segédelem szerepű morféma megléte és hiánya: *asztalnak a lába: asztalláb*; 3. Szó (néha több is), többnyire participium, megléte és hiánya: *jégtartó verem: jégverem.*

E megkülönböztetés már régebben is megtörtént, s a helyesírás is hasznosította. Helyesírási probléma csak az első fokon van: a második és harmadik fokon, az eleven szintaktikai viszonytól való eltérést és a morfémahiányt vagy szóhiányt jelezni akarván, egybeírást ír elő szabályzatunk. Ezzel teljes mértékben egyet is érthetünk. Az első fokon a sűrítő fajtajelölés az egybeírás feltétele az eddigi helyesírási szokás szerint is (*drága kő* és *drágakő*). Ez ellen sem lehet semmi kifogást emelni. Annál több a helyesírási probléma azokban a lexikológiai egységekben, amelyekben az előtag képzett szó (*fáskamra, mezeinyúl*). A sok következtetlenségre, ami itt található, részletes anyagunk számos példát említ. Javaslatunk az volna, hogy ahol sűrítő fajtajelölésről van szó, ott írjuk egybe az -s vagy -i képzős mellékevet a jelzett szó szerepű főnévvel, ezzel jelezve azt a szándékunkat is, hogy a sűrítő jelleget, amely stilisztikai-emocionális értékkel is bír, ki akarjuk domborítani. Szerintem nem volna

hiba, ha a sűrítés értelmezésében egyes típusokban az írónak szabadsága volna a külön- vagy egybeírásra, éppen azért, hogy intencióját érzékeltethesse. A magyar helyesírásnak nagy előnye, hogy alkalmat ad egyéni intenciók kifejezésére. Ez bizonyos szabadságot enged, amire nem adna lehetőséget például egy olyan nézetnek a felülkerekedése, amely minden szót külön íratna. Íróink állandóan élnek azzal a lehetőséggel, hogy megkülönböztethessenek egybeírt és különírt szókapcsolatokat, mert úgy érzik, hogy a helyesírással kommunikációs feladatokat oldanak meg. Igazuk van, s ezt a jogot meg kellene adni a „közönséges” író embernek is. Egy példát említünk.

Az *-i* képzős melléknév általában lexikológiai egységekre képzésre való. Ezt talán még ilyen határozottan nem mondták ki, de eddigi — nem publikált — statisztikai vizsgálataim ebbe az irányba mutatnak. Erre valló strukturális sajátosság, hogy az *-i* képzős melléknévek, a melléknévekre jellemző fokhatározóval többnyire nem bővíülhetnek, szemben az *-s* képzős melléknévekkel: 1. nincs *nagyon erdei levegő*, de van *nagyon sós leves*. 2. Főnévre jellemző bővítményt sem kaphatnak az *-i* képzős melléknévek: nincs ((*magas asztali*) (lámpa)) csak ((*magas*) (asztali lámpa)), de van ((*piros tető*) (ház)). A 2. szabály alól sok kivétel van, de ezek rendszerszerű, alcsoportokba szedhető osztályokat alkotnak: például időt jelölő főnévhez járuló *-i* képzős szavak: *e napi, jövő heti, a következő vasárnapi*. Az *-i* képzős melléknév nem lexikológiai egységet alkotó szerepe is jól meghatározható alosztályokra korlátozódik: például tulajdonnév + *i*: *budapesti, pécsi*; főnév + névutó + *i*: *ház melletti, ágy alatti*. Egyébként azonban az *-i* képzős melléknév fajtajelölő szerepű: van *asztali lámpa* (← *asztalon használt lámpa* ← *A lámpa arra van, hogy az asztalon használják*), de nincs **asztali könyv* (← *asztalon levő könyv* ← *A könyv az asztalon van*). Van: *erdei ősvény* és *szobai levegő* (← *erdőben levő ősvény, szobában levő levegő*), de nincs **erdei szekér* (← *erdőben levő szekér*) és **szobai tál* (← *szobában levő tál*). Az *erdei ősvény* mindig az erdőben van és a *szobai levegő* mindig a szobában van, szemben az *asztali lámpával*, amely nincs mindig az asztalon. Mindebből az következik, hogy az *erdei ősvény* és a *szobai levegő* az *asztali lámpá*-val szemben nem lexikológiai egység. Erre mutatna az is, ha az *erdei ősvény* és a *szobai levegő* nem fejezne ki sűrítést, azaz az *erdei ősvény* semmi másban nem különböznék a *mezei ősvénytől*, csak abban, hogy emeivel szemben az erdőben van, és nem a mezőn. Erre az eredményre jutottam egy korábbi tanulmányomban.¹³ De hát ez azt jelentené, hogy egyáltalán nem magyarázható, miért van *erdei ősvény*, és miért nincs *erdei szekér*? Nem. Három okból sem. 1. Az ősvényre jellemző, hogy szokott lenni erdőben, a szekérre ez kevésbé jellemző. A levegőre is jellemző, hogy milyen térnek a levegője, de a tálra kevésbé jellemző, hogy hol van. 2. Az *erdei ősvény* és a *szobai levegő* nem, vagy alig különbözik a *mezei ősvénytől* és az *utcai levegőtől*, mégis szemben áll emezekkel, megkülönböztető szerepű, mégpedig állandó jelleggel. Az *erdei szekér*-nek és a *szobai tál*-nak nincs ilyen állandó jellegű megkülönböztető szerepe. 3. Végül az *erdei ősvény* alig különbözik a *mezei*-től, a *szobai levegő* az *utcai*-tól, ha a dolgok fizikai sajátosságát vesszük tekintetbe, de erősebben különbözik tőlük, ha társadalmi szerepüket, az emberekhez, az emberek társas életéhez, érzelmeihez stb. való szerepüket nézzük. Ebben az esetben az *erdei ősvény* sajátosságainál erősebben figyelembe vétetik az ősvény környezete, és vele összefüggő természeti, társadalmi tényezők, ami az ember szempontjából (a hangulat, romantika, körülzárttság, s ezért támadásnak való kiszolgáltatottság stb.) fontosabb lehet, mint az ősvény fizikai sajátosságai. Ugyanez áll a *szobai levegőre* is. Ilyen értelemben az *erdei ősvény* és a *szobai levegő* is lehet sűrítő fajtajelölő. A nyelvhasználatot a társadalmi tudat szabja meg, s ezért a lexikológiai egységek kialakításában is nagy szerepet kell tulajdonítanunk a társadalmi tudatnak, a társadalmi szükségletnek. Ez elég nagy rugalmasságot kíván a nyelvi tények értékelésében, és a nyelvhasználat értékelését befolyásoló helyesírásban is. Alkalmat kell adni arra, hogy kiki alkalmilag kifejezésre juttathassa azt a szándékát írás közben, hogy egy-egy szókapcsolattal sűrítő fajtajelölést fejezzen ki. Ezért megengedném, hogy a *hegyi pásztor*t egybeírja az, aki egy sajátos pásztorfajtról akar írni, és külön az, akinél a *hegyi* csak egy lokális viszonyra való utalást jelent. Ez a szabadság az *-i* képzős melléknév használatában kevésbé jelentős, mert

¹³ Károly 1966. 94.

az -i képző általában, ahogy említettem, lexikológiai egységekre kifejezésre való. Az -s képzős melléknév azonban éppen úgy használható alkalmi, mint általános lokális viszony kifejezésére (*festékes ruha* és *festékesdoboz*).

Most már azt is megmondhatom, hogy mit értek lexikológiai egységen, ha az több szóból áll: azt a sajátságát, hogy sűrítően fajtajelölő, s azt az ezzel együttjáró szintaktikai sajátságot, hogy az előtagnak külön bővítménye nem lehet, csak a szókapcsolatnak mint egésznek (*nagyon festékes ruha*, de **nagyon festékesdoboz*). A morfológiailag sűrített kapcsolatokra, amelyekből egy segédelem vagy egy szó „elmaradt”, ez a definíció nem feltétlenül érvényes (*favágás*, *favágó*, *vasrúd*).

A helyesíráshoz azért tértem ki, mert a nyelvtanítás módszere adhatja a legfontosabb szempontokat a helyesíráshoz is, természetesen. A generatív transzformációs nyelvtan a *festékes ruhát* és a *festékesdobozt* más-más mondatokból vezeti le, másrészt szótárában alkalmazhatja a „jellemző” megkülönböztető és „fajtajelölő” jegyeket. Ezért pontosabban körülhatárolja az összetételek szemantikai és szintaktikai feltételeit. Abban is segíthet, hogy pontosabban meghatározza azokat a kategóriákat, amelyekben a rugalmasság és szabadság megengedhető, sőt kívánatos. Ebben a fejezetben csak az első lépéseket próbáltam megtenni a helyesírás összefüggéseinek újszerű bemutatására. A kérdés további vizsgálatot és nagyobb empirikus anyag feldolgozását kívánja meg. Az összetételek és lexikológiai kapcsolatok típusainak a megállapításában fontos szerepet adunk a szavak szemantikai jegyeinek. A *kukacos alma* például olyan szemantikai jegyeket tartalmaz ([+állat], [+gyümölcs]), megfelelő struktúrához rendelve (*Kukac van az almában*), amelyek nem szerepelnek az összetételek megfelelő típusában (3.3.1.). A *gazos kert* és a *gyümölcsöskert* különbsége arra figyelmeztet, hogy az utóbbinál egy ilyen kiinduló mondat is kell: (*Gyümölcsöt termesztenek a kertben*), mert ez a fajta mondat a *gazos kert*, *föld* stb. esetében nincs meg.

A célhatározói mondatból való kiindulás eleve lexikológiai egységet eredményez, s egybeírással egységesíthető: *orvosicsipesz*, *uborkásüveg*.

Az említett jelentésmegkülönböztetésen, mint a helyesírás egyik igen fontos „funkcionális” célján kívül (a helyesírásnak itt funkciója van), még két funkcionális célt említünk: a kiejtéstükröztetést és az ökonómiai célt. A kiejtéstükröztetés részben a jelentésmegkülönböztetés szerves járuléka (*kis* ≠ *asszony* és *kisasszony*), részben ettől függetlenül (*nyarfű*, *kékszínű*) a kiejtés szótagtörvényszerűsége. A jelentésmegkülönböztetéstől független kiejtéstükröztető funkciót olvannak tekintem, amely a mai helyesírást rendkívül bonyolultá teszi s összetételeink helyesírásának a leggyengébb pontja. A *tíz méteres*-t, *százkarú*-t, *kételemeit*-t külön írnám, s a háromtagú összetételeket mindig a közvetlen összetevők szerint 1 + 2 vagy 2 + 1 szerint tagolnám, kötőjellel, függetlenül a szótagszámtól. Ez már az ökonómiai funkció számlájára írandó, amin az egyszerűség és érthetőség elvének az érvényesítését értem. A jelentésmegkülönböztetés például nem kívánná a *hálószoba*-félék egybeírását, mert nem állítható szembe jelentés szempontjából a *háló szoba* a *hálószobával*. De a fajtajelölés egységessége miatt itt az eddigi egybeírást tartanám meg. A *vasrúd* és az *aluminiumkárd* írásában nem tennék különbséget, azért, mert a második szó hosszabb. A foglalkozásneveket, eszközneveket, anyagneveket azonos elvek szerint írnám, mellőzve a szótagproblémát és egységesen oldva meg a háromtagúakat a jelzett módon. (Mindez utóbbi javaslataim már nem függenek össze a generatív nyelvtannal.) Javaslataim szerint csupán két szabályra van szükségem.

1. A melléknévi jelzős kapcsolatokat egybeírjuk, ha sűrítő fajtajelölésről van szó, külön, ha ilyesmiről nincs szó.

Javasolt írás,

ha fajtajelölés van:

mezeinyúl
mezeiszálya
drágakő

ha nincs fajtajelölés:

tíz méteres
tizenkét eemeitnyi
száz karú
harminckét karú

A Tanácsadó Szótár gyakorlata itt következtelen (lásd a részletes anyagot, az egyes összetételei típusokat)

mezeinyúl
mezei szálya
drágakő

külön- és egybeírás, az összetettségétől függően:
tíz méteres
tizenkét eemeitnyi
százkarú
harminckét karú

2. Ha többtagú az összetett szó, akkor a közvetlen összetevők szerint $1 + 2$, vagy $2 + 1$, illetőleg $2 + 2$ tagolást végzünk és kötőjellel választjuk el a két egységet

Javasolt írás:
mindig kötőjellel írunk:

2 + 1	<i>nyugdíj-egyesület</i>	<i>nyugdíjegyesület</i>
2 + 1	<i>áruzsere-egyezmény</i>	<i>áruzsere-egyezmény</i>
2 + 2	<i>honvéd-emlékmű</i>	<i>honvédemlékmű</i>
2 + 2	<i>hadirokkant-gyógyintézet</i>	<i>hadirokkant-gyógyintézet</i>
fogl. 2 + 1	<i>kéményseprő-mester</i>	<i>kéményseprőmester</i>
1 + 2	<i>ablakos-kisiparos</i>	<i>ablakos kisiparos</i>
eszköz	<i>szilvapálinkás-üveg</i>	<i>szilvapálinkás üveg</i>
igenév	<i>portörölő-ruha</i>	<i>portörölő ruha</i>
igenév	<i>ábrázolómértan-könyv</i>	<i>ábrázolómértan-könyv</i>
anyag	<i>vörösréz-edény</i>	<i>vörösréz edény</i>

A Tanácsadó Szótár szabálya itt figyelembe veszi a szótagszámot, s az összetétel szemantikai-morfológiai jellegét: más megoldás van a foglalkozásnevek, eszköznevek, az anyagnevek és az ige-
neves összetételek esetében, s ezeken belül hol az elő-, hol az utótag összetettsége számít, s a szótagszám-szabály is változik típusokként. Egybeírunk, különírunk, kötőjellel írunk:

2. A főnévi összetételek és lexikológiai egységek típusai.

A jelenleg tárgyalt anyag azoknak az összetételeknek a típusa, amelyeket főnévi összetételeknek nevezünk, s amelyek utótagja vagy főnév, vagy főnévként használt igenév (melléknév), tehát az összetétel egészének az értéke mindig főnév. Ezek az összetételek adják az összetételek túlnyomó többségét, s ma a legproduktívabb összetételtípust. (Az igekötős igék felfogásom szerint nem összetételek, mert az igekötő segédelemnek tekinthető, kis számuk és az igék többségéhez való hozzájárulásuk is ezt bizonyítja.) Ezek között is legérdekesebbek a két főnévből álló összetételek, amelyekre csak újabban terelődött nálunk figyelem, s első nyelvtanunk, amely komolyabban számol velük: A mai magyar nyelv rendszere. B. Lőrinczy Éva figyelmét az a helyes szemlélet irányította ezekre az összetételekre, amely az összetételek keletkezésében a döntő mozzanatot már nem a mondatban való lassú összetapadásban, hanem a kész minták alapján történő egyszeri szóalkotási aktusban látja.

A melléknévi, tehát a melléknévi utótagú összetételeket kifejezetten nem tárgyaljuk, de fontosabb típusaival mégis foglalkozunk az 1. összetételi osztály keretén belül. Nem foglalkozunk egyáltalán a mellérendelő összetételekkel. Empirikus anyagunk javát az összetételek és lexikológiai kapcsolatok legjobb magyar anyaga, a Helyesírási Tanácsadó Szótár szolgáltatja. Eddig mintegy 2000 szót, szókapcsolatot néztünk át és szedtünk listába, de a rendelkezésünkre álló 10 000 kicédulázott adatot később mind feldolgozzuk, s mostani tanulmányunk eredményeit majd azután véglegesítjük. A tárgyalt típusok még kiegészítendőek, az al típusok is hiányosak. Igen érdekesnek ígérkezik az a felmérés, amely majd ki fogja

mutatni, hány százalék azoknak az egységeknek az aránya, amelyek nem sorolhatók be a főbb típusokba, azoknál erősebben sűrítő jellegűek, vagy nagyon szokatlanok.

A legáltalánosabb keret — deduktív jellegénél fogva — már nem bővíthető, csak altípusai gyarapíthatók. E keretet az összetétel tagjainak a kiinduló mondatban betöltött mondatrész-szerepe határozza meg. E szerint a következő fő összetételosztályokkal foglalkozunk.

1. típus

1. tag	2. tag	Alany	Állítmány (főnévi)	Állítmány (melléknévi)
Alany		—		1.2. <i>szemgyengesség</i>
Állítmány (főnévi)		1.1. <i>sasmadár</i>	—	—
Állítmány (melléknévi)		1.3. <i>drágakő</i>	—	—

2. típus

		Állítmány (igei)	
		2. tag	1. tag
Alany (főnévi)	1. tag	2.1. <i>népszaporodás</i>	
	2. tag		2.2. <i>alvóbaba</i>
Tárgy (főnévi)	1. tag	2.3. <i>favágás</i>	
	2. tag		2.4. <i>ivóvíz</i>
Határozó (főnévi)	1. tag	2.5. <i>űrrepülés</i>	
	2. tag		2.6. <i>lakószoba</i>

3. típus

1. tag	2. tag	Alany (főnévi)	Tárgy (főnévi)	Határozó (főnévi)
Alany (főnévi)			3.1. <i>gyárfüst</i>	3.3. <i>medvebarlang</i>
Tárgy (főnévi)		3.2. <i>halárus</i>		3.5. <i>jégverem</i>
Határozó (főnévi)		3.4. <i>sajtkukac</i>	3.6. <i>fejkendő</i>	

1.1. Állítmány (főnévi) — Alany (főnévi)

s a s

m a d á r

(A kiinduló mondat és keretmondat ágrajzát lásd a függelékben, 1. sz. jelzés alatt.)

A kiinduló mondat:

Art + N¹ + N² + cop

$\begin{bmatrix} A \\ Ez\ a \end{bmatrix}$ madár sas $\emptyset$.

Az N¹ és az N² helyén a főnevek szemantikai osztálya csak egymáshoz képest van megszabva: N¹ helyén nemet, N² helyén fajt jelentő főnevek állhatnak, tehát a két helyen olyanok, amelyek a nem-faj viszonyában vannak. Vigyázzunk, az összetételben a sorrend megcserélődik, mert a mondat állítmányának a jelző felel meg. E szerint tehát a *sasmadár* összetételnek nem *A sas madár*, hanem *A (~ Ez a) madár sas* mondat.

Ez az összetételtípus tautologikus forma, mert a *sasmadár*-ral teljesen egyenértékű szemantikai szempontból a *sas*. Elvileg korlátlanul lehetne ilyeneket alkotni: *asztalbútor*, *lóállat*, *tollíróeszköz*, *kabátruha*, *lapátszerszám*, *lakóházépület*, *fazékedény*. A magyar nyelvszokás szerint azonban csak a következő főnevek szokásosak az N¹ helyén: *madár*, *virág*, *fű*, *bokor*, s esetleg még néhány más (például *víz*). Példák: *fecskemadár*, *gólyamadár*; *jázmínvirág*, *liliumvirág*, *ibolyavirág*, *százszorszépvirág*, *gyopárfű*, *kecskeszakállfű*, *rókafarkfű*, *galagonyabokor*, *szederbokor*. (Az ilyen összetételek egy része eredetileg nem volt tautologikus, például *kecskeszakállfű*.)

A *sasmadár*, a *kecskebak* és a *kenyércipó* mind ide tartoznak, de más altípusként. A bizonyító anyagot az alábbiakban adjuk. Ha azt tesszük vizsgálat tárgyává, hogy e három típusban egyformán felcserélhető-e az alanyok és állítmányok úgy, hogy a felcserélés után is értelmes mondatot kapunk, és milyen feltételei vannak e felcserélésnek, valamint megnézzük, hogy melyik mondatformából alkothatunk összetételt, akkor kiderül, hogy valóban három altípusról van szó.

A lehetséges mondatok szempontjából fontos a határozott névelő individuális használatát megkülönböztetni nem individuális használatától [$\pm$ individ]. Az individuális használatnak az *ez a*, (*az a*), a nem individuális, hanem az egész osztályra kiterjedő használatnak a *minden a* szinonimája. Individuális használat:

$\begin{bmatrix} A \\ Ez\ a \end{bmatrix}$ bútor asztal.

Nem individuális használat:

$\begin{bmatrix} Az \\ Minden \end{bmatrix}$ asztal bútor.

Nézzük meg, milyen összefüggések adódnak a három altípusban, az alábbi táblázatok szerint:

1. altípus: a *sas*madár-ral összefüggésben:

	A l a n y	+	Á l l í t m á n y	→	Összetétel
	+ indiv.		— indiv.		
1a)	$\begin{bmatrix} A \\ Ez & a \end{bmatrix}$	madár	<i>sas.</i>		<i>sas</i> madár
1b)		$*\begin{bmatrix} A \\ Minden \end{bmatrix}$	madár	<i>sas.</i>	
2a)	$*\begin{bmatrix} A \\ Ez & a \end{bmatrix}$	<i>sas</i>	madár.		
2b)		$\begin{bmatrix} A \\ Minden \end{bmatrix}$	<i>sas</i>	madár.	<i>*madársas</i>

2. altípus: a *kecske*bak-kal összefüggésben:

1a)	$(*)\begin{bmatrix} A \\ Ez & a \end{bmatrix}$	<i>bak</i>	<i>kecske.</i>		<i>kecske</i> bak
1b)		$*\begin{bmatrix} A \\ Minden \end{bmatrix}$	<i>bak</i>	<i>kecske.</i>	
2a)	$\begin{bmatrix} A \\ Ez & a \end{bmatrix}$	<i>kecske</i>	<i>bak.</i>		<i>bak</i> kecske
2b)		$*\begin{bmatrix} A \\ Minden \end{bmatrix}$	<i>kecske</i>	<i>bak.</i>	

3. altípus: a *kenyér*cipó-val összefüggésben:

1a)	$\begin{bmatrix} A \\ Ez & a \end{bmatrix}$	<i>kenyér</i>	<i>cipó.</i>		<i>cipó</i> kenyér
1b)		$*\begin{bmatrix} A \\ Minden \end{bmatrix}$	<i>kenyér</i>	<i>cipó.</i>	
2a)	$*\begin{bmatrix} A \\ Ez & a \end{bmatrix}$	<i>cipó</i>	<i>kenyér.</i>		
2b)		$\begin{bmatrix} A \\ Minden \end{bmatrix}$	<i>cipó</i>	<i>kenyér.</i>	<i>kenyér</i> cipó

A táblázatokból leolvashatók a tanulságok:

1. a *sas*madár-ral összefüggésben, tehát az 1. altípusban csak az 1. típusú mondatból lehet összetétel, a másik két altípusban mind az 1., mind a 2. típusú mondatból. 2. A *sas*madár és a *kenyér*cipó esetében az 1. a) és a 2. b) mondatok a jók, a másik kettő rossz. A *kecske*bak esetében a b) mondatok rosszak az 1. a) logikailag jó, nyelvtanilag suta. (Itt megcsillan a

logikai és nyelvi helyesség megkülönböztetésének a lehetősége.) 3. Az 1-es és 2-es mondatokon belül az a) és b) mondatok egyszerre sohasem lehetnek jók, viszont lehetnek egyszerre nyelvtanilag rosszak.

A táblázatokból le nem olvasható, de szükséges kiegészítések:

A *kecskebak* típusában az 1. a) mondat alanya nemet, kort, vagy foglalkozást jelentő, illetőleg állapotot jelentő főnév, tehát azok a jelentésszótárak vannak itt képviselve, amelyek a magyar nyelvben képessé teszik a főnevet arra, hogy ragtalan jelzőként állhasson (a szemantikai sajátságok mint jegyek vezethetők be): *baknyúl, anyakoca; gyermekleány, leánygyermek, bagolyfióka, felhőgomoly, gépfegyver, bajnoknő, bajtársnő, férfitörvös, fájdkakas, fácskányú.*

A *cipókenyér* nem is nevezhető igazi típusnak, inkább csak elvi lehetőség, mert példák itt nagyon gyéren adódnak. A *kenyércipó* és *cipókenyér* viszonyáról mondtak is csak olyan szemantikai feltétel mellett érvényesek, amely az ÉrtSz. *cipó* címszava jelentésértelmezésének felel meg: 'kerek, kisebb kenyér'. A mai kereskedelmi nyelvhasználatban, ahol a *cipó* már nem egyszerűen kenyérfajta (lásd *kenyércipó* és *zsemlecipó*), hanem olyan jelentésű, alakra és nagyságra vonatkozó szó, mint a *rakás, adag, kupac*, e szavakkal együtt a *cipó* is más használati szabályoknak van alávetve, és nem ide tartozik. A *kenyércipó* típust inkább csak elméleti tanulságaiért, a másik két típussal való összefüggések miatt tárgyaltuk.

1.2. Alany (főnévi) — Állítmány (melléknévi)

s z e m

g y e n g e s é g

(A kiinduló mondat és keretmondat ágrajzát lásd a függelékben, 2. sz. alatt.)

A kiinduló mondat:

Art + N + A + cop

$\begin{bmatrix} A \\ Ez a \end{bmatrix}$ szem gyenge Ø

Példák: *ideggyengeség, bélrenyheség, szívjóság, savelégtelenség, akaratgyengeség, jellemzilárdtság*. Úgy látszik, az előtag szerepű főnév a [+ testrészi] vagy a [+ pszichikai] jeggyel van ellátva többnyire, de itt még további kutatásokra van szükség.

Látszólag az előbbiekkal azonos összetételek struktúrájukban az *oroszlánbátorság* egyrészt, s a *vízmélység* másrészt. Ám a pontosabb megfigyelés meggyőz minket arról, hogy ezeknek a szemantikai—strukturális alkatauk más: az *oroszlánbátorság* nem egyszerűen az oroszlán tulajdonságát fejezi ki, a *vízmélység* nem azt, hogy a víz mély. Az előbbi hasonlítást jelent, az utóbbi meg a sekély—mély skála szempontjából releváns jelentést, ami lehet konkrét esetben sekélység is. Tehát ez utóbbi esetekben az *oroszlánbátor* és a *A víz mély* mondatokból nem kaphatjuk meg az összetételt. A birtokosszerkezeti formához való viszonyuk is különböző: az *ideggyen-*

gesége és az *ideggyengeség* szemantikai alkata megfelel egymásnak, ellenben az *oroszlán bátorsága* és az *oroszlánbátorság* nem. A birtokos szerkezeti forma az utóbbi esetben is tényleges tulajdonságot jelent, nem hasonlítást, szemben az összetétellel. A birtokos szerkezet csak a következő formában jelent hasonlítást:

[*Egy*
Az] *oroszlán bátorságával küzd.*

A *-val*, *-vel* ragos forma e mondatban másodlagos, ennek a jelentésnek az elsődleges formája: *Bátran küzd, mint az oroszlán.*

Az *oroszlánbátorság* ezek szerint egy bonyolultabb struktúrát rejt magában, amelynek ágrajzát lásd a függelékben, 3. sz. alatt.

A beágyazásra kerülő kiinduló mondat:

NP	VP
Art + N _ø + A + cop	
Az oroszlán	bátor Ø

Az N helyén levő főnevek többnyire a [+állat], [+anyag], [+természeti tárgy] szemantikai jegyűek, s ezeken kívül még gyakran a [+foglalkozás] jeggyel bírók, s a [+nem] jegyűek. A foglalkozásnevek ilyen használatban *-i* képzősek, s ez a szerkesztés a [+nem] jegyűek esetében is gyakori. Példák: *macskaügyesség, kutyahűség, tetűlassúság, galambtisztaság* (R. *galambi tisztaság*), *oroszlánbátorság* (R. *oroszláni bátorság*); *vaskeménység, acélkeménység, mézédesség, viaszlagyság, vérvörösség, hófehérség; mérnöki pontosság, tanári szórakozottság, diáki furfangosság, gyermeki ártatlanság, férfiúi keménység, fiúi bátorság, női gyengédség, asszonyi hűség.*

(R = a régiségben, vagyis általában a XIX. század előtti nyelvhasználatban.)

Ez összetételeknél és lexikológiai kapcsolatoknál — kivéve a foglalkozásnévi előtagúak csoportját — jóval produktívabbak a *jégkemény, égszínkék, fűzöld, rézvörös, aranysárga, tengerzöld, hollófekete*-féle összetett melléknevek.

Az A helyén levő melléknevek szemantikai osztálya nincs közelebbről megszabva, itt egy relatív szabályosság érvényesül: a melléknevek azokkal a főnevekkel társulnak, amelyeknek jellemző tulajdonságait adják meg, tehát amely főnév elsősorban asszociálódik a főnévhez. Ez szótárilag megadható az illető melléknevek szócikkében.

A *vízmélység* esetében a *mély*-nek abból a jelentéséből kell kiindulnunk, amely így jellemezhető: [$\pm$ mélység], azaz a mélység szempontjából releváns tulajdonság, amely magában foglalja a sekélységet is. A magyar mellékneveknek egy nagy, a [+mérték] szemantikai jeggyel ellátható csoportja ugyanis úgy jellemezhető, hogy két jelentésük van. Az egyik a tulajdonság mértékének a + jeggyel ellátható, azaz erősebb fokát, a másik a fokozatosság szempontjából a semleges jelentést adja meg. A melléknév állítmányi használatában mértéket jelentő főnévi jelző nélkül csak az első, ilyen főnévi jelzővel a második jelentésben használatos. Az első jelentésben fokhatározót kaphat.

1. *A víz mély. A víz nagyon mély.*
2. *A víz két méter mély.*

A *víz mélysége* birtokos szerkezetben mai nyelvhasználati szabályunk szerint a második jelentés található. Ennek megfelelően a *vízmélység* összetétel a *víz mélysége* birtokos szerkezeti formával hozható szorosabb összefüggésbe és egy ilyen mondatból vezethető le: *A víznek van mélysége*, mert itt a *mélység* jelentése az összetételnek és birtokos szerkezetnek megfelelő semleges jelentés. A *mélység* itt azt jelenti, hogy rendelkezik a mélységskálával, szemben *A víz mély* mondat *mély* szavának a pozitív tulajdonság jelentésével. Ebből az is következik, hogy a *vízmélység* összetétel végeredményben nem ebbe a típusba, hanem a 3. 4. típusába tartozik. Mindamellett a *szemgyengesség* és az *oroszlánbátorság* típusaival való összefüggései miatt nem teljesen indokolatlan, hogy itt tárgyaltuk

Példák: *mellszélesség, mellbőség, tengelyhosszúság, ozlopmagasság, hangerősség, szélsébség, kőzetkeménység.*

Ezekkel nem szabad összetévesztenünk azokat, amelyeknek két jelentésük lehet: egy hasonlítást kifejező és egy semleges tulajdonságot kifejező.

Példák: *toronymagasság, szobamagasság, kőkeménység.* Ilyen összetételeket találunk a következő mondatokban: *A kő elérte a toronymagasságot. A kőkeménység jellemezte ezt a talajt. Szobamagasságig emelkedett a víz.* Ezeknél még gyakoribbak a melléknevesített formák: *torony magasságú, kő keménységű.* Ezek és a mondatformák így függenek össze: *Olyan magas kőfalat épített, mint a torony: Toronymagasságú kőfalat épített. Kő keménységű volt a föld: Olyan kemény volt a föld, mint a kő.* A melléknevesített formák nem tekinthetők összetételeknek, mert használatukban semmi korlátozás nincs és szintaktikai — morfológiai egybeszerkesztettség sem áll fönn. Mondhatjuk: *billentyű szélességű, ceruza vastagságú, macskaszőr hosszúságú.* Ezekről csak gyakoriságban különbözik a *kar vastagságú.* (A korlátlan használat lehetősége másféle melléknevekből képzett főnevek esetében is megvan: *billentyű rugalmasságú, ceruza hegyességű, macskaszőr puhaságú*). A *torony magasságú, kő keménységű*-féle szerkezetek kiindulópontja nem a *toronymagasság* és *kőkeménység*-féle összetételek, hanem az *Olyan magas, mint a torony, Olyan kemény, mint a kő* — féle mondatok. Ezt másrészt igazolja az *-ú, -ű* képző morfológiai használati szabálya is, amely szerint ez a képzőnk csak jelzős főnévhez járulhat.

A *torony magasságú* szerkezet keretmondatát és kiinduló mondatát magába foglaló ágrajzot lásd a függelékben, 4. sz. alatt.

1.3. Állítmány (melléknévi) — Alany (főnévi)

d r á g a   k ő

(A kiinduló mondat és keretmondat ágrajzát lásd a függelékben, 5. sz. alatt.)

A kiinduló mondat:

Art + N ₀	A + cop
A kő	drága Ø

Az N és az A helyén a főnév és a melléknév szemantikai osztálya nincs közelebből meghatározva.

Példák: *fehér barát, bűdösbarlang, barnamedve, zöldbab, kisbaba, vígballada, sárgabarack, nehézfegyver, fehérrépa, fehér véresejt, lágyfekély, feketédár, fekete-rigó, feketeetek, feketepecs, fekete sereg.*

Az összetétel alkotásának a feltétele az, hogy az összetétel fajtát jelentsen, s ebben különbözzék a nem összetételben használt főtagtól, mint fölérendelt osztálytól (a *drágakő* a kőfajták, a *barnamedve* a medvefajták egyike). Ez a feltétel akkor áll fenn, ha mondjuk a *fehérrépa*-val a következő állítások alkothatók:

1. *Van olyan répa, amely nem fehér.*

Ez a *fehér*-nek a megkülönböztető sajátsága. Ez önmagában nem elegendő, mert a megkülönböztető jegy egyedül nem hoz létre olyan külön alfajt, amely új elnevezést tenne szükségessé: van *zöld ceruza, sárga ceruza*, de ezek nem külön alfajok. Ezért az új elnevezés akkor lehet szükséges, ha még egy másik állítás is alkotható a *fehér répával*:

2. *Van olyan fehér répa, amely nemcsak abban különbözik más répától, hogy fehér, hanem másban is.*

Ez a *fehér*-nek a sűrítő fajtajelölő sajátsága. Mindkét feltétel megvan a *fehér barát, fehér véresejt* és a *fekete sereg* különírtnak javasolt összetett szavak esetében is.

2.1. Alany (főnévi) — Állítmány (igei).

nép szaporodás

(A kiinduló mondat és a keretmondat ágrajzát lásd a függelékben, 6. sz. alatt.)

A kiinduló mondat:

Art + N + V
A nép szaporodik

Példák: *hóesés, hóolvadás, hócsúszás, tetőbeázás, motorzúgás, dióérés, mennydörgés, felhővonulás.* A használat feltételei:

N	V
[± megkülönböztetés]	<div style="border-left: 1px solid black; border-right: 1px solid black; padding: 0 10px;"> <div style="border-bottom: 1px solid black; padding-bottom: 5px;">[+ jellemző cselekvés]</div> <div style="padding: 5px 0;">[- tranzitív]</div> <div style="border-top: 1px solid black; padding-top: 5px;">[+ folyamatos]</div> </div>

A [megkülönböztetés] jegy azt jelenti, hogy van olyan V^x, amelyet nemcsak N^y hajt végre, hanem N^z is. Például a *dióérést* a *búzaéréstől* az különbözteti meg, hogy más N a cselekvő. Ez azonban nem kötelező, mert van: *lónyertés, disznórőfögés, libagágogás.*

A [jellemző cselekvés] azt jelenti, hogy a V jellemző N-re, ezért a szótárba is be kell vezetni. Például az *érés* jellemző az összes gabonafajtákra és kerti vagy szántóföldi és egyéb gyümölcstermő növényekre. Ezek kaphatnak összefoglaló szemantikai jegyet, s amely szó ezzel el van látva a szótárban, az kapcsolódhat az *érik* igével. Ennél egyszerűbb, ha a megfelelő főnevek magát az *érik* igét nevezik meg, mint jellemző cselekvésüket, de valószínű, hogy az összes érni képes növényfajtáknak az *éresen* kívül még más közös jellemző sajátosságuk is van, például az, hogy *fejlődnek*, ezért lehetséges a *diófejlődés* és *búzafejlődés*. Ilyenkor elképzelhető volna valamiféle összevonása a tulajdonságoknak, s így takarékoskodás a szemantikai jegyekben, de ezt megnehezíti általában az egyes szóegyedekhez fűződő speciális kapcsolódása más szóegyedeknek, s az, hogy a szemantikai részosztályok megosztják a nagyobb jelentésoosztályokat. Például az *érő* és *fejlődő* növények magvait egyaránt a *földbe lehet juttatni*, de ez a cselekvés már megosztja az *érő* és *fejlődő* növények halmazát az *ültetés* és *vetés* kétféle lehetősége által: *dióültetés*, de *búzavetés*. Mindez a nehézség a formalizálás, tehát a szemantikai jegyek formális, egyöntetű jelzéssel való bevezetésének a nehézségeire vet fényt, mert a memória sokkal gazdagabb, mint amennyit belőle rögzíteni lehet. Maga az a szabály azonban, hogy az N-ek a rájuk vonatkozó [+ jellemző] cselekvés jegyű V-kel társulhatnak összetételként, fontos, erre az összetétel típusra jellemző szabályszerűség, s kutatási eredmény akkor is, ha nem jelöljük meg minden főnévnél a rá jellemző cselekvéseket kifejező igéket.

A használat feltételeinek nem tesznek eleget, s ezért nem jó összetételek, vagy nem ebbe a típusba tartoznak:

1. a [- jellemző] jegy miatt: *mérnökjárás, gyermekalvás, könyvecsúszás*;
2. a [+ tranzitív] jegy miatt: *dióverés, lóisztítás*, ezek jók, de a 2.3. típusba tartoznak;
3. a [- folyamatos] jegy miatt: *hóelolvadás, fafelnövés, jégelolvadás*.

2.2. Állítmány (igei) — Alany (főnévi)

a l v ó   b a b a

A kiinduló mondat a megelőző típusával azonos: *A baba alszik*. A feltételek itt nem az előző típus feltételeivel azonosak mégsem, hanem az 1.3. típus, a *drágakő* típusának a feltételeivel. Az igei állítmánynak megkülönböztetőnek és fajtajelölőnek kell lennie.

Példák: *futóbab, úszóbajnok, kolduló barát, bejáróasszony, izzólámpa, gázlómadár, termőföld, tanulólány, kardvívóbajnok, távolugróbajnok, bábjátszó csoport*.

2.3. Tárgy — Állítmány (igei)

f a   v á g á s

(A kiinduló mondat és a keretmondat ágrajzát lásd a függelékben, 7. sz. alatt.)

A kiinduló mondat:

Art + N₀ + N_t + V
Az emberek fát vágják

Példák: *babaöltöztetés, bankalapítás, gombfelvarrás, adóbefizetés, lakásbejelentés, vendéglátás*. Azt gondolhatnók, hogy *A fa vágása elfárasztotta és A favágás elfárasztotta* mondatok között az a különbség, hogy az első esetben egy egyedi fáról van szó, a másodikban általában favágásról. Ámde ez nem így van. Mindkét esetben szó lehet egy rakás fának a pincében való felaprításáról. A birtokos szerkezet és az összetétel használati szabályainak és különbözőségeinek a felmérése rendkívül érdekes, de bonyolult feladat, amelynek az elvégzésére nem vállalkozhatunk ezúttal. Feltesszük, hogy a kétféle kifejezőmód viszonya alkategóriák szerint különböző.

Azt is valószínűnek tartjuk, hogy a kétféle szerkesztésmód használatának a feltételei között döntő szerepet játszik a mondat függőségi viszonyainak a bonyolultsága, az Yngve értelmezése szerinti mondatmélység. Ha a *fá*-nak jelzője van, a *favágás* összetételi forma nem alkalmazható. Nem lehetséges tehát: **a göcsörtös favágás*, mert ilyenkor a birtokos szerkezetet kell alkalmaznunk: *a göcsörtös fa vágása*.

Ez azt jelenti a transzformációs grammatika nyelvén, hogyha a kiindulómondat *A fa göcsörtös* mondat struktúrájának felel meg, s ezt kell beágyazni egy olyan mondat struktúrájába, amelynek *Az emberek vágják a fát* mondat struktúrája felel meg, s ezt ismét most már a keretmondat alanyi funkciójú NP-je helyébe ágyazom, akkor oda csak *a göcsörtös fa vágása* forma kerülhet. (Legyen a keretmondat a lexikai átírás után: *A göcsörtös fa vágása kellemtelen*.) Ha viszont a kiinduló mondat *Az emberek vágják a fát*, akkor — a megfelelő transzformációk után — a keretmondat NP-je helyébe mind *a fa vágása*, mind *a favágás* forma beágyazható. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a mondat függőségi viszonyainak nemcsak az összetétel — nem összetétel, hanem a képzett szó — nem képzett szerkesztés előírása szempontjából is döntő jelentősége van, a fentihez hasonló módon, például a *Kovácsné és Kovács felesége, a hegedűn játszik és hegedül, az ágyat vet és az ágyat* használati különbözőségében.)

A használat feltételei nagyjából azonosak a 2.1.-gyel, azzal a különbséggel, hogy itt a [+ tranzitív] jegy a kötelező, a többi megkötöttség pedig kevésbé olyan szigorú, mint amott. Arra vigyáznunk kell, hogy a [+ folyamatos] jegy érvényét nem csökkenti az olyan igekötő használata, amely valami jelentéstöbbletet is ad az igének. Így nem csökkenti a szabály érvényét az *adóbefizetés*, de csökkentené az *adómegfizetés*.

2.4. Állítmány (igei) — Tárgy (főnévi)

2.4.1. ivó víz

A kiinduló mondat csak látszatra azonos a megelőző típuséval. Itt van egy célviszony is. Az *ivóvíz* nemcsak olyan víz, amelyet az emberek isznak, vagy inni szoktak, hanem a víz egyúttal *arra van, hogy az emberek igyák*.

A célviszonyt tartalmazó mondatba ágyazzuk bele a tárgyas viszonyt kifejezőt. (Az ágrajzot lásd a függelékben, 8. sz. alatt.)

A transzformációk után kapott lazább szerkezet: *ivásra való víz*. A cél- vagy rendeltetésviszony a használat feltétele, a tárgyas viszony megléte mellett. A megfelelő szintaktikai viszonyba lépő szófajokon belül szemantikai korlátozás nincs. Példák: *hajítófegyver, öltöztetőbaba, sütőtök, vágóbárány, vágóbarom, töltőtoll, gyújtózsínór*.

Az igét jellemzi itt a [+ tranzitív] és a [– folyamatos] jegy.

2.4.2. töltött káposzta

Ebben az alcsoportban a kiinduló mondat azonos a 2.3. típusával. Itt ugyanis nincs célviszony, csak tárgyas viszony. Az igei állítmánynak megkülönböztetőnek és fajtajelölőnek kell lennie. Ebben a tekintetben nagy különbség van a következő két sor között:

1. *ajánlott levél, töltött káposzta, töltött paprika, rakott káposzta, vagdalt hús;*

2. *aprított fa, darált hús, fagyasztott hús, füstölt kolbász, tört burgonya, pirított hagyma, reszelt sajt, vágott baromfi.*

Az 1.-es sorban az általunk fent meghatározott fajtajelölés sűrítő mozzanata valósul meg: a *töltött káposzta* nem egyszerűen valamivel megtöltött káposzta, hanem 'hússal, sajátos módon és sajátos céllal megtöltött káposzta'. A *vagdalt hús* sem egyszerűen felvagdalt hús, hanem a *fasírozott hús*-nak nevezett étel. A két utóbbi ugyanaz az ételfajta, nyelvileg mégis nagy a különbség köztük: az előbbi sűrítést fejez ki, az utóbbi nem, mert a *fasírozott* igenév már önmagában egy speciális jelentést hordoz.

A 2-es sorban a sűrítő mozzanat a fizikai, biológiai tulajdonság értelmében nincs meg, holott a társadalmi használat számára az itt felsorolt szókapcsolatok is fajtát jelölnek (lásd 283. l.).

Mindkét típusra áll, hogy az igét a [+ tranzitív] jegy jellemzi. Fel kell hívnunk a figyelmet egy érdekes jelenségre a [$\pm$ folyamatosság] jegyével kapcsolatban: a kiinduló mondatban a [– folyamatosság] jegye szerepel, hiszen akár a *töltött káposztát*, akár a *darált húst* nemcsak töltötték vagy darálták, hanem megtöltötték és megdarálták. A lexikológiai egységben, a jelzős szókapcsolatban mégis az igekötő nélküli forma a helyes: *töltött káposzta* és nem **megtöltött káposzta*; *darált hús* és nem **megdarált hús*. (Kivételek itt is adódhatnak, de ezek a produktivitás és generálás szempontjából mellőzhetők, vö. például *felvágott* (húsféle).

Azért érdekes jelenség ez, mert az igekötőtlenség pusztán a l a k i eszköze a fajtajelölésnek, hiszen a *töltött káposztát* is megtöltötték, s a *darált húst* is megdarálták, s z e m a n t i k a i l a g tehát a jelzős egység is megkívánja a [– folyamatosság] jegyet.

A fajtajelölés szándékának az elmaradása esetében használható mind az igekötős, mind az igekötőtlen igenév, de az alkalmilag megtörtént

cselekvés, illetőleg állapot kifejezése erőteljesebb az igekötős formával: *A megreszelt sajtot kitettem egy tányérra.* Itt az igekötő használata miatt világos, hogy alkalmi cselekvést fejezünk ki. De már a következő mondatban ez nem volna világos: *A reszelt sajtot kitettem a tányérra.* (Lehet ezt a mondatot úgy is érteni, hogy az üzletben vásárolt reszelt sajttal csináltam valamit.) Ilyenkor jobb az igekötős használat. A megoldás az, hogy az igekötős formát akkor használjuk helyesen, ha a vele alkotott mondat mélystruktúrájában olyan két mondat szerepel, amelyek között időbeli viszony van: *(Miután) a sajtot megreszeltem (vagy megreszelték), kitettem a tányérra (a sajtot).*

A fajtajelölés esetében a [+ jellemző] jegy kötelező. Ezért mondjuk és mondhatjuk: *mosott ruha*, de nem mondjuk *mosott konyha*; ugyanígy *lőtt vad*, de **lőtt béka* (csak *meglőtt béka*), *tört cukor*, de **tört ceruza* (csak *eltört ceruza*).

Célszerű, ha a sűrítés nélküli fajtajelölést terminológiailag is megkülönböztetjük a szabályos, sűrítéses fajtajelöléstől. Az előbbit *gyenge fajtajelölésnek* nevezzük.

Helyesírási javaslatunk az volna, hogy gyenge fajtajelölés esetében írjuk külön a szavakat, viszont fajtajelölés esetében írjuk össze.

2.5. Határozó — Állítmány (igei)

A legtipikusabb határozók itt a hely-, idő- és eszközhatározók.

2.5.1. Határozó (hely) — Állítmány (igei)

iskolai	tanítás
üzemi	étkeztetés
űr	repülés

A lazább szerkesztési forma: *iskolában való tanítás*
üzemben történő étkeztetés
űrben való repülés

Ebben a csoportban általában a gyenge fajtajelölés a feltétel. A helyhatározó szerepű főnév szemantikai jegye sokszor [+ helyiség] és [+ helység], de nem egyszer más is; különösen [+ térszíni] forma.

Példák: *városi közlekedés, tengeri utazás, tavi csónakázás, szobai tartózkodás, erdei kirándulás, folyami hajózás, szanatóriumi üdülés, üvegházi nevelés.* A második tag lehet *N^v* is: *hegyi séta, folyami halászat.* A régi magyar nyelvben — talán német hatásra? — a képzőtlen főnév gyakrabban előfordult előtagként, a mai *űrrepülés*hez hasonlóan, például *korcsmaárultatás*. 'korcsmaiban való árulás'. Ez a szerkesztési mód a német nyelvben általános: *tengeri halászat* = *Seefischerei*, *Hegyi Beszéd* = *Bergpredigt*, *erdei élet* = *Waldleben*, *vidéki tartózkodás* = *Landaufenthalt*.

Az *-i* képzős melléknév alapszava tulajdonnév is lehet, ilyenkor nem beszélhetünk fajtajelölésről, s a használat itt korlátlan: *balatoni kirándulás*, *pécsi nyaralás*, *mecseki séta*, *miskolci utazás*, *debreceni kongresszus*.

Úgy látszik, az ige szemantikai csoportja elég szűkkörű. Egyelőre nem vállalkozunk arra, hogy eldöntsük, mennyire határozható meg e csoport egyöntetősége.

2.5.2. Határozó (idő) — Állítmány (igei)

ő s z i

l o m b h u l l á s

A lazább szerkesztési forma: (*) *ősszel történő lombhullás*

Példák: *tavaszi rügyfakadás*, *nyári üdülés*; *márciusi kirándulás*, *októberi utazás*, *napi séta*, *évi adófizetés* (ez esetekben a laza szerkezet: *minden nap történő séta*, *minden évben esedékes adófizetés*). Az előtagként álló főnév a [+ idő] jeggyel van ellátva. Az ige szemantikai csoportja itt is korlátozottnak látszik. Viszont e típusban a gyenge fajtajelölés nem feltétel, úgyhogy a képzett szós szerkezet többnyire nem tekinthető lexikológiai egységnek.

2.5.3. Határozó (eszköz) — Állítmány (igei)

k a r d

v í v á s

A lazább szerkesztési forma: *karddal való vívás*
kézrel történő cséplés

Példák: *fafűtés*, *szénfűtés*, *bányafa-gazdálkodás*, *atomfegyverkezés*, *gépi keltetés*, *kézi cséplés*. Gyenge fajtajelöléssel állunk szemben ebben a csoportban, s a produktivitás itt kis méretű. Például nem mondhatjuk: *ceruzaírás*, *késboncolás*, *ollóvágás*, *kefetisztítás* ('kefével tisztítás' értelemben).

2.6. Állítmány (igei) — Határozó

A legtipikusabb határozók itt is a hely-, idő- és eszközhatározók. Ezúttal e határozók célviszonyt is jelölnek.

2.6.1. Állítmány (igei) — Határozó (hely)

l a k ó

s z o b a

A lazább szerkesztési forma: *lakásra való szoba*

A cél—rendeltetésviszony szükségképpen fajtajelölő. Korlátozás a fajtajelölésen és céljelölésen kívül nincs. Példák: *bajvívó hely*, *bábaképző intézet*,

vetőbarázda, baromfi-feldolgozó telep, befizetőhely, begyűjtőhely, beírókönyv, bejáróajtó, bejelentőhivatal, faragópad, faüszátó csatorna, főzőfazék, fejedény, fekvőhely, feladóhely.

A *feldolgozó üzem, termelőszövetkezet* ide is tartozik, ha az *üzem, szövetkezet* mint a cselekvés helye értelmezendő. Ha mint végrehajtó, mint intézmény, akkor a 2.2. típusba sorolandó. Az itt említett két lexikai egység helyesírásának az eltérése következtelenség. A régi magyar nyelvben gyakori volt az igenévi előtag helyett az $N_{\text{ás}}$ forma: *temetэшhely, ülэшhely*; vagy az N^v -s: *audienciasátor, menedékhely, harchely*; újabb a *harcmező*. (Egyesek máig megmaradtak.)

2.6.2. Állítmány (igei) — Határozó (idő)

nyaraló

idő

A lazább szerkesztési forma: *nyaralásra való idő*

Az utótag [+ idő] jegyű: *nyaralás ideje*

Példák: *fürdőévad, gyakorlóév, fogadónap, kimenőnap, aratóidő.*

Az előtag N^v : *tervév, tanév, próbaév, gyászév, búcsúév, munkahét.*

Régi az *aratásidő*.

2.6.3. Állítmány (igei) — Határozó (eszköz).

ütő

szerszám

A lazább szerkesztési forma: *ütésre való szerszám*

A fajtajelölés és céljelölés követelményén kívül más korlátozás nincs.

Példák: *bádogvágó olló, bajusznövesztő szer, emelőbak, baktériumölő szer, faragóbalta, húsvágó bárd, beeresztő paszta, befőttkötőző zsineg, behívóparancs, beiktató beszéd, favágó fejsze, tűzoltó fecskendő, tetőfedő cserép, fedőlemez, fejmósó szer, feladóvevény, órafelhúzó csavar.*

A régi nyelvben az előtag gyakran N^v : *oltalomeszköz* (= oltalmazó eszköz), *ostromlárda* (= ostromlódárda).

Egyesek 2.2.-nek is értelmezhetők: *tetőfedő cserép* (= cserép, amely fedi a tetőt és cserép, amellyel fedik a tetőt); *bajusznövesztő szer* (= szer, amely növeszti a bajuszt és szer, amellyel növesztik a bajuszt). Ez az eszköznevek bizonyos csoportjának a kétféle értelmezésével függ össze: az eszközneveket metaforikusan a cselekvés végrehajtójának foghatjuk fel: „A fejsze jól vág”, mondjuk.

Ez a típus szoros összefüggést mutat a 3.5.2.-vel, mivel az ide tartozó *tetőfedő cserép*-ből (2.6.3.) könnyen lesz *tetőcserép* (3.5.2.).

Hasonló összefüggések vannak a *jégtartó verem* (2.6.1.) és a *jégverem* (3.5.1.), a *falansztert ábrázoló jelenet* (2.2.) és a *falanszterjelenet* (3.2.), a *négerlakta falu* (2.6.1.) és a *négerfalu* (3.3.1.), a *benzin hajtott motor* (2.4.) és a *benzinmotor* (3.1.3.) között. Általában tehát elmondhatjuk, hogy a 2-es típusok háromtagos változatai szorosan összefüggnek bizonyos 3-as

típusokkal: az utóbbiak az előbbieket sűrítettebb formáinak tekinthetők. Ez persze a típusok összefüggésének a törvényszerűségét csak általában jellemzi, de nem azt jelenti, hogy a 3-as típusok mindig a kettesekből jönnek létre, ha a fejlődést az egyes egyedekre vonatkoztatjuk. A szóalkotás modellje ugyanis (az analógia) a 3-as típusok létrehozása után már megadja a lehetőségét annak, hogy a 3-as típusok közvetlenül létrejöhessenek, a 2-es fok kihagyásával.

3.1. Alany (főnévi) — Tárgy (főnévi).

3.1.1. Kiinduló mondatforma:

$$N_{\emptyset}^1 + V^1 + N_t^2 \longrightarrow 2. N_{\emptyset}^2 + V^2 + N_{t\emptyset}^1$$

a) $[\pm \text{élő}] \quad \left[\begin{array}{c} [+ \text{létrehozás}] \\ \text{alkot} \\ \text{készít} \\ \text{csinál} \\ \text{ad} \\ \dots \\ [+ \text{okozás}] \end{array} \right] \quad [- \text{élő}] \quad \left[\begin{array}{c} [+ \text{eredet}] \\ \text{származik} \\ \text{van}^2 \\ \dots \end{array} \right]$

A gyár csinálja a füstöt. — 2. A füst a gyártól ered.

Lazább szerkesztési forma:

1. a gyár csinálta füst   2. a gyártól eredő füst

Képzett szós szerkesztési forma: ?

Összetétel: $N^1 + N^2$

g y á r   f ü s t

Mivel a többi típusnál is az imént felhasznált formát alkalmazzuk, annál szükségesebb, hogy megmagyarázzuk. Az ágrajz helyett most már megelégszünk a kiinduló mondatforma elnagyolt strukturális képletének a felvázolásával. A szófaj képletjelei alatt találjuk a szófajnak ebben a struktúrában feltételként adott szemantikai jegyeit, főnévi formában. Ez azt jelenti, hogy csak e szemantikai jegyek megléte esetében lehetséges az összetétellel való sűrítés. E szemantikai jegyek megadása egyelőre nem végleges, mert csak nagyobb gyűjtött anyag feldolgozása után lehet pontosabban megállapítani őket. A szemantikai jegyek alatt szinonimákat is felsorolunk az igéknél igei formában. A szemantikai jegyek általánosabb kategóriák, amelyek többféle konkretizálást tesznek lehetővé, például a [+ létrehozás] szemantikai jegyét bírja mindaz a cselekvés, amely a létrehozás osztályába tartozik, például az *írás*, *tojás* (tyúk tojást tojik), mert ezeknek eredménytárgyuk lehet. Az összetétel — és a lazább szerkesztési forma — mondatkiindulása lehet néha két mondat is, két olyan mondat, amelyek a transzformáció viszonyában vannak egymással. Erre is kaptunk példát ebben a típusban. Ilyen esetben a V-n sokszor bizonyos lexikológiai operációt kell végrehajtani, ami abból áll, hogy a V-t képviselő szót más

szóval cseréljük fel, de nem akárhogyan, hanem törvényszerűen: a V^1 -nek V^2 -vé változtatása összefügg a mondatstruktúra megváltoztatásával: N^1 alanyi pozíciója eredethatározós pozícióvá, N^2 tárgyi mondatrész szerepe alanyivá változik. A főnevek pozíciójának a változása nem idézte volna elő szükségképpen a V -t képviselő szó megváltozását, mert a 2.-es mondat így is realizálódhatott volna: (*) *A füst a gyártól csináltatik*, de ez a megoldás nem szokásos a magyar nyelvhasználók körében, többek között a szenvedő igealak alkalmazása miatt. Ezért azt a megoldást választjuk, hogy a mondatstruktúra megváltoztatásával párhuzamosan végrehajtunk egy lexikai átalakítást; ennek eredményeképpen a kapott szó egyenlő értékű lesz egy szenvedő igével: *ered* = *csináltatik*. Ezt az ekvivalenciát képlettel is kifejezhetjük:

$$A \rightarrow (B + k),$$

ahol A és B szabad morféma, k képző. Az ilyen ekvivalenciák, s ezeknek különböző típusai olyan szinonimikus rendszert alkotnak, amelyeket lexikai-szerkezeti szinonimák rendszerének neveztem, s amelyek egy-egy nyelvre összeállítható listákban megadják az átalakítási lehetőségeket. Az átalakítás jelen esetben a szavak ellentétes szintaktikai funkciójú jelentésén alapul: *létrehoz* $\rightarrow$ *ered*, ami így is kifejezhető: amit valami létrehoz, az *ered* valamitől. Az egyik jelentés implikálja a másikat. Fenti sémánk mutatja, hogyan függ össze a szintaktikai transzformáció a lexikológiai átírással. A közös szemantikai jeggyel bíró felsorolt szinonimák között az *ad*² és a *van*² indexe arra akar figyelmeztetni, hogy e szavak többjelentésűek, s itt sajátos másodlagos jelentésben használatosak.

A képzett szós szerkesztési forma nem minden típusban található meg, s a képzőfajta sem azonos mindig. A szemantikai jegyeket néha az a) jelzés vezeti be. Ez azt jelenti, hogy az adott szemantikai jegyek az a)-val jelölt altípusra érvényesek csak, de egyúttal azt is, hogy az adott mondatstruktúrához más szemantikai jegykombináció is társul, amelyet majd b)-vel jelölünk.

Most megadjuk a 3.1.1. a) példáit:

asztalosmunka, bakbűz, gyárfüst, lótrágya, napfény, mocsárláz, lábnyom, pékenyér, tehéntúró, tyúktojás, villanyfény.

$N_0^1 +$	$+ V$	N_t^2
b) $\left[\begin{array}{l} [+ \text{ foglalkozás}] \\ [+ \text{ intézmény}] \end{array} \right]$	$\left[\begin{array}{l} [+ \text{ létrehozás}] \\ kibocsát \\ kiállít \\ kiad \\ \dots \\ megszab \\ megállapít \\ elrendel \\ \dots \\ kigondol \\ \dots \\ [+ \text{ eladás}] \end{array} \right]$	$\left[\begin{array}{l} [+ \text{ szellemi termék}] \\ irat \\ okmány \\ \dots \\ törvény \\ rendelet \\ \dots \\ terv \\ ötlet \\ \dots \\ [+ \text{ áru}] \end{array} \right]$

Képzett szós szerkesztési forma: $N_1^1 + N^2$

orvosi igazolvány

Példák: *hatósági bizonyítvány.*

Összetétel: $N^1 + N^2$

hentes áru

Példák: *bankjegy.*

Ide, a 3.1.1.-hez tartozik egy alcsoport, amelyben hasonlítás fejeződik ki. Hasonló esettel találkoztunk az oroszánbátorság típusában, az 1.2.-ben. Kiinduló mondatforma:

$S^1 : N_0^2 + V_{van} + A_{valamilyen}$

$S^2 : N_0^1 + V + N_t^2$

$S^2 : A \text{ gulyás készíti a levest}$

Képzett szós szerkesztési forma: $N_1^1 + N^2$

ördögi gondolat

Összetétel: $N^1 + N^2$

gulyás leves

Összetett mondatos forma: *Ez a leves olyan, amilyent a gulyás készít.*

A szemantikai osztályok, jegyek megfelelnek az a) és b) altípus osztályainak, jegyeinek.

3.1.2. Kiinduló mondatforma:

$S^1 : N_0^2 + V_{van}^2 + N_{valamire}$

$S^2 : N_0^1 + V^1 + N_t^2$

a) $[+ \text{ személy}] \left[\begin{array}{c} [+ \text{ viselés}] \\ \text{hord} \\ \dots \end{array} \right] [+ \text{ ruha}]$

b) $[+ \text{ élő}] \left[\begin{array}{c} [+ \text{ táplálkozás}] \\ \text{eszik} \\ \dots \end{array} \right] + \text{élelem}$

$S^2 : A \text{ diák hordja a ruhát.}$

Összetett mondatos forma: *Ez a ruha arra van, hogy a diák hordja.*

Lazább szerkesztési forma: *diáknak való ruha.*

Összetétel: $N^1 + N^2$
d i á k r u h a

Példák: a) *babafejkötő, férfibakancs, bányászruha, barátsuha, fegyencruha, férfifelöltő; női felöltő*
 b) *disznóétel, gyermekeledel, parasztétel, tyúkeledel.*

3.1.3. Kiinduló mondatforma:

$N^1_{\theta} + V + N^2_t$

a) $\left[\begin{array}{l} [+ \text{ anyag}] \\ [+ \text{ természeti elem}] \\ [+ \text{ energia}] \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} [+ \text{ mozgítás}] \\ \text{hajt} \\ \text{üzemben tart} \\ \dots \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} [+ \text{ gép}] \\ [+ \text{ közlek. eszköz}] \end{array} \right]$

b) $[+ \text{ állat}] \left[\begin{array}{l} [+ \text{ vontatás}] \\ \text{húz} \\ \dots \end{array} \right] [+ \text{ közlekedési eszköz}]$

A benzin hajtja a motort.

Lazább szerkesztési forma: a) *benzinnel hajtott motor*
 b) *lóval vontatott kocsi*
 c) *R. lóforgató malom*

Képzett szós szerkesztési forma: $N^1_s + N^2$
l o v a s k o c s i

Összetétel: $N^1 + N^2$
b e n z i n m o t o r

Példák: *gőzhajó, gőzmozdony, gőzgép, szélmalom, szénkályha, gépkocsi, villanymozdony, lóvasút, kutyaszn*
 — *lovakocsi, ökrös szekér.*

3.1.4. Kiinduló mondat:

$N^1_{\theta} + V + N^2_t$

$[+ \text{ term. tárgy}] \left[\begin{array}{l} [+ \text{ befedés}] \\ \text{(be)borít} \\ \text{(be)takar} \\ \text{(el)lep} \\ \dots \end{array} \right] [+ \text{ térszíni forma}]$

A hó borítja a mezőt.

Lazább szerkesztési forma: *hóval borított mező*

Képzett szós szerkesztés: $N_s^1 + N^2$
 h a v a s t á j
 Összetétel: $N^1 + N^2$
 h ó m e z ő

Példák: *jégmező, homoksivatag, mocsárvidék*
 — *fás terület, köves út, mocsaras vidék.*

3.1.5. Kiinduló mondatforma:

$S^1 : N_\emptyset^2 + V_{\text{van}}^3 + N_{\text{valamire}}$

1. $S^2 : N_\emptyset^1 + V^1 + N_t^2$
 [+ foglalk.] [+ használás] [+ eszköz]
 [+ anyag]

A kovács használja a reszelőt.

2. $N_\emptyset^1 + V^2 + N_{\text{vel}}^2$
 [+ ua.] [+ dolgozás] [+ ua.]
A kovács reszel a reszelővel.

Összetett mondatos forma:

1. *Ez a reszelő arra van, hogy a kovács használja.*
2. *Ez a reszelő arra van, hogy a kovács reszeljen vele.*

Lazább szerkesztési forma: 1. *kovács által használt reszelő*

2. —

Képzett szós szerkesztés: $N_l^1 + N^2$
 o r v o s i c s i p e s z

Összetétel: $N^1 + N^2$
 k o v á c s r e s z e l ő

Példák: *tűzoltó balta, bányászás, bányászcsákány, ácsbárd, hóhərbárd,*
favágófejsze, fazekasagya, fazekaskorong, tűzoltófecskeendő, vadász-
fegyver — tanári zsebkönyv, orvosi táská, mérnöki vonalzó.

3.2. Tárgy (főnévi) — Alany (főnévi)

Kiinduló mondatforma:

N_t^1	+	V	+	N_t^2
a) [+ áru]		[+ eladás]		[+ foglalk.]
b) [+ eszköz]		[+ létrehozás]		[+ foglalk.]
		készít		
		.....		
c) [+ ruha]		[+ viselés]		[+ személy]
		hord		
		.....		
d) [+ élő]		[+ hordás]		[+ személy]
e) [+ élő]		[+ gondoskodás]		[+ foglalk.]
f) [$\pm$ élő]		[+ helyettesítés]		[$\pm$ élő]
		ábrázol		
		képvisel		
		.....		
g) [$\pm$ élő]		[+ foglalk. vele]		[[+ foglalk.]
		[+ létrehozás]		[[+ intézmény]]
h) [$\pm$ élő]		[+ cselekvés,		[$\pm$ élő]
		— folyamatos]		
<i>Halat</i>		<i>árul</i>		<i>az árus.</i>

Laza szerkesztési forma: *halat áruló árus*

Képzett szós szerkesztés: N_s^1 + N^2

c) és d)-ben   k e n d ő s   a s s z o n y

Összetétel: N^1 + N^2

h a l   á r u s

- Példák: a) *baromfikereskedő, fagyaltárus*
 b) *fegyverkovács, szerszámkovács*
 c) *nadrágos ember*
 d) *zsákos ember*
 e) *bányaőr, erdőőr, halőr*
 f) *fajtyúk, fajbor, falanszterjelenet*
 g) *bálnavadász, bányaipar, szénbányász, baromfihajcsár, adóbecsűs, ékszerbecsűs, jegybank, fegyvercsempész, fegyverszakértő*
 h) *autótolvaj, feleséggyilkos, fatolvaj, becsületezló, bankrabló.*

Az ÓMS-beli *bútör* vagy az f)-be vagy a h)-ba tartozik: *bút szimbolizáló tör,*
vagy bút okozó tör.

3.3. Alany (főnévi) — Határozó (főnévi)

3.3.1. Kiinduló mondat:

1. $N_{\emptyset}^1 + V^1 + N_{loc}^2$ — 2. $N_{\emptyset}^1 + V^2 + N_t^2$
- a) $[+ \text{ élő}] \left[\begin{array}{c} [+ \text{ tartózkodás}] \\ \text{lakik} \\ \text{él} \\ \text{tanyázik} \\ \dots \end{array} \right] [+ \text{ tart. hely}] \left[\begin{array}{c} [+ \text{ lakás} \\ + \text{ tranzitív}] \end{array} \right]$
- b) $[- \text{ élő}] [+ \text{ találhatóság}] [- \text{ élő}] \left[\begin{array}{c} [+ \text{ tartalmazás}] \\ \text{magába foglal} \\ \dots \end{array} \right]$
- c) $[+ \text{ növény}] [+ \text{ terem}] \left[\begin{array}{c} [+ \text{ föld}] \\ \text{kert} \\ \dots \\ [+ \text{ fa}] \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} [+ \text{ termés,}] \\ + \text{ tranzitív}] \end{array} \right]$

1. *Medvék laknak a barlangban* 2. *Medvék lakják a barlangot*

Lazább szerkezetű forma: a) *medvelakta barlang*
R. baromélő föld
 b) *meséket tartalmazó könyv*
 c) *(*)baracktermő fa*

Az a) és c) alatti alakzatok a magyar nyelvnek azt a sajátosságát tükrözik, amely mind az aktív, mind a passzív kifejezésmódra rendszerszerűen fejleszt ki alakokat. Ez összefüggésekben van a magyar nyelv azon általános sajátosságával, amelyet úgy neveztem egy dolgozatomban, hogy kettős (tranzitív és intranszitiv) bázis.

Képzett szós szerkesztés: a) —

- b) $N_s^1 + N^2$
képes könyv
 c) *gyümölcsös kert*

Összetétel: $N^1 + N^2$
medve barlang

Példák: a) *boszorkánybarlang, boszorkánytanya, négerfalu*
 b) *törvénykönyv, mesekönyv, sirbarlang*
 — *törvénykönyv, képeslap, képes folyóirat*
 c) *barackfa, kenderföld, rózsakert*
 — *rózsáskert, szőlőskert, gyümölcsöskert.*

A *képeskönyv* és a *képes album* eltérő helyesírását talán azzal magyarázzák, hogy a *képeskönyv* esetében a képek a könyvtől elválaszthatatlanok, viszont a *képes albumból* kivehetők, tehát ez utóbbiban a kép és ami a képet magába foglalja lazább kapcsolatban van. Ámde ez túlságos szőrszálhasogatás volna, ami nem lehet a helyesírás módszere. Az igazság az, hogy mindkét összetétel esetében fajtajelölésről van szó, hiszen a *képes album* is sajátos album. A különbség köztük másban van. A *képes album*-ban cél kifejezése is felfedezhető: *Az album arra van, hogy benne képeket tartsanak*, s ezért ez a 3.5.1. típusozat tartozik. Ugyanoda, ahova a *kenyereskosár*, amit viszont egybeírnak. A *képes album*-ban sincs mindig kép, mint ahogy a *kenyereskosár*-ban sincs mindig kenyér. (Amikor például az üzletben vásároljuk őket.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy van olyan nyelvérzék, amely a *képes album*-ot fajtajelölőként *képalbum*-nak nevezné, s a *képes albumon* alkalmilag képeket tartalmazó albumot értene inkább. E szerint más volna a *boredény* és a *boros edény*, s így az *uborkásüveg* mellé *uborkaüveget* is lehetne kreálni. Ha a magyar nyelvet valami eszperantóféle szabályos nyelvvé lehetne és kellene fejleszteni, akkor az *uborkásüveg* és az *uborkaüveg* megkülönböztetése ésszerű volna.

3.3.2. Kiinduló mondatforma:

S ¹	:	N ₀ ²	+	V _{van}	+	N _{valamire}
S ²	:	N ₀ ¹	+	V	+	N _{loc} ²
a)	[+ élő]	$\left[\begin{array}{c} [+ \text{ tartózkodás}] \\ \text{lakik} \\ \vdots \\ [+ \text{ vonulás}] \\ \text{jár} \\ \vdots \end{array} \right]$				[+ lakóhely]
b)		$\left[\begin{array}{c} [+ \text{ vonulás}] \\ \text{jár} \\ \vdots \end{array} \right]$				[+ út]

Munkások

laknak

a barakkban.

Összetett mondatos szerkesztés: *A barakk arra van, hogy munkások lakjanak benne.*

Lazább szerkesztésű forma: *munkások számára való barakk*

Képzett szós szerkesztés: ?

Összetett szó: N¹ + N²

m u n k á s   b a r a k k

Példák: *barátcella, barátkolostor, bányászotthon, csordaut.*

Ide tartozik a R. *hadút*.

3.4. Határozó (főnévi) — Alany (főnévi)

3.4.1. Kiinduló mondatforma:

N_{loc}^1	+	V	+	N_{θ}^2
a) $[\pm \text{ élő}]$		$\begin{bmatrix} [+ \text{ tartózkodás}] \\ \text{van} \\ \text{él} \\ \text{tenyészik} \end{bmatrix}$		$[\pm \text{ élő}]$
b) $\begin{bmatrix} [+ \text{ élő}] \\ [+ \text{ térszíni forma}] \end{bmatrix}$		$\begin{bmatrix} [+ \text{ tevékenység}] \\ \text{dolgozik} \\ \text{tevékenykedik} \\ \dots \end{bmatrix}$		$[+ \text{ foglalkozás}]$
<i>Sajtban</i>		<i>él</i>		<i>a kukac.</i>

Lazább szerkesztésű forma: a) *sajtban élő kukac*
b) *falun dolgozó tanító*

Képzett szós forma: a) *mezeiegér*
b) *falusi tanító*

Összetétel: $N^1 + N^2$
s a j t   k u k a c

Példák: a) *sajtkukac, talajbaktérium, bányalég, bányavíz, faeper, fadarázs, fagyöngy, fatetű, fejseb, csontfekély, végbél, határfalu, falfestmény*
— *mezeiegér, levelibéka, mezeinyúl, mezei virág, mezei zsálya, erdei szalonka, erdeifenyő, tengeri hal, tengeri kagyló, mocsári gólyahír, tengerimalac*
b) *városi tanító, folyami halász, hegyi pásztor.*

A helyesírás következetlensége rendkívül szembeszökő e típusban.

3.4.2. Kiinduló mondatforma:

1. N_{hez}^1	+	V	+	N_{θ}^2	2. N_{nek}^1	+	N	+	cop	+	N^2
a) $[\pm \text{ élő}]$		$\begin{bmatrix} + \text{ hozzátartozás} \\ \text{(részként)} \end{bmatrix}$		$[\pm \text{ élő}]$							$[+ \text{ rész}]$
b) $\begin{bmatrix} [+ \text{ élő}] \\ [+ \text{ intézmény}] \end{bmatrix}$		$\begin{bmatrix} + \text{ hozzátartozás} \\ \text{(funkció-} \\ \text{hordozóként)} \end{bmatrix}$		$[+ \text{ foglalkozás}]$						$\begin{bmatrix} [+ \text{ funkció-} \\ \text{hordozó}] \\ \text{alkalmazott} \\ \text{irányító} \\ \dots \end{bmatrix}$	
c) $\begin{bmatrix} [+ \text{ élő}] \\ [+ \text{ élők} \\ \text{csoportja}] \end{bmatrix}$		$\begin{bmatrix} + \text{ hozzátartozás} \\ \text{(birtokként)} \end{bmatrix}$		$[\pm \text{ élő}]$						$\begin{bmatrix} [+ \text{ birtok}] \end{bmatrix}$	
<i>Kosárhoz</i>		<i>tartozik</i>		<i>ez a fül.</i>						<i>Kosárnak a része ez a fül.</i>	

Lazább szerkesztési forma:

- a) *kosárhoz tartozó fül; kosárnak a füle*
b) *gyárhoz tartozó orvos; gyárnak az orvosa*
c) *szövetkezethez tartozó föld; szövetkezetnek a földje*

Képzett szós szerkesztés: $N_i^1 + N^2$

- a) —
 b) gyári orvos
 c) szövetkezeti föld

Összetett szó: $N^1 + N^2$

- a) kosár fül
 b) ?
 c) ?

- Példák: a) *asztalláb, falfelület, hegyoldal, inggallér*
 b) *ezredorvos, csapattiszt, pártvezér —
 üzemi orvos, vállalati ügyvéd, kórházi ápoló*
 c) ?
grófi birtok, szövetkezeti istálló.

3.4.3. Kiinduló mondatforma:

- a) 1. $N_{val}^1 + V^1 + N_{\emptyset}^2 - 2. N_{vel}^1 + V^2 + N_t^2$
 [- élő] [+ (részt) bírás] [- élő] $\left[\begin{array}{l} [+ \text{vmivel ellátás}] \\ \text{felszerel} \end{array} \right]$
 b) [- élő] [+ ua.] [+ élő] 2. —
 (*) *Fület bír ez a kosár. Füffel látták el ezt a kosarat.*

Lazább szerkesztési forma: a) *füffel ellátott kosár*
 b) —

Képzett szós szerkezet: $N_s^1 + N^2$
 füles kosár
 fejes hagyma

Összetett szó: —

Ez a típus az előbbinek a fordítottja, ahogy a *kosárfül* és a *füles kosár* példák is elárulják. A „rész—egész” viszony csak akkor fordítható meg lexikológiai egységek képzése szempontjából, ha a résznek megkülönböztető szerepe van: *füles kosár* azért lehet, mert van 'fületlen kosár' is. Nincs értelme viszont egy *láb-asztal*-nak, mert itt nincs a *láb*-nak megkülönböztető szerepe. Viszont rögtön lehetséges a megkülönböztető szerep, ha a részt jelölő főnévnek megkülönböztető jelzője van: *csontfejű sétatbot, szögletes lábú asztal*. Az itteni bonyolult helyesírási problémákról most nem szólnunk.

- Példák: a) *füles fazék, fejes vonalzó, tárcsás fék*
 b) *fejes káposzta, teknősbéka, fülesbagoly.*

3.4.4. Kiinduló mondatforma:

$$N_{\text{ból}}^1 + V + N_{\text{ő}}^2$$

$$\left[\begin{array}{l} \pm \text{ élő,} \\ + \text{ többesszám} \end{array} \right] \quad \left[\begin{array}{l} [+ \text{ összetettség}] \\ \text{áll} \\ \dots \end{array} \right] \quad [+ \text{ halmaz}]$$

Fákból áll a sor.

Lazább szerkezet: *fákból álló sor*

Összetétel: $N^1 + N^2$
f a s o r

Példák: *gyermekcsapat, villasor, kőkupac, szemétdomb.*

3.4.5. Kiinduló mondatforma:

$$N_{\text{hoz}}^1 + V + N^2$$

$$\left[\pm \text{ élő} \right] \quad \left[+ \text{ hasonlóság} \right] \quad \left[\pm \text{ élő} \right]$$

Tojáshoz hasonlít ez a gyümölcs

Laza szerkesztés: *tojáshoz hasonló gyümölcs*

Összetétel: *tojásgyümölcs*

Példák: *forgácsfánk, farkaskutya, tőkfej.*

3.5. Tárgy (főnévi) — Határozó (főnévi)

3.5.1. Kiinduló mondatforma:

$$S^1 : N_{\text{ő}}^2 + V_{\text{van}} + N_{\text{valamire}}$$

$$S^2 : N_{\text{t}}^1 + V + N_{\text{loc}}^2$$

- a) $\left[- \text{ élő} \right] \quad \left[\begin{array}{l} [+ \text{ tárolás}] \\ \text{tart} \\ \text{őríz} \\ \dots \end{array} \right] \quad \left[\begin{array}{l} + \text{ tároló} \\ \text{hely} \end{array} \right]$
- b) $\left[\begin{array}{l} [+ \text{ gyártmány}] \\ [+ \text{ áru}] \end{array} \right] \quad \left[\begin{array}{l} [+ \text{ készítés}] \\ [+ \text{ eladás}] \end{array} \right] \quad \left[\begin{array}{l} [+ \text{ tér}] \\ [+ \text{ intézmény}] \end{array} \right]$
- c) $\left[\begin{array}{l} [+ \text{ áru}] \\ [+ \text{ személy}] \end{array} \right] \quad [+ \text{ szállítás}] \quad \left[\begin{array}{l} + \text{ közl.} \\ \text{eszköz} \end{array} \right]$

Összetett mondatforma:

A verem arra van, hogy jeget tartsanak benne.

Lazább szerkesztés: *jégtároló verem; jégnek való verem*

Képzett szós forma: $N_s^1 + N^2$
                                     f á s   k a m r a

Összetétel: $N^1 + N^2$
                                     j é g   v e r e m

Példák: a) *jégverem, jégszekrény, fatelep, fegyverraktár, lóistálló, nyúlketrec, baromfiól, majomház, fáskamra, fáskosár, fásláda, tejesfazék*
 b) *cipőgyár, kávéház, barompiac*
 c) *tehervonat, személyvonat, hullakocsi, rendőrautó.*

Ebben a típusban helyesírásunk következetesnek látszik.

3.5.2. Kiinduló mondatforma:

$S^1 : N_0^2 + V_{van} + N_{valamire}$

$S^2 : N_t^1 + V + N_{vel}^2$
 [$\pm$ élő] [$+$ tevékenység] [$+$ eszköz]
Káposztát metszenek ezzel a gyaluval.

Összetett mondatos forma:

A gyalu arra van, hogy káposztát metsszenek vele.

Lazább szerkesztés: *káposztametssző gyalu*

Képzett szós forma: $N_s^1 + N^2$
                                     k á p o s z t á s   g y a l u

Összetett szó: $N^1 + N^2$
                                     k á p o s z t a   g y a l u

Példák: *halkés, fagyaltgép, vidravas, sarukötél — leveseskanál, kávéskanál, sörösdugó.*

3.5.3. Kiinduló mondatforma:

S ¹ :	N _ø ²	+	V _{van}	+	N _{valamire}
S ² :	N _t ¹	+	V	+	N _{ból} ²
	[+ élő]		[+ készítés]		[+ anyag]
	<i>Kabátot</i>		<i>készítenek</i>		<i>a szövetből.</i>

Összetett mondatos szerkesztés:

Ez a szövet arra van, hogy kabátot készítsenek belőle.

Lazább szerkezeti forma: *kabátnak való szövet*

Összetétel:	N ¹	+	N ²
	k a b á t		s z ö v e t

Példák: *fedélbádog, fehérműselyem, bútorfa, felsőrészbőr, talpbőr.*

Ettől a típustól meg kell különböztetnünk a *talpfa*, *rúdvas*-féléket, amelyek nem egy fafajtát, vasfajtát jelentenek, hanem egy talpna, rúdnak elkészített, annak a formáját hordozó fát, illetőleg vasat. Tehát ez utóbbi esetben nincs meg a céljelentés. Ezek a példák a 3.6.4. típushoz tartoznak.

3.6. Határozó (főnévi) — Tárgy (főnévi)

3.6.1. Kiinduló mondatforma:

S ¹ :	N _ø ²	+	V _{van}	+	N _{valamire}
S ² :	N _{loc} ¹	+	V	+	N ²
	[± élő]		[[+ tevékenység] [+ használás]]		[± élő]
	<i>Fejen</i>		<i>hordják</i>		<i>ezt a kendőt.</i>
	<i>Fejre</i>		<i>teszik</i>		<i>ezt a kendőt.</i>

Összetett mondatos szerkesztés:

Ez a kendő arra van, hogy a fejen hordják.

Ez a kendő arra van, hogy a fejen legyen.

Lazább szerkesztésű forma: *fejen hordott kendő*
fejre való kendő

Képzett szós szerkesztés:	N_i^1	+	N^2
	a s z t a l i		l á m p a
Összetétel:	N^1	+	N^2
	f e j		k e n d ő

Példák: *oldalfegyver, fejk, fejdísz, fejhallgató, fejpárna, bányafejsze, malomkő, marokvas, asztalszék* — *asztali lámpa, asztali bor, fal-újság, falitükör, tábori szék, házieszköz.*

A régi nyelvben az összetétel az *i* képzős forma rovására gyakoribb: *asztalbor, házieszköz, oltaröltözet.*

3.6.2. Kiinduló mondatforma:

N_{loc}^1	+	V	+	N^2
[+ idő]		$\left[\begin{array}{l} [+ \text{tevékenység}] \\ [+ \text{használás}] \end{array} \right]$		[± élő]
Tavasszal		vetik		ezt a gabonát.

Laza szerkesztésű forma: *tavasszal vetett gabona*

Képzett szós forma:	N_i^1	+	N^2
	t a v a s z i		g a b o n a
Összetétel:	N^1	+	N^2
	k a r á c s o n y		f a

Példák: *farsangi fánk, tavaszikabát, téli kesztyű, télikabát, nyári konyha, nyári ruha, téli bunda, húsvéti tojás, húsvéti sonka, újévi malac* — *karácsonyfa, délebed.*

Ez utóbbi szerkesztési forma a régi nyelvben gyakoribb: *péntekhal, farsangruha, tavaszbuza*. A *farsangi fánk, húsvéti sonka* stb. esetében az előtag értelmezésünk szerint tulajdonképpen nem volna fajtajelölő. A szóhasználatot azonban nem szabad pusztán a „materiális” összefüggések alapján megítélni, hanem figyelembe kell venni a társadalmi összefüggéseket is. A *húsvéti sonka* a n y a g á b a n semmiben sem különbözik a *vasárnap* *sonkától*. (A *vasárnap* *sonka* *elromlott*. — azaz a *vasárnapra* *készített* vagy a *vasárnap* *vásárolt* *sonka*.) T á r s a d a l m i s z e r e p é b e n azonban a két sonka között óriási különbség van: a *húsvéti sonka* rituális jellegű étel, amelyhez különböző rituális szokások is kapcsolódnak. A *húsvéti sonkához* fűződő társadalmi képzetek ezért ezt a szókapcsolatot is sűrítő jellegűnek és lexikológiai kapcsolatnak minősítik. Ugyanez a helyzet a *tavaszi gabonával*. A *tavaszi gabona* anyagában semmiben sem különbözik

az őszi gabonától. Ámde a tavaszi gabona nemcsak abban különbözik az ősztől, hogy mikor vetik, hanem érési idejében, a vele kapcsolatos mezőgazdasági munkák jellegében is. Ezért ezek is lexikológiai egységeknek tekinthetők. A nyelv társadalmi jelenség, s ez a grammatikai—lexikológiai struktúrák elrendeződésében is megnyilvánul ilyen részletekben.

3.6.3. Kiinduló mondatforma:

1. $N_{\text{vel}}^1 + V^1 + N_t^2$ — 2. a) $N_t^1 + V^2 + N_{\text{re}}^2$
 [+ anyag] $\left[\begin{array}{c} + \text{ befedés,} \\ - \text{ folyamatos} \\ \text{ken} \\ \text{szór} \end{array} \right]$ [+ élő] b) $N_{\emptyset}^1 V^3 N_t^2$ $\left[\begin{array}{c} + \text{ befedés,} \\ - \text{ folyamatos} \end{array} \right]$
 $\left[\begin{array}{c} + \text{ megtöltés,} \\ - \text{ folyamatos} \end{array} \right]$ [+ megtelés]
1. *Zsírral kenték meg a kenyeret* — 2. a) *Zsírt kentek a kenyérre.*
 b) *Zsír fedi a kenyeret.*

Lazább szerkesztési forma: *zsírral kent kenyér*

Képzett szós forma: $N_s^1 + N^2$
 zsíros kenyér

Ezt a típust el kell különítenünk a 3.1.4.-től és a 3.5.1.-től. A 3.1.4.-ben csak a 2. típusú mondatforma található: *Mocsár borítja a vidéket.* Ott nincs meg az itteni 1. és 2. a) típusú mondatforma. Másik különbség: ott megvolt a következő lazább szerkesztési forma: *mocsár borította vidék*, itt nincs *zsír fedte kenyér*. — A 3.5.1.-ben megvolt a céljelentés, itt nincs meg. Ott mondhattuk: *jégnek való verem*, itt nem: *zsírnak való kenyér*.

Az 1., 2. a) és b) típusú mondatformák összefüggéséhez a következőket fűzzük hozzá. Az 1. implikálja a 2. a)-t, fordítva nem. Az 1. ugyancsak implikálja a 2. b)-t, fordítva nem, hiszen a 2. b) megvan a 3.4.1. típusban is. Ezért vettük kiindulásnak az 1. típusú mondatot.

A képzett szós forma ebben a típusban fajtajelölő. A *zsíroskenyér*, nem egyszerűen olyan kenyér, amelyen zsír van, hanem olyan, amely egy kenyér-fajta. Például ebben a mondatban nem fajtáról van szó: *Gusztustalan ez a zsíros kenyér, úgy látszik, zsíros késsel vágta a kenyeret.* Vagy: *Zsíros kenyeret hoztál a boltból.* — *Összezsírozták.* A *zsíros kenyér* megkent, nálunk táplálkozásul szolgáló kenyérszelet. Ez lexikológiai egység, amelyben a nyelv társadalmi használata, társadalmi szokás tükröződik. Helyesírásunk itt nem teszi meg a szükséges különbséget, holott máshol felhívja a figyelmet ilyen finomságokra: házicipő (= papucsféle), de házi (= csak otthon használt) cipő. (A *zsíros kenyér*, mint láttuk, nem is kenyér, hanem kenyérszelet!) A nem lexikológiai egységeket nem az 1. típusú mondatból kapjuk. Az ilyeneket nem jellemzi a –folyamatos jegy, nem a *meg* igeikötővel járnak, hanem például: *Zsírt kent a kenyérhez.* — *Zsírral kente össze a kenyeret (a ruhát stb.).*

Szemantikai jegyek nélkül az 1. és 2. típusú mondatok összefüggése nem érvényes. A *Létrával támasztották meg a falat.* 2. a) *Létrát támasztottak a falhoz* és b) *Létra támasztja a falat.* — ugyanazt a formát mutatják, mint ami az itt tárgyalt típusra jellemző, még sem lesz: *létrás fal*. Itt ugyanis más szemantikai jegyek szerepelnek, s a létrás falnak nincs fajtajelölő szerepe (bár elvileg lehetne).

A képzett szós forma nem implikálja az 1.-et. Például *vizes virág* nem feltétlenül virág, amelyet vízzel locsoltak meg. Ezért ez esetben *locsolt virág*-ról beszélünk.

A 3.4.3.-mal szemben való különbség is a fentiekhez hasonló módon elemezhető. (A *füleskosár* típusáról van szó.) Példák: *mákos kalács, vajas kenyér, túrós tészta; viaszos vászon, mázas edény, olajos papír.*

A kiinduló mondatformákhoz kell még valamelyes magyarázat. Az 1. mondat típusban V^1 , a másodikban V^2 található. Ez a jelölés megfelel a ken^1 és ken^2 -nek. A két *ken* tehát más jelentésű. A ken^1 jelentése a *fed, von (befed, bevon)* jelentéséhez áll közel, tehát a 2. b) mondat típus igéjének a jelentéséhez. A transzformáció itt tehát csak a lexikológiai átalakítással összekötött transzformáció értelmében fogható fel. A két *ken* között szintaktikai — szemantikai rendszerszerű összefüggés van, ami a 2. b) mondat típus igéjéhez is rendszerszerűen kapcsolódik. A ken^2 jelentése a *simít, simítva rátapaszt* jelentésével szinonim. Hasonló összefüggések találhatók a *rak* és a *tölt, a fűt* 'melegít' és az *éget, a telepít* és a *népesít* szavak között. A 2. b) mondat típus azért fontos, mert ez nincs meg az olyan mondat típusok esetében, mint: *Labdával dobom a falat* és *Labdát dobok a falra*. Itt nincs olyan, hogy *A labda bevonja a falat*, de még olyan sincs, hogy *A labda van a falon*, mint az előző mondatokból tartalmilag következő mondat. (*²) *A zsír fedi a kenyeret* implikálja azt, hogy *A zsír a kenyéren van.* A *ken, rak, fűt* stb. ige két jelentése olyan jelentésváltozás következménye, amely szerint a cselekvés folyamata a cselekvés eredménye jelentését veszi fel. Igaza van Zsilikának, hogy a 2. a) az eredeti jelentés és a vele használt mondatforma az 1-gyel szemben: A *ken* eredeti jelentése: 'simítva rátapaszt, dörzsöl', ennek az eredménye, hogy 'bevon'. A két cselekvésnek más a tárgya, innen a strukturális változás. Ezt a fajta jelentésváltozást a magyar szakirodalomban Csüry tárgyalta részletesen, s e jelentésváltozástípus keretében érthetők meg történetileg is az ilyen struktúra-összefüggések. Lényegében a gondolkodásnak egy olyan egyetemes törvényszerűségéről van itt szó, amely a folyamat és az eredmény összefüggését tükrözi. Valószínű, hogy a *ken*-féle két jelentésű igék kialakulása nyelvenként különböző, s ezt a különbözőséget a nyelvek lexikológiai rendszere is befolyásolja, az alkalmi jelentésváltozások szeszélyein kívül. Ha felfogásunknak megfelelően tisztáztuk, hogy e transzformációk — például az aktív — passzív transzformációk tisztán szintaktikai és kommunikációs jellegétől eltérően — lexikológiai operációkkal összefüggő transzformációk, akkor lényegében abba a keretbe tudjuk illeszteni őket, ahova a különböző alakú, vagy más-más képzésű, de egymással lexikológiai operációk révén összefüggő szavak tartoznak, s amelyekről fentebb is szóltam. Újabb bizonyosság mellett, hogy a szintaxisban megnyugtatóan csak a lexikológiai műveletek segítségével lehet boldogulni.

Magyarázatra szorul, miért vettünk a 2. a) mondat típustban [$\pm$ folyamatos] jegyet. Azért, mert *ken*² és a *ráken*² különbsége a kenyér megkenése szempontjából teljesen közömbös. Mellőzöm a formális bemutatását annak, hogy a *ken*² és a *ráken*² különbsége teljesen közömbös a *zsír* és a *kenyér* névelőhasználatára szempontjából, a *keni*² és *rákeni*² tárgyas ragozása a *zsír* határozottságát írja elő, s közömbös a *kenyér* határozottságára nézve, viszont a *keni*¹ és *megkeni*¹ tárgyas ragozása a kenyér határozottságát írja elő és közömbös a *zsír* határozottságát illetően. Ez is bizonyítja, hogy a *ráken*²-ből nem következik a *megken*¹, ez utóbbi pedig előfeltétele a *zsiros kenyér*-féle kapcsolatoknak. Az egész rendelkezésre álló zsírt rákenhetem a kenyérre, még sincs a kenyér szükségképpen *megkenve*, mert a *rákenés* befejezettsége nem jelenti egyúttal a *megkenés* befejezettségét. A befejezettség szempontjából a két *ken* független egymástól. Ezért az 1. mondat típussal jobban megegyezik jelentésében a 2. b) típusú mondat: A *Zsírral kenték meg a kenyeret* ([$-$ folyamatos] jeggyel) mondatnál A *Zsír vonja be a kenyeret* ([$-$ folyamatos] jeggyel szintén), mint a 2. a), amelynek a [$\pm$ folyamatos] jegye van.

Zsilka Jánosnak¹⁴ kétségtelen érdeme, hogy igazolta A *kertész vizet locsol* és A *kertész virágot locsol* mondatoknak azt az összefüggését, amely a harrisi koncepcióban tisztázatlan maradt, s amely Chomsky iskolájának a figyelmét is elkerülte. Úgy látom azonban, hogy a szemantikai és lexikológiai kérdések kellő tisztázatlansága miatt homályban maradt az, hogy a *locsol*¹ és a *locsol*² jelentéskülönbségével összefüggő struktúraváltozás kisebb szerepű a nyelvben annál, mint amilyent Zsilka neki tulajdonít, hiszen Zsilka a mondatformák egész rendszerének a központjába állította ezt a kérdést.

A nyelvet át- meg átszövik a különböző szintaktikai transzformációk, amelyek lexikológiai operációkkal együtt adják meg a nyelvhasználati szabályokat. Ha a transzformációk teljesebb rendszeréből indulunk ki, mint deduktív jellegű keretből, akkor ebbe szükségképpen belefoglaltatnak a Zsilka-féle transzformációk is, mint az ige, az ige tárgya és határozója hármas összefüggésének néhány fajtája. De az összefüggések hálózata jóval nagyobb és bonyolultabb annál, mint ami Zsilkánál található, s ezek feltárására a kétjelentésű igék problémája túlságosan szűk kiindulás. Ezeknél sokkal fontosabb az aktív-passzív mondatoknak megfelelő aktív-passzív jelentéseknek és ezekkel kapcsolatos struktúra-összefüggéseknek és lexikológiai átalakításoknak a nyelvi szerepe.

3.6.4. Kiinduló mondatforma:

$$N_{\text{ból}}^1 + V^1 + N_t^2 - N_{\text{ból}}^1 + V^2 + N^2$$

$$[+ \text{ anyag}] \left[\begin{array}{l} + \text{ készítés,} \\ - \text{ folyamatos} \end{array} \right] [+ \text{ élő}] \left[\begin{array}{l} + \text{ készülés,} \\ - \text{ folyamatos} \end{array} \right]$$

Vasból készítették ezt a rudat. — Vasból készült ez a rud.

Laza szerkesztés: 1. *vasból készített rud*
2. *vasból készült rud*

¹⁴ Zsilka 1966.

Összetétel: $N^1 + N^2$
v a s   r ú d

Példák: *favilla, rézfazék, farkasbőr bunda, bádogfedél, nádgedél, betonfedezék, ezüstóra.*

3.6.5. Kiinduló mondatforma:

$N^1_{\text{ként}}_{\text{nak}}$	+	V	+	N^2_t
a) [- élő]		$\begin{bmatrix} + \text{ készítés,} \\ - \text{ folyamatos} \end{bmatrix}$		$\begin{bmatrix} + \text{ anyag} \\ - \text{ élő} \end{bmatrix}$
b) [+ eszköz]		$\begin{bmatrix} + \text{ használás,} \\ + \text{ folyamatos} \end{bmatrix}$		
<i>Rúdnak</i>		<i>készítették</i>		<i>a vasat.</i>
<i>Műhelyként</i>		<i>használják</i>		<i>a kocsit.</i>

Példák: *pántvas, sarokvas, bálványfa, oszlopkő.*

3. Összefoglaló áttekintés

Magyarázat: $\emptyset$ = két főnév közvetlen kapcsolata
-*nek* = két főnév -*nek* ragos kapcsolata
-*i*, -*s* = két főnév képzős kapcsolata
-*!* = ez a forma van, de mást jelent, igazi birtokviszonyt
+*k* = többes számú alak
cél = célviszonyt is kifejez

1.1. Állítmány (főnévi) — Alany (főnévi)

Sor- szám	típus	példa	- <i>nek</i>	- <i>i</i>	cél
1.	1.1.	a) <i>sasmadár</i>	—	—	—
2.		b) <i>kecskebak</i>	—	—	—
1.2. Alany (főnévi) — Állítmány (melléknévi)					
3.	1.2.	a) <i>szemgyengeség</i>	—	—	—
4.		b) <i>oroszlánbátorság</i>	+	—	—
5.		c) <i>vízmélység</i>	+	—	—
1.3. Állítmány (melléknévi) — Alany (főnévi)					
6.	1.3.	<i>drágakő</i>	—	—	—
2.1. Alany (főnévi) — Állítmány (igei)					
7.	2.1.	<i>népszaporodás</i>	+	—	—

2.2. Állítmány (igei) — Alany (főnévi)

Sor- szám	típus	példa	-nek	-i	cél
8.	2.2.	<i>alvóbaba</i>	—	—	—

2.3. Tárgy (főnévi) — Állítmány (igei)

9.	2.3.	<i>favágás</i>	+	—	—
----	------	----------------	---	---	---

2.4. Állítmány (igei) — Tárgy (főnévi)

10.	2.4.1.	<i>ivóvíz</i>	—	—	+
11.	2.4.2.	<i>töltött káposzta</i>	—	—	—

2.5. Határozó (főnévi) — Állítmány (igei)

12.	2.5.1.	<i>űrrepülés</i>	—	+	—
13.	2.5.2.	<i>tavaszi szántás</i>	—	+	—
14.	2.5.3.	<i>kardvívás</i>	—	(+)	—

2.6. Állítmány (igei) — Határozó (főnévi)

15.	2.6.1.	<i>lakószoba</i>	—	—	+
16.	2.6.2.	<i>nyaralóidő</i>	—	—	+
17.	2.6.3.	<i>útószerszám</i>	—	—	+

3.1. Alany (főnévi) — Tárgy (főnévi)

Sor- szám	típus	példa	Ø	-nek	-i	-s	cél	lexikológiai átalakítás
18.	3.1.1. a)	<i>gyárfüst</i>	+	+	?	—	—	<i>létrehoz</i> → <i>ered</i>
19.	3.1.1. b)	<i>orvosi igazolvány</i>	+	—	!	+	—	<i>létrehoz</i> → <i>ered</i>
20.	3.1.2. a)	<i>férfibakancs</i>	+	—	!	—	+	<i>visel</i> → <i>visellete</i>
21.	3.1.2. b)	<i>gyermekeledel</i>	+	—	!	—	+	<i>eszik</i> → <i>eledele</i>
22.	3.1.3. a)	<i>benzínmotor</i>	+	—	—	(+)	—	<i>mozgat</i> → <i>mozog, jár</i>
23.	3.1.3. b)	<i>lovaskocsi</i>	+	—	—	+	—	—
24.	3.1.4.	<i>hómező</i>	+	(+)	—	+	—	<i>borít</i> → <i>tele van</i>
25.	3.1.5.	<i>kovácsreszelő</i>	+	—	!	+	—	<i>használ</i> → <i>eszköze</i>

3.2. Tárgy (főnévi) — Alany (főnévi)

26.	3.2.	a) <i>baromfikereskedő</i>	+	(+)	—	—	—	<i>árul</i> → <i>árúja</i>
27.	3.2.	b) <i>fegyverkovács</i>	+	(+)	—	—	—	<i>készít</i> → <i>gyártmánya</i>
28.	3.2.	c) <i>nadrágosember</i>	—	—	—	+	—	<i>visel</i> → <i>visellete</i>
29.	3.2.	d) <i>zsákos ember</i>	—	—	—	+	—	<i>hord</i> → <i>van nála</i>
30.	3.2.	e) <i>erdőőr</i>	+	+	—	—	—	<i>őríz</i> → <i>őrizete alatt van</i>
31.	3.2.	f) <i>falanszterjelenet</i>	+	(+)	—	—	—	—
32.	3.2.	g) <i>jegybank</i>	+	+	—	—	+	—
33.	3.2.	h) <i>autótolvaj</i>	+	(+)	—	—	—	—

3.3. Alany (főnévi) — Határozó (főnévi)

34.	3.3.1.	a) <i>medvebarlang</i>	+	+	k	—	+	—	<i>lakik</i> → <i>lakóhelye</i>
35.	3.3.1.	b) <i>mesekönyv</i>	+	(+)	—	+	—	—	<i>van</i> → <i>tartalmaz</i>
36.	3.3.1.	c) <i>barackfa</i>	+	(+)	—	+	—	—	<i>terem</i> ¹ → <i>terem</i> ²
37.	3.3.2.	<i>munkásbarakk</i>	+	—	!	—	—	+	<i>lakik</i> → <i>lakóhelye</i>

3.4. Határozó (főnévi) — Alany (főnévi)

Sor- szám	típus	példa	Ø	-nek	-i	-s	cél	lexikológiai átalakítás
38.	3.4.1. a)	<i>sajtkukac</i>	+	—	+	—	—	él → <i>lelőhelye</i>
39.	b)	<i>hegyi pásztor</i>	(+)	(+)	+	—	—	—
40.	3.4.2. a)	<i>kosárfül</i>	+	+	—	—	—	—
41.	b)	<i>gyári orvos</i>	+	+	+	—	—	dolgozik → <i>munka- helye</i>
42.	c)	<i>szövetkezeti birtok</i>	?	+	+	—	—	tartozik (hozzá) → <i>birtokosa</i>
43.	3.4.3. a)	<i>füleskosár</i>	—	—	—	+	—	rendelkezik (vele) → <i>része</i>
44.	b)	<i>fejeskáposzta</i>	—	—	—	+	—	rendelkezik (vele) → <i>része</i>
45.	3.4.4.	<i>fasor</i>	+	+	k	—	—	áll (belőle) → <i>tagja</i>
46.	3.4.5.	<i>tojásgyümölcs</i>	+	—	—	—	—	—

3.5. Tárgy (főnévi) — Határozó (főnévi)

47.	3.5.1. a)	<i>jégverem</i>	+	(+)	—	+	+	tárolnak ↗ <i>van tároló helye</i>
48.	b)	<i>kávéház</i>	+	?	—	?	+	eladnak ↗ <i>kapható eladó helye</i>
49.	c)	<i>tehervonat</i>	+	—	—	(+)	+	szállítanak ↗ <i>rakománya szállító eszköze</i>
50.	3.5.2.	<i>káposztagyalu</i>	+	—	—	+	+	vágnak → <i>vágó eszköze</i>
51.	3.5.3.	<i>kabátszövet</i>	+	—	—	—	+	készítenek ↗ <i>készül anyaga</i>

3.6. Határozó (főnévi) — Tárgy (főnévi)

52.	3.6.1.	<i>fejkendő</i>	+	—	+	—	+	—
53.	3.6.2.	<i>farsangi fánk</i>	+	(+)	+	—	—	készítik ↗ <i>készül készítési ideje</i>
54.	3.6.3.	<i>zsíroskenyér</i>	—	—	—	+	—	—
55.	3.6.4.	<i>vasrúd</i>	+	—	—	—	—	készítik ↗ <i>készült anyaga</i>
56.	3.6.5.	<i>rúdvas</i>	+	—	—	—	—	készítik ↗ <i>készült formája</i>

A bemutatott összeállításból a birtokos szerkezet és az -i, illetőleg -s képzős forma használatára, használatuk összefüggésére vonatkozólag érdekes szabályszerűség derült ki. Azt eddig is tudtuk, hogy az -i és az -s képző ellentétes funkciójú: az előbbi nomen possessi, az utóbbi nomen possessoris

képző. Az előbbinek felelne meg a *-nek* ragos forma. Ámde a *-nek* ragos forma és az *-i* képzős forma használata nem egészen párhuzamos. Néha a *-nek* ragos forma inkább az *-s* képzős formával mutat használati egyezést. Az összefüggések szabályait a következőképpen formulázhatjuk meg:

1. Az *-i* és az *-s* képző használata kizárja egymást.
2. Az *-i* és az *-s* képző hiánya nem zárja ki egymást.
3. A *-nek* ragos forma járhat $\begin{bmatrix} +i & -s \\ -i & +s \\ -i & -s \end{bmatrix}$ használattal.

Az előbbiekből következik, hogy a *-nek*, *-i* ~ *-s* párhuzamos használatában minden variáció lehetséges, kettőnek kivételével; nem lehet: + *-nek*, + *-i*, + *-s* és: – *-nek* + *-i*, + *-s*.

Az első szabály alól is van kivétel, egyrészt a valódi kivételek az *-i* képzőnek – korábban említett – rendellenes használata miatt, másrészt a nem lexikológiai egységeket alkotó, ilyen szókapcsolatok szerkesztésében: *két hetes üdülés* : *két heti üdülés*. A *hetes* jelentése itt: *hétig tartó*, illetőleg *hétre szóló* (vonatkozó). Nem cserélhetők fel azonban az ilyen használatban: *három hónapos gyermek*, *öt kilós csomag*.

Levezetéssel: *Az üdülés ideje két hét* $\begin{cases} \nearrow \text{Két hetes üdülés} \\ \searrow \text{Két heti üdülés} \end{cases}$

$\begin{bmatrix} \text{A gyermek kora három hónap} \\ \text{A csomag súlya öt kiló} \end{bmatrix}$ $\begin{cases} \nearrow \begin{matrix} \text{három hónapos gyermek} \\ \text{öt kilós csomag} \end{matrix} \\ \searrow \begin{matrix} \text{*három hónapi gyermek} \\ \text{*öt kilói csomag} \end{matrix} \end{cases}$

Következő áttekintésünk a kiinduló mondatok struktúrájához rendelt szemantikai jegyeket mutatja be, az előbbi összefoglalás típusai szerint. A bekeretezett sorszámok és példák a generatív értelemben vett teljes produktivitás jelölésére szolgálnak. A szabályok további finomításra, javításra szorulnak, ami kapcsolatban van a további anyaggyűjtéssel.

N ¹	+	V _{cop}	+	N ₀ ²	N ²	+	N ¹
1. [± élő]		—		[± élő]	<i>sas</i>		<i>madár</i>
2. $\begin{bmatrix} [+ \text{ nem}] \\ [+ \text{ kor}] \\ [+ \text{ foglalk.}] \end{bmatrix}$		—		[+ élő]	<i>kecske</i>		<i>bak</i>

	N _θ	+	V _{cop}	+	A	N	+	A _N
3.	[[+ testrész]] [[+ pszichik.]]	—			[?]	szem		gyengeség
4.	[[+ állat]] [[+ anyag]] [[+ természeti tárgy]] [[+ foglalk.]]	—			[+ jellemző]	oroszlán		bátorság
5.	[± élő]	—			[+ mérték]	víz		mélység
	A	+	V _{cop}	+	N _θ	A	+	N
6.	[?]	—			[± élő]	drága		kő
	N _θ	+		V		N	+	V _N
7.	[± élő]	—		[- tranzitív, + folyamatos, + jellemző]		búza		érés
	V	+			N _θ	V _A	+	N
8.	[- tranzitív, + folyamat.]	—			[± élő]	alvó		baba
	N _t	+			V	N	+	V _N
9.	[± élő]	—			[+ tranzitív, + folyamat.]	fa		vágás
	V	+			N _t	V _A	+	N
10.	[+ tranzitív + folyamat.]	—			[± élő]	ivó		víz
11.	[+ tranzitív - folyamat.]	—			[± élő]	töltött		káposzta
	N _{loc}	+			V	N	+	V _N
12.	[+ tartózkod. hely]	—			[?]	űr		repülés
	N _{temp}	+			V	N _A	+	V _N
13.	[+ idő]	—			[?]	tavaszi		szántás
	N _{val}	+			V	N	+	V _N
14.	[[+ anyag]] [[+ eszköz]]	—			[+ tevékenys.]	kard		vívás

V	+	N _{loc}	V _A	+	N	
15. [?]	—	[— élő]	lakó		szoba	
V	+	N _{temp}	V _A	+	N	
16. [?]	—	[+ idő]	nyaralás		idő	
V	+	N _{val}				
17. [+ tevékeny- ség]	—	[— élő]	ütő		szerszám	
N ₀ ¹	+	V	N ¹	+	N ²	
18. [± élő]		[+ létrehozás] [+ okozás]	gyár	—	füst	
19. $\left[\begin{array}{l} [+ \text{ foglalk.}] \\ [+ \text{ intézmény}] \\ [+ \text{ foglalk.}] \end{array} \right]$	—	[+ létrehozás] [+ eladás]	$\left[\begin{array}{l} + \text{ szellemi} \\ \text{termék} \\ + \text{ áru} \end{array} \right]$	hatósági hentes	— — bizonyít- vány áru	
20. [+ személy]	—	[+ viselés]	[+ ruha]	diák	— ruha	
21. [+ élő]	—	[+ táplálk.]	[+ élelem]	disznó	— eledel	
22. $\left[\begin{array}{l} [+ \text{ anyag}] \\ [+ \text{ természeti}] \\ \text{elem} \end{array} \right]$	—	[+ mozgatás]	$\left[\begin{array}{l} [+ \text{ gép}] \\ [+ \text{ közlek.}] \\ \text{eszköz} \end{array} \right]$	benzin	— motor	
23. [+ állat]	—	[+ vontatás]	[+ közleked. eszköz]	lovak	— kocsi	
24. [+ term. tárgy]	—	[+ befedés]	[+ térszíni forma]	hó	— mező	
25. [+ foglalk.]	—	[+ használás]	$\left[\begin{array}{l} [+ \text{ eszköz}] \\ [+ \text{ anyag}] \end{array} \right]$	kovács	— reszelő	
N _t ¹	+	V	N ₀ ²	N ¹	+	N ²
26. [+ áru]	—	[+ eladás]	[+ foglalk.]	baromfi	—	kereskedő
27. [+ eszköz]	—	[+ létrehozás]	[+ foglalk.]	fegyver	—	kovács
28. [+ ruha]	—	[+ viselés]	[+ személy]	nadrágos	—	ember
29. [— élő]	—	[+ hordás]	[+ személy]	zsákos	—	ember
30. [— élő]	—	[+ gondoskod.]	[+ foglalk.]	lámpa	—	őr
31. [± élő]	—	$\left[\begin{array}{l} [+ \text{ helyettesít.}] \\ [+ \text{ képviselés}] \end{array} \right]$	[± élő]	faj	—	bor

N_t^1	+	V	+	$N_\emptyset^2$	N^1	+	N^2
32. [± élő]	—	[+ vele foglal- kozás] [+ létrehozás]	—	[+ foglalkozás] [+ intézmény]	szén	—	bányász

33. [± élő]	—	[+ cselekvés, — folyamatos]	—	[± élő]	autó	—	tolvaj
-------------	---	--------------------------------	---	---------	------	---	--------

$N_\emptyset^1$	+	V	+	N_{loc}^2	N^1	+	N^2
34. [+ élő]	—	[+ tartózkod.]	—	[+ tartózkodási hely]	medve	—	barlang
35. [− élő]	—	[+ található.]	—	[− élő]	törvény	—	könyv
36. [+ növény]	—	[+ termés]	—	[+ föld] [+ fa]	barack	—	fa
37. [+ élő] [+ élő]	—	[+ tartózkod.] [+ vonulás]	—	[+ lakóhely] [+ út]	munkás csorda	—	barakk út

N_{loc}^1	+	V	+	$N_\emptyset^2$	N^1	+	N^2
38. [± élő]	—	[+ tartózkod.] [+ tevékenys.]	—	[± élő]	sajt	—	kukac
39. [+ helység] [+ térszíni forma]	—	[+ dolgozás] [+ tevékenys.]	—	[+ foglalk.] [+ foglalk.]	városi folyami	—	tanító halász

N_{hez}^1	+	V	+	$N_\emptyset^2$	N^1	+	N^2
40. [± élő]	—	[+ hozzátart. részként]	—	[± élő]	kosár — fül		
41. [± élő] [+ intézm.]	—	[+ hozzátart. funkció- hordozók.]	—	[+ foglalk.]	gyári	—	orvos

N_A^1	+	N^2					
42. [+ intézm.]	—	[+ hozzátart. birtokként]	—	[− élő]	szövetkezeti — föld		

N_{vel}^1	+	V	+	$N_\emptyset^2$	N^1	+	N^2
43. [− élő]	—	[+ részt bírása]	—	[− élő]	füles	—	kosár
44. [− élő]	—	[+ részt bírása]	—	[+ élő]	füles	—	bagoly

$N_{ból}^1$	+	V	+	N^2			
45. [± élő, + többes- szám]	—	[+ összetett- ség]	—	[+ halmaz]	gyermek — csapat		

N_{hoz}^1	+	V	+	$N_\emptyset^2$	N^1	+	N^2
46. [± élő]	—	[+ hasonlóság]	—	[± idő]	tojás	—	gyümölcs

- N_t^1 + V + N_{loc}^2
 47. [- élő] — [+ tárolás] — [+ tároló hely] *jég* — *verem*
 48. [+ gyártm.] — [+ készítés] — $\left[\begin{array}{l} [+ \text{tér}] \\ [+ \text{intézmény}] \end{array} \right]$ *cipő* — *gyár*
 49. $\left[\begin{array}{l} [+ \text{áru}] \\ [+ \text{személy}] \end{array} \right]$ — [+ szállítás] — [+ közlek. eszköz] *teher* — *vonat*

- N_t^1 + V + N_{vel}^2 N^1 + N^2
 50. [$\pm$ élő] — [+ tevékenys.] — [+ eszköz] *káposzta* — *gyalu*

- N_t^1 + V + $N_{ból}^2$ N^2 + N^2
 51. [+ élő] — [+ készítés] — [+ anyag] *kabát* — *szövet*

- N_{loc}^1 + V + N_t^2 N^1 + N^2
 52. [$\pm$ élő] — $\left[\begin{array}{l} [+ \text{tevékenys.}] \\ [+ \text{használás}] \end{array} \right]$ — [$\pm$ élő] *fej* — *kendő*

- N_{temp}^1 + V + N_t^2 N_A + N^2
 53. [+ idő] — $\left[\begin{array}{l} [+ \text{tevékenys.}] \\ [+ \text{használás}] \end{array} \right]$ — [$\pm$ élő] *tavaszi* — *gabona*

- N_{vel}^1 + V + N_t^2 N^1 + N^2

54. [+ anyag] — $\left[\begin{array}{l} + \text{befedés,} \\ - \text{folyamatos} \\ + \text{megtöltés,} \\ - \text{folyamatos} \end{array} \right]$ — [- élő] *zsíros* — *kenyér*

- $N_{ból}^1$ + V + N_t N^1 + N^2
 55. [+ anyag] — $\left[\begin{array}{l} + \text{készítés,} \\ - \text{folyamatos} \end{array} \right]$ — [- élő] *vas* — *rúd*

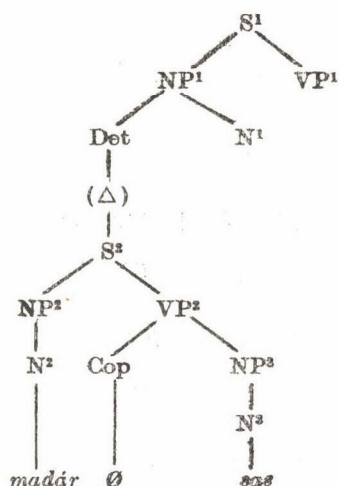
- $N_{ként\ nak}^1$ + V + N_t^2 N^1 + N^2
 56. [- élő] — $\left[\begin{array}{l} + \text{készítés,} \\ - \text{folyamatos} \end{array} \right]$ — [+ anyag] *rúd* — *vas*
 [+ eszköz] — $\left[\begin{array}{l} + \text{használás,} \\ + \text{folyamatos} \end{array} \right]$ — [- élő] *műhely* — *kocsi*

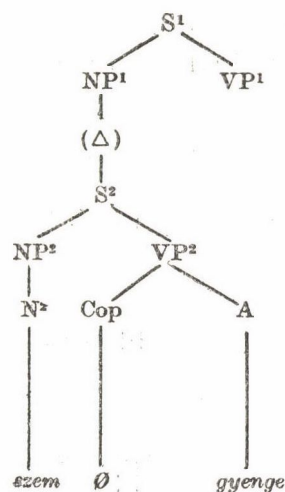
Függelék

Néhány összetétel-típus kiindulásául szolgáló mélystruktúra

1. sz.

2. sz.

Feltétel: $N^1 = N^2$

Keretmondat:

$A \triangle madár \text{ elrepült}$

A transzformációk után kapott főnévi csoport:

a sas madár

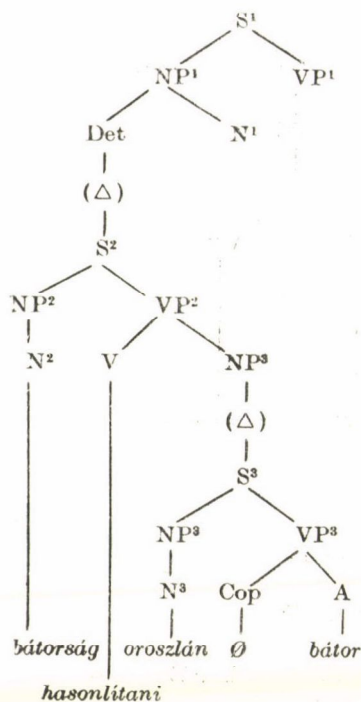
Keretmondat:

$A \triangle kellemetlen$

A transzformációk után kapott főnévi csoport:

a szem gyengesége

3. sz.

Feltétel: $N^1 = N^2$

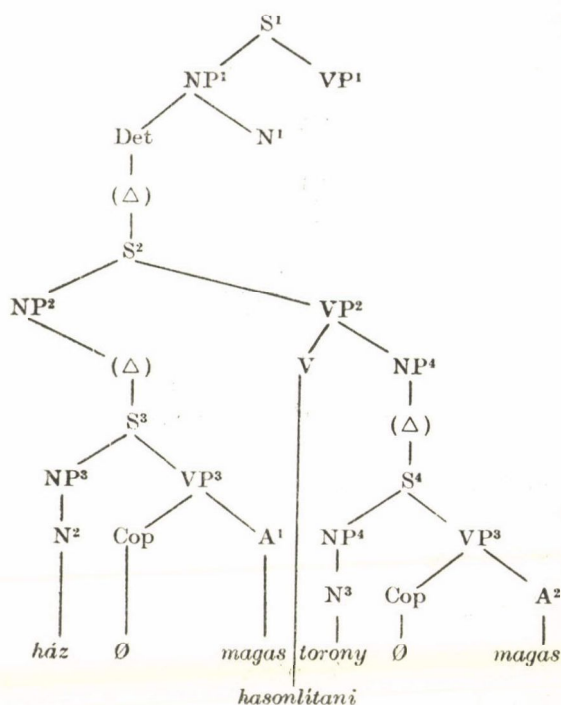
Keretmondat:

$A \triangle$ bátorság lenyűgöz

A transzformációk után kapott főnévi csoport:

az oroszlán bátorságához hasonló bátorság

4. sz.

Feltétel: $N^1 = N^2$
 $A^1 = A^2$

Keretmondat:

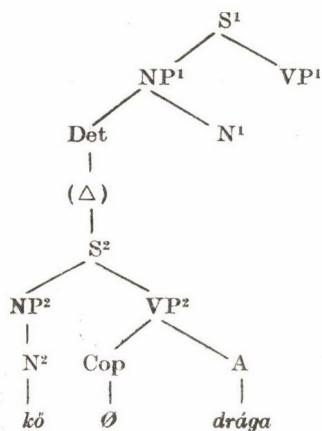
$A \triangle$ ház messzire látszik

A transzformációk után kapott főnévi csoport:

a torony magasságához hasonló magasságú ház

5. sz.

Feltétel: $N^1 = N^2$

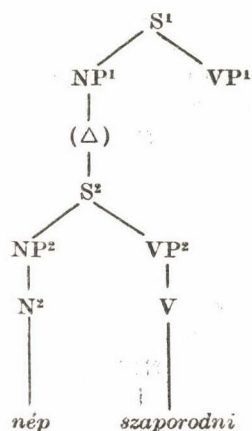
Keretmondat:

$A \triangle kő \text{ értékes}$

A transzformációk után kapott főnévi csoport:

$a \text{ drága kő}$

6. sz.

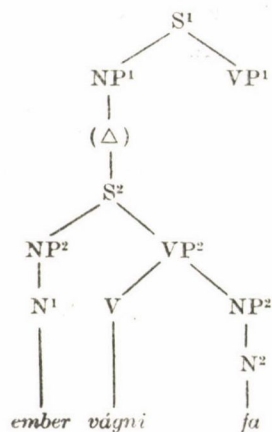
Keretmondat:

$A \triangle kielégítő$

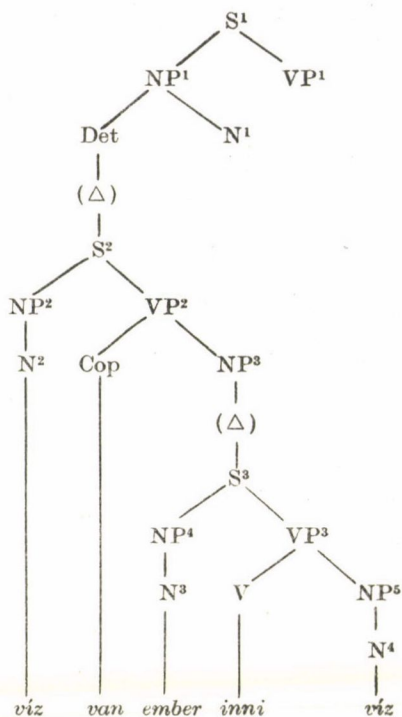
A transzformációk után kapott főnévi csoport:

$a \text{ nép szaporodása}$

7. sz.

8. sz.

Keretmondat:

A Δ fáraszt

A transzformációk (többek között általános alany törlés) után kapott főnévi csoport:
a fa vágása

Keretmondat:

A Δ víz elfogyott

A transzformációk után kapott főnévi csoport:
az ivásra való víz

Irodalom

- Berrár Jolán – Károly Sándor, Az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerkesztési elvei: Magyar Nyelv 63. 263 – 74, 381 – 94 (1967).
- N. Chomsky: Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Massachusetts, 1965.
- Károly Sándor, Über die Entwicklung der Komposita in den finnisch-ugrischen Sprachen: Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum. Pars I. (Helsinki, 1968) 244 – 50. (Magyarul vö.: A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei 23. 243 – 8 (1966).
- , A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában: Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV. (Bpest, 1966) 91 – 104.
- : Bevezetés az általános és magyar jelentésstanba. (Akadémiai doktori értekezés.) Kézirat, 1967.
- R. B. Lees: The Grammar of the English Nominalizations. 1960.
- B. Lőrinczy Éva, A szóösszetétel: A mai magyar nyelv rendszere I. (Budapest, 1961) 421 – 58. Itt található a korábbi magyar szakirodalom is (458). Ezt itt nem vettük fel.
- Pais Dezső, Az alanyos és tárgyas összetételek: Nyelvtudományi Értekezések 46. sz. 63 – 84 (1965).
- Simonyi Zsigmond: Die ungarische Sprache. Bpest, 1907.
- Szilasi Móricz, A finnugor névszói összetételek: Nyelvtudományi Közlemények 26. 129 – 93 (1896).
- Telegdi Zsigmond, Az összetételek vizsgálatához: Általános Nyelvészeti Tanulmányok III. (Bpest, 1965) 203 – 12.
- Zsilka János: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (Nyelvtudományi Értekezések 53. sz.) Bpest, 1966.

A lexikális szóképzés

1. Bevezetés

1.1. Tanulmányunkban a magyar szóképzés szabályaiból akarunk ízelítőt adni. Azt vizsgáljuk, hogy milyen szintaktikai és szemantikai viszonyok rendelhetők az egyes képzésekhez (transzformációs analízis), és hogy milyen analitikusabb, primér szerkezet tekinthető a szintetikus struktúrájú képzett szó kiinduló pontjának (transzformációs szintézis).¹

1.2. Kezdjük a képzett szavak formai és szemantikai elemezhetőségénél.² A magyarban a következő típusokkal kell számolnunk: adva van a relatív vagy abszolút tő (pl. *föld szövetkezet*) és tőle egy képzőten különböző szó (*föld-i*). Mivel a tövük alakja és jelentése azonos, a képzett szó elemezhető, feldarabolható, más kifejezéssel élve motivált. Az elemezhetőség azt jelenti, hogy a származékszó (melléknévképzőknél a jelzett szóval együtt, pl. *kert-i virág, szövetkezet-i vagyon*) mondattal vagy szintagmatikus szerkezettel feloldható. A mondat és a mondat szerkezet elsődleges a képzett

¹ Az utóbbi években több értékes tanulmány jelent meg a szóalkotás (s benne a szóképzés) transzformációs problémáiról. Vö. pl. Berrár Jolán, Szóképzés, lexika és szintaxis: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (Bpest, 1965) III. 35–42; Uő., A denominális -l és -z képző igék leíró és történeti vizsgálatának néhány szempontja: A magyar nyelv története és rendszere. (Bpest, 1967) 79–83; Uő., A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban: ÁNyT. V. (Bpest, 1967) 69–78; Károly Sándor, A szóképzés grammatikai jellegéről: Nyelvtudományi Közlemények 67. 273–89. (1965); Uő., A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában: ÁNyT. IV. (Bpest, 1966) 91–104; Uő., A magyar intranszitiv-transzitiv képzők: ÁNyT. V. (Bpest, 1967) 189–218.; E. S. Klima, Negation in English: The Structure of Language. Edited by Fodor, J. A. and Katz J. J. Englewood Cliffs, N. J., 1964. 246–323. (Az affixális tagadás transzformációjáról vö. 291–5, 308–11 oldalán); W. Motsch, Zur Stellung der 'Wortbildung' in einem formalen Sprachmodell: Studia Grammatica I. (Berlin, 1962) 31–51; И. И. Теплова, Применение трансформации и дистрибуции в различении словообразовательных типов русских глаголов: Вопросы методологии и методики лингвистических исследований. (Уфа, 1966) 158–62; З. М. Волоцкая, Установление отношения производности: Вопросы Языкознания 1960/3. 100–7.

² Erdemes megemlíteni Melcsuk és Nyikonov kísérleteit, amelyekkel a képző alakja és szemantikai feldarabolhatóságát formalizálták: И. А. Мелчук, К понятию словообразования: Известия АН СССР 1967. 352–62; В. А. Никонов, Метод исследования суффиксов прилагательных: Структурно-типологические исследования (Москва, 1962) 103–18.

szóval szemben, és így belőlük transzformáljuk a lexikális származékszavakat. (A szintaktikai képzőket később tárgyaljuk.)

Más esetben a szóképzési pár töve kötött morféma (*csor-dul ~ csor-og, vir-ul ~ vir-ít, gyógy-ul ~ gyógy-ít*).

A kiinduló mondatban a hosszabb, több morfémából álló szótó megrövidül: *gyógy-ít ← gyógy-ul-t-tá tesz, herv-atag virág ← könnyen herv-ad-ó virág, göm-böly-ded ← gömb-höz hasonló, görny-eszt ← görnyed-ni készlet, fény-ez ← fény-es-sé tesz, fodr-oz-ód-ik ← fodr-os-sá válik* stb., stb. A példákban említett morfématorlás illetve morféma átírás nem azonos a tövek és toldalékok között fellépő alaki változásokkal: *ferd-é-vé válik → ferd-ül, barná-vá válik → barn-ul*.

Harmadszor az ún. szóképzési idiómákat kell megvizsgálnunk. A *hét-pecsét-es titk-on* nincs hét pecsét, a *félnóta-s embernek* nem kell nótázgató természetűnek lennie, ugyanez a „visszásság” áll a *halvér-ű, hasonszőr-ű* szavak jelentésére. Csak akkor transzformálhatók, ha a *hétpecsét, *félnóta, halvér* szavak jelentésébe átvitt értelmet viszünk be. E megoldás azonban spekulatívnak látszik.

Más típust képviselnek azok a származékszavak, amelyek jelentéssűrítés eredményei: *jelenlét-i ív* 'jelenlét igazolására szolgáló ív', *ipar-os-ít* 'ipari jellegűvé tesz', *hat-os szoba* 'hatos számmal jelölt szoba', *negy-ed-ik* 'sorban a negyedik'. E képzett szavak szemantikailag elemezhetők, de transzformálásuk nem illeszkedik be a később felsorolandó szabályokba.

Ugyancsak nem transzformálhatók a kihalt, elhomályosult, lappangó képzők sem (*or-szág, i-tal, ör-öl, fész-ek* stb.).

Végül transzformációs elemzésünknek feleletet kell adnia az idegen képzőknek nevezett morfémák generálási problémáira is. Az esetek többségében az szóalak és -jelentés feldarabolása nem végezhető el (*adjut-áns, exkluz-ív, effekt-ív*), ezért transzformálásukról le kell mondanunk. Más ide tartozó származékszavakat morfonemikus szabályokkal transzformációs sorba állíthatunk, de mindezek számunkra erőltetetteknek tűnnek: *allegór-ia-val kifejezett → allegór-ikus, utóp-ia-ban létező → utóp-ikus, utóp-ista, utóp-isztikus*. Ugyanez vonatkozik az idegen eredetű fő és a magyar képző kapcsolataira is (*revide-ál, abszorbe-ál*).

1.3. A származékszavak transzformációs vizsgálata egy pillanatra sem feledkezhet meg arról, hogy mind a képzetlen, mind a belőle képzett szó több jelentésű is lehet. A *felszín-es ember* szemantikailag a *felszín* szó 'lényegget eltakaró külsőség' jelentéséhez kapcsolódik. A *felhő*nek 3 jelentését különbözteti meg az ÉrtSz: 1. 'Wolke, nubes', 2. 'veszéllyel fenyegető dolog, jelenség', 2. 'a levegőben repülő tömege', míg egyik származékánál, a *felhő-s* szónál csupán 2 jelentést állapít meg: 1. 'felhővel borított', pl. *felhős ég, ~ nyár*, 2. 'szomorú, gondterhes', pl. *felhős homlok*. Az összehasonlításból kiderül, hogy a *felhő-s* melléknév nem transzformálható a *felhő* mindhárom jelentéséből. Egy-egy képző többféle jelentés (hely, idő, mérték stb.) kifejezésére alkalmas, s hogy a sok vagy néhány közül melyiket választja, azt a deriválandó szó szabja meg.

1.4. Ami a transzformáció kiinduló pontját illeti, a következő eredményre jutottunk. Általában mondatokból indulunk ki, ezekből szintagmatikus szerkezeteket, majd képzős szavakat, utána esetleg szóösszetételeket kapunk.

1. *Gőzzel működik a hajó* → 2. *gőzzel működő hajó* → 3. *gőz-ös hajó* → 4. *gőzhajó*. A sor sokszor foghíjas:

1. *Háznál tartják a nyulat* → 2. *háznál tartott nyúl* → 3. *ház-i nyúl* → 4. **házinyúl*. Itt a képzett szavaknak mondatból való levezetése szintaktikai szerkezet közvetítésével valósul meg. A közvetlen kiinduló pont tehát nem a mondat, hanem a szintagmatikus szerkezet. A képzőtranszformációk másik csoportjában a mondat közvetlenül képzett szóvá transzformálható, pl. *Sok(nak tart)* → *sok-all*. A lényeg az, hogy a kihagyott és képzővel helyettesített tag (pl. *működő, tartott, tart*) szófaja egyezzen a képzett szó szófajával. Amikor a *működő, tartott* stb. szavakat képzővel helyettesítjük, egy olyan sajátos transzformációt kapunk, amelyet *s z ó k é p z é s i t r a n s z f o r m á c i ó* nak nevezhetünk. Ez nem egyezik meg a Chomsky-féle generatív nyelvtanokban alkalmazott szintaktikai transzformációval. A kiinduló mondatokat és a lazább szerkezeteket alább tipizálni fogjuk, ezek a különböző mondatrészek (alany, állítmány, határozók, jelző és tárgy) között fennálló viszonyokat tükrözik. Előtte még szólnunk a feloldó szavakról. Károly Sándor ezekről a következőket írja: „a *csinál, ellát, ad, él, tesz, válik* stb. fogalomszavak listája összeállítható, mint olyan morféma(ik)nak a jegyzéke, amelyeknek a képzők alkotásában szerepük van. Ilyen szempontból grammatikai jellegű szótári elemeknek is tekinthetők.”³ A feloldó szavak, mint általában a szavak, szinonimasorba vagy fogalomközi viszonyba állíthatók (*rendelkező, bíró, ellátott; dolgozik, működik, tevékenykedik*), ám csak egyet, a legjellemzőbbet vesszük be a szabályokba.

A képzőtranszformáció természetesen nem jelenti azt, hogy a rokonértelmű kifejezések egyúttal kiinduló mondatokként foghatók fel. Az ÉrtSz. értelmezései (például *hal-as folyó* 'halban bővelkedő folyó', *harang-oz* 'harangot hűz') — jóllehet hasznos tanácsokat adtak — nem törekedtek általános szemantikai (hely, idő, birtok, eredet) és grammatikai (mondatrészek viszonyainak tükröződése a képzett szóban) szempontok rendszeres és következetes megvalósítására, de ezt nem is kérhetjük tőlük számon.

1.5. Dolgozatunk forrása az ÉrtSz. I–VII. kötete volt a megszórítással, hogy a nem melléknévi képzők elemzését az első öt kötet anyaga (különösen a címszavak) alapján készítettük el. Felhasználtuk a Magyar Nyelv Szóvégmutatató Szótárát (kézirat, szerk. Papp Ferenc), valamint az akadémiai leíró nyelvtan szóalkotásról szóló, példákban gazdag fejezetét (I. 333–471). Az ÉrtSz.-beli anyagból nem elemeztük a nem köznyelvi származékszavakat, ezek egyébként gyakran párhuzamos képzésekként jelentkeznek, pl.: *csendes-ül* (válogatott stílusban) = *csendes-ed-ik*; *ir-o-mány* (régies) = *ir-ás* ~ *ir-at*; *irt-vány* (erdészeti műszó) = *irt-ás* 'kiirtott erdőréssz'; *hunyor-sdi* (népies) = *hunyor-cska*; *ágy-al* (tájszó) = *ágy-az*.

Nem tárgyaljuk az ún. szintaktikai szóképzést, mivel az ide tartozó képzők transzformálásának alkalmazását csak szintaktikai (szófaji) szempontok korlátozzák. A következő képzőkről van szó: igeneveké (-ó, -t, -andó, -va, -ván, -ni), a szenvedő (-tat-ik, -at-ik), ható igéké (-hat), a szám-

³ A szóképzés grammatikai jellegéről: Nyelvtudományi Közlemények 67. 279 (1965).

névé (-ad, -ad-ik), valamint a nomen actionis és acti (-ás) képzője. Nem elemezzük a -ság képzőnek állapotot jelentő származékszavait (*beteg-ség, szép-ség, menyasszony-ság*), mivel nem találunk olyan mondattípust, amelyet hozzájuk lehetne rendelni.

A lexikális képzők produktivitásuk jellegében térnek el a szintaktikaiaktól, mivel a szótövekkel való társulásukat a fő szófaji jegyén kívül szemantikai jegyek is meghatározzák. A főnévi igenév képzője minden igével kapcsolódik, míg pl. a -nyi képző anyagnevekkel, népnevekkel, absztrakt főnevekkel stb. nem kompatibilis (nincs *víz-nyi, albán-nyi, szabadság-nyi*). A szintaktikai képzőkkel szintaktikai szerepük miatt a szintaxisban foglalkozunk, a lexikaiakkal a lexikonban. Természetesen előfordulhat az, hogy egy képzőosztály (pl. -s) egészében, minden vele alakult képzett szavával együtt nem tekinthető lexikálisnak (nem-lexikális szóképzés eredményei a *hétpecsét-es titok, hat-os szoba* szerkezetek jelzői). Azokat a képzett szavakat, amelyek egyik szóképzési fajtába sem tartoznak, listában adjuk meg. Ugyancsak listára kerülnek azok a transzformálható lexikális és szintaktikai jellegű képzések, amelyek improduktív deriváció eredményei.

2. A szóképzés és a mondat összefüggései

Felsoroljuk a kiinduló mondatok és szószerkezetek típusait, amelyekben csak a mondatrészek közötti relációra vagyunk tekintettel, a szemantikai interpretálást ezúttal mellőzzük. Tipizálásunk — szóalkotásról lévén szó — nagyjából azonos azzal, amelyet Károly Sándor adott e kötetben a szóösszetételekről írt dolgozatában.

1. A kiinduló mondatban alanyt (Sj) és állítmányt ($\text{Pr}^V = \text{igei}$, $\text{Pr}^N = \text{főnévi}$) találunk. A transzformáció második állomását (1. *A cikk kicsi*, 2. *kicsi cikk*, 3. *cikk-ecske*) nem írjuk ki, mivel azt sugallhatná, hogy belőle melléknévképzőt transzformálunk. Mint mondtuk, a transzformálandó szerkezetnek olyan információt kell hordoznia, amely utal a képzett szó szófajiságára. Egy-egy strukturális típusban nem mindig azonosak a feloldó igék (2.3-ban például *fog, csínál, végez*), ám ezeket mind nem soroljuk fel.

1.1. $\text{Pr}^N + (\text{Sj})$

(Anyagunkból nincs rá szóképzési példa. A továbbiakban csak azokat a típusokat soroljuk fel, amelyek adathozhatóak.)

1.2. $\text{Sj}^N + (\text{Pr}^N)$

A cikk (kicsi) → cikk-ecske (lov-acska; erdő-ség, puszta-ság). A kicsinyítő képző és a sokaságot jelentő -ság morféma a kiinduló mondat állítmányának, illetőleg a kiinduló mondatból transzformált jelzős szerkezet jelzőjének (*kicsi, kis, nagy*) jelentését hordja magában.

2. A tárgy (O), a határozók (Dt) és az állítmány viszonya:

2.3. $N^{\text{tárgy}} + (V)$ [azaz $O^N + (Pr^V)$]

Eger(et fog) → eger-ész-ik (szalonkáz-ik; füst-öl; fuvar-oz-ik; nyíl-az, kolomp-ol, harang-oz). A típusban a képzők olyan általánosabb jelentésű igékből vezethetők le, amelyeknek tárgy vonzatuk van. A kiinduló struktúra mondatként is, szó szerkezetként is felfogható.

2.5.1. $N^{\text{hely}} + V$ [azaz $Dt^{\text{hely}} + Pr^{V^1}$]

$\rightarrow N^{\text{hely}} + (V^2A) + V^1N$
*Erdő(ben) kirándul(nak) → (*erdő-
 (ben $\left[\begin{smallmatrix} \text{való} \\ \text{történő} \end{smallmatrix} \right]$) kirándul-ás → erde-i*

kirándulás (hegy-i séta, iskola-i tanítás). A participiális szerkezet az erde-i kirándulás féle képzések kiindulópontja. A levezetésben elsőfokon a grammatikai jellegű -ás képzőt kapjuk, majd a helyi viszonyt kifejező -i-t.

2.5.2. $N^{\text{idő}} + V^1$ [azaz $Dt^{\text{idő}} + Pr^V$]

$\rightarrow N^{\text{idő}} + V^1A + V^1N$
*Tavas(z) szánt(anak) → (*ta-
 vasz $\left[\begin{smallmatrix} \text{szal} \\ \text{való} \\ \text{történő} \end{smallmatrix} \right]$ szánt-ás → ta-
 vasz-i szántás (éjszaka-i utazás, délelőtti-i séta).*

2.5.3.1. $N^{\text{eszk}} + V$ [azaz $Dt^{\text{eszk}} +$

$+ Pr^{V^1}$] $\rightarrow N^{\text{eszk}} + (V^2A) + V^1N$
*Fegyver(rel) támad(nak) → fegyver-
 (rel $\left[\begin{smallmatrix} \text{való} \\ \text{történő} \end{smallmatrix} \right]$) támad-ás → fegyver-es
 támadás (kéz-i vetés, gép-i termelés).*

2.5.3.2. $N^{\text{eszk}} + (V)$ [azaz $Dt^{\text{eszk}} +$

$+ (Pr^V)$]
Gomb(bal játszik) → gomb-oz-ik (boronál; föld-el; borotvál). A 2.5.3. két altípusa mind a kiindulás, mind a végeredmény tekintetében elüt egymástól.

2.4. $(Pron) + V$ [azaz $Pr^V + (O)$]

(amit) fontak [figyelembe véve a morfémák sorrendjét a származék szóban: *fontak (amit)] $\rightarrow$ fon-at, fon-adék (nyom-aték, fogalmaz-vány).

2.6.1. $V + (Pron)$ [azaz $Pr^V +$

(Dt^{hely})]
*Jár(nak ahol) → jár-da (óv-oda, önt-öde, fon-oda).

2.6.3. $V + (Pron)$ [azaz

$Pr^V + (Dt^{\text{eszk}})$]
*Szív(nak amivel) → szív-attyú (lep-el, fed-él, köt-él).

2.5.4. $Dt^{mód} + (Pr^V)$

Erőszakosan (viselkedik) → erőszakos-kod-ik (fukarkod-ik, lustá-lkod-ik; dajká-l).

2.5.5. $Dt^{eredm} + (Pr^V)$

Kicsinynek (tart) → kicsiny-ell (sok-all, rossz-all; but-ít, nagyobb-od-ik)

2.6.4.1. $V + (N^{mód})$ [azaz $Pr^V + Dt^{mód} \rightarrow V_{N_{cas}} + (A)$

*Hevül (könnyen) → hevül-és-re hajlamos → hevül-ékeny (fal-ánk, fél-énk).

2.6.4.2. $V + (D)$ [azaz $Pr^V + (Dt^{mód})$

*Dönt (gyakran) → dönt-öget (szalad-gál, ír-ogat, dül-öngél).

3. Az alany és a tárgy, valamint az alany és a határozó viszonya:

3.1. Ebben a típusban a $Sj + (Pr^V) + O$ -ból közvetve indulunk ki, s hogy e mondat és a belőle alakult szintagmatikus szerkezet strukturális kapcsolatát szemléltessük, ezúttal is szófaji szimbólumokat írunk fel.

$N^1 + (V) + N^2_{acc}$ [azaz $Sj + (Pr^V) + O \rightarrow N^1_{cas} + (V_A) + N^2$
Hó (borítja) a mező(t) → hó(val borított) a mező → hav-as mező (kavics-os udvar, bádóg-os tető; fagyás-os daganat, asszony-i munka). A cas (eset) lehet -val, -tól stb., ezt a feloldó szó (borított, eredő) dönti el.

3.2. $N^1_{acc} + (V) + N^2$ [azaz $O + (Pr) + Sj \rightarrow N^1_{acc} + (V_A) + N^2$
Hal(at árul) a kofa → hal(at árul-ó) kofa → hal-as kofa (kendő-s asszony, szoknya-s skót; angol-os osztály). A

3.1. mondatának tárgyi viszonya egyetlen mondatrészre változtatás során eltűnik, a 3.2. típusban megmarad, ezért a *hav-as mező* féle képzésekben csak áttételesen találunk tárgyi viszonyt.

3.3.1. $N^1 + (V) + N^{2hely}$ [azaz $Sj + (Pr^V) + Dt^{hely} \rightarrow N^1_{cas} + (A) + N^2$
Pára (van) a levegő(ben) → párá(t tartalmazó) levegő → párá-s levegő (kaland-os regény, jambus-os vers, hal-as tó). A kávé-s csésze jelzős szerkezet problematikus, mert benne célviszony is kifejeződik, ezért transzformáláskor egyidejűleg két szerkezetet veszünk fel:

kávé fogyasztására/felszolgáolására való csésze → kávé-t tartalmazó csésze → kávé-s csésze.

3.4.1. $N^{1hely} + (V) + N^2$ [azaz $Dt^{hely} + (Pr^V) + Sj \rightarrow N^{1hely} + (V_A) + N^2$

Föld-(ön terem) az eper → föld (ön term-ő) eper → föld-i eper (mezei munkás, egyetem-i docens; földalatt-i vasút).

3.4.2. $N^{1részes} + (V) + N^2$ [azaz $Dt^{részes} + (Pr^V) + Sj$].

Az üzem(nek van) orvos(a) → üzem-i orvos (ember-i jog, vállalat-i

érdek). Problematikus típus, mert a szófajiságot előrevetítő orvos (*sal rendelkező*) üzem az *orvos-os üzem generálásában segédkezik, és morféma elhelyezkedése miatt nem hozza létre az üzem-i orvos jelzős szerkezetet. Ezért a kiindulás mondatból történt.

3.4.3. $N^{1esk} + (V) + N^2$ [azaz $Dt^{esk} + (Pr^V) + Sj] \rightarrow N^{1esk} + (VA) + N^2$
Négy levél (lel rendelkezik) a lóhere →
négy levél (lel rendelkező) lóhere →
négylevel-ű lóhere (rézfedel-ű fazék, ötág-ú csillag; zaj-talan járás).

3.4.6. $N^{1eél} + (V) + N^2$ [azaz $Dt^{eél} + (Pr^V) + Sj] \rightarrow N^{1eél} + (VA) + N^2$
Bér (ért dolgozik) a kaszás → *bér- (ért dolgozó) kaszás* → *bér-es kaszás (alamizsná-s koldus; fillér-es áru).*

3.4.7. $N^{1idő} + (V) + N^2$ [azaz $Dt^{idő} + (Pr^V) + Sj] \rightarrow N^{1idő} + (VA) + N^2$
Hajnal (ban [érkezik]) a vonat → *haj- nal (ban [érkező]) vonat* → *hajnal-i vonat, (félév-es szerződés; múltkor-i beszélgetés).*

A tárgy és a határozó viszonya:

3.6.1. $N^{1hely} + (V) + N^2_{acc}$ [azaz $Dt^{hely} + (Pr^V) + O] \rightarrow N^{1hely} + (VA) + N^2$
Ház (nál tartják) a nyul(at) → *ház- (nál tart-ott) nyúl* → *ház-i nyúl (asztal-i lámpa, tábor-i szék).*

3.6.2. $N^{1idő} + (V) + N^2_{acc}$ [azaz $Dt^{idő} + (Pr^V) + O] \rightarrow N^{1idő} + (VA) + N^2$
Tavas(-szal vetik) a gaboná(t) → *tavasz(-szal vet-ett) gabona* → *tavasz-i gabona (húsvét-i sonka, nyár-i ruha).*

3.6.3. $N^{1esk} + (V) + N^2_{acc}$ [azaz $Dt^{esk} + (Pr^V) + O] \rightarrow N^{1esk} + (VA) + N^2$
Zsír (ral kenték) a kenyér(et) → *zsír- (ral ken-t) kenyér* → *zsír-os kenyér (mák-os tészta, papriká-s krumpli).*

Összesítve: a főnévképzés transzformációi az 1.2., 2.4., 2.6.1., 2.6.3., az igéké a 2.3., 2.5.3.2., 2.5.4., 2.5.5., 2.6.4.2., a mellézneveké a 2.5.1.1., 2.5.2., 2.5.3.1., 2.6.4.1., 3.1., 3.2., 3.3.1., 3.4.1., 3.4.2., 3.4.3., 3.4.6., 3.4.7., 3.6.1., 3.6.2., 3.6.3. típusokban.

3. A szóképzés szemantikai jegyei

A transzformálandó szerkezetek azt mutatják meg, hogy a képzők milyen mondatrészt helyettesítenek. A „felszíni szerkezet”-ben azt állapítjuk meg, hogy a szuffixum miből (főnév, melléknév, ige) mit (milyen szófajú szót) képez. A „mélyszerkezet” informál arról, amit a 2. pontban tárgyaltunk (szintaktikai tulajdonságok), és bizonyos szemantikai leírást is ad. A *kendő-s asszony*, *kalap-os úr*, *szoknyá-s skót*, *szemüveg-es ember*, *fülbevaló-s asszony*, szerkezetek így elemezhetők:

$$a) \left[\begin{array}{c} \text{öltözködési} \\ \text{tárgy} \end{array} \right] + \left[\begin{array}{c} \text{hord,} \\ \text{visel} \end{array} \right] + [+ \text{ személy}]$$

A *hátizsak-os férfi*, *kaszá-s ember*, *lándzsá-s katona*, *alabárd-os őr* pedig:

$$b) [\text{tárgy}] + \left[\begin{array}{c} \text{visz,} \\ \text{tart} \end{array} \right] + [+ \text{ személy}]$$

Az a) és b) kiinduló mondata elrejtí a szemantikai különbséget.

$$c) O + S_j + (\text{Pr}^V) \text{ vagy } O + (\text{Pr}^V) + S_j$$

A felszínen főnévből képzett -s képzős mellézneveket találunk, a mélyben alany-tárgy viszonyát, a szavak és képzők jelentéstani jegyeit.

A magyar lexikális szóképzés szemantikai elemzéséhez — induktív módon — elemi jelentésoosztályokat állapítottunk meg.⁴ Ezek a következők: állapot, birtoklás, cél, csoport, eredet, eredmény, érték, eszköz, feleség, foglalkozás, hajlamosság, hasonlóság, hely, idő, ismétlődés, játék, kicsiség, létrehozás, mérték, összetettség, rész-egész, tartósság, utánzás valamint a kettős szemantikai jegyek: hely-birtok, hely-cél, hely-eredet, hely-eszköz, hely-foglalkozás, összesen 23 + 5. Nyilvánvaló, hogy a felsorolt szemantikai jegyek a lexikális képzők szemantikai interpretálásához elegendőek. A későbbi vizsgálatoknak e hiányokat meg kell szüntetniük.

A szemantikailag releváns típusokat külön-külön elemezzük. Megállapítjuk, mit értünk az adott szemantikai jegyen, mely típussal érintkezik,

⁴ A magyar szóképzés szemantikai központú tárgyalásához vö. К. Е. Майтинская, Венгерский язык II. Москва, 1959; A mai magyar nyelv rendszere I. Bpest, 1961. 333—420; az elemi jelentések (szemantikai szorzók) alkalmazásához vö. Dezső László, A szemantika és a lexikológia néhány kérdése: Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV. (Bpest, 1966) 31—67; Н. Н. Леонтева—С. Е. Никитина, Контекстуальные значения русских предлогов: Вопросы теории научной информации 1966/12, 60—7.

milyen képzők (pontosabban képzett szavak) fejezik ki. A produktivitásról is ejtünk néhány szót, ha az adatokból nyilvánvaló, hogy a típus képzői közül mely(ek) lesz(nek) a konkurrencia győztese(i). A táblázatok fejlécében a következő jelek szerepelnek: A = a típus transzformációjának sorszáma, B = a transzformálandó 2. típusú (szintagmatikus) szerkezet vagy 1. típus (mondat), C = a deriváció iránya, D = a képző alaki típusa, E = példák. Az antonimitást a második oszlopban (–)-eljelöljük. Példaanyagunkból kiderült, hogy vannak sok adatot magukba foglaló transzformációk (ezt 3–4 példával érzékeltetjük), és vannak olyanok, amelyekről csak teljesebb gyűjtés alapján dönthetünk azok termékenységi fokáról. A produktivitásról még lesz néhány megjegyzésünk.

1. Állapot

A kiinduló mondat állapothatározójából vagy állapotot jelentő névszói állítmányából transzformálhatók az ide tartozó képzett szavak. Pl. *Szakácsként dolgozik* → *szakács-kod-ik*.

A	B	C	D	E
1	A + módon + viselkedik	A _V	KOD SKOD LKOD	<i>gonosz-kod-ik, fukar-kod-ik</i> <i>butá-skod-ik, kishitű-sköd-ik</i> <i>lustá-lkod-ik</i>
2	A _{n, ul} + viselkedik		KOD	<i>gonosz-kod-ik, hitetlen-ked-ik</i> <i>erőszakos-kod-ik, hamis-kod-ik</i>
3	N _{ként} + működik	N _V	KOD SKOD	<i>szakács-kod-ik</i> <i>hivatalnok-oskod-ik, kofá-skod-ik</i>
4	N _{ként} ¹ szereplő + N ²	N ¹ A	I	<i>határozó-i mellékmondat</i>

Megjegyezzük, hogy a továbbiakban a táblázatok B oszlopában nem kiinduló mondatot, hanem a lezább szerkezetű szintagmákat vesszük fel, ezek ugyanis megmutatják, hogy ige- vagy névszóképzésről van-e szó, pl. *ködössé tesz* → *ködösít*, *Eötvöstől származó inga* → *Eötvös-féle inga*.

2. Birtoklás

A [+ birtoklás] szemantikai jegye csak az igazi birtokviszonyra áll, s mint ilyen két főnév kapcsolatában léphet fel. Ez azt is jelenti, hogy főnévből képzett melléknevek és főnévi összetételek körében fordul elő, pl. *főnév-i birtok, kétpup-ú teve, kosárfül, fül-es kosár*. Szemantikai szempontból N¹ és N² [$\pm$ személy] vagy [$\pm$ élő] lehet. Strukturális megformáltság szerint a kiinduló mondat főnevei birtokosként is, birtokként is szerepelhetnek.

Az *-i* képző az 1., az *-s* és *-ú* a 2. csoporthoz tartozik, és a birtoklást egymástól eltérő (fordított) szórenddel fejezik ki. A [*—birtok*] szemantikai jegy (a TALAN képzőosztály kifejeződésében) a *van, bír* szavakat *nincs*-csé írja át.

Az igazi birtokviszony mellett szokás még hely-birtok relációról is beszélni. Ez utóbbi a [*+ hely*] szemantikai jegy bevezetésénél kerül bemutatásra, de máris megindokoljuk, hogy az *iszap-os kút, salaktalan pálya* féle szerkezetek miért nem az itt tárgyalt típushoz tartoznak. Az *iszap-os kút, hav-as mező, ...og-os tető* fajta szintagmák elsődlegesen a helyi hovatartozást fejezik ki: a *hav-as mező* pro primo azt jelenti: *A mezőn hó található*, és csak ez a helyviszony implicálja azt, hogy (*)*A mező hóval rendelkezik*.

A		C	D	E
1	$N_{gen}^1 + N_a^2$	$N^1 A$	I	<i>ember-i jog, országgyűlés-i törvénycikk, vállalat-i érdek</i>
2	$N_{val}^1 + \text{rendelkező} + N^2$		S	<i>férj-es asszony, család-os ember</i>
3	(—)		TALAN	<i>kényelm-etlen fekhely, zaj-talan járás</i>

3. Cél

Vannak olyan *-i* és *-s* képzős melléknevek, amelyek a helyviszony mellett azt is kifejezik, hogy bizonyos célra, rendeltetésre valók. *Kávé-s csésze* ← *kávét fogyasztására/felszolgálatására való csésze*, *kása-s fazék* ← *kása készítésére/tárolására való fazék*, *jelenlét-i ív* ← *jelenlét igazolására szolgáló ív*. Ezek a képzések a szokásosnál hosszabb szerkezetek sűrítésekként foghatók fel. Tiszta célviszony példáinkban alig akad.

A	B	C	D	E
1	$N_{ért}^1 + \text{dolgozó} + N^2$	$N^1 A$ $N^1 N$	S	<i>bér-es kaszás, bér-es</i>
2	$N_{ért}^1 + \text{könyörgő} + N^2$	$N^1 A$	S	<i>alamizsná-s ember</i>

4. Csoport

Többséget jelekkel (*-k, -i*) és képzőkkel (*-ság, -zat, -féle, -ék, -nemű*) fejezhetünk ki a szóalakon belül (vö. még *két bokor, több fiú, sok ház* stb.). A két morfémacsoport más-más jelentést hordoz, pl. *Kiss-ek* 'több Kiss nevű ember', *Kiss-ék* 'Kiss és családja', *ág-ak* 'több ág', *ág-azat* 'ágak csoportja,

rendszere', *kapu-i-m* 'több kapum', *kapu-zat-om* 'kapum és tartozékai'. A többszám jele és a birtoktöbbsesítő jel azt fejezi ki, hogy valamiből nem egy van, míg a *-ság, -zat*, stb. képző bizonyos számlálható dolgok, személyek halmazát, pontosabban csak csoportját, néha rendszerét jelenti.

A	B	C	D	E
1	$N_{cat} + \text{benótt} + \text{terület}$	N_N	S	<i>fenyv-es, lucerná-s, tölgy-es</i>
2	$N + \text{és} + \text{családja}$		ÉK	<i>Németh-ék, Kiss-ék, apám-ék</i>
3	mások		ÉK	<i>Kossuth-ék, Ady-ék</i>
4	$N_{pl} \text{ gen} + \text{csoportja}$		FAJTA FÉLE NEMŰ SÁG ZAT	<i>kutya-fajta, növény-fajta cukor-féle, edény-féle ezüst-nemű, zöltség-nemű hallgató-ság, katona-ság, magyar-ság ág-azat, csont-ozat, szabály-zat</i>

5. Eredet

E típusba tartozó *-s, -i, -féle* képzős névszók olyan mondatokból, illetve szintagmákból transzformálhatók, amelyekben N^1 az eredeztető, okozó, N^2 pedig az eredmény. A képzők N^1 -hez kapcsolódnak, s így az 'eredet' kifejezésére szolgálnak. Az eredetet helyi és birtoklási viszony is implikálhatja. *Külföld-i divat* ← [*külföldről származó divat* (+eredet) – *külföldön lévő divat* (+hely)], *kőszegi lányok* ← [*Kőszegről származó lányok* (+eredet)] – *Kőszegen lakó/dolgozó lányok* (+hely)].

A	B	C	D	E
1	$N_{ból}^1 + \text{származó} + N^2_V$	N_A	S	<i>fagyás-os daganat, gátlás-os viselkedés</i>
			I	<i>nehézség-i gyorsulás, határozat-i rendelkezés</i>
			Ú	<i>jókedv-ű nevetés</i>
2	$N_{tól}^1 + \text{származó} + N^2_V$		I	<i>író-i felfogás, király-i kegyelem</i>
			FÉLE	<i>Éötvös-féle inga, Kardos-féle javaslat</i>

6. Eredmény

Az [+eredmény] szemantikai jegy másként jelentkezik az igéknél, mint a főneveknél. Az igeképzésnek az a fajtája tartozik ide, ahol a képző a kiinduló mondat eredményhatározóját és igéjét (*tesz, válik*, stb.) olvasztja magába. Példák: *Halványná tesz* → *halvány-ít*, *halványná válik* → *halvány-ul*. Deverbális képzésnél (*fár-aszt, hamv-aszt, hajl-ít*) a kiindulás a tövet mellék-

nevesíti: *fár-adt-tá tesz* → *fáraszt*, *hajl-ott-á tesz* → *hajlít*. Főnévképzés esetében elég nagyszámú morféma fejezi ki a cselekvés, történés eredményét (^VN). Listánkba ez alkalommal több improduktív képzőt is felvettünk (-al, -ály, -cs, -tal, -lék), ezzel szemléltetjük az azonos szemantikai funkciót betöltő toldalékok konkurrenciáját.

A	B	C	D	E
1	amit + V ^{trans} _{praes/praet, pl} (amit húztak, húznak)	^V N	AL AT CS DALOM DÉK ÉK LÉK MÁNY ÓKA OMÁS SÁG TAL TEK VÁNY	huz-al, von-al cifráz-at, fon-at, ír-at habar-cs, teker-cs köp-edelem fon-adék kever-ék, terít-ék ad-alék, tölt-elék fest-mény, talál-mány mond-óka, nyal-óka vall-omás költ-ség, nyer-eség behoz-atal hagy-aték, nyom-aték fogalmaz-vány, hamisít-vány, ültet-vény
2	ami + V ^{intr} _{praes, praet, sg} (ami dült, ami jut)		ÁLY ALOM DALOM DÉK LÉK MÁNY	ap-ály, (-ad), dag-ály (-ad) jut-alom fáj-dalom dül-edék jut-alék következ-mény
3	N _{nak} + tart	^N V	ÍT	dicső-ít, érdemes-ít, isten-ít
4	A _{nak} + tart	^A V	LL	kicsiny-ell, rossz-all, sok-all
5	V _{ad} + tesz	^V A ^V	ASZT ÍT	fár-aszt (-adt-), olv-aszt (-adt-), függ-eszt (-ó-) hajl-ít (-ott-), szár-ít (-adt-)
6	A _{ad} + tesz	^A V	ÍT SÍT	but-ít, erős-ít, halvány-ít karcsú-sít
7	N _{av2} + tesz	^A V	Z L	fény-ez (-es-), mágnes-ez (-es-) mocsk-ol (-os-)
8	A _{ad} + válik	^A V	OD SOD UL	erős-öd-ik, halvány-od-ik, hűvös-öd-ik egyszerű-söd-ik, forró-sod-ik aljas-ul, drág-ul, lágy-ul
9	N _{av2} + válik	^{NV} ¹ _{V²}	ÓD	bogoz-ód-ik (oz → os), csiszol-ód-ik (-t-), fodroz-ód-ik (oz → os)
10	N _{ad} + tesz ~ N _t növeszt	^N V	Z	bimbó-z-ik, csiré-z-ik, virág-z-ik

7. Érték

Vannak olyan jelzős szerkezetek, amelyekben a jelzett szó (N^2) denotátumának értékét a jelző fejezi ki. E példákban a képző szerepe az, hogy az egymással értékviszonyban álló szavak között kapcsolatot létesítsen.

A	B		D	E
1	$N_{ba}^1 + \text{kerülő} \sim N_{ért}^1 + \text{kap-ható} \sim N_1^1 + \text{érő} [+ N^2]$	N_A	S Ű	<i>fillér-es ceruza, garas-os áru, krajcár-os zsemle, 500 forint-os kabát félár-ú jegy</i>

8. Eszköz

Eszközviszonyt olyan denominális igeképzők körében találunk, amelyek alapszava az igei cselekvés eszköze: A *borotvá-l-[ás]* *borotvá-val*, a *boroná-l-[ás]* *boroná-val*, a *korbács-ol-[ás]* *korbács-csal* történik. Ezek a képzések azonban nem tiszta eszközviszonyokat takarnak a felszíni szerkezetben, ugyanis *tárgyas* szerkezettel is transzformálhatók (vmit használ, működtet). Egy másik altípusban szintén eszközviszony lép fel, de csak másodlagosan, mivel azonban a helyviszony erősebb, pl. [*vmin közlekedik* $\sim$ *vmivel közlekedik*] $\rightarrow$ *autó-z-ik*, *bicikli-z-ik*, *hajó-z-ik*; [*vmin történő* $\sim$ *vmivel történő*] $\rightarrow$ *autó-s felvonulás* stb., stb. E példákat a 'hely' jelentésnél tárgyaljuk. Végül eszközviszony áll fenn egyes igetövek és névszóképzők között: *amivel fednek* $\rightarrow$ *fed-ő* $\sim$ *fed-él*, valamint *tölt-ény*, *támaszt-ék*, *szív-atyú*.

A	B	C	D	E
1	$N_t + \text{használ, működtet}$ $\sim N_{val} + \text{dolgozik}$	N_V	Z L	<i>csigá-z, gyantá-z, nyíl-az boroná-l, föld-el, hant-ol; kolomp-ol, korbács-ol</i>
2	$N_{val} + \text{ellát, dolgozik}$		L Z	<i>léc-el; máz-ol bátor-oz, címké-z, ruhá-z</i>
3	(—)		LÁL Z	<i>gyom-lál hernyó-z, mag-oz</i>
4	$\text{amivel} + V_{\text{praes, pl}}^{\text{tr}}$ (<i>amivel töltenek</i>)	V_N	AL ÁL ÁNY AT ÉK	<i>lep-el fed-él, köt-él hajt-ány, tölt-ény fedez-et, öltöz-et bizonyít-ék, fedez-ék, támaszt-ék</i>
			MÁNY SÁG TYÚ	<i>bővít-mény vált-ság, el-eség emel-tyű, szív-atyú</i>

9. Feleség

Család- és foglalkozásnevekhez járulva a *-né* képző valakinek a feleségét fejezi ki. A női nemre utaló *-nő* morféma a szóösszetétel szabályai szerint hoz létre új szavakat, mivel — ellentétben a képzőkkel — önállóan is szerepelhet: *Az illető nő hercegi családhoz tartozik* → *hercegi családhoz tartozó nő* → *(*)herceg-i nő* → *hercegnő*. A *-nő* és a *-né* etimológiailag és jelentésánál is közel áll egymáshoz, grammatikai viselkedésük tekintetében azonban más-más morfémaosztályhoz tartoznak.

A	B	C	D	E
1	$N_{gen} + \text{felesége}$	N_N	NÉ	<i>király-né, mérnök-né, Kiss-né, Vargá-né</i>

10. Foglalkozás

A	B	C	D	E
1	$N_{ban} + \text{tevékenykedő}$	N_N	S	<i>brigád-os, szerzet-es, Dózsá-s, TTK-s</i>
2	$N_{kint} + \text{dolgozik}$	N_V	L	<i>dajká-l</i>
3	$N_{ra} + \text{vadászik}$		ÁSZ Z	<i>eger-ész-ik, fűrj-ész-ik szalon-ká-z-ik</i>
4	$N_t + \text{árusító}$	N_A, N_N	S	<i>jeg-es ember, hal-as kofa, perec-es, trafik-os</i>
5	$N_t + \text{ellátó}$		S	<i>ügyelet-es tiszt</i>
6	$N_t + \text{készítő}$	N_N, N_A	ÁSZ S	<i>fénykép-ész fazek-as ember</i>
7	$N_t + \text{működtető, kezelő}$		S	<i>fogat-os gazda, lift-es fiú</i>
8	$N_t + \text{tanuló}$		S	<i>angol-os osztály</i>
9	$N_t + \text{végző}$		I	<i>népművelés-i dolgozók</i>
10	$N_{val} + \text{foglalkozó}$	N_N N_A N_A, N_N	ÁR ÁSZ I S	<i>irodalm-ár csillag-ász, nyelv-ész földrajz-i intézet, jogügy-i tanácsos bivaly-os ember, kályhá-s</i>
11	$N_{gen} + \text{foglalkozása, tisztsége, hivatala}$	N_N	SÁG	<i>bába-ság, császár-ság, elnökség</i>
12	$N_A + \text{tisztség, hivatal}$		SÁG	<i>bíró-ság (bíró-i hivatal) igazgató-ság, király-ság</i>

Olyan képzett melléknévek, főnevek és igék tartoznak ide, amelyek hivatásszerű, foglalkozásszerű tevékenységet fejeznek ki. A foglalkozás több esetben a munka helyével is jellemezhető, sőt e képzett szavaknál (*kereskedelm-i dolgozó, kávéház-os, főiskola-s*) éppen a helyi hovatartozás kifejeződése az elsődleges, s így ezeket a 'hely' jelentésű képzők közé soroljuk.

11. Hajlamosság

Elsősorban élőlényekre jellemző az a tulajdonság, hogy valamilyen cselekvésre, állapotváltozásra hajlamosak. A soron következő táblázat deverbális melléknéveket és főneveket transzformál: *hallgat-ás-ra hajlamos ember* → *hallgat-ag ember, veszeked-ni szerető férfi* → *veszeked-ös férfi*. Az *-ag*, *-ánk*, *-i*, (*játsz-i*), *-atag* képzők ebben a funkcióban osztoznak a náluk produktívabb *-ös*, *-hatnék*, *-s* morféimákkal. Az utóbbi képzők csak olyan igehez illetve főnévhez járulhatnak, amelyek jelentésében adott tulajdonság jellemző vonása lehet élőlényeknek vagy élettelen dolgoknak: *jajgat-ös beteg, gombáz-ös fiú, imádkoz-hatnék, énekel-hetnék*, de: **kevesell-ös, *fogalmazvány-hatnék, *ügyelet-ös*.

A	B	C	D	E
1	$V_{N_{ra}} + \text{hajlamos}$ (<i>hallgat-ás-ra hajlamos</i>)	V_A	AG ÁNK ATAG ÉKONY I ÓS	<i>hallgat-ag ember, reszket-eg kéz</i> <i>nyúl-ánk termet, fal-ánk fiú</i> <i>herv-atag virág (-ad-),</i> <i>ing-atag jellem</i> <i>gyül-ékony bútor, foly-ékony</i> <i>anyag</i> <i>játsz-i szellő, marad-i ember</i> <i>izzad-ös kisfiú, mutat-ös áru</i>
2	$V_{ni}^{inf} + \text{való} + \text{kedv}$, hajlamosság	V_N	HATNÉK	<i>játsz-hatnék, sír-hatnék,</i> <i>szórakoz-hatnék</i>
3	$N_i^I + \text{kedvelő} + N^2$	N_A^I	S	<i>ital-os ember, kényelm-es férfi</i>

12. Hasonlóság

Mivel a hasonlításhoz — dologi fogalmak esetén — legalább két főnévre van szükség, a hasonlóság jelzős szerkezetekben (képzett melléknév + főnév) jelentkezik. A hasonlóság nemcsak a szemantika kategóriája, hanem a szintaxisé is, emiatt a *-szerű*, *-s*, *-féle* stb. hasonlóságot kifejező képzők alkalmazásába szintaktikai törvények is beleszólnak.

A	B	C	D	E
1	$N_{ba} + \text{illő}$	N_A, N_N	S	<i>regény-es história</i>
2	$N_{hoz}^1 + \text{hasonló} \sim$ $\sim N_{ra}^1 + \text{emlékeztető, valló} [+ N^2]$		FAJTA	<i>apja-fajta, lepedő-fajta</i> <i>lebernység</i>
			FÉLE	<i>ház-féle épület, tanár-féle ember</i>
			FORMA	<i>asztal-forma bútör, ír-forma ember</i>
			I S	<i>állat-i ordítás, hercules-i erő</i> <i>asszony-os alkat, legény-es hetykeség, öreg-es járás</i>
			SZERŰ	<i>kampány-szerű nekibuzdulás, mese-szerű elbeszélés</i>

13. Hely

Ez a szemantikai jegy át- meg átszövi a szóalkotás nagy területét. Általában -s és -i képzők kapcsolják össze az egymással helyi viszonyban álló főneveket, de ha megfigyeljük a példákat, kiderül, hogy az -i képző kerül

A	B	C	D	E
1	$N_{ban}^1 + \text{élő} + N^2$	N_A	I	<i>föld-i giliszta, ház-i légy</i>
2	$N_{ban}^1 + \text{használatos} + N^2$		I	<i>fizika-i módszer, ház-i cipő</i>
3	$N_{ban}^1 + \text{levő} + N^2$		I	<i>föld-i mogyoró, mocsár-i gólyahír</i>
			BELI S	<i>hely-beli csapat</i> <i>ecet-es paprika, rckesz-es málna</i>
			SI	<i>falú-si szokások</i>
4	$N_{nál}^1 + \text{készített} + N^2$		I	<i>ház-i sütemény</i>
5	$N_{on}^1 + \text{használt} + N^2$		I	<i>asztal-i lámpa, asztal-i só</i>
6	levő		I	<i>magaslat-i felkvés, száraz-föld-i növény</i>
7	termő		I	<i>föld-i eper, hegy-i bor</i>
8	történő		I	<i>külföld-i szereplés</i>
9	$N_t^1 + \text{termő} + N^2$		S	<i>káposztá-s föld, lucerná-s tábla</i>
10	ahol + $V_{praes, pl}$ (ahol följárnak)	V_N	AT DA	<i>földjár-at, kijár-at</i> <i>jár-da, önt-öde, száll-oda</i>

túlsúlyba. A tisztán 'hely' jelentésű képzett szavas szerkezetek felsorolása után, példákkal illusztráljuk a kettős szemantikai viszonyokat: hely-birtok, hely-cél, hely-eredet, hely-eszköz, hely-foglalkozás.

14. Hely-birtok

A	B	C	D	E
1	$N_{ban}^1 + \text{bővelkedő} + N^2$	N_A^1	S	<i>hal-as folyó</i>
2	$N_{ban}^1 + \text{levő} + N^2$		I	<i>gazdaság-i válság, lelk-i nyugalom</i>
3	$N^1 + \text{van} + N_{ben, on}^2$ (fordítottja az előbbi-nek)		S	<i>iszap-os kút, harmat-os rét, bádóg-os tető, jód-os vatta</i>
4	(—)		TALAN	<i>salak-talan pálya, örömtelen élet, nyel-ellen balta</i>

15. Hely-cél

1	$N_{ban}^2 + \text{levő} + N^1 \sim$ $\sim N^1 + \text{tárolására, késztésére, szállítására;}$ $\dots + \text{való} + N^2$	N_A^1	S	<i>fá-s kamra, kása-s fazék, kávé-s csésze, kenyér-es kocsi</i>
---	--	---------	---	---

16. Hely-eredet

1	$N_{ról, tól}^1 + \text{származó} + N^2$	N_A^1	I	<i>arad-i ember, kőszeg-i lányok, kelet-i légáramlás, külföld-i divat</i>
---	--	---------	---	---

17. Hely-eszköz

1	$N_{ban, on}^1 + \text{történő} + N^2 \sim$ $N_{real}^1 + \text{történő} + N^2$	N_A^1	BELI	<i>levél-beli felszólítás</i>
			Ű S	<i>egyvágány-ú forgalom autó-s felvonulás, fegyver-es felkelés</i>
2	$N_{on} + \text{közlekedik}$	N_V	Z	<i>autó-z-ik, bicikli-z-ik, hajó-z-ik</i>

18. Hely-foglalkozás

1	$N_{ban, on}^1 + \text{dolgozó} + N^2$	N_A^1, N_N^1	I S	<i>kereskedelm-i dolgozó, kórház-i orvos, egyetem-i docens kantin-os kisasszony, közért-es, postá-s, vasut-as</i>
2	$N_{on}^1 + \text{tanuló} + N^2$		S I	<i>főiskolá-s diák, egyetem-i hallgató, főiskola-i diák</i>

19. Idő

Az időt jelentő főnevekhez (*év, hónap, hajnal*) és határozószókhöz (*mostan, ma*) -i és -s melléknévképzők járulhatnak. E típus nagyon produktív szabályokat foglal magába.

A	B	C	D	E
1	$N_{ban}^1 + \text{levő} + N^2$	N_A^1	I	<i>kezdet-i nehézségek, korább-i hírek</i>
2	$N_{ban, kor}^1 + \text{induló, érkező} + N^2$		I S	<i>hajnal-i vonat négyhús-as gőzös</i>
3	$N_{ig}^1 + \text{érvényes} + N^2$		I	<i>het-i műsor</i>
4	$N_{on}^1 + \text{át} + \text{érvényes} + N^2$		S	<i>félév-es szerződés</i>
5	$N_{ig}^1 + \text{tartó} + N^2$		S	<i>egy hónap-os betegszabadság</i>
6	$N_{on}^1 + \text{át} + \text{tartó} + N^2$		S I	<i>húszév-es szolgálat egynap-i sötétzárka, kétév-i távollét</i>
7	$N_{kor}^1 + \text{levő, történő, ...} + N^2$		I	<i>hajnal-i alvás, karácsony-i vásár</i>
8	$N_t^1 + \text{élt} + N^2$		S	<i>hatvanév-es öregember, tizenháromhónap-os csecsemő</i>
9	$N^1 + \text{használt} + N^2$ levő		I	<i>hétköznapi ruha, mindennapi szavak</i>
10	$D + \text{levő, történt} + N$	D_A	I	<i>mostan-i probléma, múltkor-i beszélgetés</i>
11	$N^1 + \text{Postp} + \text{levő, történt} + N^2$	$N^1 - \text{Postp}_A$	I	<i>éjjel előtt-i alvás, ebéd után-i társalgás</i>

A	B	C	D	E
8	D + történő + N	D _A	I	<i>mindennap-i balesetek, addig-i szokások, nappal-i beszélgetés</i>
9	Num + ismétlődő + N	Num _A Num _A	SZORI SZOROS	<i>háromszor-i csengetés hatszor-os válogatottság</i>

20. Ismétlődés

A cselekvés elaprózottságát, ismétlődését, gyakoriságát több képzőnk fejezi ki. Az adatokból az tűnik ki, hogy a mai magyar nyelvben e képzőfunkcióban a *-gat* ~ *-get* szuffixumok produktivitása a legnagyobb mértékű. Szinte valamennyi igehez járulhatnak (kivéve a szenvedő igéket, pl. *méltóz-tat-ik*, *indít-tat-ik*). A *-gat* képző a cselekvés tartósságát is kifejezheti: *beszél-get*, *boroz-gat*, *fontol-gat*. Ebből arra a megállapításra jutunk, hogy a [+tartósság] és az [+ismétlődés] jegy nem idegen egymástól.

A	B	C	D	E
1	ide-oda, erre-arra + V	V _V	ÁSZ GÁL KÁL KÁROZ KOS ONG	<i>nyargal-ász-ik szalad-gál jár-kál, mász-kál fut-károz fut-kos dül-öng, hajl-ong</i>
2	többször + V		ÁL DÁCSOL DAL DÁL DOGÁL DOKOL DOS DOZ GAT ICSÉL IGÁL KÁROZ KOD KOS KOZ LKOD OROG Z	<i>dob-ál buk-dácsol, szök-décsel lép-del, szab-dal, tör-del harap-dál ír-dogál buj-dokol, nyel-dekel, öl-dököl bök-dös, lök-dös, ver-des bottl-adoz-ik, lő-döz, réműl-döz-ik dönt-öget, márt-ogat, nyal-ogat döng-icsél huz-igál fut-károz hurcol-kod-ik, köp-köd, lop-kod fut-kos fogad-koz-ik, vár-akoz-ik les-elked-ik csep-ereg (-eg), top-orog (-og) ásít-oz-ik, küld-öz, szakad-oz-ik</i>

21. Játék

Két altípusra osztható: 1) 'valamilyen játék', 2) 'valamilyen játékszerrel, hangszeren ját-zik'. Az első esetben a szótőnek nincs 'játék, hangszer' jelentése (ellentétben a 2/-al). Az -l képző alább közölt funkciója (*hegedű-l*) elavulóban van. (L. az 'utánozás' szemantikai jegyet).

A	B	C	D	E
1	A + játék ~ V _{Nval} + V _{praes} , pl (<i>bújással játszanak</i>)	A _N	CSKA	<i>bújó-cska, főző-cske</i>
2	N _{on} + játszik	N _V	L Z	<i>hegedű-l, orgoná-l</i> <i>cimbalm-oz-ik, hárfá-z-ik,</i> <i>hintá-z-ik</i>
3	N _t + játszik		Z	<i>biliárd-oz-ik, fogócská-z-ik,</i> <i>huszonegy-ez-ik</i>
4	N _{val} + játszik	N _V	Z	<i>gomb-oz-ik</i>
5	N _{val} + játészó	N _A , N _N	S	<i>betlehem-es fiú, kártyá-s</i>

22. Kicsiség (Nagyság)

Névszóképzésben a dolog vagy tulajdonság kicsiségére, illetve nagy voltára utal (*asztal-ka, vékony-ka* ill. *erdő-ség*). Az igeképzésben azt fejezi ki, hogy lassan, kis intenzitással megy végbe a cselekvés (*csor-dogál, isz-ogat*). A kicsinyítő képző gyakran lekicsinylést is kifejezhet (*ember-ke*).

A	B	C	D	E
1	kis + N	N _N	CSKA IKA IKÓ KA	<i>cikk-ecske, lov-acska,</i> <i>ökr-öcske</i> <i>has-ika, lád-ika</i> <i>ház-ikó, lád-ikó</i> <i>asztal-ka, levél-ke, város-ka,</i> <i>Teréz-ke, Sándor-ka</i>
2	(-) + N (<i>nagy</i> <i>erdő</i>)		SÁG	<i>erdő-ség, hegy-ség, puszta-ság</i>
3	kissé + A	A _N , A _A A _A	CSKA DAD KÁS S	<i>csúnyá-cska, nagyobb-acska</i> <i>ház</i> <i>éles-ded baba, kerek-ded alma</i> <i>fanyar-kás gyümölcs,</i> <i>kővér-kés arc</i> <i>kopott-as ruha, piros-as folt</i>

23. Létrehozás

Egyes képzett igék az általános szófaji jelentés mellett (cselekvés, történés, létezés) létrehozást, alkotást, okozást fejezhetnek ki.

A	B	C	D	E
1	$N_t + \text{csinál, végez}$	N_V	L Z	<i>adag-ol, csomag-ol, füst-öl, hurk-ol ajándék-oz, engedély-ez, fuvar-oz-ik</i>

24. Mérték

A jelzett szó mértékét képzett melléknév szokta általában kifejezni. Ebbe a típusba főként *-nyi* képzős adjektívumok tartoznak, pl. *csipet-nyi só, lehelet-nyi szellő, marék-nyi liszt, morzsá-nyi kő*. Csak főnevekkel kapcsolódnak a *-nyi, -s, -i* mértéket kifejező képzők. Szemantikailag tiltott számukra az anyagnévvel, gyűjtőnévvel, foglalkozásnévvel, népnévvel, elvont főnévvel való társulás, nincs *olaj-nyi, fenyves-nyi, lakatos-nyi, olasz-nyi, szabadság-nyi*.

A	B	C	D	E
1	$N_t^1 + \text{kitevő} + N^2$	N_A^1	I S	<i>félév-i terv, év-i szabadság, egynap-i út féloldal-as cikk, mérföld-es távolság</i>
2	$N^1 + \text{mértékű} + N^2$		NYI S	<i>késhegy-nyi cukor, köröm-nyi papírdarabka, mákszem-nyi pettyek mázsá-s kő, méter-es kötél</i>
3	$\text{Num} + \text{akkora} +$ $+ N$	Num_A	S	<i>hatszor-os ár, négyszer-es veszteség</i>

25. Összetettség

Nem azonos a rész-egész viszonytal. Per definitionem 'összetettség' azonos a 'valami(k)ből, valaki(k)ből áll valami' jelentéssel. Denominális melléknevek közül néhány ide tartozik.

A	B	C	D	E
1	$N_{böl}^1 + álló + N^2$	N_A^1	S	<i>háromrész-es szekrény, két-szobá-s lakás, tizenkétv-es könyv</i>
2	$N_{pl, böl}^1 + álló + N^2$		S I	<i>kislakás-os ház angyal-i sereg, jogász-i körök</i>

26. Rész-egész

A *fül-es* kancsó szerkezetben az fejeződik ki, hogy a kancsóhoz mint egész-hez hozzátartozik a füle. A 'rész' jelentésű szóból akkor képezhetünk melléknevet, ha annak megléte megkülönböztető tulajdonsága a jelzett szónak (lásd a szóösszetételekről szóló dolgozatot). Nincs *fal-ú* vagy *fal-as ház*, *kerek-es motorkerékpár*, *láb-ú* vagy *láb-as ember*, *képernyő-s televízió*, de van *sárgafal-ú ház*, *kardántengely-es motorkerékpár*, *félláb-ú ember*, *nagy-képernyő-s televízió*. A jelzők — mint a példák is igazolják — a jelzett szó fajtájára utalnak. Szemantikai vonatkozásban párhuzamba állíthatók a birtoklást kifejező képzett melléknevekkel (*ember-i jog*, *vállalat-i mérnök*), de itt csak a felszíni szerkezetben van birtoklás, a mély szerkezetben arra utal a származékszóként szereplő jelző, hogy az valamely egységes egésznék, esetleg rendszernek a tagja, alkatrésze, eleme.

A	B	C	D	E
1	$N_{val}^1 + rendelke-ző + N^2 \sim N_e^1 + + van + N_{nek}^2$	N_A^1	S Ú	<i>fül-es kosár, kerek-es rokka, motor-os szecskavágó, zöld-ablak-os ház nagyfül-ű legény, rézfedel-ű fazék, szélestenyer-ű hentes</i>

27. Tartósság

Igeképzőkön jelentkezik e szemantikai jegy, kifejezvé azt, hogy a cselekvés sokáig, hosszú ideig, tartósan tart. A 'tartósság' gyakran az 'ismétlődés'-sel is együttjár (*dob-ál, szalad-gál, mász-kál* stb.), de ez nem jelenti azt, hogy minden tartós cselekvés elaprózva, meg-megismétlődve megvégbe, pl. *heverész-ik, gőzöl-ög, keres-gél*. A *csókol-ódz-ik* szóban a 'tartósság' jelentés elegyedik a 'kölcsonösség' mozzanattal.

A	B	C	D	E
1	tartósan + V	V _V	ÁSZ DOGÁL DOS DOZ GÁL GAT KÁL KOD ÓDZ OG Z	<i>hever-ész-ik, kotor-ász-ik</i> <i>áll-dogál, foly-dogál, ül-dögél</i> <i>búj-dos</i> <i>ámul-doz-ik, játsz-adoz-ik</i> <i>kapar-gál, keres-gél</i> <i>ápol-gat, jegyez-get, lapoz-gat</i> <i>ás-kál, buj-kál</i> <i>biz-akod-ik, lopódz-kod-ik,</i> <i>magyaráz-kod-ik</i> <i>csókol-ódz-ik</i> <i>füstöl-ög, gőzöl-ög</i> <i>bágyad-oz-ik, eped-ez-ik,</i> <i>szágyuld-oz-ik</i>

23. Utánzás

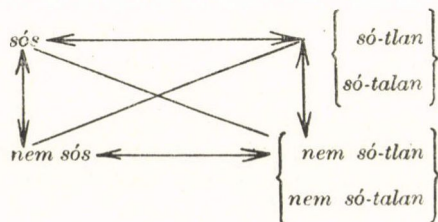
Egyedül a *-sdi* képző alkalmas arra, hogy utánzást fejezzon ki. Az utánzás játékos jellegű is lehet.

A	B	C	D	E
1	N _t + utánoz, ját-szik	N _N	SDI	<i>háboru-sdi, menyasszony-osdi, vonat-osdi</i>

4. Összefoglalás (táblázatok)

4.1. A rokonértelműség és az antonimitás a típusokon belül valósul meg. Azokat a képzőket tekintjük egymás szinonimáinak, amelyek megegyező szemantikai típushoz és transzformációs szabályhoz tartoznak, pl. N_{ra} + vadászik → *eger-ész-ik, fűrj-ész-ik; szalonká-z-ik* [+ Foglalkozás].

Az antonimitás két olyan tulajdonságú képzőfunkció között léphet fel, ahol a közös szemantikai jegy pozitív és negatív módon jelentkezik (*igazság-os ~ igazság-talan, roml-ékony, roml-ó ~ roml-atlan*). A tagadás, illetve a tiltás kifejezése a *nem, sem* szavak és a TALAN (*-talan ~ -telen, -tlan ~ -tlen, -atlan ~ -etlen*) morfémaosztály révén valósul meg. Kombinációjukkal sajátságos szemantikai viszony alakulhat ki.

A nyíllal ellátott szavak és szópárok antonimitást, a többiek szinonimitást mutatnak.

4.2. A szemantikai típusokról most három számszerű kimutatást közlünk. Az elsőben összesítjük a típusokban szereplő képzőosztályokat (pl. GAT = *-gat* ~ *-get*), és a transzformációk számát.

	Típus	Képzőosztály	Transzformációk száma
1	Állapot	4	3
2	Birtoklás	2	3
3	Cél	1	2
4	Csoport	7	4
5	Eredet	4	2
6	Eredmény	25	10
7	Érték	2	1
8	Eszköz	11	4
9	Feleség	1	1
10	Foglalkozás	8	12
11	Hajlamosság	8	3
12	Hasonlóság	6	2
13	Hely	6	10
14	Hely-Birtok	3	4
15	Hely-Cél	1	1
16	Hely-Eredet	1	1
17	Hely-Eszköz	4	2
18	Hely-Fogl.	2	2
19	Idő	4	13
20	Ismétlődés	22	2
21	Játék	4	3
22	Kicsiség	9	5
23	Létrehozás	2	1
24	Mérték	3	3
25	Összetettség	2	2
26	Rész-Egész	2	1
27	Tartósság	11	1
28	Utánzás	1	1
	Összesen	156	99

A következő táblázat megmutatja, hogy hány olyan szemantikai típus van, amelyben 1, 2, ..., n képzőosztály, illetve transzformációs szabály szerepel.

A táblázatból az látszik, hogy a típusokban gyakoribb az alacsony számú képzőosztály, képzőfunkció és transzformáció. Harmadik táblázatunk a képzőosztályok és funkciók homo- illetve poliszémiáját összegezi. (A táblázatot l. a 355—7. lapon.) A poliszémia mértéke legnagyobb az *-s* és az *-i* képzőknél. Meglepő, hogy milyen sok képzőnk homonim (55). Kétjelentésű 15, három 4, négy 1 (*-ű*), öt 2 (*-l* és *-ság*), hét 1 (*-z*), tizenkettő 1 (*-i*), és tizennyolc 1 (*-s*).

	Hány szemantikai típusban lép fel 1, 2, ..., n			
	Képzőosztály		Transz. szabály	
1	5		8	
2	6		7	
3	2		5	
4	5		3	
5		18	1	24
6	2			
7	1			
8	2			
9				
10	1	6	2	2
11	2			
12			2	
13				
14				
15		2		2
16				
17				
18				
19				
20				
21				
22	1			
23				
24				
25	1	2		

4.3. A generatív grammatikában szabályok segítségével állítjuk elő a szóalakokat, -szerkezeteket és mondatokat. Mint láttuk, a szabályok érvényesülése nyelvi és nyelven kívüli megkötésektől függ. Más szavakkal a szóképzési szabályok csak meghatározott tulajdonságú szóhalmazra vonatkoznak, s mivel az egyes képzők kapcsolódására hajlamos szóhalmazok nagysága különböző, termékenységük sem azonos. Érdemes ezzel kapcsolatban megemlíteni néhány véleményt a nyelvi produktivitás természetéről.

Karcevskij produktivitáson a szóképzés folyamatainak nyíltságát vagy zártságát értette.⁵ Martinet analógiás szóteremtő aktust vélt felfedezni a termékenységben.⁶ Harris szerint a produktivitas a történeti nyelvtudomány illetékességi körébe tartozik, mivel két időben különböző mennyiség összehasonlításán alapszik.⁷ Harris nem áll egyedül véleményével.⁸ Elgon-

⁵ *Système du verbe russe. Essay de linguistique synchronique.* Prague, 1927. 63. kk.

⁶ *Éléments de linguistique générale.* Paris, 1961. 131–6.

⁷ *Methods in Structural Linguistics.* Chicago, 1951. 256.

⁸ Antal László: *A formális nyelvi elemzés.* Bp. 1964. 137.

Sorszám	A képző		Állapot	Birtoklás	Cél	Csoport	Eredet	Eredmény	Érték	Eszköz	Felség	Foglalkozás	Hajlamosság	Hasonlóság	Hely	Hely-Birtok	Hely-Cél	Hely-Eredet	Hely-Eszköz	Hely-Foglalkozás	Idő	Ismétlődés	Játék	Kicsiség	Létrehozás	Mérték	Összetettség	Rész-Egész	Tartósság	Utánzás
	osztálya	funkciója	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
1	AG	✓											+																	
2	ÁLY	✓						+																						
3	AL	✓						+		+																				
4	ÁL	✓								+																				
5	ALOM	✓						+														+								
6	ÁNK	✓											+																	
7	ÁNY	✓								+																				
8	ÁR	✓										+																		
9	ÁSZ	✓										+																		
10	ASZT	✓						+														+							+	
11	AT	✓						+		+																				
12	ATAG	✓											+																	
13	BELI	✓												+	+															
14	CS	✓						+							+				+											
15	CSKA	✓																					+	+						
16	DA	✓													+															
17	DÁCSOL	✓																				+								
18	DAD	✓																												
19	DALOM	✓						+																+						
20	DÉK	✓						+																						
21	DOGÁL	✓																												
22	DOKOL	✓																				+							+	
23	DOS	✓																				+	+						+	
24	DOZ	✓																				+	+						+	
25	ÉK	✓						+		+												+							+	

[illegible]

Sorszám	A képző		Állapot	Birtoklás	Cél	Csoport	Eredet	Eredmény	Érték	Eszköz	Feleség	Foglalkozás	Hajlamosság	Hasonlóság	Hely	Hely-Birtok	Hely-Cél	Hely-Eredet	Hely-Eszköz	Hely-Foglalkozás	Idő	Ismétlődés	Játék	Kicsiség	Létrehozás	Mérték	Összetettség	Rész-Egész	Tartósság	Utánzás
	osztálya	funkciója																												
61	ONG	V _V																												
62	OROG	V _V																				+								
63	ÓS	V _A											+									+								
64	S	N _A , N _N		+	+	+	+		+			+	+	+	+	+	+		+	+	+		+			+	+	+		
65	SÁG	N _N , N _A				+			+			+										+		+						
66	SDI	V _N						+		+																				+
67	SÍT	A _V						+																						
68	SKOD	N _V	+																											
69	SZERŰ	N _A												+																
70	SZORI	N _{Num}																				+								
71	SZOROS	N _N																				+								
72	TAL	V _N						+														+								
73	TALAN	N _A		+				+								+														
74	TÉK	V _N						+																						
75	TYŰ	N _N							+	+																				
76	Ű	N _A , N _N						+	+										+									+		
77	UL	A _V						+	+	+										+										
78	VÁNY	V _N						+	+	+		+																		
79	Z	N _V						+	+	+		+								+			+		+					
		V _V						+	+	+										+										
80	ZAT	N _N				+																+							+	

dolásuk szerint ha egy morfémaosztály (pl. a *-sdi* képzőé) termékenységét akarjuk megállapítani, akkor mondjuk a XIX. és XX. század köznyelvében meglevő *-sdi* képzős szavakat kell összehasonlítani.

A produktivitás más köntösben ugyan, de bekerült a generatív nyelvtanok problémakörébe is.⁹ S mivel a generatív nyelvtan csak helyes szerkezeteket hoz létre, felállítván a határt, amelyen túl már helytelen szóalakok és szintagmák jönnek létre, a nyelvművelés haszonnal forgathatja a nyelvi szabályok gyűjteményét.

Az új szavak létrejöttében nyelvi (szintaktikai és szemantikai) és nyelven kívüli okok (a képzendő szó szükséges-e az életben, azaz létezik-e denotátuma stb.) döntenek. Az *-ász* foglalkozásnév-képző igékhez és főnevekhez (mellénevekhez nem) járul, de nem kapcsolódik gyűjtőfőnévhez, népnévhez, elvont főnévhez. Ezt a korlátozást illetve szabályt állíthatjuk fel, ha *-ász* képzős szavainkat elemezzük. Ellenőrzésképpen alkossuk meg szabályunk szerint a *beton-ász*, *újít-ász*, *hókotr-ász* szavakat. Komikusnak, köznyelvi helytelen képzésűnek tartjuk őket, mivel más képzővel alakult szavakban a szuffixum alkotóereje hatékonyabb (*betonkever-ő*, *beton-oz-ó*, *újít-ó*, *hókotr-ó*). A tanulság az, hogy a képzők konkurrenciáját szem előtt kell tartani a produktivitás fokának meghatározásakor.

4.4. Dolgozatunkban szempontokat kerestünk a magyar szóképzés transzformációs analíziséhez és szintéziséhez. Tisztázandó még több probléma: milyen szabályok jellemzőek a magyarra és melyek az esetlegesek, milyen mélységig juthatunk a szabályok érvényesülése, a lehetséges deriválás leírásában stb.

Úgy véljük, a további kutatás ezekre a kérdésekre is feleletet ad.

Nyilvánvaló, hogy a lexikológiai egységek alkotására való képzők (*föld+i eper*, *kijár+at*, *öntő+de*), amelyek létrehozásához a [+típusjelölés] jegy szükséges (vö. az összetételekről szóló dolgozatot), a generatív nyelvtanban más szerepet kapnak, mint a *kétnapos kirándulás*, vagy a *mákszemnyi pettyek*, amelyekhez nem kell ilyen jegy.

⁹ Károly Sándor cikkére gondolunk, lásd a 3. sz. jegyzetet és a Szerkesztői bevezetés 1. pontját és 6. sz. jegyzetét. (Károly különösen fontosnak tartja az idegen szavak vallomását a képzővel való ellátottság szempontjából.)

Alsóbb nyelvi szintek

Szépe György

Az alsóbb nyelvi szintek leírása

1. Bevezető kérdések

1.1. A dolgozat címe, tárgyköre, célja

A dolgozat „A magyar nyelv formális (generatív) grammatikája” című akadémiai téma keretében készült.¹ A „generatív” terminus magyarázata megtalálható a kötet bevezetőjében. A „grammatika” szokásos módon a „teljes nyelvreírás” értelmében használatos.

Az „alsóbb szintek” leírásán nagyjából azt értjük, amit a klasszikus nyelvészet az „alaktan” és a „hangtan” fejezetein értett. A generatív nyelvészet legelterjedtebb angol nyelvű terminológiájában ennek neve egyszerűen „phonology” volna. Tekintettel arra, hogy a magyar „fonológia” műszónak nincs ilyen tág jelentése, egyelőre helyesebbnek látszott a semleges „alsóbb nyelvi szintek leírása” megjelölés használata.

A „generatív” jelző a nyelvreírás egészére vonatkozik. Voltaképpen azonban csak a szintaxis tekinthető generatív jellegűnek. A „generatív fonológia” vagy az „alsóbb nyelvi szintek a grammatikában” kifejezésekben a „generatív” azt jelenti, hogy „a generatív nyelvreíráson belül helyet foglaló”; mint látni fogjuk, ez nem lényegtelen jellemvonása ennek a fejezetnek. Ez egyúttal azt is implicálja, hogy nem mindenféle, nem akármilyen fonológia fér össze a generatív szintaxissal, nem akármilyen fér bele a generatív nyelvreírás általános kereteibe.

A „generatív” terminus a Chomsky-féle transzformációs elméletet is jelenti. Ennek a fonológiában a Halle-féle fonológiai koncepció felel meg.

A dolgozat célja — a megadott kereteken belül — bemutatni magyar nyelven, a magyar olvasó számára és a magyar nyelv anyagán ennek a koncepciónak néhány fontosabb részét, problémáját és felhasználását. Nem céloim teljes anyagon végleges igényű kidolgozást adni.

A magyar nyelvű bemutatás nem elhanyagolható szempont. A generatív teljes nyelvreírás és a generatív (transzformációs) szintaxis területén jó néhány év kellett a megfelelő magyar terminológia és tárgyalási mód hozzá-

¹ A dolgozattal kapcsolatban több problémát megbeszéltem a következő nyelvészekkel: Deme László, Fónagy Iván, M. Halle, R. T. Harms, Lotz János, R. Stanley és Petőfi S. János. Valamennyiüknek itt köszönöm meg értékes tanácsait. Az anyaggyűjtésben felhasználtam Elekfi László igeragozási táblázatait; Papp Ferenc és kollektívája anyagát (A magyar szókincs törzsanyagának gépi feldolgozása = „a-tergo szótár”); és B. Szöllőssy Éva gyűjtését. Ezért is hálás köszönetet mondok.

kívánta megközelíteni a 'nagyobb' nyelvi egységeket, mintegy azzal a föltevessel, hogy minden 'nagyobb' nyelvi egység a közvetlenül 'alatta' elhelyezkedő 'kisebb' szint egységeiből épül fel például a szó (vagy morféma) 'hangokból'. Ez azonban mindössze a nyelvész absztrakciója: csupán az elemzési eljárás által nyerhető, részleges felismeréseket tükrözi.

Külön problémákat jelentett az egyes szomszédos szintek viszonyának elhatárolása. A 'nyelvi hang' (modernizált terminológiai formájában: a fonéma) még aránylag jobban elhatárolható volt a morfématól, mint a morféma a szóalaktól. A hangtan (a fonológia) viszonylagos különállásának oka az volt, hogy ezen a nyelvi szinten mindig is rendelkezésre állottak egy egyetemes hangtani elmélet kontúrjai, elemei. A harmincas évek fonológiájának uralomra jutása óta ez a fonológiai elmélet explicit formát is nyert. — A morféma és a szóalak elhatárolása nem sikerült, ezért a morfematika gyakorlatilag 'elnyelte' a szóalaktant a deskriptív nyelvészetben; sőt elnyelte a szintagmatant is. Mivel pedig a deskriptív nyelvészet kizárta vizsgálatának tárgyköréből a 'mondat' vizsgálatát, a mondatant, így a következő fejezetekre redukálódott.

(3) fonológia (a fonéma tana)   morfematika (a morféma tana).

A nyelvészeti hangtan ugyanis időközben szinte kivétel nélkül fonológiává alakult át. Ez alapegységének, a 'hang'-nak elméleti igényű finomításából következett. (Ebben a korszakban — gyakorlatilag a harmincas-negyvenes-ötvenes években — a régebbi osztatlan hangtan kettévált (nyelvészeti) fonológiára és (nem nyelvészeti) fonetikára, s számos érdekes, de grammatikai szempontból nem mindig releváns kísérlet történt a két rész-diszciplína viszonyának tisztázására.)

A fonológia és a morfematika (új morfológia) érintkezési területén kialakult a morfofonológia (más szóval: morfonológia), amely a morfológiai (morfematikus) egységeknek — vagyis a morféma(ák)nak — fonológiai kérdésével foglalkozott:

(4) fonológia   morfonológia   morfematika

Megjegyzendő, hogy számos iskola soha nem mondott le a szintaxis fejezetéről. Itt tehát voltaképpen az (1) felosztás módosított formája maradt fenn; ilyen formában:

(5) fonológia   morfológia   szintaxis.
(morfonológia)

A fenti felosztások említésszerű bemutatásában nem volt szándékomban a felosztások bírálata. Mindössze az volt a célja, hogy megmutassa: mit foglal magában az „alsóbb nyelvi szintek leírása”. Az (1) felosztásból a hangtan teljesen és a szótan alaki része tartozik ide. A (2) felosztásból a hangtan, a morfématan és a szótan. A (3) felosztásból a fonológia teljesen és a morfematika bizonyos (itt most nem meghatározható) része. A (4) felosztásból a fonológia és a morfonológia teljesen, a morfematika pedig ugyanúgy, mint a (3) felosztásban. Az (5) felosztásban a fonológia, a morfonológia és a morfológia.

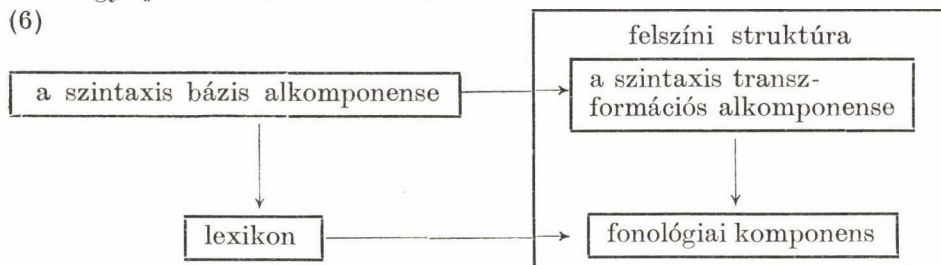

Természetesen külön kellene igazolni: hogyan lehetséges egyetlen fejezetben tárgyalni azokat a jelenségeket, amelyek más keretekben [(1)–(5)] legalább két szintbe, két fejezethez tartoztak. Ennek a föltevésnek a dolgozat csupán közvetett valószínűsítését szeretné adni: vagyis azt, hogy az egységes tárgyalás is lehetséges, sőt: nem célszerűtlen; esetleg még azt is, hogy bizonyos szempontból előnyösebb, mint bármely egyéb eljárás. Ezt az engedékeny kifejtési módot nem azért követem, mintha nem volnék azzal tisztában, hogy minden új javaslatnak a régibbel való sikeres szembesítés adja meg a létjogosultságát. Mindössze dolgozatunk nem polemikus jellege miatt tekintünk el az — egyébként szükséges — összehasonlítástól, bírálattól. Úgy látom, hogy a szembesítés ráér majd akkor, ha a generativista feldolgozás megfelelő mennyiségű és színvonalú anyagot kínál az összehasonlításra. (Még az is menti ezt az engedékeny felfogást, hogy a szembesítés elméleti szempontból — az egyetemes tudománytörténet szintjén — már megtörtént.) Akkor azonban szeretnék majd sort keríteni az eltérő felfogások kritikai összevetésére.

1.3. Az „alsóbb nyelvi szintek leírásának” helye a generatív nyelvészetben

A generatív teljes nyelvreírás modelljéből mi a fejezetünkre releváns részeket nagyítjuk ki némi módosítással:

(6)

A nyilak a komponenseknek egymáshoz való rendelését, azoknak irányát, sorrendjét mutatják. A lexikon bekeretezése azt jelöli, hogy elhelyezésében — úgy látszik — nincs egységes felfogás a generatív nyelvészetben belül. Van olyan felfogás, amely szerint a lexikon a bázis része, más felfogás szerint a nyelvreírás független komponense. (Én személy szerint a második felfogást tartom helyesnek.³) A szintaxis transzformációs alkomponense olyan szabályhalmaz, melynek végrehajtása eredményeként megkapjuk a mondatok „felszíni szerkezetét”. A fonológia ehhez a szintaktikai felszíni struktúrához kapcsolódik. Egy mondat szintaktikai felszíni struktúrája és a fonológiai struktúrája együttesen alkotja a mondat nyelv felszíni struktúráját.

A mély és a felszíni struktúra általános kérdései már szóba kerültek a kötet bevezető fejezetében. Itt csupán egyetlen mozzanatot szeretnék (újból) kiemelni. Felfogásunk szerint a mondatok szintaktikai mély szerkezete ’tesztetlen’ — térbeli elhelyezés nélkül — ’logikai’ struktúra. Ez azt jelenti: semmilyen kényszerítő érvünk nincs arra, hogy időben melyik mondatrészt

³ Szépe (1966).

(s térben: melyiknek szimbolizálását) vesszük 'előbbinek'. Amennyiben konvencionálisan az NP~VP sorrendet használjuk, ez már a későbbi, a szintaktikai felszíni szerkezetbeli sorrendre tekintettel történik így. (Ez azonban csak a formális leírás 'egyszerűsége' érdekében van így, de nincs semmilyen 'szubsztanciális' indoka.)

A szintaktikai mély szerkezetekben (az „elemi ítéletek”-nek megfelelő) „elemi mondatok” találhatóak, de meghatározott „logikai” viszonyaik, alárendeltségük feltüntetésével. A mondatgráfok tehát nem térbeli, hanem „logikai” viszonyokat szimbolizálnak.

Ahhoz azonban, hogy ezek a „testetlen” szerkezetek — a jelen formájukban voltaképpen csupán „szimbólum-csoportok” — az emberi közlésben részt vehessenek, fizikai paraméterekkel is el kell látni őket. Magyarán mondva: térben és időben kell őket megszervezni. Jól tudjuk, hogy a valóságban — a jelenségek szintjén — a térben és időben megnyilvánuló beszéd „létezik”, a mély szerkezet ennek csupán absztrakciója. Ez azonban nem öncélú absztrahálás, hanem a konstansok megkeresésének — egyik — elméleti lehetősége. Az elméleten belül éppen ezért látszólag megfordítva kell eljárunk.⁴

Mivel azonban az elmélet részei (terminusai, szintjei, műveletei, szimbólumai) hipotetikus konstruktumok, ezért természetesen lehetséges, hogy két konstruktum sorrendje az elméleten belül 'fordítottja' legyen a konstruktumok 'felfedezése' sorrendjének.

A fizikai paraméterek⁵ problémáját csupán általánosságban említjük, de nem dolgozzuk ki. Voltaképpen itt csak annyi fontos, hogy a fonológiai komponens végén rendelkezésre álljon valamennyi információ a fizikai paraméterek számára.

Egyelőre a szintaxis felszíni struktúrája szintjén egyetlen járulékos paraméterre van szükségünk: a lineáritásra. Ez azt jelenti, hogy a szintaktikai mély szerkezetek „testetlen” szimbólum-csoportjai itt már lineárisan elrendezve, szalagszerűen állnak rendelkezésünkre. A „kiterítés”-t a szintaktikai transzformációk — azok összessége — végezte el. A transzformációknak természetesen nem az az egyetlen feladatuk, hogy „szalagszerűvé terítsék ki” az egyes „elemi mondatokat”, hanem elsősorban az, hogy a logikailag szervesen egymáshoz kapcsolódó elemi mondatokat egyetlen „mondattá” kapcsolják össze, alakítsák át. (Más szóval, hogy a „legfelsőbb” rangú elemi mondatba beleolvasszák az összes többi, ennek alárendelt elemi mondatot.) Ez az összekapcsolás azonban csupán linearizálás útján valósítható meg.

Ezt a linearizálást úgy is vehetnénk, hogy a „testetlen” (logikai) struktú-

⁴ Tudniillik, ahhoz a földhöz ragadt szemlélethez képest, amely csupán az érzékszerveink által közvetlenül megtapasztalható jelenségeket ismeri el a tudomány kizárólagos kiindulópontjául, s a hipotéziseket egyszerűen elveti. Itt azonban nem ontológiai kérdésről van szó, hanem tudományelméleti kérdésről. Mint ismeretes, a pusztán empirikus-analitikus megközelítést a nyelvészetben elméleti szempontból érvényen kívül helyezte a fejlődés. (A kérdés magyar nyelvű ismertetésére vö.: Szépe (1963).)

⁵ A 'fizikai paraméter' összefoglaló műszó; mind a hangképzés fiziológiai, mind a hangüzenet akusztikai leírásához szükséges — nyelvészetben túli — keretet jelenti. Dolgozatunkban ezzel nem foglalkozunk; bár a teljes beszédsszintézis igényei valószínűleg visszahatnak majd a fonológia bizonyos részeire is.

rákat elláttuk egy időbeli paraméterrel, s ennek írásbeli vetülete a szalagszerű sorrend. Ez azonban csupán felületi érdekességű megállapítás volna. Hiszen az elemi mondatok logikai struktúrája „eltűnt”, s létrejött egyetlen „levezetett mondat”, amelynek „logikai” struktúrája is van, de „lineáris” jellege is van. Ez a szintaktikai felszíni szerkezet azonban „kisebb” mérvű absztrakció, mint a szintaktikai mély szerkezet, tehát közelebb áll a „tapasztalati mondat”-hoz. Azonban a szintaktikai felszíni szerkezet „(derivált) mondat”-a is konstruktum. Éppen ezért itt sincs értelme „fizikai” paraméternek minősíteni a linearitást.

A linearitás azonban szükségszerű jellemzője a szintaktikai felszíni szerkezeteknek. Tudomásom szerint még nem épült bele a generatív nyelvészetbe olyan szabályhalmaz, amely megszorításokat állapítana meg a szintaktikai felszíni szerkezetekre vonatkozóan.⁶ (Remélhetőleg a mondattani tipológia elősegíti majd ennek a feladatnak a megoldását.)

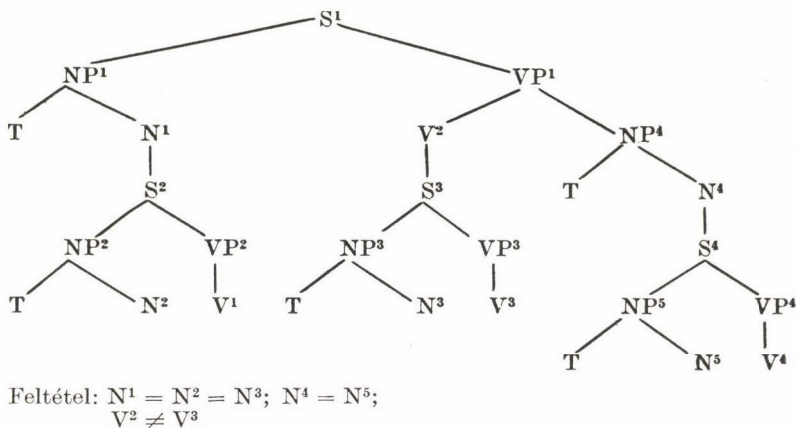
Minden fonológiai művelet feltétele a derivált mondat. (Ebben a tanulmányban szándékosan figyelmen kívül hagyjuk azt a kérdést, hogy mennyiben hatnak ki a fonológiára az elemi mondatok, illetőleg ezek „logikai” viszonya.)

Mint látni fogjuk: a derivált mondat csupán a szintaktikai állandókat tartalmazza. Így például a következő mondat:

(7) *A fáradt vándor tűnődve nézte a sugárzó napot.*

kategóriális⁷ átírásban így fest:

(8a) Szintaktikai mély szerkezet (bizonyos sematizálással):

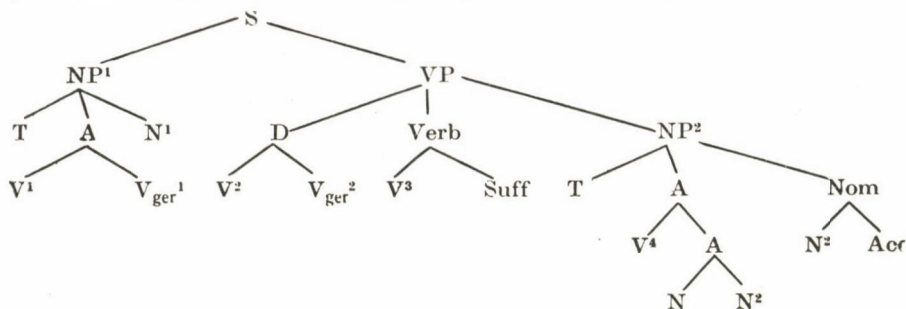

⁶ A mondatok felszíni szerkezetére vonatkozó megszorításoknak már több fajtájáról tudnak; ilven a szórend, a topic-comment tagolás, valamint néhány performance (parole)-jellegű korlátozás. Ezek azonban még (egységesen és formálisan) nem váltak a teljes nyelvelírás részévé.

⁷ Itt jegyzem meg, hogy a szimbolizálás, a formalizálás nem öncél sem a szintaxisban, sem a fonológiában. Sőt átmenetileg bonyolíthatja is az „egyébként egyszerű” dolgok megértését. Az elméleti igény és a teljesség igénye azonban gvakorlatilag megkövetelik, hogy a nyelvelírás nagyszámú és elvont egységeit így ábrázoljuk.

Ugyanez zárójelekkel ellátva:

(8b) Szintaktikai felszíni szerkezet (bizonyos sematizálással):

(9) ((A_T (fárad_V -t_{Perf})_A vándor_N)_{NP} ((tűnőd_V -ve V_{ger})_D (néz_V -i_{Suff})_{Verb} (a_T ((sugár_N -z_{NV}) -ó_{VA})_A (nap_N -ot_{Acc})_{Nom})_{NP})_{VP})_S

Nyilvánvaló, hogy a mondatban felhasznált szimbólumok durván két részre oszthatók: a „grammatikai” szimbólumokra (elemekre, morféimákra):

a, ad, t, öd, ve, te, a, zó, t

és a „lexikális” szimbólumokra (elemekre, morféimákra):

(10) # *a* # 1-*ad-t* # 2 # 3-*öd-ve* # 4-*te* # *a* # 5-*z* | + | *ó* # 6-*ot* # 1⁸ = *fár(ad)*; 2 = *vándor*; 3 = *tűn*; 4 = *néz*; 5 = *sugár*; 6 = *nap*.

A lexikális elemek természetesen a lexikonban vannak elraktározva; tehát a „derivált mondat” – e tekintetben – a lexikonon át érintkezik a fonológiával. A „grammatikai” szimbólumok esetleg közvetlenül átírhatók a fonológiában (a lexikon kikerülésével); ez a formális grammatika szempontjából lehetséges is. Én azonban úgy gondolom, hogy egy igényesebb nyelvleírás esetén minimális azoknak a „grammatikai” szimbólumoknak (egységeknek, morféimáknak) a száma, amelyekben ne volna semmilyen lexikológiai probléma.

A teljes nyelvleírással, illetőleg a szintaxis és fonológia komponenseinek érintkezésével ezen túl csupán alkalmasszerűen foglalkozunk.

2. Az egyetemes fonológiai keret

Egy nyelv teljes formális (generatív) leírásának kereteit az egyetemes jellegű grammatikaelmélet adja meg. Ez az általános keretek mellett egyúttal egyetemes szintaktikai elmélet is. A szemantikai komponens kettős alárendeltségű: egyrészt az egyetemes grammatikai (nyelv)elméletnek, s egy adott nyelv leírásán belül a szintaktikai komponensnek van alárendelve, másrészt

⁸ A (10) tétel alatti sorban az arab számok az egyes szótári tételek (helyesírási) alapformáját tüntetik föl. A bemutatás egyszerűsége miatt itt eltekintünk a szóképzéssel kapcsolatos problémáktól.

pedig egy egyetemes szemantika-elméletnek. — Hasonlóképpen a fonológiai komponens is kettős alárendeltségű: egyrészt az egyetemes grammatikai (nyelv)elméletnek, s egy adott nyelv leírásán belül a szintaktikai komponensnek van alárendelve, másrészt pedig egy egyetemes fonológiai elméletnek. (Egyelőre teljesen nyílt kérdés, hogy van-e helye — ebben a keretben — egy egyetemes lexikológiai elméletnek.)

Ebben a fejezetben az egyetemes fonológiai elmélet keretét próbálom felvázolni (csupán a továbbiak megértésének elősegítése végett). A „fonológia” hol „szűkebb értelmű fonológiát” jelent, hol pedig tágabb értelműt: a fonológia és morfológia összességét, vagyis az alsóbb nyelvi szintek leírását.

2.1. Miért kell egyetemes fonológiai keret?

Az „egyetemes” azt jelenti a címben, hogy „valamennyi (lehetséges) emberi nyelvre érvényes”, vagy röviden „az emberi nyelvre érvényes”.

Az egyetemesség kérdését a természettudományok nem vetik föl, ez ugyanis az ő keretükben triviálisan igaz, tehát hangsúlyozása fölösleges.

A nyelvészet történetében az egyetemesség hallgatólagosan érvényesült. Minimális az olyan megközelítések száma, amelyek ne vették volna figyelembe azt, hogy az emberi nyelv voltaképpen azonos a biológiai és szociológiai szempontból egységes emberi fajra nézve. Ha pedig a nyelv egységes, akkor az egyes változatai is azonos elméleten belül írhatók le.

A huszadik században számba veendő nyelvész irányzatok közül legutóbb a deskriptív nyelvészet vonta részlegesen kétségbe az emberi nyelv egyetemességének tételét. Ők is elismerték az egyetemes módszertani apparátus szükségességét, de tagadták azt, hogy elméletileg meghatározható az: milyen lehet egy nyelv. A magyarországi nyelvészetben ennek a felfogásnak nem sok visszhangja támadt. Mi azonban nem mehettünk el mellette szó nélkül, mert a deskriptív iskola is formális igényű nyelvészeti irányzat, s a hazai nyelvészeti közvélemény „strukturális” címen hajlamos egybekapcsolni a teljesen más irányú generatív nyelvészettel.

Martin Joos hírhedt mondatának⁹ jelentőségét nem szabad önmagában túlbecsülni. Alig több elszólásnál; ez az elszólás azonban rávilágít arra, hogy a deskriptivisták esetében az egyetemes keret csupán olyan felszerelési tárgy, mint a lepkegyűjtő hálójá, vagyis nem része az elméletnek.

Az egyetemes szemantika-elmélet elfogadása aránylag nem nehéz, mivel összefüggése a mentális kategóriák egyetemességével nyilvánvaló. Részben ugyanez érvényes az egyetemes szintaktikai elméletre, — úgyis, mint az egyetemes grammatikaelmélet részére. (Mindkettő esetében tovább erősíti a helyzetet az egyetemes szintaktikai elmélet egy részének matematikai megalapozása.)

⁹ Martin Joos (1958) szerkesztői jegyzetet fűzött Charles F. Hockett, „Peiping phonology” (217—228) című írásához. Ebben fordul elő a következő mondat: „In his [ti. a gyakorló nyelvelemző] Boas tradition (*languages can differ without limit as to either extent or direction*), no universal theory of segments can be called upon to settle the moot points” [a kurziválás tőlem — Sz Gy.]. (228). — A zárójelen belüli mondat azután a kontextustól — és kicsit Joostól is — független karriert futott be.

A fonológia területén régi hagyománya van az egyetemes keretnek. A fonológiát megelőzően a hagyományos hangtan, majd a fonetika is univerzális igényű volt. A modern „eszköz”-fonetika pedig olyannyira vitte az egyetemesség igényét, hogy szoros közelségbe került a természettudományokkal (a fizikai hangtan, a hangképzés és a hallás tana területén).

A következőkben azonban némileg másféle egyetemességről lesz szó: ez az említett törekvések tartalmán kívül még egyebeket is magában foglal. Ennek az egyetemességnek a célja az egyes nyelvek leírásának tehermentesítése. Nyilvánvaló ugyanis, hogy mindaz, ami az emberi nyelv egészére érvényes, az nem része pl. a magyar nyelv leírásának, hanem azt megelőzi. Ilyen módon tehát pl. a magyar nyelv leírása a nyelv leírásának egy sajátos fejezte.

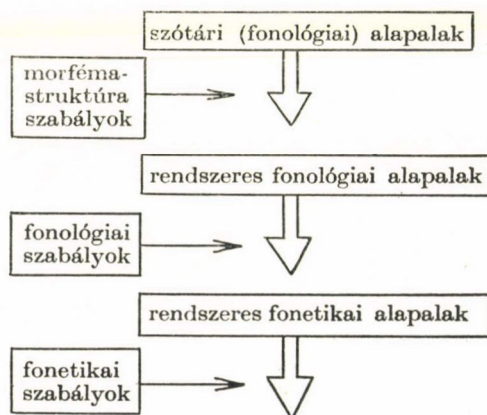
Így értelmezve az egyetemességet háromféle egyetemes kategóriát¹⁰ (terminust) látszik szükségesnek megkülönböztetni: (a) a szervezési univerzálékat, (b) a formális univerzálékat; (c) a szubsztanciális univerzálékat. Ezek egyúttal a felhasznált apparátust is jelentik. Negyedikként fölvehető (d) a konvenciók halmaza, amelynek státusa kevésbé tisztázott.

2.2. A szervezési univerzálék

A „szervezési” helyett állhatna „szerkezeti” is. Ez itt a teljes nyelvleírás fonológiai komponensének szervezésére, szerkezetére vonatkozik.

A generatív nyelvészet fonológiai komponense számára releváns szervezési univerzálék a következőképpen ábrázolhatók.¹¹

(11)

¹⁰ Az univerzáléknak formális és szubsztanciális részre való osztását a generatív nyelvészetbe Chomsky vezette be (1965), I. fejezet, 5 §. A szervezési univerzálékat Katz (1967) vezette be (126–127). — Természetesen Chomsky univerzáléi az egész nyelvleírásra vonatkoznak, s ezért jóval általánosabbak, mint azok, amelyek ebben a dolgozatban találhatók. — Vö. még Greenberg (1966).

¹¹ Ebben a dolgozatban csupán (i) a szótári (fonológiai) alapalak és (ii) a morféma-struktúraszabályok egyik fele kerül kidolgozásra. A dolgozat IV. részében — nem rendszeres formában — sorra kerülnek a (iii) fonológiai szabályok is.

Az ábrához a következő megjegyzések szükségesek.

Szótári (fonológiai) alapalak

Pontosabb terminológiával: a teljes nyelvléírás szótári komponensében az egyes szótári tételek fonológiai mátrixa. — Ez reprezentációs szint; vagyis kötelező reprezentálási formája egy adott nyelv valamennyi szótárban föllelhető elemének.

Ennek megértéséhez visszautalunk a kötet bevezetőjére, illetőleg tanulmányunk 1. pontjára. — A szintaxis szabályainak végrehajtása után a felszíni struktúra végső sorában szimbólum-láncot kapunk. A szimbólum-lánc kategória-szimbólumokból és határ-szimbólumokból áll. (Az egész lánc természetesen el van látva a szintaktikai viszonyokat ábrázoló fával vagy zárójelekkel.) A kategória-szimbólumok a szótári komponensben (lexikonban) egyedi „morfémák”-kal helyettesítendőek be. Ezeknek a „morfémák”-nak természetesen hangalakjuk is van; a formális leírás azonban a hangalaknak csupán azt a részét raktározza el a szótári komponensben, amire feltétlenül szükség van: ami a későbbi szabályok által nem egészíthető ki automatikusan.

Így például a magyar *kutya* szó teljes formája — (rendszeres fonológiai alapalakja) — a (12b) mátrixban található. Ebből a szótártan azonban csak a (12a) mátrix szükséges; ez a szótári (fonológiai) alapalak.

	(12b)				(12a)			
	k	u	ɛ	ã	k	u	ɛ	ã
magánhangzós	—	+	—	+	—	+		+
mássalhangzós	+	—	+	—	+		+	
hátsó	+	+	—	+		+		
kerekített	—	+	—	+		+		
felső	+	+	+	—		+		
alsó	—	—	—	+				+
hosszú	—	—	—	—		—		—
periferiális	+	—	—	—	+		—	
lágymagánhangzós	—	—	+	—			+	
érdes	—	—	—	—			—	
orrhangzós	—	—	—	—				
folytonos	—	+	—	+				
zöngés	—	+	—	+	—		—	

A (12a) és a (12b) reprezentációs szintek közötti különbséget a morféma-struktúra szabályok működése alkotja. Ez azt jelenti, hogy a feltétlenül szükséges és az egyes lexikai tételre vonatkozóan idioszinkratikus (12a) fonológiai váz a megfelelő MS szabályok, (morféma-struktúra szabályok) által egészül ki a (12b) formára. — Természetesen a nyelvészet történetében a két szint viszonya egymáshoz képest éppen megfordított. Először állapították meg a (12b) formát, s abból „absztrahálták” a (12a) formát. De — mint látni fogjuk — a (12b) forma is absztrakció. — A feladat természetesen nem az, hogy mennél absztraktabb legyen a kiinduló-

pontunk. Az elvont jelleg önmagában se nem hasznos, se nem haszontalan. Föltehető, hogy az emberi elme bizonyos takarékoszágra törekszik — nem tudjuk pontosan, hogy milyenre —, de valószínű, hogy az a (formális) elmélet közelíti meg (leg)inkább a fonológia számára releváns elméleti (idegrendszeri, s áttétellel artikulációs) műveletek leírását, amely a számunkra jelenleg elérhető maximális takarékoszágra törekszik. Egyelőre nincs kísérleti alapja ennek a törekvésnek; elméletileg azonban ez sajátos válfaja a tudományelmélet „egyszerűség” kritériumának. (A kérdésre később röviden még visszatérek.)

A morféma-struktúra szabályok

Az előzőek során már láttuk e szabályok fő feladatát: a (12a) reprezentációs szintnek összekötését a (12b) reprezentációs szinttel az adott példában. Általánosítva: a szótári (fonológiai) alapalak kiegészítését — nem generatív szempontból nézve pedig redukálását — a rendszeres fonológiai alapalakra.

Az MS-szabályok voltaképpen redundancia-szabályok. Ez azt jelenti, hogy a szótári (fonológiai) alapalakot kiegészítik a redundáns jegyekkel. Talán szemléletesebb volna „redundánssá tevő szabályok”-ról beszélni. — Ez a redundancia szükséges a rendszeres fonológiai alapalak számára; tehát a „redundancia” nem pejoratív jellegű terminus.

Az MS-szabályok halmaza két részhalmazra oszlik: (a) a sorozati megszorítások és (b) a szegmentális megszorítások részhalmazára.

A sorozati (lineáris) megszorítások példája a (12) példában — nem formális kifejtésben — a következő:

(13) Ha a magyarban (a nem expresszív jellegű) első szegmentum [+ mássalhangzós] és egyúttal [– folyamatos], akkor a következő szegmentumnak [– mássalhangzó]nak kell lennie — tehát vagy magánhangzónak vagy likvidának; stb.

Ezeknek a szabályoknak az összessége — melléktermékként — egyúttal a lehetséges „morfémát” is jellemzi az adott nyelvben. Innen kiindulva jelentős nyelvtipológiai általánosításokig érkezhetünk el.

A szegmentális megszorítások példája a (12) tételben a következő (a műszavakat a 2.3. pontban vezetjük le):

(14) Ha a magyarban egy szegmentum [+ magánhangzós], [– mássalhangzós] és [+ felső], akkor feltétlenül [– alsó] is, s egyúttal természetesen [+ folyamatos], [– orrhangú], [– érdes] stb.

E megszorítások egy része önmagában is egyetemes jellegű, ezekre kitérünk a szubsztanciális univerzálék pontjában. Más részük azonban sajátosan magyar; a kombinációjuk feltétlenül sajátosan a magyar nyelvre és csak arra érvényes. A szabály típusa azonban egyetemes jellegű.

Ezeknek a szabályoknak összessége — szintén melléktermékként — jellemzi a magyar „fonémákat”, ha úgy tetszik: a magyar fonémák rendszerét.

Egyelőre tisztázatlan, hogy az MS-szabályok két részhalmazának mi az egymáshoz való viszonya. R. Stanley (1967) szerint először a sorozati megszorítások szabályai alkalmazandók, s utána a szegmentális megszorítások szabályai. — Két megfontolás alapján én épp megfordítva látom a sorrendet. A szegmentális megszorítások ugyanis (i) szorosabb kapcsolatban állnak a szubsztanciális univerzálékkal, tehát valószínűleg általánosabb jellegűek, mint a sorozati megszorítások; (ii) kisebb „kontextust” — csupán a saját szegmentumukat — igénylik, s ezért szintén általánosabbak, mint a sorozati megszorítások. — Ez egyúttal azt az intuíciónkat is kifejezi, hogy a „fonémák alakja” egyetemesebb jellegű, mint a „morfémák alakja”. — Természetesen csupán fokozati különbségről van szó, mert a sorozati megszorítások is — valószínűleg — kapcsolatba hozhatók a szubsztanciális univerzálékkal, a „szótag” és a „fonológiai szó” közbenjöttével; s a kontextusok „nagyságá”-nak értékelésére (a nyelvi kompetencia elméletében) eddig nincs semmilyen figyelembe veendő eredmény.

Az MS-szabályokkal kapcsolatban még megjegyzendő, hogy ugyanolyan „fonológiai osztályozó jegy”-ekkel dolgoznak, mint a fonológiai (P) szabályok. Formájuk között is sok a közös. Sőt nemegyszer egy — morfémán belüli — MS-szabálynak megvan a — morfémák között érvényes — P-szabály-párja.

*

Azt is meg kell jegyezni, hogy a szótári (fonológiai) alapalakot és az MS-szabályokat a kutatók egy része a fonológiai komponens részébe utalja, más része a szótárba. (Az utóbbi természetesen csak ott lehetséges, ahol a szótárt — legalább részben — önálló nyelvléírási komponensnek tekintik.) E dolgozatban azt a felfogást próbálom követni, amely szerint a szótári (fonológiai) alapalak reprezentációs szintje, valamint az MS-szabályok e g y s z e r r e részei a szótárnak és a fonológiai komponensnek. Tekintettel arra, hogy e tanulmány nem foglalkozik a szótár egyéb részeivel, így előtérbe kerülnek a fonológiai vonatkozások. (A diakritikus jegyekkel kapcsolatban azonban nem kerülhető el a szótárra történő utalás.)¹²

2.3. A szubsztanciális univerzálék

A szervezési univerzálék után voltaképpen a formális univerzálék következnének, s csak ezek után a szubsztanciális egyetemes jegyek. Azért választottam a megfordított utat, mert így a bemutatás valamivel egyszerűbb. Egyébként az is elképzelhető, hogy a szubsztanciális — tehát voltaképpen anyagi — kategóriák az elmélet kialakulása szempontjából bizonyos elsődlegességgel rendelkeznek; ez a kérdés azonban itt nem

¹² A többi szervezési univerzálé bemutatását itt elhagyom (lásd a ¹¹ jegyzetet is). Ez nemcsak azért történik, mert a dolgozat célkitűzése és terjedelme korlátozott, hanem azért is, mert a magyar fonológia nagyobb szeletének áttekintését, feldolgozását tartom szükségesnek ahhoz, hogy e témáról tartósabb érvénnyel tudjak írni.

dönthető el. (Szerencsére nincs is különösebb kihatással témánk szempontjából.)

A szubsztanciális univerzálék a fonológiában — az elmúlt évtizedek gyakorlatának többségében — a fonémák. Ezeknek intuitív ismeretét föltételezzük; a fonéma definíciójának vitáját pedig igen érdekesnek, tanulságosnak tartjuk, de jelen dolgozatunk szempontjából lényegtelen mozzanatként elhagyhatónak.

A generatív nyelvészet eleve nem kötötte le magát semmilyen fonológiai elmélet mellett. Voltak, talán még ma is vannak olyan törekvések, amelyek nem a szokásos Jakobsonra alapuló, Halle—Chomsky-féle fonológiai elméletre építik a generatív nyelvleírás fonológiai komponensét.¹³ A többség azonban ebben a kérdésben már megegyezett. (Ez a hely nem alkalmas a még nyitott, vitatott kérdéseket áttekinteni.)

Mindenesetre nyilvánvaló, hogy már az oszthatatlan fonéma felfogásában is legalább két mozzanat előremutatott a fonémának összetevőkre bontása felé: az egyik a fonémának — *ceteris paribus*¹⁴ — a különbségekre, oppozíciókra alapuló szemlélete; a másik pedig az egyes fonémákkal szemben a fonéma-rendszer prioritásának hangsúlyozása. A fenti két — s még néhány egyéb, előremutató — idea megtalálható volt már a harmincas évek közepén a prágai fonológiai iskolában, valamint — szintén még a második világháború kitörése előtt — a szovjet és az amerikai fonológia néhány képviselőjénél. — Az „összetevős fonológia” első felvázolása Jakobson nevéhez fűződik. — A második világháború után Jakobson és társai (köztük Halle) már rendszeres kifejtését is adták. Halle személye és munkássága kapcsolta bele az ötvenes évek végén az összetevős fonológiát a generatív nyelvészetbe. Ehelyt csupán a fonológia végső stádiumának néhány idevágó mozzanatát vázoljuk föl.¹⁵ (Jól tudom, hogy a vázlat mind történeti, mind elméleti szempontból rendkívüli mértékben elnagyolt.)

Az összetevős fonológia alapegységei a „megkülönböztető jegyek”, amelyek a „fonéma” összetevői. Ez azt jelenti, hogy a fonéma ebben az elméletben nem elsődleges, alapvető terminus, hanem másodlagos, levezetett.

A megkülönböztető jegyek [a továbbiakban az angol műszó — *distinctive feature* — rövidítését használom: DF] durván szólva megfelelnek egy hangképzőmozzanatnak, illetőleg egy hangképzőmozzanaton belül (a szóképzés helye vagy a képzés módja tekintetében) a két résztvevő viszonyában az egyik pólusnak. Így például a magyar helyesírás (*sz*) és (*z*) mássalhangzóinak különbsége a zöngéesség viszonyában a [– zöngéesség] és a [+ zöngéesség]. A fonémát pedig az ilyen DF-ek nyalábja alkotja, határozza meg. — Ez a felfogás nem áll ellentétben sem hagyományos

¹³ A nem generatív Jakobson, Jakobson—(Fant)—Halle, illetőleg a generatív Chomsky—Halle (Chomsky és Halle külön-külön is) műveit lásd a bibliográfiában a nevük alatt.

¹⁴ A *ceteris paribus* (= ha minden egyéb feltétel azonos) kezd műszóvá érni a fonológiában. Ebben nincs is semmi meglepő, ha meggondoljuk, hogy a fonológiai oppozíciókban általában egyetlen jegy eltérése jelenti a tipikus problémát.

¹⁵ A megkülönböztető jegyekre épülő fonológia első — és még ma is legrészletesebb — magyar nyelvű bemutatását Fodor István (1961) végezte el.

nyelvészet hangtanával, sem a klasszikus — prágai szintű — fonológiával; hanem mindkettőnek egy-egy aspektusára veti a hangsúlyt. Másrészt éles és kibékíthetetlen ellentétben áll a deskriptív nyelvészet disztribúciós fonéma-szemléletével.

Az összetevős fonológia kialakulásakor főként az artikulációs fonetika kereteit használta föl. A későbbiek során — klasszikusan az 1952–1956-os években — az a törekvés került előtérbe, hogy a fonológiai terminusok meghatározása egyforma szilárdan épüljön a hangképzésre (artikulációs fonetikára) és az akusztikai fonetikára; sőt a hallási (auditorikus) és észlelési (percepciós) fonetikára is. Az utóbbi időben különféle megfontolások alapján még jobban előtérbe került az artikulációs terminológia. (Az angol terminológia általában akusztikai metaforákat használ; ebben a dolgozatban igyekszem magyar hagyományokkal is rendelkező artikulációs terminusokat alkalmazni.)

A DF-ek bizonyos fokig relatív jellegűek. Ez azt jelenti, hogy ugyanannak a fonematikus oppozíciónak két tagja „anyagában”, pontosabban fizikai-fiziológiai anyagában nem feltétlenül azonos két nyelvben. Így például a magyar és az osztyák „magánhangzó-kvantitás” — állítólag — fizikai időtartam szempontjából erősen eltér,¹⁶ úgy látszik, hogy ez az eltérés fonológiai szempontból (legalábbis közvetlenül) nem jelentős.

A DF-ek mint szubsztanciális univerzálék azt a hipotézist tükrözik, hogy „az emberi nem” azonos hangképző és halló berendezéssel rendelkezik, s az emberi közlésben releváns hangrezgések lehetséges zónáinak osztályai is egyetemes jellegűek.

Az összetevős fonológia szubsztanciális univerzáléi három osztályba sorolhatók: a DF-ek, a határ-jegyek és az egyéb jegyek — mint maradék csoport.

2.3.1. A DF-ek a beszéd közvetlen anyagi elemei, az információ hordozói, a fonológiai szempontból központi jelentőségű alapegységek. Eredetileg Jakobsonnak az volt a célja, hogy a DF-paramétereket a lehető legkevesebbre — 10–15-re — szorítsa le; ezért törekedett arra, hogy olyan DF-eket tegyen fel, amelyek — nagyjában — felhasználhatók a magánhangzók és a mássalhangzók számára is. A későbbiekben ez a törekvés háttérbe szorult, de ma is harminc alatt van számuk, a legliberálisabb csoportosításban is. Mint látni fogjuk, a következő (mintegy másfél tucatnyi számú) paraméter nem fordul elő valamennyi nyelvben fonológiailag releváns módon. Az egyetemes feltevés csupán abban áll, hogy semmilyen nyelvben nem található ezen túl egyéb DF-paraméter. — Ez, mint minden empirikus hipotézis, addig érvényes, míg a nyelvek számában, s vizsgálatuk részletességében föl nem merül olyan tényező, ami ezt megcáfolná.

A DF-ek osztályozása¹⁷ (némi elnagyolással Halle és Chomsky alapján) a következő [azokat a jegyeket, melyeknek a magyarban semmilyen relevanciájuk nem lehet, itt elhagytuk]:

¹⁶ Vö. Décsy (1960) 171.

¹⁷ A megkülönböztető jegyek itt következő bemutatásában fölhasználtam a következő forrásokat: Chomsky—Halle (1968); ez volt a fő forrásom, Jakobson—Fant—Halle (1961/1963), Jakobson—Halle (1965, 1957, sajtó alatt), McCawley (1965), Rice (1967) és Harms (1968).

A) Főbb osztályozó jegyek [major class features]

(DF 1) *Zengő* [sonorant]: Akusztikai alapon definiálható; a műszó is – kivételesen – akusztikai jellegű. Kihat a magánhangzókra, a nazálisokra és likvidákra. Ezek a [+ zengő] jegyet kapják; a többi szegmentumok a [– zengő] jegyet. Megfelel a Gombocz-féle hangzóssági sorozat¹⁸ 1–5. lépcsőjének. – Számos nyelvben strukturálisan jelentős, elsősorban a szótagképzés szempontjából.

(DF 2) *Magánhangzós* [vocalic]. Képzése nyílt szájüreggel történik sajátos periodikus rezgések segítségével. Valamennyi („igazi”) magánhangzó és a likvidák (vagyis az [l] és az [r] családja) [+ magánhangzós] jegyet kap. A félmagánhangzók, nazálisok és az összes többi mássalhangzó viszont [– magánhangzós] jegyű. – Strukturálisan szinte minden nyelvben centrális jelentőségű kategória.

(DF 3) *Mássalhangzós* [consonantal]. Képzése során akadály keletkezik a szájüregben: vagy érintkezés vagy súrlódás. [+ mássalhangzós] jegyet kapnak a likvidák és az igazi mássalhangzók; [– mássalhangzós] jegyet a félmagánhangzók és a magánhangzók.

A fenti három paraméter (felső sor) segítségével a következő természetes osztályok különíthetők el (baloldali oszlop).

(15)	[zengő]	[magánhangzós]	[mássalhangzós]
(i) <i>magánhangzók</i> (V) ¹⁹	+	+	–
(ii) <i>félmagánhangzók</i> (G)	–	–	–
(iii) <i>likvidák</i> (L)	+	+	+
(iv) <i>nazális mássalhangzók</i> (N)	+	–	+
(v) <i>nem nazális mássalhangzók</i> (C)	–	–	+

Ez az öt alapvető, úgynevezett *fonológiai természetes osztály*. – Ha a [zengő]-t nem használjuk föl, akkor az utolsó két osztály egybeesik a *mássalhangzók* osztályába. – A hiányzó három logikai lehetőség empirikusan nem fordul elő: (vi) nincs olyan nyelv, amelyben a zöngétlen magánhangzó fonémák disztinktívek lennének [– + –], (vii) a [+ magánhangzós] definíció szerint implikálja a [+ zengő]-t [– + +]; (viii) a nazálisok is eleve [+ zengős]-ek [– – +].

B) Száj- és orrüregbeli jegyek [cavity features]

(DF 4) *Koronális*²⁰ [coronal]. A nyelv éle felemelkedik [+], vagy semleges helyzetben marad [–]. – Ez a magánhangzókra nem terjed ki. – [+ koronális]: a dentális, alveoláris, palato-alveoláris mássalhangzók és a

¹⁸ Lásd Gombocz (1940) 47–49.

¹⁹ A zárójelben álló nagybetűk: V, G, L, N, C, az (i)–(v) természetes osztályokat jelölő rövidítések, „fedőszimbólumok”. Nincs külön elméleti státusuk; felhasználásuk az írásbeli kényelmet szolgálja.

²⁰ A [koronális] jegyet a későbbiek során – előjelezési megfontolásokból – megváltoztatom [perifériális] jegyre. Eszerint [+ kor] = [– per] és [– kor] = [+ per].

likvidák, melyeknek képzésében a nyelv élének szerepe van; [— koronális]-ok azok a mássalhangzók, amelyeknek képzésében az ajkaknak vagy a nyelvhátnak van szerepük, valamint a félmagánhangzók is.

(DF 5) *Elülső* [anterior]. A palato-alveoláris zóna előtti akadály megléte [+], illetőleg hiánya [—] előjeles jegyű. A pozitív [+ elülső] lehet likvida vagy igazi mássalhangzó. Az összes többi szegmentum — beleértve a magánhangzókat és a félmagánhangzókat — [— elülső], de ez a kiterjesztés bizonyos problémákat hoz magával.

A nyelv testével kapcsolatos jegyek [tongue body features].

Mind a magánhangzókra, mind a mássalhangzókra kiterjednek. Három ilyen jegy elkülönítése alakult ki:

(DF 6) *Felső* [high]

(DF 7) *Alsó* [low]

(DF 8) *Hátsó* [back].

A magánhangzók esetében az első kettő megfelel a nyelv függőleges mozgásának, ha a középső nyelvválást nyugalmi állapotnak, alap-állásnak vesszük. Így például a magyarban — egyéb jegyeket azonosnak véve —

(16)	/i/	/e/	/œ/
	[+ felső — alsó]	[— felső — alsó]	[— felső + alsó]

A (DF 6) és a (DF 7) sok vitára adott alkalmat. (Erre visszatérünk majd a DF-ek kétértékűségével kapcsolatban.)

A (DF 8) esetében a régi „veláris” magánhangzók kapják a [+ hátsó], míg a „palatálisok” a [— hátsó] jegyet.

A mássalhangzók esetében a három jegy együttesen így fest:

	palatálisok	velárisok	uvulárisok	laringálisok
(17) (DF 6) [felső]	+	+	—	—
(DF 7) [alsó]	—	—	—	+
(DF 8) [hátsó]	—	+	+	+

Azonban — Halle tapasztalatai szerint — nincs olyan nyelv, amelyben mind a négy mássalhangzó-osztály egyidejűleg fonológiailag releváns volna.

(DF 9) *Kerekített* [round]. A szájüreg szélén — általában az első részén — létrehozott másodlagos szűkítés eredménye. Magánhangzók esetében a labiálisok [+ kerekített], az illabiálisok [— kerekített] jegyet kapnak. Mássalhangzók esetében a [+ kerekített] jegy az úgynevezett „bémolizált”²¹ mássalhangzókra esik, pl. a román nyelvjárási *ochiu* mássalhangzójára (ez azonban szintén vita tárgya).

²¹ A *bémolizált* műszó zenei fogantatású. Főleg francia nyelvterületen használatos. Mifelénk járatosabb a *labializált*.

(DF 10) *Orrhangzós* [nasal]. — Definíciójuk triviális, közismert. — Más-salhangzóra vonatkozó jegy; a nazális magánhangzók általában levezet-hetők egy magánhangzó [+ orrhangzós] jeggyel ellátott mássalhangzó kapcsolatából. — A [+ elülső] nazálisok közül legalább egyik univerzális; ritkábbak a palatális nazálisok [ɲ] — /ny/ és az [ŋ].

C) *Képzésmód-jegyek* [manner of articulation features]

(DF 11) *Folytonos* [continuant]. A hangszalagoktól az ajkakig kiáramló levegő útjában nincs elzárásszerű akadály (vagyis olyan pont, ahol a hang-képzőpár két szerve érintkezne). — A mássalhangzókra terjed ki. (A magán-hangzók redundans módon [+ folytonos] jegyet kapnak.) [+ folytonos] lesz minden réshang és félmagánhangzó; [– folytonos] jegyet kap minden zárhang — beleértve a glottális zárt —, valamint minden affrikáta. A likvidák esetében kézenfekvő volna az /l/-családnak [+ folytonos], az /r/-családnak pedig [– folytonos] jegyet adni; ezzel kapcsolatban azonban bizonyos problémák merültek fel; így elképzelhető, hogy megkülönböz-tezésük épp megfordítva történik, tehát az /r/-félék kapnák a [+ folytonos], s az /l/-félék a [– folytonos] jegyet; vagy teljesen másfélére alapozandó (például: a laterális jellegére az /l/-nek).

(DF 12) *(Elsődlegesen) Felpattanó, nyitódó* [(primary) release]. — Halléék még másféle nyitódásokat is megkülönböztetnek, a mi esetünkben azonban ezekre nincs szükség. — Ez csupán a teljes zárral alkotott szegmentu-mokra, vagyis a [– folytonos] jegyű mássalhangzókra vonatkozik. A záruk hirtelen nyitása [+ felpattanó] a zárhangokra jellemző; a fokozatos — késleltetett — nyitódás: [– felpattanó] az affrikátákra. A fokozatos nyitódás során a szájüregben gerjesztett zaj hasonlít a súrlódáshoz, ezért régebben az affrikátákat — a DF-keretben is — egy zárhang és egy spiráns kapcsolataként jellemezték. A (DF 12) azonban lehetővé teszi a nem spiráns affrikáták leírását is.

(DF 13) *Feszés* [tense]. — A feszesség a hangképzésben való fokozott izomműködést jelöli. Magánhangzók esetében a [+ feszés] általában hosz-szabb; a mássalhangzók esetében pedig általában zöngétlen. De a [+ feszés] képzésű szegmentumot pontosabban, nagyobb gonddal képezik, a „lazákkal” [– feszés] szemben, amelyek gyakran elnagyolt, mormolt, ernyedtt kép-zésűek. — Ez a paraméter még most sem tekinthető teljesen tisztázottnak (főleg artikulációs szempontból nem). Jelen formájában is hasznosnak bizonyult néhány magyar nyelvtörténeti problémával kapcsolatban is. (Vö. a (31) tételek példáit.) — A [feszés] jegyre szükség lehet az úgynevezett zöngétlen médiák leírásában; ezek [– zöngés, – feszés] jegyeket kap-nak, a „normális” zöngétlen mássalhangzók viszont [– zöngés, + feszés] jegyet.

(DF 14) *Lágyított* [sharp]. — A szájüregben a nyelv a palatum irányába felemelkedik; ezáltal az egész üreg alakja sajátosan megváltozik. — Elsőd-legesen csak a mássalhangzókra terjed ki, ott is a szájüreg elülső részében képzettek. Különböző képzésmódbeli és képzésmódbeli mozzanatokkal áll kapcsolatban. — Egyes nyelvekben problémát jelent a palatalizált [+ lágyított] és a palatális [+ felső, – lágyított] mássalhangzók elkülö-nítése. — Magyar nyelvbeli alkalmazása sem problémátlan.

D) Hangforrás-jegyek [source features]

(DF 15) *Zöngés* [voiced]. — Meghatározása triviális, közismert. — (Egyedül a *h*-család okoz problémát a definíció szempontjából.) A magánhangzók definíciószerűen [+ zöngés]-ek fonológiaiilag. A mássalhangzók esetében a zöngésség és a feszeség szempontja szoros kapcsolatban vizsgálándó. A félmagánhangzók [+ zöngés] jegyet kapnak, a /h/-félék [– zöngés]-t; a likvidák általában [+ zöngés]-t.

(D F 16) *Érdes* [strident]. — Ha mindenképpen hangképzési leírást akarunk műszónak, akkor ez lehetne *[súrlódó] is. — Csak mássalhangzókra vonatkozik. A szájüregben a kiáramló levegő erősen súrlódik vagy egy elzáró akadállyal érintkezve, vagy egy-egy durva felületű csatornarészletben. Akusztikailag a [+ érdes] jegyű mássalhangzók zajosabbak (hangzósabbak is), mint a [– érdes] párjuk. Az ellentét szemléltetésére egy sor:

(18) bilabiális/labiodentális; interdentális/alveoláris; postalveoláris/palatális;

[+ érdes]		[f/v]		[s/z]		[š/ž]
[– érdes]	[ɸ/β]		[θ/ð]		[ʒ/j]	

Mivel a [+ érdes] minden esetben hátrább képezett, ezért fölmerül az a javaslat, hogy ezeket hátrahúzott [retracted] vagy „szomszédos” [proximal] néven nevezzük, mint McCawley, illetőleg Halle. Ez jobban összhangban állna a hangképzést alapul vevő terminológiánkkal is, bár magyar terminológiai szempontból nem tekinthető végleges megoldásnak.

E) Prozódikus jegyek [prosodic features]

(DF 17) *Hangsúlyos* [stressed]. — (Az angol [accented] általában ugyan-ez.) — Ennek meghatározása körül annyi vita volt már, hogy nem látszik célszerűnek ezeket elismételni. Itt annál kevésbé sem szükséges ez, mert ebben a dolgozatban nem foglalkozunk a magyar hangrendszernek ilyen vonatkozásaival. Annyi mindenesetre megjegyzendő, hogy csupán ez a jegy a magánhangzókra terjed ki. — A kétértékűség leginkább ezzel a jeggyel kapcsolatban jelent problémákat. A magyarban (indulatszavakat, vezényszavakat nem tekintve) például nyilvánvalóan [+ hangsúlyos] a szó első magánhangzója, s [– hangsúlyos] a második magánhangzója. De a feltűnően hosszú szaknyelvi *szekrényfenék-tengelyfej* összetett szó esetében nyilvánvalóan a két fokozat már kevés lesz. Felfogásunk szerint azonban ez nem jelent súlyos problémát, mert a szótárban a fonológiai alapalakban elraktározott szavak esetében a két érték elegendő, a fonetikai alapalak számára pedig amúgy sem tartjuk fenn a kétértékűség kikötését.

(DF 18) *Hosszú* [long]. — Meghatározása triviális. Kétértékűsége egyes nyelvekben — például az észtnben — problematikus. — Kihat a magánhangzókra. A mássalhangzók esetében a kettős-mássalhangzók (vagy gemináták) általában előnyösebben magyarázhatók két egymást követő egyes mássalhangzónak. (Talán a hangutánzó szavakat kivéve.) A hosszúság a fonetikai szabályok során jelent különféle problémákat. — A [hosszú] jegy (több nyelvben) összefügg a [feszes] és a [hangsúlyos] jeggyel.

*

A fenti tizennyolc DF valamivel több, mint az összes javasolt jegy-paraméter fele. Törekedni fogunk arra, hogy a magyarban még jobban redukáljuk a számukat.

A fenti DF-ek egy része kihatott a magánhangzókra és a mássalhangzókra egyaránt. A bemutatás egyszerűsítése érdekében ezen a szemponton is kénytelenek vagyunk módosítani, s a két tartomány közötti közösségeket csökkenteni.

A fenti DF-ek kétértékűek. Ez azt jelenti, hogy $[+]$ és $[-]$ pólusuk van. A $[+]$ pólus a tulajdonság meglétét — vagy egy skálán viszonylagosan nagyobb mértékét — jelöli, a $[-]$ pólus pedig a tulajdonság hiányát, vagy — egy skálán — viszonylagosan kisebb mértékét. — Itt nincs értelme a kétértékűség mellett és ellen felhozott érveket elsorolni. A mi esetünkben a kétértékűség használata a nemzetközi szakirodalom követését jelenti, ott pedig ez bizonyos előnyöket mutató gyakorlat más alternatív lehetőségekkel szemben. (Ezek az alternatívák: háromértékűség, vegyes rendszer, pólus nélküli paraméterek stb.; viszonylag mind kevésbé kidolgozottak, mint a kétértékű feltevés. Erre a kérdésre más dolgozatban térek ki.)

A kétértékűség azonban — a (11) ábrára visszautalva — csupán a szótári (fonológiai) alapalak és a rendszeres fonológiai alapalak szintjére érvényes megszorítás, s természetesen az őket összekapcsoló morfémastruktúra-szabályokra. — A kétértékűség nem kötelező a rendszeres fonetikai alapalakra és a fonológiai szabályokra, s természetesen a fonetikai szabályokra sem. — Természetesen az egész fonológiai komponens értékét növeli, ha minél egységesebb a jegyek formája. (Ez már voltaképpen a formális univerzálék körébe tartozó kérdés, de itt is célszerű megemlíteni.)

A szótári (fonológiai) alapalak, az MS-szabályok és a rendszeres fonológiai alapalak szintjén szereplő DF-eket *osztályozási jegyeknek* nevezzük. Ezek csupán fonológiai szabályok szempontjából szükséges módon és mértékben osztályozzák az egyes szegmentumokat. — A rendszeres fonetikai alapalak szintjén a DF-eket *fonetikai jegyeknek* nevezzük; ezek már az illető szegmentumnak a teljes fonetikai (artikulációs vagy akusztikai) jellemzéséhez szükséges tulajdonságait ábrázolják.

2.3.2. A h a t á r j e g y e k [junctures, boundary-marks]. Voltaképpen nem DF-ek: nem a közlés (pozitív) fizikai tulajdonságait absztraháló jegyek.

A szintaxis végső (terminális) szimbólum-sorozata²² — durván — feloszlik formatívumokra és konkatenációs — összekapcsoló — szimbólumra. A formatívumok — a szótár útján — szegmentumokká alakulnak; a határok pedig szünet-jegyekké

(19) A csósz ül.

$((T \wedge N) \wedge V)$
NP VP S

²² Angolul 'terminal string'. Az ezzel kapcsolatos kérdések tisztázása a szintaxisban történik.

(20) $N \rightarrow \begin{cases} /cs\acute{o}sz/ \\ \cdot \end{cases}$ (A szótárban fonológiai oszlopokban, ahol mindhárom oszlop első jegye [+ szegmentum].)

$V \rightarrow \begin{cases} /ül/ \\ \cdot \end{cases}$ (A szótárban fonológiai oszlopokban, ahol mindkét oszlop első jegye [+ szegmentum].)²³

(21) $\sim \rightarrow [- \text{szegmentum}]$

A [- szegmentum] oszlopok csupán abban közösek, hogy nincs fonológiai képviselőjük a rendszeres fonetikai alapalak szintjén. (A szünetek fizikai jellemzése kívül esik jelen írásunk tárgykörén.)

A határ-jegyek is nyilván többfélék; az eddigi generativista fonológiai írásokban is előfordultak különböző nagyságrendű és feladatú határmegjelölések. Az utóbbi időben fölmerült az a felfogás is, hogy a fonológiai határok ugyanolyan jellegű elemekre, összetevőkre bonthatók, mint a DF-ek. Valószínűleg a következő határ-jegyekkel (BF) kell számolni (ezek közül a (BF 4) és (BF 5) elválasztása és szimbolizálása ennek a dolgozatnak az újítási javaslata):

(BF 1) *M o n d a t h a t á r.* — Főleg a szintaktikai keret nyilvántartására szolgál. A ciklikus fonológiai szabályokban jut szerephez [+ mondat-h.]; minden mondat elejére és végére kerül.²⁴ (#)

(BF 2) *S z ó h a t á r.* — Léte kétséges. Ha felhasználjuk, például a magyarban, akkor bizonyos prefixumok (*leg-*, igekötők) elé, illetőleg bizonyos szuffixumok mögé kell [+ szó-h.] -okat elhelyezni, egyébként automatikusan következnek a (BF 3)-ból. (#)

(BF 3) *N a g y o b b s z ó f a j i e g y s é g h a t á r a.* — A „nagyobb szófaji egység” definíciójából következik; valószínűleg idetartozik a főnév, az ige, a melléknév és a határozószó — mint szótárban elraktározott egyszerű morféma —; a magyarban esetleg más is. — A [+ nagyobb-h.] minden esetben az illető szó elé kerül. (≠)

(BF 4) *K é p z ő h a t á r.* — „képző” definíciójának függvénye; ezen a téren — grammatikailag — nem minden világos. — A képzők elé kerül a [+ képző-h.] (+)

(BF 5) *R a g h a t á r.* — Hasonlóképpen a „rag” definíciójából következik. — A ragok elé kerül a [+ rag-h.] — (⊥)²⁵

A fenti osztályozás Halle és Chomsky bizonyos eredményeinek felhasználásával készült. Ebben a formájában természetesen erősen vázlatos.

A (BF 1) és (BF 5) határjegyeken kívül más határjegyek felvétele is elképzelhető. Státusuk empirikus kutatása még a kezdet kezdetén tart.

²³ A T (névelő) szimbólum újraírásával itt nem foglalkozom. Valószínű ugyanis hogy az úgynevezett „határozott névelő” az NP (nominális csoport) egészének szintaktikai jegye. Bevezetése pedig valamilyen „balszélső szegmentalizáció” révén történik.

²⁴ Az egyes határ-jegyeket bemutató szakaszok végén grafikai szimbólumok találhatók. Ezeknek sincs önálló elméleti státusa, „fedőszimbólumok”. Egy részük általánosan használatos, más részüket a magyar nyelv számára kellett bevezetnem.

²⁵ A képző-határ és a rag-határ összevont jele (fedőszimbóluma) gyanánt | (egyenes vonalt) használatok e dolgozatban. Jelentése: 'vagy képző-határ, vagy rag-határ'. — A rag egyébként itt a hagyományos terminológia 'rag'-ját és „jel”-ét tartalmazza (vö. erre: Károly (1967a)).

Még az sem tekinthető véglegesen igazoltnak, hogy feltétlenül oszlopformában, jegyek formájában kell őket felírni. Erre csak akkor volna eldöntő erejű bizonyíték, hogyha keresztosztályozás kényszerítő szükségességét sikerülne bizonyítani. (Ez a magyarban valószínű, mivel a (BF 4) és a (BF 5) egymást kizárják.) Így például az *Őcsinek adtam* mondat határjegyei így ábrázolhatók (a bemutatás igényével).

$$(22a) \quad \text{öcs} \neg i \neg \text{nek} \neg \text{ad} \neg t \neg \text{am}$$

$$\begin{array}{cccccc} \# & + & \perp & \# & + & \perp & \# \\ 0 & 1 & 2 & 3 & 4 & 5 & 6 \end{array}$$

$$(22b) \quad \begin{array}{ccccccc} & 0 & & 1 & & 2 & & 3 \\ \left[\begin{array}{l} + \text{ mondat-h.} \\ + \text{ szó-h.} \\ + \text{ nagyobb-h.} \\ - \text{ képző-h.} \\ - \text{ rag-h.} \end{array} \right] & & \left[\begin{array}{l} - \text{ mondat-h.} \\ - \text{ szó-h.} \\ - \text{ nagyobb-h.} \\ + \text{ képző-h.} \\ - \text{ rag-h.} \end{array} \right] & & \left[\begin{array}{l} - \text{ mondat-h.} \\ - \text{ szó-h.} \\ - \text{ nagyobb-h.} \\ - \text{ képző-h.} \\ + \text{ rag-h.} \end{array} \right] & & \left[\begin{array}{l} - \text{ mondat-h.} \\ + \text{ szó-h.} \\ - \text{ nagyobb-h.} \\ - \text{ képző-h.} \\ - \text{ rag-h.} \end{array} \right] \\ & 4 & & 5 & & 6 & & \\ \left[\begin{array}{l} - \text{ mondat-h.} \\ - \text{ szó-h.} \\ - \text{ nagyobb-h.} \\ + \text{ képző-h.} \\ - \text{ rag-h.} \end{array} \right] & & \left[\begin{array}{l} - \text{ mondat-h.} \\ - \text{ szó-h.} \\ - \text{ nagyobb-h.} \\ - \text{ képző-h.} \\ + \text{ rag-h.} \end{array} \right] & & \left[\begin{array}{l} + \text{ mondat-h.} \\ + \text{ szó-h.} \\ + \text{ nagyobb-h.} \\ + \text{ képző-h.} \\ + \text{ rag-h.} \end{array} \right] \end{array}$$

A 4. és 5. oszlopban a képző és a rag minősítése nem problémátlan. (Elképzelhető például, hogy a magyarban [+ jel-h.] határjegyet is föl kell majd venni.)

A határjegyek tehát részben átveszik a szintaktikai információ hordozását. Ezért meglehet, hogy alkalmazásuk gondosan összeegyeztethető a fonológiában is releváns szintaktikai kategóriák felhasználásával.

A határjegyek részben a „morfémák pozicionális osztályai (típusai)” terminust is kifejezhetik. Valószínűnek látszik azonban, hogy egy határjegy önmagában nem szerepelhet szintaktikai környezetként egy fonológiai szabály számára.

A határjegyek között is lehetségesek különféle redundancia-szabályok, így például

$$(23) \quad [ ] \rightarrow [+ \text{ szó-h.}] / \left[\begin{array}{c} - \text{ szegmentum} \\ + \text{ mondat-h.} \end{array} \right]$$

Vagyis a mondathatárok eleve szóhatárok is. (A szabály részletesebben így olvasandó. Minden mondat határa megkapja a szó-határ jegyét is.)

Valószínűleg lesznek bizonyos összeolvadási szabályaik is.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a határjegyek használata nem öncél. Célja: a fonológiai szabályok bizonyos kereteinek, feltételeinek megadása; illetőleg a fonológiai eredmények további fonetikai jellemzésének elősegítése.

2.3.3. Egyéb megkülönböztető jegyek

A DF-eken és a határjegyeken kívül kétféle jegyhalmazt használhatunk föl a fonológiában: a *diakritikus jegyek* halmazát és az *expresszív (emfatikus) jegyeket*. Ezenkívül számításba kell venni az úgynevezett *szabályjegyeket*, melyek voltaképpen a formális univerzálékhoz tartoznak.

A *diakritikus jegyek* voltaképpen a szótári tételekhez tartoznak: egy egész lexikai tétel (morféma, formatívum) tulajdonságai. Azokban az esetekben van rájuk szükség, amikor a grammatika semmilyen egyéb információja nem indokolja a fonológiai viselkedés „nem egyöntetűségét”. Ilyen például a latin deklinációk jegye, vagy a német rendhagyó igék jegye.²⁶ Általánosságban a szókincs egyes rétegeinek eltérő fonológiai jellegét lehet diakritikus jegyekkel megjelölni; így például a hangutánzó–hangfestő elemek [+ onom], szemben a nem kifejező [– onom] jegyekkel szükségesek a magyar morfológiában és fonológiában. A szókincs etimológiai rétegei általában különböző tulajdonságúak lehetnek. Így például számos nyelvben szükséges [– jövevényszó] és a [+ jövevényszó] megkülönböztetése; sőt előfordulhat különböző kölcsönzési rétegek megkülönböztetése. – Itt hangsúlyozni szeretném, hogy ezekben az esetekben nem történeti, hanem *s z i n k r o n*, leíró szempontból relevánsak ezek a diakritikus jegyek, amelyeknek történeti eredete kétségtelen.

A *szabályjegyek* voltaképpen a diakritikus jegyek sajátos részének tekinthetők. Céljuk az általános, a kivételes és a speciális jelenségek elkülönítése.

Az általános szabályok valamennyi esetre vonatkoznak; jelölések [+ nR], ahol az *n* a szabály számát (vagy nevét) jelöli, a nagybetűs *R* pedig az általános szabályt. A [– R] szabályra példa a magyarban a *sok* defektív középfoka: *sok*: [– fokozás R].

A speciális szabályok az esetek egy kis részére vonatkoznak; jelölésük [+ nr], ahol az *n* a szabály számát (vagy nevét) jelöli; a kisbetűs *r* pedig a speciális szabályt, amely gyakran csak egyetlen morfémára érvényes. Magyar példát a megfelelő helyen hozunk.

Nyilvánvaló, hogy a [R] és a [r] szabályok között szoros összefüggés található. A „normális” lexikai tételek minden szabályra [+ R] és [– r] vannak megjelölve; a kivételek pedig [– R] jelölésűek; a [– R] halmazon belül egyesek – a speciális esetek – [+ r] jegyekkel rendelkeznek.

A diakritikus jegyek egyéb csoportjai és a szabályjegyek között különösen gondos összehangolás szükséges.

Az *expresszív jegyek* a beszélő magatartását fejezik ki a közleménnyel kapcsolatban. Természetesen ez is a nyelv társadalmi kódrendszerén belül történik, de a szabályozás jelentős mértékben különbözhet a nem expresszív elemekétől. – Jelen dolgozatunkban eleve a [– expresszív] jegyű szegmentumokkal foglalkozunk; a [+ expresszív] diakritikus jegy alkalomszerű felhasználását azonban így sem kerülhetjük el. – Valószínűleg tovább

²⁶ A diakritikus jegyeket fölhasználta például Lees (1961) a török szókincs arab elemeivel, McCawley (1965) a japánban levő kínai elemekkel, Foley (1965) és Schane (1968) a spanyol, illetőleg a francia szókincs latin elemeivel, valamint Chomsky és Halle (1968) az angol szókincs különféle „etimológiai rétegeivel” kapcsolatban. Ezzel én is foglalkoztam röviden: Szépe (1966).

bontandó az [expresszív] jegy a további kutatások során. — Ez a jegy érintkezik Laziczius Gyula „emphaticum”-kategóriájával (ezt a terminust mi a szintaxisban használjuk, némileg más jelentésben); az affektív, emocionális és egyéb — itt nem elemezendő — szempontok számára is meg kell hagynunk az őket megillető helyet a fonológiában.

2.4. A formális univerzálék

A formális univerzálék tartalmazzák a formális apparátust: alapfogalmakat (alapterminusokat); a segéd kifejezéseket; a szabályok formáját, a másodlagos — de univerzális — terminusokat. Ezeknek egy részéről már szó esett az előző pontokban. (Megjegyzendő, hogy a formalizmus bemutatása itt — sajátos célunknak megfelelően — alig éri el a félformális szintet.)

2.4.1. A l a p f o g a l m a k (alapterminusok) bemutatása (Halle és Chomsky alapján):

(FA 1) *Megkülönböztető jegyek* (lásd a 2.3.1. és a 2.3.2. pontot). Általános rövidítésük F; ez a rövidítés azonban mindig értelmezendő.

(FA 2) *Együtthatók*: a megkülönböztető (s egyéb) jegyek esetén a tulajdonság meglétét [+] vagy hiányát, illetőleg egy skálán a tulajdonság mértékét: [+]; [−]; [n]; [n + 1]; [n + 2] jelölik; de *[− n] vagy *[n − 1] konvenciószerűen nem fordulhat elő. — Az osztályozó jegyek esetében definíciószerűen kétértékűek. A fonetikai jegyek esetében lehetnek kétértékűek vagy többértékűek.²⁷

(FA 3) *Szintaktikai terminusok*. A fonológiai szabályok környezetét, feltételeit a generativista kutatók részben szintaktikai terminusokban adják meg. Ezek lehetnek szintaktikai kategóriák vagy szintaktikai jegyek. Példa:

$$(24) = (P \text{ I liv})^{28} [- \text{ fel}] \rightarrow [+ \text{ fel}] \left/ \begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ + \text{ ker} \end{array} \right\| \left[\begin{array}{c} + \text{ TR} \\ + \text{ Plur} \end{array} \right]$$

Ez az *adjuk* ~ *kérjük* magánhangzójának felső nyelvvállását írja le.²⁹

A morfológiai szabályokra különösen jellemző a szintaktikai terminusok figyelembevétele.

²⁷ A fonetikai „jegyek” lehetnek skalárisak (lépcsőzetesek) vagy vektorális (csupán irányukban meghatározottak) jellegűek is, tehát esetleg nem is diszkrét, hanem kontinuum-jellegűek. Ez a kérdés azonban kívül esik jelen dolgozatunkon.

²⁸ A (P I liv) szabállyal egyenlő a (24) tétel. A (P I liv) szabály majd a IV. fejezetben válik érthetővé teljes egészében; itt csupán a szabály formáját szemlélteti. (A TR szimbólum a tárgvas ragozás jele.) Ez a helyzet valamennyi tétel esetében, amelyet = (egyenlőségjel) kapcsol egy másik tételhez.

²⁹ Itt jegyzem meg, hogy a 2. fejezet illusztráló példái részben a 4. fejezetbeli példák anticipálásai; részben egyéb példák (de ez utóbbiak közül is előfordul majd később egyik-másik valamivel egzaktabb formában).

(FA 4) $\emptyset$ *vagyis zérus*. Ez azt jelöli, hogy valamely szabály végrehajtása során egy elem (jegy, oszlop) eltűnik. Például:

$$(25) = (P\ 24) \quad \begin{bmatrix} - & \text{per} \\ + & \text{érd} \end{bmatrix} \quad \begin{bmatrix} - & \text{per} \\ - & \text{érd} \\ - & \text{zöng} \end{bmatrix} \quad [+ \text{ lány}]$$

$$\begin{array}{lll} \text{SA [szerkezet]:} & \rightarrow 1 & 2 & 3 \\ \text{SC [transzformáció]:} & \rightarrow 1 & \emptyset & 3 \end{array}$$

Ez a szabály a *festi* és az *ereszt* típusú igék *t*-jének eltűnését írja le az imperativusi $[+ \text{ lány}]$ „jel” előtt.

(FA 5) $\rightarrow$, *vagyis újírási nyíl*. Jelentése: 'írd újra a nyíl bal oldalán (egyenes végén) szereplő szimbólumot a nyíl jobb oldalán (fejes végén) álló szimbólummá'. Például:

$$(26) \quad \begin{bmatrix} + & \text{magánhangzós} \\ - & \text{mássalhangzós} \\ + & \text{alsó} \\ + & \text{hátsó} \\ - & \text{hosszú} \\ - & \text{kerekített} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} + & \text{magánhangzós} \\ - & \text{mássalhangzós} \\ + & \text{alsó} \\ + & \text{hátsó} \\ - & \text{hosszú} \\ + & \text{kerekített} \end{bmatrix}$$

Ez a magyar $/\dot{a}/ \rightarrow /a/$; vagyis a rövid illabiális $/a/$ labializálódása — szinkron szabályának — teljes formája. — A szabálynak így nincs környezete, feltétele; tehát abszolút érvényű — a fonológiai szabályok bizonyos pontján.

A (26) szabály formája azonban igen hosszadalmas, s aránylag elsikkad ebben a felírásban a jobboldalon a nóvum, a változás. Ezért inkább a következő három az egyszerűsített felírási mód egyikét használjuk.

$$(27) [- \text{ kerekített}] \rightarrow [+ \text{ kerekített}] \quad \begin{bmatrix} + & \text{magánhangzós} \\ - & \text{mássalhangzós} \\ + & \text{alsó} \\ - & \text{hátsó} \\ - & \text{hosszú} \end{bmatrix}$$

Itt már kiemelődik a változás; viszont a szegmentum többi jegye a „környezetbe” kerül. (A —, vagyis a vastagított gondolatjelféle a kiemelt DF helyét jelöli.) Némely esetben ezt a felírási formát célszerű használni. Gyakrabban azonban a következő két formát használjuk:

$$(28) \quad \begin{bmatrix} + & \text{magánhangzós} \\ - & \text{mássalhangzós} \\ + & \text{alsó} \\ + & \text{hátsó} \\ - & \text{hosszú} \\ - & \text{kerekített} \end{bmatrix} \rightarrow [+ \text{ kerekített}]$$

$$(29) \quad [\quad]^{30} \rightarrow [- \text{ kerekített}] / \begin{bmatrix} + & \text{magánhangzós} \\ - & \text{mássalhangzós} \\ + & \text{alsó} \\ + & \text{hátsó} \\ - & \text{hosszú} \end{bmatrix}$$

³⁰ Az üres $[\quad]$ szögletes zárójel azt jelenti, hogy — a feltételek teljesülése és megfelelő környezet esetén — egy jegy feltétlenül így változik.

A (27) és a (28) egyenértékű felírási módok. Ez esetben azonban a „→” jelentése 'írd át a bal oldalon azokat a jegyeket, amelyek a jobb oldalon előfordulnak'. — A (29) formában a „→” ugyanazt jelenti, mint a (27) és (28) esetében, de egyaránt érvényes, akár pozitív, akár negatív előjelű jegy szerepelne a bal oldalon. Példánkban a $[+] \rightarrow [-]$ tényleges átírás volna; a $[-] \rightarrow [-]$ pedig „üresjárat”-szerű átírás. A dolgozat során általában a (27) és lehetőleg a (29) formát használok.

2.4.2. Segéd kifejezések

Ezek hozzájárulnak az alapfogalmakhoz a fonológiai kifejezések megalkotásában. Feladatuk technikai jellegű; a mondatok kötőszavaihoz hasonlíthatók.

(FS 1) *Görög betűs változók*.³¹ Értéktartományuk + és – (a jegyek együtthatói). Felhasználásukat illusztrálja a következő asszimilációs példa a magyarban:

$$(30) = (P\ 1) \left[\begin{array}{c} \\ \\ \alpha \text{ hát} \end{array} \right] \left/ \begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ \alpha \text{ hát} \end{array} \right. \text{Co} \mid \text{Co} \left[\begin{array}{c} \overline{} \\ + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \end{array} \right]$$

Vagyis a szuffixumokban a palato-veláris irányban nem specifikált magánhangzók az utolsó magánhangzóhoz hasonulnak (a köztük levő mássalhangzókra való tekintet nélkül). Ez azt jelenti, hogy veláris $[+ \text{ hát}]$ esetén velárisak $[+ \text{ hát}]$ lesznek, palatálisak $[- \text{ hát}]$ esetén pedig palatálisak $[- \text{ hát}]$. Az alfa-szabály voltaképpen ennek a két szabálynak összevonása; tehát $[\alpha \text{ hát}]$ esetén a szuffixumok azonos módon $[\alpha \text{ hát}]$ lesznek, vagyis asszimilálódnak.

Egy szabályban két vagy több görög betűs változó is felhasználható, ha több előjel azonosulásáról van szó.

A görög betűk is kaphatnak előjelet. A pozitív előjelet megegyezésszerűen elhagyjuk. A negatív előjelet azonban kiteszük; erre a disszimilációs jelenségek jelölésében van szükség.

Erre egy hipotétikus példa:

$$(31) \left[\begin{array}{c} - \text{ magánhangzós} \\ + \text{ mássalhangzós} \\ \alpha \text{ feszes} \end{array} \right] \rightarrow \left[\begin{array}{c} + \text{ magánhangzós} \\ - \text{ mássalhangzós} \\ - \alpha \text{ feszes} \end{array} \right] \left/ \begin{array}{c} - \text{ szegmentum} \\ + \text{ szó-h.} \end{array} \right.$$

E föltett nyelvben a szóvégi mássalhangzók feszsége fordított előjelű mint az őket közvetlenül megelőző magánhangzóé. Vagyis ebben a nyelvben a szavak végén lehet hosszú magánhangzó + zöngés mássalhangzó, illetőleg rövid magánhangzó + zöngétlen mássalhangzó. (A mai magyar leírásban ez természetesen nem érvényes. Egyébként „– α ” található például a (MS-A15), (MS-24a) stb. szabályokban.)

Zárójelek. Feladatuk általában a rövidítés. Ezeknek több típusára van szükség részben azokon is túl, amelyek a szintaxisban is használatosak.

³¹ A görög betűs változókra vö. Halle (1962b) és Bever (1963).

(A DF-eket bezáró oszlopokat nem tekintjük zárójelnek.) — Bemutatásuk — erős elnagyolással — Halle és Chomsky, de főleg Harms műve alapján történik.

(FS 2–1) *Kerek zárójelek*: ( ) Fakultatív elemek jelölésére szolgálnak. Magyar példa:

$$(32) = (P\ 25) \left[\begin{array}{c} \text{ } \\ \text{ } \end{array} \right] \rightarrow [\alpha\ \text{zöng}] \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ -\ \text{mgh} \\ (+\ \text{ker}) \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} \alpha\ \text{zöng} \\ -\ \text{mgh} \\ (+\ \text{al}) \end{array} \right]$$

A szabály magyarázatát lásd a IV. fejezetben. (A szabály a mássalhangzók zöngésségi asszimilációját fejezi ki.)

(FS 2–2) *Kapcsos zárójelek* { }. Két, részlegesen azonos szabály összeolvasztására szolgál. A { } zárójelbe kerülnek a két szabály eltérő részei. Létrehozása általánosításnak számít. Az egyszerűség kedvéért egy fiktív szabály-párt (33a) és (33b) egyesítünk kapcsos zárójel segítségével egy sémára (33c).

$$(33a) [-\ \text{feszes}] \rightarrow [+ \text{feszes}] \quad /[\bar{V}] \mid$$

$$(33b) [-\ \text{feszes}] \rightarrow \emptyset \quad /[\bar{V}] \#$$

$$(33c) [-\ \text{feszes}] \rightarrow \left\{ \begin{array}{c} [+ \text{feszes}]_i \\ \emptyset_j \end{array} \right\} /[\bar{V}] \left\{ \begin{array}{c} |i \\ \#j \end{array} \right\}$$

Vagyis a toldalékok előtt teljessé válik a redukált magánhangzó (33a); abszolút szóvégen eltűnik (33b). Az egyesítésben az összetartozó elemeket i , illetőleg j alsó index jelöli. (Ilyenféle szabály érvényben lehetett az ómagyarban.) Megjegyzendő, hogy mind a határjegy-szimbólumok, mind az oszlopon belül álló $/V^{32}$ = [+ magánhangzós, – mássalhangzós] csupán rövidítésértékűek. — A (33a) és (33b) szabályt egyetlen sémává egyesítettük. A séma két vagy több szabály *rövidített* felírási formája. *Kiterjesztésének* egyértelműnek kell lennie, hogy megkapjuk újra — információvesztés nélkül — az eredeti szabályokat.

(FS 3) *Feltételek* (K). — Az egyes szabályok alkalmazása feltételekhez köthető; ezek a feltételek megadhatók a fenti alafogalmakban vagy egy ismertnek föltett egyéb — matematikai — formában. Így olvasandó: 'A szabály akkor érvényes, ha a következő feltétel teljesül.' A feltételekre egy magyar példa:

$$(34) = (P\ 21)' \quad n \rightarrow \emptyset \quad // \quad \left[\begin{array}{l} + \text{ névmás} \\ - \text{ Személy} \\ - \text{ Közel} \\ - \text{ Felszólító} \\ + \text{ AR} \\ \langle - \text{ Pluralis} \rangle_i \\ \langle + \text{ Pluralis} \rangle \\ \langle + \text{ Múlt} \rangle_j \end{array} \right]$$

K: vagy i , vagy j

³² A (33) tételben a környezetben szereplő V a [+ magánhangzós, – mássalhangzós] jegy rövidítése. Lehet, hogy a fedőszimbólumokat végülis ki kell zárni a fonológiai szegmentumokon (oszlopokon) belüli rövidítés lehetőségei közül.

A szabály az alanyi egyes szám, 3. személyű igei személyrag jelöletlenségének feltételeit fejezi ki. (Magyarázatot lásd a IV. fejezetben; a kettős ferde vonás // a szintaktikai környezet jele.)

(FS 4) *Ferde vonás.* / Feladata a szabály környezetének jelölése; pontosabban annak elválasztása magának a szabálynak a szövegétől. Így olvasandó: 'a szabály érvényes a következő környezetben'. [Ebben a dolgozatban a szintaktikai környezet rövidítésére (rövidített elkülönítésére) kettős ferde vonást // használok.] (Megjegyzendő, hogy az (FS 3) és (FS 4) használatának elválasztása nem mindig problémátlan.) — Magyar példa az (FS 4)-re már előfordult a (24), (25), (27) és (30) tételekben.

(FS 5) *Egyenes vonás.* — A nyíl jobboldalán jelöli a baloldalon már leírt DF helyét. (Lásd a (27) tételben.)

(FS 6) *Alsó vagy felső limitjelölő kitévők.* Feladatuk a szabályokban (főleg a szabályok környezetében) az előfordulható szegmentumok számának rögzítése. Az alsó limitet ('legalább' jelentéssel) az alsó kitévő jelzi: X_n ; a felső limitet ('legföljebb' jelentéssel) a felső kitévő jelzi X^n . — A következő esetek szemléltetik a limit-kitévők használatát:

(35) /C/-re (mássalhangzóra):

C_1 = legalább egy mássalhangzó (de lehet több is);

C_0^1 = legföljebb egy mássalhangzó, (de lehet egy sem);

C_1^1 = legalább és legföljebb egy mássalhangzó, vagyis pontosan egy;

C_0 = tetszés szerinti számú mássalhangzó (semmi, egy, vagy több);

$(CV)_0$ = tetszés szerinti számú C (mássalhangzó + magánhangzó pár), vagyis lehet semmi, egy vagy több.

A fenti limitjelölők helyenként igen hasznosak lehetnek. Például a magyar vokális harmónia esetében:

$$(36) \left[\begin{array}{l} + \text{ magánhangzó} \\ - \text{ mássalhangzó} \\ - \text{ hátsó} \end{array} \right] \rightarrow [\alpha \text{ kerekített}] / \left[\begin{array}{l} + \text{ magánhangzós} \\ - \text{ mássalhangzós} \\ - \text{ hátsó} \\ \alpha \text{ kerekített} \end{array} \right] C_0 \left[\begin{array}{l} - \text{ szegmentum} \\ \{ + \text{ képző-h.} \} \\ \{ + \text{ rag-h.} \} \end{array} \right]$$

Vagyis (a „palatális” magánhangzók esetében) a labiális illeszkedés a tőszó utolsó magánhangzójához történik, mégpedig tekintet nélkül a közbeeső mássalhangzókra, pl. *mez[ő]kh[ő]z*. (Az asszimilációfélének ez a leírása nem az egyetlen lehetséges mód.)

2.4.3. Jól formált kifejezések

Az alapfogalmak és a segéd-kifejezések segítségével a következő jól formált szimbólumláncok (FJ) alkothatók:

(FJ 1) *Kitévővel ellátott DF.* — Ez azt jelenti, hogy minden DF-nek (+, — vagy görög betűs) kitévővel kell rendelkeznie. Megjegyzem, hogy

ez a követelés a mi kutatásunk jelen fázisában túl erősnek látszik. Több különleges konvenció állandó figyelembevételét kívánja meg. Mint ideális cél természetesen helyes.

(FJ 2) *Fonológiai egység.* — Egy oszlop a benne (kitevővel ellátott) DF-fel, vagy DF-ekkel. — Ez azt jelenti, hogy üres oszlopokkal nem dolgozunk. Erre nincs is szükség, mert a [+ szegmentum] jegy lehetővé teszi, hogy a minimális töltésű fonológiai egységeket is bevonjuk a szabályokba — átmenetileg. — A fonológiai egység felírható lineáris formában is: például a magyar zárt /ē/:

$$(37) \left[\begin{array}{l} + \text{ szegmentum} \\ + \text{ magánhangzós} \\ - \text{ mássalhangzós} \\ - \text{ hátsó} \\ - \text{ felső} \\ - \text{ alsó} \\ - \text{ hosszú} \\ + \text{ feszes} \end{array} \right] = + \text{ szegmentum, } + \text{ magánhangzós, } - \text{ más-} \\ - \text{ salhangzós, } - \text{ hátsó, } - \text{ felső, } - \text{ alsó, } - \\ - \text{ hosszú, } + \text{ feszes.}^{33}$$

(FJ 3) *Fonológiai mátrix.* A mátrix algebrai értelmében: fonológiai terminusokból alkotott téglalap alakú táblázat, amely meghatározott számú sorból és oszlopból áll. A fonológiai mátrix (vízszintes) sorait a DF-paraméterek alkotják, (függőleges) oszlopait pedig a (FJ 2) szerinti fonológiai egységek. (A mátrix 'oszlopa' nem azonos a nem terminus értelemben használt fonológiai 'oszlop'-pal; ehelyett, ti. a 'fonológiai oszlop' helyett, helyesebb „fonológiai egység”-et használni.)

Magyar példa a magyar „magánhangzók” (egyszerűsített) mátrixa, amely a magyar fonológiai egységek egész halmazának egy részhalmaza. (38) Lásd a (48), illetőleg az (52) táblázatban.

(FJ 4) *Fonológiai szabály.* Ennek szabvány-formája — Halle és Chomsky alapján — a következő:

$$Z X A Y W \rightarrow Z X B Y W,$$

- (i) ahol az A és a B lehet bármilyen fonológiai egység vagy $\emptyset$;
- (ii) azonban az A nem lehet egyenlő B -vel,
- (iii) az X és az Y fonológiai mátrixok;
- (iv) a Z és a W szintaktikai terminus;
- (v) a Z és a W lehet egymással egyenlő;
- (vi) mind egyik, tehát a Z , X , Y és W lehet üres is.

(Ad i): Az A és B lehet több fonológiai egység is, gyakorlatilag azonban általában csak egy fonológiai egységről van szó.

³³ A (37) tétel jobb oldalát még tovább lehet komprimálni, ha a DF-nek sorrendje szigorúan meg van szabva: [DF: + + — — — +]. Természetesen hat paraméter erre kevés lesz.

A szabályok közhasznú névvel ellátott elemi típusai:

- (a) $A \rightarrow B$: helyettesítés;
- (b) $A \rightarrow \emptyset$: törlés;
- (c) $\emptyset \rightarrow B$: beszúrás;
- (d) $A, B \rightarrow B, A$: permutálás; ennek leírásában technikai segédletként további szimbolikus átírást szoktak felhasználni:

$$\begin{array}{rcl} & & A \frown B \\ SA: & 1 & 2 \\ SC: \rightarrow & 2 & 1 \end{array}$$

Az *SA* [= structural analysis] azt a fonológiai láncot jelöli, amely kielégíti a szabály alkalmazásának feltételeit; az *SC* [= structural change] rövidítés pedig magát a változást írja le. Lásd a (40) tételt.

Minden, permutálásnál bonyolultabb fonológiai szabályban (például a metatézis esetében, vagy általában — tapasztalatom szerint — három fonológiai egységnél egyszerre többet érintő szabály esetén) használatos ez az eljárás. A számozásnak pusztán írástechnikai (azonosító és rövidítő) szerepe van. — A (d) már esetleg nem „elemi” típus.

- (Ad ii) Önmagában nincs értelme az $A \rightarrow A$ vagy $B \rightarrow B$ szabálynak. (Tautológikus volna.)
- (Ad iii) A fonológiai mátrix meghatározását lásd a (FJ 3)-ban. — Ez a fonológiai szabály közvetlen fonológiai környezete. (Kérdéses, hogy ideveendők-e a diakritikus jegyek?)
- (Ad iv) Ez viszont a fonológiai szabály szintaktikai környezete.
- (Ad v) Ha a szintaktikai környezet lehet egyenlő, akkor kérdéses, hogy az X és Y (vagyis a fonológiai mátrixok) is lehetnek-e egyenlőek. Nyilván igen.
- (Ad vi) Amennyiben üresek, akkor a szabály kontextusmentes [context free]; amennyiben a négy környezetet jelölő szimbólum közül legalább egy nem üres, akkor a szabály kontextusra érzékeny [context sensitive].

A (26) tétel kontextusmentes volt; az összes többi kontextusra érzékeny. — A kontextusmentes szabályok valószínűleg csupán meghatározott helyen alkalmazhatók a fonológiában; egyébként a kötött sorrendet egy diakritikus jegynek kellene helyettesíteni, s így a szabály kontextusra érzékenysé válnék.

(FJ 5) *Fonológiai lánc*. — A fent jól formált kifejezéseken belül két egymást követő fonológiai egységet $\frown$ konkatenációs jellel kapcsoljuk össze. E jelnek csupán algebrai (szimbólumokra kiterjedő) szerepe van. A fonológiai lánc összekapcsolt fonológiai egységekből és a köztük levő segéd-szimbólumokból áll. A fonológiai lánc szélső változata az egytagú fonológiai lánc. Dolgozatunkban csupán laza értelemben beszélünk fonológiai láncról.

2.5. A fonológiai apparátus egyéb részei

Mivel nem célom e tanulmányban általános (egyetemes, elméleti) fonológiát írni, ezért a fonológiai keret további részletes bemutatását itt abbahagyom, a dolgozatban még egy-két kérdésre amúgyis visszatérek.

Csupán említésszerűen sorolom el a fonológiai apparátus egyéb részeit. Az itt következő felsorolás nem tekinthető rendezettnek. Célom csak a figyelem felkeltése, bizonyos kezdeti stádiumú tájékoztatás.

A fonológiai apparátus fentebb elsorolt részei, az univerzálék általában nem elegendőek egy (konkrét természetű) nyelv hangalakjának rendezésére. Ezenkívül két halmaz szükséges ennek a bonyolult feladatnak a megoldásához: az egyik a mindenféle elmélethez szükséges, általános elméleti (tudományelméleti) terminusok halmaza; a másik pedig az ebben a keretben eddig történt, eddigi empirikus nyelveirásai munka tapasztalatai, amelyek különféle elméleti státust értek el, általában a konvenciókét. A továbbiakban ezeket a tapasztalati általánosításokat (konvenciókat és egyebeket) említem meg; néhány egyéb tétel, megállapítás, feltevés stb. kíséretében. (A dolgozaton belül nem feladatom ennek a fontos, hasznos, de meglehetősen vegyes jellegű halmaznak a rendszerezése.)

*

A szabályok alkalmazhatósága

Egy szabályt akkor alkalmazhatunk egy fonológiai láncra, ha annak *szerkezeti elemzése* (SA) kielégíti a szabály feltételeit. Így például a magyarban a (33) szabály alkalmazása tekintetében összevethető a következő két fonológiai lánc (utolsó három fonológiai egysége):

(39a) $\text{csokold} \begin{bmatrix} \text{dét} \\ \# \end{bmatrix}$

$$\begin{bmatrix} - \text{magánhangzós} \\ + \text{mássalhangzós} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} + \text{magánhangzós} \\ - \text{mássalhangzós} \\ + \text{feszes}^{34} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} - \text{szegmentum} \\ + \text{szó-h.} \end{bmatrix}$$

(39b) $\text{ha} \begin{bmatrix} \text{d} \\ \text{a} \end{bmatrix} \neq \begin{bmatrix} \text{h} \\ \text{a} \end{bmatrix} [= \text{had}]$

$$\begin{bmatrix} - \text{magánhangzós} \\ + \text{mássalhangzós} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} + \text{magánhangzós} \\ - \text{mássalhangzós} \\ + \text{feszes} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} - \text{szegmentum} \\ + \text{szó-h.} \end{bmatrix}$$

A (39a) nem elégíti ki a (25) szabály számára szükséges szerkezeti elemzés kritériumát; a (39b) kielégíti. Ezért a (25) szabály értelmében a *csokoládé*

³⁴ A (39) tételben — akár már a (31) „hipotetikus” példában, a (33) „fiktív” szabálypárban — előfordul a [+ feszes] jegy. Nem nehéz rájönni, hogy a szóvégi redukált magánhangzót jelöli. Ez valaha releváns volt az ómagyarban (s ma is az számos egyéb nyelvben); s releváns lehet a mai magyarban is. A kérdés mindenesetre nem tekinthető eldöntöttnek; ezért a példák során bemutatom ezt a lehetőséget is, bár a 4. fejezetben egy egyszerűbbnek látszó eljárás miatt eltekintek tőle.

végző magánhangzója abszolút szóvégen érintetlen marad; a *had(a)* szóvégi magánhangzója pedig eltűnik.

A kielégítő *szerkezeti elemzés* (SA) után kötelező a *szerkezeti változtatás* (SC). Írjuk föl újra a (25) szabály alapján a (39b)-t:

(40) SA: $\begin{bmatrix} - & \text{magánhangzós} \\ + & \text{mássalhangzós} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} + & \text{magánhangzós} \\ - & \text{mássalhangzós} \\ - & \text{feszes} \end{bmatrix} \begin{matrix} - & \text{szegmentum} \\ + & \text{szó-h.} \end{matrix}$

	1	2	3
SC: →	1	0	3

*

Egy szabályt tehát vagy alkalmazunk, vagy nem. Eldönthetetlen esetekben a szabály nem alkalmazható. A cél azonban az, hogy minél kevesebb legyen (ideális esetben semmi) az eldöntetlen esetek száma. Ezért néhány kutató bevezette a „világossági” *kritériumot* [distinctness criterium]. Ennek lényege abban áll, hogy a szótárban minden egyes tételnek legalább egy megkülönböztető jeggyel el kell térnie egymástól; a különbség nem lehet „együttható nélküli” és (+, –) „együtthatós” jegy között. — Jelen dolgozatunkban ezt a kritériumot nem követjük, mert túl erős igényeket támaszt a leírással szemben. Azzal helyettesítjük — legalább is ideiglenesen —, hogy két szótári tételnek legalább egy ponton (DF-en, diakritikus jegyben, közvetlen környezetben, beleértve a szintaktikai terminusokat) kell különböznie.

*

Nem követjük ebben a kísérleti és első dolgozatban szigorú értelemben véve a *rendezési hipotézist*, a *jelöltségi konvenciót*, a *ciklikus szabályok konvencióját* és — lokális eseteket kivéve — az értékelés *egyszerűségének kritériumát*. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy ezekkel nem értenénk egyet, hanem csupán a jelen keretben nem látszik szükségesnek felhasználásuk.

*

A *rendezési hipotézis* lényege abban áll, hogy a fonológián belül a szabályok (MS-szabályok, fonológiai szabályok, fonetikai szabályok) sorozatba vannak rendezve: mindhárom szabályhalmaz tagjai egytől kezdve meg vannak számozva. Bármely szabályt egyszer lehet alkalmazni (a fonológiában), utána tovább kell lépni a következő szabály alkalmazására.³⁵ — Más felfogás szerint úgy is meg lehet alkotni a fonológia szabályrendszerét, hogy a szabályok sorba rendezés nélkül egyszerre legyenek alkalmazhatók; ez összefügg a „világossági” kritérium szigorú elfogadásával. — Ehelyütt

³⁵ A szabályok rendezettsége és a szabályok alkalmazhatósága két, egymással összefüggő, de nem azonos kérdés. Ezzel legutóbb Chomsky (1967) foglalkozott.

egy harmadik, bevallottan leggyengébb erejű stratégiát próbálok követni. Egyes szabályokkal kapcsolatban — szükség esetén — azt említem meg, hogy milyen előzmények után kerülhet sor a végrehajtásukra.

*

A ciklikus szabályok konvencióját sem követem e dolgozatban. (A fonológiai szabályciklus terminus nem azonos a szintaktikai szabályciklussal.) — A fonológiai szabályciklus lehetővé teszi, hogy ugyanazt a szabályt sajátos feltételek mellett többször (vagyis ciklikusan) alkalmazzuk. A sajátos feltételre leggyakrabban a többszörös zárójeles kifejezésekben kerül sor. A szabály végrehajtását mindig a zárójelek által legjobban lezárt tagon kezdjük, minden egyes zárójel eltávolítása után újból végrehajtjuk, míg csak el nem tűnik az összes zárójel.³⁶ A fonológiai szabályciklus szintaktikai felszíni szerkezet zárójeleit használja föl; vö. a (9) tétellel. Ezek ezért transzformációs jellegű szabályok. — Azonban nincs empirikus bizonyíték arra vonatkozóan, hogy minden nyelvben szükség lesz rájuk. A magyarban annak van meg a lehetősége, hogy (i) a többszörösen összetett szavak prozódiai jellemzésében, s (ii) a mondat prozódiai jellemzésében jutnak szerephez. Ez a kérdés azonban a magyarban még nem került beható vizsgálat alá.

*

A jelöltségi konvenció³⁷ [markedness convention] a modern fonológia egyik legérdekesebb problémájával kapcsolatos. Miért jelölöm például a „veláris” magánhangzókat [+ hátsó] jeggyel, s miért nem [– első] jeggyel. — Erre vonatkozólag van már legalább kétféle föltevés. Az egyik a hangképző szervek aktivitását kívánja plusz jellel jelölni, nyugalmi állapotát pedig mínusszal. A másik föltevés bonyolult szerkezeti összefüggéseket tesz föl az egyes DF-ek között, s ezeknek alapján — itt nem részletezendő módon — egy szubsztanciális univerzális igényű *jelöltségi elmélet* [theory of markedness] keretében igyekszik az előjelek elosztását meghatározni. Én ennek a jelöltségi konvenciónak egy helyi értékű, kevésbé igényes változatát próbálom több helyen érvényesíteni. Ennek lényege abban áll, hogy amennyiben lehetséges, [– F] → [+ F] irányú változásokra törekszem.

*

Az *értékelés* minden tudományos elmélet velejárója. Honnan tudjuk, hogy mit ér, amit csinálunk? — A hangrendszerek leírásának évezredek hagyománya van Pāninitól kezdve, majd a görögöktől (újra)kezdve. Miért

³⁶ Magyar nyelvű bemutatása — német példán —: Kiefer (1967).

³⁷ A 'fonológiai jelöltség' nem azonos a 'morfológiai jelöltség'-gel (vö. Jakobson (1932/1964), bár elképzelhető, hogy csupán egy univerzális jelöltségi elmélet rész-megnyilvánulásai. A fonológiai jelöltség elméletét Chomsky—Halle (1968) vázolja föl. — Vö. Deme (1967 b) és Szepe (1967) (sajtó alatt).

csinálunk mást, s mivel indokoljuk ezt? — Erre adható egy triviális és egy elméleti igényű válasz. Triviális válasz volna az, hogy minden korszak megpróbálja megoldani (újból megoldani) a maga színvonalán a tudományos feladatokat. A mi esetünkben ez azt jelentené, hogy a hipermodern fonetika, elsősorban a beszédszintézis, a generatív nyelvelmélet, a formális logika stb. különféle eredményei feljogosítanak arra a reményre, hogy felhasználásuk révén mai leírásunk jobb lesz, mint a tegnapi. A válasz nyilván igaz, de naivitásában nem nagyon lelkesítő. — Ha nincs valamilyen belső, nyelvészeti, elméleti kritériumunk a munka minőségének le mérésére, akkor a kérdés nem tekinthető a nyelvészet tárgyának. (Hogy minek, már az sem a nyelvészet dolga.)

A generatív nyelvészet az elméletek minőségének értékelésére az *egyszerűség kritériumát* dolgozta ki. Ez azt jelenti, hogy két — egyébként egyenlő teljesítményű — formális nyelvleírás közül az tekinthető aránylag jobbnak, amely a feladatot gazdaságosabban, egyszerűbben, kevesebb szimbólum segítségével végzi el. — Ez a kritérium nem tekinthető azonosnak az általános tudományelmélet — valamelyik — egyszerűségi kritériumával. Igénye sajátosan nyelvészeti. (Implicite az idegműködés gazdaságos modellálása is cél; de ez nem tekinthető reálisan elérhető feladatnak a mostani években.) Nem a tinta megtakarítása a cél, ennek önmagában nincs semmilyen jelentősége. Mindössze arról van szó, hogy a — *ceteris paribus* — sallangmentesebb leírás föltehetően nem tartalmaz felesleges anyagot, jobban megközelíti az emberi nem (*homo sapiens*) nyelvi képességének modelljét.

A jelenkori kétféle fonológia alapegységének, a fonémának és a megkülönböztető jegynek összevetésében, értékelésében Halle ért el jelentős eredményeket.³⁸ A következő helyi jelentőségű magyar példa az általánosítás lehetőségére vonatkozik. (Tovább általánosítva — *ceteris paribus* — kiterjeszthető az egész fonológiára.)

Hasonlítsuk össze a *-hoz/-höz/-höz* rag szelekciós szabályainak leírását háromféle felfogásban: (41) morfonológiai, (42) disztribúciós, (43) „generativista” módon.

- (41) A *-hoz, -höz, -höz* rag *-hoz* alternánsa veláris hangrendű tőhöz, a *-höz* alternánsa palatális—illabiális hangrendű tőhöz, a *-höz* alternánsa pedig a palatális—labiális hangrendű tőhöz illeszkedik.

Valamivel formálisabb igényű átírásban (kb. deskriptivista felfogásban).

- (42) Ha (i) */a/, /á/, /o/, /ó/, /u/, /ú/* (plusz a kivétellistában néhány */i/, /í/* és */é/-t* tartalmazó szótag áll a szóvégén, akkor *-hoz*;
 (ii) ha */e/, /é/, /i/, /í/-t* tartalmazó szótag áll a szóvégén, akkor *-höz*;
 (iii) ha */ö/, /ő/, /ü/, /ű/-t* tartalmazó szótag van a szóvégén, akkor *-höz*;

A (42) szabály már tovább nem vonható össze, mert a fonémák oszthatatlan egységek — a klasszikus fonológia legtöbb irányában —, ezért belőlük csak extenzionálisan (felsorolással) alkothatunk osztályokat.

³⁸ Vö.: Halle (1962/1964).

$$(43) \left[\begin{array}{c} \alpha \text{ hát} \\ \alpha \text{ ker} \end{array} \right] \left/ \begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ \alpha \text{ hát} \\ \alpha \text{ ker} \end{array} \right. \text{Co} \perp \text{Co} \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \end{array} \right] \text{Co}$$

K: ha [— hát], akkor és csak akkor [α ker]

A (43) pontosabb, többet mond el, mint a (42); például egyértelműen említi a mássalhangzós környezetet. Alárendeli a labiális illeszkedést a palato-veláris illeszkedésnek. S főként lehetővé teszi, hogy a szótárban egyetlen tételbe egyesítsük a *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragot. Az „archimorféma”³⁹ magánhangzója világosan egyetlen *természetes osztályt* alkot: a középső nyelvállású rövid magánhangzók osztályát. A fonémaapparátus segítségével ennek a természetes osztálynak a felírása több szimbólumot vesz igénybe, mint bármely egyes alternáns. A DF-ek segítségével pedig a természetes osztály — amely az általánosítás magasabb fokát képviseli — kevesebb szimbólummal fejezhető ki, mint az „alternánsok”. — Ez a prágai fonológiai irányzat archifonéma-szintje.

Az eljárás egyetlen sémává von össze két vagy három szabályt. A rövidítés mértéke *számszerűen* tükröződik az eredeti szabályok és a séma DF-einek különbségében. Arra törekszünk, hogy a rövidítések ne alkalmoszerűek legyenek, hanem *nyelvészetileg jelentős általánosításokat* fejezzenek ki, tükrözzenek számszerű arányaikban.

Itt nem célunk az alfabetikus és a DF-es jelölésmódok minden szempontú összehasonlítása. Mindössze a segítségükkel kifejezhető rövidíthetőség mértékére próbáltam felhívni a figyelmet.

Az *egyszerűség kritériumát* ebben a dolgozatban csupán helyileg használom föl. Most még nem tartunk ott, hogy érdemes volna erre vetni a hangsúlyt, hiszen nemhogy két, hanem egyelőre még egyetlen egy teljesen kidolgozott fonológiai koncepció sem áll rendelkezésünkre a magyarban.

*

3. A magyar fonológiai szegmentumok és megszorítási szabályaik

A következőkben a magyar generatív grammatika alsóbb szintjének néhány kérdését próbálom bemutatni, lazított formalizmussal, jóformán mintegy probléma-katalógusként. Először (3. fejezetben) a tulajdonképpeni fonológia kerül sorra; a következő (4.) fejezetben pedig a morfológia néhány kérdése.

A fonológia bemutatásának alapja a szervezési univerzálék (11) ábráján látható modellje. A három reprezentációs szint és a három szabályhalmaz voltaképpen külön fejezetet is alkothatna. Az alapalakok külön bemutatásától azonban eltekinthetünk, hiszen ezek amúgy is kiolvashatók a

³⁹ Az *archimorféma* — az 'archifonéma' mintájára megalkotott — pedagógiai értékű műszó. A 'morféma' állandó részét jelöli, illetőleg a 'morféma-alternánsok' közös részét.

szabályok segítségével. Ezért ebben a fejezetben csupán a szegmentális megszorítások kerülnek sorra. A sorozati megszorításokkal más dolgozathoz foglalkozom. A tulajdonképpeni fonológiai szabályok, valamint néhány egyéb fonológiai probléma említése a 4. fejezetben kerül tárgyalásra.

A szegmentális megszorítások problémaköre nagyjából azonos azzal, amit hagyományosan a fonémaállomány (fonéma-rendszer) leírásának tekintenek.

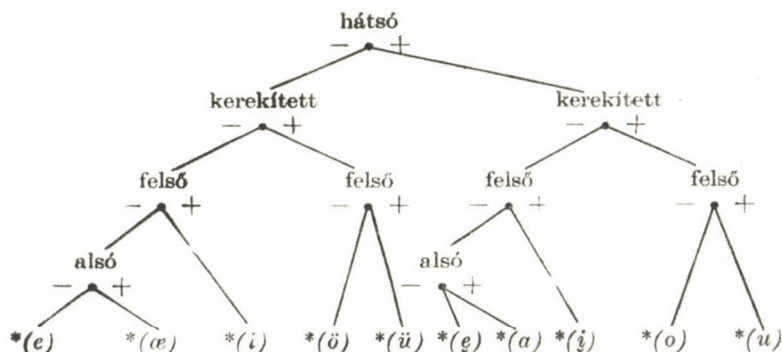
A bemutatás egyszerűsége miatt külön vesszük a magánhangzókat (3.1.), a mássalhangzókat (3.2.), az úgynevezett marginális elemeket (3.3.), valamint a három részhalmoz egyesítéséből adódó kérdéseket (3.4.).

3.1. A magyar magánhangzók

Magánhangzónak tekintjük – definíciószerűen a [+ mgh, – más] jegyekkel rendelkező szegmentumokat. Ne feledjük azonban, hogy ezek a DF-ek a tárgyalásnak ezen a pontján hipotetikus konstrukciók, melyeknek egyetlen céljuk, hogy a továbbiak során eljussanak a magánhangzó-szegmentumok artikulációs (vagy akusztikai) jellemzéséhez. Tehát itt még nem magánhangzó-fonémákról, még kevésbé a beszéd-folyam magánhangzó-darabjainak közvetlen jellemzéséről van szó.

A következő magánhangzó-paraméterek föltevése látszik szükségesnek a magyarban (rövidítve); (DF 6): [fel]; (DF 7): [al]; (DF 3): [hát]; (DF 9): [ker]; (DF 18): [hosz].⁴⁰ Az első négy jellemzi a rövid magánhangzókat, vagy általában a magánhangzókat. Az összefüggések szemléltetésére a DF-eket sajátosan rendezzük; sorrendjüket fa-alakú (gráf-alakú) ábrán mutatjuk be.

(44)⁴¹

⁴⁰ A magyar magánhangzók elkülönítéséhez csak erre az öt DF-re van szükség. – A következőkben a DF-eket rövidítve használom. A rövidítések a következők: magánhangzós = [mgh], [mássalhangzó] = [más]; hát(ul)só = [hát]; kerekített = [ker]; felső = [fel]; alsó = [al]; hosszú = [hosz]; perifériális = [per]; lágyított = [lágy]; érdes = [érd]; orrhangzós = [orr]; folytonos = [foly] és zöngés = [zöng]. – Céлом az volt, hogy a rövidítések magyarul olvashatók maradjanak.

⁴¹ A (44) gráf feladata a szükséges minimális különbségek („fonológiai oppozíciók”) szemléltetése. Itt tehát mindössze az a célunk, hogy minden egyes magánhangzó-fonéma legalább egy DF-fel különbözzön a többitől.

Szokásosabb „fonológiai” jelöléssel ilyen ábrát kapnánk (bár hangsúlyozni szeretném ismét, hogy nem fonémákról van szó):

(45)	i	ü	u	ĩ
	e	ö	o	ę
	æ			a

A mai magyar nyelvben nem találunk $/i/$ és $/e/$ fonémát, vagyis az „illabiális-veláris” sor középső és felső nyelvállású magánhangzóit. Nyelvtörténetileg azonban az $/i/$ megléte kétségtelen, s jó érvek vannak amellett is, hogy volt $/e/$. Tekintettel arra, hogy nyelvleírásunk célja szinkronikus, ez még nem volna elegendő érv ennek a jegy-kombinációnak a megengedésére. Van azonban egy szinkron érvényű motívumuk: a magánhangzó-harmónia. Úgy látszik, hogy az úgynevezett mély hangrendű szavak, mint *bír, bízik, csik, csitít, díj, dívik*; illetőleg *acél, derék, Mózes, mágnes* hangrendi illeszkedése a szinkroniában egyszerűbben írható le, ha föl tesszük, hogy hangalakjuk a szótárban egy „veláris” elemet tartalmaz. (Nem ez az egyetlen módja a kérdés megoldásának, de én ezt tartom a legegyszerűbbnek. A problémára a későbbiekben még visszatérek.) Ez a „receszív” $*/i/$, $*/e/$ arra mutat rá, hogy nyelvünk történetének régmúlt eseményei kihatással lehetnek mai rendszerére annak alapul szolgáló — „absztrakt” (voltaképpen: viselkedése miatt ilyennek fölített: *k o n s t r u á l t*) — szerkezetében akkor is, ha már „konkrét”-en⁴² nem tapasztalhatók a beszéd folyamatban.

A szegmentumok jellemzésében az $*/a/$ is veláris-illabiális jellegű, holott a mai érzékelhető $/a/$ fonémánk labiális jellegű. — Történeti szempontból itt is erős érvek vannak egy hajdani illabiális $/ā/$ föltevésére. Mai nyelvjárásaink egy részében is megőrződött ez a „hangszín”. (Most a peremnyelvjárásokra utalok, nem pedig a palóc $/ā/$ -ra.) Ez azonban szintén nem volna elegendő érv; bár kétségtelenül eleve gondolatébresztő az ilyen jellegű történeti tény. — Még az sem volna eldöntő jellegű, hogy a mai magyar gyermeknyelvben a rövid $/a/$ szegmentum általában először illabiális, s csak később labializálódik; bár ennek súlya is igen nagy lehet. (Sajnos, egyelőre nincs kritériumunk a gyermeknyelvi adalékok méltó értékelésére.) — Ismét a leírás egyszerűségére hivatkozom döntő érvként. Egyszerűbb az illabiális rövid $*/ā/$ -ból levezetni — labializálódással — a rövid labiális $/ā/$ -t, de csak az után, miután (i) bizonyos alaktani helyzetekben elvégezte a nekijutó feladatot (a *fa ~ fát* töváltakozásban és hasonló esetekben), s miután (ii) megfelelő helyzetekben a rövid illabiális $*/ā/$ hosszú illabiális $*/ā/$ -vá nyúlt. — Az csupán futó említést érdemel, hogy erre a jegykombinációra egyébként is szükség lesz az *akadémia*-szerű „idegenszerű kiejtés” leírásában.

Kommentálandó még az $*/e/$ és az $*/æ/$ különválasztása. Nyelvtörténetileg ezeknek megléte közismert. A mai magyar nyelvjárások nagy részében is megvan a zárt $/ē/$ és nyílt $/e/$ szembenállása. De ha nem volna, akkor is könnyebbiséget jelent alaktani szempontból a „zárt $ē$ ” föltevése,⁴³ például

⁴² Vö. Fónagy (1966).

⁴³ A zárt $/ē/$ föltevése nem új; ezt számos régebbi alaktani mű is ezért teszi föl.

a *-hoz*, *-höz*, *-höz*, az *-on*, *-ën*, *-ön* és más esetek számára. (Itt sem ez az egyetlen megoldási lehetőség, de ez a legegyszerűbb.)

Ehhez a rövid „magánhangzó-rendszer”-hez néhány szegmentális megszorítási szabály (MS – A) tartozik:

(MSA – A1) [+ fel] → [– al]

Ez ilyen, ellentétes előjelű formában is felírható⁴⁴ (de természetesen más iránnyal):

(MS – A1') [+ al] → [– fel].

Vagyis a felső és az alsó nyelvvállású magánhangzók kizárják egymást. Ha volna a formalizmusunkban egy Sheffer-féle vonás, akkor a két DF pozitív előjelezett formájának összeférhetetlenségét így is kifejezhetnénk:

*(46) [+ fel] | [+ al]

Ez a megszorítás azonban univerzális jellegű, s a szubsztanciális univerzálék közti összefüggéseket tükrözi.

Ha most figyelmen kívül hagyjuk a (45) utolsó oszlopát, s csak az első oszlopot vesszük a figyelembe, akkor voltaképpen ternárisnak is minősíthetnénk a (46)-ban a leírt összefüggést; valahogy így:

*(47)	$\frac{* æ }{[+ \text{ emelkedés}]}$	$\frac{* e }{[\pm \text{ emelkedés}]}$	$\frac{* i }{[– \text{ emelkedés}]}$
-------	--------------------------------------	--	--------------------------------------

Az [emelkedés] föltett DF a nyelv függőleges emelkedését jelölné itt. — Erre azonban formális okokból nincs lehetőség, mert minden egyéb esetben kielégít a bináris előjel-closztás az osztályozó jegyek szintjén. (Ezt a szabályt azonban — valamilyen formában — alighanem meg kell valósítani a fonetikai jegyek szintjén, ahol az ábrázolás lehet fokozatos, tehát akár ternáris is.) Túlzásnak látszik ennek a pontnak mint az elmélet próbájának hangsúlyozása.⁴⁵ Generatív nyelvléírási keretben a probléma csekély fontosságú. (De az a gyanúm, hogy még egy nem szigorú analitikus deskriptív keretben is elháríthatók a *nî*, *ně* és *ne* nem-lináris jellegének problémái, ha figyelembe vesszük, hogy ezek nem tartoznak azonos grammatikai osztályba.) A felső nyelvvállásúak kérdésére a (3.3.) pontban még visszatérek.

Lényegesebb a következő szegmentális megszorítás.

(MS – A2) [+ker] → [– al]

Vagyis a labiálisok között nincs alsó nyelvvállású. Ez is lehet univerzális. (Érdekes módon, a magyar nyelv generatív keretben történő fonológiai leírásának amerikai szakembere ezt a szabályt nem veszi figyelembe.⁴⁶)

A „hosszú magánhangzók rendszere” a rövidből vezethető le a (DF 18) [hosz] jegy segítségével. Mivel ez paraméter, valamennyi rövid magánhangzó esetében föltesszünk egy hosszú párt; — ismét hangsúlyozom, hogy

⁴⁴ A szabályok egy része megfordítható. Itt azonban nem szükséges teljesen kiaknázni a formalizmusban levő minden logikai lehetőséget; ezért a „megfordítás”-októl a továbbiak során általában eltekintek.

⁴⁵ Vö. Nyelvtudományi Közlemények 63. 160 (1961).

⁴⁶ Vö. Rice (1967).

(i) csupán ezen a szinten, (ii) absztrakt konstruktumként. A rövid és hosszú magánhangzók táblázatos formában így írhatók le:

(48)

	/e/	/ē/	/œ/	/œ̄/	/i/	/ī/	/ö/	/ō/	/ü/	/ū/
hátsó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
kerekített	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+
felső	—	—	—	—	+	+	—	—	+	+
alsó	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—
hosszú	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+

	/ɛ/	/ē/	/a/ ⁴⁷	/ā/	/i/	/ī/	/o/	/ō/	/u/	/ū/
hátsó	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
kerekített	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+
felső	—	—	—	—	+	+	—	—	+	+
alsó	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—
hosszú	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+

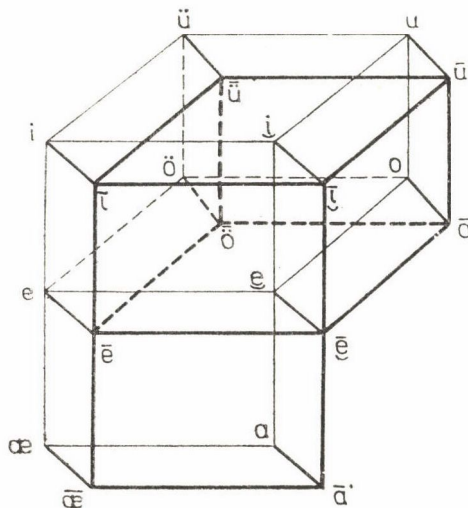
Az üresen maradt kockák a két eddigi (MS—A) szabálynak a (44) gráfon való végrehajtásából adódó „megtakarítások”.

A (45) ábra kiegészítve a hosszú magánhangzókkal így fest:

(49a)	i	ü	u	ī	ĩ	ā	ū	ī	vagy	(49b)	i/ĩ	ü/ū	u/ū	i/ī
	e	ö	o	ē	ẽ	ō	ō	ē			e/ẽ	ö/õ	o/õ	e/ē
	œ		a	œ̄	œ̄	ā	ā	ā			œ/œ̄		a/ā	a/ā

Három dimenziós szemléltetéssel:

(50)

⁴⁷ Az /a/ itt még illabiális.

Ábránkon a fekete vonalak a „hangszínbeli” rendszert mutatják, a zöld vonalak a rövid, a piros vonalak pedig a hosszú rendszert. (Az ábrának mindössze a föltett oppozíciók szemléltetése a feladata.)

A hosszú magánhangzók közül kommentálásra szorul négy. A veláris-illabiális hosszú sorra érvényes az, amit már előhoztam a rövid sorral kapcsolatban.

A hosszú */a/ ebben a rendszerben egyszerűen helyezhető el mint a */a/ párja.

A hosszú */æ/ szegmentum nyelvtörténetileg nem újdonság, nyelvjárástani szempontból sem. — Indokom azonban ismét alaktani. A -nál/-nél; -dögál/-dögél/-dögél stb. szuffixumokban előforduló /á/ ~ /é/ párhuzam így magyarázható a legegyszerűbben. Ezeknek a szuffixumoknak a bevezetése és felhasználása után az */æ/ szegmentum „eltüntetendő” a következő szegmentális megszorítási szabállyal:

$$(MS-A3) [+a1] \rightarrow [-a1] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ hát} \\ + \text{ hosz} \end{array} \right]$$

A kerekítést nem szükséges megjelölni, épp az (MS-A2) szabály miatt, pontosan annak megfordítása miatt.

Az (MS-A3) szabálynak is van nyelvtörténeti párhuzama. Itt azonban ez nem volna elegendő motívum. Jelen szerepe abban áll, hogy az alaktani szempontból szükséges (egyszerűsítő) jegykombinációk számát redukálja a fonetikai jellemzés érdekében.

Itt jegyzem meg, hogy /e/-ző dialektusaink esetében a nyílt hosszú */æ/ és a zárt rövid */e/ törlése egyetlen alfaszabály segítségével elvégezhető.

$$(MS-A3') [ ] \rightarrow [-\alpha a1] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ hát} \\ \alpha \text{ hosz} \end{array} \right]$$

A hosszúsággal kapcsolatban megemlítenő a magyar kutatók által a nemzetközi fonológiai közvélemény elé tárt fonológiai emfaticum kategóriája, amelyet itt alkalomszerűen használok föl [+exp] formában. A leírás további részeiben ezt nem kívánom használni az idevágó részletkutatások kezdetlegessége miatt. Ezen a ponton azonban szükség van rá. — A többé-kevésbé általánosan elfogadott föltevés szerint a [+exp] jegy a magánhangzókra illetően nyújtó hatású, tehát a [+hosz] jeggyel konkurál. Két ponton azonban eltérnek egymástól: az egyik az, hogy a [+exp] esetében a rövid magánhangzók megtartják az eredeti hangszínüket. Tehát „eejnye” (ēiñæ), „aadd ide” (adidæ) első magánhangzói esetében nyúlás található, de az MS szabályokra való tekintet nélkül. Az „eejnye” első szegmentuma:

$$(51) \left[\begin{array}{l} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ - \text{ hát} \\ - \text{ ker} \\ - \text{ fel} \\ + \text{ al} \\ - \text{ hosz} \\ + \text{ exp} \end{array} \right]$$

Tehát az (MS—A3) szabály előtt kell bevezetni az [exp] jegyet; mert annak környezetében már [+hosz] található. (Ennek formájával itt nem foglalkozom.) Ez itt azért fontos, mert az expresszív-emfatikus nyújtásra mindig szükség lehet; tehát ha nem szótárilag van specifikálva az [exp] jegy, hanem a későbbi szabályok során kerül bevezetésre, akkor fölmerül az a gyanú, hogy a magyarban az (MS—A3) szabályt sokkal későbbre kell rendezni, mint most tettem. (Az [+exp] jeggyel kapcsolatban még megemlítendő, hogy a [+hosz] DF-fel ellátott szegmentumokban is előfordulhat. Valószínűleg a fonetikai szabályok során másfajta időtartambeli kihatása lesz, mint a [+hosz] jegynek. Az [exp] jeggyel egyéb vonatkozásban itt nem foglalkozok.)

Az (MS—A3) szabályhoz hasonlóan még két hasonló szegmentális megszorításra van szükségünk. Az egyik a rövid */a/ labializálása:

$$(MS-A4) \quad [\quad] \rightarrow [+ \text{ker}] \left/ \begin{array}{c} \text{---} \\ + \text{ hát} \\ + \text{ al} \\ - \text{ hosz} \end{array} \right.$$

K: később megjelölendő P szabályok végrehajtása után.

Nem akarom elismételni a fentebb már említett dolgokat. Egy ponton lehet majd még ezeket kiegészíteni. Ha ugyanis a [hosz] DF-et a szótár magyar eredetű elemének jó részében nem kell megjelölni, hanem a nyúlást — ezekre vonatkozóan — egy külön P-szabály vezeti be, akkor az (MS—A4) szabályt, a nyúlás szabályának végrehajtása után kell alkalmazni. Az /a/-félék hangszíne ott aztán szintén összekapcsolható a hosszúságukkal, ahogy ezt az /e/-félék esetében láttuk. Ennek azonban némileg más a formája:

$$(MS-A4) \quad [\text{ker}] \rightarrow [- \alpha \text{ker}] \left/ \begin{array}{c} \text{---} \\ + \text{ hát} \\ + \text{ al} \\ \alpha \text{ hosz} \end{array} \right.$$

Vagyis a veláris alsó nyelvállású magánhangzók kerekítése fordított előjelű hosszúságukkal: ha hosszú, akkor illabiális; ha rövid, akkor labiális.

Itt meg kell azt is jegyezni, hogy a hosszú illabiális természetesen /á/ fonetikailag alacsonyabb nyelvállású, mint a rövid labialis /a/. Úgy látszik, hogy a fonológiai osztályzójegyek esetében egyszerűbb, ha úgy teszünk, mintha egy szinten lennének. Szükség lesz majd olyan későbbi fonetikai szabályra, amely az /á/-t nyelvállás szempontjából a megfelelő szintre helyezi el.

Az utolsó szegmentális megszorítás a veláris-illabiálisokra vonatkozik:

$$(MS-A5) \quad [+ \text{hát}] \rightarrow [- \text{hát}] \left/ \begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ker} \\ - \text{al} \end{array} \right.$$

Vagyis a nem alsó (tehát középső és felső) nyelvállású veláris illabiális magánhangzók palatálisá válnak, miután elvégezték az illeszkedésben rájuk háruló feladatot. Mivel a hosszúságról itt nem esik említés, a szabály

a rövid és hosszú magánhangzókra egyaránt érvényes. — Az (MS—A5) szabályt is a P-szabályok után kell majd rendezni.⁴⁸

A (48) táblázat — (49a) és (49b) ábra, valamint az (50) ábra) az (MS—A3) és az (MS—A5) szabályok alkalmazása után — a következőképp módosul:

(52)

	ë	é	e	i	í	ö	ó	ü	ű	a	á	o	ó	u	ú
hátsó	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+
kerekített	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
felső	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+
alsó	—	—	+	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—
hosszú	—	+	—	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+

Az egyes magánhangzók rendes magyar helyesírási formájukban találhatók. (Kivétel a zárt /ë/, melynek nincs helyesírási jele. Felvételét azonban szükségesnek tartom a központi nyelvjárásokon alapuló magyar köznyelv magánhangzó-rendszerébe.) Ez is mutatja, hogy mennyire fonematikus a magyar helyesírás (ebben a tekintetben).

A (48) táblázathoz képest újabb „megtakarításokra” nyílik mód az (52) táblázatban. Itt azonban bizonyos óvatosságra van szükség, mert ne felejtsük el, hogy az (52) táblázat egy hosszú folyamat eredménye: az MS-szabályok végrehajtása után kapjuk meg, sőt jórészt a P-szabályok végrehajtása után. Éppen ezért hangsúlyozni szeretném, hogy ez a táblázat a magyar magánhangzók „fonéma-rendszerét” mutatja be; de további mélyebb szabályszerűségek levonására nem alkalmas. Azonban nincs tanulság nélkül, ha kísérleti szempontból szemügyre vesszük a látszólagos „megtakarításokat”.

A [kerekített] sorban az (MS—A2) szabály értelmében redundáns a kerekítés az /e/, az /a/ és az /á/ esetében. Igen ám, de közben az (MS—A4) szabály labiálissá tette az /a/-t. Ez az akadály elhárítható, ha az (MS—A2) szabályt a relatív-„szabálykronológiában” az (MS—A4) elé soroljuk. Ugyanilyen eredményre jutunk — más úton — az (MS—A4') szabály útján is. — Meglepő módon azonban az /á/ labiálisként vesz részt a labiális illeszkedésben (pl. *láb-hoz*, *áll-dogál*). Így vagy az (MS—A2) szabály szorulna módosításra, vagy a labiális illeszkedésben kell egy külön kikötés az /á/-ra vonatkozóan. Az utóbbit választottam ebben a dolgozatban, tehát az (MS—A2) szabályt nem módosítottam az (53) táblázat alapján.

A [felső] és [alsó] sorok az összeférhetetlenséget tükrözik, vö. (MS—A1), (MS—A1') és *(46); továbbá az (MS—A2) szabályt.

⁴⁸ Ez látszólag szemben áll a szervezési univerzálék (11) ábrájával. — Voltaképpen nem tekinthető tisztázottnak, hogy mi is lesz az MS és a P szabályok viszonya. Sejtésem szerint az MS (de legalább az MS—A) szabályok két részre oszlanak a rendezés szempontjából. Az első rész megelőzi a P-szabályokat; ide tartoznak majd az egytemes jellegűek. A másik csoport tagjai pedig — amelybe a magyar nyelvre speciálisan érvényes szabályok kerülnek — valószínűleg beékelődnek a P szabályok közé. (Ez utóbbiak egy része a történeti változások szinkronikus leképezésének fogható fel.)

A [hosszú] sorban a három /e/-féle hang esetében egy előjel valószínűleg felesleges az (52) táblázatban. Voltaképpen az /e/ rövidségét volna fölösleges jelölni. (Ennek a megtakarításnak természetesen ebben a tanulmányban nem lehet érvényt szerezni, főleg a morfológiai szabályok miatt.)

A (49) ábrázolásnak az (MS—A) szabályok végrehajtása után ez felel meg (a magyar helyesírás szimbólumaival):

(53a)	i	ü	u		i	ü	ú	(53b)	i/i	ü/ü	u/u
	ē	ö	o		é	ő	ó		ē/é	ő/ö	o/ó
	e	a			á				e/-	a/á	

Megjegyzendő, hogy az (53a) és az (53b) ábra már nem pusztán grafikai változata egymásnak, mint ahogy a (49a) és a (49b) ábra volt.

Az (53a) ábra rövid része nem tartalmaz semmi szokatlant. Tipikus „négyyszögű” vokális rendszer. — Az (53a) ábra hosszú része viszont „háromszögű” vokális rendszer (vagy egyszerűbben: „ábrázolási forma”). Az *á* fölé egy vonást húztam: ez választja el az illabiális-veláris /á/-t a labiális-palatiális sortól és a többi sortól is.

Az (53b) ábra korántsem olyan „szép”, mint az (53a) bármelyik fele. nem is beszélve a (49) ábráról. Ha érdekesebb volna nagyobb gondot fordítani a problémára, akkor tehetnénk olyan megállapításokat, hogy „egy háromszögű és egy négyyszögű vokális rendszer egyesítése szükségszerűen aszimmetrikus”. A kutatásnak ezt az irányát, azonban itt nem tartjuk különösen termékenynek. — Annyi mindenesetre világos, hogy a hosszú /á/-nak az egyesített (53b) ábrában a rövid /a/ a természetes fonológiai párja.

Nyílt /e/-ző nyelvjárás föltevése esetén mind a rövid vokális-rendszer (54a), mind az egyesített vokális rendszer (54b) „egyszerűbb”.

(54a)	i	ü	u	(54b)	i/i	ü/ü	u/u
	e	ö	o		e/é	ő/ö	o/ó
		á				a/á	

Ez a fajta „egyszerűség” azonban illuzórikus. A mélyebb (szótári, alaktani, illetőleg fonetikai) összefüggések kevésbé tükröződnek az (54a)-ban és (54b)-ben. A nyelv leírásának rovására végrehajtott egyszerűsítés (ábrázolás) az öncélú fonológia kedvelt eljárása volt. Lehetséges, hogy nyelvtipológiai szempontból sem haszontalan, bár ez nehezen dönthető el. Egy nyelv leírása szempontjából azonban nem jelent különösebb vívmányt.

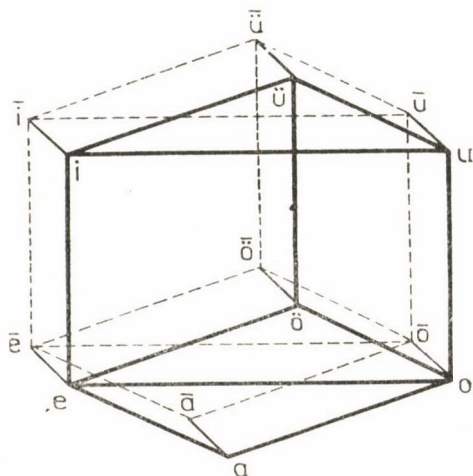
Annál már hasznosabb a lehetséges szegmentumtípusok (alternánsok, variánsok) feltüntetése (egyesített ábrában):

(55)	i/i	ü/ü	u/u
	ē/é	ő/ö	o/ó
	e/ē	—	a/ā
		á/á	

Az (55) ábrában a magyar helyesírásban önálló jellel nem rendelkező, de valamilyen változatban előforduló változatok be vannak keretezve. Ez már bő, „fonetikai” értékű rendszer. Különféle alkalmazások céljára szükséges lehet.

Három dimenziós szemléltetésre az (54b) és az (55) ábrának volna a legtöbb joga. Itt csupán az (54b) esetében végzem el. Ennek alapján — némi helyi problémák megoldása után — ugyanez végrehajtható az (55) tételre is; itt azonban produktívabbnak látszana egy tisztán fonetikai tartalmú ábrázolás, mivel az (55) ábra fonetikai, nem pedig fonológiai tartalmú.

(56)

Az (56) ábra a fonológiai felszíni „konkrét” rétegét tükrözi, ennek azonban valószínűleg alkalmazásbeli (esetleg pedagógiai) szerepe lehet. — A fonológiai összefüggések megismerését azonban csekélyebb mértékben ábrázolja, mint az (50) ábra.

3.2. A magyar mássalhangzók

Mássalhangzónak tekintjük tágabb értelemben azokat a szegmentumokat, amelyek nem magánhangzók. Ennek kifejezése nem könnyű a formalizmusunkban:

$$(57) \quad \left\{ \begin{array}{l} [- \text{ mgh}] \\ [+ \text{ msh}] \end{array} \right\}$$

Az (57)-es megállapítás szerint idetartoznak az igazi mássalhangzók, a likvidák és a félmagánhangzók, csupán a magánhangzók maradnak ki; vö. a (15) táblázattal.

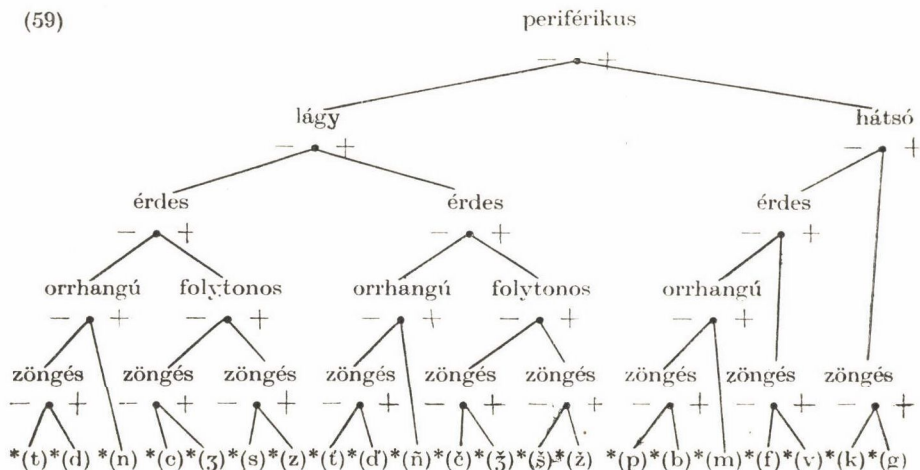
Szűkebb értelemben mássalhangzónak tekintjük azokat a szegmentumokat, amelyek a következő természetes osztályt alkotják:

$$(58) \quad \left[\begin{array}{l} - \text{ mgh} \\ + \text{ más} \end{array} \right]$$

Ezeket nevezzük „tisztá mássalhangzóknak” is. Mint látni fogjuk, ezzel a természetes osztállyal kapcsolatban is adódnak problémák. – Itt jegyzem meg, hogy a [zengő] (rövidítve [son]) jegy bevezetése magyarban egyelőre nem létezik szükségesnek. (A kérdésre azonban még másutt visszatekerek.)

Az (58) megállapításban meghatározott tiszta mássalhangzók jellemzésére a következő paraméterek látszanak szükségesnek a magyarban a következő fa-alakú ábrázolás számára: (DF 5): [per]; (DF 8): [hát]; (DF 10): [orr]; (DF 11): [foly]; (DF 14): [lág]; (DF 15): [zöng]; (DF 16): [érd]. Az összefüggések szemléltetésére a DF-eket itt is sajátosan rendezzük.

A gráfhoz a következő megjegyzések szükségesek. A [koronális]-nak a [periferiális]-ra való helyettesítését azért vezettem be, mert jobban egybevág az előjelek elosztásáról való intuitív felfogással. A két DF-lehetőség ugyanis előjel szempontjából épp ellenkező. A [kor] a nyelv élének tevékenységére utal pozitív módon, tehát a képzés módjára-; a [per] pedig a rezonátor területére: a dentális, alveoláris és palato-alveoláris zóna [—per], a labiális és a veláris zóna pedig [+per]. — Ez a DF alkalmasnak látszik a magyar mássalhangzók centrális képzési jellegének ábrázolására. A kérdést azonban még nem tekintem megoldottnak.

A [láy] DF fölvetése sem problémátlan. Természetesen [—láy] jeggel ellátott szegmentumok esetében nincs probléma. A kérdés sokkal inkább abban áll, hogy össze lehet-e kapcsolni egyetlen DF feladatául a következő négy különbséget:

(60a) (denti)alveoláris zárhangok [—láy] /t/, /d/; prepalatális zárhangok [+láy] /tʃ/, /dʃ/;

(60b) alveoláris spiránsok (sziszegők) [—lágý] /s/, /z/; postalveoláris spiránsok (susogók) [+lágý] /ʃ/, /ʒ/;

(60c) alveoláris affrikáta $[-\text{lágy}]$ /c/, /z/, postalveoláris affrikáta $[+\text{lágy}]$ /č/, /ž/;

(60d) alveoláris nazális [–láy] /n/; prepalatális nazális [+láy] /ɲ/.

A (60) tételekben negatív előjel minden esetben az alveoláris zónába (vagy valamivel előbbre) esik; a pozitív előjelű pedig a postalveoláris, prepalatális zónára, tehát az alveoláris zóna mögé, de nem azonos helyre és azonos módon. A DF egységét az „alveoláris: nem alveoláris” fonetikai ellentétre alapozhatjuk, de nem szükséges annak minden – pusztán fonológiai szempontból szükségtelen – részletét itt vállalni. – A [+láy] jeggyel ellátott szegmentumok a magyar nyelvtörténet során általában másodlagosak (de sohasem elsődlegesek) a [–láy] jeggyekkel szemben; a [+láy] jegyű zöngés ~ zöngétlen p á r o k minden esetben másodlagosak a megfelelő [–láy] párokhoz képest.

Alaktani szempontból egyetlen érvünk van a fenti megoldás mellett: az, hogy a *j* betűvel jelzett szegmentum hozzáadása – általában – a [–láy] jelzésű szegmentumokat [+láy]-gyá változtatja; a [+láy] szegmentumot pedig érintetlenül hagyja. Például:

(61) lát+ja; de: hagy+ja   von+ja; de: annya
tart+ja

Ide tartozik távolabbról a *lássá*, *gyűjtse* problémájának egy része is (ti. az, hogy miért nem *lássza, *gyűjtse található a szinkroniában).

A fenti érvek lehetségessé teszik a [láy] DF-nek ilyenféle felfogását, de nem teszik szükségessé. – Természetesen a magyarban nem [láyított] ~ palatalizált, hanem [láy] ~ palatális jellegűek ezek a szegmentumok. A [láy] DF tárgyalása összefügg a /j/ szegmentum jellemzésével; erre a 3.3. pontban kerül majd sor.

Ne feledjük azonban, hogy a formális elméletben, ebben a stádiumban csupán hipotetikus osztályozó jegyekről van szó, amelyeknek fonetikai tulajdonságait későbbi, fonetikai szabályok adják meg. Itt mindössze ezeknek előkészítése a feladatunk. – Éppen ezért megengedhető volna még az is, hogy a [+láy] spiránsokat ne postalveolárisnak, hanem fonológiailag prepalatálisnak tekintsük /s, z, c, ʃ/; ez megkönnyítené a *lássá*-félékben a zárhangok spirantizálódásának magyarázatát.

Természetesen a DF-rendszer nem kívánja meg feltétlenül a fenti megoldást. Más alternatívák is elképzelhetők; ezeket azonban itt nem sorolom el.

A [hátsó] jegy csupán a [periferikus]-on belül releváns. Speciális magyar motivációja csupán az *ugorka* ~ *uborka*-féle váltakozások egyszerűbb jelölése lehet. Azonban nem feltétlenül szükséges minden egyes DF-paraméter bevezetéséhez különleges magyar megokolás.

Az [érdes] jegy voltaképpen itt 'nem tiszta zárhang', 'súrlódó' jelentésű. – Mivel a magyarban nincsenek – felfogásunk szerint – nem spiráns jellegű affrikáták, ezért eltekinthetünk a (DF–12): „(elsődlegesen) felpattanó” elnevezésű jegy használatától. – Így a [–érd] jegy csak a zárhangok (beleértve a nazálisok) jegye, az összes többi mássalhangzó szegmentum [+érd]. Jelenleg ez főleg a zárhangok és az affrikáták természetes osztályának megkülönböztetése szempontjából lényeges. – A (18)-ban adott példák értelmében csupán a bilabiális és labio-dentális sorokban található meg ez a DF kifogástalan módon. Viszont az előjelezése megfelel az intuíciónknak. Ezért az [érdes] jegyet – mint mondtuk – 'nem tiszta zárhang' értelemben

használjuk.⁴⁹ — Lehetséges, hogy terminológiailag találunk majd kielégítőbb megoldást e strukturálisan aránylag egyszerűen körvonalazható osztályozó jegyhez.

Az [orrhangú] jeggyel ellátott szegmentumok leválasztásával nincsenek külön problémák: az /n/, /ñ/, /m/ jellemzése világos. További megoldandó pontot jelent azonban két variáns az /m/ (vagyis a dentilabiális nazális) és az /ŋ/ (vagyis a mediopalatális nazális). Ezek körül igen tanulságos vita indult meg határainkon túl.⁵⁰ A vita eredményét elfogadjuk, s leginkább Lotz János ténymegállapításaihoz csatlakozunk. A fonetikai szabályok után valószínűleg ötféle nazális hangtípust kell majd kapnunk. Az osztályozó jegyek szempontjából azonban csupán háromra van szükségünk; ezt tükrözi a helyesírás is. A formalizmus lehetővé tenné még a /ŋ/ (hátsó nazális) kifejezését is így:

$$(62) \quad \begin{bmatrix} + & \text{per} \\ + & \text{hát} \\ + & \text{orr} \end{bmatrix}$$

A dentilabiális nazális ábrázolása tisztára a fonetikai szabályokra tartozik majd.

A [folytonos] DF voltaképpen 'simán nyitódó' értelemben használatos itt. Az akadályképzés szempontjától a zárhangokat, affrikátákat és orális réshangokat a következő „fonológia alatti” (szubfonologikus, de nem feltétlenül fonetikailag releváns) jegyekkel jellemezhetjük.

(63)   hirtelen akadály-képzés   hirtelen akadály-feloldás

zárhangok	+	+
affrikáták	+	—
réshangok	—	—

Ezt adja vissza a [folytonos] és az [érdes] DF-pár is:

(64)   [folytonos]   [érdes]

zárhangok	—	—
affrikáták	—	+
réshangok	+	+

A (64)-ben előjelek elosztása épp megfordított mint a (63)-ban. Ha arra törekszünk, hogy a fonológiai szabályok iránya az előjeleket illetően [—] → [+] legyen, akkor a (64) jobban lehetővé teszi ennek végrehajtását, mivel gyakoribb a „zárhang → affrikáta”, „zárhang → réshang”, „affrikáta → réshang” változás (legalábbis a három együttesen mint trend) —, mint az ellenkező irányú változás. — S ez lehetővé teszi, hogy egy és ugyanazon apparátussal egyszerűen ábrázolni tudjunk két jelenséget: (i) az affrikáták „egy-szegmentum” jellegét, (ii) s a zárhangok és spiránsok összeolvadásából másodlagosan létrejövő szegmentumok „affrikáta” jellegét.

⁴⁹ Az [+ érdes] dolgozatunkban 'tisztá réshang' jelentésű.

⁵⁰ A vita kezdete csupán kevésbé tükröződik a szakirodalomban, mert Roman Jakobson az oslói nyelvészkonferencián Lotz Jánosnak — akkor még le nem írt — véleményét prezentálta. Lotz János véleményére vö. Lotz (1966).

A [zöngés] paraméter elosztása problémátlan. A nazálisok redundánsan zöngések, tehát ez nem szerepel a gráfnak ezeken a helyein.

Ennek alapján az (59) gráfban szereplő mássalhangzó-szegmentumok a következő természetes osztályokra oszlanak:

(65a)	nem-periferikusok (centrálisak):	$\begin{bmatrix} - & \text{per} \end{bmatrix}$
	periferikusak	$\begin{bmatrix} + & \text{per} \end{bmatrix}$
(65b)	palatálisak	$\begin{bmatrix} + & \text{lágy} \end{bmatrix}$
	nem palatálisak	$\begin{bmatrix} - & \text{lágy} \end{bmatrix}$
(65c)	zárhangok	$\begin{bmatrix} - & \text{érd} \\ - & \text{orr} \end{bmatrix}$
	affrikáták	$\begin{bmatrix} + & \text{érd} \\ - & \text{foly} \end{bmatrix}$
	nazálisok	$\begin{bmatrix} - & \text{érd} \\ + & \text{orr} \end{bmatrix}$
	réshangok	$\begin{bmatrix} + & \text{érd} \\ + & \text{foly} \end{bmatrix}$
(65d)	zöngések	$\begin{bmatrix} + & \text{zöng} \end{bmatrix}$
	zöngételenek	$\begin{bmatrix} - & \text{zöng} \end{bmatrix}$
(65e)	labiális (zónában képzettek)	$\begin{bmatrix} + & \text{per} \\ - & \text{hát} \end{bmatrix}$
	veláris (zónában képzettek)	$\begin{bmatrix} + & \text{per} \\ + & \text{hát} \end{bmatrix}$

Más kombinációk is előfordulhatnak, de azoknak elsorolása itt már nem látszik szükségesnek.

A következő szegmentális megszorítások, redundancia-szabályok írhatók le az (59) gráf alapján.⁵¹

(MS-A6) $[+per] \rightarrow [-lágy]$

Ez azt fejezi ki, hogy a palatális jelleg csupán a centrális zónában releváns. Ez a szabály nem érvényes olyan nyelvekben, ahol úgynevezett lágysági korreláció található.

(MS-A7) $[-per] \rightarrow [-hát]$

Ez a szabály a két veláris (mediopalatális) mássalhangzót választja le az összes többiről. Elképzelhető, hogy a kettévágás nem itt lesz, hanem valamivel előbb, s a palatális (prepalatális-postalveoláris) zóna is $[+hát]$ jegyet kap; egyelőre azonban a magyarban ezek inkább $[-hát]$ jellegűek, tehát beletartoznak a (MS-A7) szabály érvénye alá.

(MS-A8) $[+érd] \rightarrow [-orr]$

Vagyis a réshangok nem nazálisok; s megfordítva: a nazálisok zárhangok. Ez csupán a mássalhangzókra érvényes, mert a nazaorális magánhangzók, amelyek, mint látni fogjuk, redundánsan réshang-jellegűek, együtt $[+orr]$ jeggyel is rendelkeznek. Ezek azonban a magyarban csupán nyelvjárási érdekességgel bírnak.

(MS-A9) $[+orr] \rightarrow \begin{bmatrix} - & \text{hát} \\ + & \text{folyt} \\ + & \text{zöng} \end{bmatrix}$

⁵¹ Ez úgy értendő, hogy kimondjuk a következő stratégiai értékű princípiumot: Az (59) gráfból — és hasonló gráfokból — a jelölési redundanciaként „következhethet” az, hogy amelyik élsorozat egy bizonyos csomópontot nem tartalmaz, az az élsorozat virtuálisan annak a csomópontnak negatívját tartalmazza. (Ezt a princípiumot Petőfi S. János javasolta.) Ilyen alapon írható föl az (MS-A6) szabály is.

Ez a nazálisok sajátos helyzetét jelöli, hozzávehetjük még az (MS—A8)-ot is. Viszont — ahogy nazálisok tárgyalásában láttuk — a magyar nazálisok esetében a [—hát] DF akcidentális jellegű, s a későbbi fonetikai szabályok során szükség lesz $\begin{bmatrix} + \text{orr} \\ + \text{hát} \end{bmatrix}$ kombinációra. Ha tehát a [—hát] jegyet leválasztjuk, akkor a következő szegmentális megszorítás érvényes a nazálisokra:

$$(MS-A9') [+ \text{orr}] \rightarrow \begin{bmatrix} + \text{folyt} \\ - \text{érd} \\ + \text{zöng} \end{bmatrix}$$

Mint látni fogjuk, valamennyi esetleg [+son] jeggyel bíró szegmentumra érvényes az a három jegy, amelyet a nazálisok redundánsan kapnak. Ez azonban egyelőre még nem elegendő érv ennek a [son] DF-nek a felvételéhez a magyarban.

Megjegyzendő még az is, hogy az */f/ és a */v/ redundánsan [+folytonos]:

$$(MS-A10) [+ \text{érd}] \rightarrow [+ \text{folyt}] \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ + \text{per} \end{array} \right]$$

Ennek a szabálynak azonban környezete van, s ezáltal „hosszabb” a többi környezetmentes (MS—A) szabálynál. Ez összefüggésben állhat a magyar */v/ sajátos jellegével. Egyúttal hosszúságával jelezheti, hogy szerkezeti rokonsága szempontjából a */f/ és a */v/ „szegényebb”, mint a többi réshang. Azonban nem egészen megnyugtató ez a megoldás.

Hasonlóképpen — ebben az (59) gráfban — redundánsan zárhang a */k/ és */g/. Ez így volna kifejezhető:

$$*(MS-A11) [+ \text{hát}] \rightarrow \begin{bmatrix} - \text{érd} \\ - \text{folyt} \end{bmatrix}$$

Sőt az (MS—A7) és az (MS—A9) eredményeit egybegyűjtve:

$$*(MS-A11') [+ \text{hát}] \rightarrow \begin{bmatrix} + \text{per} \\ - \text{lágy} \\ - \text{érd} \\ - \text{orr} \\ - \text{folyt} \end{bmatrix}$$

Ez pontosan azt jelenti, hogy ebben az összefüggésben csupán a következő jellemzésű hátsó (veláris) mássalhangzóink vannak: amelyek amúgy is a szájüreg szélén képződnek és nem lehetnek palatálisak; viszont lehetnének, de nem spirantikus, nazális és réshang jellegűek.

Az *(MS—A11') tehát nagymértékben tautologikus megállapításnak látszik. — Sőt bizonyos gyanút ébreszt azzal kapcsolatban, hogy releváns-e egyáltalában az (MS—A), vagyis a szegmentális megszorítások osztályában az, hogy melyik irányba mutat a nyíl feje. Ha viszont ezek a szabályok nincsenek rendezve, abban az esetben világosabb, ha nyilak helyett kettőspontot használunk, mert az jelzi, hogy az implikációk kölcsönösek. Rendezett szabályok esetén természetesen szükség van egyirányú (nyilakkal ellátott) szabályokra.

Nagyobb baja a két *(MS–A11) szabálynak, hogy valószínűleg hiányosan, felületesen tükrözi a magyar nyelv absztrakt fonológiai viszonyait. (Ezt jelöltem a szabály elé tett csillaggal is.) Bizonyos megfontolások alapján ugyanis úgy látszik, hogy a mai magyar fonológiai leírást egyszerűsíti a veláris réshang (vagy félmagánhangzó) föltevése.

*

A fenti mássalhangzó-szegmentumok fontossága természetesen eltérő. Egyeseknek különleges sorozati megszorításai vannak. Éppen ezért az (50) és (56) ábrához hasonló grafikus ábrázolástól itt eltekintek.

3.3. A magyar szegmentum-rendszer úgynevezett marginális tagjai

A marginális elemek a likvidák és a félmagánhangzók (lásd a (15) táblázat); vagyis azok, amelyek nem voltak egyértelműen elhelyezhetők sem a magánhangzók, sem a mássalhangzók osztályába. Ezeket a szegmentumokat Deme László „határhelyzetben levő”⁵² fonémák néven tárgyalja. A „marginális szegmentum” formális kifejezése ez volna:

$$(66) \quad \begin{bmatrix} \alpha \text{ mgh} \\ \alpha \text{ más} \end{bmatrix}$$

vagyis, ahol a [magánhangzós] és a [mássalhangzós] DF-ek előjele megegyezik: tehát vagy mindkét esetben plusz, vagy mindkét esetben mínusz.

Itt tárgyalunk még néhány egyéb kérdést is.

Az itt tárgyalandó, „nem tiszta státusú szegmentumok”-at táblázatban mutatom be először:

(67)⁵³

	/V/	/C/	*/l/	*/ɫ/	*/r/	*/ʒ/	*/j/	*/z/	*/ɣ/	*/h/	*/c/	*/β/	*/ɸ/
[mgh]	+	–	+	+	+	–	–	–	–	–	–	–	–
[más]	–	+	+	+	+	–	–	–	–	–	–	–	–
[lágý]			–	+		+	+	–	–			–	–
[ker]						–	–					+	+
[foly]			+	+	–	+	–	+	+	+	–	+	+
[hát]						–	–	+	+	+			
[zöng]						–	–	–	+			+	–

Valamennyi paraméter (vízszintes sor) előfordult már vagy a magánhangzók, vagy a mássalhangzók jellemzésében. Az előjelek elosztása nagyjában a hagyománynak és a közmegegyezésnek felel meg ebben a táblázatban.

A következő megjegyzések látszanak szükségesnek a függőleges oszlopok sorrendjében.

⁵² Vö. Deme (1953) és (1967a).

⁵³ A (67) táblázat a közfelfogást tükrözi — mintegy első megközelítésként

A nagy /V/ magánhangzók osztályának jele, a nagy /C/ pedig a tiszta mássalhangzók osztályának jele. Itt csupán az összehasonlítás miatt szerepelnek; ezért a harmadik sortól kezdve nincs szükség kockákra.

Az */l/, */l'/ és az */r/ alkotja a likvidák természetes osztályát, ahogy a (15)-ben láttuk.

Aligha lehet problematikus, hogy ha fölteszük a */l'/ szegmentumot, akkor az egy [+lágý] jeggyel különbözik a [-lágý] jegyű */l/-től. — A */l'/ föltevéséhez jó érv, de nem elegendő a nyelvtörténeti és mai nyelvjárási megléte. Hasonlóképpen figyelembe veendő az is, hogy a mai helyesírásban az *ly* akkor is visszahatna az írás-olvasás résztvevőjének tudatára, ha nem volna egyéb, csak pusztán grafikai szerepe. Úgy látszik azonban, hogy a szinkron leírást inkább egyszerűsíti, mint bonyolítja az */l'/ föltevése.

Az /l/ család réshang, pontosabban sajátos oldalréssel rendelkező szegmentum. A zárhangok, réshangok és az /l/-család a következő fonológia alatti (fonetikus) jegyek segítségével hasonlítható össze.

(68)	közép	oldal
zárhang	zár	—
réshang	rés	zár
/l/-család	zár	rés

Ahhoz tehát, hogy egyértelműen réshangnak minősítsük az /l/-családot, a [folytonos] jegyet kellene pontosabban definiálni, illetőleg kiterjeszteni úgy, hogy az (oldalrés mellett alkotott) középzár is beleférjen. — Tekintettel azonban arra, hogy az */l/ */l'/ viszonya erősen hasonlít az alveoláris zárhangok és palatális párjuk viszonyára, ezért egyre több gyanú merül föl arra, hogy hátha az /l/-család esetében fontosabb a középzár-jelleg, mint az oldalrés jelleg. — A kérdés megkerülhető volna egy *[laterális] jegy bevezetésével. Ez azonban inkább a likvidák további elkülönítésére szolgálna; hiszen nyilvánvaló, hogy az /l/-család mellett csupán az /r/ számára volna releváns *[-laterális] formában. — Egyéb lehetőség volna a likvidákon belül az /l/-családot [-feszes], az /r/-t [+feszes] jeggyel elkülöníteni. Ez azonban a [feszes] jegynek szintén meglehetősen különleges felhasználása volna a magyar szegmentumok esetében. — Esetleg az /r/ lehetne [+érdes], az /l/-család pedig [-érdes]. Ennek is nehézségei volnának. Az /l/-család kérdése egyelőre nem tekinthető megoldottnak. Amíg döntő jelentőségű ellenérv nem merül föl, addig a likvidák esetében a (67)-beli, közfelfogást tükröző megoldást választom.

A P-szabályok végrehajtása után egy fonetikai szabály alakítja majd az */l/-t /j/-vé, körülbelül ebben a formában (Más mód is elképzelhető erre.)

$$(69) \quad \left[+ \begin{array}{c} \text{mgh} \\ \text{más} \end{array} \right] \rightarrow \left[- \begin{array}{c} \text{mgh} \\ \text{más} \end{array} \right] \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ lágý} \\ + \text{ foly} \end{array} \right]^{54}$$

⁵⁴ A szögletes zárójelen belüli csúcsos zárójel nem szerepel a formális univerzálék között. Kísérleti bővítésként javaslom, mert az /l'/ → /j/ változás leírásában — úgy

A */j/ és a */ǰ/ szegmentumok fonológiai státusa problematikus. Velük kapcsolatban általános eljárás: mindkét szegmentumot egyszerűen (tisztá) mássalhangzónak tekintik. Egy analitikus, deszkriptív modellben valószínűleg nincs is más lehetőség. Abban az esetben „a nyelvlap és nyelvhat mellső része (praedorsum) a szájpaddlás praepalatális anterior területén rést alkot; az ajkak i állásban vannak.”⁵⁵ DF-ekben ez legalább így volna:

(70)	$\begin{bmatrix} - & \text{mgh} \\ + & \text{más} \\ - & \text{per} \\ + & \text{érd} \\ + & \text{lágy} \\ - & \text{orr} \\ + & \text{foly} \\ + & \text{zöng} \end{bmatrix}$
------	---

Ez a */ǰ/ jegy-tartalma. Ehhez képest még egy megkülönböztető jegy kell; pontosan az, amelyik a spiránsokat megkülönbözteti a nem spiránsoktól. Ez a mi keretünkben nem szerepel, legföljebb, ha a (DF 12) elsődlegesen meredeken nyitódó jegyet [nyit] felhasználnánk. Ebben az esetben a */ǰ/, */j/ és a */ǰ/ különbsége ez volna:

(71)		*/ǰ/	*/ǰ/	*/j/
	[érd]	—	+	—
	[foly]	—	+	+
	[nyit]	+	—	—

Tehát így — vagy más módon — a */j/ elhelyezhető a tiszta mássalhangzók sorában. A probléma azonban voltaképpen ezentúl kezdődik: ez-e a legegyszerűbb megoldás. — A */j/ és */ǰ/ mássalhangzósítása ugyanis egy új, különleges, csak itt használatos jegy bevezetését tenné szükségessé.

Milyen érvek lehetnek amellett, hogy a */j/-t félmagánhangzónak kezeljük? Csupán utalok a nyelvtörténetre. A [j] heterogén forrású: egyik forrása a hiátustöltő [j]. A szóvégi [j]-ket Gombocz⁵⁶ és mások egy diftongus símulo elemének tartják, pl. *vaj* (*vāi*). — A zöngétlen párja a */ǰ/ szoros kapcsolatban van a */h/-val; ez kétségtelenül félmagánhangzó. Ebben az esetben a (70), illetőleg a (71) alatti elemzés szükségtelen, viszont differenciálni kell a félhangzós */i/-t az */ǰ/-től.

(72)		*/i/	*/ǰ/	$\begin{bmatrix} */ǰ/ \\ - \\ - \\ - \\ - \\ + \\ - \\ + \end{bmatrix}$
	[mgh]	+	—	—
	[más]	—	—	—
	[hát]	—	—	—
	[ker]	—	—	—
	[fel]	+	(+)	(+)
	[hosz]	—	(—)	(—)
	[zöng]	(+)	+	—

látszik — szükség van rá. (Csak akkor vehetjük be a formális apparátus „rendes tagjai” közé, ha bebizonyosodik, hogy másutt is hasznos lehet a fölvétele.)

⁵⁵ Gombocz (1940) 20.

⁵⁶ Gombocz (1940) 32 kk.

Az */j/ számára [fel] és a [hossz] ebben az esetben felfogható volna redundanciának, amit az adott összefüggésben a [—mgh] jegy indukálna. — Meglepő volna azonban a */χ/ szegmentumnak félmagánhangzó-sítás.

Úgy látszik, hogy a zöngés ~ zöngétlen szempontból való párnak számító */j/ és a */χ/ fonológiai szempontból nem tekintendő olyan értelemben szoros párnak, mint például a */d/ és a */t/ s a többiek.

Egyetlen kritikus érintkezési pontjuk az imperativusi szövégi *dobj* ~ *kapj* utolsó szegmentumának zöngés ~ zöngétlen váltakozása. Egyáltalában nem biztos azonban, hogy a -bj- és a -pχ- két-két szegmentumnak tekintendő, nem pedig egyetlen [+lágý] jellel ellátott szegmentumnak. Ez volna egyébként az egyik ritka példa az úgynevezett „hátraható” hasonulásra. Javaslatom az volna, hogy az imperativusi {j} szuffixumot egyetlen [+lágý] jegy formájában tároljuk. Ennek összeolvadása a centrális mássalhangzók esetében a [lágý]-sort idézheti elő (cum grano salis), (vö. (61)-gyel); a periferiális mássalhangzók esetében pedig egy olyan változat-típust, amelynek ez az alaktani helyzet egyetlen előfordulása. (Ehhez még hozzájárul majd bizonyos további precizírozás a fonetika szintjén.)

- (73)   */b/:   *dob* 'dobj'   */m/:   *töm* 'tömj'   */ó/:   *óv* 'óvj'
           */p/:   *kap* 'kapj'   */f/:   *dőf* 'dőfj'
-
- */k/:   *rak* 'rakj'   */r/:   *tör* 'törj'
           */g/:   *dug* 'dugj'

Nem imperativusi példa csak kevés van: *szomj*, *sarj*, *férj*, *fürj*; tehát mind zöngés, ami lehetővé teszi, hogy a szótárban félmagánhangzóval ábrázoljuk őket.

Ez természetesen nem implikálja, hogy a „hosszú felszólító formák”-ban (*dugjál*, *kapjál*, *tömjél* stb.) a mássalhangzós tő után ne tekintenék külön szegmentumnak a j-t; e kérdésre visszatérek a 4. fejezetben.

Továbbra is megmarad a közismert példák közül a nyelvújítási *ihlet* és az „emfatikus” *hihetetlen*. Az emfatikus változatot természetesen le kell tudni írni a fonetikai szinten ebben a dolgozatban, a fonológiai kérdésben azonban az legföljebb figyelemfelkeltő szerepű jelenség lehet. — Voltaképpen kiiktathatnánk az *ihlet*-et is, amely érdekes módon az én — iskolában tanult — dialektusomban [ilœt], tehát [h] nélküli kiejtésű. Kapcsolatba hozhatnánk egy [+nyelvújítási] lexikális diakritikus jeggyel. Vagy akár magát az *ihlet* szót jelölhetnénk meg egy kivétel-szabályjeggyel. — Még mindig megmaradna azonban az a probléma, hogyan ejtené ki — szükség esetén — a mai magyar művelt beszélő például a *Pichler* nevet. A cél ugyanis nem arra irányul: hogyan küszöböljük ki a különleges eseteket, hanem hogyan modellálhatjuk a normális magyar beszélő fonológiai magatartását. (Ez egyúttal megoldást is szokott nyújtani a különlegességek számára is.)

Lotz János megoldását elfogadva az *ihlet*, *Pichler*, *Richter*-ben előforduló */χ/-t a [h] fonetikai változatának tartjuk, amely fonetikai környezetétől függően mássalhangzó előtti helyzetben (pontosan [V] — [C] közvetlen környezetben) szájüregben képzett „erős” réshang, [i]-jellegű hangszínét pedig a megelőző magánhangzótól kölcsönzi. Fonetikai szempontból ez a szegmen-

tum tartalmában azonos lehet a *hihetetlen* „emfatikus” szegmentumával, és a *kapj, döfj* lágy mássalhangzóinak „kicsengésével” (de nem magával a */*p*/, */*f*/ szegmentummal).

A */*χ*/, az úgynevezett ach-Laut és a */*γ*/ vagyis a gamma újabb problémát jelent. Az előzőek tanulsága alapján már eleve hajlandók volnánk elválasztani őket, annak ellenére, hogy a (67) táblázatban csupán egyetlen ponton: a zöngésség tekintetében különböztek.

A gamma teljesen hipotetikus a mai magyarban. Nyelvtörténetileg létezése kétségtelen, de az is biztos, hogy ma már nincs meg egyetlen magyar nyelvjárásban sem. Ezért föltevéséhez azt kell valószínűsíteni, hogy az előnyös, egyszerűsítő jellegű a szinkroniában is. — Ismét tartozom azzal az óvó megjegyzéssel, hogy nem egy „fonémát” posztulálok, hanem egy teljesen normális DF-kombináció számára egy rövidítő szimbólumot, tudniillik a /*γ*/-t. Ez a jegy-kombináció ugyanis azért teljesen normális (vö. a (67)-tel), mert csekély számú, s másutt is felhasznált paraméterek jellemzik. Föltevése tehát minden további nélkül lehetséges a meglevő fonológiai kereten belül.

Rice rámutatott arra a lehetőségre, hogy a *tész, lész* tövében egy *γ*-t kell keresni. Indokai (s forrásai is) teljesen szinkronikusak.⁵⁷ De ez a történeti megokolással sem látszik értelmetlennek. — Hasonlóképpen a *fá/ul* esetében az /*á*/ és az /*u*/ közti „tranzienst (átmeneti hangelem)” is /*γ*/ (egyes dialektusokban lehet /*j*/ is). Ez azonban csupán egy kései fonetikai szabály számára jelentős. — Ez a néhány — de ebben a formában még nem kényszerítő erejű — érv lehetővé teszi annak föltevését, hogy a /*γ*/ félmagánhangzós ebben a keretben. Így jellemzéséhez kevesebb jegy is elegendő: [-mgh, -más, -ker, +hát].

Vagyis veláris illabiális félmagánhangzó.

Az ach-Laut előfordulásai a következők: (i) *technika* s típusa (nem kötelező variánsa /*χ*/); (ii) *doh, moh, potroh, sah* szavak utolsó szegmentumában. Az első esetben úgy nevezzet „idegenszerű kiejtés”-ről van szó; ennek jelölése érdekében érdemes fenntartani a szegmentumok között a */*χ*/-t. — A (ii) esetben a */*h*/ variánsáról van szó [+hátsó] — [-szegmentum] környezetben. Nyilvánvaló, hogy az ach-Laut ez utóbbi esetekben hangszínetét a megelőző veláris magánhangzóktól kapta. — A mai magyarban tehát a */*χ*/-nak körülbelül olyan korlátozott státus jut, mint a */*η*/-nek, vagyis a veláris nazálisnak: a prágai iskola fonológiai terminológiájával: kombinatorikus változat. (Plusz idegenszerűséget jelölő kötött változat.)

A fentiekben már egy-két utalás történt a */*h*/-ra. Láttuk, hogy az ich-Laut */*χ*/ bizonyos esetei, valamint az ach-Laut /*χ*/ voltaképpen a */*h*/ változatai. A /*h*/-család problémájáról több figyelemre méltó írás készült még a harmincas években Magyarországon, a második világháború után pedig külföldön. A vitatott kérdések összefoglalása itt nem feladatunk.⁵⁸

⁵⁷ Rice (1967) 105. Rice /*ç*/-vel jelöli és mássalhangzónak tartja. Ezenkívül azonban Rice /*ç*/ föltett eleme igen közel áll a gammához. — Természetesen Rice-é is, az enyém is egyelőre föltevés-értékű.

⁵⁸ A /*h*/-vitát összefoglalta Austerlitz (1950), majd lényegében az általunk követett megoldást javasolta Lotz (1965). A vitában részt vett Bakó (1937), Laziczius (1937) és Sebeok (1943a).

A */h/*-család intenzionális fonetikai meghatározása: „A magánhangzós rezonátor mássalhangzós (a szájüregbeli súrlódás laringális átmenetének) gerjesztése.” Fonológiaiag azonban nem tekinthető problémátlanak a **/h/* jellemzése. Nyilvánvaló, hogy nem olyan értelemben félmagánhangzó, mint a **/j/*. Azért kapja a *[- mgh]* jegyet, mert képzése nem periodikus rezgések segítségével történik, bár nyílt szájüreggel. Hangszínét — mint láttuk — a magánhangzókörnyezettől kapja. S azért kapja mégis a *[- más]* jegyet, mert voltaképpen nem típusos akadály révén keletkezik: nem zárhang, hanem legföljebb *s a j á t o s* réshang. Ez annál fontosabb, mivel két említett változata a **/χ/* és a **/x/* világosan réshang jellegű fonetikailag. A levegő azonban nem „durva felületű csatornarészletén” súrlódik, tehát *[- érdes]*. — A **/h/* zöngétlen, magánhangzók közt érzékelt zöngéssége nem tipikus zöngésség, hanem mormolt zöngésség. (Ez fonetikai szintű részletmegállapítás.) Kérdéses, hogy megfelelő-e, jellemző-e a *[+ hátsó]* jegy a **/h/*-ra, hiszen az *ach-Laut* is ugyanezt a jegyet kapja. Elképzelhető, hogy a */h/* egy *[+ alsó]* jegyet is kapna, ami laringális mássalhangzók pontosabban: nem-magánhangzók jellemzője (vö. (16)). Igaz, hogy a **/h/* az egyetlen szegmentum, amely a magánhangzókön kívül ezt a jegyet kapja, ez azonban (i) jól tükrözi a „félmagánhangzó” jellegét, s (ii) azt, hogy „ha a magyar *h*-t magában ejtjük ki, a nyelv is, meg az ajkak is kb. *á*-állásban vannak.”⁵⁹ Mondhatnánk azt is, hogy zöngétlen legalsó nyelvvállású magánhangzóféle.

A **/ʔ/* hangszalagzár nem szegmentum, hanem bizonyos határjegyek fonetikai megfelelője. Fonetikai tartalmában (ha nem túlzás ebben az esetben a 'tartalom' kifejezés) a */h/*-val azonos, de zárhang jellegű: laringális glottális zárhang. Azt az alig érezhető felpattanást jelöljük vele, ami például a *de'a* szavak között található.

A */h/*-család így jellemezhető az */a/*-val együtt:

(74)	<i>*/a/</i>	<i>*/h/</i>	<i>*/ʔ/</i>
[mgh]	+	—	—
[más]	—	—	—
[hát]	+	(+)	(+)
[al]	+	+	+
[zöng]	(+)	—	—
[foly]	(+)	+	—

A redundáns jegyek be vannak keretezve. A laringális-glottális zár jellemzése problematikus: lehetséges, hogy fonológiai szempontból szükségtelen jegyekre bontani. Elhagyása esetén a */h/* számára is redundánssá válik, s bekeretezhető a *[+ foly]* jegy.

A **/φ/* csupán úgy került a táblázatba, mint a **/β/* zöngétlen párja (vö. **/f/* **/v/*). — De miután már a fentiekben láttuk, hogy a félmagánhangzók között a zöngésség ~ zöngétlenség nem disztinktív, különösebb problémát nem jelent kihagyása. (Ez természetesen nem ment fel benünket a */v/* és */f/* problémának tárgyalása alól azok megfelelő helyén.)

⁵⁹ Gombocz (1940) 25.

A */b/ béta labiális félmagánhangzó. Jellemzése redukálható a következő három jegyre:

$$(75) \quad */\beta/: \begin{bmatrix} - & \text{mgh} \\ - & \text{más} \\ + & \text{ker} \end{bmatrix}$$

A béta nyelvtörténeti szempontból fontos szegmentum: valamennyi /v/ hajdan bilabiális jellegű volt; mai alaktani rendszerünk kialakításához is több ponton hozzájárult. — Föltevése szinkron szempontból is fontos az úgynevezett /v/ tövű igék és névszók tőváltakozásainak magyarázatában. Ezenkívül a /v/ szegmentum hasonulásbeli sajátosságainak megvilágításában is figyelembe veendő.

A fentiek alapján a marginális szegmentumok (67)-beli táblázata így módosítható:

(76)

	v	c	Likvidák			Félmagánhangzók			
			*/l/	*/r/	*/r/	*/j/	*/y/	*/β/	*/h/
[mgh]	+	—	+	+	+	—	—	—	—
[más]	—	+	+	+	+	—	—	—	—
[lág]			—	+		+	—		
[hát]						—	+		
[ker]						—	—	+	
[al]						—	—	—	+
[foly]			+	+	—				
[zöng]						+	+	+	—

A (76) táblázat már előre vetíti a következő szegmentális megszorítási (MS—A) szabályokat:

$$(MS-A12) \quad [+ \text{ más}] \rightarrow [+ \text{ zöng}] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ + \text{ ragh} \end{array} \right]$$

Vagyis a likvidák mindig zöngések. A szabály felírása azért kapta ezt a formát, mert a [mássalhangzós] jegyre nézve kérdéses a zöngéesség, hiszen a magánhangzók [+ mgh, — más] amúgyis redundánsan zöngések, mint látni fogjuk.

$$(MS-A13) \quad [+ \text{ mgh}] \rightarrow \left[\begin{array}{c} - \text{ hát} \\ - \text{ kér} \\ - \text{ al} \end{array} \right] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ + \text{ más} \end{array} \right]$$

Vagyis a likvidáknak nincs „specifikus” hangszínük; hangszín tekintetében negatív tulajdonságokkal jellemezhetőek. Ezt a szabályt viszont azért kellett így felírni, mert a hangszín-problémák a magánhangzók esetében relevánsak.

$$(MS-A14) \quad [- \text{ mgh}] \rightarrow [+ \text{ foly}] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ más} \end{array} \right]$$

Azaz a félmagánhangzók eleve folyamatosak. Itt is a tiszta mássalhangzók [– mgh, – más] definiálásában szereplő [– mgh] kellett alapozni a kiindulást, mert a [– más] a magánhangzókön belül amúgyis redundánsan zöngés:

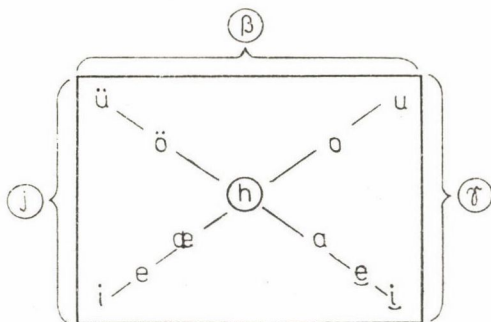
$$(MS-A15) \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ \alpha \text{ al} \end{array} \right]$$

Szavakban: a félmagánhangzók esetében az alsó nyelvéllés és a zöngesség „fordított előjelű összefüggésben áll”: az [+ al] jegyű */h/ zöngétlen, a [– al] jegyűek – vagyis a többi – zöngések. Ezt a szabályt azonban meg kell előznie a következőnek (MS-A16), amely a hangszínbeli negatív jegyeket szétosztja a félmagánhangzók között.

$$(MS-A16) [- \text{ mgh}] \rightarrow [\alpha \text{ zöng}] \left/ \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ más} \\ - \alpha \text{ al} \end{array} \right] \right.$$

A szabályt azért kellett így megfogalmazni, mert [+ mgh] esetében a zöngesség redundáns módon pozitív előjelű.

Megjegyzendő, hogy a négy hangszínbeli jegy összefüggése csupán a magánhangzókkal és a tiszta mássalhangzókkal összefüggésben deríthető föl. Ebben a formában valami olyan megoldásra juthatunk, amely összhangban áll a fonetikai hagyománnyal, amelyet legújabban Deme László állított a magyar hangtan figyelmének előterébe.⁶⁰ Észereint a félmagánhangzók a következő határhelyzeti jellemzést kaphatnak:

Az ábrázolás az (50) ábrát veszi alapul. Azért választottam ezt a négyzetformát a szokásos magánhangzó-háromszög helyett, mert ez jobban rámutat az */i/ és az */i/ sor közös félmagánhangzójának hiányára. A „Vokaldreieck” egyébként alkalmasabb a */h/ alsó határhelyzetének ábrázolására. A (77) ábra szerint a négy félmagánhangzó hangszínbeli jegyei

(78)	*/j/	*/β/	*/ɣ/	*/h/
[ker]		+		
[hát]	–		+	
[al]				+

⁶⁰ Vö. Deme (1958) és (1967a).

Itt a [láy] DF-re nem volt szükségünk. Ez visszahathat a */j/ fonológiai tartalmának kijelölésére is. Úgy látszik, hogy a */j/ jellemzése és kombinálódási tulajdonságainak elemzése még némi további precizírozást igényel.

Ha a félmagánhangzós elemek közül elhagyjuk azokat, amelyeknek nincs helyesírási képviseletük, vagyis a felszíni fonetikai ábrázolásig nem jutnak el, mert egy P-szabály elhasználja őket, — továbbá a központi nyelvjárásokban hasonló sorsra jutó */l/-et — vö. (69) —, akkor a következő csökkenített táblázatot kapjuk:

(79)

	v	c	likvida		félmagánhangzó	
			/l/	/r/	/j/	/h/
[mgh]	+	—	+	+	—	
[más]	—	+	+	+	—	
[hát]					—	
[al]						+
[foly]			+	—		
[zöng]					+	—

Ennek a „csökkentett” táblázatnak az értéke is csökkentett. Mert az autó, kalauz, tautológia típusú idegen szavak „diftongusszerű” magánhangzókapcsolata második tagjának leírásához valószínűleg mégis szükség lesz a */β/-ra; illetőleg lehetséges, hogy annak pontosabbá tett */u/ formájára.

3.4. Az egyesített magyar fonológiai szegmentum-rendszer

A címbeli „rendszer” szó csupán stilisztikai metafora. A három előző pont részhalmazának egyesítéséről van mindössze szó.

Mivel a kutatás jelenlegi állapotában kifizetődőbbnek látszott egy olyan gyenge stratégia követése, amely nem vet különösebb hangsúlyt arra, hogy a magánhangzók és a (tiszt) mássalhangzók közti fonetikai-fonológiai közösséget azonos jegyekkel fejezzük ki, ezért ennek a pontnak csupán tájékoztató jelentősége van.

A (80) táblázaton belül világosan kirajzolódik a magánhangzók és a mássalhangzók része; mindkettőt be is kereteztem. A „marginális” (határhelyzetes stb.) szegmentumok mintegy zónán kívüliek. Ez természetesen nem tükrözi a hangképző szerveken belüli komplex képzéshelyi-képzésmódbeli viszonyokat, hanem azoknak nyelvi (fonológiai) következményeit igyekszik szemléltetni. Hogy úgy mondjam: a fonológiailag disztinktív megkülönböztetési lehetőségek „logikai” elemzésének eredményét mutatja be.

Fonetikai szempontból is ábrázolható volna természetesen mindez, de ez itt nem szükséges. (A fonetikai ábrázolásra több lehetőség van, de mindegyik komplexebb jellegű; nem bináris.)

Az elemzés túlzottan elszakítja egymástól a magánhangzók és az „igazi” mássalhangzók zónáját. Ez nem szükségszerű kelléke ennek a rendszernek, hanem a dolgozatban követett „gyenge” stratégia eredménye. Arra próbálok törekedni, hogy a szabályok alkalmazása során minimális legyen a magánhangzók és mássalhangzók összetévesztési lehetősége. Egy konzonantális jellegűnek tartott nyelvben — mint a magyar — ez nem megengedhetetlen. — A kutatás későbbi szakaszaiban természetesen arra kell majd törekedni, hogy a két zóna közti különbségeket minimalizáljuk, s így a formalizmus a hangképzés fonetikai komplex egységét is jobban tükrözze; illetőleg jobban elősegítse ennek a fonológiai osztályozó rendszernek a további, fonetikai értelmezését. Ehhez természetesen nagymértékben hozzájárul majd az akusztikai és esetleges auditórikus, percpiciós szempontok figyelembevétele, amelyekről ebben a dolgozatban — főként a bemutatás egyszerűsítése végett — lemondunk. S természetesen a nyelvi-fonológiai viszonyok mélyebb megértése is segíti majd a két zóna közelítését.

Az egyesített táblázattól adódó szegmentális megszorítások ilyen módon néha triviális jellegűek. Néha azonban így is tanulságosak. (A bemutatás sorrendjét többféle szempont határozza meg.)

(MS—A18) [+ mgh] → [+ zöng]

Vagyis a magánhangzók és likvidák zöngések. Ez részben a magánhangzók egyetemes jellegű zöngéségét rögzíti, részben azt, hogy a magyar likvidák mind zöngések. — A suttogás közben történő „zöngéség” fonológia alatti szintű kérdés.

(MS—A19) [— más] → [+ foly]

Vagyis a magánhangzók és félmagánhangzók folyamatosak. Ez érvényen kívül helyezi, „bekerlekezi” a csupán a félmagánhangzókra vonatkozó (MS—A14) szabályt. Természetesen fonetikai szempontból a magánhangzók és félmagánhangzók folyamatossága (rés jellege stb.) között további eltérések is találhatók majd.

A nazalitás elhelyezése nem könnyű az (MS—A) szabályok között. A következő szabály csupán a magánhangzókra és a likvidákra érvényes:

(MS—A20) [+ mgh] → [— orr].

Figyelmen kívül hagyja a félmagánhangzókat. Egy másik szabály a magánhangzók és félmagánhangzók számára volna releváns:

(MS—A20b) [— más] → [— orr].

A kettő össze is kapcsolható; az összekapcsolásnak ez a módja azonban nem nagyon kívánatos a formalizmusban, ahol arra törekszünk, hogy a baloldalon lehetőleg egyetlen jegy foglaljon helyet az (MS—A) szabályokban:

(MS—A20c) $\begin{Bmatrix} [+ mgh] \\ [- más] \end{Bmatrix} \rightarrow [- orr].$

Ezzel kapcsolatban találjuk az első motivációt egy [zengős] (rövidítve: [son]) jegy felvételére. A szubsztancális univerzálék között ez a DF már sorra került, de idáig még nem volt elegendő érvünk arra, hogy a magyarban

(80)

	/e/	/ē/	/æ/	/ā/	/i/	/ī/	/ö/	/ȳ/	/ü/	/ū/	/ɛ/	/ē/	/a/	/ā/	/i/	/ī/	/o/	/ō/	/u/	/ū/	/t/	/d/	/n/	/c/
[mgh]	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
[más]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+
[hát]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[ker]	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	-	-
[fel]	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	-	-	-	-
[al]	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-
[hossz]	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-
[per]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[lágý]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[érd]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[orr]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[foly]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
[zöng]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

	/ʒ/	/s/	/z/	/tʃ/	/dʁ/	/ɲ/	/ç/	/ʒ̥/	/ʃ/	/ʒ̥/	/p/	/b/	/m/	/f/	/v/	/k/	/g/	/l/	/ʀ/	/r/	/j/	/ɣ/	/β/	/h/
[mgh]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	—	—	—	—
[más]	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	—	+	+	—	+	+	+	+	+	+	—	—	—	—
[hát]											—	—	—			+	+			—	+	+	—	
[ker]																	+					+		
[fel]																								
[al]																								+
[hossz]																								
[per]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	—	+		+			
[lágý]	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	—	—	—	+	+			—	+					
[érd]	+	+	+	—	—	+	+	+	+	+	—	—	—	+	+						+			
[orr]				—	—	+					—	—	+											
[foly]	—	+	+	+	+		—	—	+	+		+		—	+	—	+	—	—	+				
[zöng]	+	—	+	—	+		—	+	—	+	—	+		—	+	—	+							

is relevánsnak tartjuk. Mivel ez a DF-ek közt igen előkelő helyet kapott a felsorolásban, tanácsosabbnak látszik belőle kiindulni:

$$(MS-A21) [+ \text{son}] \rightarrow \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ + \text{ orr} \end{bmatrix}$$

Vagyis zengősek volnának a magánhangzók, a likvidák és nazálisak. — Ha ez után rendeljük a mássalhangzókka kapcsolatban már megállapított következő szabályt:

$$- (MS-A8) [+ \text{érd}] \rightarrow [- \text{orr}],$$

akkor a jelenségeket „befedtük” legalább. (A szabály előtti egyenes vonás azt jelöli, hogy nem itt fordul elő első ízben.) A cél az volna, hogy egy szabály segítségével jelöljük ki a $[- \text{más}]$ szegmentumok — igazi mássalhangzó és félmagánhangzó — halmazából, hol releváns a nazalitás. Erre a célra megállapítható, hogy mivel csak a mássalhangzók lehetnek $[+ \text{érides}]$ jegyűek, ezért:

$$(MS-A22) \begin{bmatrix} [+ \text{ mgh}] \\ [- \text{ más}] \end{bmatrix} \rightarrow [- \text{érd}].$$

De mivel a likvidák esetében az a kérdés nem tekinthető világosan eldöntöttnek, esetleg elegendő lesz a következő kisebb kiterjedésű formula:

$$(MS-A22') [- \text{más}] \rightarrow [- \text{érd}].$$

Vagyis: a magánhangzók és félmagánhangzók nem lehetnek zárhangszerűek.

Az (MS-A21) szabály mellé azonban még jó volna több indokot is találni a [zengős] jegy fölvetelére. Amíg ez az egyetlen érv, addig ajánlatos ezzel kapcsolatban az óvatosság.

A [lágý] és a [per] és a [hát] jegyek közti összefüggések még további vizsgálatra szorulnak. A probléma abban áll, hogy a magánhangzók és a mássalhangzók osztályozásában (i) másféle szempontok érvényesülnek hagyományosan, (ii) azonos szempontok is más elbírálás alá esnek a tartománytól függően. Valószínűleg fonetikai alapon nem is lehet eldönteni, hogy a bonyolult és négy dimenziós hangképzési apparátusnak milyen leképezési paraméterei optimálisak; illetőleg, hogy a leképezés milyen sorrendben a legelőnyösebb (vagyis: pontosan hogyan, milyen sorrendben végzendő el a „feature”-izálás). Itt nyilván nyelvi-fonológiai szempontok döntenek majd. Éppen ezért az ezzel kapcsolatos megállapításaink kísérleti javaslatoknak számíthatnak. Különösen áll ez ennek a három DF-nek az összefüggésére. A (78)-ban már láttuk, hogy félmagánhangzók esetében a [lágý] jegy nem feltétlenül szükséges. Ha ez így van, akkor a következő szabály érvényes:

$$(MS-A23) [- \text{más}] \rightarrow [- \text{lágý}]$$

Ha a félmagánhangzókra ez nem érvényes, mivel a $[j]$ esetében ugyan nem releváns, de redundánsan figyelembe veendő a „lágyság”, akkor:

$$(MS-A23') \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ másh} \end{bmatrix} \rightarrow [- \text{lágý}]$$

Vagyis magánhangzók eleve nem lehetnek lágyak. (A likvidákon belül a */l/ miatt számolni kell a [lág] jeggyel.)

Ha a szabály csak a magánhangzókra vonatkozik, akkor természetesen egybevonható volna a [per] jeggyel, ezzel azonban nem olyan egyszerű a helyzet. (Valószínűleg más jegyekkel is, de erre itt nem térek ki.)

(MS-A24) [+ mgh] → [- per]

Ez azt jelenti, hogy a magánhangzók és a likvidák nem periferikusak. Az összevonás nem feltétlenül jogosult, mert ez a DF az univerzális kikötések során már irreleváns volt a magánhangzókra, és ugyanakkor definíciószerűen negatív a likvidákra. Az összevonást az a törekvésünk teszi lehetővé, hogy az irreleváns jegyeket negatív előjellel lássuk el. Ez a jelöltségi [markedness] konvenció egyik töredékes érvényesítése.

A félmagánhangzók esetében [per] jeggyel kapcsolatban az látszik a legegyszerűbb megoldásnak, ha a */j/ centrális lesz, a másik három pedig periferiális. Ez nyilván kapcsolatba hozható majd azzal, hogy (i) a */j/ részese a centrális zónában megtalálható [+ lág] jegynek, s (ii) hangszín-jegyei negatívak. Itt azonban a szabály alaposabb beágyazásától eltekintek.

A likvidák képzésében a nyelvhátnak a szerepe valószínűleg még további megfontolások figyelembevételét kívánja meg.

A kerekítés [ker] a rezonátor alakjára utal. A szokásos 'labialitás' képzőmozzanat a hangképzésben résztvevő szervekre. A klasszikus artikulációs fonetika (s az azon alapuló hangtan) számára a labiális magánhangzók /u, o, ö, ü/ és a (bi)labiális mássalhangzók /b, p, m/ összefüggése implicit módon adva volt már a közös terminus által is. — Jelen formalizmusunk ugyanezt szintén ki tudja fejezni a következő módon:

(MS-A25) [- hát] → [+ ker] / $\left[\begin{array}{c} \text{---} \\ + \text{ per} \end{array} \right]$

Vagyis: a szájüreg szélső (nem centrális) részén képzett szegmentumok közül az elülsők kerekítettek. Mivel a magánhangzókat [- per] jeggyel láttuk el, azért rájuk ez eleve nem vonatkozik. Viszont problematikus az */f/ és a */v/ kizárása; ezért lehetséges, hogy rájuk tekintettel a környezet kiegészítendő:

(MS-A25') [- hát] → [+ ker] / $\left[\begin{array}{c} + \text{ per} \\ - \text{ érd} \end{array} \right]$

Ez a szabály azonban csupán részletesen fejezi ki azt, hogy „a /p, b, m (f, v ?)/ kivételével — a magyarban — a tiszta mássalhangzók nem labiálisak”. A következő formula ezt jobban megközelíti:

(MS-A25'') [- mgh] → [α ker] $\left[\begin{array}{c} + \text{ msh} \\ \alpha \text{ per} \\ \alpha \text{ hát} \end{array} \right]$

Vagyis az igazi mássalhangzók csupán akkor kerekítettek, ha a [per] és a [hát] jegyük ellenkező előjelű. Ez pontosan a /p, b, m, f, v/ osztályát juttatja a plusz jegyhez, az összes többi „igazi mássalhangzót” pedig

mínusz jegyhez. — Ennek alapján úgy látszik, hogy egyszerűbb — fonológiai szinten — az $*/f/$ és $*/v/$ labiodentális jellegét kerekítettnek (= labiálisnak) venni.

A [+ ker] jegy révén ebben a formalizmusban is természetes osztályt alkothatnak a labiális magánhangzók és a (bi)labiális mássalhangzók, valamint a béta.

A mássalhangzók számára a [fel], [al] és a [hát] jegyek elosztását már előrevetítettük a (17) táblázatban. Mivel az [al] csak a magánhangzók és a félmagánhangzók a /h/ esetében disztinktív, ezért:

(MS—A26) [+ más] → [− al];

tehát a mássalhangzók és likvidák eleve legalább középső nyelvallásúak. Sőt:

(MS—A27) [− mgh] → [+ fel] / $\left[\begin{array}{c} \text{---} \\ + \text{ más} \end{array} \right]$

Vagyis az igazi mássalhangzók felső nyelvallásúak. Azért kellett ilyen módon megformálni ezt a szabályt, mert ez a félmagánhangzóktól különíti el a mássalhangzókat. — A félmagánhangzókban belül természetesen a [fel] ugyanúgy megállapítandó, mint a magánhangzókban; vö. (MS—A1')-vel.

A likvidák esetében külön fonetikai motiváció nélkül, intuitív módon a következő szabályt javaslom:

(MS—A28) [+ mgh] → [− fel] / $\left[\begin{array}{c} \text{---} \\ + \text{ más} \end{array} \right]$

Vagyis likvidák nem felső nyelvallásúak, hanem — mivel az alsó nyelvallásból is kizártuk őket — középső nyelvallásúak. Igazolásra szorul, hogy mi ennek a megállapításnak a fonetikai tartalma.

Mivel pedig a félmagánhangzók vagy felső vagy alsó nyelvallásúak, fölmerül az a gondolat, hogy (i) ezt önmagában véve kifejezzük; (ii) összekapcsoljuk a likvidákra vonatkozó (MS—A28) szabállyal. Önmagában kifejezve:

(MS—A29) [− más] → $\left\{ \begin{array}{l} [+ \text{ fel}] \\ [+ \text{ al}] \end{array} \right\} / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ mgh} \end{array} \right]$

Az (MS—A28) és az (MS—A29) szabály összekapcsolása:

(MS—A30)⁶¹ $\left\{ \begin{array}{l} \alpha \text{ mgh}_i \\ -\alpha \text{ más}_j \end{array} \right\} \rightarrow \left[\begin{array}{l} \alpha \text{ fel} \\ -\alpha \text{ al} \end{array} \right] / \left\{ \begin{array}{l} \alpha \text{ más}_i \\ -\alpha \text{ mgh}_j \end{array} \right\}$

A kapesos zárójel jelzi, hogy itt voltaképpen egy, két eltérő szabály összevonásából álló sémáról van szó. Az alsó indexek — alkalmasszerűen, könnyítésként — azt jelölik, hogy a szabálysorok összetartoznak (csupán a

⁶¹ *Az alfa-szabályt láttuk a 2.4.2. pontban a segédkifejezések közt: (FS 1) görög betűs változók alatt. — Ha ugyanabban a szabályban két alfa-szabály fordul elő, akkor az első α , a második β (béta) jelet kap és így tovább. Ezáltal egyrészt különválasztva tudjuk őket tartani, másrészt — némely esetben — formális összefüggéseket tudunk köztük megállapítani és kifejezni, mint például az (MS—A 30') képében is.

két szélső oszlopban van rájuk szükség). — Ha valakit az $[\alpha]$ és a $[-\alpha]$ zavar, akkor így is kifejezhető ugyanez a szabálpár:

$$(MS-A30') \quad \begin{Bmatrix} \alpha \text{ mgh}_i \\ \beta \text{ más}_j \end{Bmatrix} \rightarrow \begin{Bmatrix} \alpha \text{ fel} \\ \beta \text{ al} \end{Bmatrix} / \begin{Bmatrix} \alpha \text{ más}_i \\ \beta \text{ mgh}_j \end{Bmatrix}$$

K: $\alpha = -\beta$

Vagyis a likvidák mindig középső nyelvéllásúak, a félmagánhangzók meg vagy felső vagy alsó nyelvéllásúak.

Az (MS-A30) séma csupán egyetlen DF-fel kevesebb, mint a két összevont szabály: az (MS-A28) és az (MS-A29), de rámutat egy olyan — lehetséges — összefüggésre, amelynek kifejezésére eddig nem volt mód. Ráadásul ez elég jól összevág a marginális elemekkel kapcsolatos intuíciónknak is.

Az utolsó DF, mellyel kapcsolatban megállapítást kellene tennünk ebben az összefüggésben a sokat vitatott [hosz].⁶² Láttuk, hogy ez a magánhangzók esetében disztinktív már a szótárban elraktározandó szavak számára is. Bár véleményem szerint ez csupán (i) vagy a szókincs egy részére, (ii) vagy a magánhangzók egy részére érvényes — mindkét lehetőséget egyszerre is megengedve.

Később igazolandó feltevésem szerint a hosszúság a magyarban — a szóközi elraktározás szintjén — a magánhangzók és a likvidák esetében releváns lehet; a mássalhangzók és a félmagánhangzók esetében azonban nem lehet.⁶³ Az utóbbi zónában található fonetikai hosszúság (i) vagy két szomszédos $[-\text{mgh}]$ elem egybeolvadásából ered; (ii) vagy expresszív eredetű; (iii) s végül más P-szabályok eredménye. Ennek alapján a szabály:

$$(MS-A31) \quad [-\text{mgh}] \rightarrow [-\text{hosz}]$$

Eszerint a tiszta mássalhangzók és a félmagánhangzók nem lehetnek hosszúak, legalábbis a szótárban.

Meggondolkoztató, hogy a *pedz*, *edz*-beli affrikáták hosszúak. Ezt azonban esetleg kivételként kellene rögzíteni számukra a szótárban, kb. így:

(81) Tétel

$$\begin{bmatrix} \vdots \\ -\text{MS-A31} \\ \vdots \end{bmatrix}$$

Az (MS-A31) szabály lehetővé teszi a hosszú likvidákat (pl. *vall*, *varr*). Itt további megfontolások szükségesek, különös tekintettel ezeknek korlátozott előfordulási lehetőségeire. Éppen ezért a (82) táblázatban a likvidák hosszúságára vonatkozva üresen hagytuk a megfelelő kockákat.

Ebben a fejezetben eredetileg az volt a szándékom, hogy a morfémaszerkezeti szabályok szegmentális részét állítsam össze. A szervezési univer-

⁶² Erre a nálunk kevésbé ismert szakirodalomból vö. Lotz (1952), Hamp (1960) és ismét Lotz (1966) vitáját.

⁶³ Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó szinkronikus szempontból is Kniezska (1964) történeti cikke.

zálék szerint ez ugyanis különálló reprezentációs szint. — Munka közben azonban ez kiszélesedett a teljes magyar „feature”-izálásra, vagyis a teljes magyar fonológiai szegmentumrendszer kétértékű bemutatására, továbbá a rendszeren (a részrendszerek) belüli különböző összefüggések tárgyalására. Az összefüggéseknek csupán egy része tartozik a tulajdonképpeni szegmentális megszorítások közé. Más részüik esetleg épp a P-szabályok után alkalmazandó, erre igyekeztem is egy-két helyen rámutatni. Ezt a két — esetleg több — halmazt csupán akkor lehet majd pontosan elválasztani, (i) ha nagyobb számban lesznek szabályalkalmazási tapasztalataink (szabályok sorrendjére vonatkozóan), s (ii) ha a fonetikai szabályok is ki lesznek majd dolgozva. — Addig, egyelőre, a szabályok relatív (*post quem* — *ante quem*) környezete biztosítja a fentebb bevezetett (MS—A) szabályok felhasználásában a zavarok elhárítását.

A fentiek némileg átfedésben vannak a 2.3.1. pont bizonyos részeivel, ahol a DF-ek egyetemes megalapozását igyekeztem bemutatni. Nincs azonban itt semmilyen cirkularitás, mert a 2.3.1. pontbeli redundancia-szerű megállapítások ott csupán anticipált szemléltető igényű megjegyzések, voltaképpen a 3. fejezet eredményeire — is — épülve.

Nagyobb probléma, hogy az (MS—A) szabályok során végül is minden szegmentum kapott előjelet.

(82) Lásd 423. l.

Úgy látszik azonban, hogy nagyon is elképzelhető: a fonológia csupán a kockák bizonyos részében köteles előjelet feltétlenül alkalmazni. (Hacsak nem követi a „világossági kritérium” szigorú változatát.) Az ebben a dolgozatban követett eljárás eredményeként az univerzális, definíció szerinti redundancia-megállapítások, valamint a magyar rendszerre érvényes megszorítások egybeolvadtak. Ez magyar szempontból nem baj; s így is járt el szinte minden elődünk. Természetesen a megszorítások egy része majd átkerül a szubsztanciális univerzálék szabályhalmazába, mihelyt a többi nyelvre vonatkozó kutatások eredményei is hozzásegítenek ehhez. Ez a törekvés azonban ma még korainak látszik a mi esetünkben.

Végül azt szeretném megjegyezni, hogy mivel dolgozatom kísérleti jellegű, a továbbiakban előfordulhat, hogy újabb szempontokat is felhozok a 3. fejezetbeli megállapításokkal, „szabályokkal” kapcsolatban. Márcsak azért is, mert a „feature”-izálás nem öncélú, hanem a nyelvi szabályok szempontjából — elsőrendű, de — segédapparátusi státusa van.

4. Mutatvány a grammatika alsóbb szintjeinek szabályaiból

A fonológiai jegyek kijelölése és a szegmentális megszorítások bemutatása után a grammatika alsóbb szintjeinek problémájához közelebb kerültünk, de a tulajdonképpeni grammatikai problematikában való felhasználás bemutatása még hátra van. Terjedelmi okokból a továbbiakban le kell mondanunk a 3. fejezetbeli teljességet érzékeltető tárgyalásmódról, s ebben a dolgozatban csupán egy mutatvány értékű hosszsmetszet bemutatására vállalkozhatunk.

	e	ē	æ	ǣ	i	ī	ö	ō	ü	ū	ę	ē	a	ā	ĩ	ĩ	o	ō	u	ū	t	d	n	c
[mgh]	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	—	—	—	—
[más]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+
[hát]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[ker]	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	—	—	—	—
[fel]	—	—	—	—	+	+	—	—	+	+	—	—	—	—	+	+	—	—	+	+	+	+	+	+
[al]	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[hosz]	—	+	—	—	—	+	—	+	—	+	—	+	—	—	—	+	—	+	—	+	—	—	—	—
[per]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[lágý]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[érd]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+
[orr]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—
[foly]	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	—	—	—	—
[zöng]	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	—

	ʒ	s	z	ℓ	d	ñ	č	ʒ	š	ž	p	b	m	f	v	k	g	l	ℓ	r	j	γ	β	h
[mgh]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	—	—	—	—
[más]	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	—	—	—	—
[hát]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	—	+	—	—
[ker]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	—	+	—	—
[fel]	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
[al]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[hosz]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	?	?	?	—	—	—	—
[per]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	—	—	—	—	+	+	+
[lágý]	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	—	—	—
[érd]	+	+	+	—	—	—	+	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[orr]	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
[foly]	—	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+
[zöng]	+	—	+	—	+	+	—	+	+	+	—	+	+	—	+	—	+	+	+	+	+	+	+	+

A mutatóványban bizonyos okok miatt az ige morfológiájának kérdéskörére korlátozom a tárgyalást. Ennek során különféle szabályhalmazokat kell alkalmazni, legalább említeni, néha pedig megtárgyalni. Ezek a szabályok részben sorozati megszorítási (MS–B) szabályok, részben fonológiai (P) szabályok. A szokásos felosztás szerint ezek részben morfológiai, részben morfonológiai, s kis részben szófónológiai szabályok.

Ebben a fejezetben két rész található: a morfológia rövid általános kérdésfeltevése (4.1.), ez bevezető jellegű; a magyar igei személyragok fonológiája és morfológiája (4.2.) mint valamivel részletesebben kidolgozott fejezet.

4.1. A morfológia a generatív grammatikában

Az 1.3. pontban található (6) ábrában nem szerepel külön 'morfológia'. A 2.2. pontban található (11) szervezési univerzálék között sem. A morfológiai jelenségek köre azonban triviálisan adott, szinte évezredek óta: a szó alakai változásainak köre. A morfológia pedig legóvatosabban úgy határozható meg, mint „a fonéma és a szintagma közé eső jelenségek nem-szemantikai problémáinak gyűjteléke”.

A morfológia jelenségek, összefüggések a kommunikációban érvényes mondat alkatrészeire vonatkoznak, mondhatnánk a mondat boncolásának termékei. A boncolásban — a mondat felől elindulva — addig szoktak elmenni, amíg az elkülönített formai darab („metszet”) 'jelentéssel' vagy 'funkcióval' bír. Az alsó határ tehát a morféma (a szóelem, szórész), amely mindenképpen „nagyobb nagyságrendű”, mint a fonéma (hang, hangszegmentum).

A morfológiai egységek lehetséges szótári tételek: vagy azért, mivel egyúttal önálló fonológiai szót alkotnak, vagy mert önálló jelentéshatárokat tesznek fel számukra.

A természetes nyelvek leírásának hagyománya a generatív nyelvészet előtt aránylag egy irányú volt ezen a téren.

Másrészt ismeretesek a „nem természetes nyelvek” idevágó tapasztalatai. Ezekben nincs önálló morfológia,⁶⁴ míg van önálló szintaxis és lexikon, illetőleg van egy olyan technológiai szint, amely a fonetikával vehető párhuzamosnak.

A generatív grammatikában a morfológiai jelenségeket általában ugyanazok a szabályok „generálják”, amelyek a szintaktikai mély szerkezeteket átalakítják szintaktikai felszíni szerkezetekre. A morfológiai jelenségek végső alakjukat a fonológiai szabályok útján nyerik el. Mivel a „morfológiai viselkedés” a lexikai tételek osztályaihoz (például „szófajok”, deklinációk), illetőleg egyes lexikai tételekhez van hozzárendelve, azért gyakran szükséges lehet a szótárban morfológiai jegyek felhasználására.

⁶⁴ A számítógépek elméletében, illetőleg az azzal kapcsolatot tartó számológépes nyelvészetben triviális az, hogy a formális nyelvekben nincs önálló morfológia. Így erre nagyon kevés utalás található, vö. Ivanov (1958/1961); „R. L. Dobrushin while discussing this work expressed the thought that machine language may not have, in general, any grammar. This idea is expected to be correct only as far as morphology is concerned” (1982, jegyzet).

Még nem fordult elő, hogy valaki a generatív nyelvreírásán belül külön morfológiai szintet kidolgozott volna. Természetesen arra már történtek kísérletek, hogy vagy a szintaxis kimenetét, vagy a fonológia bemenetét sajátosan kiegészítsék, hogy alkalmas legyen, minél alkalmasabb legyen a morfológiai jelenségek kezelésére.⁶⁵ Hasonlóképpen van olyan törekvés is, amely a morfológiai „műveletek” egy részét a szótárba utalja. — Nincs eleve semmilyen okunk arra, hogy egy természetes nyelv leírásában legyen, vagy ne legyen külön morfológia, mint (i) adott szabályok halmaza; vagy mint (ii) reprezentációs szint. — A kérdést nem dönti el az sem, hogy idáig nem volt ilyen, hiszen a nyelvreírási próbálkozások jó részét a morfológiailag nagyon szegény angol nyelv körében találjuk. — A feladat ugyanis nem az, hogy mennél jobban reprodukáljuk az elméletileg (univerzálisan) adott kereteket minden egyes nyelv leírásában, hanem az, hogy megtaláljuk az egyes nyelvekre (esetleg: nyelvtípusokra) jellegzetes arányukat, kombinációjukat. Föltehetőleg így egyszerűbb és egyúttal kényelmesebb is lesz a leírás.

Így például valószínűleg különleges feladatot jelent a generatív nyelvreírás számára az úgynevezett (tipikusan) *sekély szerkezetű nyelvek* megfelelő apparátusának föllelése. A „sekély szerkezetű” terminus a „mély szerkezet” műszóra utal. A „sekély szerkezetű” tájékoztató megjelölés azokra a nyelvekre vonatkozik, amelyek szintaxisa és fonológiája között a lehető legegyszerűbb „egy az egyhez” típusú leképezés lehetséges. Természetesen ez nem vonatkozik a szintaxis legelvontabb, egyetemes részére, hanem csupán a felszíni struktúrára.

A „sekély szerkezetű” nyelvek esetében az egyes szintaktikai funkciók hordozói általában szótári egységként is tárolhatók. A szintaxis, a szótár és a fonológia közti aránylag szoros és egyértelmű összefüggés ezeknek a nyelveknek átlátszó — jól darabolható, elemezhető — struktúráját, felszíni struktúráját eredményezi. Ez lehetővé teszi, hogy a szintaktikai jegyek és a szótári (diakritikus) jegyek, valamint a fonológiai jegyek között különféle összefüggéseket közvetlen formában is ábrázolhassunk. Ez megkönnyíti az egyes természetes nyelvekre legjobban ráillő *monolitikus nyelvreírás* formájának megtalálását.

Az *agglutináló* típusú nyelvek a legjellegzetesebb „sekély szerkezetű” nyelvek. A magyarról ismeretes, hogy igen sok agglutináló jelenséget tartalmaz; nem túlzás ezt a tipológiai vonását meghatározó jellegűnek tartani. Elképzelhető, hogy a klasszikus morfológiai irányzatú tipológia univerzális jellegű megállapításokkal segíti majd a nyelvreírásnak épp ezt a részét: a szintaxis, a szótár és a fonológia kölcsönös leképezésének zónáját, vagyis a klasszikus morfológiát.

A *morfológiai mechanizmus* látszólag generatív jellegű önmagában is. Ez tette lehetővé, hogy például a magyar morfológiában véges állapotú

⁶⁵ Önálló morféma-szint („Morphemebene”) volt található a berlini generatív (transzformációs) csoport kezdeti elképzelésében: Arbeitstelle (1962/1967). Később ez kiesett a koncepcióból. — Természetesen vannak csak „morfológiai jelenségekkel” foglalkozó generativista dolgozatok, pl. Foley (1965), illetőleg Schane (1968).

grammatikákat alkalmazzanak a morfológia egyes részeire (például névszóragozás, igeragozás, névmások rendszere). Ezek a próbálkozások általában az írott nyelvre irányulnak. Feladatukat általában sikerrel végrehajtották; algoritmus formájában ábrázolták, szemléltették az egyes paradigmákon belüli összefüggéseket. Ez a teljesítmény az alkalmazott nyelvészet számára igen értékes. Elméleti értékük azonban néhány egyéb szemponttól függ: (i) a paradigma nyelvészeti jellegétől, (ii) az adott rész-algoritmus elhelyezéstől egy teljes nyelvreírásán belül, (iii) valamint néhány kisebb jelentőségű sajátos szempontból, amelyekre itt nem térünk ki.

A *paradigma* a nyelvtani hagyomány tekintélyes terméke. Elismert, bevált formája bizonyos grammatikai összefüggések ábrázolásának, szemléltetésének. Az oktatásnak, alkalmazásnak, sőt a kutatásnak is gyakran igen kényelmes kerete, „modellje”. Nyelvileg azonban nem elsődlegesen léteznek ezek az összefüggések: a paradigmát a nyelvész elemzése alkotja meg más elsődleges összefüggések mintegy hosszsmetszeteként. Mivel az indoeurópai nyelvek oktatásának évszázados hagyományaként a „paradigma” rendkívül elterjedt másodlagos nyelvi egység, ezért jelentőségét általában túlbecsülték azokban a nyelvekben is, ahol — mint például a magyarban — a paradigma nem jelent különösebb segítséget. — Természetesen nem állítom, hogy egy adott paradigmának — mondjuk magyar igeragozás szokásos paradigmájának — nincs „pszichológiai realitása”, hiszen a másodlagos, tanult (nyelvi) magatartás is kimutatható pszichológiai kísérletek, tesztek segítségével. — Semmi okunk sincs azonban annak föltevésére, hogy a paradigma nyelvi univerzálé volna. Paradigmák „generálhatók”; értékük azonban helyi és praktikus jellegű.

Az *algoritmus* a nyelvészetben általában laza értelemben használatos, úgy ahogy az „a kibernetikai filozófiá”-ban elterjedt. Voltaképpen szorosan rendezett szabályok halmazát jelenti.⁶⁶

Semmi kétség nem fér hozzá, hogy bármilyen táblázat generálható algoritmus segítségével. Mennél „szabályosabb” (vagyis áttekinthetőbb), annál könnyebben. A paradigmák esetében ez különösen csábító feladat. — A probléma azonban abban áll: hogyan illik bele például a magyar névszóragozás algoritmusa az egész magyar grammatika rendszerébe. Eleve problematikus ugyanis az, hogy a paradigmák véges állapotú grammatika segítségével leírhatók. Ismeretes, hogy ez a grammatikai osztály elégtelen az emberi nyelvi képesség egészének modellálására. Ez nem jelenti azt, hogy a teljes nyelvreírásán belül sehol semmilyen formában nem alkalmazhatók véges állapotú grammatikai blokkok. — A paradigmák esetében alkalmazott véges állapotú grammatikák egy mesterséges, másodlagos nyelvi kategória egyszerű generálása miatt általában csekélyebb mértékben veszik figyelembe az egész grammatika szempontját. Vagyis a helyi egyszerűséget elé helyezik a teljes leírás egyszerűségének. (Ez természetesen nem szükséges.) Ez a helyi egyszerűség látszólag abszolút, mert a paradigma véges „zárt” rendszer. Úgy látszik azonban, hogy a morfológiai

⁶⁶ A kibernetikai filozófiára vö. Klaus (1961). — Az algoritmus természetesen pontosabb megfogalmazásban is hozzáférhető a nyelvészek számára, vö. például: Papp (1965).

algoritmus (automata)⁶⁷ elemeinek zártsága a morfológia „hossz-metszet” jellegéből adódik, s nem szükségszerű a teljes nyelvreírásban. (Különösen nem, ha azt a beszélt nyelvre alapítjuk.)

A morfológia klasszikus felfogása, valamint a morfológia néhány újabb koncepciója egyaránt bizonyos törést érzékeltet a szintaxis és a fonológia viszonylatában. A morfológia ennek a törésnek az áthidalására jött létre. Története során számos értékes adalékot, szempontot halmozott fel; ezeket nem lehet ignorálni semmilyen körülmények között sem. Magának az önálló morfológiának a föltevése azonban nem elengedhetetlen a generatív nyelvreírásban. (Valószínűleg lesz még másfajta nyelvészeti koncepció, ahol szintén ez a helyzet.)

A generatív nyelvreírásból a helyzetet az fejezné ki legjobban, ha a *morfológia fonológiai hipotézisééről* beszelnénk. Mivel pedig az alkalmazott fonológia elemi jegyekből, intenzionális egységekből áll, ezért még pontosabb a megjelölés: *a morfológiai jelenségek megkülönböztető jegyek segítségével történő leírása*. (A szintaktikai és lexikai egységek a fonológiai környezetbe tartoznak.)

Ennek a feltevésnek néhány fontosabb sajátosságát említem itt csupán: (i) Megszünteti a külön morfológiai mechanizmust, szintet. (ii) Alkalmas a hasonló — intenzionális — egységekre épülő szintaxis könnyebb leképezésére. (iii) A fonológiai jelenségek általánosabb jellegét hangsúlyozza a morfológiai jelenségekkel szemben.

A kivétel nélküli, fonológiailag magyarázható „morfológiai” jelenségek esetében nincs értelme a fonológián kívül más eszközt felhasználni. Ha az osztályokra fogalmazható a sajátos viselkedés, akkor ez a szabályok környezetében érvényesíthető. Ha egyetlen (vagy ilyen értékű) tétel mutat sajátos morfológiai viselkedést, akkor az a szótárba utalható „*r*-szabályként” vagy egyéb módon érzékeltetendő idioszinkrázia (vagyis „kivétel”) gyanánt. — A cél természetesen az, hogy minél több jelenség legyen leírható rendes fonológiai szabályok segítségével.

Ez természetesen nem teszi lehetetlenné, hogy szükség esetén egy szinten ábrázolhassuk a „morfológiai” jelenségeket — akár az írott, akár a beszélt nyelvre vonatkozóan. Ez azonban a grammatika eredménye lesz, nem pedig az a keret, melynek segítségével a grammatika elérhető, felfedezhető.

A fentiek miatt nem adtunk univerzális apparátust a morfológiához. A morfológiai jelenségek számára szükséges univerzálék ugyanis benne foglaltatnak a szintaktikai és a fonológiai univerzálék egyesített halmazában.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy számos „morfológiai” eredetű tapasztalat nem gazdagítja a nyelvreírást, a mi esetünkben elsősorban a fonológiát. Ezeket igyekszem is figyelembe venni a továbbiak során.

Végül megemlítem, hogy a *morfológiai jelöltségi hipotézist* igyekeztem felhasználni, mégpedig abban a formában, hogy szintaktikai és fonológiai tételek előjelzésében bizonyos összefüggésekre próbálok rámutatni.

⁶⁷ Ilyen morfológiai „automatára” magyar nyelvi példa (az explicit matematizáltság különböző fokain): Antal (1961a), (1961b); Jánoska (1967); Károly (1965), Klauszer (1964/1965); Kónyi (1965); Lotz (1967); Máthé és társai (1967); Melcsuk (1958/1964), (1965), (1967); Papp Ferenc (1966); Stein (1966/1967).

4.2. A magyar igei személyragok fonológiája és morfológiája

Az előző pontból kiderült, hogy a generatív nyelvelírásban nem tekintem szükségeszerű önálló komponensnek a morfológiát.

Az igei morfológia kérdése — a mi jelenlegi keretünkben — a következő: (i) hogyan történik fonológiai interpretációja; (ii) van-e valami specifikuma?

Az igei morfológia körét úgy definiálhatjuk, hogy a felszíni struktúraláncnak az a része, amely (i) egy V szintaktikai kategória (vagy egy [+V] szintaktikai jegy) alá van rendelve; s (ii) azzal a fonetikai alapalakban, két [— szegmentum] jegy által elhatárolt lánc-részbe (egy fonológiai szóba) [+ szó-h.

esik: #... #_v.

A most követendő tárgyalásmód lehetővé teszi, hogy a problémákat a szokásos keretükben tárgyaljuk. Ennek megfelelően, a „nem összetett” igei formák következő kérdéseit érintem: személyragok, mód- és időjelek; — mindegyiket morfológiai szempontból.

A magyarban számot kell adni a következő jelenségekről az igei személyragozással kapcsolatban:

(83)

Teljes	Jelen idő	1.	egyes,	„alanyi”, „tárgyas” ragozás
	Múlt idő	2.	többes szám	
	Feltételes mód	3.		
	Felszólító mód	Személy		
Hiányos	LAK-forma	1 → 2	egyes és többes szám	„alanyi”, „tárgyas” ragozás
	(Rövid) Imperativus	Személy	egyes szám	

Tehát a teljes alakok esetében $4 \times 3 \times 2 \times 2$, vagyis 48 alak. (Most itt eltekintünk az úgynevezett -ik-es alakoktól.)

Két szélső megoldási eset volna a következő: (A) Négy szintaktikai-szemantikai információkból álló tartalmi tömböt lehet létrehozni, s hozzájuk rendelni egy bizonyos toldalékalakot, például

(84) <Múlt idő; 2. személy; többes szám; „alanyi ragozás”>:

<-t (a/e)t(o/ë)k>

Így voltaképpen 32 egyenletünk volna (a módjelek nélkül). De ha a tartalomtól indulunk ki, nincs jogunk az összetett igealakok kizárására. További probléma, hogy az idő- és mód oszlop (tartalmilag) heterogén és nem bináris, hasonlóképpen nem bináris a személy oszlop sem. — A (84)-ben adott javaslatnak még extrémebb formája az volna, ha a „szám + személy” kategóriát egybeolvasztanánk, akár az a mai franciában van.

(B) A másik megoldás szigorúan morfológiai jellegű volna: (i) Minden egyes tartalmi elemhez hozzá kell rendelni egy „morfémát”-t, s (ii) ezekből láncot alkotni. (iii) A tagok összetételalkozásának „morfológiai” problémáit pedig megfelelő szabályokkal kell megoldani. Ezt a felfogást képviseli – többek közt – Lotz János és Antal László. (Megjegyzendő, hogy (ad i) a morfémák „alternánsok”-kal rendelkeznének; s (ad iii) morfológiai szabályok lényegében az alternánsok közt szükséges „szelekció”-t érvényesítenék.)

Úgy látjuk, hogy a mai magyar nyelvben egy (C) harmadik utat előnyösebb követnünk. A (C) változat közelebb áll a morfológikához, de nem dolgozik eleve alternánsokkal. Ehelyett fonológiai szabályokkal, szintaktikai környezet segítségével és a szótárba utalás útján kívánja megoldani a problémákat; a szintaktikai környezet figyelembevétele által érintkezik az (A) megoldással is.

Az első választás a kutatásnak ezen a pontján abban áll, hogy melyik „ragozás”-t fogadjuk el alapvetőnek: az „alanyi ragozás”-t [AR] vagy a „tárgyas ragozás”-t [TR]. – Az idézőjelben szereplő két ragozási osztály természetesen itt „morfológiai értelemben” veendő. A „tárgyas” – mint ismeretes – inkább „speciális tárgyas” volna, vagyis „határozott” és „(egy vagy többes szám) 3. személyre” utaló tárgy esetén használatos. Mivel a TR-nek ennyi megszorítása van, s az AR minden egyéb esetben használatos, hajlandók volnánk az AR-t alapvetőnek tekinteni. Ha csak az ige felől nézzük az alaktant, akkor ez talán járható út is volna. Az egész nyelvtan szempontjából azonban, úgy látszik, más megfontolások is figyelembe veendőek. Elsősorban az, hogy a tárgyas személyragok – absztrakt szinten – azonosak a névszói birtokos személyragokkal, illetőleg a személyes névmás rendszerével. Az egész grammatika általánossága erősödne azáltal, hogyha ezeket formailag is közös alapalakokból tudnánk levezetni. (A személyi determinánsok közös alaki problémájával itt nem foglalkozunk.) Ez az érv ellene mond annak, hogy az AR-t tekintsük alapvetőnek. (A döntésnek természetesen kapcsolatban kell lennie bizonyos szintaktikai szempontokkal is.)

A TR esetében vegyük föl a következő egységeket (szintaktikai-szemantikai jegyeket):

- (85) [— Személy] = '3. személy'   [— Pluralis] = 'egyes szám'
- [+ Személy]
[+ Közel] = '1. személy'   [+ Pluralis] = 'többes szám'
- [+ Személy]
[— Közel] = '2. személy'

Most azzal nem foglalkozunk: (i) hogyan definiáljuk a szintaxisban a TR bevezetését, s (ii) hogyan adja át a szintaxis a szükséges információt.

Megjegyzendő még, hogy a 'személy'-eket névmásoknak tekintjük, a névmások sajátos osztályának. Bevezetésüket a *pronominális* szintaktikai művelete végzi el. Ennek során valamennyi későbbi névmási elem egy [+ Névmás] jegyet is kap.

Ilyenformán a következő személyi determináns⁶⁸ alapalakokat tesszük föl — mintegy szótári hipotétikus alakként:

$$(86a) \begin{bmatrix} + \text{Névmás} \\ - \text{Személy} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} + \text{mgh} \\ - \text{más} \\ + \text{al} \end{bmatrix}$$

$$(86b) \begin{bmatrix} + \text{Névmás} \\ + \text{Személy} \\ + \text{Közel} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} + \text{orr} \\ + \text{per} \end{bmatrix}$$

$$(86c) \begin{bmatrix} + \text{Névmás} \\ + \text{Személy} \\ - \text{Közel} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} - \text{mgh} \\ + \text{más} \\ - \text{F} \end{bmatrix}$$

A (86b)-hez nem kell megjegyzés: itt az /m/ szegmentumról van szó. — A (86c) esetében az igazi mássalhangzók közül az az „archifonéma” szerepel, amely — a nem redundáns jegyekben, csupa „mínusz”: vagyis a /t/ és /d/: [— per, — lágy, — érd, — orr]. — Problematikus a (86a), mivel a másik két rag mássalhangzó, ez pedig egyedül magánhangzó, az /a/. Sőt, a magyar szuffixumok túlnyomó többsége mássalhangzó. A szinkroniában azonban a jelen körülmények között ez látszik az első megoldási javaslatnak. Ha ez így van, akkor megemlíthető általánosítás:

$$(87) [\quad] \rightarrow \begin{bmatrix} - \alpha \text{ mgh} \\ \alpha \text{ más} \end{bmatrix} //^{69} \begin{bmatrix} + \text{Névmás} \\ \alpha \text{ Személy} \end{bmatrix}, [+ \text{Verbum}]$$

Vagyis, az 1. és 2. személy mássalhangzós, a 3. személy magánhangzós.

$$(88) [+ \text{Pluralis}] \rightarrow \begin{bmatrix} - \text{per} \\ + \text{hát} \\ - \text{zöng} \end{bmatrix}$$

Vagyis a /k/.

Ennek alapján a következő szabályok szükségesek a helyes alakok képzéséhez:

$$(89) [\quad] \rightarrow [+ \text{más}] / - \begin{bmatrix} - \text{szegmentum} \\ + \text{nagyobb-h.} \end{bmatrix} // [+ \text{Verbum}]$$

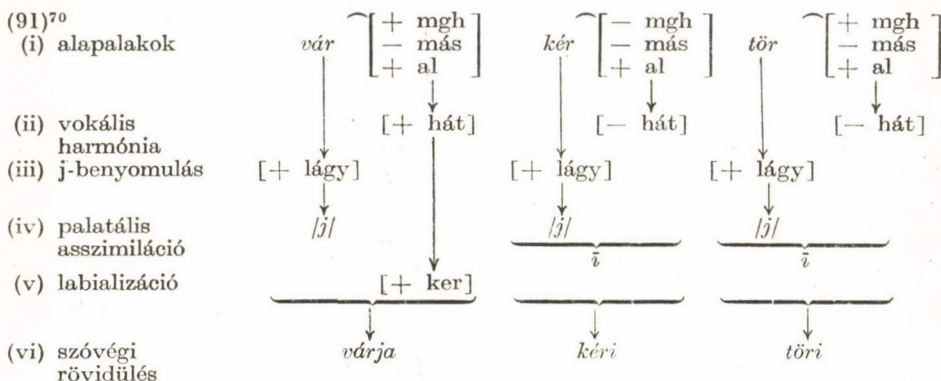
Vagyis a magyar igék tövének utolsó — teljesen specifikált — szegmentuma nem lehet igazi magánhangzó. A *szó* és *ró* típusúak természetesen /v/ vagyis /β/ tövűek. Ehhez az utolsó elemhez járul szükség esetén a (87) tétel szerint vagy egy magánhangzó vagy egy mássalhangzó:

$$(90) \quad \langle 89 \text{ eredménye} \rangle \neq (86),$$

⁶⁸ A 'személyi determináns' elvontabb kategória, mint a névmás. — Az 1. és 2. személy megkülönböztetése másként is elvégezhető. Mindössze annyi látszik biztosnak, hogy célszerű e két személyt egyetlen szintaktikai-szemantikai jegy által elkülöníteni. A fonológiában elhanyagolható szempont ennek a jegynek a pontos mivolta.

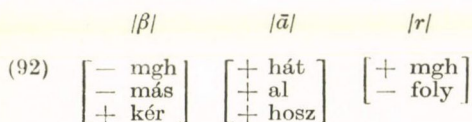
⁶⁹ A // kettősvonás jelöli a szintaktikai (pontosabban: 'nem fonológiai') környezetet. Ezen belül a szintaktikai hierarchiában nem azonos szintű oszlopokat itt a (87) tételben — s még egy-két esetben — vesszővel választom el. Ez természetesen csak alkalmi értékű megoldás, hiszen a szintaktikai környezetnek voltaképpen a (9) tételben bemutatott — „címkével ellátott” — zárójeles formában kellene szerepelnie. Az itteni megoldást az teszi megengedhetővé, hogy dolgozatomban nem lépem túl a szó-fonológia határát.

vagyis bármilyen mássalhangzó plusz (i) vagy egy alsó nyelvvállású magánhangzó, (ii) vagy $[m]$, (iii) vagy $[t \sim d]$. A 3. személy esetében a helyzet így alakul (a tövet csupán az (i) sorban írom le):

Arra törekszünk, hogy a (91) (i)–(vi) műveletei lehetőleg másutt is előforduljanak a fonológiában; ha ez nem sikerül, akkor pontosan meg kell adni, hogy ha csupán itt fordulnak elő, mi lehet ennek az elégséges és szükséges feltétele.

(Ad 91i) Az alapalakok a szótárból kerülnek elő. Nyilván gazdaságosabban lehet őket elraktározni, például a *vár* esetében elegendő a következő jegyek megadása:

Mivel tudjuk, hogy csak a $*[β]$ a kerekített a félmagánhangzók közt; elég ezt az egy jegyet megadni (a két legfontosabb jegyen kívül). Később szükség lesz olyan szabályra, amely a $[β] \rightarrow [v]$ változást végrehajtja.⁷¹ — Félmagánhangzó után a magyar szó első felében csupán magánhangzó következhet; ennek megadjuk három nem redundans jegyét. — Mivel a magyarban egy morféma belül két magánhangzó nem állhat egymás után, ezért a harmadik szegmentum csak likvida lehet. A likvidák közül az $*[r]$ -et egyetlen jegy is el tudja különíteni. Ezeket a megtakarításokat az (MS–A) szegmentális megszorítások szabályai adják (ezeket tárgyaltuk

⁷⁰ A (91) tételben vegyesen szerepelnek fonológiai oszlopok és „fonémá”-k. Az utóbbiak természetesen rövidítés jellegűek; s az eljárás célja mindössze helymegtakarítás.

⁷¹ A (82) táblázat szerint a $[v]$ és a $[β]$ csupán két jegyen tér el: a $[v]$: $[+ mgh, + érd]$, a $[β]$ $[- mgh, - érd]$. — Elképzelhető, hogy a $[v]$ és az $[f]$ voltaképpen – legföljebb – redundánsan, válik $[+ érd]$ -dé. Ebben az esetben az $[β] \rightarrow [v]$ változás mindössze egy előjel megváltoztatását jelenti: $[- más] \rightarrow [+ más]$, természetesen a megfelelő fonológiai környezetben.

a 3. fejezetben), valamint az (MS-B) sorozati megszorítások szabályai (melyeknek rendszeres tárgyalására ebben a dolgozatban nem került sor). (Ad 91ii) A vokális (palato-veláris) harmónia alapsabálya:

$$(P\ 1) \text{ [hát]} \rightarrow [\alpha \text{ hát}] \left/ \begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ \alpha \text{ hát} \end{array} \right. C_0 \mid C_1 \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \end{array} \right]$$

Vagyis a (nyelv vízszintes állása szerint nem specifikált) magánhangzó-szegmentumok a megelőző magánhangzóhoz hasonulnak ebben a tekintetben. — A szabálynak meg kell előznie a (MS-A5) szabályt, hogy a *hid*, *acél* stb. szavak is részt vehessenek benne.

(Ad 91iii) A „j-benyomulás” a szinkroniában rejtélyesnek látszik. Nem operálhatunk ugyanis csupán azzal, hogy a „felszólító módból behatolt a paradigmába”. Bevezetésének motívuma tipikusan morfológiaiának látszik az első megközelítésben:

$$(P\ 2) [\quad] \rightarrow [+ \text{ lágy}] / \perp - \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ + \text{ al} \end{array} \right] \# \parallel [- \text{ Felszólító}]$$

A környezetben a $[- \text{ Felszólító}]$ a jelentő módbeli, jelenidejű $/j/$ sajátos jellegére utal. A $\perp$ a raghatár jele.

A (P 2) szabály tehát a morfológia szintjére tolja a magyar ige kétféle $/j/$ -jének kérdését. Kíváncsabb volna a fonológián belül maradni, vagyis a szintaktikai környezet nélkül elkülöníteni őket. A helyzet feltárására érdemes megnézni a következő alakokat:

	I.	II.	III.	IV.
(93) A:	<i>látja</i>	<i>várja</i>	<i>vetíti</i>	<i>kéri</i>
B:	<i>lássá</i>	<i>várja</i>	<i>vetítse</i>	<i>kérje</i>

Az első oszlop: mély hangú és spirantizáló; a második oszlop: mély hangú és nem spirantizáló; a harmadik oszlop: magas hangú és spirantizáló; a negyedik oszlop: magas hangú és nem spirantizáló. „Homonimikus” ütközés csupán a II. oszlopban található. Azt javaslom, hogy az A sorbeli (vagyis kijelentő módbeli) $/j/$ -t lássuk el 1-es indexszel; a B sorbeli (vagyis felszólító módbeli) meg 2-es indexszel. A probléma az, hogy mi a $/j_1/$ és a $/j_2/$ különbsége.

A $/j_1/$ fontos tulajdonsága, hogy (i) nem módjel jellegű; (ii) sohasem spirantizálódik; (iii) csak a mély hangrendű szavakban tűnik elő. A $/j_2/$ esetében mindhárom tulajdonság ellenkező előjellel található meg. — Mivel a $/j/$ általában másodlagos jellegű, nem árt megnézni a számításba jövő fonológiai eredeztetési lehetőségeket:

(94)		$/j_1/$	$/j_2/$
A lehetőség	$*/i/$	$[+ \text{ lágy}]$	
B lehetőség	$*/\gamma/$	$[+ \text{ lágy}]$	esetleg $*/j/$

Az A lehetőség fő hibája az, hogy $*/i/$ ugyan könnyebbiséget jelentene magas hangrendűekre, de nehezen volna megmagyarázható: miért magán-

hangzó lép föl egy másik magánhangzó konnektívumaként (kapcsoló elemként). Ezért előtérbe kerül a *B* lehetőség. S ha jól megnézzük a *mező ~ mezeje* alapalakját, ott is célszerű egy gammát feltenni, pontosan úgy, ahogy azt a nyelv történetében látjuk. A $*/\gamma/$ szóvégen hosszú magánhangzó megalkotásában vesz részt, magánhangzó közti helyzetben pedig $/j/$ -vé alakul:

$$(P\ 3) [-\text{ lág}y] \rightarrow [+ \text{ lág}y] / V_0 \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ + \text{ hát} \end{array} \right] V_0$$

Vagyis $*/\gamma/ \rightarrow */j/ [+ \text{ hát}] \rightarrow [- \text{ hát}]$.⁷² Ennek a szabálynak azután kell következni, hogy a $/j/$ a *lása*, *vetítse* alakokban a palatalizált $/t/$ spirantizálódott. Ezért marad a jelentő módban *látja*.

(*Ad 91iv*) A palatális asszimiláció neve arra utal, hogy ez a $[- \text{ hát}]$, vagyis az elülső magánhangzós hangrendű szavakban fordul elő. A szabálynak a következő jelenségsoportot kell fedni:

$$(95) \quad \begin{bmatrix} - \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ - \text{ hát} \end{bmatrix} \quad \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ - \text{ hát} \\ + \text{ al} \end{bmatrix} \quad \begin{bmatrix} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ - \text{ hát} \\ + \text{ fel} \\ - \text{ ker} \end{bmatrix}$$

$/j/$ $/æ/$ $/i/$

Ezt azonban a felszólító módbeli $/j/$ spirantizálódása után kell rendezni, mert különben a *látja*, *vetíti* egybeesnék a *lása*, *vetítse* alakokkal.

A névszóalakok között régies *mezei* esetén a (95) tételben látható szabály érvényesül. Viszont a névszók esetében a szabály kiterjed a $[+ \text{ hát}]$, vagyis a veláris magánhangzókra is: *ajtai*. Így — anélkül, hogy a nominális terület egyéb finomságait itt részleteznénk — úgy látszik: a (95) egy általánosabb fonológiai szabálynak az igék területére, pontosabban a jelentő mód területére érvényes szűkebb fajtájával van dolgunk.

(P 4) A szabály valószínűleg a következő lépésekből áll:

$$(P\ 4i) [+ \text{ al}] \rightarrow [+ \text{ fel}] \left/ \begin{bmatrix} - \text{ mgh} \\ + \text{ más} \\ + \text{ hát} \\ - \text{ ker} \end{bmatrix} \right. \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ < - \text{ hát} > i \\ - \text{ ker} \end{array} \right] // [- \text{ Felszólító}]_i$$

$$(P\ 4ii) [- \text{ mgh}] \rightarrow [+ \text{ mgh}] \left[\begin{bmatrix} \text{---} \\ + \text{ más} \\ - \text{ ker} \end{bmatrix} \right] \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ + \text{ fel} \\ - \text{ ker} \end{array} \right] //$$

⁷² A $/\gamma/ \rightarrow /j/$ változás magyar nyelvtörténeti szempontból motiválható. — A problémával kapcsolatban különösen figyelemre méltó szinkronikus szempontból is Kniezsza (1962) nyelvtörténeti írása.

$$(P\ 4iii)^{73} \begin{bmatrix} + & F \\ - & \text{hosz} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} + & F \\ - & \text{hosz} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} + & F \\ + & \text{hosz} \end{bmatrix}$$

$$(P\ 4iv) [+ \text{ hosz}] \rightarrow [- \text{ hosz}] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ + \text{ fel} \\ - \text{ ker} \end{array} \right]^{\#}$$

A (P 4i) a jelentő módbeli (pontosabban nem felszólító módban előforduló) egyes szám 3. személyű palatális hangrendű személyragot felső nyelvállásúvá emeli (mintegy a /j/-hez hasonlítva); a feltételes módot nem kell külön kizárni, mert ott nincs /j/ konnektívum. A két csúcsos zárójel <> azonos alsó kitevővel azt jelöli, hogy a [- hát] megszorítás csak az igei domíniumra érvényes, mégpedig ott, ahol nem felszólító módról van szó.

— A (P 4ii) a */ɣ/-t az /i/-hez hasonítja. A kérdőjel azt jelzi, hogy a szabály környezetét pontosabban meg kell határozni; a [- ker] jegy arra utal, hogy a */β/ esetében ez nyilván nem érvényes, de a /j/ esetében ez nem zárható ki, legföljebb megint egy [- Felszólító] környezetdarabbal. — A (P 4iii) szabály a két szomszédos azonos rövid szegmentumnak egy hosszúvá változását írja le (nem egészen szabványos formában). Ez a szabály a mássalhangzók esetében érvényes, ezért itt mindössze a magánhangzók területére (esetleg bizonyos megszorításuk után) való kiterjesztéséről van szó. — A (P 4iv) azt fejezi ki, hogy a magyarban szóvégen nem állhat — törvényszerűen — hosszú /i/. Ez valószínűleg (MS—B) vagyis sorozati megszorítási szabály.

A (P 4) működését a következőképpen szemléltethetjük (a vokális harmóniát s néhány itt elhanyagolható egyéb részletet itt figyelmen kívül hagyva):

(96)

Szótári alak	<i>kér</i>	<i>kér</i>	<i>vár</i>	<i>vár</i>	<i>mezeγ</i>	<i>ajtaγ</i>
Felszólító	—	<i>kér-j</i>	—	<i>vár-j</i>	—	—
3. személy	<i>kér-e</i>	<i>kér-j-e</i>	<i>vár-a</i>	<i>vár-j-a</i>	—	—
(P 2)	<i>kér-ye</i>	—	<i>vár-ya</i>	—	—	—
-i képző	—	—	—	—	<i>mezeγ-i</i>	<i>ajtaγ-i</i>
(P 4i)	<i>kér-γi</i>	—	—	—	—	—
(P 4ii)	<i>kér-ii</i>	—	—	—	<i>mezei-i</i>	<i>ajtai-i</i>
(P 4iii)	<i>kér-i</i>	—	—	—	<i>meze-i</i>	<i>ajta-i</i>
(P 4iv)	<i>kér-i</i>	—	—	—	<i>meze-i</i>	<i>ajta-i</i>
(P 3)	—	—	<i>vár-ja</i>	—	—	—
Eredmény:	<i>kéri</i>	<i>kérje</i>	<i>várja</i>	<i>várja</i>	<i>mezei</i>	<i>ajtai</i>

⁷³ A (P 4iii) tételben az F szimbólum voltaképpen tetszés szerinti két jegy összeolvadását jelöli. A szabály alkalmazása nem problémátlan, de hatóköre meglepő szélesen látszik. — Formailag így is megoldható ugyanez:

$$(P\ 4iii') \begin{bmatrix} + & F \\ - & \text{hosz} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} + & F \\ - & \text{hosz} \end{bmatrix}$$

$$SA: \quad \quad \quad 1 \quad \quad \quad 2$$

$$SC: \rightarrow \begin{bmatrix} 1 \\ + & \text{hosz} \end{bmatrix} \quad \quad \quad \emptyset$$

ahol az oszlopon belül álló 1 = [+ F]. — Itt is van még egy-két tisztázandó kérdés.

Megjegyzendő, hogy ez a javaslat nem az egyetlen lehetőség. Elképzelhető, hogy „tővéghangzószerű” tulajdonságokat vennénk föl az igék esetében (s akkor természetesen a névszók esetében is), s akkor a (P 4) szabály belső részletei másként alakulnának. Annyi már most is világos, hogy egy (P 4)-szerű szabályra mindenképpen szükség lesz.

Visszatérve a (91) tétel kommentálására:

(Ad 91v). A rövid $*/a/ \rightarrow */\hat{a}/$ labializációjára már láttuk az (MS—A4) szabályt.

(Ad 91vi). Ez pedig időközben sorra került a (P 4iv) szabály formájában.

Az egyes szám 1. és 2. személyének bevezetése egyszerűbb:

(97)	<i>várom</i>	<i>kérem</i>	<i>töröm</i>
	<i>várod</i>	<i>kéred</i>	<i>töröd</i>

A (86b) és a (86c)-ben talált alakokat hozzátesszük a tőhöz, s így ezeket a fonológiai láncdarabokat kapjuk:

(98)
$$\begin{pmatrix} \textit{vár} \\ \textit{kér} \\ \textit{tör} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \left[\begin{matrix} + & \textit{orr} \\ + & \textit{per} \end{matrix} \right] \\ \left[\begin{matrix} - & \textit{mgh} \\ + & \textit{más} \\ - & \textit{F} \end{matrix} \right] \end{pmatrix}$$

Ezek szerint a következő alakokat kapnánk:

(99)	$*\textit{várm}$	$*\textit{kérm}$	$*\textit{törm}$
	$*\textit{várD}$	$*\textit{kérD}$	$*\textit{törD}$

Ahol a nagy $/D/$ a zöngéesség szempontjából még meg nem jelölt $/t/d/$ szegmentumot jelöli.

Ezek az alakok azonban grammatikailag nem jól formáltak. — A sorozati megszorítások megengednék őket, vö. a következő alakokkal: *farm* (igaz, hogy, „idegen” szó), *kard*, *térd*; sőt *várd!* *kérd!* *törd!* *várt*, *kért*, *tört*. — Másféle mássalhangzóra végződő igék esetében már nincs analóg hangalakunk (ha a különleges esetnek számító rövid imperativusi formákat leszámítjuk), pl. $*\textit{dobm}$, $*\textit{dobt}$, $*\textit{dobd}$ stb.

Fölmerül tehát annak a sokat vitatott magánhangzónak a státusa. Nevezzük a kritikus magánhangzót konnektívumnak. Ehelyt nem kívánok foglalkozni az összes megoldási lehetőség részletes elemzésével, hanem mindössze felvázolom azt az alternatívát, amely a dolgozatban követett keretbe legjobban beleillik. Ez pedig röviden az, hogy ha egy mássalhangzós szuffixum közvetlenül az igei tőhöz járul, akkor kettőjük közt egy konnektívumra van szükség. Az így megnövelt tőhöz járuló szuffixum esetén a szabály újból alkalmazható a szóhatáron belül. Ez a ciklikus szabálynak egy fajtája.

(P 5i) $[- \text{szegmentum}] \rightarrow + [\text{szegmentum}] / \left[\begin{matrix} - & \textit{mgh} \\ + & \textit{más} \end{matrix} \right] \left[\begin{matrix} - & \textit{mgh} \\ + & \textit{más} \end{matrix} \right] \# // [+ \text{Verbum}]$

A [+ verbum] szintaktikai környezet természetesen csupán a jelen fejezet miatt szerepel; valójában ez a konnektívumot beszűrő szabály sokkal általánosabb.

A (P 5i) jobboldalán álló [+ szegmentum] természetesen magánhangzós:

$$(P\ 5ii) \ [+ \text{ szegmentum}] \rightarrow \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \end{array} \right] / \left\{ \begin{array}{c} [- \text{ mgh}] \\ [+ \text{ más}] \end{array} \right\} - \left\{ \begin{array}{c} [- \text{ mgh}] \\ [+ \text{ más}] \end{array} \right\} \# // [+ \text{ Verbum}]$$

Ez a magánhangzós konnektívum pedig — egyéb indikáció híján — automatikusan rövid és középső nyelvvállású lesz:

$$(P\ 5iii) \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \end{array} \right] \rightarrow \left[\begin{array}{c} - \text{ fel} \\ - \text{ al} \\ - \text{ hosz} \end{array} \right] / \left\{ \begin{array}{c} [- \text{ mgh}] \\ [+ \text{ más}] \end{array} \right\} - \left\{ \begin{array}{c} [- \text{ mgh}] \\ [+ \text{ más}] \end{array} \right\} \# // [+ \text{ Verbum}]$$

A (P 5iii) szabályt azért írtam föl ebben a formában, mert így a (P 5) szabálycsaládnak mindhárom tagja azonos környezettel rendelkezik, s összevonható egyetlen sémában:

$$(P\ 5iv) \ [- \text{ szegmentum}] \rightarrow \left[\begin{array}{c} + \text{ szegmentum} \\ + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ - \text{ fel} \\ - \text{ al} \\ - \text{ hosz} \end{array} \right] / \left\{ \begin{array}{c} [- \text{ mgh}] \\ [+ \text{ más}] \end{array} \right\} - \left\{ \begin{array}{c} [- \text{ mgh}] \\ [+ \text{ más}] \end{array} \right\} \# // [+ \text{ Verb.}]$$

A szükség határozza meg, hogy mikor melyik (egész vagy rész) szabályra hivatkozunk.

A (P 5) szabálycsalád semleges, mellérendelt a palato-veláris harmóniát kifejező szabálynak; lásd a (P 1)-et. Az ajakkerekítés szerinti illeszkedés szabálya a következő:

$$(P\ 6) \ [\quad] \rightarrow [\alpha \text{ ker}] / \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ - \text{ hát} \\ \alpha \text{ ker} \end{array} \right] C_1 \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \end{array} \right]$$

Vagyis csupán a palatális magánhangzókra vonatkozik. A „veláris” magánhangzók után a nem specifikált magánhangzójú mind labiálisak, beleértve az /á/-t és kizárva a rövid és hosszú /i/-t és /e/-t (a toldalékok számára).

$$(P\ 7) \ [\quad] \rightarrow [+ \text{ ker}] / \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ + \text{ hát} \end{array} \right] C_1 \left[\begin{array}{c} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \end{array} \right]$$

A (P 6) és a (P 7) szabály valószínűleg szoros kapcsolatban áll egymással, tehát összevonható egyetlen szabállyá. Ezzel azonban itt a technikai problémák miatt nem foglalkozunk.

A 2. személy /d/-jét majd csak a többes számbeli párjának tárgyalásakor bontjuk ketté /d/-re és /t/-re.

Ezek szerint a (97)-ben található alakok levezetése a következő:

	/m/	/D/	/m/	/D/	/m/	/D/
(100)						
Szótári alak	<i>vár</i>	<i>vár</i>	<i>kér</i>	<i>kér</i>	<i>tör</i>	<i>tör</i>
Személyrag	<i>vár-m</i>	<i>vár-D</i>	<i>kér-m</i>	<i>kér-D</i>	<i>tör-m</i>	<i>tör-D</i>
(P 5i, ii)	<i>vár-[v]m</i> ⁷⁴	<i>vár-[v]D</i>	<i>kér[v]m</i>	<i>kér-[v]D</i>	<i>tör-[v]m</i>	<i>tör-[v]D</i>
(P 5iii)	<i>vár-($\frac{\check{e}}{o}$)m</i>	<i>vár-($\frac{\check{e}}{o}$)D</i>	<i>kér-($\frac{\check{e}}{o}$)m</i>	<i>kér-($\frac{\check{e}}{o}$)D</i>	<i>tör-($\frac{\check{e}}{o}$)m</i>	<i>tör-($\frac{\check{e}}{o}$)D</i>
(P 1)	<i>vár-om</i>	<i>vár-od</i>	<i>kér-($\frac{\check{e}}{o}$)m</i>	<i>kér-($\frac{\check{e}}{o}$)D</i>	<i>tör-($\frac{\check{e}}{o}$)m</i>	<i>tör-($\frac{\check{e}}{o}$)D</i>
(P 6)	—	—	<i>kér-ēm</i>	<i>kér-ēD</i>	<i>tör-öm</i>	<i>tör-ōD</i>
Eredmény:	<i>várom</i>	<i>vároD</i>	<i>kérēm</i>	<i>kérēD</i>	<i>töröm</i>	<i>törōD</i>

A többes szám bevezetése az eddigieknél, főleg az egyes szám 3. személy bevezetésénél valamivel egyszerűbb.

(101)	1. <i>adom</i> :	<i>adjuk</i>		<i>nézem</i> :	<i>nézzük</i>		<i>töröm</i> :	<i>törjük</i>
	2. <i>adod</i> :	<i>adjátok</i>		<i>nézed</i> :	<i>néztitek</i>		<i>töröd</i> :	<i>törítitek</i>
	3. <i>adja</i> :	<i>adják</i>		<i>nézi</i> :	<i>nézik</i>		<i>töri</i> :	<i>törik</i>

Csábító volna a 3. személyt rögtön leválasztani és egyszerű /-k/ szuffixum hozzáadásával létrehozni. Célunk azonban épp az, hogy a /-k/ végződés az egész többes számban — lényegében azonos módon — képviselje a pluralitást. Az persze kétségtelen, hogy

(102)	<i>adja</i> :	<i>adják</i>	=	<i>szoba</i> :	<i>szobák</i>
	<i>nézi</i> :	<i>nézik</i>	=	<i>kocsi</i> :	<i>kocsik</i>

ez az összefüggés automatikusan következik is, hogy ha a /k/-t az 'általános többes szám' szótári képviselőjének tartjuk; vö. a (88) tétellel. Az 'általános' arra utal, hogy a *kezeim* /i/ szegmentuma ehhez képest 'speciális', vagyis erre alapítva, de még további jegyek segítségével határozható meg.

A jelen idő jelentő módon a három többes számú alak egyaránt tartalmaz /j/ ~ * /γ/ konnektívumot: a mély hangrendűek esetében ez meg is marad, a magas hangrendűek esetében viszont — a (P 4) szabály szerint — /i/-vé alakul a következő magánhangzójával összeolvadva. Az 1. és 2. személyre vonatkozóan ez bizony problémát jelent. Ezeknek ideális alakja ez volna:

(103)	<i>adjuk</i>	<i>adjátok</i>	<i>nézzük</i>	<i>néztitek</i>	<i>törjük</i>	<i>törítitek</i>
	* <i>ad-om-ok</i>	* <i>ad-od-ok</i>	* <i>néz-ēm-ēk</i>	* <i>néz-ēd-ēk</i>	* <i>tör-öm-ök</i>	* <i>tör-ōd-ök</i>

Egy morféákat generáló véges állapotú automata ilyen alakokat is adna ki, naiv módon agglutináló nyelvmoddelt véve alapul.

⁷⁴ Az oszlopon belül álló [v]-re vö. a (33) tételhez adott jegyzetet. — A (100) tétel esetében ez úgy értendő, hogy először a (P 5i) szabály produkálja a [+ szegmentum]-ot, vagyis az üres [ ]-t; a z u t á n a (P 5ii) ebbe belehelyezi a [+ mgh, — más] jegyeket, vagyis a V-t.

Úgy látszik, nem kerülhető el a következő szabály a jelentő mód jelen idő többes számában:

$$(P\ 8) \quad C_1 \neq V // [+ \text{Verbum}] - \begin{bmatrix} + \text{Pluralis} \\ - \text{Felszólító} \\ - \text{Feltételes} \\ - \text{Múlt} \end{bmatrix}$$

$$SA: \quad 1 \quad 2 \quad 3$$

$$SC: \rightarrow 1 \quad 2 \quad \begin{bmatrix} + \text{mgh} \\ - \text{msh} \\ + \text{hát} \end{bmatrix} \quad 3$$

Vagyis egy gamma bekerül a jelentő mód jelen idejű sor többes számú részébe. Ez a (P 2) szabály módosított, javított formája. Ennek következménye, hogy az igető és a személyrag közé bekerült egy szegmentum, így a konnektívum nem lesz középső nyelvválású, mint ahogy azt a (P 5iii) tételben láttuk, hanem alsó nyelvválású lesz:

$$(P\ 9) \quad [ ] \rightarrow [+ \text{al}] / \neq C_1 \begin{bmatrix} + \text{mgh} \\ - \text{más} \end{bmatrix} C_1 // [+ \text{Verbum}]$$

Ez számot ad a múlt idő, a felszólító mód, a feltételes mód, sőt a *lát[ak]*-féle alakok nyílt konnektívumáról. (Csupán a *mondanom* és a *voltom* esetében válik érvénytelenné, de ennek talán az az oka, hogy itt a [+ Verbum] jeggyel történik átalakulás. (Mivel ilyen módon a jelentő mód jelen idejű alakból — az alapvetőnek számító veláris tövűekben — négyben, vagyis a többségben található */j/* (*/ɣ/*) konnektívum, fölmerül annak a lehetősége, hogy ezt föltegyük mind a hat alak absztrakt szerkezetében, majd az egyes szám 1. és 2. személy számára ezt töröljük. Ez látszólag egyszerűbb, de helytelen eljárás volna. Azonosnak nyilvánítaná a jelentő mód jelen idejű és a felszólító módú sorokat, holott ezek „paradigmája” csupán érintkezik: részleges átfedésben van; vö. a (93) tétellel. Az általunk követett eljárás egyébként egybevág a történeti nyelvtani tapasztalatnak az anyagra való rávetítésével, amely szerint a */j/* (*/ɣ/*) részlegesen behatolt a jelentő mód jelen idejű paradigmába. — Ez ismét magyarázza a többes szám 3. személyt. Nem baj, hogy ezeket kétféleképpen is be lehet vezetni; ez azt jelzi csupán, hogy a szabályok hálójának megfonása — nem szándéktalanul — lazán történik. De előnyösebb, ha kétféle módon kapjuk a helyes eredményt, mint ha egyszer sem.

A többes 2. és 3. személy esetében érvényes a (P 4) szabály, amely a magas hangrendű */i/*-ket eredményezi.

A többes 2. személy esetében a */k/* előtti magánhangzó nem kerekített, mivel a labiális illeszkedés csupán a közvetlenül megelőző magánhangzó asszimilációját írja elő, vö. a (P 7). Ezért *töríték*, nem pedig **törítök* (a köznyelvben).

A többes 2. személybeli */t/* egy */D/* „archifonémából” keletkezik; ugyanakkor amikor az egyes 2. személyben */d/-t* kapunk. Ez így fejezhető ki:

$$(P\ 10) \quad [ ] \rightarrow [- \alpha \text{ zöng}] \begin{bmatrix} - \text{mgh} \\ + \text{más} \\ - \text{per} \\ - \text{lágy} \\ - \text{érd} \\ - \text{orr} \end{bmatrix} // \begin{bmatrix} + \text{Névmás} \\ + \text{Személy} \\ - \text{Közel} \\ \alpha \text{ Plur} \end{bmatrix}$$

Vagyis a 2. személyt jelölő szuffixumban előforduló /D/ archifonéma zöngössége fordítva arányos a pluralitáshoz: egyes számban zöngés, többes számban zöngétlen. Ez természetesen nemcsak az igékre érvényes, hanem a névszókra, illetőleg bizonyos esetekben névmásokra is: *kincsed* ~ *kin-csetek*; *magad* ~ *magatok*. — A szabály azonban típusában meglehetősen egyedül áll. Éppen ezért elképzelhető, hogy ugyanezt másféleképpen is megoldjuk. A másik lehetőség az volna, hogy az egyes szám 2. személyben zöngés /d/ alpalakot tennénk föl, s a többes szám 2. személybeli /t/-t a rákövetkező /k/-hoz való — zöngesség szerinti — hasonulás számlájára írnánk.

$$(P 10') [+zöng] \rightarrow [-zöng] \left[\begin{array}{c} - mgh \\ + más \\ - per \\ - lágy \\ - érd \\ - orr \end{array} \right] V_i \left[\begin{array}{c} - mgh \\ + más \\ - zöng \end{array} \right] // \left[\begin{array}{c} + Névmás \\ + Személy \\ - Közel \end{array} \right]$$

A (P 10') bonyolultabbnak látszik (14 : 11 arányban) a (P 10)-nél; azonban még néhány egyéb körülményt is figyelembe kellene venni, szélesebb összefüggésekre kellene tekintettel lenni, hogy megbizonyosodjunk afelől: ez a metrika helyesen tükrözi a két lehetőség bonyolultsága különbségéről kialakult intuíciónkat. — Egyelőre a (P 10)-et fogadjuk el a kettő közül.

A többes szám 1. személyében három jelenség szorul magyarázatra: (i) az /m/ „eltűnése”; (ii) a konnektívumszerű magánhangzó felső nyelvállása; (iii) a *nézzük* magánhangzó-konnektívumának kerekített jellege. E három jelenség valószínűleg összefügg egymással.

Nem könnyű a három mozzanat helyes sorrendjére általánosabb érvényű szempontok alapján feltevést megformálni. Az is valószínű azonban, hogy nem három elszigetelt jelenség véletlen együttes előfordulásáról van szó. Aránylag sokféle lehetőség közül a következő feltevés-sort választottam ki (sajnos a korlátozott tér nem teszi lehetővé a többi lehetőség elemzését is).

Mint láttuk, az /m/ redundánsan kerekített jegyű; vö.: (MS—A24) és (MS—A24). Erre épül az első lépésünk:

$$(P 11i) [ ] \rightarrow [+ker] \left[\begin{array}{c} - mgh \\ + más \\ + orr \\ + ker \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} + mgh \\ - más \end{array} \right] // \left[\begin{array}{c} + TR \\ + Plur \end{array} \right]$$

Vagyis az /m/ (nyilván személyrag) utáni magánhangzó konnektívum a tárgyas ragozásban a többes számban kerekített lesz. Ez a konnektívum egyébként a (P 5) szabály kiterjesztése révén keletkezett, vagyis státusában a tövégi magánhangzóhoz, illetőleg előhangzóhoz áll közel. — A (P 11i) labializálódása eleve kizárja, hogy a szóban levő magánhangzó alsó nyelvvállású legyen, vö. az (MS—A2) sorozati megszorítási szabállyal.

Az (m) azonban még így nem tűnt el, csupán átadta labialitását a szomszédos magánhangzónak. Ez után „eltűnhet”:

$$(P 11ii) \left[\begin{array}{c} - mgh \\ + más \\ + orr \\ + ker \end{array} \right] \rightarrow \emptyset / - \left[\begin{array}{c} + mgh \\ - más \\ + ker \end{array} \right] // \left[\begin{array}{c} + TR \\ + Plur \end{array} \right]$$

A két szabály természetesen összevonható:

$$(P\ 11iii) \begin{bmatrix} - & mgh \\ + & más \\ + & orr \\ + & ker \end{bmatrix} \left[\begin{bmatrix} + & mgh \\ - & más \end{bmatrix} // \begin{bmatrix} + & TR \\ + & Plur \end{bmatrix} \right]$$

SA: 1 2

$$SC: \rightarrow \emptyset \begin{bmatrix} 2 \\ + & ker \end{bmatrix}$$

Célszerű azonban két lépésben bevezetni, mert így felhasználható az alanyi ragozásban is.

A (P 11ii) után a következő alakokat kapjuk:

$$(104) \begin{Bmatrix} ad \\ néz \\ tör \end{Bmatrix} \begin{bmatrix} + & mgh \\ - & más \\ + & ker \end{bmatrix} k$$

Ebből a (P 8) szabály útján a következőt kapjuk:

$$(105) \begin{Bmatrix} ad \\ néz \\ tör \end{Bmatrix} (\gamma) \begin{bmatrix} + & mgh \\ - & más \\ + & ker \end{bmatrix} k$$

A felső nyelvallás elérését nem tudjuk külön motiválni, pusztán leírni egyes szabály segítségével, ami nem nagyon kívánatos dolog.

$$(P\ 11iv) [-fel] \rightarrow [+fel] \left[\begin{bmatrix} - \\ + & mgh \\ - & más \\ + & ker \end{bmatrix} // \begin{bmatrix} + & TR \\ + & Plur \end{bmatrix} \right]$$

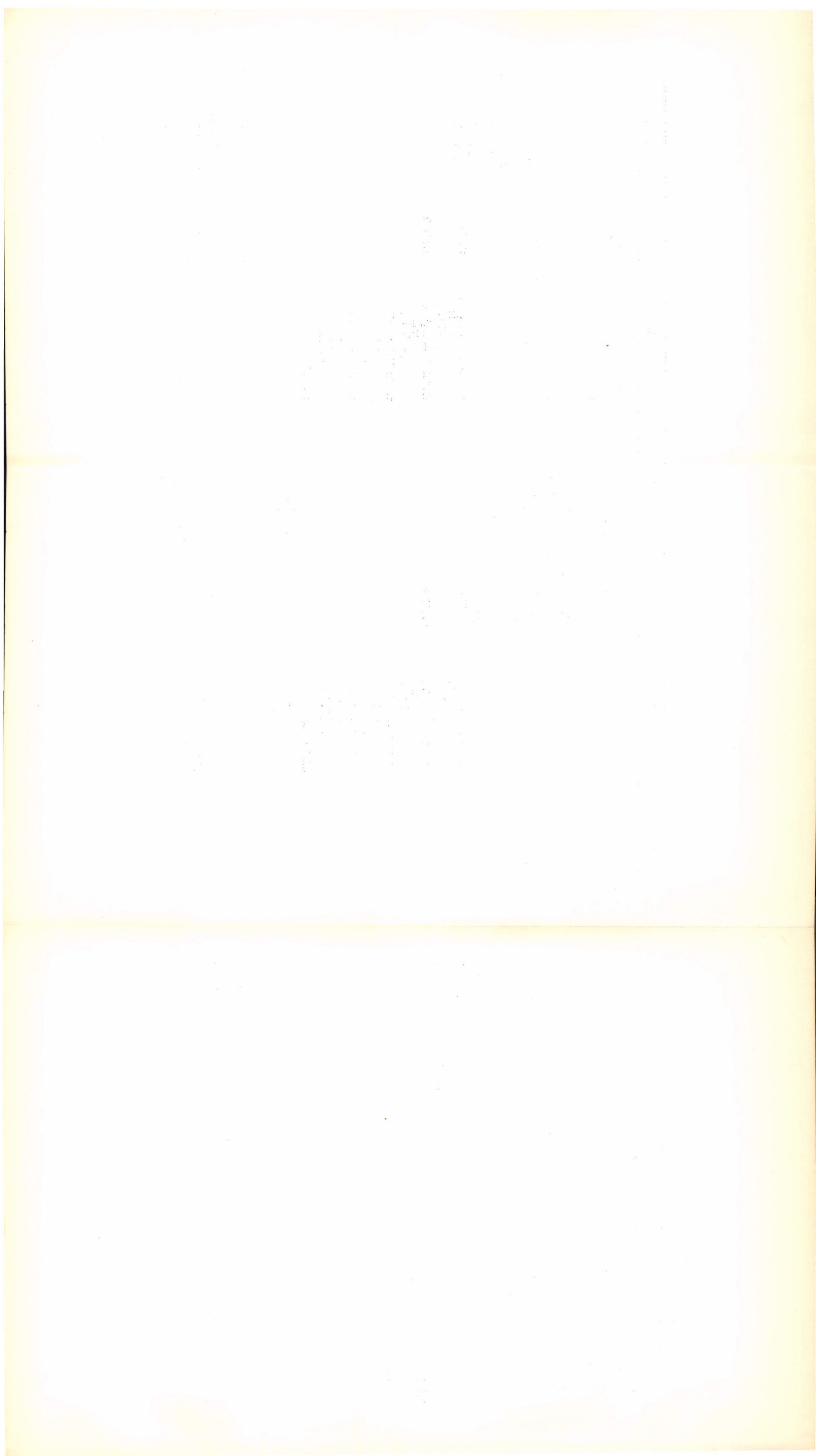
Ez az $|o| \sim |\ddot{o}| \rightarrow |u| \sim |\ddot{u}|$ változás esetleg általánosabb fonológiai jellegű, és vonatkozik (i) az alanyi ragozásra, (ii) a *mondaniuk* $\sim$ *nézniük* $\sim$ *törniük*-féle alakokra is, (iii) s természetesen a birtokos személyragozásra is: *házunk* $\sim$ *kezünk*. Úgy látszik, hogy mindössze a rendkívül korlátolt körű (s eredetileg jövevény) *-nok* $\sim$ *-nök* denominális nomenképző a középső nyelvallású labiális rövid archifonémájú szuffixum; történeti szempontból ez is „újabb keletű”. Az összes többi felső nyelvallású: a hosszú $|-\ddot{u}| \sim |\ddot{u}|$ (*lábú* $\sim$ *kezű*); a rövid *-ul* $\sim$ *-ül* (*vadul* $\sim$ *szelidül* mint ige és mint melléknévből képzett határozó) stb. A fentiek alapján felmerül az a gyanú, hogy ezek esetleg a „mély”-ben nyelvallás szerint nincsenek is meghatározva, de valamilyen általánosabb rend alapján válnának felső nyelvallásúvá. Ez meg összefügghet a következő két mozzanattal (egyikkel, másikkal, vagy mindkettővel): (i) a magyar szó végén nem állhat rövid $|o| \sim |\ddot{o}|$; (ii) az igei paradigmában a közvetlen konnektívum-magánhangzók középső nyelvallásúak: vö. (P 5iii), a közvetett konnektívum-magánhangzók, meg a szuffixumokban szereplő nem kapcsoló szerepű magánhangzók pedig vagy alsó vagy felső nyelvallásúak. Ez a kérdéskör mindenesetre további megfontolásokat igényel.

A többes tárgyas alakok derivációja tehát a következő:

A (106) táblázat mutatja, hogy voltaképpen nem is olyan egyszerű a fonológiai-morfológiai finom mechanizmus mű-

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	Megjegyzések
1. Szótári alak	ad	ad	ad	néz	néz	néz	tör	tör	tör	
2. Személyrag	ad [^] m	ad [^] D	ad [^] a/æ	néz [^] m	néz [^] D	néz [^] a/æ	tör [^] m	tör [^] D	tör [^] a/æ	/ = 'vagy'
3. (P 5ii)	ad [^] [V]m	ad [^] [V]D	—	néz [^] [V]m	néz [^] [V]D	—	tör [^] [V]m	tör [^] [V]D	—	— = a szabály nem alkalmazható
4. Többes szám	ad [^] [V]m [^] k	ad [^] [V]D [^] k	ad [^] a/æ [^] k	néz [^] [V]m [^] k	néz [^] [V]D [^] k	néz [^] a/æ [^] k	tör [^] [V]m [^] k	tör [^] [V]D [^] k	tör [^] a/æ [^] k	[V] = magán-
5. (P 5i,ii)	ad [^] [V]m [^] [ ]k	ad [^] [V]D [^] [ ]k	—	néz [^] [V]m [^] [ ]k	néz [^] [V]D [^] [ ]k	—	tör [^] [V]m [^] [ ]k	tör [^] [V]D [^] [ ]k	—	hangzó =
6. (P 1)	ad [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ +\text{ hát} \end{bmatrix}$ m [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ +\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	ad [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ +\text{ hát} \end{bmatrix}$ D [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ +\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	ad [^] a [^] k	néz [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ m [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	néz [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ D [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	néz [^] æ [^] k	tör [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ m [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	tör [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ D [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	tör-æ-k	$\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \end{bmatrix}$
7. (P 11iii)	$\begin{matrix} \downarrow \\ \text{o/u} \end{matrix}$ $\begin{matrix} \downarrow \\ \text{o/u} \end{matrix}$	—	—	$\begin{matrix} \downarrow \\ \text{ö/ü} \end{matrix}$ $\begin{matrix} \downarrow \\ \text{ö/ü} \end{matrix}$	—	—	$\begin{matrix} \downarrow \\ \text{ö/ü} \end{matrix}$ $\begin{matrix} \downarrow \\ \text{ö/ü} \end{matrix}$	—	—	Csak a változást ír-
8. (P 8)	ad [^] j „	ad [^] j „	ad [^] j „	néz [^] j „	néz [^] j „	néz [^] j „	tör [^] j „	tör [^] j „	tör [^] j „	tam le.
9. (P 9)	—	ad [^] jaD [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ +\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	ad [^] ja [^] k	—	néz [^] jæD [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	néz [^] jæ [^] k	—	tör [^] jæD [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	tör [^] jæ [^] k	Csak a benyomuló szegmentumot írtam le.
10. (P 4)	—	—	—	—	néz [^] iD [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	néz [^] i [^] k	—	tör [^] iD [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	tör [^] i [^] k	
11. (P 10)	—	ad [^] ja [^] t [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ +\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	—	—	néz [^] it [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	—	—	tör [^] it [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \end{bmatrix}$ k	—	
12. (P 6)	—	ad [^] ja [^] t [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ +\text{ hát} \\ +\text{ ker} \end{bmatrix}$ k	—	—	néz [^] it [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \\ -\text{ ker} \end{bmatrix}$ k	—	—	tör [^] it [^] $\begin{bmatrix} +\text{ mgh} \\ -\text{ más} \\ -\text{ hát} \\ -\text{ ker} \end{bmatrix}$ k	—	
13. (P 5iii)	—	ad [^] ja [^] t [^] ok	—	—	néz [^] it [^] ök	—	—	tör [^] it [^] ök	—	
14. (P 1liv)	ad [^] ju [^] k	—	—	néz [^] jü [^] k	—	—	tör [^] jü [^] k	—	—	
15. (P 3)	ad [^] ju [^] k	ad [^] ja [^] t [^] ok	ad [^] ja [^] k	néz [^] jü [^] k	—	—	tör [^] jü [^] k	—	—	
16. j-asszimiláció	—	—	—	néz [^] zi-k	—	—	—	—	—	
17. a-nyúlás	—	ad [^] jāt [^] ok	ād [^] jā [^] k	—	—	—	—	—	—	ā = hosszú illabiális a
18. (MS—A4)	ād [^] ju [^] k	ād [^] jāt [^] ok	ād [^] jā [^] k	—	—	—	—	—	—	ā = rövid labiális a
19. palatalizáció	ād [^] 'u [^] k	ād [^] 'āt [^] ok	ād [^] 'ā [^] k	—	—	—	—	—	—	ā' = hosszú gy
20. <i>kiejtés</i>	ād [^] 'uk	ād [^] 'atok	ād [^] 'āk	nézzük (nézüik)	nézitök	nézik	törjük	töritök	törik	z = hosszú z
21. <i>helyesírás</i>	<i>adjuk</i>	<i>adjátok</i>	<i>adják</i>	<i>nézzük</i>	<i>nézitek</i>	<i>nézik</i>	<i>törjük</i>	<i>töritek</i>	<i>törik</i>	

k ö d é s e. Egész sor szabály alkalmazására van szükség viszonylag szimplának tekintett alakok levezetésére is. Csupán a nem szimbolikusan elnevezett sorokhoz van szükség kommentárra (s a (P 5iii) tételhez). — A szótári alak természetesen a sorozati megszorítások segítségével ábrázolt formában található a lexikonban. — A személyrag leírása egyszerű konkatenáció. Ezt „zérus” műveletnek tekintem, és sehol sem jelölöm külön formában. A feltevés ugyanis az, hogy a szintaxis már kialakítja a szimbólumoknak a fonológia szempontjából szükséges helyes sorrendjét. Ha ez a szintaxisban nem történik meg, akkor a szótárban el kell látni megfelelő információkkal a konkatenáció elemeit, pl. $t\acute{o} = 1.$ pozíció; $k\acute{e}p\acute{z}\acute{o} = 2.$ pozíció stb., s egy szabállyal sorba kell rendezni őket. Ezt az információt hordozhatják diakritikus jegyek vagy esetleg határjegyek. Mi itt a szintaxisban megkapott értelmezésre építettünk. — A (P 5iii) az egyetlen szabály, amely kétszer volt alkalmazható. Ebben nincs is meglepő, hiszen ez a $k\acute{o}n\acute{n}e\acute{k}\acute{t}\acute{i}\acute{v}u\acute{m}\ b\acute{e}i\acute{k}\acute{t}\acute{a}\acute{t}\acute{a}\acute{s}\acute{a}n\acute{a}\acute{k}\ s\acute{z}\acute{a}\acute{b}\acute{a}\acute{l}\acute{y}\acute{a}$. Alkalmazására mindig megvan a lehetőség, ha a mai meglevő fonológiai lánchoz egy újabb mássalhangzós toldalék járul.⁷⁵ Ha úgy tetszik: alkalmazása sajátosan cikluszerű. — A többes szám konkatenációjának problémája elvileg azonos a személyragokéval. — A $/j/$ -a s szimiliációra visszatérünk a felszólító mód tárgyalásakor. — Az $/a/$ -nyúlás feltétlenül az (MS-A4) vagyis a rövid a labializálódásának szabálya elé helyezendő. Feltételei nem világosak. A kérdésre még visszatérek. — A palatalizációra is a felszólító mód esetében térünk vissza. Voltaképpen palatális egybeolvadásról van itt szó. — A két utolsó sor rávilágít a magyar helyesírás és kiejtés közeli viszonyára és csekély különbségére. A kiejtés esetében még természetesen további finomságok is előfordulnak majd a fonetikai komponensben. — A szabályok sorbarendezeésével kapcsolatban is van még néhány probléma. Főleg a magánhangzókra és a mássalhangzókra vonatkozó szabályok egybeillesztése nem könnyű. (Megjegyzendő, hogy a (P 11) szabály olyan alakra alkalmazódik, amelyekhez járulékos alkalmazási feltételekre is szükség volna.)

A tárgyas igeragozás többi alakjának bevezetése jóval egyszerűbb. Három problémakört kell érinteni: (i) milyen elemeket kell alapul föltenni — ez lényegében „szótári” kérdés; (ii) van-e sajátos megszorítás, „paradigmatikus idioszinkrázia” (ez a speciálisan morfológiai kérdés); s végül (iii) milyen problémák adódnak a toldalékok és a tövek összeillesztésében (ez morfofonológiai minősített kérdés). Ezenkívül számos kérdésre kell figyelemmel lenni, amelyek tisztán (iv) fonológiai jellegűek. A végül maradó (v) kivételek ismét szótári jellegűek.

A magyar szakirodalomban ismert az a frappáns fogalmazásmód, amellyel egy deskriptivista nyelvész az igemódok és igeidők összefüggését jellemezte: „Vagy idő, vagy mód”.⁷⁶ Ebben a formában ez nyilván hiányos megállapítás,

⁷⁵ Mivel azonban a (P 5iii) szabály korláta szintaktikai (nem pedig fonológiai) természetű, ezért eleve csak minden szintaktikai művelet következményeként alkalmazható, tehát egyszer. Itt tehát azért lehet kétszer (esetleg többször) alkalmazni fonológiailag, mert több, különféle szintaktikai feltétel teszi ezt lehetővé.

⁷⁶ Az idézet: Antal (1961b) 277. — Vö. Papp István (1962), Velcsovné (1962), Károly (1965); valamint Szépe (1967b).

erre többen is rámutattak. A morfológiai jelöltség szempontjából azonban a tétel érvényes (a nem összetett alakokra vonatkozóan) a „jel” elnevezésű pozicionális morfológiai osztályban.

(107)	Jelen idő, jelentő mód:	Múlt idő, jelentő mód:	Felszólító mód: jelentő mód:	Feltételes mód, jelentő mód:
Szintaktikai- szemantikai jegyek:	$\begin{bmatrix} - \text{Múlt} \\ - \text{Felszólító} \\ - \text{Feltételes} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} + \text{Múlt} \\ - \text{Felszólító} \\ - \text{Feltételes} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} - \text{Múlt} \\ + \text{Felszólító} \\ - \text{Feltételes} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} - \text{Múlt} \\ + \text{Felszólító} \\ + \text{Feltételes} \end{bmatrix}$
Szótári képviselő	Ø	„t”	„j”	„ne”

Vagyis a „három mínusz” tartalmú — tehát se nem múlt idejű, se nem felszólító módú, se nem feltételes módú — ’jelen idő a jelentő módban’-nak nincs szótári képviselője (más szóval: pozitív morféma-alakja): mindhárom egyéb esethez képest jelöletlen. Ahol legalább egy plusz előjeli szintaktikai-szemantikai jegy található, ott kapunk formai kitevőt is ehhez. Természetesen a szintaktikai-szemantikai jegyek feltevése (megállapítása) nem a fonológiai komponens feladata; ez az eljárás azonban többé-kevésbé a közfelfogást fejezi ki.

A felszólító módbeli „j” lehet egyszerű [+lágú] jegy is.

A feltételes módbeli /n/ utáni kövér pont egy fonológiai [+hossz] jegyet implikál. A feltételes mód esetében az a dilemma, hogy melyik az egyszerűbb: (i) a [+hossz] jegyet már a szótárban fölteni; vagy (ii) egy fonológiai szabállyal bevezetni. Az (i) eset előnye, hogy már a szótárban disztinktív fonológiai alakot ad a feltételes mód jelének a másféle /n/-elemekkel szemben. Hátránya viszont, hogy két szegmentumos a másik két, egy-szegmentumos társához képest, így néhány lehetséges általánosítástól elesünk. A (ii) megoldás előnye, hogy általában kívánatosabb („egyszerűbb”) egyetlen általános érvényű szabállyal fedni ezt a jelenséget, mint sok szótári megállapítással. Hátránya az, hogy a szintaktikai tartalmat „környezet”-ként magával viszi az /n/, mert különben nem lesz disztinktív a többi /n/-től. — Az (i) javaslatot fogadom el egy különleges érv alapján; ugyanis feltűnő, hogy az *váram*, *várád*, *vára* régies „elbeszélő múlt”-ban ugyanazok a személyragok, mint a feltételes módban.

(108)	Elbeszélő múlt, jelentő mód:
	$\begin{bmatrix} - \text{Rendes múlt} \\ - \text{Felszólító} \\ - \text{Feltételes} \\ + \text{Elbeszélő múlt} \end{bmatrix}$
	↓
	•

Természetesen a „rendes múlt” és az „elbeszélő múlt” közt szemantikai szempontból nem elhanyagolható a közös tartalom. Morfológiai szempontból azonban ez nem nyilvánul meg. Lehetséges, hogy ez a sajátos ellentmondás a közös szemantikai tartalom és az önálló morfológiai képviselő

között is hozzájárult az elbeszélő múlt háttérbe szorulásához, részleges kieséséhez. Akárhogy is áll a forma gyakorisága, a fonológiában számot kell adni arról: hogyan használjuk, ha használjuk. Vagyis a grammatikai „kompetencia” akkor is leírandó, ha latens, vagy ha a „performancia”-szabályok sajátosak valamelyik formai halmazban. — Egyébként érdemes megfigyelni, hogy a fonológiára nem jelent külön terhet az elbeszélő múltbeli alakok jellemzése; nehéz volna tehát okot találni elhagyásukra.

A (107) és (108) tételekben bevezetett alakok „paradigmatikus” megszorítása a (P 9) szabály, amely szerint ha az igető és a személyrag közé belekerül egy további szegmentum („t”, [+lágý], „n•”, „•”), akkor a magánhangzós konnektívum alsó nyelvállású lesz. A négy paradigma a többes szám 1. személyében különbözik: a múlt idő és a felszólító módra érvényes a (P 11) szabály, a feltételes módra és az elbeszélő múltra pedig ez nem érvényes.)

$$(109) \quad \begin{array}{cc} \text{I.} & \text{II.} \\ \text{vár} \begin{Bmatrix} t \\ j \end{Bmatrix} uk & \text{vár} \begin{Bmatrix} n\bullet \\ \bullet \end{Bmatrix} ank, \end{array}$$

ahol a „•” [+hosz] és a következő magánhangzó, (amely a (P 9) értelmében alsó nyelvállású) hosszú /á/-vá olvad össze.

$$(P\ 12) \quad [-\text{hosz}] \wedge \begin{Bmatrix} +\text{mgh} \\ -\text{más} \\ -\text{hosz} \end{Bmatrix}$$

SA: 1   2

$$\text{SC: } \rightarrow \quad 0 \quad \begin{Bmatrix} 2 \\ +\text{hosz} \end{Bmatrix}$$

A tövek és a toldalékok találkozásában az úgynevezett „rendes” tőtípusok esetében a felszólító mód és — kisebb mértékben — a múlt idő esetében találhatók külön megoldandó problémák. Természetesen az úgynevezett „rendhagyó” igék esetében a problémák száma megnő és az elbeszélő múltra is vonatkozik. A „rendhagyó” igéket egy másik dolgozatban tárgyalom.

A (107) és (108) tételek általános kérdéseit (a morfonológiaiak nélkül) a következő táblázat mutatja be — az egyszerűség kedvéért csupán az egyes szám és többes szám 1. személyében (lásd. 444. l.).

Megjegyzés csupán az utolsó sorokhoz szükséges. A *(P 13) szabály — amelyet eddig nem vezettünk be — csillaggal szerepel. Ez azt jelzi, hogy alkalmazásának feltételei nem eléggé világosak:

$$*(P\ 13) \quad [+ \text{szegmentum}] \rightarrow [- \text{szegmentum}] / m-k \parallel \begin{Bmatrix} [+ \text{Feltételes}] \\ [+ \text{Elbeszélő}] \end{Bmatrix}$$

A szabályban az /m/ és a /k/ rövidítésként áll. — Ez a szabály azt mondja ki, hogy a tárgyas igeragozásban a feltételes módban és az elbeszélő múltban a többes szám első személyben a személyrag és a többes szám jele közti konnektívum kiesik. A konnektívumot a (P 5i, iii) szabály révén tettük föl. A (P 5i, iii) és a *(P 13) „oda-vissza” jellegűnek látszik, ez pedig önmagában

	I.	II.	III.	IV.
Szótári alak	vár	vár	vár	vár
Mód- & időjel	vár-t	vár-t	vár-j	vár-j
Személyrag	vár-t-m	vár-t-m	vár-j-m	vár-j-m
(P 5i, ii)	vár-t-[]m	vár-t-[]m	vár-j-[]m	vár-j-[]m
Többesszám	—	vár-t-[]m-k	—	vár-j-[]m-k
(P 5i, ii)	—	vár-t-[]m-[]k	—	vár-j-[]m-[]k
(P 1)	<i>E példában külön nem írom le, mert a vár esetében itt min-</i>			
(P 11)	—	vár-t-u-k	—	vár-j-u-k
(P 9)	vár-t-am	—	vár-j-am	—
(P 12)	—	—	—	—
*(P 13)	—	—	—	—
n-asszimiláció	—	—	—	—
E r e d m é n y	vártam	vártuk	várjam	várjuk

véve nem kívánatos jelenség. Tudjuk viszont, hogy az összes többi oszlopban (a VI. és a VIII. kivételével) szükség van a konnektívumra ezen a helyen. Ezért a tárgyalásnak jelen szakaszában az „oda-vissza” megoldás nem kerülhető el. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük a (P 5) szabályt, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy itt voltaképpen egy sorozati megszorítási (M 5—B) szabállyal van dolgunk. Ennek lényege abban áll, hogy egy szóvégi (toldalékbeli végső) és egy toldalékbeli első mássalhangzó közvetlenül nem kapcsolódhat egymáshoz, hanem csak egy konnektív magánhangzó segítségével. Az igazi (MS—B) szabályok az egyszerű szótári tételeken belül érvényesek: itt pedig találunk szóvégi mássalhangzó-torlódásokat. Igen, de nem akármilyen fajtát. Például *-tk* nincs, de *-nk* van, például *csontk, tönk, palánk* stb. Ezért fonológiai szempontból nincs szükség a (P 5i, iii) tételhez hasonló szabályra az egyszerű szón belül. Ha az egyszerű szó (tőalak) és az egyes mássalhangzós szuffixumok találkozási pontján erre szükség van, akkor ezt — mint az általánostól eltérő — speciális eseteket kell külön rögzíteni (szintaktikai környezet, diakritikus jegyek vagy határjegyek segítségével). Mivel pedig a *von-ok* esetében szükség van a konnektívumra, a *nézünk* és *házunk, magunk, felénk, rólunk, mienk* esetében viszont nincs szükség, azért a *(P 13)-ban föltett szabály környezete így javítandó:

$$(111) \begin{bmatrix} + \text{Névmás} \\ + \text{Személy} \\ + \text{Közel} \\ + \text{Pluralis} \end{bmatrix}$$

A régi környezetre nincs szükség, mert ha az *m-k* a többes szám 1. személyében előfordul, akkor az egyéb szintaktikai környezetre való tekintet nélkül fér össze konnektív magánhangzó nélkül. Ezt a szabályt nyilván a (P 11) után kell rendezni, e z é r t nem lesz érvényes a múlt időre és a felszólító

V.	VI.	VII.	VIII.
vár	vár	vár	vár
vár-n•	vár-n•	vár-•	vár-•
vár-n•-m	vár-n•-m	vár-•-m	vár-•-m
vár-n•-[ ]m	vár-n•-[ ]m	vár-•-[ ]m	vár-•-[ ]m
—	vár-n•-[ ]m-k	—	vár-n•-[ ]m-k
—	vár-n•-[ ]m-[ ]k	—	vár-n•-[ ]m-[ ]k

denütt veláris lesz a toldalék magánhangzója.

—	—	—	—
vár-n•-am	vár-n•-am-[ ]k	vár-•-am	vár-•-am-[ ]k
vár-nám	vár-nám-[ ]k	vár-ám	vár-ám-[ ]k
—	vár-nám-k	—	vár-ám-k
—	vár-nán-k	—	vár-án-k
várnám	várnánk	varám	varánk

módra. — Ez azonban nem az egyetlen eljárás, lehetséges, hogy az (i) szótári egyszerű tőalakon belül és (ii) a toldaléktömbön belül ugyanazon (MS—B) szabály következtében nincs szükség konnektív magánhangzóra; míg a *tő* és a toldaléktömb között lehet erre kivételesen szükség. Bizonyos megfontolások alapján itt a *(P 13)-at fogadjuk el, a (111)-ben módosított környezettel.

Az /n/ asszimiláció szintén (MS—B), vagyis sorozati megszorítási szabály.

(P 14) [+ orr] → $\left[\begin{smallmatrix} \alpha & \text{per} \\ \alpha & \text{hát} \end{smallmatrix} \right] / - \left[\begin{smallmatrix} \alpha & \text{per} \\ \alpha & \text{hát} \end{smallmatrix} \right] \#$

Vagyis /k/ és /g/ előtt a nazálisok szóvégén */ŋ/-né asszimilálódnak; más szóval csak ilyen formában fordulhatnak elő. Ez csaknem megszorítás nélküli általános szabály, legfeljebb a szó közepén a *tömkeleg* és néhány egyéb — főként idegen — szó miatt adtuk ezt az óvatos fogalmazást. (Természetesen nem érvényes a *tő* és képző találkozására: *tömköd*.)

Itt jegyzem meg, hogy a (110) táblában — főként a bemutatás egyszerűsége miatt — egy teljesen specifikált *j* szegmentumot vettem föl a felszólító mód számára. Az imperativus esetében látni fogjuk, hogy ezzel kapcsolatban adódik néhány probléma.

*

Az úgynevezett alanyi személyragozás (AR) ragjai a tárgyas ragozáshoz képest heterogének. Nem vezethetők le a személyi determinásokból, továbbá kevésbé egységesek az egyes paradigmákban. Ez tükröződik abban is, hogy itt aránylag több lesz a morfológiai típusú szabály. Ezáltal az AR leírása látszólag egyszerűbb, mert kevesebb szabály segítségével jellemezhető. Ezek a morfológiai szabályok azonban *gyengébbek*, mint a TR-esetében felhasznált — többségükben tisztán — fonológiai szabályok. Az AR a ma-

gyarban tehát bonyolultabbnak tekintendő, mint a TR. Ez persze csak grammatikailag (fonológiai) értendő. Azt hiszem, hogy az AR-alakok gyakrabban használatosak, mint a TR-alakok. Ez talán ugyanolyan típusú – nem grammatikai – magyarázatot kaphat, mint az a közismert jelenség, hogy épp a leggyakoribb alakok (létige, *megy*) esetében fordul elő számos nyelvben – így a magyarban is – „anomália”.

Először is úgynevezett „iktelen” alakokat (AR) tárgyalom; azután az úgynevezett „ikes” alakokat (IR).

Az AR egyes szám 1. személy alakjai a következők:

(112)	Jelen idő, jelentő mód:	Múlt idő, jelentő mód:	Felszólító mód:	Feltételes mód:	Elbeszélő múlt:
	<i>vár-ok</i>	<i>vár-t-am</i>	<i>vár-j-ak</i>	<i>vár-n-ék</i>	<i>vár-ék</i>

A múlt időben **vár-t-ak* alakra számíthatnánk. Ehelyett kivételesen a TR-beli alakkal teljesen egyező forma fordul elő. Nincs módunkban olyan teleologikus magyarázathoz folyamodni, amely szerint a többes 3. személybeli *vártak* alakkal való hominikus összeütközés miatt kell ennek így lenni. Ilyen alapon a *néznék* (én; feltételes mód alanyi ragozás) és a *néznék* (ők; feltételes mód tárgyas ragozás) sem tolerálná egymást. A kérdés persze nem triviális, de egyelőre a szinkronián belül nem látjuk megtalálhatónak közvetlen kulcsát.

Ezért első két tételünk a következő:

$$(P\ 15) \quad \begin{bmatrix} + \text{ Névmas} \\ + \text{ Személy} \\ + \text{ Közel} \\ - \text{ Pluralis} \\ + \text{ AR} \end{bmatrix} \rightarrow /k/$$

(Ahol a $/k/$ rövidítés jellegű.) Ilyen formában is felírható:

$$(P\ 15) \quad \begin{bmatrix} + \text{ Névmas} \\ + \text{ Személy} \\ + \text{ Közel} \end{bmatrix} \rightarrow /k/ \parallel \begin{bmatrix} - \text{ Pluralis} \\ + \text{ AR} \end{bmatrix}$$

Így látszik, hogy ez voltaképpen a (86b) tételben szereplő lexikai bevezetési szabálynak egy alesete, megszorítása.

A múlt idő meg ennek a megszorítása:

$$(P\ 16ii) \quad \begin{bmatrix} + \text{ Névmas} \\ + \text{ Személy} \\ + \text{ Közel} \end{bmatrix} \rightarrow /m/ \parallel \begin{bmatrix} - \text{ Pluralis} \\ + \text{ AR} \\ - \text{ Múlt} \end{bmatrix}$$

Vagyis a (P 15) a múlt időre nem érvényes, ami egy járulékos jeggyel fejezhető ki. A múlt időben így automatikusan a (86b) tétel értelmében $/m/$ lesz a személyrag.

A feltételes és elbeszélő *-ék* megszorítása így szól:

$$(P\ 16iii) \quad \begin{bmatrix} + \text{ Névmas} \\ + \text{ Személy} \\ + \text{ Közel} \end{bmatrix} \rightarrow [- \text{ hát}] /k/ \parallel \begin{bmatrix} - \text{ Pluralis} \\ + \text{ AR} \\ \{ + \text{ Feltételes} \\ + \text{ Elbeszélő} \} \end{bmatrix}$$

Ez a szabály ezt a két alakot kiveszi a palato-veláris illeszkedés szabálya – a (P 1) – alól. Az előző három szabály egyesíthető a következőképpen:

$$(P\ 16iv) \begin{bmatrix} + & \text{Névmás} \\ + & \text{Személy} \\ + & \text{Közel} \end{bmatrix} \rightarrow ([- \text{ hát}]_i / k / \ // \begin{bmatrix} - & \text{Pluralis} \\ + & \text{AR} \\ - & \text{Múlt} \\ \{ + & \text{Feltételes} \} \\ \{ + & \text{Elbeszélő} \} \end{bmatrix}_i$$

Természetesen a szinkroniában nem szükséges azt tovább nyomozni, hogy ez a /k/ azonos-e az általános többes számbeli /k/-val történeti vagy lélektani szempontból.

Az AR egyes szám 2. személybeli alakjai a következők:

(113)	Jelen idő, jelentő mód:	Múlt idő, jelentő mód:	Felszólító mód:	Feltételes mód:	Elbeszélő múlt:
	<i>vár-sz</i>				
	<i>fázol</i>	<i>vár-t-ál</i>	<i>vár-j-ál</i>	<i>vár-n-ál</i>	<i>vár-ál</i>

Csupán a jelen idejű /sz/ szorul némi magyarázatra. Ha csak a jelen idő keretében maradnánk, akkor a fő alak az /sz/ volna s annak spiránsok után előforduló pszícionális disszimilációs változata az *l*. Sőt így nem volna eleve abszurd az /sz/-et a /t (D)/ raggal kapcsolatba hozni. — A többi alak azonban világosan mutatja, hogy a fő alak az *l*. Így hát ismét kettős megszorításhoz kell fogyamodnunk.

$$(P\ 17i) \begin{bmatrix} + & \text{Névmás} \\ + & \text{Személy} \\ - & \text{Közel} \end{bmatrix} \rightarrow /l/ \ // \begin{bmatrix} - & \text{Pluralis} \\ + & \text{AR} \end{bmatrix}$$

(Ahol az /l/ rövidítés.) Ez a fő szabályt rögzíti.

$$*(P\ 17ii) \begin{bmatrix} + & \text{Névmás} \\ + & \text{Személy} \\ - & \text{Közel} \end{bmatrix} \rightarrow /sz/ \ // \begin{bmatrix} - & \text{Pluralis} \\ + & \text{AR} \\ - & \{F_x\} \end{bmatrix}$$

Ahol az /sz/ rövidítés jellegű; s ahol az F_x alkalmoszerű rövidítés az igeidők és igemódok jeleinek pozitív jegyei helyett, vö. pl. a (107) tétellel. Ez alkalmoszerű rövidítés azonban nem megnyugtató; az intuíciónkkal szembenálló rögtönzésnek hat. Ezt jelöli a (P 17ii) elé tett csillag is. — A belőle történő kivételt is csillaggal kell jelölni.

$$*(P\ 17iii) \begin{bmatrix} + & \text{Névmás} \\ + & \text{Személy} \\ - & \text{Közel} \end{bmatrix} \rightarrow /l/ \begin{bmatrix} - & \text{per} \\ + & \text{érd} \end{bmatrix} \ - // \begin{bmatrix} - & \text{Pluralis} \\ + & \text{AR} \\ - & \{F_x\} \end{bmatrix}$$

az előző két — nemszeretem — szabály így vonható össze:

$$*(P\ 17iv) \begin{bmatrix} + & \text{Névmás} \\ + & \text{Személy} \\ - & \text{Közel} \end{bmatrix} \rightarrow \{sz\} / \langle \begin{bmatrix} - & \text{per} \\ + & \text{érd} \end{bmatrix} \rangle_i \ // \begin{bmatrix} - & \text{Pluralis} \\ + & \text{AR} \\ - & \{F_x\} \end{bmatrix}$$

Formális szempontból nehéz összevonni a (P 17i)-t a *(P 19iv)-gyel. Az a paradox helyzet állott elő, hogy 'a kivétel kivétele' és a 'fő szabály' azonos. Ez persze a tényleges nyelvi helyzetet tükrözi. (Ezzel kapcsolatban úgy látszik,

hogy a heterogén AR-ban a jelentő mód jelen ideje nem tekinthető teljesen jelöletlennek a többi „idő vagy mód” sorral szemben [mint a TR-ban], de legalábbis más értelemben tekintendő annak.) Technikai szempontból a következő kiút kísérhető meg:

$$(P\ 17v) \quad \begin{bmatrix} + & \text{Névmás} \\ + & \text{Személy} \\ - & \text{Közel} \end{bmatrix} \rightarrow \left\{ \begin{matrix} 1 \\ \langle sz \rangle_i \end{matrix} \right\} / \left\langle \begin{bmatrix} + & \text{per} \\ - & \text{érd} \end{bmatrix} \right\rangle_i \rightarrow \left[\begin{matrix} - & \text{Pluralis} \\ + & \text{AR} \\ \langle + & \text{Jelen} \rangle_i \end{matrix} \right]$$

$$K: [+ \text{Jelen}] = \begin{bmatrix} + & \text{Múlt} \\ - & \text{Felszólító} \\ - & \text{Feltételes} \\ - & \text{Elbeszélő} \end{bmatrix}$$

Ez idáig a legbonyolultabb képletünk. A (P 17i) az alap; ezt egészítettem ki a $\langle \rangle_1$ csúcsos zárójelek közé tett kivétellel. A kivétel nem más, mint a *(P 17iv) ellentett előjeles megfogalmazása; a kapcsos zárójel arra utal, hogy ha a spiránsok két jegye $[-\text{per}, +\text{érd}]$ egyszerre nem teljesül — tehát nem centrális vagy zárhang az igevégi mássalhangzó —, akkor a mögötte következő szegmentum — így má r: k i v é t e l e s e n — $/sz/$ lesz (az alanyi ragozás egyes számában a jelen időben). — A K feltétel a $[+ \text{Jelen}]$ szintaktikai jegy felhasználását teszi lehetővé a (107) és a (108) tételek összefüggéseinek alapján. Ez természetesen elkerülhető, ha a négy negatív jegyet beírjuk az alapképletbe a $[+ \text{Jelen}]$ helyére.

Az $/l/$ előtti magánhangzó a (P 9) szabály értelmében hosszú a jelentő mód jelen időbeli alakot kivéve mindenütt. Nyúlására a következő ideiglenes szabály adható:

$$P\ 18) \quad [- \text{hosz}] \rightarrow [+ \text{hosz}] / \begin{bmatrix} - \\ + & \text{mgh} \\ - & \text{más} \\ + & \text{al} \end{bmatrix} \quad \begin{bmatrix} + & \text{mgh} \\ + & \text{más} \\ + & \text{foly} \end{bmatrix}$$

Vagyis a toldalékokban az $/l/$ előtti alsó nyelvvállású magánhangzók megnyúlnak. Ez egyébként vonatkozik a *dobál, tángál*-féle alakokra is. A középső nyelvvállásúakat, pl. éppen *nézél* ki kellett zárni.

Itt jegyzem meg, hogy az $/sz/$ előtt nem lesz konnektívum, kivéve mássalhangzó-torlódás esetén, akkor viszont érdekes módon alsó nyelvvállású:

$$(P\ 19) \quad [- \text{szegmentum}] \rightarrow \begin{bmatrix} + & \text{mgh} \\ - & \text{más} \\ + & \text{al} \end{bmatrix} C_2 - sz$$

Ahol az $/sz/$ rövidítés; a C_2 voltaképpen két eltérő 'nem magánhangzó' helyett áll. Tehát: *mond-asz, gyűjt-esz*, de *ad-sz, üt-sz*.⁷⁷

Az AR többes szám 1. személyű alakjai a következők:

(114)	Jelen idő, jelentő mód:	Múlt idő, jelentő mód:	Felszólító mód:	Feltételes mód:	Elbeszélő múlt:
	<i>vár-un-k</i>	<i>vár-t-un-k</i>	<i>vár-j-un-k</i>	<i>vár-n-án-k</i>	<i>vár-án-k</i>

⁷⁷ Úgy látszik, hogy a (P 19) szabály csak bizonyos szuffixumok előtt érvényes; vö. *mondasz*, de *mondok*. — A problematikára vö. még Károly (1961a) és Sebestyén (1957).

A legutolsó kettőben azonos a TR-rel. Bármennyire meglepőnek látszik: ezekre tehát nem kell külön szabály, levezetésük azonos a (110)-belivel. Ezt az teszi lehetővé, hogy feltevésemben fonológiai (morfonológiai) szempontból a magyar AR a TR-nek egy megszorítása, speciális esete: óvatosabban fogalmazva: a magyar AR-t a TR-re alapítva célszerű leírni. Itt jegyzem meg, hogy ezt már az AR-beli múlt idő jellemzésében is követtem; vö. (P 16 iv) -vel. — Ugyanez érvényes az AR többes 2. személyű alakjaira a feltételes módban és az elbeszélő múltban.

A (114) első három oszlopának alakjai így írhatók le az AR-ban:
(115)

Szótári alapalak:	<i>vár</i>	<i>vár</i>
Mód-időjel	<i>vár-t</i>	<i>vár-j</i>
Személyrag	<i>vár-t-m</i>	<i>vár-j-m</i>
(P 5i, iii)	<i>vár-t-[ ]m</i>	<i>vár-j-[ ]m</i>
Többes szám	<i>vár-t-[ ]m-k</i>	<i>vár-j-[ ]m-k</i>
(P 11i)	<i>vár-t-[+ker]m+k</i>	<i>vár-j-[+ker]m-k</i>
	<i>⋮</i>	<i>⋮</i>
(P 11iv)	<i>vár-t-um-k</i>	<i>vár-j-um-k</i>
(P 14)	<i>vár-t-un-k</i>	<i>vár-j-un-k</i>
E r e d m é n y	<i>vártunk</i>	<i>várjunk</i>

Tehát egyetlen új szabályt sem kellett bevezetnünk. — Megjegyzendő, hogy a (P 11i) esetében itt az *|m|* előtt álló magánhangzót bekerekítettük (a pontok az itt nem lényeges jegyek elhagyását jelölik az oszlopban). Úgy látszik, hogy a TR-ben is megfontolandó még e kérdés.

A többes szám 2. személyében magyarázandó három alak a következő:

(116) Jelen idő, jelentő mód:	Múlt idő, jelentő mód:	Felszólító mód:
<i>vár-t-ok</i>	<i>vár-tat-ok</i>	<i>vár-j-at-ok</i>

A jelen idő, jelentő módban nincs alsó nyelvválású konnektívum az AR-ban, mert nem nyomul be a *|j|* (*|γ|*) — vö. (P 8) —, és nincs előjel vagy módjel sem mögötte, vö. (P 9). A középső nyelvválású konnektívum pedig bizonyos föltételek mellett kiesik, vö. a *|t|* tárgyeseti rag esetében is: *tollat ~ acélt*; Párhuzamos névszói jelenség: *acél-t-ok* és *határ-t-ok*.

A múlt időbeli és a felszólító módbeli alak annyiban különbözik TR-beli párjától, hogy nem ment végbe rajta a nyúlás, vö. (106) táblázat 17. sorával. A probléma ennek a „negatív” tulajdonságnak a formai kifejezése. A szembenálló alakok a következők:

116)	TR:	AR:
	<i>vár-t-át-ok</i>	<i>vár-t-at-ok</i>
	<i>vár-t-ák</i>	<i>vár-t-ak</i>
	<i>vár-j-át-ok</i>	<i>vár-j-at-ok</i>
	<i>vár-j-ák</i>	<i>vár-j-<u>am</u>-ak</i>
	<i>vár-n-á</i>	<i>vár-n-a</i>
	<i>vár-á</i>	<i>vár-a</i>

A magas hangrendűek esetében ugyanez a viszony. — A bekeretezett *-an-ra* később térünk rá a 3. személyű AR tárgyalásakor. Mindenesetre a szabályt úgy kellene megállapítani, hogy rá is érvényes legyen. — A viz-

szintes vonal fölötti többes számú alakokban a nyúlás a szó belsejében történik, akár a *szobák*, *kefék* esetében. A vízszintes vonal alatt viszont „o” elem nyújtóhatása a szó végén is érvényesül. Ez utóbbi esetben éppen az szorul magyarázásra, hogy miért nem rövidül meg a TR-ben a szó végén a hosszú alsó nyelvéllású magánhangzó. A két szabály leírható külön-külön és azután egyesíthető is:

$$(P\ 20i) [+al] \rightarrow [+hosz]/\# + C_1 - k// \left[\begin{array}{l} + \text{ TR} \\ + \text{ Pluralis} \end{array} \right]$$

Ahol a # a szótő határát jelöli; a C_1 azt, hogy egy mássalhangzó — és nem több — után, valamint egy (itt rövidítve feltüntetett) /k/ szegmentum előtti, s tárgyas ragozásbeli, többes számban álló szuffixumban alsó nyelvéllású magánhangzó megnyúlik. — Ez a megoldás azonban bizonyos hiányérzettel tölt el bennünket, mert (i) túl hosszúnak látszik a megszorító környezet; s mert (ii) elszakítja a *fenték* (ige) hosszú /é/-jét a *mesék* (főnév) hosszú /é/-jétől.

$$(P\ 20ii) [+al] \rightarrow [-hosz]/- \#// \left[\begin{array}{l} + \text{ Név más} \\ - \text{ Személy} \\ - \text{ Pluralis} \\ + \text{ AR} \end{array} \right]$$

Vagyis az alanyi ragozásban egy szóvégre kerülő alsó nyelvéllású magánhangzó az egyes szám harmadik személyben megrövidül. (A TR-beli *látja*, *látta*, *látta* is rövid, de nem is volt rá oka, hogy hosszú legyen: eleve rövid volt, éppúgy, mint a *szoba*, *kefe*).

A (P 20i) és a (P 20ii) szabály egyesítése technikailag nem lehetetlen; mivel azonban különféle különleges kérdéseket vetne föl, ezért az egyesítést itt nem végzem el.

Az AR egyes és többes szám 3. személyű ragjai a következők:

(117)	Jelen idő, jelentő mód:	Múlt idő, jelentő mód:	Felszólító mód:	Feltételes mód:	Elbeszélő múlt:
	<i>vár-Ø</i>	<i>vár-t-Ø</i>	<i>vár-j-on</i>	<i>vár-n-a</i>	<i>vár-a</i>
	<i>vár-n-ak</i>	<i>vár-t-ak</i>	<i>vár-j-an-ak</i>	<i>vár-n-án-ak</i>	<i>vár-án-ak</i>

A feltételes mód és az elbeszélő múlt alakja levezethető a TR-alakból az imént felírt (P 20i) szabály segítségével.

A jelentő mód két alakjának Ø szuffixuma több érdekes problémát vet föl. Egyrészt ez teljesen összhangban áll a morfológiai jelöltség elvével; mint szintaktikailag viszonylag legkevésbé jelölt „nem kap morfológiai képviseletet”. Ez így ábrázolható:

$$(118) \left[\begin{array}{l} - \text{ Személy} \\ - \text{ Közel} \\ - \text{ Pluralis} \end{array} \right] \rightarrow Ø// \left[\begin{array}{l} + \text{ Név más} \\ - \text{ Fel szólító} \\ + \text{ AR} \end{array} \right]$$

A környezetbe került [—Felszólító] kizárja a *vár-j-on* /n/-jét. (A környezet másként is megfogalmazható.)

Másrészt azonban a többes számban a 3. személyt világosan egy /n/ elem jelöli (a múlt idő kivételével, de ott is nyilvántartandó egy *vár-t-an-ak* — nem köznyelvi — mellékváltozat.) Ha ehhez hozzátesszük, hogy a felszólító módban is ugyanez az *n* fordul elő, továbbá az úgynevezett „sz/-szel bővülő /v/-töví igék” esetében, meg a *van* (esetleg a *megy*) esetében is szükségünk van (nem a köznyelvben) erre az /n/ személyragra, akkor fölmerül annak a lehetősége, hogy az AR-ban mégis csak egy /n/ személyragot vegyünk föl alapul. A (118) szótári tétel így is érvényes, de most már némi átalakítással morfológiai kivétel jellegűvé válik:

$$(P\ 21) = (118)' \ /n/ \rightarrow \emptyset \ // \left[\begin{array}{l} + \text{ Névmas} \\ - \text{ Személy} \\ - \text{ Közel} \\ - \text{ Pluralis} \\ + \text{ Felszólító} \\ + \text{ AR} \end{array} \right]$$

(Ahol az /n/ rövidítés jellegű.) A környezet ugyan hosszabb, de a szabály egyöntetűbb lett, s jobban beleillik az egész magyar nyelv morfológiai rendszerébe. (Az említett egyéb eseteket, amelyek „a kivétel kivételei” ugyanúgy lehet majd jellemezni, ahogy már a (P 17v) szabályban ilyesmit elvégeztünk.) Természetesen a (118) szótári bevezető tétel így módosításra szorul:

$$(119) \left[\begin{array}{l} + \text{ Névmas} \\ - \text{ Személy} \\ - \text{ Közel} \end{array} \right] \rightarrow /n/ \ // [+ \text{ AR}]$$

(Ahol az /n/ ismét rövidítés jellegű.) Ez a (119) tétel szükségszerűen megelőzi a (P 21) szabályt, s így kiterjed az alanyi ragozás többes számára is. — A múlt idő többes számának kivétele kifejezhető a (P 21) szabály kibővítésével:

$$(P\ 21)' \ /n/ \rightarrow \emptyset \ // \left[\begin{array}{l} + \text{ Névmas} \\ - \text{ Személy} \\ - \text{ Közel} \\ - \text{ Felszólító} \\ + \text{ AR} \\ \left\langle \begin{array}{l} - \text{ Pluralis} \\ + \text{ Pluralis} \\ + \text{ Múlt} \end{array} \right\rangle_i \end{array} \right]$$

K: vagy i, vagy j

(Ahol az /n/ rövidítés jellegű.) A környezet ugyan eléggé hosszú, de a jelenség is eléggé komplex, s a környezet hossza csupán ezt tükrözi. Úgy vélem, ez nem végleges megoldás. Ha a múlt időnek és a múlt idejű melléknévi igenévnek szorosabb kapcsolatát — annak szinkronikus érvényét — fel tudjuk deríteni, akkor elképzelhető egyszerűbb megoldás is. Nem lehet ugyanis véletlen, hogy a két alak a következő pontokon teljesen egybeesik:

(120)	Múlt idő, jelentő mód:	Múlt idejű melléknévi igenév:
Egyes szám:	<i>várt, fut-ott, vol-t</i>	<i>vár-t, fut-ott, vol-t</i>
Többes szám:	<i>vár-t-ak, fut-ott-ak, vol-t-ak</i>	<i>vár-t-ak, fut-ott-ak, volt-ak</i>

A múlt idejű AR-beli többes szám 3. alak teljesen nominális jellegű morfológiailag. (Sőt ez talán abban is segít: miért nincs */-n/* személyrag a múlt idő egyes szám 3. személyében.) Ennek alapján valószínű, hogy a múlt idejű *vár-t-ak* alak szabályos, de nem szokványos része az igei paradigmának. A *vár-t-an-ak* alak szintén szabályos az igei paradigmán belül (bár kétségtelenül kihalófélben levő alak). A tanulság ebből az lehet, hogy a morfológiai variánsok eltérő szabályok (szabály-alkalmazások) eredményei.

A morfológiai jelöltség elve látszólag csorbát szenvedett az alanyi ragozásban. Ez azonban abban a pillanatban várható volt, amikor a tárgyas ragozást vettük alapvetőnek. Miért volna a morfológiai szempontból másodlagos AR a jelöletlen? Úgy látszik, hogy az AR egyes szám 3. személyű (jelentő mód jelen idejű) alak jelöletlensége voltaképpen kivételes jellegű. A felszíni struktúrában azonban ez kétségtelenül nagy jelentőségű, gyakori kivétel. S úgy látszik, hogy a jelöltség (jelöletlenség) egy része mélyebb szintaktikai eredetű, ilyen például a névszóragozásban a nominatívusi $\emptyset$ forma szembenállása a többivel, más része pedig a felszíni struktúrába tartozik. Az is valószínű, hogy a jelöltség „ceteris paribus” vizsgálándó; az összes összevetés alapjának helyes kijelölése azonban nem mindig egyszerű feladat.

A fentiek alapján a második és harmadik személyű alakok az AR-ban a (115) tételhez hasonló módon írhatók le. Ennek szemléltetését a szerkesztendő táblázat rendkívüli méreteire való tekintettel itt elhagyom. A táblázat tanulsága a szemléltetésen kívül még a szabályok alkalmazásának sorba rendezésére is kiterjedne.

*

Az úgynevezett „ikes” ragozás morfológiai szempontból néhány újabb problémát vet föl. Az ikes ragozás szintaktikai-szemantikai feltételeivel itt természetesen nem foglalkozunk (meglehet, hogy a grammatikában ennél jóval kisebb súlya lesz az ikes kategóriának). Föltesszük, hogy az igék egy része — bizonyos feltételek között — kap egy [+IR] diakritikus jegyet. Ennek alapján — némileg tautológikus módon — így vezethető be a morfológiai ikes alak:

$$(121) [\quad] \rightarrow \left[\begin{array}{l} + \text{ mgh} \\ - \text{ más} \\ + \text{ fel} \\ - \text{ ker} \end{array} \right] /k/ // \left[\begin{array}{l} + \text{ Név más} \\ - \text{ Személy} \\ - \text{ Pluralis} \\ + \text{ AR} \\ + \text{ IR} \end{array} \right]$$

(Ahol a */k/* rövidítés jellegű.) A [hát] jegyet nem kell specifikálni, akárcsak az *-ig* névszórag vagy az *-ít* képző esetében sem, mert az (MS—A5) szegmentális megszorítási szabály alapján az úgyis [—hát], vagyis elől képzett lesz. — A környezetben szereplő [+AR] arra utal, hogy az ikes ragozás az alanyi ragozás alosztálya. A t ö b b i IR-beli rag viselkedése a következő:

		AR	IR	TR
(122)	Egyes szám			
	1. személy	<i>vár-ok</i> <i>néz-ék</i>	<i>isz-om</i> <i>szök-öm</i>	<i>vár-om</i> <i>néz-ëm</i>
	2. személy	<i>vár-sz</i> <i>néz-él</i>	<i>isz-ol</i> <i>szök-öl</i>	<i>vár-od</i> <i>néz-öd</i>
<hr/>				
	Többes szám			
	1. személy	<i>vár-un-k</i> <i>néz-ün-k</i>	<i>isz-un-k</i> <i>szök-ün-k</i>	<i>vár-ju-k</i> <i>néz-zü-k</i>
	2. személy	<i>vár-t-ok</i> <i>néz-t-ék</i>	<i>isz-t-ok</i> <i>szök-t-ök</i>	<i>vár-jat-ok</i> <i>néz-ít-ek</i>
	3. személy	<i>vár-n-ak</i> <i>néz-n-ék</i>	<i>isz-n-ak</i> <i>szök-n-ek</i>	<i>vár-já-k</i> <i>néz-i-k</i>

Az IR többes száma azonos az AR többes számával. Az IR egyes szám 2. személyű alakja egyenlő az AR fő alakjával. Ez úgy fejezhető ki, hogy a (P 19v) szabály környezetébe a csúcsos zárójelbe beleírjuk a $[-IR]$ diakritikus jegyet.

$$(P\ 19v)' \quad \left[\begin{array}{l} + \text{ Név más} \\ + \text{ Személy} \\ - \text{ Közel} \end{array} \right] \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} 1 \\ \langle sz \rangle_i \end{array} \right\} / \left\langle \left[\begin{array}{l} + \text{ per} \\ - \text{ érd} \end{array} \right] \right\rangle - \rangle_i // \left[\begin{array}{l} - \text{ Pluralis} \\ + \text{ AR} \\ + \text{ Jelen} \\ - \text{ IR} \end{array} \right]_i$$

Ez még jobban megszorítja az $/-sz/$ személyrag alkalmazását, az IR-beli alakokat is kizárja a környezetben.

Az IR egyes szám 1. személyű alakjának a TR-rel való azonosságát kétféleképpen lehetne kifejezni: (i) szabályrendezéssel, vagy (ii) kivétel feltüntetésével. A szabályrendezés itt arra utal, hogy a (P 15) szabályból az IR-t kizárjuk.

$$(P\ 15)'' \quad \left[\begin{array}{l} + \text{ Név más} \\ + \text{ Személy} \\ + \text{ Közel} \end{array} \right] \rightarrow /k/ // \left[\begin{array}{l} - \text{ Pluralis} \\ + \text{ AR} \\ - \text{ IR} \end{array} \right]$$

(Ahol a $/k/$ rövidítés jellegű.) Az így kiemelt IR-alakokra automatikusan érvényes a (86b) szótári tétel, s így ez $/m/$ formájában kerül bevezetésre.

A fenti eljárás ábrázolja a felfogásunkat, amely durván így fejezhető ki:

- (122) (a) Az AR a TR-hez képest másodlagos
 (b) Az IR az AR-on belül sajátos, „kivétel jellegű”
 (c) Az IR „kivétel jellegű” alakjainak zöme egybeesik – valamilyen formában – vagy az AR-ral, vagy a TR-val.

*

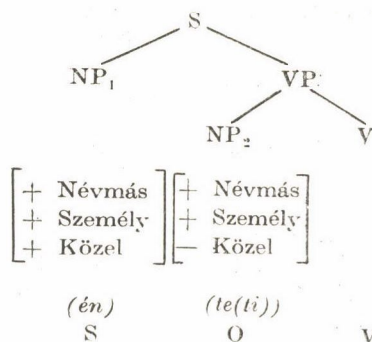

A fentiekben az úgynevezett „teljes” ragozási sorokról volt szó, vö. a (83) táblázattal. A következőkben a három „hiányos” alak kerül sorra:

- (123) (a) LAK-forma: *vár-l-ak*, *néz-l-ek*
 (b) Imperativus TR: *vár-d*, *néz-d*
 (c) Imperativus AR: *vár-j*, *néz-z*

Közös jellegzetességük, hogy a következő minimális szintaktikai struktúrára mennek vissza:

(124)

A LAK-formában az 1. személy cselekvő alany, a 2. személy pedig direkt tárgy. — Az imperativusi formákban az 1. személy a „címező”-je a parancsnak (alanyként), a 2. személy pedig a „címezett” (indirekt tárgyként). Tehát a közösségen kívül van köztük épp elég nagy különbség is. Ezért célszerű őket a továbbiakban külön kezelni: (i) mint LAK-alakot; s (ii) mint imperativust. — Mindenesetre ez a két (három) alak a közlésnek egy sajátos, talán közvetlenebb műfaját képviseli (talán még a vocativusszal együtt), mint a többi rendes igés közlési alak.

A LAK-alakokban az S-O-V-típus elemei megtalálhatók, de tükörszerű⁷⁸ megfordításban:

(124)

A szintaktikai mély
szerkezet parafrázisa:

A morfológiai
szerkezet:

Mivel ennek a tükör-műveletnek jó része szintaktikai jellegű, ezért itt nem adom meg. Mindössze egy-két megjegyzést teszek hozzá. — Mivel a TR feltételei nem teljesülnek (3. személyű határozott tárgy), ezért az S (alanyt jelző) személyrag természetesen AR-beli.⁷⁹ — Az /l/ természetesen azonos

⁷⁸ Ilyen tükör jellegű struktúrát talált a franciában Langacker (1968).

⁷⁹ Ez a felfogás a régebbi magyar grammatikai hagyományra megy vissza. Lotz (1962) és Keresztes (1965) újították föl ezt a — véleményem szerint — helyes felfogást.

a (P 17)-beli 1., 2. személyű személyraggal, sőt az AR-ra meghatározott környezete miatt különösen. Az /l/ egyaránt implikálja az egyes és többes számbeli 2. személyű tárgy jelenlétét. Az /sz/-et kizáró környezetet azonban tovább kell kiterjeszteni:

$$(P\ 17v)'' \left[\begin{array}{l} + \text{ Név más} \\ + \text{ Személy} \\ - \text{ Közel} \end{array} \right] \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} 1 \\ \langle sz \rangle_i \end{array} \right\} / \left\langle \begin{array}{l} [+ \text{ per}] \\ [- \text{ érd}] \end{array} \right\rangle - \rangle_i \left\| \begin{array}{l} - \text{ Pluralis} \\ + \text{ AR} \\ \langle + \text{ Jelen} \rangle \\ - \text{ IR} \\ - \text{ tárgy}_i \end{array} \right\|$$

A [-Tárgy] jegy ritka lehet egy igei paradigmában. Ne felejtjük azonban azt, hogy éppen tárgyas tartalmú igeragozási jelenségről (de nem a TR-ról) van itt szó. A kizárásra csupán jelen időben van szó, a többi négy sorban a megszorítás amúgy sem szükséges.

Az /l/ utáni konnektívum nyíltsága a (P 9) szabálynak köszönhető. Az /l/ előtti konnektívum hiánya részben a sorozati megszorítások (MS-B) következménye, részben két nyíltszótagos törvény, valamilyen szinkroniában is érvényes következménye (amivel itt nem foglalkozom).

*

A rövid alakú felszólító módot *imperativus*-nak nevezem, annak ellenére, hogy tudom: a rendes felszólító mód és az imperativus történetileg igen közeli rokon (egyések szerint azonos) és funkcionális szempontból a szinkroniában is erős átfedésben áll egymással. Eljárásomat azonban indokolja a (i) két formai szintaktikai és intonációs velejárójának különbsége, s (ii) az imperativus *defektív* jellege. Mindkettő a már említett közvetlen közlési műfaji jelleg következménye. Ehelyt nem foglalkozom az imperativus szintaktikai kérdéseivel. Az is nyilvánvaló, hogy a két formai halmaz között „szoros szemantikai különbség” is van. — Jelenleg kívül esik a tárgyalási körünkön, hogy az átfedésben levő grammatikai zónában a két halmaz között milyen nyelvhasználati munkamegosztás alakult ki, például erősségi fokozatokat kifejező jellegű.

Már céloztam arra, hogy az imperativus szótári képviselőjének a [+lágý] DF-et teszem föl, vö. a (73) tétellel. A probléma azonban abban áll, hogy a TR-ban általában nem szokás föltenni /j/ (vagy [+lágý]) módjelet, hanem csupán egy /d/, 2. személyű ragot. Így ez a kettősség adódik:

(125)	AR	TR
Imperativus	<i>vár-j</i>	<i>vár-d</i>
Felszólító	<i>vár-j-ál</i>	<i>vár-j-ad</i>

Ennek alapján az Imperativusnak az AR-ban /j/ ($\sim$ [+lágý]), a TR-ban pedig /d/ a kitevője. A /d/-t nyilván nem lehet módjelnek minősíteni, hiszen nyilvánvalóan azonos a /d/ személyraggal. Így viszont a két alak szerkezete teljesen aszimmetrikus volna:

	Imperativus:	
	AR	TR
(126)	tő~módjel	tő~személyrag

Így magyarázatlan maradna az is, hogy miért kapunk a TR-ban ilyen imperativusi alakokat, mint *bocsásd*, *üsd*, *gyűjtsd*. A (126) elemzése szerint ezeknek így kellene festeniük: **bocsátđ*, **ütđ*, **gyűjtđ*. A fenti okok miatt föl kell tennünk a két alak számára a következő absztrakt szerkezetet:

- (127)   Imperativus: TR
                                  tő~módjel   tő~módjel~személyrag

Sőt ha számot vetünk sajátos intonációjukkal, akkor

- (128)   Imperativus: TR
                                  AR   TR
                                   $\sqrt{t\ddot{o}\sim\text{módjel}}$ $\sqrt{t\ddot{o}\sim\text{módjel}\sim\text{személyrag}}$

Ahol a gyökjel egy sajátos intonációs szuperfixumot⁸⁰ jelöl, amely az egész szótestre kiterjed. (Itt ennek az intonációnak a mibenlétével nem foglalkozom.)

A módjel és a személyrag beírásával pedig a következőt kapjuk:

- (129)   Imperativus:
                                  AR   TR
                                   $\sqrt{t\ddot{o}\sim[+\text{lágy}]}$ $\sqrt{t\ddot{o}\sim[+\text{lágy}]\sim/d/}$

(Ahol a $/d/$ rövidítés jellegű.) Természetesen nem ez az egyetlen megoldási lehetőség: lehet, hogy módjelre a rövid TR-ben nincs szükség.

Mivel jelen dolgozatunkban nem tudunk bővebben kitérni tótani és azzal kapcsolatos morfológiai kérdésekre, mindössze két példán szemléltetem az imperativusi szabályok alkalmazását. (A szuperfixummal sem foglalkozom.)

- (130)
1. Alapalak	<i>vár</i>	<i>vár</i>	<i>üt</i>	<i>üt</i>
2. Imperativus	<i>vár-[+lágy]</i>	<i>vár-[+lágy]</i>	<i>üt-[+lágy]</i>	<i>üt-[+lágy]</i>
3. Palatalizáció és gemináció	<i>vár'</i>	<i>vár'</i>	<i>üt'</i>	<i>üt'</i>
4. Spirantizáció	—	—	<i>üs'</i>	<i>üs'</i>
5. TR	—	<i>vár'-d</i>	—	<i>üs'-d</i>
6. Rövidülés	—	—	—	<i>üs'-d</i>
7. Depalatalizáció	—	<i>vár-d</i>	—	—
8. S' → š változás	—	—	<i>üş</i>	<i>üş-d</i>
9. Eredmény a kiejtésben	<i>vár'</i>	<i>várd</i>	<i>üş</i>	<i>üşd</i>
10. Eredmény a helyesírásban	<i>várj</i>	<i>várd</i>	<i>üss</i>	<i>üsd</i>

A (130) táblázat csupán egy vékony szeletét szemlélteti a magyar imperativus morfológiájának és fonológiájának. Érdemes megjegyezni, hogy a probléma bonyolult volta tükröződik a feldolgozások számában és minőségében is. Mind a történeti, mind a leíró nyelvészet számos figyelemre méltó eredményt ért el ezen a téren. Itt nem célom valamennyi jelenség „befedése”, mutatványom elvi szándékú illusztráció. Ezért nem is térek ki minden egyes részletkérdésre. A fenti tábla kommentárjának keretében azért néhány olyan kérdésre is ki kell röviden térnem, amelynek tótani vonatkozása van.

⁸⁰ Vö. Szépe (1967e).

Az 1. alapaalak esetében a /t/ végű igék okozzák a bonyodalmat. Zöngés párjuk normálisan viselkedik. Ezek esetében az imperativus utolsó sora eléggé változatos. A szokásos felfogás szerint:

(131)	Alapalak:	Imperativusos alak:
$\check{V}t$	<i>üt, vet</i>	<i>üss, vess</i>
$\bar{V}t$	<i>bocsát, lát, lőt; tót</i>	<i>bocsáss, láss, lóss; de táts</i>
Cft	<i>vetít</i>	<i>vetíts</i>
VCt	<i>gyűjt, tart, bont</i>	<i>gyűjts, tarts, bonts</i>
szt	<i>ereszt, fakaszt</i>	<i>eressz, fakassz</i>
st	<i>fest</i>	<i>fess</i>

A különféle alakok részben eredetileg is /t/ végűek, részben /t/-re végződő képzővel alkották meg őket.

Történeti szempontból közhely, hogy a palatalizáció idején a szabályos /t'/ (~ (ty) nem volt meg a magyarban, s főként ezért kellett egyéb megoldásokhoz folyamodnia a nyelvnek. A szinkroniában is le kell tudni írni az ilyen esetleg valóban véletlenszerű jelenséget. Történeti értelemben véve a mi leírásunkban nem lesz „kauzális” magyarázat; de ez nem is szükséges önmagában a leírás minden egyes pontján.

A palatalizáció voltaképpen csupán a centrális zárhangokra terjed ki: /t/, /d/, /n/ és az /l/ (amely itt meglepő módon zárhangszerűen viselkedik). A gemináció kiterjed az egész centrális [–per] zónára, beleértve a /j/-t (*foj*j) és az /l/-et, de kizárva az /r/-et. A szabály így írható le:

$$(P\ 22) \quad [\quad] \rightarrow [\alpha \text{ lágy}] \left[\begin{array}{c} + \text{ más} \\ - \text{ per} \\ - \text{ érd} \end{array} \right] \mid [\alpha \text{ lágy}]$$

Vagyis a centrális zárhangok és az /l/ palatalizálódnak egy [+ lágy] szuffixum előtt

A gemináció vagy nyúlás kiterjed az egész centrális zónára és az /l/-családra. A /j/-re nem kell külön megállapítani, mert a *toj*+*j* → *toj*j az „azonos elemek geminációja, vagy „nyúlása” szabályának eredménye. Egyelőre nincs világos kritériumom annak eldöntésére, hogy melyiket célszerűbb föltenni: geminációt vagy nyúlást; ezért ezt a szabályt két változatban írom föl:

$$(P\ 23i) \quad [+ \text{ lágy}] \rightarrow [\alpha F] \left[\begin{array}{c} + \text{ más} \\ - \text{ per} \\ \alpha F \end{array} \right]$$

Ahol az [α F] a centrális mássalhangzók egyéb nem redundáns jegyeit jelöli.

$$(P\ 23ii) \quad \left[\begin{array}{c} + \text{ más} \\ - \text{ per} \\ \alpha F \\ - \text{ hosz} \end{array} \right] \quad [+ \text{ lágy}]$$

$$\begin{array}{l} \text{SA:} \quad \quad \quad 1 \quad \quad 2 \\ \text{SC:} \rightarrow \quad \left[\begin{array}{c} 1 \\ + \text{ hosz} \end{array} \right] \quad 0 \end{array}$$

A második (P 23ii) formája ritkább, azonos transzformációs szintaktikai szabályokéval. Annyi előnye van az első felett, hogy a geminátákat azután további szabály segítségével kell hosszú mássalhangzókká összevonni.

A /t/ végűekre a (P 22) szabály általában érvényes; de a (P 22) és a (P 23) között végbemegy egy részükön a spirantizáció, más részükön másféle szabály. Még a (P 22) sem érvényes a *fest*, *ereszt* típusúra

$$(P\ 24) \quad \begin{bmatrix} - & \text{per} \\ + & \text{érd} \end{bmatrix} \quad \begin{bmatrix} - & \text{per} \\ - & \text{érd} \\ - & \text{zöng} \end{bmatrix} \mid [+ \text{ lágy}]$$

SA: →	1	2	3
SC: →	1	Ø	3.

A szabály eléggé tömörre sikerült, ennek megfelelően itt több kommentár szükséges hozzá. — Az első szegmentumban a [+ érd] a spiránsokon és affrikátákon kívül mindent kizár, sőt a periferiális réshangokat is. Ebben benne van az /s/ és /š/ is, meg még egyéb szegmentumok is, de azok elvileg nem zavarnak. Az (MS—B) szabályok között ugyanis lesz olyan, amely kizárja a szóvégi „affrikáta + zárhang” kapcsolatot (bizonyos határokat kivéve). A zöngéesség szerint való asszimiláció ismeretes szabálya így írható le:

$$(P\ 25) \quad [\quad] \rightarrow [\alpha \text{ zöng}] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ mgh} \\ (+ \text{ ker}) \end{array} \right] \# \left[\begin{array}{c} \alpha \text{ zöng} \\ - \text{ mgh} \\ (+ \text{ al}) \end{array} \right]$$

Vagyis a szóvégen a mássalhangzók (és a /β/, vagyis kerekített „félmagánhangzó”) azonos zöngéesség jegyet vesznek föl, mint a rájuk következő mássalhangzók és a /h/. (Az aláhúzott és-ek ’megengedő vagy’ jelentésűek.) Voltaképpen tehát négy szabály összevonásáról van szó. A szabályban természetesen csupán a zöngéesség szempontjából nem-redundáns szegmentumok vesznek részt, vagyis azok, amelyek a „zöngéesség korreláció” tagjai. — A szabály az (MS—A) szabályok előtt érvényesítendő a */β/ miatt. — Megjegyzendő, hogy a (P 25) szabály valószínűleg „ciklikus”, abban az értelemben, hogy minden új szuffixum hozzájárulása után alkalmazható elvileg; gyakorlatilag azonban ez legfőljebb kétszer fordul elő. — A (P 25) szabály eredményeként a zöngé „hosszú komponens”-ként szétterjed a mássalhangzó-csoport fölött, körülbelül így:

$$(132) \quad \begin{bmatrix} + & \text{zöng} \\ C_1 & [C_2] \end{bmatrix}$$

Visszatérve a (P 24) szabályra, hozzátehetjük, hogy a *fes*~[+ lágy], *eresz*~[+ lágy] azután részt vesz a (P 23) gemmináció (vagy nyúlás) szabályában, éppúgy, mint a *mos*~[+ lágy]. — (Az /sz/-szel bővülő ’rendhagyó’ igékre itt nem térek ki.)

A (131) tételben szereplő *vetít*, *szelídt*, *vonít*, *vadt* igékben az -ít képző. Ennek a képzőnek azt a tulajdonságát, hogy másként viselkedik, mint a többi -Vt-végű ige, felfoghatnánk szótárbeli tulajdonságnak is. (Van ugyanis egy másik sajátossága, ti. az, hogy nem illeszkedik.) A lexikai megoldás

azonban azt jelentené, hogy kiszakítjuk a *gyűjt*, *gyűjt*-félékkel való összefüggésből. Ezért helyesebbnek látszik — a történeti tapasztalatokkal összhangban — **íjt* szuffixumot föltenni (ahol a második szegmentum pontos jellemzésével most adós maradok). Így az *-ít* képzős igék ugyanabba a csoportba kerülnek, mint a következő nyolc, $\bar{V}t$ végű ige: *alít* (a ma már nem köznyelvi), *dűt*, *fűt*, *hűt*, *műt* (úgy látszik, hogy eredetétől függetlenül), *szít*, *tát* és *vét*. A legutolsó kettő esetében — akár a *műt*-nél — szintén *-Vjt* alapot kell föltenni, akárcsak a többi esetében, ahol ez történetileg evidens. — Így az *-ít* képzősek, meg ez a nyolc $\bar{V}t$ végű ige együttesen besorolható a *tart*, *bont*-féle $\bar{V}Ct$ -osztályba.

A két osztály — a $\bar{V}t$ és a $\bar{V}Ct$ — közösen megy át a spirantizálódás szabályán, miután a (P 22) palatalizáció és a (P 23) gemmináció műveletén átment a többi esettel közösen.

$$(P\ 26) \ [-\ \acute{e}rd] \rightarrow [+ \ \acute{e}rd] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ per} \\ + \text{ lágy} \\ - \text{ zöng} \\ + \text{ hossz} \end{array} \right] // [+ \text{ Felszólító}]$$

A szintaktikai környezet utal a spirantizálódás elszigetelt jellegére; ez a környezet különbözteti meg a *futja* és a *fussa* alakokat. (A szokástól eltérően semmi okot sem látok, hogy a szabályban megemlítssem, vagy a kivételek között elsoroljam a *bocsát*, *lút* és *lót* igéket. Egyszerűbb, ha a *tát*-ot és *műt*-öt látom el majd a szótárban [+ P 29] diakritikus jeggyel.)

Az így létrejött alakok közül azonban egyelőre még nem elfogadható a **vadiš*, az *ališ* és társai, a *tarš* és a *bonš* típus, vagyis a $\bar{V}Ct$ -osztály. Ezeken még két, szorosan egymás után rendezett szabály megy végbe: egy rövidülési és egy morféma-szerkezeti (MS—B) szabály.

$$(P\ 27) \ \bar{C}j \rightarrow Cj / Ci - \#$$

(Ahol a *C* rövidítés a mássalhangzók osztálya, pontosabban a nem-magánhangzók osztálya helyett.) Ez a szabály azt írja elő, hogy a magyar szó végén — mássalhangzó után — csupán egy mássalhangzó állhat, — illetőleg e b b e n a megfogalmazásban arra esik a hangsúly, hogy az esetleges hosszúak ($\bar{C} \#$) ebben a pozícióban megrövidülnek. — Ez a szabály valószínűleg érvényes a nem szóvégi helyzetre is.

$$(P\ 28) \ [+ \ \text{foly}] \rightarrow [- \ \text{foly}] / VC \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ - \text{ per} \\ + \ \acute{e}rd \end{array} \right] \#$$

(Ahol a *C* rövidítés jellegű, magába foglalja a [+ lágy]-on alapuló **/j/-t*, az */n/-et* és az */r/-et*; az osztály intenzionális meghatározása még hátra van; nem lehetetlen, hogy a definícióban szintaktikai jegyek is szükségesek lesznek.) E szabály azt mondja ki, hogy a szó végén a mássalhangzótorlódásban részt vevő centrális spiránsok affrikálódnak (nem affrikátává

olvadnak össze, mert az előző szegmentum megmaradt). A szabályból a zárhangokat ki kell zárni, mert a zárhangok a spiránsokkal ebben a pozícióban vagy (i) szabályos affrikátákat alkotnak; vagy (ii) olyan kombinációkat, amelyeket a magyarban nem tekintünk fonológiai egységnek, de természetesen fonetikaileg lehetnek egyetlen szegmentumon belül; ilyen például a görög pszi és az iksz. Ez a szabály magyarázza meg, hogy például miért van a magyarban nazális után teljes biztonsággal /c/ vagy /č/ a szóvégén. (Kivétel a *téns*, amely rövidítés; valamint a latin eredetű szavak, de az eredetüket nem ismerőktől itt is lehet hallani ilyen alakokat, mint *pikáncs* és *inteligencs*.) Ez a szabály érvényesült olyan szavak kialakításában, mint *kincs* és *nincs* is. Nem világos, hogy mi a szabály hatóköre a nazális + zöngétlen spiráns körén túl.

A (130) táblázatra visszatérve: nem eléggé világos, hogy mi a pontos viszonya 4-Spirantizáció (P 26), a 6-Rövidülés (P 27) és az 5-TR, vagyis a tárgyas személyrag konkatenációjának a viszonya. Elképzelhető, hogy a rövidülés a /d/-konkatenációnak köszönhető inkább, mint a (P 27)-ben leírt szóvégi helyzetnek.

A 7-Depalatalizáció nem gyakori föltevés a magyarban. Meg kell mondanom, hogy itt sem az egyetlen lehetőség. Csak azért kell vele operálni, mert az imperativust mind az AR-ban, mind a TR-ban azonos módon kívánom levezetni, a spirantizálódásról ugyanis nem tudok egyszerűen számot adni a palatális módjel nélkül. Az „oda-vissza” megoldások azonban nem látszanak megnyugtatónak.

$$(P\ 29)\ [\quad] \rightarrow [\alpha\ \text{lágy}] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ +\ \text{mgh} \\ -\ \text{más} \\ +\ \text{per} \end{array} \right] \neq \left[\begin{array}{c} +\ \text{mgh} \\ -\ \text{más} \\ \alpha\ \text{lágy} \end{array} \right]$$

A határjegyek kitétele talán fölösleges óvatosság. — Bizonyos problémát jelent a szabály sorrendi helye. Így megfogalmazva voltaképpen azt igényeljük, hogy a nem centrális szegmentumok /p, b, m, v, f, k, g, és úgy látszik, hogy az r is/ ne menjenek át a (P 22) szabályon, vagyis a palatalizáción. (Ezt jelöli a (130) táblázatban a *vár* oszlopában a 3–5 sor bekeretezése is.) Ha viszont ez így van, akkor lehetséges, hogy nem is a depalatalizáció a helyes kifejezés, hanem a „depalatalis felszívódás”, ami körülbelül így írható le:

$$(P\ 29)' \quad \begin{array}{ccc} [-\ \text{lágy}] & [+ \text{lágy}] & [-\ \text{lágy}] \\ \text{SA:} & 1 & 2 & 3 \\ \text{SC:} & \rightarrow 1 & \emptyset & 3 \end{array}$$

Ez már azért is kíváncsú, mivel az „Imperativus” és a „Felszólító” módjel azonosságát jobban kiemeli. Mindkettőben ugyanaz a */j/ ~ [+ lágy] található. Az „Imperativus”-ban a (P 29) „végbement”, s így kaptuk a *vár-d* alakot; a „Felszólító” módjel után a személyrag konkatenációja a (P 29) szabály nélkül történik, ezért kapjuk a *vár-j-ad* alakot, ahol a j kétségkívül önálló szegmentum. (A különbséget esetleg a szintak-

tikai környezet segítségével is ki lehetne fejezni.) Természetesen a rendezés során figyelembe kell majd venni e két — rokon — igemódnak, a jelentősmód jelen időbe „benyomult” /j/ (— /γ/) elemmel való viszonyát is.⁸¹

*

A fentiek természetesen nem merítik ki a magyar ige morfológiáját és fonológiáját. Az úgynevezett rendhagyó alakokkal a lehetőség szerint nem foglalkoztam; s meg kell mondanom, nem azért, mert ezzel már más foglalkozott ebben a fonológiai keretben, hanem a bemutatás bonyolultsága miatt.

Figyelmemet az igei személyragozásra összpontosítottam. Szándékosan kihagytam a nominalizált (igei eredetű) személyi determinált sorokat, mint a *mondanom*, *mondanod*, és a *voltom*, *voltod*. Ezekre és egyéb igei kérdésre más helyen térek majd vissza.

Ez a fejezet voltaképpen mindössze a generatív morfológia és fonológia megoldandó problémáinak jellegét próbálta szemléltetni.

Bibliográfia

A következőkben feltüntetett tételek egy részére külön is hivatkoztam a jegyzetekben. Azokat a tételeket is felhasználtam valamilyen formában, amelyekre külön nem hivatkoztam. Az a bibliográfia nem tekinthető a témakör teljes — vagy akár reprezentatív — környezetének, főleg magyar nyelvészetileg nem. — A hivatkozások közül kiemelendő a Tompa (szerk.) (1961), amely voltaképpen a dolgozat empirikus hátterének számít.

Antal László (1961a): A magyar esetrendszer (Bp., Akadémiai Kiadó) 146 lap.

—, (1961b), Gondolatok a magyar igeről: Magyar Nyelv 57. 273–279.

—, (1964): A formális nyelvi elemzés (Bp., Gondolat) 231 lap.

Arany A. László (1944): Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárástanba (Pozsony, Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület) 183 lap.

Arbeitsstelle Strukturelle Grammatik (der deutschen Gegenwartsprache) (1962/1967). Thesen über die theoretischen Grundlagen einer wissenschaftlichen Grammatik: *Studia Grammatica* (Berlin, 1962, Akademie-Verlag) 9–30. = [Magyar fordításban Manfred Bierwisch szerzői neve alatt:] Tézisek a tudományos grammatika elméleti alapjairól: *Modern Nyelvoktatás* 5. l. 7–24 (1967).

Robert Paul Austerlitz (1950): *Phonemic analysis of Hungarian* (Columbia University, MA-tézis, fénykép-sokszorosításban) 94 lap.

Bakó Elemér (1937), Hányféle *h* hang van a magyarban?: Magyar Nyelv 33. 31–38.

Bárczi Géza (1950), A felszólító mód jelének kérdéséhez: Magyar Nyelv 46. 359–361.

— (1951): Fonetika (Bp., Tankönyvkiadó) 39 lap.

— (1957), A magyar felszólító mód kérdéséhez: Magyar Nyelv 53. 117–127.

— (1958): A szótövek = Magyar történeti szóalaktan I. (Bp., Tankönyvkiadó) 67 lap.

Bárczi Géza — Benkő Loránd — Berrár Jolán (1967): A magyar nyelv története (Szerk.: Benkő Loránd, Bp., Tankönyvkiadó) 599 lap.

Bárczi Gusztáv [é. n.]: A magyar beszédhangok képzése (Bp., Franklin Társulat) 79 lap.

⁸¹ A magyar imperativus kérdésének néhány legfontosabb írása: Bárczi (1950), Papp István (1957), Bárczi (1957), Kniezsa (1962), Lotz (1960), és Jakab (1967). A mi szempontunkból egyaránt hasznosak a történeti és a leíró cikkek; természetesen közvetlenebbül lehetett felhasználni a két legutolsó — szinkronikus — tételt.

- D. Bartha Katalin (1956), Hangzónyújtó névszótöveink magánhangzóinak alakulásáról: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára (Szerk.: Bárczi Géza és Benkő Loránd, Bp., Akadémiai Kiadó) 133–139. [További irodalom.]
- Berrár Jolán (1957): Magyar történeti mondattan (Bp., Tankönyvkiadó) 191 lap.
- T. G. Bever (1963), Formal justification of variables in phonemic cross-classifying systems: Quarterly Progress Report, No 69, Research Laboratory of Electronics, M.I.T., 200–202.
- Manfred Bierwisch (1967), Skizze der generativen Phonologie: *Studia Grammatica* VI. (Berlin, Akademie-Verlag) 7–33.
- Noam Chomsky (1957), Recenzió: Roman Jakobson és Morris Halle „Fundamentals of Language” című könyvéről: *International Journal of American Linguistics* 23. 234–242.
- (1964): Current issues in linguistic theory (Hága, Mouton) 119 lap.
  - (1965): Aspects of the theory of syntax (Cambridge, Massachusetts, The M. I. T. Press) 251 lap.
  - (1966): Topics in the theory of generative grammar (Hága–Párizs, Mouton) 95 lap.
  - (1967), Some general properties of phonological rules: *Language* 43. 102–128.
- Noam Chomsky–Morris Halle (1965), Some controversial questions in phonological theory: *Journal of Linguistics* 1. 97–138.
- (1968): The Sound Pattern of English (New York, Harper & Row). [Itt köszönöm meg, hogy a szerzők szíveségéből 1967 júniusában elolvashattam a könyv kéziratát.] XIV + 470 l.
- Décsey Gyula (1960), Das Vokalsystem der ostjakischen Schriftsprache. *Ural-altaische Jahrbücher* 31. 164–174.
- Deme László (1950), Kiejtésünk néhány kérdéséről: *Magyar Nyelv* 46. 69–71.
- (1953): A magyar nyelvjárások néhány kérdése (Bp., Akadémiai Kiadó) 191 lap.
  - (1958), A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához: *Magyar hangtani dolgozatok* (Szerk.: Benkő Loránd, Bp., Akadémiai Kiadó) 134–154.
  - (1961), Hangtan: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan (Szerk.: Tompa József, Bp., Akadémiai Kiadó) I. 57–119. [Bibliográfia a 119. lapon; az itt előforduló műveket általában nem ismételtem meg.]
  - (1967a), Egy nyelvjárási jelenségnyaláb történeti vallomása: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (Szerk.: Imre Samu és Szatmári István, Bp., Akadémiai Kiadó) 339–344.
  - (1967b), A nulla morfémás magyar igealakok strukturális helyzete és kommunikációs szerepe: Az ige grammatikája és szemantikája (Szerk.: Károly Sándor, Bp., Az MTA Nyelvtudományi Intézete és az Eötvös Loránd Tudományegyetem) 12–22, sokszorosítva.
- Dezső László–Szépe György (1967), Adalékok a topic-comment problémához: *Nyelvtudományi Közlemények* 69. 355–378.
- Fodor István (1958), A modern nyelvtudomány főbb problémái: *Magyar Nyelvőr* 82. 460–475.
- (1961), A megkülönböztető elemek jelentősége: *Nyelvtudományi Közlemények* 63. 129–160.
- James A. Foley (1965): *Spanish Morphology* (Massachusetts Institute of Technology) 120 lap (sokszorosított disszertáció)
- Fónagy Iván (1955), A beszédhang fölfedezésének útján: *Magyar Nyelvőr* 79. 437–441.
- (1963), Utószó [Laziceus Gyula „Fonetikája” 2. kiadásához], A könyvben (Bp., Tankönyvkiadó) 189–206.
  - (1966), *Iga és ige*: *Magyar Nyelv* 62. 323–324.
- Gombocz Zoltán (1927), A tővégi magánhangzók kérdéséhez: *Magyar Nyelv* 23. 119–127.
- (1940): *Magyar történeti nyelvtan. Hangtan.* [1. Magyar fonetika; 2. Hangtörténet] (= G. Z. összegyűjtött művei. Második kötet. 1. füzet), (Sajtó alá rendezte Laziceus Gyula és Pais Dezső, Bp., Magyar Tudományos Akadémia) 98 lap.
- Joseph H. Greenberg (1966): *Language universals* (Hága–Párizs, Mouton) 39 lap.
- Györke József (1943), Tő, képző, rag: *Magyar Nyelv* 39. 111–133, 176–195.
- Hajdú Péter (1952), Adalék a magyar magánhangzók rendszeréhez: *Nyelvtudományi Közlemények* 53. 220–225.

- Robert A. Hall, Jr. (1944): Hungarian grammar (Linguistic Society of America) = Vol. 20. No 4. Suppl. 91 lap.
- Morris Halle (1958/1964), On the Bases of Phonology: The Structure of Language. Readings in the Philosophy of Language (Szerk.: Jerry A. Fodor és Jerrold J. Katz, Englewood Cliffs, New Jersey Prentice-Hall, Inc.) 324–333.
- (1959): The Sound Pattern of Russian. A Linguistic and Acoustical Investigation (Hága, Mouton). 206 lap.
  - (1962/1964), Phonology in Generative Grammar: Word 18. 54–72 (1962) = [némi módosítással] The Structure of Language. Readings in the Philosophy of Language (Szerk.: Jerry A. Fodor–Jerrold J. Katz, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, Inc.) 334–352.
  - (1962b), A descriptive convention for treating assimilation and dissimilation: Quarterly Progress Report, No 66, Research Laboratory of Electronics, M. I. T., 295–296.
  - 1968, Fonológia a generatív grammatikában: Általános nyelvészeti szöveggyűjtemény (Szerk. Telegdi Zsigmond, Bp., Tankönyvkiadó) [A Halle (1962/1964) tétel rövidített magyar fordítása]
- Eric P. Hamp [= Эрик П. Хэмп], (1960) О долготе гласных в венгерском языке: Вопросы языкознания.
- Robert T. Harms (1967), Az uráli-jukagír fókuszrendszer ugor megfelelői: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (Szerk.: Imre Samu és Szathmári István, Bp., Akadémiai Kiadó) 94–103.
- (1968): The A B Γ's of Generative Phonology (New York, Prentice-Hall, Inc.) 127 lap.
  - (sajtó alatt), A permi imperativus története a generatív fonológia módszerével: Nyelvtudományi Közlemények
- Horger Antal (1934): A magyar nyelvjárások (Bp., Kókai Lajos kiadása) 172 lap.
- Fred W. Householder, Jr. (1964), Three Dreams of Modern Greek Phonology; Papers in Memory of George Pappageotes (Szerk.: Robert Austerlitz, New York) 17–27.
- (1965), On some recent claims in phonological theory: Journal of Linguistics 1. 13–14.
- Imre Samu (1967), A hazai magyar nyelvjárások hangrendszer-típusai: Magyar Nyelv 63. 307–323.
- Istemes Károly (1924): Hangkapcsolatok a magyar beszédben (Vác, A siketnémák és Vakok Tanárai Országos Egyesületének és a szerzőnek együttes kiadása) 93 lap.
- V. V. Ivanov (1958/1961), Linguistic Problems in the Design of a Machine Language for the Information Machine: Information Retrieval and Machine Translation (Szerk.: Allen Kent, New York–London, Interscience Publishers) II. 1075–1090. l. (1961) Oroszul egy azonosíthatatlan forrásban jelent meg (Leningrád, 1958).
- Jakab László (1976), A *t* végű igék felszólító módjához: Magyar Nyelv 63. 194–196.
- Roman Jakobson (1932/1964), Zur Struktur des russischen Verbums: Charakteria Guilelmo Mathesis quinquagenario . . . oblata (Prága, 1932) 74–84 = A Prague School Reader in Linguistics (Szerk.: Josef Vachek, Bloomington, Indiana University Press, 1964) 347–359.
- (1962a), Selected Writings. I. Phonological Studies (Hága, Mouton) 678 lap.
  - (1962b), The phonemic concept of distinctive features: Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences (Hága, Mouton) 440–454.
- Roman Jakobson–C. Gunnar Fant–Morris Halle (1951/1963): Preliminaries to Speech Analysis. The Distinctive Features and their Correlates (Cambridge, Massachusetts, The M. I. T. Press) viii + 64 lap.
- Roman Jakobson és Morris Halle (1956): Fundamentals of Language (Hága, Mouton) ix + 87 lap.
- (1956/1969): Phonology in relation to phonetics: Manual of phonetics (Szerk. L. Kaiser, Amsterdam, 1957, North-Holland Publishing Company) 215–251. – [Magyar és a szerző által javított fordításban:] Fonológia és fonetika: Roman Jakobson: Hang–Jel–Vers (Bp., Gondolat Kiadó).
- Roman Jakobson–Lotz János (1949/1968), Notes on the French Phonemic Pattern: Word 5. 151–158 (1949) = [Magyar fordításban:] Megjegyzések a francia fonéma-rendszerről: Jakobson Roman és Lotz János: Két tanulmány (Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1968) 9–16.

- Jánoska Sándor (1967), A magyar ige automatikus toldalékolásának egy modellje: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (Szerk.: Imre Samu és Szatmári István, Bp., Akadémiai Kiadó) 464–468.
- Jókay Zoltán (1956), Főneveink kötéhangzójáról: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára (Szerk.: Bárczi Géza és Benkő Loránd, Bp., Akadémiai Kiadó) 140–145.
- Martin Joos (szerkesztő) (1958): Readings in linguistics. The development in descriptive linguistics in America since 1925. (New York, American Council of Learned Societies) 2. kiadás, 422 lap.
- Kalmár László (1964), Matematikai és nyelvi struktúrák. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, (Szerk.: Kalmár László és Telegdi Zsigmond, Bp., Akadémiai Kiadó) 2. 11–74.
- Kálmán Béla (1965), A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása: Magyar Nyelv 61. 385–398.
- (1968), Hangrendszer és hangváltozások: Magyar Nyelv 64. 5–8.
- Károly Sándor (1961a), A szóelemek általános kérdései: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan (Szerk. Tompa József, Bp., Akadémiai Kiadó) I, 295–312.
- (1961b), A szótövek: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan (Szerk.: Tompa József, Bp., Akadémiai Kiadó) I, 313–331.
- (1965), Egy morfológiai szerkezetten vázlata: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (Szerk.: Telegdi Zsigmond, Bp., Akadémiai Kiadó) 3. 85–96.
- (1967a), A magyar intranszitiv – tranzitiv képzők: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (Szerk.: Telegdi Zsigmond, Bp., Akadémiai Kiadó) 5. 189–218.
- (1967b), Preliminary to a Hungarian Generative Grammar: Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 17. 245–262.
- Jerrold J. Katz (1967), Recent issues in semantic theory: Foundations of Language 3. 124–194.
- Kázmér Miklós (1961): A magyar affrikázaszemlélet. (Bp., Akadémiai Kiadó) 39. lap. [Az affrikáta-kérdés legalaposabb összefoglalása]
- Kelemen József (1935), Fonológiai alapfogalmak – Megjegyzések Lazíczius bevezető tanulmányára: Népiünk és Nyelvünk 7. 186–216.
- Keresztes Kálmán (1965), About the problem of the Hungarian Implicative: Uralaltaische Jahrbücher 36. 39–43.
- Kiefer Ferenc (1967), Fonológiai struktúrák diakronikus változása: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (Szerk.: Telegdi Zsigmond, Bp., Akadémiai Kiadó) 219–236.
- Georg Klaus (1961): Kybernetik in philosophischer Sicht (Berlin, Dietz) 491 lap.
- Klauszer Judit (1964/1965), A magyar főnevek szintézisének kérdéséhez: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (Szerk.: Telegdi Zsigmond, Bp., Akadémiai Kiadó) 3. 117–129 (1965) = Some problems of the synthesis of the Hungarian Noun Forms: Computational Linguistics. 3. 111–125 (1964).
- Kniezsa István (1962), A *t*, *d* hangok ősmagyar és ómagyar palatalizációi: Magyar Nyelv 58. 305–312.
- (1964), Néhány szó -*ll* végű igéink történetéhez: Magyar Nyelvőr 88. 376–381.
- Kónyi Sándor (1964a), A magyar–orosz gépi fordítás néhány problémája: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (Szerk.: Kalmár László és Telegdi Zsigmond, Bp., Akadémiai Kiadó) 197–204.
- (1964b), Recenzió I. A. Melcsuk (1958/1964) művéről: Computational Linguistics 3. 226–243 [orosz nyelven].
- (1965), A magyar főnevek elemzése: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (Szerk.: Telegdi Zsigmond, Bp., Akadémiai Kiadó) 3. 131–143.
- Ronald W. Langacker (1968): Mirror image rules in natural languages: PEGS Paper 23 (Washington, D. C., Center for Applied Linguistics) 45 lap, sokszorosítva.
- Lazíczius Gyula (1932): Bevezetés a fonológiába (Bp., A Magyar Nyelvtudományi Társaság) 109 lap.
- (1937), A zöngés *h* kérdése: Magyar Nyelv 33. 305–310.
- (1944/1963): Fonetika (Bp., Tankönyvkiadó) 210 lap.
- (1966), Selected Writings of – (Szerk.: Thomas A. Sebeok, Hága, Mouton) 226 lap.
- Robert B. Lees (1961): The Phonology of Standard Turkish (Hága, Mouton) VIII + 76 lap.

- Theodore M. Lightner (1965), On the description of vowel and consonant harmony: Word 21. 244–250.
- Lotz János (=John Lotz) (1939): Das ungarische Sprachsystem (Stockholm, Ungarisches Institut) 295 lap.
- (1952), Vowel frequency in Hungarian: Word 8. 227–235.
  - (1960), The Imperative in Hungarian: American Studies, in Uralic Linguistics (Bloomington, Indiana, Indiana University Publications, Uralic and Altaic series) I, 83–92.
  - (1962), The place of the implicative {-LAK} form in the conjugational pattern of Hungarian: Commentationes fenno-ugricae in honorem Paavo Ravila (Helsinki, Suomalaisugrilainen Seura) 317–325.
  - (1965), The Corono-Prepalatal Voiceless Fricatives in Hungarian: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung (Steinitz-Festschrift), (Berlin, Akademie-Verlag) 252–256.
  - (1966), Egy magyar röntgen-hangosfilm és néhány fonológiai kérdés: Magyar Nyelv 62. 257–266.
  - (1967a), A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvész-kongresszus előadásai (Szerk.: Imre Samu és Szathmári István, Bp., Akadémiai Kiadó) 249–255.
  - (1967b), Egy nyelvtani modell. (Két fejezet a magyar nyelvtanból): Magyar Nyelv 63. 394–408.
- Philip A. Luelsdorff (1968): The phonological component, PEGS Paper 45. (Washington, D. C., Center for Applied Linguistics) 8 lap, sokszorosítva.
- Magdics Klára (1962), Recenzió: Morris Halle: The Sound Pattern of Russian című könyvről: Nyelvtudományi Közlemények 64. 436–442.
- (1965): A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete (Bp., Akadémiai Kiadó) 95 lap.
- Máthé Jakab–Kovács Bölöni Erzsébet–Schveiger Paul–Székely Emma (1967), A magyar igeragozás független analizésének egy modelljéről: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvész-kongresszus előadásai (Szerk.: Imre Samu és Szathmári István, Bp., Akadémiai Kiadó) 499–502.
- Máthé Jakab–Schveiger Paul (1966), Concerning the formal description of languages for translation with electronic computer: Computational Linguistics 5. 122–26.
- James D. McCawley (1965): The accentual system of Standard Japanese (Massachusetts Institute of Technology), 222 lap (sokszorosított disszertáció).
- I. A. Melesuk (1958/1964), A magyarról oroszra történő gépi fordítás szabályainak ismertetése: Papp Ferenc, Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban (Bp., 1964, Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ) 147–214.
- (1965), A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről: Magyar Nyelv 61. 264–175.
  - (1967), A magyar főnévragozás modellje: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvész-kongresszus előadásai (Szerk.: Imre Samu és Szathmári István, Bp., Akadémiai Kiadó) 502–505.
- L'udovit Novák (1936–1937), Quelques remarques sur le système phonologique du hongrois: Études Hongroises 14–15. 219–234.
- Papp Ferenc (1965), Algoritmus: Magyar Nyelvőr 89. 87–93.
- (1966), A magyar főnévragozás három modellje: Magyar Nyelv 26. 194–206.
  - (1967a), Tőigéink: Magyar Nyelvőr 91. 45–52.
  - (1967b), Strukturális leírás és hangtörténet: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (Szerk.: Telegdi Zsigmond, Bp., Akadémiai Kiadó) 237–246.
  - (1968), Szófaj és végződés: Magyar Nyelvőr 92. 29–37.
- Papp István (1957), A felszólító módjel problémái: Magyar Nyelvjárások 4. 25–36.
- (1959), A magyar nyelv szerkezete: Magyar Nyelvőr 83. 451–464.
  - (1962), Néhány szó az igei paradigma kérdéséről: Magyar Nyelv 58. 166–173.
  - (1966), Leíró magyar hangtan (Bp., Tankönyvkiadó) 191 lap
- Paul M. Postal (1964), Underlying and Superficial Linguistic Structure: Harvard Educational Review 34. 246–266.
- Alo Raun (1967), A magyar deklinációkról és konjugációkról: A magyar nyelv története

- és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (Szerk.: Imre Samu és Szathmári István, Bp., Akadémiai Kiadó) 278–281.
- Rédei (Radanovics) Károly (1962), A tárgyas igeragozás kialakulása: Magyar Nyelv 58. 421–435.
- Lester A. Rice (1967); Hungarian morphological irregularities with contributions to feature theory (Bloomington, Indiana) 130 lap. [Sokszorosítva.]
- Sanford A. Schane (1968): French phonology and morphology (Cambridge, Massachusetts, The M. I. T. Press) xx + 161 lap.
- Thomas A. Sebeok (1942), Analysis of the vocalic system of a given language illustrated by Hungarian: The Quarterly Journal of Speech 28. 449–452.
- (1943a), The phoneme /h/ in Hungarian: Studies in Linguistics. 1/3. 1–2.
- (1943b), Vowel morphophonemics of Hungarian suffixes: Studies in Linguistics 2/3. 47–50.
- (1943c), Notes on Hungarian vowel phonemes: Language 19. 162–164.
- Sebestyén Árpád (1957), Tanítani–tanítani (Az -ít képzőt követő kötőhangzó eltűnéséről): Magyar Nyelvjárások 4. 37–48.
- Petr Šgall (1967): Generativní popis jazyka a česká deklinace (Prága, Academia) 238 lap.
- Vladimir Skalička (1935): Zur ungarischen Grammatik (Prága, Sumptibus Facultatis Philosophiae Universitatis Carolinae) 68 lap.
- J. Soltész Katalin (1957), Az elbeszélő múlt kihalása: Magyar Nyelv 53. 127–138.
- Richard Stanley (1967), Redundancy rules in phonology: Language 43. 393–436.
- Stein Mária (1966/1967), A magyar főnév szintézise elektronikus számológéppel: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (Szerk.: Imre Samu és Szathmári István, Bp., Akadémiai Kiadó) 534–541. = Synthese des ungarischen Hauptwortes mit einer elektronischen Rechenmaschine: Computational Linguistics 5. 169–176 (1966).
- Szántó Éva (1962), A magyar mássalhangzó-hasonulás vizsgálata fonológiai aspektusban: Magyar Nyelv 58. 159–166, 449–458.
- Szépe György (1963), A generatív grammatika transzformációs modelljéről: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (Szerk.: Telegdi Zsigmond, Bp., Akadémiai Kiadó) 273–294.
- (1966), A szótár a generatív nyelvéírásban: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (Szerk.: Telegdi Zsigmond, Bp., Akadémiai Kiadó) 4. 167–188.
- (1967a), A magyar generatív fonológia néhány kérdése: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (Szerk.: Imre Samu és Szathmári István, Bp., Akadémiai Kiadó) 305–310.
- (1967b), Megjegyzések a magyar nominális mondatról: Általános Nyelvészeti Tanulmányok (Szerk.: Telegdi Zsigmond, Bp., Akadémiai Kiadó) 269–285.
- (1967c), [Hozzászólás Hutterer Miklós előadásához]: Az ige grammatikája és szemantikája (Szerk.: Károly Sándor, Bp., Az MTA Nyelvtudományi Intézete és az Eötvös Loránd Tudományegyetem) 115.
- (sajtó alatt), Some problems in agglutination: A bukaresti nemzetközi nyelvészkongresszus aktáiban (Bukarest, Editură Academiei R. S. R.).
- Tompa József (1957): A névszói kötőhangzó szófajmegkülönböztető szerepe (Bp., Akadémiai Kiadó) 91 lap.
- (Szerkesztő) (1961a): A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan (Bp., Akadémiai Kiadó); I. kötet: Bevezetés, hangtan, szótan 599 lap.
- (1961b), A ragozás: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan (Szerk.: Tompa József, Bp., Akadémiai Kiadó) I, 473–587.
- Velcssov Mártonné (1962), Néhány megjegyzés Antal Lászlónak „Gondolatok a magyar igeről” című cikkéhez: Magyar Nyelv 58. 323–326.
- (1967), Igeragozási kérdések: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (Szerk.: Imre Samu és Szathmári István, Bp., Akadémiai Kiadó) 323–327.
- Vértés O. András (1953): A gyermek nyelve (Bp., Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola) 57 lap, sokszorosítva.
- (1958), A hangkapcsolódások osztályozásáról: Magyar hangtani dolgozatok (Szerk.: Benkő Loránd, Bp., Akadémiai Kiadó) 130–133.
- Karl E. Zimmer (1967), A Note on Vowel Harmony: International Journal of American American Linguistics 33. 166–171.

Függelék

(A leggyakoribb szimbólumok listája)

A	= nomen adjectivum (melléknév)
acc	= accusativus (nyelvtani tárgyeset)
A _A	= melléknévből képzett melléknév
A _N	= melléknévből képzett főnév
A _V	= melléknévből képzett ige
Aff	= affixum
Anaph	= anaphoricum (említett)
Art	= articulus (névelő)
Card	= cardinalis (tőszámnévi)
cas	= casus (eset)
Class	= classis (osztály)
Com vagy C	= comment (réma, a közlésben új)
Compl	= complementum (bővítmény)
Comput	= computabilis (megszámálható)
Concr	= concretum (konkrét)
Cop	= copula
Correl	= correlans (viszonyított)
D	= határozószó
D ^{a~v}	= határozószó melléknév vagy ige bővítményeként
D _A	= határozószóból képzett melléknév
Def	= definitum (határozott)
Dem	= demonstrativum (mutató)
Det	= determinans (meghatározó)
Dt	= determinans (itt: határozó)
F	= focus (a figyelem középpontja)
gen	= genitivus (birtokos jelző)
Hab	= habere (birtoklás-ige)
Indiv	= individualis (egyedi)
Inf	= infinitivus (főnévi igenév)
Interr	= interrogativum (kérdő)
intr	= intransitív (tárgyatlan)

N	= nomen substantivum (főnév)
N ^V	= főnévből képzett ige
N _A	= főnévből képzett melléknév
N _N	= főnévből képzett főnév
N ^V	= cselekvést jelentő képzőtlen főnév
Negat	= negatio (tagadás)
NP	= noun phrase (főnévi csoport)
Num	= nomen numerale (számnév)
Num _A	= számnévből képzett melléknév
Num _N	= számnévből képzett főnév
O	= objectum (tárgy)
Param	= parameter (jellemző viszony)
Pars	= pars (részviszony)
Perf	= perfectum (befejezett)
Pers	= persona (személy)
pl	= pluralis (többesszám)
Poss	= possessio (birtoklás)
Postp	= postpositio (névutó)
Pr	= predicatum (állítmány)
Pr ^N	= főnévi állítmány
Pr ^V	= igei állítmány
praes	= praesens (jelen idő)
praet	= praeteritum (múlt idő)
Pre	= névszói állítmány kopula nélkül
Pred	= névszói állítmány kopulával
Pro	= pronominalis (névmási)
Pron	= pronomen (névmás)
Qual	= qualitas (milyenség)
Quan	= quantitas (mennyiség)
Refl	= reflexivum (visszaható)
Rel	= relativum (vonatkozó)
sg	= singularis (egyes szám)
S ~ Sj ~ sj	= subjectum (alany)
S _j ^N	= főnévi alany
T	= topic (téma, a közlésben ismert)
Total	= totalis (teljes, egész)
V	= verbum (ige)
V _A	= igéből képzett melléknév
V _N	= igéből képzett főnév
V _V	= igéből képzett ige
V _{cop}	= a <i>van</i> ige paradigmája kopula szerepben
V _{ger}	= határozói igenév
Y	= azonosító, kijelölő

Tartalom

Telegdi Zsigmond: A transzformációs generatív grammatika történeti előzményei-ről (A sorozatszerkesztő előszava)	5
Károly Sándor: A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése (Szerkesztői bevezetés)	11

Szintaxis

<i>Dezső László</i> : A főnévi csoport	25
1. A főnévi csoport és a mondat általános kérdései	26
2. A „van” igével alkotott mondatok	66
3. A topic-comment elemzés és a melléknévi kapcsolat	100
4. A jelző kérdései	119
<i>Károly Sándor</i> : A melléknévi csoport	159
1. Bevezetés (módszertani kérdések)	159
2. A melléknév határozói bővítményeinek típusai	174
3. Összefoglalás (szabályok)	218
<i>H. Molnár Ilona</i> : Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra	229
1. Elvi és módszertani kérdések	229
2. Igei vonzatstruktúrák a magyarban	255

Szóalkotás

<i>Károly Sándor</i> : A szóösszetételek és a velük kapcsolatos lexikai egységek (A főnévi összetételek)	271
1. A kérdés problematikája	271
2. A főnévi összetételek és lexikológiai egységek típusai	285
3. Összefoglaló áttekintés	316
<i>Nagy Ferenc</i> : A lexikális szóképzés	329
1. Bevezetés	329
2. A szóképzés és a mondat összefüggései	332
3. A szóképzés szemantikai jegyei	336
4. Összefoglalás (táblázatok)	351

Alsóbb nyelvi szintek

<i>Szépe György</i> : Az alsóbb nyelvi szintek leírása	359
1. Bevezető kérdések	359
2. Az egyetemes fonológiai keret	365
3. A magyar fonológiai szegmentumok és megszorítási szabályaik	397
4. Mutatvány a grammatika alsóbb szintjeinek szabályaiból	422

Függelék (A leggyakoribb szimbólumok listája)	467
---	-----

Tartalom	469
----------------	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Molnár Anna

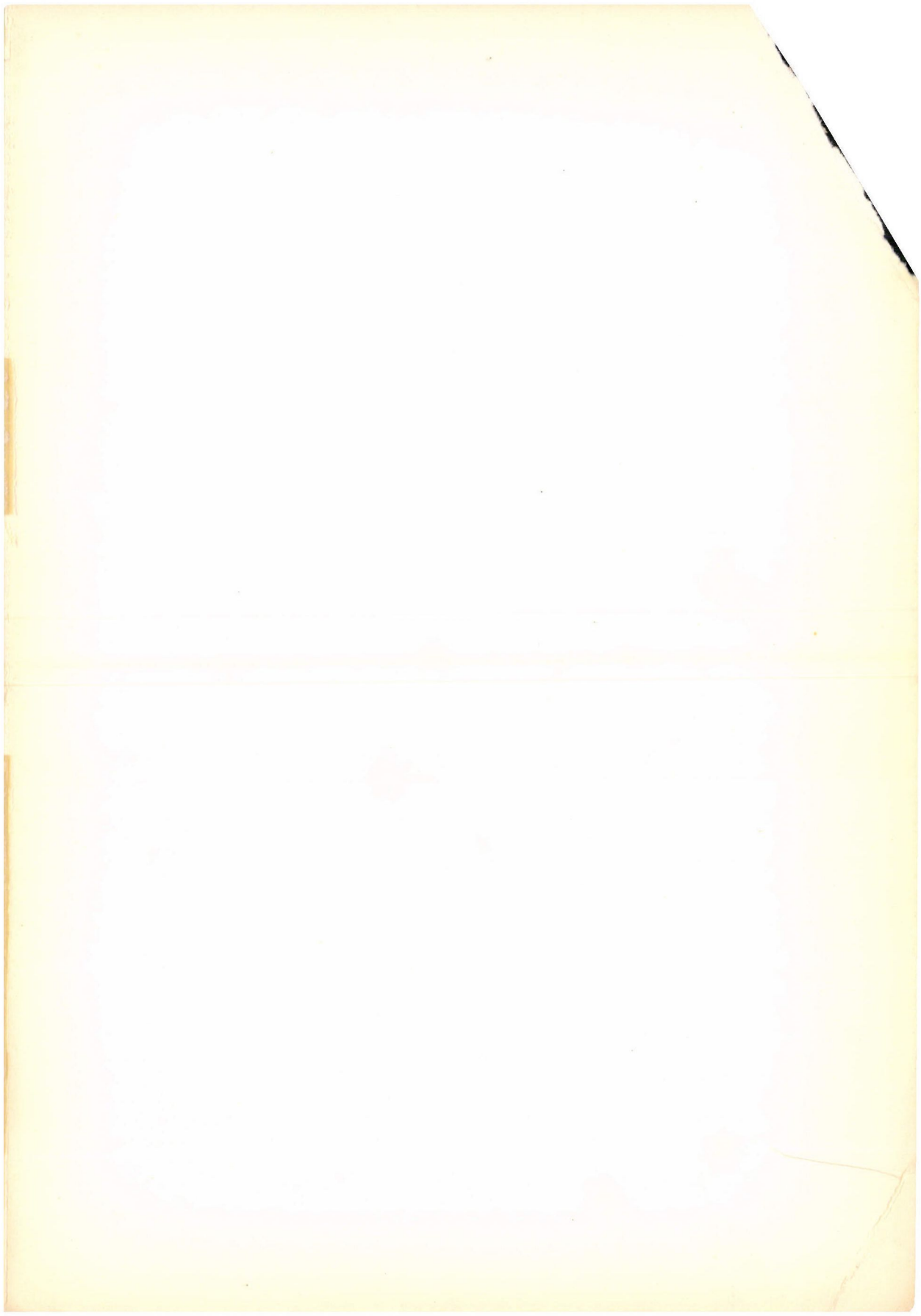
Ak 708 k 6973

69.66902 — Akadémiai Nyomda Budapest

Felelős vezető: Bernát György igazgató

Ára: 74,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST